

**Упорядник
Петро Кардаш**

*На вічну пам'ять
дочкам і синам
української землі,
мільйони котрих
замордувала, убила,
знищила у катівнях
і голодоморами
комуністична
большевицька влада
у ХХ столітті.*

ЗГЛОСКИ

Видавництво «Фортуна»

МЕЛЬБУРН

2003

КИЇВ

ОЙ, ДОЛЕ НАША, ДОЛЕ УКРАЇНЬСЬКА...

(Замість вступу)

Шановний читачу! Ти тримаєш у руках незвичайну книгу. Так, незвичайну, бо писана вона не одним автором, а десятками людей, котрі, здебільшого, й не думали ніколи братися за писання спогадів про події, бути учасниками яких випала їм доля. Та пам'ять про жорстокі часи і невимовний біль за втратами спонукав їх, аби вони розповідали, писали, переказували молодшим про нелегку долю свою й усього українства.

"Злочин" має сумний зміст і засвідчує про нечуваний досі в світі геноцид проти однієї нації - української. На жаль, про цей найбільший у світі злочин, що здійснений комуністичними варварами над українцями і всім українством, тепер є ще у світі багато утаємничень, перекручень правдивої історії, фальсифікації фактів, дискримінацій людей і самої української ідеї за незалежність і волю.

Та що там у світі, скажете Ви, навіть в Українській державі, яка уже вкотре розпочала свою нову сторінку у державотворенні й відзначатиме, сподіваємось цього горіч 12-ліття незалежності, правди про велику трагедію українського народу, зокрема у ХХ столітті, на жаль, не знає значна частина народу, його провідники, а тим більше молоді покоління. Бо, якби знали всі українці свою трагічну історію, особливо про звірські злочини більшовицько-комуністичних сатрапів, то не бідувала б нині Україна, не викрикували б комуністичні прихвостні антиукраїнських гасел й не закликали б горе-«депутати» до відновлення комуністичної ідеології та «братського союзу» зі спадкоємцем окупантської держави. І не майоріли б нині прапори злочинної партії на землі українській, і не панувала б на ній чужинецька мова, і не було б в Україні уже пам'ятників катам українського народу... Ой, доле українська

Книга "Злочин" торкається своїм змістом кількох епох нашої історії. А тому ви зустрінете у ній мову авторів не сучасну літературну, а живу, таку, якою люди у різні епохи спілкувалися й писали.

У книзі цій ви знайдете переконливі докази того, що українські землі постійно хотіли загарбати наші найближчі сусіди,

а народ поневолити і примусити до рабської праці.

Окупанти та їхні прихвостні у всі часи історії вдавалися до найжорстокіших способів знуцання й поневолення. У цьому ви переконаєтеся, коли читатимете про зруйнування Запорозької Січі, про знищення Батурина і гетьманів України.

Упорядник книги, в якій найбільше місця відведено для висвітлення злочинів над українством у ХХ столітті, свідомо повертає читача до далеких минулих часів. І робить це тому, аби підкреслити, що найстрашніші злочини, які вчинили московсько-комуністичні кати в Україні, мають свої глибокі коріння. І уважно читаючи сторінку за сторінкою цей літопис читач переконається в цьому сам.

Трагедія Крут і Базару, знищення УАПЦ-церкви та духовенства ніби проливають світло крізь темряву, засвідчуючи злочинний характер московських загарбників. У той же час Крути стали новим етапом у боротьбі на шляху до волі українського народу. Задумаймося й послухаймо, що каже про це письменник нелегкої долі Євген Маланюк:

"...Дата Крут становить початок нашої визвольної революції, а не ті численні формальні дати, що їх зв'язують чи зі скликанням Центральної Ради, чи то з віддрукуванням того чи іншого документа. Нової доби - а вона була конечністю - не могли почати старі, духовно старечі люди... Без Крут навіть такий акт, як 22 січня, був би документом без підпису. Кривавий підпис під цим формальним зобов'язанням з дня 22 січня поставили діти, запасний первоцвіт нації - юнаки й студенти, припечатавши той підпис важкою печаттю скипілої на поколотих грудях - мученичої, але й збавчої молоді крові, першої крові, пролітої в нашої українській війні».

Особливими свідками багатьох злочинів є потерпілі у ті страшні часи, розповіді яких ми знаходимо у книзі, яку тримаєте у руках. Їхні оповіді охоплюють події ХХ століття, яке принесло на українські землі нечуване лихо. І болі стискають серце, і душу раять сумні факти про способи і форми знуцання над простими людьми. І тільки за те, що вони були українці, що вони лю-

били свою землю і хотіли на ній бути господарями.

Геноцид забуттю не підлягає! За всю історію свого життя український народ багато разів зазнавав горя, літами терпів муки й знуцання від різних окупантів, але найбільше лихо принесла на родючі українські землі комуністсько-більшевицька влада. Геноцид проти української нації досяг своєї вершини у 1932-33 роки, коли комуністичним голодомором було знищено від 7,5 млн. до 12,5 млн. людей...

Ось уривок з однієї розповіді: "Прийшов найжахливіший 1933 рік. Вже з березня, щоранку попід хатами йшов десятник, питає, чи є мертві. Трупи складали на підводи і вивозили десятками на кладовище до масових могил... Смертність досягла найвищого пункту, коли у середині квітня видали по 1 кг гречки. Люди їли її непомеленою (не було чим і коли), а багато їло її одразу, сирію. Від цієї необідраної гречки, протягом наступного тижня вмирало до 300 людей денно... Протягом 1932-33 років у нашому селі Шамраївці Великополовецького району на Київщині вимерло з голоду 2500-3000 людей," - свідчить В. Нестор

А такі або подібні випадки були майже в усіх сеалах і містах Великої України. Люди пухли з голоду й гинули, а большевицька влада перед світом вихвалялася "успіхами колективізації". І хоч світ знав правду, але мовчав... І мовчить досі. Ми ж, як нація, мовчати не можемо.

Пам'ятай завжди про це лихоліття, народе український на землях рідних! Пам'ятайте постійно про цей геноцид нащадки українців в усьому світі суціль!

Ленін, Сталін та їхні осліплені послідовники у XX столітті намагалися знищити українську націю і заволодіти її багатством. Ні, не вдалося комуністичним сатрапам та їхнім прихвостням знищити українців! І ніколи й нікому уже не вдасться це зробити! Ні! З нами Бог, за нами правда!

У сумне 70-річчя страшного голодомору, коли виходить у світ книга "Злочин", ми вшановуємо повсюдно жертв геноциду та віддаємо шану усім тим патріотам, котрі поклали своє життя за правду, за волю України! Вічна їм пам'ять!

"Про геноцид українців знаю з власного життя", "Ми звинувачуємо Москву", "Я помирав біля хліба...", "І ниви багаті, і смерть у хаті", "Людоїдство з вини комуністів" та десятки інших свідчень, що подані у книзі,

не можуть залишити нас байдужими. Вони спонукають нас до роздумів: як, чому, заради чого все це творилося з чиеїсь волі?

Шукаючи відповіді, ми знаходимо її тепер. Знаємо, що були не сотні, а тисячі й мільйони українців, які за часи нашої історії поклали своє життя за свободу України. Їх подвиги ми мусимо пам'ятати. Гетьман Іван Мазепа, Симон Петлюра Євген Коновалець, Степан Бандера, Роман Шухевич, світлини котрих і розповіді про котрих ви знайдете на сторінках цієї книги, та сотні тисяч їх сучасників-однородців і послідовників є прикладом для нас і для всіх прийдешніх поколінь. Як треба любити Україну і як треба боротися за її волю, за її народ.

"Зі смертю Симона Петлюри, забитого московським агентом жидом Шварцбартом, у Парижі в травні 1926 року, не вмерла ідея визволення України, як того сподівалася Москва. Підле вбивство лише активізувало український світ до ще більшого розгорнення визвольної дії. У відповідь на цей злочин Москви президія Спілки Визволення України постановила всіма можливими засобами, на всіх ділянках життя нації посилити визвольні дії, зокрема серед молоді, як підготовку до майбутньої збройної акції українського народу". Таку думку має Ю. Семенко. І книга "Злочин" своїм змістом еднається з ним і доказує це.

Особливе місце у книзі займають описи А. Болабальченка про Спілку Визволення України, котра відіграла важливу роль на шляху боротьби за визволення України.

Про польську паціфікацію і акцію "Вісла", про польські та совєтські катівні і табори смерті також розповідають учасники і свідки тих часів. Правда є гіркою, але ми мусимо знати її. І зобов'язані розповісти її нашим молодшим поколінням.

У книзі поміщено низку документів з державних архівів, які свідчать про свідоме й насильне винищення українців комуністсько-большевицькою владою. Промовистою, аргументованою, доказовою й узагальнюючою щодо геноциду є стаття-дослідження "Звинувачувальний висновок" (стор. 6-25) великого патріота України, незламного борця за її волю п. Левка Лук'яненка, якою й відкривається "Злочин". Він, зокрема, підсумовує: "Історичний розрахунок України з Росією слід було б розпочинати з XVII сторіччя. Проте, мистецтво політики полягає не в тому, щоб задовольнити пристрасть помсти, спрямовану в минуле, а в тому, щоб

створювати сприятливі умови для майбутнього розвитку нації, тому ми представляємо хронологічно обмежене звинувачення, яке охоплює лише період комуністичного правління. І за змістом, це лише початковий загальний фрагмент...”

Отже, дорогий читачу, ти маєш нагоду хоч частинно своїм серцем доторкнутися у цю сумну 70-ту річницю голодомору лише до декількох злочинних фактів, а факти ці випромінюють правду про це страшне лихо.

Свідків подій у 1931-1934 роки у живих залишилося дуже мало. Однак багато тих, котрі терпіли у це лихоліття залишили свої сумні спогади чи то на папері, чи то у словесних переказах своїм дітям та внукам.

У книзі ви маєте змогу ознайомитися зі свідченнями учасників визвольної боротьби у роки Другої світової війни та після її закінчення. Потерпілі розповідають про жорстокі, людиноненависницькі форми й методи катування українців в Західній Україні йдеться про масові розстріли у тюрмах, масове виселення та знуцання у катівнях Сибіру та Далекого Сходу, ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви, знищення її духовенства та Божих храмів.

Ось що розповідає А. В. Федорів, якому пощастило вирватися із совєтської катівні: “В концтаборі на Колімі, де я пробув з 1937 до кінця 1940 р., було постійно по 10 000 в’язнів... Кожен за 12-14 годин праці на добу мусив видобути лопатою 10 кубометрів золотоносної землі в вічномерзломому ґрунті кар’єру та ручною тачкою відвезти цю породу на відстань 200-250 метрів. І так цілий рік, майже без днів відпочинку. Внаслідок страшного виснаження, ув’язнені мерли, як мухи. з тих 10 000 в’язнів, яких привезено сюди в 1937 році, до 1940 р. залишилося при житті тільки 500 душ. Решта загинула від голоду, холоду й надсильної праці. Але на місце померлих знову привозили нових в’язнів, весь час підтримуючи кількість їх у нашому концтаборі в 10 000 душ. Цей концтабір вважався ув’язненням тільки для політичних в’язнів, що не мали права листування.

З цього концтабору я втік у жовтні 1940 року і після 8 місяців важкої мандрівки по тундрі й тайзі прибув у населені місцевості, де й переховувався нелегально до війни в 1941 р., коли мені пощастило прорватися крізь залізну заслону на захід”

“Злочин” – книга надзвичайна. Бо це не тільки задокументування розповідей і фіксація неспростовних фактів, а, можна сказати, своєрідна особова справа для національного й міжнародного суду над комуністичною владою, її керівниками та їхніми послідовниками-наслідниками. Геноцид проти української нації мусить бути засуджений!

Отже, дорогий читачу, ти маєш нагоду прочитати цю сумну книгу ревієм про нашу історію і переглянути понад 250 фотографій. А прочитавши «Злочин», передай цю збірку трагічних розповідей про геноцид українців своїм близьким приятелям, знайомим щоб також її прочитали й розповіли про її зміст молодшим, чужинцям.

Правду про геноцид українців мусить знати кожен, хто живе на землі українській. І не тільки на ній, а й повсюдно. Саме тому, заради правди, заради майбутнього України та її нації українець п. Петро Кардаш упорядкував цю неоціненну книгу «Злочин» для нині суцільних і майбутніх поколінь української нації. Щоб знали про створений штучний голодомор, щоб пам’ятали про ворожі убивства кращих синів і дочок українського народу, щоб дізналися про ліквідацію українських Церков та духовенства, щоб довідалися, як гинули невинні люди від большевицьких катів та їх комуністичних прихвостнів. Так, щоб більше ніколи ми, українці, не допустили до такого страшного лихоліття, про яке йдеться у книзі, яку тримаєте у руках, на нашій українській землі. І щоб ніколи й ніде в світі не повторився подібний геноцид.

Звичайно, “Злочин” не охопив усіх злочинів, скоєних проти українства за часи нашої історії, а тому є надія, що ця тема знайде, і мусить знайти, своє відображення у нових виданнях інших авторів чи упорядників.

Книга ця своїм змістом бентежить душу читача, наповняє наші серця пекучим болем, закликає усіх пам’ятати власне горе і не причиняти його нікому. І буде справедливо, мабуть, коли підсумуємо ці стислі рядки: «Злочин» - це правда про геноцид українців, яку ніхто уже не викреслить зі світової історії. І поважну сторінку до неї вносить упорядник і видавець «Злочину» пан Петро Кардаш, українець зі славної Бережанщини і австралійського Мельбурну.

Богдан Рудницький,
журналіст.

ЗВИНУВАЧУВАЛЬНИЙ ВИСНОВОК

у Міжнародній громадській кримінальній справі по звинуваченню КПРС у злочинах на території України та проти українців, що передбачені:

- Пунктом “а” ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу (МВТ) (злочини проти миру);
  - Пунктом “б” ст. 6 Статуту МВТ (військові злочини);
  - Пунктом “в” ст. 6 Статуту МВТ (злочини проти людяності);
  - Конвенцією про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9.12.1948 р.;
  - Конвенцією проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання від 10.12.1984 р.;
  - Конвенцією №29 “Про примусову або обов’язкову працю” від 28.07.1980 р.;
  - Конвенцією про боротьбу з дискримінацією у сфері освіти від 14.12.1960 р.
- Злочинна діяльність КПРС обумовлена її злочинною імперською ідеологією.

ЗЛОЧИННИЙ ХАРАКТЕР ІДЕОЛОГІЇ КПРС

Суть ідеології КПРС полягає у виправданні загарбницької імперіалістичної політики Росії.

Мета політики КПРС — розширення Російської імперії на все більшу і більшу частину земної кулі.

Методи діяльності КПРС: ідеологічні, організаційні.

Завдання ідеологічних методів

Навіяти людям думку про те, що об’єктивний світ розвивається в напрямку росту великих націй та асиміляції і зникнення малих, що згодом на земній кулі буде не тисячі мов, а тільки десять-п’ятнадцять. Відповідно, прогресивною формою державного існування народів будуть великі держави, а малі є гальмом історичного прогресу, а тому повинні зникнути. КПРС російську націю відносила до числа великих і перспективних, а українську і всі інші нації СРСР — до безперспективних і приречених на зникнення.

Ця ідеологія є злочинною, бо виправдовувала русифікацію та поступове знищення поневолених націй, тобто позбавляла їх права на самовизначення, чим порушувала Статут ООН і Статті 1, п. 1 «Міжнародного пакту про цивільні і політичні права» від 19.12.1966 р. (Международная защита прав и свобод человека. Збірник документів. Москва, «Юридическая литература», 1990, с. 33).

ідеологія КПРС злочинна тим, що обґрунтовувала ліквідацію демократії і встановлення в суспільстві комуністичної диктатури. Ленін говорив: «Ми над «чистою» демократією сміємося... Революційна доцільність вище формального демократизму» (газета «Аргументы и факты». Украина», №44, 1999 р. 3 5-го видання творів Леніна).

Ідеологія КПРС — це злочинна ідеологія нацьковування одних класів на інших, бідних проти багатих, атеїстів проти віруючих, розпалювання смертельної ворожнечі серед різних суспільних верств для ослаблення націй зсередини та їхнього поневолення. Свою теорію експропріації експропріаторів комуністи трансформували в злочинне гасло «грабуй награбоване». Це гасло узаконило грабіжництво, штовхнувши на грабежі величезну кількість покидьків суспільства і справило згубний вплив на моральність всього населення.

Ідеологія КПРС злочинна тому, що обґрунтовувала свій державний статус заборону релігій і усіх некомуністичних ідей, позбавляючи цим самим громадян України можливостей для всебічного духовного розвитку, чим завдала непоправної шкоди кільком поколінням українців, тобто, КПРС порушила статтю 2 Загальної декларації прав

людини від 10.12.1948 року і статтю 2 Міжнародного пакту про цивільні і політичні права від 19.12.1966 року.

Злочином КПРС є і кримінальне переслідування за релігійні переконання, за національні і некоммуністичні ідейні погляди та нав'язування силою громадянам України імперської коммуністичної ідеології.

Завдання методів організаційних

Злочинність ідеології КПРС підтверджують наступні дії, спрямовані на ліквідацію демократії та встановлення диктатури як засобу збереження старої Російської імперії під новою назвою.

Окупувавши Україну, КПРС поширила на українську територію дію Декрету СНК «О печати» від 9.11.1917 року і тим самим позбавила українців свободи друку (История Советской конституции 1917-1956, Госюриздат, Москва, 1957. с. 51-52).

Злочином КПРС проти демократії було прийняття СНК Декрету від 7.12.1917 р. про ліквідацію суду присяжних, запровадження революційних трибуналів, тобто знищення третьої влади, і, таким чином, узаконення беззаконня. (Там же, с. 69-71).

Прагнучи до необмеженої диктатури, большевики 19.01.1918 року Декретом ВЦВК ліквідували в Росії парламентаризм. (Там же, с. 99-100). Після захоплення України коммуністи поширили дію цього декрету і на Україну, ліквідувавши український парламент, чим порушили 4-у Гаазьку конвенцію 1907 року, яка не дозволяє загарбнику скасовувати закони на окупованій території. Згідно зі статтею 43 згаданої Конвенції, окупаційна влада зобов'язана поважати діючі в країні закони. (Підручник «Международное право». Москва, «Юридическая литература», 1982, с. 523).

5.09.1918 р. большевицька влада видала Декрет про червоний терор, яким злочинній коммуністичній ідеології про непримиренність класової боротьби була надана форма закону, і у такий спосіб терор став законним методом державного керування суспільством.

Механізм масового терору

Для здійснення поставлених цілей була створена всеосяжна інформаційна система із використанням методів обліку анкетування та паспортизації. Мова йде про облік неблагонадійних, дані про яких класифікувалися за розділами («УКР. КР», «укр. к.р. громадськість», «російська інтелігенція», «ПСР») і категоріями (наприклад, «актив»). Такі обліки проводились у різних відділах ГПУ-НКВС, а дані про це збирались в УСО (обліково-статистичному відділі). Приймаючи постанову про заведення справи-формуляра на колишнього голову Центральної Ради, академіка М. Грушевського, помічник уповноваженого 1-ї групи контррозвідального відділу Київського губвідділу ГПУ Г. С. Еймонтов 20 березня 1924 року писав: «(...) узяти гр. Грушевського М. С. на облік неблагонадійних, віднести його до групи української контрреволюції, розділу лівого, та завести на нього справу-формуляр для подальшого накопичення наявних про нього відомостей». (ГА СБУ. Справа-формуляр на М. Грушевського. №7537, Том 1. 1. Цит. По Пристайко В., Шаповал Ю. «Михайло Грушевський і ГПУ- НКВС», с. 133).

Характеристика людини набувала при цьому наступного вигляду:

«За матеріалами УСО значиться, що громадянин Шраг Микола Іллч проходив за формулярним обліком СПО ГПУ УРСР за розділом «укр. к. р. громадськість». Є на формулярному обліку ЕКУ ГПУ УРСР за розділом «Інші злочини». 6.05.1931 р.» (ТА СБУ, № 59881-ФП.- Том 6 - арк. 238).

«За матеріалами УСО ГПУ УРСР значиться, що громадянин Качанюк Михайло Адамович, народження 1889 року, уродженець Галичини, є на формулярному обліку в УВО і ГПУ УРСР по розділу «Укр. к. р.», категорії «актив». С-ф. (Справа-формуляр) №7586. П/уповнов. (помічник уповноваженого) «підпис», 29.04.1931» (ЦГА ОО України, №61301-ФП/кор. 1606.-арк. 110).

У 1920-21 роках був здійснений облік членів дрібнобуржуазних партій. (ЦГА ОО України. №31081- ФП./кор.177,- Контрольна справа.- арк.3). В наступні роки здійснювався

облік інших груп населення за різними, компрометуючими їх ознаками. Наприклад, була створена картотека обліку відвідувачів німецького консульства в м. Києві. (ЦГАОО України. №58840-ФП./кор.-1495.- Том I.-арк.115).

Коли дитина семи років поступала в середню радянську школу, на неї заводили першу в її житті справу. Згодом їй доводилося заповнювати безліч різноманітних анкет, які, по суті, є самообмовами. Держава цікавилася, «чи є родичі за кордоном», «чи були репресовані родичі», «чи знаходилися на тимчасово окупованій території». Спочатку найнебезпечніше питання стосувалося «соціального походження», яке визначало всю подальшу долю людини.

Мережею державного шпигунства була облутана вся територія СРСР і, до деякої міри, увесь світ. Методами залякування та підкупу населенню нав'язувалася система доносів. На основі інформації, що збиралася, проводились арешти. Про це повідомляє постанова уповноваженого 2-го відділення СПО Погребного від 23 квітня 1933 року: «Агентурна розробка №383 ліквідована і реалізована у слідчу справу №3199 Київського облвідділу ГПУ» (ЦГАОО України. №47299-ФП./кор.-0823.- Том 1.- арк.119).

Опираючись на існуючі обліки неблагонадійних, на систему анкетування та паспортизації населення, Політбюро ЦК ВКП(б) одне за одним приймало чергові політичні рішення, спрямовані проти чергової соціальної верстви. При цьому для кожної республіки, краю, області визначалися ліміти на розстріл та термін тюремного ув'язнення. Терор в СРСР був плановим, «як у будь-якій кампанії, як скажімо, при хлібозаготівлях чи заготівлях молока». (Гинзбург Евг. Крутой маршрут. М., 1990.-с. 19).

На сьогоднішній день до особливих подробиць відоме виконання рішення ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 року «Про антирадянські елементи». Телеграма, направлена секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій, наказувала «[...] взяти на облік усіх куркулів, які повернулися на батьківщину, та кримінальні елементи для того, щоб найбільш ворожі із них були негайно розстріляні в порядку адміністративного проведення їхніх справ через трійки, а інші, менш активні, але все ж таки ворожі елементи, були б переписані і вислані в райони за вказівкою НКВС. ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний термін представити в ЦК склад трійок, кількість людей, які підлягають розстрілу, а також і кількість людей, що підлягають виселенню». (Расстрел по разнарядке/УТ-руд.- 1992.- 4 июня.- №88 (21612). с. 1,4). Оперативний наказ Єжова №00447 «Про операцію по репресуванню колишніх куркулів, кримінальних та інших антирадянських елементів» містив докладну програму дій з лімітами на кожен область.

	1 кат.	2 кат.	3 кат.
Харківська обл.	1500	4000	5500
Донецька обл.	1000	3500	4500
Одеська обл.	1000	2000	3000
Дніпропетровська обл.	1000	2000	3000
Чернігівська обл.	300	1300	1600

На місцях виступали із зустрічними пропозиціями: 5 вересня, 29 вересня і 11 грудня 1937 року нарком внутрішніх справ УРСР і. М. Леплевський тричі звертався до НКВС СРСР із проханням про додаткові ліміти (Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов «ЧК-ГПУ-НКВД» в Україні. К., 1997.- с. 167-168). Союзний наркомат підтримав це клопотання. Ліміти були збільшені: по першій категорії до 26150 осіб, по другій — до 37800 осіб, всього — до 63950 осіб (ГА СБУ- №312 - а. 28. Див. Ковтун Г. К., Войналович В. А., Данилюк Ю. З. «Масові незаконні репресії 20-х – початку 50-х років на Полтавщині». Полтава, 1992.- с. 22).

Ведення репресій було тісно пов'язане із завданнями планового народного господарства. У 1930-32 роках Політбюро ЦК КПУ представляло в ЦК ВКП(б) кількісні заявки на виселення розкуркулених. У центрі ці показники співвідносилися з даними про «ємність» трудових резервів у північних регіонах, необхідних для будівель «комунізму».

Репресії служили засобом мобілізації дешевої сили, тобто, керівники КПРС позбавляли свободи свідомо безневинних людей, чим спричиняли злочини проти правосуддя (ст. 174 ККУ; Притягнення завідомо безневинного до кримінальної відповідальності).

ЗЛОЧИНИ ПРОТИ МИРУ, ЯКІ СКОЇЛА КПРС ПРОТИ УКРАЇНИ

П. "А" СТ. 6 СТАТУТУ МІЖНАРОДНОГО ВІЙСЬКОВОГО ТРИБУНАЛУ (МВТ)

17 грудня 1917 року Рада народних комісарів Росії в порядку підготовки війни проти України пред'явила уряду України ультиматум «Про визнання Радою Народних Комісарів Української Народної Республіки та про пред'явлення Центральній Раді ультиматуму за її контрреволюційну діяльність». Ультиматум – це грубе втручання у внутрішні справи України, він означав початок першої військової агресії проти України. («История Советской конституции 1917-1956, Госюриздат, Москва, 1957.- с.74).

9-10 грудня 1918 року - КПРС розв'язала другий військовий похід проти України.

7.11.1919 року - комуністи розв'язали третю агресивну війну проти України.

30.12.1922 року - оформлення окупації України комуністичною Росією у формі створення так званого Союзу РСР (без ратифікації договору Верховною Радою України).

У вересні 1939 року КПРС підготувала, організувала та здійснила захоплення і включення до складу імперії західних областей України.

У 1940 році КПРС розв'язала війну проти Молдавії і насильно включила до складу імперії Буковину, а у 1945 році захопила і окупувала Карпатську Україну.

Усі вищевказані війни мають ознаки неспровокованих агресивних воєн, які КПРС планувала, готувала і здійснювала в різний час з агресивною метою, тобто, вони є злочинами, передбаченими п. "а" ст. 6 Статуту МВТ (злочини проти миру).

Військові злочини (п. "б" ст. 6 Статуту МВТ)

Військове командування Червоної армії (ЧА) грубо порушувало звичаї і закони війни:

22.11.1921 р. у с. Базар ЧА взяла в полон 359 українських воїнів і запропонувала їм перейти на службу до комуністів, але вони відмовилися, за що і були розстріляні. Тим самим ЧА вчинила злочин, передбачений п. «б» ст. 6 Статуту МВТ (Encyclopedia of Ukraine, v. 1, p. 188).

За період 1921-1922 рр. після поразки армії Української Народної Республіки російські комуністи в місті Вінниці розстріляли понад 10 тисяч керівників, офіцерів і солдатів за участь у національно-визвольній війні (Доктор історичних наук, професор І. Рожин «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book», Vol. 1, Toronto, 1953, p. 413).

В роки 2-ї світової війни і в наступне десятиліття основним тереном боротьби українського народу проти окупації були західні області України. Її вели Організація Українських Націоналістів /ОУН/ та Українська Повстанська Армія /УПА/. Радянські війська НКВС і КДБ використовували проти них хемічну зброю (гази, хемічну отруту до їжі і тому подібне), тобто, коли дії, що містять ознаки злочину, передбачені п. «б» ст. 6 Статуту МВТ, (Женевський протокол про заборону застосування на війні «газів» 1925 р.).

Злочини проти людяності (п. "в" ст. 6 Статуту МВТ)

У 1920 році Червона Армія підійшла до міста Борисполя і запропонувала його оборонцям здатися. Загін української армії відмовився. ЧА захопила місто і розстріляла кожного десятого мешканця міста.

У 1930-1931 роках за опір колективізації і націоналізації одноосібних господарств у Вінницькій області заплатили своїм життям близько 20 тис. селян. (Доктор наук, професор І. Рожин «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book», Vol. 1, Toronto, 1953, p. 413).

Під час голодомору, організованого комуністами в 1932-1933 рр., в районі біля Вінниці вмерло більше 150 тисяч українців. (Доктор наук, професор І. Рожин «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book», Vol. 1, Toronto, 1953, p. 413).

У 1943 році з ініціативи громадян м. Вінниці була створена Міжнародна комісія у складі проф. Сойнена (Бельгія), проф. Песонена (Фінляндія), проф. Дювара (Франція), проф. Пуртена (Голландія), док. Ватера, проф. Шрадера і док. Конті (Німеччина). Комісія встановила, що у Вінниці було три в'язниці (до революції - одна). У 1937-1938 рр. в них містилося 30000 чоловік. Тут їх катували, засуджували до страти, а потім вивозили і розстрілювали в численних братських могилах у місті та його околицях, (професор І. Рожин «The Black Deeds of the Kremlin. A White Book», Voi. 1, Toronto, 1953, p.413-415).

Окупувавши в 1939 році західні області України, комуністичне керівництво Російської імперії депортувало з них у Росію 1173170 осіб різної статі та віку.

Довга антиукраїнська рука КДБ простягалася далеко за межі державного кордону СРСР. Ось список тільки найвидатніших українських політиків, яких червона Москва вбила за кордоном:

25.05.1926 р. НКВС руками свого агента Шварцбарта вбив Симона Петлюру, голову Директорії (уряду України), державного і військового діяча, командувача Армії УНР.

23.05.1938 р. — Євгена Коновальця, організатора і лідера Організації Українських Націоналістів, полковника Армії УНР.

12.10.1957 р. — Лева Ребета, політичного діяча, публіциста, правознавця.

15.10.1959 р. — Степана Бандеру, керівника Організації Українських Націоналістів та ідеолога національно-визвольного руху.

Злочинний характер КПРС видно із наступних документів («Известия», №62):

ВСЕСОЮЗНА КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ (БІЛЬШОВИКІВ) ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ

№П64/22 Т.т, Єжову, Вишинському;

5 вересня 1938 р. Обкомам, Крайкомам ЦК Нацкомпартій. Виписка із протоколу

№64 — засідання Політбюро ЦК від__193__р,

Рішення від 15.IX.38 р.22. — Питання НКВС

1. Прийняти пропозицію НКВС про передачу нерозглянутих слідчих справ, що залишилися, на арештованих по к.р, національним контингентам, згідно наказів НКВС СРСР №№00485, 00439-й 00593 - 1937 року і №№302 і 326 — 1938 року, на розгляд Особливих трійок на місцях.

2. Особливі трійки утворюються в складі: першого секретаря обкому, крайкому ВКП(б) чи ЦК нацкомпартій, начальника відповідного управління НКВС та прокурора області, краю, республіки.

В Українській і Казахській РСР та в Далеко-Східному краї Особливі трійки створюються по областях.

3. Особливі трійки розглядають справи щодо людей, заарештованих тільки до 1-го серпня 1938 року і закінчують роботу у 2-х місячний термін.

4. Справи на всіх людей, зазначених як національні контрреволюційні контингенти, заарештованих після 1-го серпня 1938 року, направляти для розгляду у відповідні судові органи, за підсудністю (Військового трибуналу, лінійних і обласних судів, Військової Колегії Верховного Суду), а також на особливу нараду при НКВС СРСР.

5. Надати право Особливим трійкам ухвалювати вироки відповідно до наказу НКВС СРСР №00485 від 25-го серпня 1937 року за першою і другою категоріями, а також повертати справи на дослідження та ухвалювати рішення про звільнення звинувачуваних із під варті, якщо засудження в справах немає достатніх матеріалів для звинувачуваних.

6. Рішення Особливих трійок по першій категорії приводити до виконання

НЕГАЙНО

№П57/48 Тов. Єжову — все:

Обкомам, крайкомам, ПД нацкомпартій — відповідно. 31.1.1938р.

Виписка із протоколу №57 — засідання Політбюро ЦК від 1938р.

Рішення від 31.1.1938р.

а) Прийняти пропозицію НКВС СРСР про затвердження додаткової кількості осіб, що підлягають репресіям, колишніх куркулів, кримінальних та активних антирадянських елементів у таких краях, областях і республіках:

1) Вірменська РСР -	1000 ч. по	1 кат.	і 1000 ч. по 2-й кат.	
2) Білоруська РСР		1500	-II-	
3) Українська РСР		6000	-II-	
4) Грузинська РСР		1500	-II-	
5) Азербайджанська РСР		2000	-II-	
6) Туркменська РСР		1000	-II-	
7) Киргизька РСР		500	-II-	
8) Таджикицька РСР		1000	-II-	
9) Узбецька РСР		2000	-II- і 500 ч. по 2 кат.	
10) ДВК		8000	-II-	500 -II-
11) Читинська обл.		1500	-II-	2000 -II-
12) Бурят-Монгольська обл.		500	-II-	500 -II-
13) Іркутська обл.		3000	-II-	500 -II-
14) Красноярська обл.		1500	-II-	500 -II-
15) Новосибірська обл.		1000	-II-	2000 -II-
16) Омська обл.		3000	-II-	1000 -II-
17) Алтайський край		2000	-II-	200 -II-
18) Ленінградська обл.		3000	-II-	500 -II-
19) Карельська АРСР		500	-II-	
20) Калінінська обл.		1500	-II-	
21) Московська обл.		4000	-II-	
22) Свердловська обл.		2000	-II-	

б) Запропонувати НКВС СРСР всю операцію у зазначених вище областях, краях і республіках закінчити не пізніше 15 березня 1938 року, а у ДВК - не пізніше 1-го квітня 1938 року.

в) Відповідно до даної постанови продовжити роботу трійок у розгляді справ на колишніх куркулів, кримінальних та антирадянських елементів в областях, краях і республіках, перерахованих у пункті «а».

У всіх інших краях, областях і республіках роботу трійок закінчити не пізніше 15-го лютого 1938 року з тим, щоб до цього терміну були закінчені і розглянуті всі справи у межах лімітів, встановлених для цих країв, областей і республік

СЕКРЕТАР ЦК.

УРСР

Нікопольське добровільне просвітницьке товариство,

Нікопольське добровільне історико-просвітницьке товариство «Меморіал».

ДОВІДКА

Цим засвідчується, що згідно з даними державного архіву Січеславської (Дніпропетровської) області та архіву КДБ/НКВД населення міста Марганця постраждало внаслідок розкуркулення, голодомору 1932-1933 роках та політичних репресій в 1937-1938 роках в наступних масштабах:

1. Число мешканців м. Марганець на 01.01.1928р. - 13992 чол., з них розкуркулено й загинуло 440, розкуркулено й вижило 315.

2. Число мешканців м. Марганця на 01.01.1932р. - 13947 чол., з них загинули від голоду в 1932р. - 272 чол., загинули від голоду в 1933р - 429 чол.

3. Число мешканців м. Марганця на 01.01.1937р. - 17531 чол., з них загинули від реп-

ресій в 1937-38рр. - 900 чол., залишилися живих репресованих до 1941 р. - 63 чол.

(Довідка дана згідно із запитом Товариства "Просвіта" та НРУ м. Марганця
6 липня 1993р.)

№1158/67 тов. Фріновському
17 лютого 1938р.

Виписка із протоколу №58 — засідання Політбюро ЦК ВКП(б). Рішення від 17.11.1938р.

67. — Питання НКВС

Додатково дозволити НКВС України провести арешти кулацького та іншого антирадянського елементу і розглянути їхні справи на трійках, збільшивши ліміт для НКВС УРСР на тридцять тисяч.

СЕКРЕТАР ЦК.

Розстріли куркулів — це знищення людей за ознакою їхнього майнового стану, що є злочином проти людяності (п. "в" ст. 6 Статуту МВТ).

Розстріли «антирадянського елементу», тобто, розстріли за антикомуністичні переконання — злочин проти людяності (п. "в" ст. 6 Статуту МВТ).

КПРС використовувала пенітенціарну систему для мобілізації робочої сили на будівництво економічних об'єктів, тобто позбавляла людей волі не за справжні злочини, а шляхом такого формулювання складів злочинів, за якого незлочинні дії маси людей ставали злочинними (наприклад — ненавмисна несплата податків).

ГЕНОЦИД УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Голод у 1932-1933 роки в Україні

1. Вірогідність факту голоду

Голод 1932-1933 рр. в Україні — історичний факт, підтвердженням якого є численні опубліковані архівні матеріали (Голод 1932-1933 років на Україні очима істориків, мовою документів, -1990 - 615 с.: Колективізація і голод на Україні-1929-1933: Збірник документів і матеріалів. - К.1992. - 742 с.: *Graziosi An.*» *Letters de Kharkov. La Famine en Ukraine et Dansie Caucase du Nord a travers ies rapports des diplomates italiens 1932-1934/ /Cahiers du Monde el. XXX, (1-2), jan-juin 1989, pp. 5-106. Der Ukrainische Hunger-Hoiocaust. Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeeitert von Dr. Dmytro Zlepko. - Verlag Heimut Wild, Sonnenbuhl, 1988. - 309s.,* обширна науково-популярна література (близько 10 тис. назв), матеріали наукових конференцій (Голодомор 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, - Київ, 9-10 вересня 1993р. Матеріали. - Київ, 1995) і багаточисельні спогади жертв голодомору (додаються до справи). Ось до прикладу один документ - Довідка Нікопольського «Меморіалу» від 6.07 1993р.

2. Походження голоду

Архівні джерела (опубліковані і ті, що зберігаються в архівах України, Росії і деяких європейських країн) — мають незаперечні докази штучного походження голоду в Україні. Основними причинами голодомору були: суцільна колективізація селянських господарств, антилюдяна і фіскальна політика пограбування чи розкуркулювання українських селян, тотальні хлібозаготівлі за принципом продрозкладки із використанням репресивних засобів, свідоме та тривале позбавлення селян продовольчих засобів до існування, масові репресії проти дорослого чоловічого населення українського села.

а) Суцільна колективізація.

Запланована і здійснена комуністичним тоталітарним режимом суцільна колективізація зруйнувала і фактично знищила 4,6 млн. селянських господарств в Україні, зав-

дала катастрофічної шкоди сільському господарству республіки, безоплатно і назавжди відняла насильницьким способом 36 млн. десятин селянських земель (див.: Будівництво колгоспів в Україні: Стат. довідник. - Харків, 1930р. - с. 114-115), усунула в колгоспах роботу і продуктивну худобу, що знаходилася раніше в одноосібному користуванні селян, поголів'я якої скоротилося в 2 рази, а в подвірному користуванні колгоспників у 7-8 разів (див. Сільське господарство СРСР- Щорічник, 1935. - М., 1936. - с. 521. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі — ЦГАОВОУ, ф.4402, оп.1, с. 225, а. 51-52). Величезна кількість худоби загинула в зимові місяці в непристосованих для нього колгоспних хлівах, через відсутність кормів. Тільки взимку 1933 р. падіж худоби складає від 42% до 75% на сході України (Центральний державний архів громадських організацій України (далі — ЦГАООУ, ф.1, оп. 16. с. 10. а.43).

б) Колгоспи.

Колгоспи, за задумом Сталіна, повинні були стати фабриками зерновиробництва. У 1934 р. в Україні існувало 24 тис. колгоспів, що об'єднали 4 млн. селянських господарств, позбавивши їх землі і власності (ЦГАОВОУ, ф. 3470, оп.1, с.72, а.3). Навесні 1932 р. третина колгоспів, а навесні 1933 р. біля половини колгоспів України не розрахувалися з колгоспниками, тобто не видали їм натуральної і грошової оплати за зароблені трудові (ЦГАОВОУ. Ф.535, оп. 11, с.338, а. 11), позбавивши в такий спосіб 6-9 млн. осіб засобів до існування (Там же, ф.3470, оп. 1, с.72, а.3). Заборону на видачу хліба колгоспникам ініціював радянський уряд. У 1932 р. колгоспам дозволяв здійснювати оплату праці тільки після виконання державного плану заготівель (Див.: постанова РНК УРСР «Про заходи для посилення хлібозаготівель» від 20 листопада 1932р.// Вісті ВУЦВК. 1932, 21 листопада). Правління колгоспів, щоб виконати плани, навмисне скорочували кількість вироблених колгоспниками трудових, які підлягали б оплаті (ЦГАОВОУ. Ф.27, оп. 14, с.197, а.16-17). У липні 1933р. В. Одінецов (нарком землеробства УРСР) інформував генерального секретаря ЦК КП(б)У С.Косіора і голову уряду УРСР В. Чубаря про те, що, відповідно до телеграми Сталіна і Молотова, він направив проект постанови ЦК і РНК «Про порядок видачі хлібних авансів у колгоспах із врожаєм 1933 року на внутрішньоколгоспні потреби», у якому категорично заборонялося витратити хліб на громадське харчування під час польових робіт. Колгоспники повинні були брати власний хліб на роботу (ЦГАООУ, ф. 1, оп. 6, с. 312, а. 43). У цьому проекті міститься факт свідомого наміру позбавити селян харчування, що доводить злочинне ставлення комуністичного режиму до українського народу. Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 10 січня 1934 р. констатувало факти несплати трудових членам родин, які померли, або батька чи матері, які працювали в колгоспі (ЦГАООУ, ф. 27, оп. 14, с. 197. а. 16-17)

в) Розкуркулення.

Політика розкуркулення, здійснена комуністичним режимом в Україні, мала антиукраїнський, винятково грабіжницький фіскальний характер, її натхненником була ВКП(б) на чолі зі Сталіном. Саме він закликав на XVI з'їзді партії в червні 1930 року «заарештовувати і висилати десятки і сотні тисяч куркулів» (див Вісті ВУЦВК. -1930. - 1 липня). Розкуркулювання зазнали 200 тисяч селянських господарств України.

г) Хлібозаготівля.

Вона була головною причиною масового голодомору в українських селах. Хліб вилучали в селян насильно, застосовуючи цілий набір карально-репресивних засобів конфіскації майна та житла, штраф у п'ятикратному розмірі у порівнянні до обсягу хлібозаготівель, арешт, вирок суду за ст 57, 8 ККУРСР 1927 р. (Вісті ВУЦВК. - 1929. - 14 липня). «Хлібні штрафи» були смертним вирок для селян, бо їхнє виконання остаточно знищувало їхні продовольчі запаси, прирікаючи сотні тисяч людей на голодну смерть. Про це свідчать листи селян до уряду, які зберігаються в колишніх приймальнях Петровського, Калініна, а також в інших архівних фондах України і Росії. От деякі з них:

“Я багатосімейний, маю 9 душ сім'ї, із яких 6 осіб малолітніх, старшому з них - 12 років. Я все життя трудився і ніколи злочинцем не був. Штраф у сумі 455 руб. непосильний для мене. Для сплати його я повинен зруйнувати своє господарство” (3 листа

селянина Китченка В. Г., хут. Китченковка, Краснокутського району Харківського округу Голові ВУЦВК Г. І. Петровському (ЦГАВОУ ф. 1, оп. 5, с. 357, а. 1).

В архівних фондах ЦК КП(б)У, ВКП(б), ВУЦВК, редакціях газет 30-х років, НКРКІ УРСР зберігаються десятки тисяч селянських скарг із викладом жахливих форм терору, здійсненого партійними та радянськими органами під час хлібозаготівель, які призвели до голоду. Вони є письмовим доказом терору голодом проти українських селян. Обсяг вилученого державою хліба в першій половині 1932 року виявився недостатнім. Політбюро ЦК ВКП(б), незважаючи на масовий голод у селі, вирішило посилити режим хлібозаготівель. Уряд УРСР одержав завдання з Москви - заготовити 434 млн. пудів хліба, потім його знизили до 356 млн. пудів, але воно було нездійсненим... (Комуніст, 1932, 10 липня). Для його виконання були створені «надзвичайні заготівельні комісії», наділені необмеженими правами і повноваженнями. В Україні таку комісію очолював Молотов. Вона приступила до викачки хліба 22 жовтня 1932 року. Колгоспам заборонили всяку торгівлю хлібом (ЦГАВО, ф. 24, оп. 13, с. 81, а. 18-19), а в області і райони були відраджено члени ЦК КП(б)У для контролю за хлібозаготівлями.

д) Масове позбавлення селян хліба і продовольства.

20 листопада 1932 року Раднарком УРСР прийняв постанову «Про заходи для посилення хлібозаготівель», пункти якої свідчать про навмисне створення умов, які призвели до важких наслідків і спричинили масову смертність сільського населення. Раднарком УРСР поставив за обов'язок місцевим органам влади:

“1. Заборонити усяке використання натуральних фондів, створених у колгоспах, які незадовільно виконують план хлібозаготівель.

2. З оголошенням цієї постанови призупинити видачу яких-небудь натуральних авансів у всіх колгоспах, які незадовільно виконують плани хлібозаготівель.

3. Колгоспи, які незадовільно виконують план хлібозаготівель і видали натуральні аванси хліба на трудодні в порядку громадського харчування, повинні негайно організувати повернення незаконно розданого хліба для того, щоб направити його на виконання плану хлібозаготівель.

4. Зобов'язати РВК негайно організувати вилучення в окремих колгоспників і односібників хліба, розкраденого в колгоспах і радгоспах під час збирання, обмолоту, перевезення хліба... Причому, вилучати хліб необхідно в першу чергу у всяких ледарів, хапуг, які не мають трудоднів, але мають запаси хліба” (Див. Вісті ВУЦВК-1932, 21 листопада)”

Колгоспи, які не виконували плану хлібозаготівель, обкладали 15-кратним натуральним штрафом здачі м'яса. Наркомюст УРСР 25 листопада 1932 р., виконуючи цю постанову, наказав прокурорам усіх рівнів «забезпечити ефективні репресії в цих справах для того, щоб вони могли дати перелом, і рішуче усунути всі елементи, які зривають виконання плану хлібозаготівель» (ЦГАВОУ ф. 8, оп. 15, с. 18665, а. 1-2).

є) «Чорні дошки»: терор голодом.

Для посилення темпів та збільшення обсягу хлібозаготівель РНК УРСР і ЦК КП(б)У ухвалили фіскальну і злочинну за своєю суттю постанову «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлю» від 6 грудня 1932 р. До них застосовувати такі міри:

1. Негайно зупинити завезення товарів, цілком зупинити кооперативну і державну торгівлю на місці та вивезти із відповідних кооперативних і державних магазинів усі наявні товари.

2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і для односібників.

3. Заборонити всяке кредитування, зробити термінове вилучення кредитів і всіх інших фінансових зобов'язань.

4. Перевірити та очистити колгоспи цих сіл, вилучаючи контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель» (Вісті ВУЦВК, 1932, 8 грудня). Постанову про так звані «чорні дошки» застосовували практично у всіх колгоспах України, наражаючи таким чином на голодну смерть сотні тисяч селян (ЦГАВОУ, ф. 1, оп. 8, с. 309, а. 74).

У 1932 р загальний збір хліба в Україні становив 12,8 млн. тонн, при цьому було вивезено з України 7 млн. тонн, що катастрофічно позначилося на всіх галузях сільського господарства республіки. У 1933р. зібрали 22,6 млн. тонн, а заготовили 4,8 млн. тонн (ЦГАВОУ, ф. 4402, оп 1, с. 225, а. 6-9). Колгоспи зібрали 9,2 млн. тонн хліба, заготівля в одноосібному секторі складала 75% їхнього валового збору (ЦГАВОУ. ф. 539, оп. 10, с. 464, а. 275; там же, ф. 4402, оп. 1, с. 225, а. 6-9). Після виконання колгоспами та одноосібниками плану заготівель, у них не залишилося зерна для посіву, для прогонування сімей та худоби.

3. Територія і тривалість голоду.

Голод почався фактично пізньої осені 1931 року, про що свідчать архівні документи (ЦГАВОУ, ф.1, оп. 8, с.117, а. 105-106). У 1932-1933 рр. голодомор охопив практично всі села Української РСР, в тому числі і 10 районів Молдавської АРСР, яка знаходилася у складі України. Терор голодом продовжувався на протязі 22-х місяців, а його катастрофічні наслідки продовжували даватися взнаки і в 1934 році, коли колгоспники помирили від тифу кишкових отруєнь, - хвороб, викликаних тривалим виснаженням організму. Голод супроводжувався розладами людської психіки, що проявлялися в масових випадках канібалізму, трупоїдства, вживання в їжу людського м'яса та м'яса здохлих тварин, про що свідчать архівні документи, у вірогідності яких немає підстав сумніватися. (Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. — К., 1990. 615 с.), і селянські листи, звернені до ЦК ВКП(б) (див. Український історичний журнал. - 1989. - №7 -11, 1990. - №1).

4. Репресії проти голодуючих.

З метою збереження колгоспного хліба та виконання державних завдань ЦВК і РНК СРСР прийняли 7 серпня 1932 року постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», якою дозволили застосовувати вищу міру покарання - розстріл із конфіскацією майна або 10 років позбавлення волі із конфіскацією майна (Коллективизация сельского хозяйства; важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1928-1935. - М., 1957. - с.423-424).

Ця постанова породила масовий терор проти селян, яких засуджували до розстрілу за те, що вони рятувалися від голодної смерті, зриваючи хлібні колоски на власних та колгоспних полях (ЦГАВОУ, ф.24, оп.138, с.81, а.20-23). Наприклад, у період весняної посівної кампанії 1933 р. в Донбасі засудженими виявилися 15166 чол. (ЦГАВОУ, ф.539, оп. 14. с. 618, а. 14-16). Про причини страти говорять самі документи: «Справа Дробович Валентини - середнячка, засуджена на 5 років у далеких таборах за те, що її дитина нарізала на полі їхнього родича до п'яти фунтів колосків» (Там же, а 3). «Буряк Іван - середняк, зрізав одне кіло колосків, присуджений до 7 років позбавлення волі» (Там же, а.3-4). Усі ці випадки відбувалися у Вороновицькому районі Вінницької області влітку 1933 року.

Ось ще один факт, який свідчить про безправ'я селян, про їхню приреченість на смерть: «У Калинівському районі засуджений на 4 роки позбавлення волі в далеких таборах бідняк і одноосібник за те, що він на своєму полі скопив 5 метрів за 3-4 дні до початку косовиці» (Там же, а. 3-4).

Застосування постанови від 7 серпня 1933р. мало масовий терористичний характер скрізь по Україні. Селян засуджували до смерті без суду та слідства. От лише один приклад «судового розгляду», який відбувся в Калинівському районі Вінницької області навесні 1933 р.: «Член облсуду К. протягом одного дня заслухав у 3-х селах три справи, і по двох із них винесені вироки до розстрілу, в тому числі - одному, який знаходився в такому стані (опухлий), що на судовому засіданні він сидіти не міг, а лежав на лаві підсудних» (3 доповідної записки інструктора ЦКК КП(б)У т. Ренкачишека в ЦК КП(б)У влітку 1933р.). (ЦГАВОУ, ф.539, оп.14, с. 618, а. 67-68).

5. Кількість жертв голодомору.

В історичній літературі існують різні цифри жертв голодомору в Україні — від 6 до 11 млн. чоловік. (Голодомор 1932-1933 рр. в Україні; причини і наслідки. Міжнародна наукова конференція, Київ, 9-10 вересня 1993р., стор. 7, 9).

Зіставлення даних перепису населення 1926 і 1937 років показує, що від голоду в Україні померло не менше 5,5 млн. чоловік. Голод лютував також і на Кубані, Північному Кавказі та в Казахстані, де мешкали багаточисельними групами етнічні українці. Смертність в Україні в три рази перевищувала народжуваність (Цаплин В. В. Статистика жертв сталінізму в 30-е годы // Вопросы истории. - 1989, №4, с. 178).

Підтвердженням штучно спланованого ЦК КПРС геноциду української нації може бути інформаційна записка італійського консула Граденіго (подано на наступній стор.) із Харкова своєму урядові (№474/106 від 31 травня 1933 р. К. (Консул) Італії).

ГОЛОД І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Голод продовжує так страшно знищувати народ, що залишається зовсім незрозумілим, як світ може залишатися байдужим до такої катастрофи, і як інтернаціональна преса, яка так активно закликає до міжнародного осуду Німеччини, винної в т. зв. «Страшних переслідуваннях євреїв», особливо мовчить про цю бойню, організовану радянським урядом, в якому самі євреї грають велику, хоча і не першу роль.

Насправді ж немає сумніву:

1) що цей голод походить зі свідомо організованого неврожаю, «щоб провчити селянина»;

2) що жоден єврей не знаходиться серед загиблих у себе вдома, і що навпаки, усі вони добре вгодовані під братерським крилом ГПУ.

«Етнографічний матеріал» буде змінений, цинічно сказав один єврей, «велика» риба місцевого ГПУ. Сьогодні можна передбачати смерть цього «етнографічного матеріалу»; він має бути знищеним. Яким би страшним і неймовірним не здавалося б це передбачення, його все ж таки потрібно вважати реальним і в стадії здійснення.

Уряд Москви дійсно завчасно підготував за допомогою жорстоких ревізій (про які я неодноразово посилав звіти), не неврожай - це було б м'яко сказано, — а повну відсутність яких би то не було засобів до існування в українських селах, на Кубані, на середній Волзі.

Три постулати можуть знаходитися в основі такої політики:

1) пасивний опір селянина проти колективного господарства;

2) переконання, що неможливо привести цей «етнографічний матеріал» до зразка дійсного комуніста;

3) ясно усвідомлена потреба в одержавленні земель, на яких українська свідомість пробуджується з небезпекою майбутніх можливих політичних ускладнень, і де для зміцнення імперії було б краще, щоб населення жило, здебільшого російське.

Перший постулат впливає із рішення уряду, що підтверджують багато членів партії.

Метою третього рішення, безсумнівно, була, жертвуючи 10-15 мільйонами осіб, ліквідація української проблеми на протязі кількох місяців. Нехай ця цифра не здається перебільшеною. Я думаю, що її перевершать, і що її, напевно, вже досягли. Це велике нещастя, яке косить мільйони осіб і знищує дітей всього народу, вражає в дійсності тільки Україну, Кубань і Середню Волгу. Професіонали, гідні всілякої довіри, які мали можливість проїхати по інших частинах території, одностайно заявляють, що катастрофа обмежена винятково Україною, Кубанню і Середньою Волгою.

«Катастрофа починається за Курськом», - сказав письменник Андрєєв, який приїхав кілька днів тому назад з Москви...

Вважаю потрібним представити ще один епізодичний образ ситуації:

Товариш Френкель, член «Колегії» ГПУ, зізнався одному відомому мені чоловікові, що в Харкові щоночі забирають до 200 трупів, померлих на вулиці з голоду. Зі своєї сторони, можу засвідчити, що сам бачив після опівночі, як перед консульством проїздили вантажні автомобілі з 10-15 трупами...

На ринку ранком 21 травня померлих поскидали, як купу ганчірок, у болото, в гній вздовж паркана, який відокремлює площу від ріки. Їх було близько 30. Ранком 23-го я нарахував їх

уже 51. Одна дитина смоктала молоко з грудей мертвої матері. На тій же Пушкінській вулиці за кілька метрів від консульства одна селянка була весь день із двома дітьми, присівши на сходинки, як і десятки інших мам, котрі були одні вище, другі - нижче по тій же дорозі. Вона тримала просту коробку, у яку час від часу хтось кидав копійку. Ввечері одним рухом відсунула від себе обох дітей і, піднявшись, кинулася під трамвай, який мчався на повній швидкості. Через півгодини я бачив двірника, що підмітав кишки нещасливої. Двоє дітей все ще стояли там і дивилися...

Близько опівночі починають перевозити їх вантажними автомобілями до Північно-Донецької товарної станції. Туди забирають і дітей... Тих, котрі не опухли і, можна думати, ще виживуть, посилають у бараки "Холодної гори", де в будках, на сіні, помирає приблизно 8000 душ, і то переважно були діти.

Опухлих вивозять товарним потягом у поля і залишають їх за 50-60 км. від міста, щоб ніхто не бачив, як вони там помирають... Часто буває, що потяг відправляють через кілька днів після того, як його наповнюють і замикають. Кілька днів тому один залізничник, проходячи повз один із таких вагонів, почув крик. Підійшов і почув одного нещасного, який із середини молив, щоб його врятували від смороду трупів, що ставав нестерпним. Коли відкрили вагон, то побачили, що він єдиний залишився в живих. Тоді його витягнули і перенесли помирати в інший вагон, де ще були живі ті, котрих там замкнули.

Коли приїжджають на місце поховання, то викопують великі ями і витягають з вагонів усіх мертвих. Не звертають особливої уваги на дріб'язки, і часто можна бачити, як викинутий у яму оживає і перевертається в останніх проявах життя. Робота копачів при цьому не переривається і викидання трупів продовжується.

Ці деталі я одержав від санітарів і можу гарантувати їхню правдивість.

В селі Гарово, яке за 50 км. від Харкова, із 1300 жителів сьогодні можна налічити тільки 200.

У в'язниці «Холодна гора» в середньому вмирає 30 чоловік на день.

Околиці Полтави постраждали здається ще більше, ніж Харкова. У Полтаві навіть лікарі починають пухнути від недоїдання.

Із Сум один комсомолец пише своїй дівчині в Харків, що там батьки вбивають своїх молодших дітей і їх поїдають...

Наприкінці згадаю про самогубство генерала ГПУ Броського, який 18-го числа цього місяця, повернувшись із інспекційної поїздки по селах, після моторошної сцени з Балицьким, під час якої генерал кричав, що це не комунізм, а «жах», і що йому вже досить цих інспектувань, і що він нікуди більше не поїде наводити «порядки», (здається, провести якесь утихомирення), - пустив собі кулю в лоба...

І наприкінці: одна людина - "велика риба" місцевого уряду і партії, імені якої мені не вдалося встановити, - збожеволіла після інспектування села. На нього змушені були надягти втихомирювальну сорочку. Він теж кричав благим матом: "Це не комунізм, це катування!"

Закінчую: теперішнє нещастя призведе до колонізації України, переважно російської. Воно змінить її етнічний характер. І, може бути, в дуже близькому майбутньому не можна буде більше говорити про Україну, про українську проблему, оскільки Україна в дійсності стане російською країною.

З глибокою повагою

(Королівський) консул
(підпис) Граденіго.

НАСИЛЬНИЦЬКЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ПІД ЧАС КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ

Розкуркулювання супроводжувалося масовим виселенням українців з України в східні райони Росії.

30 січня 1930 р. Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило розроблену на чолі з В. М. Молотовим постанову «Про заходи щодо викорінювання куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Відповідно до постанови «куркулі і напівпоміщики», які виступали проти колективізації, підлягали виселенню в Північний край, Сибір, Урал і Казахстан. При ліквідації куркульства здійснювалася конфіскація майна та виселення людей. Підставою для введення цього механізму була постанова ЦВК і РНК СРСР «Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і про боротьбу з куркульством». Урядам союзних республік і виконкомам країв та областей цією постановою надавалося право застосування «усіх необхідних засобів боротьби з куркульством аж до повної конфіскації майна куркулів та виселення їх за межі окремих районів і країв (областей)». Конкретизація цих заходів подавалася в секретній інструкції ВЦК і РНК СРСР від 4 лютого 1930 року.

Для вирішення питань і координації заходів, пов'язаних із розкуркулюванням 23 січня 1930 р., була створена комісія у складі Секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора (голова), голови ГПУ В. Балицького, Порайка, Демченка, Постишева. На засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 8 лютого того ж року було вирішено:

- «а) затвердити розкладку по округах на виселення у віддалені місця Союзу...;
- б) вважати за необхідне закінчити в основному всю цю операцію до 15 березня».

Уже 27 лютого заступник голови ГПУ УРСР Карлсон повідомив у ЦК «про десять ешелонів із 17294 розкуркуленими, з них чоловіків - 6256, жінок - 5718, дітей - 5320, які через станцію Бахмач «пройшли» на територію РРФСР».

У «Доповіді про хід виселення куркульства з округів УРСР» повідомлялося, що із 13 округів за станом на 12 березня за межі республіки було виселено 58411 чоловік (Центральний державний архів громадських організацій України - ЦДАГОУ- ф. 1, оп. 16. с. 7, а. 116, 127).

Товарняки з розкуркуленими і «контрреволюційними елементами» йшли на Північ і Схід, а їхнє місце заповнювалося переселенцями з інших районів СРСР. Переселення на Україну продовжувалося і в наступні роки.

В 1933-1937 рр. Всесоюзним переселенським комітетом і переселенським відділом НКВС СРСР на Україну було переселено 44457 сімей (221465 душ). Найбільша кількість переселенців перевезена в Україну в 1933 році. (Государственный русский архив экономики — Ф. 5675, оп. 1,- с. 185,- а. 2).

ГЕНОЦИД КУБАНСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

Про те, що мав місце ґеноцид українців, видно із свідчення Петра Вира про етнічну чистку Кубані - «Знищення Кубані»:

«За наказом ЦК КПРС і уряду СРСР жителі 13 сіл Кубані були заслані на далеку Північ за те, що «не виконали план постачань пшениці і саботаж». Виселенням керував помічник начальника ГПУ, уповноважений Політбюро Кабаєв.

Масштаби висилок, або, іншими словами, знищення декількох сотень тисяч кубанських українців можна уявити собі із наступних цифр: села Полтава з населенням 17000, Умань - 45000, Мишастівка - 40000 душ були виселені повністю. З деяких сіл жителі були виселені частково, наприклад, із села Іванів вивезли половину мешканців.

Сільськогосподарський інструмент і особисте майно, яке люди приготували, щоб узяти із собою на вислання, відібрали в них при посадці в потяги. Відправлення на вислання звичайно супроводжувалося публічними розстрілами та кровопролиттям». («The Black Deeds of the Kremlin. A White Book», Vol. 1, Toronto, 1953, p. 441).

Ці дії КПРС на Кубані підпадають під ознаки статті 2, п. «с» Конвенції про злочин ґеноциду та покарання за нього від 9.12.1948 року і повинні бути покарані.

Злочинний комуністичний режим усвідомлював, що вчиняє злочин проти українського народу, тому намагався сховати катастрофічні наслідки голоду і сам факт голодомору в Україні.

Політбюро ЦК КП(б)У 13 березня 1933 року категорично заборонило поширення чуток про голод на Україні.

У грудні 1932 р. була введена система внутрішніх паспортів в УРСР відповідно до якої колгоспникам, за винятком завербованих на будівництва п'ятирічки (при наявності договору і дозволу правління колгоспу), паспорти не видавали, щоб обмежити їхню міграцію по країні із розповідями про голод. Пересування їх по країні було суворо обмеженим і регламентовано відповідними постановами уряду (Комуніст, 1933, 1 січня. Соціалістична Харківщина, 1935, 1 січня, Вісті ВУЦВК, 1933, 18 березня).

Матеріали перепису 1937 року Сталін наказав сховати в архів (Цаплин В. В. Указ. Соч., с. 178). Тільки в 1989 році до цього архіву був відкритий доступ. У результаті голодомору спорожніли тисячі українських сіл, особливо в південних областях республіки. Усунувши з української землі українців, російський імперіалізм почав заселяти її людьми із Росії. Політбюро ЦК ВКП(б) вирішило 25 жовтня 1933 р. переселити на Україну російських і білоруських колгоспників, а також селян із Середньої Азії. За переселенням особисто стежили Сталін, Молотов і Каганович (РГАЭ, ф. 5675, оп. 1, с. 31, а. 8; с. 41, а. 19). Наприкінці грудня в Україну відправили 329 ешелонів, які доставили 21756 господарств білоруських і російських колгоспників, що були розселені в Одеській, Дніпропетровській, Донецькій і Харківській областях (Там же, с. 33, а. 56).

Уряд займався також внутрішньоукраїнським переселенням із північних регіонів України в південні, щоб сховати жахливі наслідки голоду (ЦДГАОУ, ф. 1, оп. 6, с. 321, а. 6).

Для кращого контролю за настроями і поведженням селян їх переселили із малих хуторів і окремо розташованих одноосібних господарств у села.

МІЖНАРОДНЕ НЕВТРУЧАННЯ

Уряди закордонних держав, які знали про голод від своїх дипломатів (див. видання Д. Злепка і А. Граціосі), не виступили з офіційною заявою на адресу уряду СРСР про ґеноцид українців. Більш того, вони прийняли у вересні 1934 р. СРСР в члени Ліги націй. Остання проігнорувала звернення українських еміграційних політичних організацій із викладом факту голоду в Україні (див.: Шульгін О. Без території. Ідеологія та чин уряду УНР на чужині. - Париж, 1934. - с. 363-368).

ЗВИНУВАЧЕННЯ В ҐЕНОЦИДІ

Факти, викладені в цій частині звинувачувального висновку, дозволяють стверджувати, що в українському селі в 1932-1933 рр. був здійснений акт ґеноциду проти українців. Дії, здійснені комуністичним режимом в Україні, як підтверджують архівні письмові джерела та офіційні документи партії і радянського уряду тих років, відповідають пунктам статті 2 «Конвенції про попередження злочину ґеноциду і покарання за нього», прийнятої 9 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН, ратифікованою СРСР (Ведомости Верховного Совета СССР, 1954, №12, ст. 244).

Міжнародна комісія з розслідування голоду в Україні, у якій брали участь відомі юристи (деякі з них брали участь у засіданнях Нюрнберзького процесу), заслухавши свідчення різних сторін, прийшла до висновку, що «ґеноцид проти українського народу мав місце» в Україні 1932-1933 роках. (Див.: Міжнародна комісія із розслідування голоду на Україні у 1932-1933 роках. Підсумковий звіт. 1990 рік. - К., 1992 - с. 76).

Після того, як голодомором у 1932-1933 роках Російська імперія зламала етнічний хребет нації - селянство, Москва вирішила знищити інтелект України, і з 1933 року різко розширила масштаби репресування української інтелігенції. В 1932 році українців – вчених

та професорів було 10063, в 1940 році залишилося тільки 5 тисяч (К. Гуслистий «Нарис історії України»). Під керівництвом П. Постишева КДБ у 1933 р. тільки в Києві знищив 30 тисяч української інтелігенції. (Л. Форостівський, «Київ під ворожими окупаціями» в книзі П. Штепи «Московство», Дрогобич, вид-во «Відродження», 1996, с. 171).

КПРС - передовий загін російського імперіалізму - поставив на меті звести до мінімуму інтелектуальний потенціал української нації. Відбулося скорочення українців в органах влади та скорочення вузів, причому, чим вище влада, тим менше в ній українців. Наприклад, у 1929 р. українців було в районній владі — 75,9%, в окружній — 53,5%, в обласній — 26,8%. Росіян в Україні в 1924 році проживало — 7%, але на вищих посадах було 71%. Українців в Україні було — 80%, а на вищих посадах — 3%. Намісник ЦК ВКП(б) в Україні Постишев, виконуючи рішення ВКП(б) від 14 березня 1932 року, тільки в 1932р. із 120 тисяч членів і кандидатів КПУ виключив 27,5 тисяч українців. На їхнє місце на посади парторгів, голів контрольних комісій, секретарів райкомів та інші керівні посади надіслали 13 тисяч росіян. (П. Штепа, «Московство», Дрогобич, «Відродження», 1996, с. 153-154).

В 1937 році Москва надіслала в Україну комісію у складі В. Молотова, М. Хрущова, М. Єжова «перебудувати форми і методи керівництва українською культурою». За два місяці комісія знищила усю верхівку КПУ, із 17 членів Президії ВР УРСР залишилося 4, із 57 членів ЦК КПУ — 12, все керівництво Союзу письменників. На їхнє місце привезли 35 тисяч росіян (С. Косіор «Статті і промови». В книзі «Московство», с. 154).

Деінтелектуалізацію України видно із наступної статистичної інформації. На 100 тис. росіян у 1959 р. приходилося 364 росіян-вчених. На 100 тис. українців приходилося 60 українців-вчених — на 600% менше. В РРФСР у 1940 р. працювало 63% усіх вчених СРСР, а в 1960 р. - 69% — збільшення на 6%. В УРСР у 1940 р. працювало 19% усіх вчених СРСР, а в 1960 р. -13%, тобто на 6% менше.

На душу населення в УРСР витрачалося коштів на освіту в чотири рази менше, ніж у РРФСР. (Д. Соловей «Украинская наука в колониальных путях» у книзі «Московство», с. 156).

З 1940 р. до 1956 р. число вузів у Росії збільшилося, в Україні - зменшилося. В 1954 р. на Україні закрили 24 вузи, а в Росії відкрили 21 новий вуз. На 100 тис. населення в УРСР в 1961 р. в інститутах та університетах навчалося українців - 811, росіян - 1769, євреїв - 2223 (там же, с. 156).

З 1931 р. по 1960 р. аспірантів в СРСР збільшилося в три рази (з 12 до 36 тис.), а в УРСР зменшилося з 3147 до 2987 (там же, с. 155).

Вузи і технікуми примусово були переведені на російську мову викладання. Кількість шкіл із українською мовою викладання планово систематично зменшувалася, а російськомовних збільшувалася, що є порушенням конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14.12.1960 року.

Періодом 2- ої світової війни КПРС скористалася для продовження геноциду української нації. Так, восени 1941 року Жуков кинув у німецький прорив під Москвою 179 тис. «ополченців» — учителів, інженерів, вчених, вивезених під конвоєм з України і зовсім не підготовлених до ведення бойових дій, їх навіть не озброїли - одна гвинтівка і один комплект патронів на п'ять чоловік. (Журнал «Родина», 1991, №6-7). 19 грудня 1941 р. проти німецьких танків направили три кавалерійські дивізії, укомплектовані українськими селянами з Кубані та України. За кілька годин німецькі танкісти перемололи їх на м'ясо. (Журнал «Родина», 1991 р., № 6-7).

22 червня 1944 року був виданий наказ №0078/42 (за підписом наркома ВС СРСР Берії і замнаркома оборони СРСР Жукова про виселення всіх українців, які проживали під німецькою окупацією у віддалені краї Союзу СРСР» (Ф. Чуев «Солдаты империи». Беседы. Воспоминания. Документы. Москва, «Ковчег», 1998, с. 177-179).

На виконання цього наказу із західних областей України в східні райони Росії вивезли близько двох мільйонів душ, в тому числі старих і дітей. Ці дії комуністичного керівництва СРСР підпадають під ознаки п. «в» ст. 6 розкладанню автокефалістів. У наступному 1927 р. був відсторонений від керівництва УАПЦ митрополит Василь Липківський. З цього почалася ліквідація УАПЦ.

В 1929-1930 рр. органи ГПУ сфабрикували справу «Спілки визволення України» (СВУ). Велике місце в ній займало звинувачення в органічному зв'язку УАПЦ і СВУ.

Розробляючи плани організації процесу проти світської і церковної інтелігенції, ГПУ повідомляло в ЦК КП(б)У, що «Організація поєднувала антирадянсько настроєну інтелігенцію, колишніх відомих учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної Церкви та представників куркульства». Кінцевою метою їхньої діяльності була ліквідація радянської влади на Україні (ЦДАГОУ - ф.1. - оп. 20. - с.2994. - а. 185). У січні 1930 р. ГПУ організувало проведення «Собору», який прийняв постанову про «саморозпуск» УАПЦ.

Вище керівництво ВКП(б) на чолі з Сталіном санкціонувало ліквідацію Української Греко-Католицької Церкви і підпорядкування Московському патріархату її духівництва та віруючих, а також духівництва та віруючих Мукачівсько-Пряшевської єпархії в Закарпатській Україні (ЦДАГОУ. - ф.1. -оп.23. - с-1639. - а. 97-98). В ніч з 11 на 12 квітня 1945 р. КДБ заарештував у Львові та Івано-Франківську митрополита УГКЦ Йосипа Сліпого, єпископів, відомих священників, професорів Богословської академії і семінарії. Парафії УГКЦ підлягали Московській патріархії.

Під керівництвом НКВС було організовано проведення Львівського собору (8-10 березня 1946 р.), який прийняв рішення про приєднання УГКЦ до Московської патріархії. Приєднання приходів до РПЦ здійснювалося методами насильства і шантажу. Сотні священників і тисячі мирян були кинуті у в'язниці. Кілька сотень священників перейшли на нелегальне становище. Усі заходи щодо підпорядкування приходів Закарпатської України розроблялися і проводилися під керівництвом ЦК КП(б)У на чолі з М. Хрущовим. (Центральний Державний архів вищих органів влади України, ф.4648, оп. 3. - с. 49. - а.21-24).

13 січня 1960 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про заходи по ліквідації порушень духівництвом радянського законодавства про культу». Аналогічну постанову 19 березня 1960 р. прийняв ЦК Компартії України. Для виконання зазначених постанов були передбачені наступні заходи:

- скорочення числа монастирів;
- вилучення у релігійних громад приміщень тих церков, в яких до війни розташовувалися радянські та громадські організації;
- сприяння по закриттю «згасаючих» парафій;
- домагання по ослабленню матеріальної бази церкви;
- скорочення прийому до духовних семінарій;
- ліквідація церковної благодійності та максимальне обмеження релігійної пропаганди (ЦДАГОУ. - ф.1. - оп. 24. - с.5407. - а.14-18; с.5488. - а.84).

В ході чергової антирелігійної кампанії було закрито та пограбовано більше половини храмів. Тисячі храмів були перетворені в склади, спортивні зали та зерносховища. Сотні безцінних пам'яток архітектури і культури щезли в результаті антирелігійної політики комуністичного режиму в 60-80-х роках.

Внутрішньою депортацією, яка принесла незаслужені страждання величезній кількості сільських жителів, була ліквідація хуторів та примусове переселення селян, що є порушенням Статуту Міжнародного військового трибуналу і такі дії є злочинними.

Захопивши західні області України, КПРС у 1945 році вивезла в Сибір 250 тис. українців, а на їхнє місце привезла росіян: у Львівську область - 181 тис., Івано-Франківську — 40 тис., Тернопільську — 27 тис., Рівненську — 39 тис., Закарпатську — 30 тис., Чернівецьку — 5 тис. (До 1939 року в цих областях росіян практично не було). (П. Штепа. «Московство». Дрогобич, «Відродження», 1996, с.181).

Оскільки план вивозу всіх українців з України здійснити було неможливо, керівництво СРСР вирішило вдатися знову до випробуваного методу — голодомору, і в 1946 році заморило до смерті 369 тис., в 1947 р. — 628 тис. чоловік.

Зерно, між іншим, у Союзі було. В 1946 р. СРСР вивіз за кордон 1,7 млн. тонн зерна, головним чином безкоштовно, у вигляді допомоги. 6 квітня 1946 р. уряд підписав угоду про постачання у Францію протягом квітня-серпня 500 тис. тонн зерна. Польща протягом 1946-1947 рр. одержала 900 тис. тонн зерна, Чехословаччина в 1947 р. - 600 тис. тонн зерна. (В. Капустіна, зб. «Молодий будівничий України», №6, Київ, 1999 р.).

У такий спосіб ЦК КПРС свідомо здійснив голодомор, як засіб геноциду української нації, тобто, вчинив злочин, передбачений п. «с» ст. 2 «Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього» від 9.12.1998 р.

КОМУНІСТИЧНИЙ РЕЖИМ І ЦЕРКВА

Постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 13 лютого 1922 р. був взятий курс на розпалювання міжцерковної ворожнечі на Україні:

«Дати директиву Наркомату юстиції при вирішенні суперечок між автокефалістами та прихильниками Російської Церкви про надання церков розглядати кожен випадок окремо, враховуючи конкретну політичну обстановку».

І далі: «З метою загострення боротьби між ними відмовитися від принципу більшості, надаючи можливість і меншості мати свою церкву та не допускати анкетного опитування громадян» (Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГОУ - колишній партійний архів ЦК КП(б)У). - Ф. 1. - оп. 6, с. 29. а.32).

Паралельно із насильницьким вивезенням хліба з України, комуністи провели пограбування церковних цінностей на суму 834 тис. руб. золотом (Голод 1921-1923 гг. на Україні. Сборник документов и материалов. Киев, 1993г. - с. 15). В резолюції Політбюро ЦК КП(б)У «Про роботу ГПУ» від 4 вересня 1922р. перед ГПУ поставили завдання «підсилити роботу по ліквідації церковної контрреволюції, продовжуючи загострювати відносини між ворогуючими церквами» (ЦДАГОУ. - ф.1. - оп. 6. - с. 30. - а. 61 на обор.).

На засіданні антирелігійної комісії при ЦК КП(б)У 13 квітня 1925 р. було обговорено питання про заходи по обмеженню впливу Української Православної Автокефальної Церкви і затверджено рішення, у якому зокрема, говориться:

«Доручити ГПУ збирати матеріали про антирадянське поведіння керівництва ВПЦР (Всеукраїнської Православної Церковної Ради - керівного органа УПАЦ). У практичній діяльності підсилити репресії щодо Автокефальної Церкви» (ЦДАГОУ. - ф.1 - оп.20. с.2006. - а.59). 25 лютого 1926р. на закритому засіданні Політбюро ЦК КП(б)У обговорювалися і затверджувалися «Пропозиції комісії в питанні про церковні справи». От деякі пункти рішення:

«3. Ухвалити намічені комісією репресії щодо керівників Автокефальної Церкви (Потієнка, Яреценка і Шараєвського), висвітливши в пресі їхню контрреволюційну діяльність. Доручити комісії вести і в подальшому роботу по переселенню хутірських господарств у села.

КПРС систематично в широких масштабах в інтересах розвитку російської економіки використовувала на території Росії працю українців: засуджених, засланих, вивезених з України по вербовці та іншими, по формі добровільними, але по суті примусовими засобами.

Використання імперією примусової праці є порушенням Конвенції №29 «Про примусову та обов'язкову працю» від 28.06.1930 р. (ратифікованої СРСР 4.06.1956р.), стаття 1, п.1, яка постановляє: «Кожен член МОТ, що ратифікує дійсну Конвенцію, зобов'язується скасувати застосування примусової або обов'язкової праці у всіх її формах в найкоротший термін». («Международная защита прав и свобод человека». «Юридическая литература», Москва, 1990, с.219).

Відповідно до міжнародної практики, підтвердженої Німеччиною, держава-експлуататор повинна сплатити жертвам примусової праці або їх прямим спадкоємцям грошову компенсацію.

Оскільки спадкоємницею СРСР є Російська Федерація, то на ній і лежить обов'язок сплатити грошову компенсацію громадянам України за їхню примусову працю на території РФ.

ПОГРАБУВАННЯ РОСІЄЮ УКРАЇНИ

НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 27 червня 1941 року «Про порядок вивезення та розміщення людських контингентів і коштовного майна» почався вивіз із України на Схід 550 великих підприємств із 30 галузей промисловості, Академії наук з інститутами, майно сотень колгоспів та МТС. Вивезли в Росію 3,5 млн. інженерів, конструкторів, кваліфікованих робітників, гуманітарну інтелігенцію. У грудні 1941 р. з України вивезли 20 об'єктів легкої промисловості.

Вивезли майно колгоспів та МТС України: за станом на 20 жовтня 1941 р. КПРС у Росію відправила 158 тис. коней, 1080,7 тис. голів великої рогатої худоби, 1768,5 тис. овець, 168,9 тис. свиней. З України вивезли в Росію 20302 трактори, інші 50 тис. розукомплектували, поламали, знищили. (Советская Украина в годы ВОВ. 1941-1945 гг. В трех томах. Киев, 1985, т.1, с.251-291). В книзі є посилання на архівні джерела Мініборони СРСР та Партархіву.

В ПЕРІОД РОЗПАДУ СРСР ТА СТВОРЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ ДЕРЖАВИ

Після розпаду СРСР Російська Федерація успадкувала золотовалютний і алмазний фонди, активи, пасиви та все закордонне майно СРСР, однак відмовилася розділити його між колишніми союзними республіками, хоча створювалася ця спадщина зусиллями всіх республік, а не однією Російською Федерацією, а це є кричущим порушенням Віденської конвенції про правонаступництво у відношенні договорів (1978 р.) і Конвенції про правонаступництво в інших сферах.

За станом на 01.01.1991 р. Ощадбанк СРСР вилучив з Ощадбанку України 84,3 млрд. карбованців заощаджень громадян України - суму, що за офіційним курсом того часу складає близько 150 млрд. доларів США.

Влада Російської Федерації дотепер відмовляється повернути ці гроші громадянам України. (Лист Президентів Асоціації Українських банків Олександра Сугоняко № 01-06/266 від 25.06.1997 року).

Присвоєння Росією грошей українських громадян є грубим порушенням Віденської конвенції 1978 р. і Конвенції про правонаступництво в інших сферах.

НА ПІДСТАВІ ВИЩЕВИКЛАДЕНИХ МАТЕРІАЛІВ ЗВИНУВАЧУЄТЬСЯ

**Комуністична партія Радянського Союзу (РСДРП, ВКП(б), КПРС)
в особі її керівництва**

— ЦК КПРС, включаючи керівництво української філії КПРС — членів Центрального Комітету КПРС в тому, що, взявши на своє ідейне озброєння класову антинаціональну та антигуманну ідеологію і розвинувши її до злочинного характеру, очоливши державу та уряд СРСР, здійснила проти України та її народу наступні злочини:

— тричі розв'язала проти Української Народної Республіки (УНР) агресивну війну і окупувала Україну, тобто, у здійсненні злочинів, передбачених п. «а» статті 6 Статуту Міжнародного Військового Трибуналу (МВТ).

— Під час ведення бойових дій проти військ УНР у 1917-1920 роках та проти Української Повстанської Армії (УПА) в 1944-1950 роках комуністичне військове командування розстрілювало полонених, змушувало українських воїнів переходити на свій бік у війні проти УПА, застосовувало хемічну зброю, розстрілювало мирних жителів, тобто, — у злочинах, передбачених п. «б» статті 6 Статуту МВТ.

Окупувавши Україну, російський комуністичний уряд:

— знищив українську державу, скасував українські закони та запровадив свої, ліквідував український парламент і судову систему;

— репресував військовослужбовців і державних службовців УНР;

— репресував усі українські політичні партії, в тому числі Комуністичну партію України, українські церкви та розграбував церковне майно;

— придушуючи збройний опір українського народу, большевики широко застосовували вбивства, заслання і катування, тобто, звинувачуються у злочинах, передбачених п. «в» статті 6 Статуту МВТ.

Втілюючи в життя ідеологію розповсюдження російського етносу на українській території, комуністичне керівництво:

— організувало в 1921-1923, 1932-1933 і 1946-1947 роках голодомори українського селянства та умертвило близько 13 млн. чоловік, в тому числі і дітей, тобто, звинувачується у злочинах, передбачених п. «с» статті 2 Конвенції про попередження злочину геноциду і покарання за нього від 9.12.1948 року;

— КПРС репресувала і знищила інтелектуальний потенціал нації, тобто, звинувачується у злочині, передбаченому п. «а» статті 2 зазначеної Конвенції про геноцид;

— КПРС на підставі політичних, релігійних та соціальних ознак депортувала з України мільйони українців і для підриву етнічного складу нації поселила в Україні мільйони росіян, тобто, звинувачується у злочині, передбаченому п. «с» статті 2 названої Конвенції про геноцид;

— Підірвавши інтелектуальний потенціал України, КПРС витісняла українську мову і примусово нав'язувала російську, чим відривала молодші покоління від мови і духовної культури предків, тобто, вчинила злочин геноциду;

— КПРС створила репресивну машину, яка у масштабах всієї України широко застосовувала жорстокі катування та знущання і цим завдала нації непоправних моральних і психічних втрат, тобто, звинувачується у злочинах, передбачених Конвенцією проти катувань та інших жорстоких нелюдських чи принижуючих людську гідність видів покарання від 10.12.1984 р.;

В 1993 році на Софійському майдані в Києві під час відзначення голодомору 1932-33 років при багатотисячній участі людей були і такі транспаранти: «До суду катів українського народу».

— КПРС перетворила працю громадян України в примусову і тим самим порушила Конвенцію №29 «Про примусову або обов'язкову працю» від 28 червня 1930 року.

Термін давності по залученню ЦК КПРС до кримінальної відповідальності по здійсненню ним військових злочинів і злочинів проти людства на підставі статті 1 «Конвенції про незастосування терміну давності до військових злочинів і злочинів проти людства» від 26 листопада 1968 року не застосовується (Конвенція ратифікована Президією Верховної Ради СРСР 11 березня 1969 року). Дія Конвенції про геноцид від 9.12.1948р. застосовується до представників державної влади та частково до осіб лише в тому випадку, якщо злочини геноциду не являють собою порушення внутрішнього законодавства СРСР.

Звинувачувальний висновок громадського представництва на Міжнародному Вільнюському громадському трибуналі не є повним ні за змістом обвинувачень, ні достатнім за доказами. Він є проміжним документом.

Комуністичний режим — це всього лише комуністична стадія Російської імперії, і оскільки Україна знаходилася під владою російських царів три з половиною сторіччя, і весь час відчувала на собі жорстку руку московського варварства, то страждання і жертви України - безмірні. І відокремлювати комуністичний окупаційний режим від царського режиму можна лише умовно.

Історичний розрахунок України з Росією слід було б розпочинати з XVII сторіччя. Проте, мистецтво політики полягає не в тому, щоб задовольнити пристрасть помсти, спрямовану в минуле, а в тому, щоб створювати сприятливі умови для майбутнього розвитку нації, тому ми представляємо хронологічно обмежене звинувачення, яке охоплює лише період комуністичного правління. І за змістом, це лише початковий загальний фрагмент.

Робота по підготовці суду над КПРС почалася із проведення теоретичної конференції. Потім у 1996 році був створений Національний комітет з підготовки міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму в Україні і проти українців - «Нюрнберг-2». Вільнюський Міжнародний громадський трибунал і це заключне звинувачення — черговий крок у напрямку підготовки міжнародного суду над КПРС («Нюрнберг-2»).

Імперативний міжнародний суд буде створений на підставі договору про це кількох держав.

Президент Л. Кучма та його уряд не підуть на створення міжнародного суду, але, поза сумнівом, після нього в Україні буде президент, який піде на це, і тоді цей документ та інша підготовча робота Комітету за «Нюрнберг-2» виявиться корисним опертям. Надія на те, що теперішня праця буде корисна у майбутньому і надихнула нас на підготовку цього документа.

Розділ «Механізм масового терору» складений на підставі записки доктора історичних наук С. Білоконя, розділ про голодомор — на підставі розробки д-ра історичних наук В. Марочка, розділ про релігію — на підставі розробки д-ра історичних наук А. Зінченка. Велику допомогу в технічній підготовці цих матеріалів здійснила історик Люба Стасів. Переклад на англійську мову здійснив наш представник у м. Торонто (Канада) Северин Салітра.

В обговоренні концепції документа взяли участь десять вчених і політиків, які становили Громадське Українське Представництво на Вільнюському Міжнародному Громадському трибуналі і які відряджали нас до Вільнюсу.

Левко Лук'яненко,
Почесний доктор права,
Голова Асоціації дослідників голодоморів в Україні.

ЗРУЙНУВАННЯ СІЧІ

У 1774 р. закінчилася чергова довготривала російсько-турецька війна. Петербург гучно святкував перемогу. Проте в самій Росії спокою не було. Над Доном палахкотіло пожарище, ширилося повстання на чолі з Омеляном Пугачовим. Катерина II, налякана бунтівниками, наказала нищівно їх покарати. Хоч і не відразу, але царському війську вдалося потопити пугачовщину в крові.

Неспокійно було й на Запорожжі. Козаків, які поверталися переможцями з турецької війни, чекала разюча несподіванка, їхні споконвічні землі Катерина II щедро роздавала разом із населенням, котре там жило, своїм фаворитам і російським поміщикам. Незнане на козацьких територіях кріпацтво стало страшною реальністю. Багато запорожців почали відверто говорити, що російська імператриця нехтує їхніми вольностями і час потурбуватися про те, аби їх відстояти силою зброї. Думав про це й кошовий отаман Петро Калнишевський, який добре розумів, що після ліквідації Гетьманщини (1764) та автономного козацького устрою Слобідської України (1765) настала черга й Запорозької Січі — Підпільненьської, якій судилося стати останньою на Запорожжі. Особливо після того, як Росія вийшла на береги Чорного моря, а Січ з окраїни опинилася мало не в центрі так званої Малоросії і стала непотрібною імперії як захисниця її південних кордонів. Та й хіба могла Катерина II, налякана подіями на Дону, терпіти козацьку республіку на Дніпрі з її демократичним устроєм — виборами, радами, законами, що так суперечило принципам абсолютизму?!

Січ мала зникнути з лиця землі. Січ Запорозька доживала останні свої дні. І те, що Запорожці допомагали Гайдамакам у Коліївщині, і те, що постійно змагалися вони за власну землю та за те, що уряд Російський самовладно заселяв їх землі усякими чужинцями; сварки з-за землі з тими чужинцями, а на Сході — із Донськими козаками за те, хто має право ловити рибу на річці Кальміусі; скарги За-

порожців на ті неправди та нагадування про універсали Гетьмана Хмельницького і інші, — усе те допекло урядові у Петербурзі, і там положили — скасувати Січ Запорозьку, бо здавалося, що тепер славного війська Запорозького зовсім вже й не треба. Крім того, бентежило уряд ще й те, що от є така вільна, з власними своїми порядками, воєнна республіка, котра зовсім не вважає на ті порядки, що заведено по всій великій державі; до того ще, се бурхливе і невгамовне товариство кожну мить могло виставити 15 і більше тисяч вояків, — кожен з них вартий десятиох, — і може наробити великого клопоту. Цього дуже боялися в Петербурзі і почали ото вигадувати усякі провини та шкоду од Запорожців, таке навіть, що ніколи його й не бувало; дорікали, наприклад, Запорожцям за те, що по їх статуту не можна було ніколи женитися, тоді коли таке саме у чужинців дуже вихваляли і навіть давали чималу грошову допомогу товариству Мальтійських Лицарів, котрі мали такий самий статут, як і наше славне Низове Лицарство, та тільки Мальтійське не здобуло собі тієї слави і не зробило стільки користі рідному краєві, як Запорожці. Одно слово, як схоче дужий зробити з чорного біле, то й зробить. Се добре розумів Кошовий отаман Петро Калниш і, як чоловік розумний, добре бачив, що час настав інший; що одколи кончилася постійна війна та наскоки на татар і турків, а часом і ляхів, одне рибацтво та ловецтво не прогодує товариства; окрім того, уряд нахабно одбирав Запорозькі Вольності (землі), то й сьому лихові треба було якось запобігти; жити так у Новій Січі (на р. Підпольній), як жили Запорожці раніш по інших своїх Січах, не можна було. То Калнишевський і став оселяти землі Запорозькі виходцями з України, котрих багато приходило на Запорожжя з Полтавщини, Київщини, Чернігівщини, Поділля, Волині, навіть із Галичини, і через кілька вже років степів Запорозьких не можна було впізнати: де колись висока тирса хвилювала на пекучому сонці, тепер простелялися розкішні

лани, поорана віковична цілина давала великі врожаї, — і навіть склалася у Запорожців така приказка: „Як був кошовий Лантух (у 1750 р.) - не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Калниш, то з'явилися паляниця, корж і книш”

Чутка про те, що в Петербурзі замишляють щось недобре проти Січі, дуже збентежила Запорожців, і до Петербургу зараз вирядили послів: писаря Антона Головатого, Сидора Білого й Лонгина Мощенського; доручили їм клопотатися про землі й вольності Запорозькі, а для того дали їм: універсали Богдана Хмельницького 1655 року, Білоцерківські умови 1667 р. І випис з конституції сейму 1717 р. та інші; окрім того, доручили скаржитись на генерала Воєйкова, тодішнього Новоросійського губернатора, котрий багато чинив кривди запорожцям; до всього того, послали повезли з собою подарунки усяким особам, що можуть у пригоді стати: шалі турецькі та перські, килими, дамаські тканини, вина, дорогого овочу, хутра, бочки цедрового соку, наливки, меду і такого іншого; ковбас, сала, баликів, шамаї, риба, уславленої Дніпрової щуки, зимової свіжопросоленої, українських коней з дорогими сідлами черкеськими та у чабраках, а до того повезли ще й грошей. Але все се мало допомгло, і посланці одписали на Запорожжя з Петербургу так: „Тут добре вмють брати, але одмовляються щось робити, бо, мовляв, ніхто нічого не знає і допомгти у нашій справі нічого не може. Чутка йде, що хочять поділити наші землі поміж Петербурзькими великими панами, як писано у Писанії: „І розділиша ризи його і меташа жребій”

Бачучи, що зверху не дуже приязно дивляться на Запорожців, менші урядовці давай і собі насміхатися з їх посланців. Так, на обіді, котрий Цариця звеліла справити Запорозьким послам, їм подали до страви ложки з такими великими держакми, що чоловікові ніяк не можна було донести їх до рота. Тоді Січовики почали годувати ними один одного, самі з того глузуючи. Якись два поважних царедворці, проходячи поміж столами, зупинилися і один з них спитав у другого по-французьки — бо думав, що козаки сієї мови не второпають:

— І де сей дурний народ родиться?

— Звісно, у їх дурацькій хохландії — одказав другий. Ближчі Запорожці, почувши таке, переморгнулися поміж себе і почали голосно, щоб ті пани чули, таку розмову:

— Ой-ой-ой, брате мій, та й панів же тут яка сила!

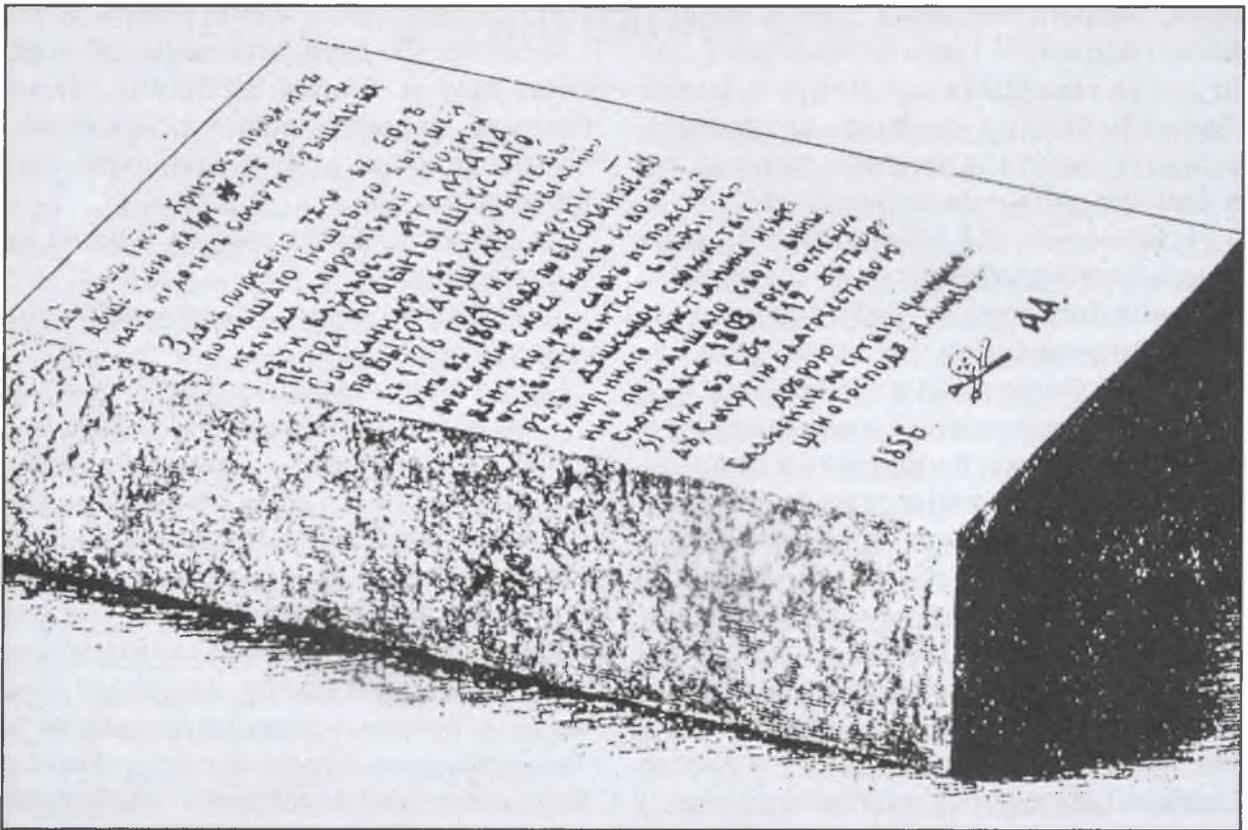
— Та все які великі, та розумні! — одказав другий.

— І де вони тільки родяться?

— Звісно, де: у Петербурзі та Москві.

— А де вмирають? — спитав перший.

— Вмирають у Сибіру та Камчатці! — одказав другий. Сим він натякав на те, що панство се хоч і велике, та не має волі й краплі, так що навіть не може сказати сьогодні, що спіткає його завтра або де він опиниться на завтра. Закрутили пани носами, почувши таке, та й пішли геть. Тим часом на царській раді ухвалено було скасувати Запорожжя і зруйнувати їх кубло — Запорозьку Січ. Справу сю доручив Потьомкин генералу Петру Текелію і князю Прозоровському, щоб вони якнайшвидше, але потаємці, взялися до діла. Текелій повинен був облягти Січ, а Прозоровський тим часом рушити з великим військом у Запорозькі паланки і позаймати їх московським військом. На той час у Січі, так само, як і по паланках, було небагато народу. Нічого не сподіваючись, — бо ще й посла їх не повернулися з Петербургу, — Запорожці розійшлися по великому просторі своїх степів на хазяйські роботи, на рибальство, на лови, тощо. Коли се на Січ, де під той час було тільки 20 гармат та не більш як 10000 січовиків, насунуло і облягло її з усіх боків, якраз на Зелені свята (4 июля 1775 року), величезне московське військо. У тому війську було: 8 полків конниці, 17 ескадронів пікінерів, 10 піхотних полків, 20 ескадронів гусарів і 13 полків Донських козаків, а усього — більш як 40000. Три дні простояв Текелій навколо Січі, і коли йому прислано звістку, що князь Прозоровський зайняв уже усі паланки Запорозькі, він послав посланця у Кіш і запросив старшину до себе в гості. Кошовий отаман Калниш (або Калнишевський, як його писали), зібрав на раду куріних отаманів і запитав:

Могила Кошового Петра Калнишевського у Соловецькому монастирі над Білим морем.
(Історія України, Микола Аркас).

— А що, панове отамани, робитимемо? Москаль у гості нас кличе. Чи підемо, чи ні? Чи віддамо Січ-мати москалеві, чи не віддамо?!

Козацтво Запорозьке дуже збентежилося. Воно обурене було тим, що їх крадькома і несподівано облягли та зламали усі договори і вольності їх. Вони зчинили страшенний галас і з запалом вигукували:

— Як?! Ламати присягу?... Однімати наше крєвне, те, за що ми, батьки й діди наші, кров лили?... Та нехай Текеля приведе ще стільки війська, то ми до ноги їх виб'ємо, як мух передавимо! Чи то ж можна віддавати Січ-мати, наше славне Запорожжя, за спасибіг москалеві?! Та не буде сього ніколи! Поки світ-сонця — не буде! Але уміркована частина старшини бачила, що нема чого й думати про те, щоб оборонитися од далеко більшої сили москалів; до того перечула вона вже про те, що така сама сила москалів зайняла усі їх паланки, де zostалися їх жінки, діти, добро. Тим-то вони й не приставали на те, щоб давати опір москалям; до того ж ще й Січовий архимандрит, отець Воло-

димир Сокольський, почав прохати, щоб не проливали крові християнської та з надією на Бога покорилися його волі. Отаким способом насилу вгамували більшість завзятих Січовиків, і старшина пішла із хлібом-сіллю до Текелія, бо сподівалася, що покірством запобіжить якої ласки од уряду. Текелій прийняв їх ласкаво, але незабаром арештував і одпровадив до Петербурґу. Про долю сих засланців ми знаємо ось що. Кошового Петра Калнишевського заслано у Соловецький (на Білому морі) монастир, і там його замуровано у казематі (льоху), без вікон і дверей, - тільки маленька щілина була, кудю йому подавали їсти. Там він, не бачучи світа Божого, промучився 12 год, і тоді тільки перевели його у другий каземат і дозволили деколи, під караулом, ходити до церкви, але розмовляти з ним не можна було; аж уже за царя Олександра I у 1801 році його визволено. Але він тоді, вже сліпий і недужий, не схотів кидати монастиря і, проживши там після визволення ще два роки, вмер 23-го листопада (ноября) 1803 року, на 112 році свого життя. Військового писаря Івана Глобу засла-

но на Сибір, і там він помер коло 1790 року у Білозерському монастирі. Військового суддю Павла Головатого заслано у Тобольський монастир, і не дозволено було виходити навіть до церкви. Полковників: Чорного, Кулика, Пелеху і Порохню, Курінного отамана Головка і багато іншої старшини Запорозької засаджено по різних кріпостях та казематах, і там вони й кінчили своє життя.

Військову скарбницю, військові зимовники, усе хазяйство та гурти старшини було взято у казну; військові отари, табуни теж було туди повернуто, а потім роздаровано поселенцям - грекам та арнаутам, що оселили запорозькі землі коло Керчі. Січ і всі курені, а по паланках усі зимовники, — усе було зруйновано дощенту. Січову церкву пограбували донці, а частину її багатства і ризницю взято у Петербурґ до князя Потьомкіна. Землі запорозькі нахабно пограбовано і поділено. Потьомкин забрав собі безліч землі, — де й скільки хотів; князю В'яземському подаровано 100.000 десятин коло колишньої Чортомлицької Січі, князю Прозоровському — 100.000 коло Катеринослава, графові Каменському - 19.324 десятини, графові Браницькому - 21.614, генералові Стрекалову - село Грушівку і до неї більш як 30.000 десятин; ще й іншим панам московським пороздавано багато землі; яка ж була нероздана, та залишена за урядом, і він незабаром став оселяти на тих землях колоністів, — зазвав їх з Німеччини, Греції та інших країв. Колоністів тих закликали, дарували їм чужі землі і давали великі вільготи, а козаків та селян, котрі позоставалися по селах Запорозьких, скоро повернули у кріпацтво до тих панів, що їм досталися ті землі.

Текелій цілий тиждень сидів у своєму таборі, котрий тісно облягав Січ. Запорожці побачили, що допомогти своєму лихові нічим не можна, і надумали, як вони казали, „убрати Текелю у шори”: вони пішли до його і стали прохати, щоб він дозволив їм вийти з Січі на рибальство. Текелій дозволив. Запорозькі човни, повні Січовиків, покинули Січ-мати і, тільки їм одним відомими протоками та гирлами, майнули у море. Поки Текелій розібрав, що його обдурено, то на Січі зоста-

лося тільки чоловіка з 20-30 слабих та старих Січовиків, а останні вже пливли по морю, розпустивши свої паруси і стали проти Тілігула, коло Одеси, поки здобули від Турецького султана дозвіл заснувати Січ на Дунаї. Туди вони скоро й подалися на своїх чайках, під проводом свого походного отамана Ляха, а частина їх зосталася на Тілігулі, постановивши собі куріні на Пересипу. Запорожці сі були, таким побитом, першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси. Кажуть, що усіх Запорожців, що подалися до Турецького султана, було більш як 40.000, хоч погромщики Січі налічують їх тільки 10.000, бо їм корисніше було лічити якнайменше тих, що встигли проскочити поміж їх пальцями.

Але покинемо на який час сих вольних синів Запорожжя і вернемося до тих товаришів славного війська Низового, котрі zostалися у Російській державі. Старшини, що не були заслані, були перейменовані у армійські чини Російської армії, а декотрі з них перейшли у гражданську службу. Положили — з тих Запорожців, що осталися, зробити два пікінерські полки (піше військо із списками); одначе, вільні сини степів ні за що не хотіли перевертатись у москалів і zostалися жити по своїх степах, - тільки дуже мала частина була віддана у Херсонський та Полтавський пікінерські полки.

Небагато часу проминуло, як уряд побачив, що поспішився із скасуванням славного війська Запорозького, — він зрозумів, що небезпечно було оставляти таке військо у руках свого супротивника. І от імператриця Катерина II у 1779 році звернулася до Турецького султана і радила йому: або щоб він вернув Запорожців, котрих обіцяла вона зрівняти у правах із усіма своїми підданими та забути минуле, або щоб він одсунув їх далі од Російської границі. Але Запорожцям так добре жилося під турком, що ніхто з них на се не поквапився; так само ніхто не відгукнувся і так само вмер на берегах Дунаю маніфест Катерини 1788 року, котрим дарувалася амнестія (пробачення) усім, хто вернеться з-за Дунаю. А як ніхто на те не одгукнувся, то почали заводити козацьке військо з тих Запорожців,

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ, ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА

ВСЕРОССИЙСКАЯ.

и прочая, и прочая, и прочая.

Объявляемъ НАШЕМУ вѣрноподданному Малороссійскому народу.

Малороссійской Гетманъ Графъ Разумовской просилъ НАСЪ всеподданниче, чинобъ МЫ въ разсужденіи просиранства многотрудныхъ дѣлъ Малороссійскихъ, а напрошивъ того и другихъ въ Великой Россіи не меньше важныхъ его упражненій, чинъ Гетмана и положенное на него пошому правленіе Малой Россіи съ него сняли: МЫ видя его Графа Разумовскаго не малое по справедливости обремененіе, и снисходя на его къ НАМЪ всеподданнѣйшее прошеніе, уволили его всемилосердѣйше какъ ошъ чина Гетманскаго, такъ и ошъ всѣхъ Малороссійскихъ по оному дѣлъ. Но какъ народъ Малороссійской издревле по единству рода своего, вѣры и Отечества съ народомъ Великороссійскимъ, Скипетру НАШЕМУ подданный пребываетъ ошъ многихъ дѣлъ усердно Самодержавію НАШЕМУ подвластнымъ, котораго и благоденствіе съ прочими богомъ врученными НАМЪ народами, зависящъ ошъ НАШЕГО же единственнаго къ нему матерняго призрѣнія и покровительствія; шо и МЫ имѣя на сердцѣ возводить благополучіе его на такую степень, въ которой бы онъ вѣщше позналъ НАШУ къ себѣ Императорскую милость, пока время и опытъ дася НАМЪ о его благѣ лучший учинишь промыслъ, дабы безъ надлежащаго правленія край сей шеперь не ошадся, учредили въ немъ коллегію Малороссійскую вмѣсто бывшаго Гетманскаго правленія, на шомъ точню основаніи, какъ особливимъ НАШИМЪ указомъ дано нынѣ знать НАШЕМУ Сенату. И для того въ самой Малой Россіи бышъ МЫ повелѣли яко Генералъ-Губернатору, а въ сей коллегии яко Президенту, опредѣля въ оную Великороссійскихъ и Малороссійскихъ членовъ пошребное число, армии НАШЕЙ Генералу Аншефу и Кавалеру Графу Петру Румянцову, возлагая на него надѣжду, что онъ по извѣданнымъ и довольно уже НАМЪ извѣстнымъ его достоинствамъ, не токмо желаемыи въ семъ народѣ сверхъ мѣста своего по коллегии сохранишь порядокъ, но и о пользѣ собственннй сего народа будеть къ НАМЪ всегда добрый и належащій предшпашель. По чему и уповаемъ, что народъ Малороссійской видя НАШЕ шолікое обѣ немъ Матерняе попеченіе, не оставишь оное принявъ съ шною подданническою благодарностію, которой МЫ ошъ него такъ, какъ ошъ Праотцевъ Своихъ Престолу НАШЕМУ вѣрноподданнаго несумнѣнно ожидаемъ. Данъ въ Санктпетербургѣ Нолбра 10 днѣ 1764 года.

Подлинной подписанъ собственннко ЕЯ ИМПЕРАТРИЦАГО ВЕЛИЧЕСТВА рукою шало:

ЕКАТЕРИНА.

Печатанъ въ Санктпетербургѣ при Сенатѣ Нолбра 15 днѣ 1764 года.

Указ російської цариці Катерини II про скасування в Україні гетьманської держави 1764 року. (Копія з Державного історичного музею України, Київ).

що zostалися вдома. У 1784 році Потьомкин доручив колишньому писарю війська Запорозького Антонові Головатому і старшинам Харькові (Захарові) Чепізі, Сидору Білому і Легкоступові зібрати Запорожців, котрі захочуть служити в козаках. Скоро на поклик старшини стали збиратися Запорожці у Бериславі і, як ми бачили, у 1787 році, тоді як Цариця їхала до Криму, коло неї і Потьомкина був конвой з Запорожців. У 1787 році розпочалася війна із Турцією, і Потьомкин доручив Білому зібрати якнайбільше козаків. Дехто з тих Запорожців, що перейшли до турків і жили по Очаківських степах, відгукнулися на сей поклик і вернулися, а ті, що пішли за Дунай, і на сей раз не хотіли кидати своєї нової Задунайської Січі. У Бериславі зібралось вже більш 12 тисяч Запорожців, і Білий перейшов з ними у Прогної, колишню Запорозьку паланку на Кінбурнській косі, а звідтіля став кошем у Василькові, на лівому березі Бугського Лиману. Військо се стало зватись „Върное войско Запорожское” 27-го лютого (февреля) 1787 року Сидора Білого стверджено Кошовим отаманом сього війська, Антона Головатого — військовим суддею, Івана Підлесецького — військовим писарем і Олексу Кобеняка — військовим осавулом. Військо було поділене на курені, як колись і Запорозьке, і йому було дано клейноди: велику військову білу корогву і малі прапори (хоруговки) для куренів, Кошовому отаманові — булаву, а курінним — перначі; військові дано печать з написом: „Печать Коша Войска Върныхъ Козаковъ”; на ній було вибито: Запорожець із мушкетом - у одній руці, та з прапором, із хрестом посередині — у другій. Окрім куренів, військо було поділене на кінних, котрих було 2.829 чоловіка, і піших — 9.681 чоловік. Військо мало свої човни, галери, чайки та байдаки і дуже допомагало на морі російському флотові у ту війну.

ЗРУЙНОВАНО КОЗАЦЬКУ СТОЛИЦЮ БАТУРИН

Звістка про те, що Мазепа перейшов на бік Карла, дуже вразила москалів. Цар

Петро зараз звелів писати маніфест до українського народу; в ньому він оповіщав, що Мазепа — зрадник і що він начебто хоче оддати український народ полякам та завести унію, старшину ж цар закликав у Глухів, щоб обирали нового Гетьмана. Із сим універсалом послано й листа до полковника Чечеля, котрому наказано впустити московське військо у Батурин.

30-го жовтня у Погребках, де стояв цар табором, була військова рада; на ній ухвалено взяти і зруйнувати Батурин. 31-го Меньшиков прибув із військом до гетьманської столиці і почав перемовлятися з полковником Чечелем, але ні до чого не договорилися, а козаки завзято гукали з мурів: „Усі тут помремо, а в столицю не пустимо!” Завзято одбивалися козаки од московського війська. Коли се 1-го листопада (ноября) уночі один з полкових старшин Прилуцького полка, Іван Ніс, прийшов до Меньшикова і розказав йому, що знає потайну хвіртку — нею можна увійти у Батуринський замок. Через сю зраду загинув Батурин. Меньшиков з частиною війська наполог з усієї сили з протинного боку Батурина, де скупчилося обороняти город усе військо козацьке, а тим часом остання частина москалів пробралася через тайник у замок. Тільки що чутка ся розійшлася, як городяне, під проводом дякона і його дочки, кинулися вибивати москалів з тайника. Але було вже пізно, і Меньшиков узяв гетьманську столицю, спалив її упень, усіх жителів, старих і малих, жінок і дітей, перебито до одного, частину старшин замордовано лютими карами, трупи їх прив'язано до дощок і пущено униз по річці Сейму, на знак того, що Батурин загинув; останніх старшин, а між ними й Кеніґсена, закували у кайдани і повезли до Глухова. Кеніґсен дорогою помер, проте його й мертвого, як і всіх привезених у Глухів старшин, мордували і колесували.

1-го листопада цар скликав у Богданівку (село Новгород-Сіверського повіту, недалеко Десни) усіх полковників українських. Але приїхало тільки чотири, котрі не пристали до Мазепи: Стародубський — Скоропадський, Чернігівський — Полуботок, і наказні: Переяславський —

Тамара і Ніжинський — Журахівський з сотниками і військовими товаришами своїх полків. 4-го вони були у Глухові, куди приїхав і сам цар. 5-го листопада скидали Мазепу з гетьманського уряду, — справляли се так, як у театрі: спорудили шибеницю і винесли опудало, — ніби то самого Мазепу; на опудало повісили орден Андрія Первозванного, вичитали над ним усе те, що робив для Гетьмана цар, усю до його царську ласку, а тоді прочитали усі провини Гетьмана проти царя. Меньшиков і Головкін вийшли на поміст і роздерли патент на чин Кавалера ордена, з опудала здерто орден Андрія Первозванного, а кат зачепив його канатом і повісив на шибениці. 6-го листопада була рада; на ній стверджено за Гетьмана — Стародубського полковника Івана Скоропадського, котрого заздальгідь призначив цар Петро.

Старшина хотіла була обрати за Гетьмана Полуботка, але цар не пристав на се, кажучи, що Полуботок дуже хитрий і що з нього може вийти другий Мазепа.

11-го листопада приїхав у Глухів Київський митрополит Іоасаф із духовенством і 12-го, після молебню, на котрому був і цар, виголошено анафему і вічний прокляти зрадникові Мазепі. При тому митрополит ударив своїм жезлом портрет Мазепи у груди, а духовенство і клір, обертнувши свічки до портрета, співали: „Анафема, анафема, анафема!”

З Глухова цар розіслав два маніфести до українського народу. У одному цар улещав українців, щоб не йняли віри маніфестам та універсалам Карла та Мазепи, бо, мовляв, на всьому світі нема ані одного народу, котрому так легко і вільно живеться, як українцям під московською рукою; у другому, цар обіцяв нікого не карати за те, що не повідомили уряд про те, що Мазепа замишляє перейти до шведів; він закликав, щоб не боялися вертатись у свої маєтності і займати ті самі посади, що й до того. А якщо через місяць од сього хто не вернеться, то він буде того вважати за зрадника і у тих відбиратимуть уряди, знаки та маєтності, а самих каратимуть на смерть, а жінок та дітей посилятимуть на заслання.

Мазепа, з свого боку, розіслав універ-

сали; у них він пояснив причини, з яких він одступився од Москви. „Москва, — писав він, — хоче спустошити міста, усю старшину запровадити у неволю, козаків повернути у драгуни та жовніри, народ перегнати у московські землі за Волгу, а наш край оселити своїми людьми”

Полковники, котрі передалися шведам, із свого боку розсилали універсали та підбивали в них українців стояти за Мазепу і не слухати маніфестів царя.

Тим часом Карл рушив з Десни і прибув у Ромен. Шведська армія стала табором од Ромен і Гадяча до Лохвиці і Прилук; Московське ж військо стояло на границі Слобідської України і Гетьманщини, а ще у Миргороді та Ніжині.

Король шведський теж, з свого боку, розіслав по Україні універсали, і в них упевняв, що прийшов не лихо робити українцям, а визволити їх з-під московського ярма, радив їм коритись своєму Гетьманові Мазепі. З половини грудня (декабря) розпочалася війна між шведами і москалями. Зима того року була дуже люта; багато шведів загинуло від морозу, навіть і сам король одморозив собі носа; проте він 27-го грудня рушив до Веприка, а 30-го був у Зінькові. Там він стрів новий 1709 рік; там він заснував і свою головну квартиру, бо як він вийшов з Ромен, то місто те зайняло московське військо, і він вже туди не вертався. 28-го січня (января) рушив він із частиною кавалерії та артилерії у Слобідську Україну, і там під Красним Кутом мав сутичку із москалями. Сей даремний похід у Слобідську Україну наробив те, що у Гетьманщині Москалі потроху займали ті міста, що зайняли були шведи, і вкорінилися там. Мазепа був увесь час при королі і часто хворів; коло нього зосталося небагато українців: полковник Миргородський Данило Апостол та Генеральний хорунжий Іван Сулима, після маніфесту царя, покинули Мазепу і повернулися на свої ґрунти; хотів утікти й Лубенський полковник Зеленський, але шведи задержали його, і тоді вже всю старшину українську держали під караулом, — навіть коло самого Мазепи був „почесний” караул, бо шведи вже не йняли віри нікому. З старшини коло Мазепи zostалися: Орлик, Чуйке-

вич, Ломиковський, Горленко та компанійські полковники Кожухівський і Андріаш. Петро I тим часом поспішав задобрявати українців, котрі ще не перейшли до шведів. Так, він покликав до себе Кочубейового сина Василя і удову Кочубейову, Іскрину удову з дітьми, і подарував їм нові маєтності, подарував маєтності військовим товаришам Андрієві Лизогубові, Іванові Бутовичові та іншим. Тоді ж князь Долгорукий нагадав цареві про Палія, і його звелено вернути з Сибіру, бо він мав вплив на Запорожців. Запорожці тепер були дуже лихі на москалів, і новий Гетьман Скоропадський, із поміччю Палія, надіявся прихилити їх на бік Петра.

У половині лютого 1709-го року цар поїхав у Вороніж, щоб спорядити флот у Чорне і Азовське моря проти турків, а на Україні залишив князя Меншикова. Меншиков мав тепер найбільший клопіт — одхилити Запорожців од поєднання з Мазепою, а для сього він послав у Січ своїх послів із грішми і подарунками. Але се мало помогло. На раді, що зібрав Кошовий Кость Гордієнко, прочитано було лист Мазепи до Запорожців. В тому листі він прохав допомогти йому скинути з України московське ярмо і писав, що сам чув, як цар сказав: „Треба викоренити сих злодіїв і поганців, Запорожців”

Тоді усі Запорожці загукали: „За Мазепою! За Мазепою!” Гордієнко написав до короля Карла лист і сповіщав його, що усі Запорожці просять заступитися за них та помогти вернути їхню волю. 15.000 січовиків, не дожидаючи, що одпише їм король, рушили в похід; вони забрали усі городки (невеличкі кріпості) по річках Орелі і Ворсклі, порозгнали з них московське військо, а люди, котрі покидали свої оселі та ховались по лісах од москалів і шведів, верталися до своїх хат та

дякували Запорожцям. 26-го березня (марта) прибув у Будища (містечко у Зіньківському повіті) і сам Кошовий Гордієнко із товариством.

Мазепа вислав для почесної стрічі їх двох полковників з 2.000 козаків, котрі провели їх у Диканьку. Мазепа стрів їх у Кочубейовому будинку. Увійшовши в хату, Гордієнко уклонився Гетьманові, а бунчужний, на знак пошани, схилив перед ним отаманський бунчук. Після того Гордієнко промовив: „Ми, військо Запорозьке Низове, дякуємо милості вашій за те, що ви, як і подобало найстаршому ватажкові українському, взяли близько до серця долю нашої країни і взялися визволити її з московської неволі. Ми певні, що тільки ради сього, а не власної користи, наважилися ви пристати до шведського короля”

Так почав Кошовий свою промову, і при тому було декілька Запорожців, бо Запорозьке товариство твердо додержувалось звичаю, щоб Кошовий, та й ніхто, ніколи й нічого не казав про військові справи інакше, як од усього товариства і при самому товаристві.

Мазепа одказав: „Дякую вам, Запорожці, що ви вірите мені. Славлю ваше пильне бажання добра рідному краєві. Коли я пристав до шведського короля, то не ради якої вигоди задля себе, а з любови до рідної країни. У мене нема ані жінки, ні дітей, і я б міг піти собі куди-небудь та спокійно доживати свого віку. Але кермуючи стільки часу Україною щиро, скільки було моєї снаги та кебети, я не можу, забувши й честь і щирю любов, скласти руки і покинути наш край на волю гнобителя”

На другий день Гордієнко з 50 товаришами був у короля. Там тоді ж обмірковано і те, яка має бути умова із шведами.

Микола Аркас.
(«Історія України», 1908р.).

“Вся історія відносин між Москвою та Україною протягом більш як 250 літ з моменту злуки цих двох держав є планомірне, безоглядне, нахабне нищення української нації всілякими способами “

(В. Винниченко, “Відродження нації”, Київ-Відень, 1920р.).

ІВАН СТЕПАНОВИЧ МАЗЕПА (1644 – 1709)

Гетьман Лівобережної України (1687-1708рр.) народився в Мазепинцях на Київщині, що поблизу Білої Церкви, походив з українського шляхетського роду. Батько його був старшиною у Б. Хмельницького. Навчався у школі Київського Братства, потім у Києво-Могилянському Колегіумі та в Полоцьку у єзуїтів. Замолоду служив у короля Яна Казимира джурою. Вивчав артилерію в Голландії, був також у Франції та Німеччині. Знав декілька мов — польську, німецьку, італійську, французьку, голландську та латинську. Після повернення з-за кордону був повіреним короля, виконував важливі дипломатичні доручення. З 1663 р. кидає королівську службу, повертається в Україну, служить у правобережного гетьмана П. Дорошенка, згодом на Лівобережжі у І. Самойловича. З 1682 р. — генеральний осавул. 1687 р. його обирають гетьманом замість І. Самойловича.

Гетьманування Мазепи припадає на час активного нищення Росією автономії України, денационалізації освіти й науки, закриття шкіл, обмеження прав гетьмана і старшини, насаджування росіян на державні посади, впровадження кріпосного права. Гетьман, який вже давно схилився до думки

відриву України від Росії, змушений був брати участь у політиці Петра I, за що навіть одержав од нього орден Андрія Первозванного та інші нагороди. Водночас він тривалий час шукав нагоди, аби вирватися з-під руки царя й стати незалежним. Для цього він 1706 р. вступає у таємні переговори з польським королем С. Лещинським та шведським королем Карлом XII, а 1708 р. укладає договір зі шведами проти Петра I. У березні 1708 р. Мазепа звернувся з універсалом до Запорозької Січі із закликом до війни з Росією заради суверенності й соборності України. Проте частина запорожців повірила листу Петра I, де йшлося про те, що буцімто Мазепа зрадив Україну, а шведи прийшли не як союзники українців, а як загарбники. Після Полтавської битви Мазепа та Карл XII відступили в Молдавію.

Помер гетьман у Бендерах 2 жовтня 1709 року. Січ була знищена Петром I, гетьманська столиця Батурин зруйнована, тисячі прибічників Мазепи страчені або вислані у Сибір. Існує легенда, що гетьман не помер, а потай прибув до Києва, де прийняв іноцтво та схизму у Лаврі й там скінчив життя.

В. Шевчук.

ТРАГЕДІЯ КРУТ І БАЗАРУ

Перед вами декілька світлин з жалібної процесії під час похорону юних крутянських героїв 19 березня 1918 року. Вас вражає масовість участі киян, що прийшли, не могли не прийти, попрощати в останню дорогу славних лицарів, що не боялися смерті і впали на полі бою в ім'я найдорожчого в серці й душі українця - за волю України. Любили ж її безмежно!

Ви, можливо, й родилися там, звідки рукою подати до Крут, але нічого не знали про їхню трагедію, бо її за трьома замками тримала большевицька Москва. А там не тільки Крути, а й Конотоп, де гетьман Виговський розгромив козацьким військом московську армію. А там і Ромен, де москалі звіряче мучили й топили в Сулі старшин козацьких. Там історична Гетьманщина – славний Край славного Гетьмана Івана Мазепи.

Ви знову дивитися на світлини з похорону і стримуєте сльози... Задумуєтесь над всіма лихами, що трясли Україною у віках, і вас все настирливіше турбує думка: «Чому? Чому Україна не спромоглася скинути з себе ворожого ярма, чому майже завжди програвала?.. І чому під Крутами зустріла шеститисячну московську орду лиш кількома сотнями відчайдух, серед яких переважала студентська молодь? А де ж була українська армія? І чи справді вона була? Повинна б бути!» Про ті страшні події під Крутами, як і про інші події, списано гори паперу. Читаємо, докопуємося, шукаємо правди...

Передісторія

Під тягарем соціального й національного гніту, жорстокого імперсько-шовіністичного хамства й безконечних імперіялістичних воєн на протязі століть завалилася московська царська імперія. Цар Микола II зрікся престолу. Ударила година визволення. І загомоніла, ожила Україна! У Петрограді владу перебрав Тимчасовий уряд. Час не чекав, і в березні 1917 року, ще до створення Центральної Ради, Товариство Українських Поступовців видало відозву: «Українці, громадяни, товариші! Слушний час прийшов. Україна, віками пригнічена, обкрадена й позбавлена всього - навіть на-

ціонального ім'я свого - рушає “в сім’ї вольній, новій” визволених народів до нового життя. Час не стоїть і не жде на одсталих. Рушаймо вперед бадьоро й сміливо туди, де зайнялася вже зоря нашого національного визволення і воскресіння».

На той час декілька мільйонів українських вояків і старшин (аж до високих рангів) служили в армії Росії - на фронті проти Німеччини й Австро-Угорщини та в запллі - по всій Росії. У відповідь на відозву Товариства Українських Поступовців мільйони вояків, довідавшись, що вони не хахли й не малороси, а українці, почали під проводом свідоміших старшин гуртуватися в окремі українські військові підрозділи.

Внаслідок стрімкого пробудження національної свідомості, у Москві засновується Український військовий клуб, в Одесі - Військова Рада, в Тернополі відбулося віче фронтників з домаганням національно-територіальної автономії для України та приєднання до України Галичини, Буковини й Кубані. Симон Петлюра очолив створену в Білорусії (м. Мінськ) Українську Фронтву Раду для вояків Західного фронту. Як бачимо, найперше сила відродження українства проявилася серед вояцтва. Це саме з нього можна було кувати міцні кадри української національної армії.

У березні 1917 року Київський військовий гарнізон організовує Український Військовий Клуб з правом відкривати філії по всій Україні. Велику роль при цьому відіграв Микола Міхновський, найвидатніший з небагатьох політиків-самостійників, основоположник і ідеолог українського націоналізму. Рада Клубу видає відозву до українських вояків: «Сини великого українського народу! Славні вояки українці! До Вас звертаємося в цей важкий історичний час. Вітаємо Вас з новим ладом! Цей новий лад здобули Ви озброєною силою. Слава синам вільної України! Слава Вам, правнуки запорожців! Але не спочиньмо, впившись славою своєю. Боротьба ще не скінчена! Застерігаємо Вас, будьте наготові! Для нас, українців, цей час особливої ваги. Ви здобули волю Україні, і цю свою національну волю ми, українці, мусимо закріпити особливо. Пам'ятаймо, що на нашій землі

Пам'ятник героям Крут на Аскольдовій горі в Києві. Тут поховані герої Крутянської трагедії.

стоїть упертий ворог і напружує останні сили, щоби прибрати до своїх цупких рук усю Україну. Товариші браття! Не даймо Україну нікому! Полита кров'ю славних козаків запорожців, вкрита в цю війну горами нашого трупу, нехай встане вона до свого життя! Товариші українці! Єднайтеся у свої українські гуртки! Єднайтеся з думкою про волю України, про її козацьку силу. Тільки що з'єднаєтеся у гурток, зараз же подавайте відомості про себе і про гурток до Ради "Українського Військового Т-ва ім. П. Полуботка" у Києві. Товариство допоможе Вам у всьому..."

Українське вояцтво почало гуртуватися, у Києві на масовому віче ухвалено "домогатися організації української національної армії з усіма видами зброї, першим кроком до цього - відділення на фронті всіх українських вояків у окремі національні частини з українським старшинством, а у запіллі формувати чисто українські полки" Саме тоді засновується Український Військовий Організаційний Комітет. До нього ввійшли полковники Глинський та Волошин, поручик Міхновський і хорунжий Павелко.

Ми ще не згадуємо про Центральну Раду. Про неї буде мова дещо згодом. А тим часом постають українські полки ім. Івана Гонти - в Умані, ім. Петра Сагайдачного - в Житомирі, ім. Петра Дорошенка - в Симферополі, ім. Павла Полуботка - в Ростові-на-Дону, ім. Івана Мазепи - в Саратові, а в Москві - Український Запорозький полк.

На превеликий жаль, Центральна Рада не підтримала спонтанного творчого ентузіазму українських військовиків. І саме тут бере свій початок трагедія під Крутами. Українська провідна еліта того часу неспроможна була стати на висоту своїх завдань. З Києва віяло холодом і безладдям. Центральна Рада найменше дбала про організацію українського війська, бо ще ж і від Росії не думала відділитися. Наївні українські соціалісти, які складали більшість у Центральній Раді, марили про автономію для України в складі соціалістичної Росії.

Відчувши холонокровність і байдужість Центральної Ради, вояцтво продовжувало працю самостійно. Проголошуючи українізацію військових частин, що все ще перебували в російській армії, формували їх з

українців. У Києві творилися охочекомонні полки. Зусиллями Українського Військового Організаційного Комітету 18 квітня 1917 року було завершено формування Першого Українського ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку в складі 3.754-х вояків - з кіннотою, артилерією, кулеметним підрозділом та інженерією - на чолі з штабс-капітаном Дем'яном Путником-Гребенюком, який тоді видужував від ран у Києві.

За діяльністю українських військовиків пильно стежило командування Київської військової округи, якою командував соціаліст-революціонер, вірний засадам «єдиної і неділимій Росії», К.Оберучев. Незабаром Д. Путника-Гребенюка було арештовано, а на його місце призначено вірнопідданого єдинонеділимського командира, а сам полк звелено вивезти на фронт. 26 липня, вночі, ешелони полку були обстріляні російським військом. 16 вояків богданівського полку було забито, 30 поранено, старшин обеззброєно, зброю й амуніцію пограбовано, а богданівців інтерновано.

Пролита кров богданівців стала початком кривавої боротьби проти російських нападників. Українське вояцтво почало інтенсивніше організовуватися на всіх просторах імперії. Не помагали залякування й арешти. Клюб імени Павла Полуботка розповсюдив десятки тисяч відозв. Про патріотичне піднесення свідчить, наприклад, телеграма до Києва українських вояків з Курляндії: "Як треба буде вмирати за Україну, всі як один з радістю підемо на смерть"

Війна проти Австрії й Німеччини ще тривала, більшовики ще не прийшли до влади. Нарешті, під впливом патріотичного волевиявлення українського вояцтва, Центральна Рада скликає на 18-21 травня 1917 року Перший Всеукраїнський Військовий З'їзд. У з'їзді взяло участь 400 делегатів з фронту та Чорноморського й Балтійського флотів, а 300 - з гарнізонів та запілля. Делегати були певні, що на з'їзді буде закладено фундамент для української армії. Проти цього наміру категорично став Петроград. У залі з'їзду, у відповідь на негативну телеграму з Петрограда, вибухли бур-

хливі протести: «Ганьба! Доки ми будемо ходити на налігачі у москалів? Ніякого Петрограда з його "советами" ми не знаємо. Відповісти їм, щоб вони носа свого більше на Україну не пхали».

І от, в цей час вояцького патріотичного ентузіазму, на превелике здивування й огічення делегатів, виявилось, що соціалістична Центральна Рада виступає проти творення національної армії і, що найгірше, проти незалежної української держави взагалі.

Наведемо слова з виступу на заїзді Володимира Винниченка, заступника голови Центральної Ради: "Україні нема пощо творити своєї армії, бо вона нікого поневолювати не хоче. Їй треба тепер закінчити війну й уладнати разом з працюючими російськими класами нове життя у спільній державі Росії... Не треба в дану історичну хвилину відокремляти долі України від долі Росії. Будьмо на висоті нашої національної гідності, щоб ніхто не потребував кинути нам докір національної пристрасті і виключності"

Промовляли на з'їзді й інші соціалісти, підживляючи ентузіазм військовиків. Внаслідок цього сум'яття, замість категоричної відповіді на заклик Петрограда стриматися від творення української армії, було вирішено вислати до Петрограда делегацію "з поклоном" для залагодження "непорозуміння". Далі з'їзд вибрав "Український Генеральний Військовий Комітет", до якого увійшов той же Винниченко з соціалістами.

Військова делегація була вкрай розчарована поведінкою політичних лідерів. А скільки було надії! Скільки було віри в Центральну Раду, очолену видатним науковцем М. Грушевським та знаменитим письменником В. Винниченком! Тим більше було розчарування.

Одначе, на домагання військовиків, з'їзд ухвалив провести "негайну націоналізацію армії на національно-територіяльному принципі", "виділити частини з українською більшістю". Військовики домагалися введення українських команд в українізовані частини, відкриття військових шкіл, видання підручників тощо.

Неоднотайність між українцями щодо

---

* Тимчасовий уряд Росії взагалі був проти надання Україні автономії, а його військовий міністер Керенський навіть не давав дозволу на проведення цього з'їзду.

дальшої долі України ще більше загострилася на Другому Всеукраїнському Військовому З'їзді, що відбувся два тижні пізніше - 4-11 червня. З'їзд відкрив Голова Центральної Ради М.Грушевський, закликаючи до боротьби за здійснення автономії України в складі федеративної Росії.

Зав'язалася гаряча дискусія. Проти поглядів наївних соціалістів грізно пролунав голос одного національно свідомого моряка:

“У вільній Росії нема вільної України. Замість “держави Романових” з'являється “держава російського народу” І прийоми цієї старої держави zostалися в цій новій... Нас мільйони при зброї, і я певний, що й українське селянство, яке на своєму з'їзді вповні здалося на нас, піде за нами! Треба відважно рішати нашу справу і то негайно!”

Наївні соціалісти з Центральної Ради відхилили заклик моряка, а на пропозицію делегатів-самостійників проголосити Самостійну Українську Державу відповіли словами Винниченка, який заявив: «Не хочемо внести дезорганізацію в єдиний революційний фронт», маючи на увазі фронт з росіянами в Петербурзі і в Росії взагалі.

Після бурхливих дебатів, все ж таки, з'їзд ухвалив: “Центральній Раді до російського уряду більш не звертатися і негайно приступити до організації краю” Однак, Центральна Рада й не думала виконувати цієї ухвали. Вона навіть не прагнула утверджувати свою владу в Україні, надіючись на автономію, яку б росіяни подали їй “на тарілці”

У відповідь на байдужість Центральної Ради, у Києві, в кінці червня 1917 року, військовики самочинно сформували Другий Український полк імені гетьмана Павла Полуботка. Центральна Рада не підтримала його. Не довіряючи вищому офіцерству й боячись військового перевороту, Центральна Рада видала 16 липня того ж року свій Другий Універсал, в якому зазначила, що Україна не має наміру відділятися від Росії і що формування українських військових частин у складі російської армії цілковито залежить від військового міністра Росії.

Таким чином, українські полки Полуботківський і Богданівський були роззброєні заходами Центральної Ради і Петрограда. Та

це не зупинило українського вояцтва від дальшої боротьби. На початку листопада 1917 року відбувся в Києві Третій Всеукраїнський З'їзд з участю двох тисяч делегатів від двомільйонного зорганізованого вояцтва. Делегатами були й моряки, які раніше піднесли були жовто-блакитний прапор над Чорноморським флотом. Тимчасовий уряд у Петрограді не міг далі терпіти такого “безчинного самовольства малоросів” і був готовий піддати суду український уряд (Генеральний Секретаріят) і розігнати Центральну Раду, яка кланялася перед Тимчасовим урядом, вимолюючи в нього автономію для України. Не знав Тимчасовий уряд, що його самого ось-ось розженуть большевики.

Жадання Третього Всеукраїнського З'їзду Центральна Рада не брала до уваги. Микола Порш від імени соціалістів заявив: “Українська демократія зайняла шлях федерації, і цим шляхом повинно йти військо. Відокремлення не є в інтересах трудящих мас” Навіть пророчі слова делегата Вільного Козацтва не переконали соціалістів. А він сказав: “Пам'ятайте, що коли з'їзд хоче роз'їхатися, нічого не зробивши, - хай раніше відправить панахиду по Україні. Пам'ятайте ті, що хочете, щоб з'їзд роз'їхався, нічого не зробивши, що ви оддаєте свій народ на поталу москалям. Пам'ятайте, що сучасний момент найзручніший, щоб здобути народові землю і волю”

Не протверезив соціалістів Центральної Ради й большевицький переворот, що стався в ході з'їзду 7-го листопада в Петрограді. Ініціативу перебравли військовики: зформувалися в полк на оборону важливих об'єктів Києва, а самозваний большевицький комітет арештували.

Про фатальні помилки Центральної Ради Української Народної Республіки читаємо в книзі “Герої Крут”, виданій видавничою фірмою «Відродження» 1995 року в Дрогобичі. У статті “Чому Крути” Іван Ільєнко пише наступне: «У серпні 1917 року з дозволу російського генерала Корнілова почалася українізація 34-го російського корпусу. З нього витворився Перший Український Корпус. Командував ним генерал Павло Скоропадський. Корпус складався з восьми піхотних та двох гарматних полків. Полки першої дивізії були такі: Київський ім. Б. Хмельницького, Стародубський

ім. гетьмана Скоропадського, Полтавський ім. гетьмана Сагайдачного, Чернігівський ім. гетьмана Полуботка.

В кінці листопада у Другому Гвардійському Корпусі стався заколот. Солдати виявили непослух офіцерству й обрали на командувача большевичку Євгенію Бош. І посунули на Київ встановлювати большевицьку "владу" Та їм на перешкоді став генерал Скоропадський. Він обеззброїв ту збільшевичену солдатню, посадив у вагони й відправив у Росію.

Що ж робив на той час Генеральний Секретаріат Центральної Ради? Не довіряючи Скоропадському, він замінив його генералом Гандзюком, а в січні 1918 року роздробив той корпус, а згодом демобілізував. Але на цьому проросійська діяльність Генерального Секретаріату, що виходила, здавалося, з якогось затьмарення розуму, не кінчалася. Українське вояцтво, ніби воскресле козацтво, було готове боронити Україну від будь-яких ворожих зазіхань на неї. А Центральна Рада навіть не думала творити свою армію, а так, як і большевики, деморалізувала соціалістичною, облудною пропагандою полки, дивізії та корпуси. Обеззброївши Україну від мільйонного війська, Центральна Рада спромоглася лиш на декілька сот вояків, переважно школярів, виславши їх під Крути для оборони доступу до Києва від московських голворізів.

Оце в основному були ті причини, що довели до Крутянської трагедії.

* * *

Після зміни влади в Росії, Центральна Рада видала 20 листопада Третій Універсал, проголошуючи Українську Народну Республіку. Про відокремлення України від Росії в ньому навіть не згадується. Ленін у той час підписав пропагандивну "Деклярацію прав народів Росії", в якій "гарантував" рівність і суверенність... аж до відокремлення народів від Росії. Комуністичний вождь вельми лукавив, бо ж, як відомо, вже довгий час марив про панування над світом. Ця декларация послужила Ленінові для замилювання очей національно нестійким українцям, які ще не зовсім позбулися намулу малоросіяництва на своїй свідомості.

Ленінський уряд (Раднарком) повів навальну політику проти Центральної Ради,

яка в той час діяла не козацьким галопом, а черепашиним темпом. В Україні большевики мали набагато менше впливу на народні маси. Тому Ленін з Троцьким вирішили взяти Україну війною й терором. На голову Центральної Ради падали всякі звинувачення. Центральна Рада, мовляв, відкликає свої частини з фронту, роззброює совітське військо на території України, не пропускає червоних військ, що йдуть проти Каледіна, який вів донське козацьке військо на Дон і Кубань.

17 грудня Раднарком Росії надсилає до Києва свій перший ультиматум з вимогою припинити дії, що суперечать інтересам революційної Росії, даючи Центральній Раді всього 48 годин для відповіді. На випадок неотримання відповіді, Раднарком вважає, що Центральна Рада навмисно веде війну проти совітської влади в Росії і в Україні.

Нагадаємо, що в листопаді відбулися вибори до Всеросійських Установчих Зборів. В Україні большевики отримали всього-навсього 10 відсотків голосів. Оце стільки совлади було в Україні. Одначе, большевики своєю пропагандою, з огляду на кволість Центральної Ради, щораз більше здобували собі прихильників. Земельне питання стояло "на лезі ножа" Указ про землю Центральна Рада видала аж після крутянських подій.

Генеральний Секретаріат Центральної Ради відповів на ультиматум Раднаркому своєю нотою за підписом В. Винниченка й С. Петлюри, наголошуючи на тому, що не можна одночасно визнавати право на самовизначення аж до відокремлення й посягати на те право, нав'язуючи свої форми політичного устрою. В ноті зазначалося, що Україна не стане на шлях анархії, яка веде Росію до економічного, політичного й господарчого безладдя, та потопання всіх свобод, відвойованих у царизму революцією.

Генеральний Секретаріат закликав до створення федеральної держави без порушення суверенних прав народів Росії. Саме тоді, в день отримання ультиматуму, відкрився в Києві Перший Всеукраїнський З'їзд Рад. На ньому промовляли Петлюра, Винниченко й Президент Грушевський, які гостро засудили ленінський Раднарком, що затіяв, як уже стало відо-

мо, війну проти українського народу. Президент заявив, що вороже військо вже вступило на українську землю з наміром прорватися до серця України - Києва.

Дальші події розвивалися нестримно. 19 грудня З'їзд виносить резолюцію, розцінюючи ультиматум Раднаркому, як замах на Українську Народну Республіку, одночасно звертаючись до народів Росії зробити все можливе, щоб спільними силами не допустити до згубної братовбивчої війни. Большевики не брали до уваги «волі народів», це поняття взагалі для них не існувало, їхньою метою було підкорити народи своїй марксо-большевицькій волі, не гребуючи навіть найжорстокішими засобами. Ішли «за народ» і стріляли в народ руками найжорстокіших злочинців. Наївні політики з Центральної Ради вірили в правду й справедливість, а ленінські большевики - в брутальну силу. Центральна Рада демобілізувала військо, а большевики організовували. Були такі й в Україні. На З'їзд до Києва з'їхалося тисяча триста делегатів. Большевиків з них — 124. Вони не підкорилися рішенням З'їзду, демонстративно залишивши засідання на догоду большевикам у Петрограді. Ця група вирішила запроваджувати в Україні совітську владу. Подалися до Харкова і там, приєднавшись до 3-го З'їзду Рад Донецького й Криворізького басейну, домоглися проголосити той з'їзд З'їздом робітничих і солдатських депутатів України за участю частини селянських депутатів". Хоч цей з'їзд і був неправосильний, бо в ньому брало участь тільки 95 Рад з трьохсот, большевики домоглися проголошення в Україні "Власті Советов" у протигагу до демократичної, законно вибраної Центральної Ради.

Той так званий "Всеукраїнський з'їзд Рад", проголосивши "Власть Советов", не зважав на те, що не має підтримки в народі, бо мав за собою справжню військову силу - в той час через територію України проходило російське військо під командуванням В. Антонова-Овсієнка приборкувати непокірних донських козаків.

Большевики - росіяни і зросійщені малороси - ненавиділи все українське. Як на практиці виглядали ленінські гасла про братство народів, свідчить українець Є. Карпенко (делегат на Всеросійські Установчі Збори від Катеринославщини), який, вир-

вавшись з рук большевицьких збитників, привіз до Києва подерті українські прапори й портрети. Вдершись у будинок "Просвіти", розлючені большевики порозкидали книжки, пошматували портрети Т. Шевченка й Б. Грінченка, поздирали зі стін українські прапори... У хаті Є. Карпенка повиколоювали очі на портреті Шевченка, поводилися як справжні бешкетники. На Новий рік знущалися з рудничних робітників-українців, а тим людям, хто заговорить по-українському, погрожували розправою на взірець Варфоломіївської ночі. Про все це писала газета "Нова Рада" 12 січня 1918 року.

От до чого довела "політика" керманічів Центральної Ради своєю "соціалістичною демагогією", здеморалізувавши здорові національні елементи військового руху, позбавивши його ідеалізму, ідейного пориву, спричинивши охолодження ідеї творення самостійної української держави. Про це читаємо в книзі "Історія України, 1917-1923 роки" діяча того часу Дмитра Дорошенка. Там же, на сторінці 359, наведено такі слова лубенського діяча Сергія М. Шемета про політиків-соціалістів: "змарнували увесь національний порив у військах, пропустили найзручніший момент для сформування української армії і в той спосіб підготували всі будучі катастрофи наших державних змагань"

Намагаючись зрозуміти ментальність українських політичних діячів того бурхливого часу, доходимо до висновку, що вони були більше мрійниками, ніж державотворцями, їх ілюзорна віра в соціалістичні ідеали вела їх до переконання, що в складі соціалістичної Росії Україна в стані автономної республіки забезпечить українському народові вільний розвиток у всіх проявах національного життя. Ідея самостійності для них була чужою. Це видно з усіх чотирьох універсалів Центральної Ради. Будучи патріотами, діячі ЦР боялися українського патріотичного війська, яке могло б зробити політичний переворот. Так вони думали.

Інакше, зовсім протилежно, думали соціалісти типу Керенського та соціал-демократи, майбутні комуністи типу Леніна і його інтернаціональної "когорти" Керенський, маючи за собою силу армії, відтягував домовленість про автономію для України, а Ленін, не гаючись, пішов війною проти "бу-

ржуазної” Центральної Ради. Події покотилися пришвидченим темпом. 27 грудня 1917 року проголошується в Харкові уряд “советской України”, очолений на доручення Леніна Миколою Скрипником. Не довіряючи цьому так званому урядові, Ленін услід за Скрипником посилає в Харків “інтернаціоналіста” Г.Орджонікідзе з виїнятково особливими уповноваженнями. Росія стояла перед примарою голоду. У січні 1918 року, на вимогу Леніна, Антонов і Орджонікідзе з допомогою надісланих балтійських матросів починають ешелон за ешелонем вивозити український хліб у Росію, одночасно припиняючи доставку вугілля для Української Народної Республіки.

Маріонетковий уряд отримує від Росії фінансову поміч за успішну “советизацію України”. Не ладилася, однак, справа з військом. Українізовані полки відмовляються воювати проти Центральної Ради. Про справжній стан “советизації” висловився керманіч військових справ маріонеткового уряду В. Шахрай: “за єдину військову підпору для нашої боротьби проти Центральної Ради ми маємо лише військо, що привів на Україну Антонов і що на все українське дивиться як на вороже, контрреволюційне. Що це за уряд український, що його члени зовсім не знають і не хочуть знати української мови? - скаржився Шахрай. - Що не тільки не користуються жодним впливом серед українського суспільства, але воно навіть ніколи й не чуло раніше їхніх прізвищ? Що я за “військовий міністер”, коли всі українізовані частини в Харкові мені доводиться роззброювати, бо вони не хочуть іти за мною на оборону радянської влади?”

Антонов мав іти на завоювання Полтави. Однак, не поспішав, бо в його так званому війську не було ні однієї української військової одиниці. Його ж солдати й офіцери не могли викликати симпатії в населення України, яку він був зобов'язаний визволяти від “буржуазної” Центральної Ради. Г. Лапчинський, який разом з Шахраєм входив до складу маріонеткового уряду, свідчив, що довкола Антонова “крутилися якісь явно чужі для робітничої класи суб'єкти офіцерського типу, з нахабними та бандитськими фізіономіями...”

Його вояки, зокрема матроси, увішані всякою зброєю, інколи п'яні, із специфічною брудною лайкою після кожного слова”

Після роззброєння двох українських полків, всякими пропагандивними хитрощами й підступами, все ж таки, Антонову вдалося створити в середині січня 1918 року сотню “червоного козацтва” Так почалося оте руйнівне “брат на брата”, так поступово Центральної Рада почала втрачати свої впливи серед українського вояцтва - насамперед, своєю бездіяльністю. На оборону Центральної Ради українське вояцтво в своїй основі не стало. Українізовані полки, отруєні большевицькою блекотою, переходили на бік ворога або проголошували неутралітет. У вже згаданій книзі “Герої Крут”, на сторінці 17, читаємо: “Тимчасовий закон про утворення Української Народної Армії”, прийнятий Центральною Радою 16 січня 1918 року, зобов'язував Генеральне Секретарство з військових справ “приступити до повільної демобілізації сучасної армії по роках служби. Після переведення демобілізації регулярна армія касується”

На той час армія Антонова-Овсієнка начисляла 30 тисяч війська з 60-ма гарматами і 10-ма панцерними потягами. І ще навіть народна українська міліція не була сформована, як міністер військових справ М.Порш взявся за виконання “Тимчасового закону” від 16-го січня. Він спішно демобілізував полки імени Б.Хмельницького та П.Полуботка, середюцькі дивізії й 60-тисячний Перший Український Корпус. Що ж залишилося від української армії? Гайдамацький Кіш Слобідської України в складі шестисот вояків, в число яких входила друга сотня Січових Стрільців. Кошем командував Симон Петлюра. Лишалися ще відділи Вільного Козацтва в Києві під командуванням М. Кавенка та на Звенигородщині - під командою Ю. Тютюнника. Лишалися ще деякі малі підрозділи та Перша Військова школа ім.Б. Хмельницького.

Великого лиха, до відвернення якого Центральної Рада не приготувалася, не довелося довго чекати. З Харкова на Полтаву рушила під червоними комуністичними та чорними анархістичними прапорами розбійницька орда під командуванням жорстокого самодура, підполковника Муравйова.

За свідченням Г. Лапчинського, боєздатність тієї орди була сумнівною. Орда посувалася вперед тільки тому, що не мала спротиву від війська Центральної Ради. Муравйов зажадав від Антонова-Овсієнка півмільйона патронів і якомога більше бомб та ди-

наміту, маючи на увазі руйнувати все на своїй дорозі й безпощадно вистрілювати й вирізувати всіляких оборонців «буржуазії». Орда сунула на Полтаву в безлічі залізничних вагонів. 27 січня 1918 року Муравйов здобув Бахмач, а звідти йому, разом з іншими підрозділами орди, що йшли з Воронежа й Ромадану, відкривалася дорога на Київ, однак, ще з непередбаченим для нього спротивом під Крутами.

Українство, відчуваючи явну загрозу Україні, почало гуртуватися, організовуватися до оборони. 24 січня Українська фракція центру Університету св. Володимира опублікувала в часописі “Нова Рада” звернення “До українського студентства”, закликаючи студентів вищих шкіл негайно ставати під прапор борців за волю України. Студенти почали поспішно вписуватися в Курінь Січових Стрільців. Нарешті й Центральна Рада зробила рішучий крок. Уночі з 24 на 25 січня 1918 року на засіданні Малої Ради Президент М. Грушевський зачитав Четвертий Універсал, що, після довгого вагання, проголошував самостійність Української держави. Однак, цей “рішучий крок” ще більше й остаточно виявив “затмарення розуму” діячів Центральної Ради. Не надбавши війська раніше, вона надумалася, як зазначено в Універсалі, “розпустити армію зовсім”, “завести народну міліцію” Своєю ж нечіткою земельною політикою не прихилила до себе селянства, для якого земля була матір’ю-годувальницею. А селянство, не забуваймо, становило на той час основну частину людности України. Ініціативу перебравли большевики з ленінським гаслом “Земля селянам! Фабрики й заводи - робітникам!”

Большевики, програвши повстання в Києві в листопаді 1917 року, затіяли друге повстання, ніби з метою зустріти “переможну” орду Муравйова. Український полк ім. Сагайдачного, піддавшись агітації, підтримав большевиків. Проти большевиків виступили загони Вільного Козацтва та Січових стрільців. На поміч Центральній Раді поспішив Гайдамацький Кіш отамана С. Петлюри, а ще полк ім. Хмельницького та моряки Чорноморського куреня. З Західнього фронту прибув полк ім. Гордієнка. Рано-вранці 4-го лютого, уже після Крутянського бою, повстанську большевицьку цитадель “Арсенал” було звільнено від большевиків.

Про трагедію Крут написано цілий ряд спогадів учасників і статей неучасників кривавого бою. Виголошено безліч промов та рефератів на щорічних святкових відзначеннях героїчної загибелі юнаків цвіту української нації. Опубліковано немало нарисів, а ще більше поезій на похвалу і пам’ять нового українця з козацьким духом.

І не загинули б вони, не програли б бою під Крутами, не було б узагалі трагедії Крут, якби їх під Крутами було більше та ще й добре озброєних. Вояцтва в Україні було досить, щоб зупинити ту орду між Харковом і Полтавою, а може й вигнати з Харкова зовсім і назавжди.

Найбільше довір’я про події під Крутами викликають спогади учасників тієї трагедії. У спогаді “Бій під Крутами” Аверкій Гончаренко, сотник Армії УНР, командир Крутянського бою, влучно описав свої почуття після отримання наказу очолити оборону м. Бахмача, від якого йшла дорога до ст. Крути, такими словами: “Щедро наділений повноваженнями з підкресленням за всяку ціну не віддати Бахмача, щоб не допустити большевиків до Києва, з глибоким смутком і жалем (тоді ще не знав до кого) вертав я до школи. Брав мене в свої обійми невимовний жаль. Молодий цвіт нашої армії - юнаків - кидали майже в безнадійну ситуацію, тоді як серед шалючої анархії десятки тисяч озброєного, випробуваного в боях вояцтва безжурно демобілізувалося: його не зуміли завчасу, використовуючи для цього національне піднесення, взяти в карби військової дисципліни, а навпаки, на мітингах деморалізували накликуванням до поділу землі. Тепер лише ідейні горстки стали до боротьби за рідний край”

На цьому спогаді Аверкія Гончаренка, який займає перше місце в розділі “Спогади учасників бою” в книзі Івана Ільєнка, в основному зосередимось і ми.

Крутянський бій назрівав і відбувся в надзвичайно скрутних обставинах для України. Проголосивши Четвертий Універсал про самостійність України, Центральна Рада почала мирові переговори з Центральними Державами (Німеччиною, Австро-Угорщиною та Туреччиною) в м. Бересті, де вела переговори й делегація збольшевиченої Росії. Її голова Л. Троцький вдався до брехні, запевняючи делегатів Центральних Держав, що

уряд України й Центральна Рада вже не існують і що в Україні вже встановлена радянська влада. Дійсність була інакшою. Уряд України далі діяв у Києві, вів боротьбу з внутрішньою анархією, робив надлюдські зусилля в обороні рідного краю назовні.

На оборону Бахмача, залізничного вузла, через який до Києва йшли залізничні шляхи з Гомеля (північ) і Харкова, командуючий військами отаман Капкан вислав Першу ім. Богдана Хмельницького Юнацьку Військову Школу у складі чотирьох сотень - по 150 юнаків у кожній. Старшин було 20. Кулеметів - 16.

Далі події йшли таким чином. 22 грудня 1917 року отаман Капкан призначає сотника А. Гончаренка комендантом оборони Бахмача, до якого від Харкова через Полтаву сунулась орда Муравйова. «Забирайте решту Юнацької школи», - сказав от. Капкан. - Потяг на станції Київ - Товарний уже готовий. На поміч трудно чекати»

Увечері 23 грудня сотник Гончаренко прибуває до Бахмача й негайно береться до виконання своїх обов'язків командуючого. Для охорони лівого крила в напрямку на Чернігів висилає сотника Семирозума з чотою юнаків, а 24 грудня (на Свят-вечір) висилає в напрямку на Гомель передову заставу. Здобувши ст. Доч, бере до полону двох большевицьких вояків і довідується від них на допиті, куди і як наступає орда Муравйова. Юнацька школа, вислана в напрямку до ст. Ворожба, має сутички з большевиками. Юнацька школа тримає в своїх руках і станцію Бахмач, і село Бахмач, віддалене від станції на два кілометри. Небезпека, однак, гніздиться в залізничному депо Бахмача, в якому працює дві тисячі робітників, здебільша москалів. Вони проголосили неутралітет. І сотник Тимченко, начальник територіального штабу на Чернігівщину, їм наївно довіряє. Сотник Гончаренко, навпаки, виявляє обережність і перегруповує школу. Незадоволений з такого рішення, сотник Тимченко від'їжджає зі своїм штабом до ст. Крути, у поспіху забувши відчепити від потяга вагон з амуніцією. І це згодом довело до звинувачення Тимченка в зраді. Гончаренко заперечує наявність зради. Але про це пізніше. Втихомирившись, Тимченко дає знати з Крут, що на поміч Юнацькій школі вирушила якась дивізія. Чомусь та дивізія не прийшла, та все ж прийшло кілька потягів, завантажених возами. Там були

набої. І школа поповнила свої запаси. Однак, допомога з Києва не надходить. Надії селянства на справедливий розподіл землі на справдилися. Саме тому селянство довкола Бахмача "косим оком" поглядає на дивних юнаків, що прийшли сюди боронити панів із Центральної Ради - в той час, коли большевики обіцяють їм "золоті гори" і "рай на землі". Починає підносити гадючу голову підле яничарство. Село, засліплене імперського темнотою, відвертається від Києва, від України. Ось у таких обставинах опиняються наші крутянці. На щастя, в юних серцях перемагає глибока любов до України. На цій любові тримається мораль, незважаючи на лихі обставини, навіть на смерть, що ось-ось почне витати над головами юнацтва.

Активність переважаючого ворога збільшується. З тактичних міркувань оборонці Бахмача відступають, але не через Бахмач, а побіч нього, бо робітники депо стають на бік большевиків. Зупинка - в Крутах.

Після обстеження терену, сотник Гончаренко укріплює свої позиції, готується до оборони. Нарешті, 25 січня Київ висилає до Бахмача студентську сотню, не зле вишколену. Вістка про прибуття цієї сотні блискавкою пролетіла серед юнаків. Враження було таке, що то не сотня, а ціла дивізія йде на допомогу. О четвертій годині ранку 27 січня студентська сотня (115-130 осіб) прибуває до ст. Крути. Відбувається піднесення бойового духу, такого важливого в скрутний час. І завдяки цьому вдається затримати наступ орди Муравйова, змусивши її до зтяжного бою.

Студентську сотню, віком молодшу, з метою уникнення паніки під ворожим вогнем в час бою, сотник призначає на дільницю менш zagrożеної оборонної лінії. А командира сотні інформує про спосіб утримання зв'язку, про те, звідки отримувати набої, куди відтягувати ранених, як виводити сотню з поля бою на випадок відступу тощо. У групі студентів-зв'язкових був і брат Гончаренка. Так не належалося, і сотник, дотримуючись воєнних правил, відсилає брата назад у сотню, не знаючи в той час, що бачить брата востаннє. В ніч на 27-ме січня сотник мав телефонічну розмову з Муравйовим. Той вимагав приготувати обід для його орди. Обіцяв простити "юнкерам". Нахвалявся всіх старшин постріляти. Сотник сказав йому, що до зустрічі все готове.

29 січня вранці на овиді появилися боль-

шевики. Йшли на повний зріст. Здавалося, пише Гончаренко, що вони були певні, що ми вже повтікали. Будучи добре замаскованими, сотні Гончаренка, підпустивши ворога на віддаль пострілу, зустрічають його сильним вогнем з сотень рушниць і 16-ти кулеметів. Понісши перші великі втрати, орда розпорошується, переходячи в розстрільну. Наступні підрозділи не йдуть на повний зріст, а вже з потягу «приймають бойовий порядок». Поступово орда займає фронтову лінію на 5 кілометрів. За ордою йдуть свіжі резерви. Орді сприяє місцеве населення. А 500 юних вояків і 20 старшин займають лінію тільки на три кілометри. Паніки немає, навпаки, відчувається рішучість битися до останнього набою. Починається нерівний бій з ордою.

На підмогу крутянцям, десь о 10-й ранку, очевидно з власної ініціативи, прибуває на панцері з гарматою сотник Лощенко і одразу влучним попаданням вносить замішання в запілля орди, стримуючи її наступ.

Опівдні орда відновлює наступ, на цей раз на студентську сотню, але невдачно. Орда не витримує перехресного вогню від студентської сотні і сотника Семирозума, що несподівано появляється на лівому крилі - на залізничній колії Чернігів-Крути. Вступає в бій резервна сотня крутянців.

Минає час і, як і сподівався сотник Гончаренко, орда починає великий наступ на праве крило, з наміром, зайняти ст. Крути, перекрити крутянцям дорогу до їхньої бази й оточити їх. Одначе, орда наступає надто повільно, і крутянці витримують бої аж до 9-ї години вечора. Поле боїв огортає темна туманна ніч.

На той час половина старшин уже вийшла з строю. Поручник Омельченко, командир студентської сотні, дістав поранення. Замінити його не було ким. З години на годину напруження зростає. Сотник Гончаренко отримує телеграму: Шевченківський полк іде з Ніжина на з'єднання з ордою Муравйова - з наміром ударити крутянців у спину. Наступ орди не припиняється. Крутянцям немає й хвилини на перепочинок.

Ще до заходу сонця, сотник Лощенко з гарматою мусив лишити поле бою. Противник жвавішає. Його наступ посилюється. Настає час відвороту. За наказом сотника Гончаренка першою відступає студентська сотня.

Сотня за сотнею виходить з поля бою.

Спокійно, холоднокровно йде друга, за нею третя й четверта сотня юнаків. Перша резервова сотня стримує ворога аж до повної темноти. Ворогові не вдається оточити крутянців.

На превеликий жаль, при відступі скоїлося велике нещастя. 27 вояків студентської сотні в нічній темряві, мабуть, для скорочення дороги, пішли на світло - до станції Крути. Саме в той час надійшли туди большевики. Вони накинулися на студентів і покололи їх багнетами. Серед студентів був і брат сотника Гончаренка.

Відступ крутянців був тяжкий і повний небезпеки. День бою ще гудів їм у вухах. Жаль було побратимів, що впали на полі бою. А вони ж впали в ім'я України і її державності. Вояцький обов'язок кликав до помсти.

Без пролиття крові з Ніжина виганяється зрадницький Шевченківський полк. На станції Бровари сотник Гончаренко рапортує перед отаманом Симоном Петлюрою і з того часу підлягає його команді. Далі, без хвилини відпочинку, з'єднані сили йдуть очищати Київ від повсталих місцевих большевиків.

В кінці спогаду "Бій під Крутами" сотник Аверкій Гончаренко спростовує твердження, як він каже, несовісних авторів (до речі, неучасників крутянського бою), що намагалися вкрити ганьбою старшин, які керували боєм чесно і віддано і вмирили в бою разом з юними крутянцями. Сотник категорично відкидає твердження тих авторів, що юні крутянці воювали без проводу. Ті автори безпідставно звинувачували і сотників Тимченка та Богаєвського в зраді. Сотник вияснює, що сотник Тимченко і начальник його штабу Богаєвський мали адміністративно-військові обов'язки на всю Чернігівщину і не мали впливу на хід бойових операцій під Крутами. Призначений отаманом Капканом, сотник Гончаренко керував від початку й до кінця боями під Крутами.

Бій під Крутами поніс за собою великі болючі втрати. Полягло смертю героїв 250 юнаків, 10 старшин і 27 студентів, покололих багнетами.

За свідків правдивості крутянського бою сотник А.Гончаренко називає сотника Модеста Семирозума, юнаків Чурпіту та Завалинського (згодом майора польської армії), полковника Лощенка - всіх їх, які опинилися на чужині. Так само, як і він сам.

"Бойовий наказ наша молодь виконала, а

пам'ять поляглих оповита авреолом слави і стала взором для майбутніх поколінь!" - так закінчує свій спогад на той час уже не сотник, а полковник армії Української Народної Республіки, закликаючи майбутні покоління молоді пам'ятати, що найсвятішим для крутянських героїв були Бог і Україна, а не Третій інтернаціонал.

* * *

Що ж пишуть інші автори про крутянців і бій під Крутами?

Наведемо кілька прикладів.

Підполковник армії УНР, Микола Битинський, заперечує твердження, що під Крутами воювали лише студенти. Він пише:

1. В бою під Крутами проти 6000 москалів брало участь понад 500 вояків Української Центральної Ради, переважно юнаків Київської Військової Школи ім. гет. Богдана Хмельницького під керівництвом сот. Аверкія Гончаренка... та понад сотню студентів Січового Куреня під командою пор. Омельченка"

2. "Студенти були озброєні, як і інші, рушницями з доданим кулеметом і підібрані були з тих частин, що перейшли вже військовий вишкіл"

3. "Увесь тягар бою винесли на собі юнаки військової школи ім. гет. Б. Хмельницького, й саме серед них було найбільше крикавих жертв побитими й пораненими"

Так підполковник М. Битинський спростовує поширену версію про те, що в крутянському бою загинуло 300 студентів.

Євген Маланюк у своїй книзі «Крути – на родини нового українця» (Прага, 1941, Укр. В-во «Пробоем») пише: «Доперва Крути були початком нової доби в історії України. Доперва дата Крут становить початок нашої визвольної революції, а не ті численні формальні дати, що їх зв'язують чи зі скликанням Центральної Ради, чи то з віддрукуванням того чи іншого документа. Нової доби - а вона була конечністю - не могли почати старі, духовно старечі люди... Без Крут навіть такий акт, як 22 січня, був би документом без підпису. Кривавий підпис під цим формальним зобов'язанням з дня 22 січня поставили діти, запасний первоцвіт нації - юнаки й студенти, припечатавши той підпис важкою печаттю скипілої на поколотих грудях - мученичої, але й збавчої молоді крові, першої крові, пролітої в нашій українській війні».

В Українській малій Енциклопедії професора Євгена Онацького читаємо:

«Під Крутами зійшлися ті, що ненавиділи Україну й випікали їй очі, калічили тіло, гасили серце, осліплювали мозок, і сини України, що наважилися боронити Матір свою від безчестя й смерти... Наймолодші сини її, що вчилися ще на шкільній лаві, перекладали Ціцерона на рідну мову. У їх очах ще сяяла блакить дитинства, але в серцях уже - як золото на достиглих плодах - була сила мужности й незламність жертви. І вони йшли єдиною лавою проти чужої навали». (Н.П.).

Згадаємо й про те, що подає Енциклопедичний довідник "Чернігівщина", виданий у Києві 1990 року, ще перед розвалом СРСР:

«КРУТИ - залізнична станція між Ніжином і Бахмачем (за три кілометри від села Крути), де на початку 1918 року точилися бої між радянськими частинами і військами буржуазно-націоналістичної контрреволюції та нім.-авс. окупантів. У кінці листопада 1917 року буржуазно-націоналістична Центральна рада та її Генеральний секретаріат направили свої військові формування, які склалися з юнкерів, офіцерів і студентів, для придушення революційного руху на Чернігівщині. Вони основні сили сконцентрували в районі залізничних ст. Крути і Плиски. Після того, як надійшла допомога з Росії, радянські війська, оволодівши дільницею Бахмач-Плиски, розгорнули наступ на залізничну ст. Крути. Внаслідок дводенного бою (15-16.1.1918) контрреволюційні частини були розгромлені" Очевидно, цю дату подано за старим календарем.

Дорвавшись до Києва, орда Муравйова майже цілий місяць розшукувала й розстрілювала "ворогів революції". У перші десять днів терору над мирним населенням Києва загинуло понад 5 тисяч людей, не тільки українців, а й "білих царських офіцерів-росіян", ворожих до обох влад - української й большевицької. З приходом німців в Україну, червона орда, яку Муравйов називав "непереможною червоною армією", що змете з лиця землі всіх буржуїв Європи, тепер втікала заячим темпом туди, звідки й прийшла - у Росію - під натиском українських військових частин.

Скоро й самого Муравйова настигла большевицька куля. Не помирившись за щось з большевиками, він очолив проти них есерівське повстання. Большевики розстріляли його в тому ж 1918 році. Було йому тоді 38 років.

Київ знову в українських руках. Був березень 1918 року. Патріоти України вирішують перевезти тіла героїв-крутян з-під Крут до Києва. Розстріляних, поколотих героїв покидали більшовики до ями, не покриваючи землю. Але по відході орди, місцеві селяни влаштували героям похорон за християнським звичаєм. Похоронених крутянців було відкопано й у домовинах перевезено до Києва. Але не всіх героїв пощастило відшукати.

У Києві два дні родичі приходили розпізнавати своїх близьких. Не всіх можна було розпізнати. Розбиті голови, повибивані зуби, повиколювані очі свідчили про звірячу натуру більшовицької орди.

Похорано героїв у спільній братській могилі на кручі Аскольдового цвинтаря - там, де між деревами стояла капличка, де було видно чудовий краєвид на Дніпро, на далекі чернігівські поля й ліси.

Урочистий похорон тривав від ранку до вечора й відбувся на державний кошт з військовими почестями за участю кількох тисяч киян та представників уряду, Центральної Ради, війська й делегацій. Співав хор під диригуванням Кошиця.

З промовою виступив Голова Центральної Ради, професор М. Грушевський. Говорив складно і гарно. Чи відчував він за собою вину за загибель молодого цвіту Української Армії? Про що він думав? Чи кається? Промовляв професор 2-ї Української гімназії, з якої старші учні пішли добровільно на війну з більшовиками і майже всі загинули. Промовляла і письменниця Л.Старицька-Черняхівська. Її промова, як і промова М.Грушевського, часто публікувалася в діяспорі й зачитувалася в Дні відзначення трагедії під Крутами.

Пам'ятника над могилою не вдалося поставити. Більшовики, повернувшись до Києва, зрівняли могилу з землею, а капличку зруйнували.

Про інших крутянців мало що відомо. Три вагони ранених було вивезено з поля бою. Частина крутянців воювала пізніше в рядах Армії УНР і вийшла з нею на чужину. Дехто з різних причин лишився на рідних землях. Їх виловлювала більшовицька влада й нищила. А ті, що впали героїською смертю на полі бою, спочивають у чернігівській землі, покривши себе вічною славою в боротьбі за рідну Батьківщину - за Україну, яку любили понад усе. Поніс і ворог немалі

втрати. Під Крутами загинуло до трьохсот більшовиків.

У книзі І. Ільєнка зібрано спогади учасників бою під Крутами, статті, відгуки й оцінки багатьох інших авторів, реферати, поезії визначних поетів. У спогадах і в рефератах натрапляємо на неоднакове трактування ходу бою під Крутами, на неоднакові оцінки ведення бою тощо. Відсутня неоднаковість тільки там, де йдеться про юних крутянців, мертвих і живих, що стали взірцем для наступних поколінь - жити Україною й боротися за її волю, не шкодуючи свого життя.

Минуло від дня Крутянського бою 83 роки. На столі лежить часопис письменників України "Літературна Україна" за 11 лютого 1999 року. На першій сторінці бачимо ілюстрований репортаж з наголовком «День слави і скорботи», а під ним слова: "29 січня назавжди вписано в історію боротьби українського народу за власну державність" На ілюстрації видно довгу колону людей, що прямує до могили. Довкола дерева без листя. Зима. Зліва стоять три священики. Біля могили стоїть вояк. Гірлянду Слави на могилу кладуть учні військового ліцею. Праворуч учасники урочистості похилили бойові прапори УПА. Почалася відправа пахнахиди. На могилі - високий хрест. Встановлено образ Богоматері з дитятком на руках. Зазнято й гурт людей з транспарантом КРУТИ та розкішним вінком квітів. Зліва стоїть у групі поетів недавній Президент УНР в екзилі - М. Плав'юк.

Під цим фоторепортажем поміщено короткий опис урочистості. Наводиться уривок з промови М. Грушевського, яку він виголосив у 1918 році перед будинком Центральної Ради:

«От у сій хвилі, коли провозяться їх домовини перед Центральною Радою, де протягом року кувалась українська державність, з фронту її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської власті над Україною, символ неволі, в котрій вона прожила двісті шістьдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давалася даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили сі молоді герої, котрих ми нині проводжаємо!»

Здається, в ту хвилину стався перелом у поглядах М. Грушевського. Здається, він відчував і свою вину в загибелі молодого цвіту Української Армії.

Подається й уривок з відомого вірша тоді ще молодого Павла Тичини:

На Аскольдовій Могилі
Поховали їх -
Тридцять учнів українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій Могилі
Український цвіт! -
По кривавій, по дорозі
Нам іти у світ.

73 роки українці йшли по тій кривавій дорозі. Нині в незалежній Україні героїзм Крутянців належно вшановується. У 1998 році з нагоди 80-річчя трагедії на полі бою під Крутами нагорнуто Курган скорботи. Поставлено хрест. ім'я Героїв Крут надано військовій школі, деяким частинам війська. Видано книгу "Герої Крут", укладену письменником Іваном Ільєнком.

"Літературна Україна" 1 лютого 2001 року подала інформацію про вшанування Героїв Крут. Читаємо: "Ось уже дванадцятий рік Всеукраїнське товариство "Просвіта" імені Тараса Шевченка спільно з органами державної влади та громадськості традиційно вшановують пам'ять Героїв Крут. Минулої неділі відбувся скорботний хід у столиці - від станції метро "Арсенальна" до Аскольдової могили, де поховано відважних юнаків, студентів, гімназистів, котрі, необстріляні й фактично беззбройні, мужньо виступили в 1918 році на захист рідної землі проти полчищ генерала Муравйова. Тут, у парку, проведено панакхиду та мітинг, а в "Українському домі" відбувся літературно-мистецький вечір"

Які ж висновки випливають з трагедії Крут та й багатьох інших трагедій, які переживала Україна в минулому? Історія свідчить про жахливу жорстокість і білих, і червоних москалів. Та не тільки жорстокість, а й хитрість та лукавість. Згадаємо при цьому, як Москва ошукала Богдана, як розправилася з батуричцями в 1708 році, як зруйнувала козацьку вольницю Запорозьку Січ, як загнала українське селянство у кріпацьку неволю, як запроторювала в Сибір цвіт української нації, як організувала голод 33-го року, як розстрілювала українських патріотів за любов до України, як замучувала дисидентів у психушках, як і тепер засобами спецслужб вистрілює розум України: журналістів, фінансистів, немих політиків. І не без участі в цій чорній, пречорній справі українських яничарів.

Це ж бо Іван Франко нагадував українцям,

що "Не пора, не пора москалеві й ляхові служити!" Дійшов до того переконання і Тарас Шевченко, який у молодості оспівував минуле України, нарікаючи на Москву, що тримала Україну в неволі, а в зрілому віці, простудювавши історію України, пізнавши гріхи багатьох поколінь українців, створив поеми "Розрита могила", "Бувало в неволі" та містерію "Великий льох", з яких бачимо, як на долоні, що всі наші нещастя - трагедії й катастрофи - творилися не тільки ворогами, а і їхніми підпомогачами українського роду.

БАЗАР

Щороку у глибокій жалобі вшановують українці Героїв Базару, святково відзначаючи дату трагічної події, що скоїлася в листопаді 1921 року.

Чотири роки боротьби українського народу в 1917-21 роках закінчились поневоленням України Росією та Польщею. Українська армія змушена була покинути рідну Землю.

Але то ще не був остаточний кінець боротьби за Україну. Борці визвольної боротьби, опинившись за колючим дротом на території Польщі, не покидали думки про дальшу боротьбу. Гірко було українському вояцтву спостерігати з-за кордону, як обливається кров'ю та слізьми рідна Батьківщина. Високоїдейні, загартовані у вогні та бурі революції, українські вояки вирішують до кінця вести боротьбу і перемогти, а як ні, то чесно й героїчно померти на рідній землі.

На початку листопада 1921 року сотні добровольців на чолі з генералом Юрком Тютюнником вирушають у повстансько-партизанський рейд, відомий під назвою Другий Зимовий Похід, для відновлення в Україні збройної боротьби.

Три тижні тривав цей рейд переможного духа, три тижні завзятих щоденних боїв, сотні кілометрів маршу у запіллі ворога, три тижні фізичного знесилення та виснаження голодом і холодом.

На ранок 17 листопада повстанці прибувають до села Малі Миньки з наміром затриматися для відпочинку. Але ворог насає невпинно. Генерал Ю. Тютюнник наказує вимарш за ріку Звіздаль. Ворожа кіннота з піхотою та скорострілами на тачанках раз у раз атакує і оточує хоробрих повстанців, щохвилі тісніше затискуючи кільце. Прилігши в сніг, повстанці

відбиваються з надлюдською енергією. Зчинилося пекло. Справжнє пекло. Кожен повстанець дбав тільки про те, як найдорожче віддати своє життя. Останню гранату, останню кулю беріг для себе.

Наближається кінець. Усе поле вкрито трупами. Тільки пара возів з раненими, кіннота та окремі піхотинці виходять живими з того смертного бою. Всі інші, що лишилися живими, знесилені й ранені, потрапляють до ворожого полону. Напівголих, босих і закривавлених 359 героїв ворог замикає в церкві села Малі Миньки.

На другий день приганяють їх до містечка Базар біля Коростеня, і знов замикають у холодну церкву. Большевицька поліція (ЧеКа) засуджує всіх повстанців на кару смерті. Смертникам наказують копати братську могилу для себе.

21 листопада приганяють героїв до могили й зачитують присуд. З юдиним підступом один з комісарів ЧеКа обіцяє помилування тим повстанцям, які перейдуть до большевицького війська для боротьби за комуну - проти воюючої України, що ще малими загонами боролася в лісах та степах.

І раптом почувся грімкий голос козака Щербака: "Ні!" І за ним всесильний голос усіх приречених на смерть: "Ні! І з потужним вигуком «СЛАВА!» 359 лицарів співають український державний гімн "Ще не вмерла Україна!" Гримить "Ще не вмерла...", гуркочуть большевицькі кулемети, чується лайка чекістів. І тут падають грізні слова полковника Кузьменка: "Катуйте, кати! Народе України, слухай голос своїх вірних синів... Ти колись віддячиш за нас!.."

З піснею та закликом до бою, до помсти й перемоги над ворогом помирали герої Другого Зимового Походу. Цей заклик не пішов намарно, він жив і живе в серцях українського народу. Люди чують його по всій Україні і шанують пам'ять про борців, які боролись до останнього подиху свого життя й загинули за священний ідеал Української Самостійної Держави під Базаром.

Там, у великій могилі, спочивають найкращі лицарі, що склали на вітвар України свій найдорожчий скарб - своє життя. Вони померли, але пам'ять про них вічно житиме в серцях українського народу. Своєю смертю вони освятили безсмертя українського безсмертного ідеалу, а ним є САМОСТІЙНА УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА. На своїх багнетах вони пронесли славне й криваве продовження

Крут у непримиренній боротьбі проти відвічного ворога - Москви.

ДРУГИЙ БАЗАР

З таким наголовком у 1949 році, у Видавництві ім. Ольжича, вийшла книга для відзначення 20-ї річниці загибелі Героїв Базару. У ній поміщено статтю "Герої Базару" о. Ждановича з описом Другого Зимового Походу, що так трагічно закінчився під Базаром. Читаємо в книзі і опис другої трагедії. У статті "Другий Базар" Я. Дедалевський пише про відзначення 20-ї річниці трагедії під Базаром у 1941 році та про репресії німецьких «визволителів», які в той час уже далеко пішли поза Волинь, ведучи війну проти червоного молоха.

Була сонячна, мальовнича осінь. Наближалася річниця розстрілу під Базаром 359-х Лицарів. У полум'ях війни горіли села і міста. Падали від бомб і динаміту українські святині. Два загарбницькі молохи, ніби змовившись, руйнували Україну від сходу до заходу. Починала діяти і третя сила - українська, що відроджувалася, ніби фенікс із згарищ і руїни.

Керівництво ОУН для центральних і східних земель під проводом сл. пам. Олега Кандиби-Ольжича вирішує вшанувати пам'ять Лицарів Базару всенародним святом. Бойові відділи ОУН мали стояти в обороні учасників свята від можливих німецьких чи большевицьких нападів.

Вже два дні перед святом-маніфестацією почали з'їжджатися люди з Житомирщини, Київщини, навіть з-за Дніпра. З'їхалося і зішлося до Базару кільканадцять тисяч людей, їхали на возах, ішли групами - чоловіки, жінки, діти. Ішло багато молоді. Ішли сиwoусі діди, уцілілі вояки Визвольних Змагань 1917-1921 років.

21 листопада відбулося велике свято. На трибуні відповідальні особи. Друг Волинець відкриває свято й з великим чуттям виголошує промову. Від імені поляглих борців, які 20 років вели підпільну боротьбу в обставинах московського большевизму, і тих, що загинули в тюрмах, в невільніцьких таборах та розстріляних в підвалах НКВД. Промовець говорить про свободу, про славу і честь, про велику мету і завдання, про вільне життя у вільній державі і мудрими словами вшановує пам'ять 359-ох Лицарів

Пам'ятник Героям Базару під містечком Базар.

Фото подав С. Кот.

Базару. А докола тисячі голів, майорять жовто-блакитні прапори.

Далі промовляють учасники свята з інших українських земель. Панахиду відправляє священник похилого віку, який боровся в рядах Армії УНР. Він передає чашу з святою землею з могили Лицарів Базару першому бігунові естафети віднести її до Києва й замурувати в храмі св. Софії. Далі учасникам всіх українських земель вручають по грудці землі з могили Лицарів. І нарешті громом лунає могутнє "Ще не вмерла Україна". Свято закінчується.

Ніхто й гадки не мав, що новий "визволитель" негайно почне вилловлювати й арештовувати для знищення учасників свята, насамперед, провідних діячів ОУН. На поміч німцям поспішили таємні большевицькі агенти, бо і для них, так як і для німців, українські націоналісти були ворогами №1. Масові арешти відбувалися в Коростені й по всій Коростенщині. Арештованих відвозили до тюрми в Радомишлі, а звідти до Житомира, де на вулиці Пушкінській велося слідство. Звідти відправляли до тюрми НКВД на вулицю Миколаївську на дальші допити й тортури.

Після тортур відправляли приречених, група за групою, на околицю Житомира Мальованку. Там німецькі завойовники розстрілювали українців. Ті розстріли увійшли в історію України як Другий Базар. З понад двохсот осіб арештованих врятувалося лиш чотири особи. Два підлітки втекли з тюрми. Урятувався й друг Волинець (Петро Марчук).

Скільки було груп - невідомо. Ями викопали фольксдойчери. Одну групу розстрілювали 6-го грудня. Був наказ до ями підходити по одному. Порадившись з чоловіком, першою підійшла до ями пані Орищенко. П'яний есесівець звів револьвер. Гримнув постріл. З раною в грудях пані Орищенко впала у яму. Її чоловіка, одного з організаторів свята під Базаром, розстріляли другим. Раптом чується вигук: "Стріляйте, кати! Слава Україні!" То, підійшовши до ями, кричав оргреферент Обласної екзекутиви ОУН на Житомирщину. Прізвиська не згадується. Він і далі кричав, але слів його не було чути від тріскотнявої есесівської стрілянини. Стріляли в Волинця, який вирвався з черги і зникав у сніговій заметілі.

Жертви постріляних героїв не пішли намарне. Базар, і перший, і другий, породив нових борців, що ставали на прох з окупантами-брунатими і червоними. Були болючі втрати, з'являлися нові могили, але боротьба ніколи не припинялася. Боротьба за волю й незалежність!

Нині в містечку Базар стоїть щойно зведений Меморіал Героям Базару. 26 серпня минулого року, з нагоди відкриття й посвячення Меморіалу, відбулися велелюдні урочистості на місці розстрілу 359-х вояків Другого Зимового Походу. Понад тисячу представників патріотичних організацій з усіх регіонів України та з діаспори прибули до цієї зраненої Чорнобилем землі, що віддалена від Чорнобиля на 60 кілометрів, щоб уклонитися братській могилі Лицарів Базару.

Про цю подію читаємо в часописі "Вільна Думка" (ч.38-39, 2-14 серпня 2000 року). В опублікованому репортажі Олега Петренка подано знімки Григорія Кубланова. На трьох знімках бачимо вояцтво УПА, а на одній (зліва) - Меморіал. Спорудили Меморіал робітники місцевого Головинського кар'єру, а пам'ятний знак спроектував голова Житомирської організації Національної Спілки архітекторів Олександр Борис.

Згадані представники поклали на могилу вінки і квіти, і по пригорщі землі з усієї України - з тих сіл і міст, звідки вояки пішли на війну з благословенням батьків і матерів - боротися за Вільну Україну.

Освятити Меморіал і відслужили поминальну Панахиду владика Ізяслав від УПЦ КП, о. Ігор від УАПЦ та о. Віталій від УГКЦ.

Меморіал споруджено за кошти УАПЦ у Великобританії, Об'єднання колишніх вояків-українців у Великобританії, Фундації ім. С. Петлюри та Української Громади Великобританії.

В урочистостях взяли участь Голова Всеукраїнського Братства УПА Михайло Зеленчук, адмірал Борис Кожин - голова Спілки офіцерів і народний депутат України та Левко Лук'яненко, дисидент і довголітній в'язень советських концтаборів. Сучасна українська влада участі не брала.

За джерелами, зазначеними в тексті, написав **Григорій Вишневий**.

НАДБАННЯ ВЛАСНОЇ ІЄРАРХІЇ УКРАЇНСЬКОЮ АВТОКЕФАЛЬНОЮ ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ

*(За матеріалами I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ
14 - 30 жовтня 1921 року)*

Розклад Російської імперії, що завершився революційною кризою, почався задовго до 1917 р. і охопив усі сторони життя суспільства. Особливо це стосувалось духовного життя. Православ'я поволі втрачало керівну роль у духовному житті суспільства з багатьох причин, головною з яких було повне одержавлення церкви й перетворення її на примусово насаджувану ідеологію. Відтак проблеми духовного життя суспільства почали вирішуватись у літературних та філософських творах, посилювався вплив матеріалістичних вчень.

Слід зазначити, що багато державних діячів в уряді Російської імперії розуміли, до чого йдеться. Прем'єр-міністр граф С. Ю. Вітте виступив з ініціативою проведення церковної реформи. У цьому його підтримав Св. Синод під головуванням митрополита Петербурзького й Ладозького Антонія (Вадковського). Проти реформи церкви виступила реакційна частина духовенства, очолювана К. П. Побєдоносцевим.

Наслідком цієї боротьби було утворення в 1906 р. т. зв. Передсоборних зборів (Высочайше учрежденное Присутствие при Св. Синоде для разработки подлежащих рассмотрению на поместномъ соборе вопросовъ). Було утворено 6 відділів, які мали опрацювати матеріали собору та встановити його конституцію. Передсоборні збори мали підготувати розгорнуту програму реформи церкви, відродження інституту патріяршества в Росії, вирішити багато питань, пов'язаних з майбутнім устроєм православної церкви, юридичного статусу сектантів, іновірців тощо.

Найбільший інтерес для нас становить факт участі в роботі зборів майбутніх діячів автокефальних церков України та Грузії. Єпископ Парфеній (Панфил Левицький, 1858-1922), вигнаний за українофільство з Кам'янця-Подільського на Тульську кафедру, брав участь у роботі Перекладової комісії з питання видання Євангелія українською мовою.

Представники Грузії задемонстрували активну революційну позицію. Національний визвольний рух, збройні виступи, антиросійський терор змусили Св. Синод утворити окрему комісію для розгляду грузинської церковної проблеми. До її складу ввійшли митрополит Київський і Галицький Флавіян (Городецький), який проходив екзарше служіння на Кавказі в 1898-1901 рр., митрополит Московський Володимир (Богоявленський), екзарх Грузії у 1892-1898 рр., єпископ Імеретинський Леонід (Окропирідзе), єпископ Сухумський Киріон (Садзагелов).

Передсоборне зібрання 1906-1907 рр. не закінчилося скликанням помісного собору. Головними чинниками невдачі були не тільки протидія чорносотенного єпископату та відверта незацікавленість імператора Миколая II у докорінних змінах керівництва церкви. Більш глибинним чинником слід вважати загальний російський націоналізм. М. О. Бердяєв називає Росію країною небачених ексцесів націоналізму, пригноблення та русифікації підвладних національностей. Навіть Вселенська Христова Церква тут націоналізована, через що Росія вважає себе не тільки найбільш християнською, а й єдиною у світі християнською державою. Тому не дивно, що церковний націоналізм був характерним російським явищем. Очевидно, що будь-які зміни в існуючому устрої Церкви були неможливі.

В Україні становище церкви після 1917 р. було досить тяжким. Церковна верхівка та єпископат складалися переважно з росіян за походженням і, природно, дотримувалися "єдинонєделімческих" поглядів. Після обрання Помісним російським собором 1917 р. Тихона (Бєлавіна) на патріяршу кафедру управління церквою в Україні залишалося незмінним і було підпорядковане московському церковному керівництву. Митрополити Київські в цей період продовжують призначатися "з центру". Вбитого вояками Муравйова в Києво-Печерській

Лаврі в січні 1918 р. митрополита Володимира (Богоявленського) змінив Антоній (Храповицький). Після еміграції останнього за кордон у 1919 р. обов'язки керування церковними справами взяв на себе єпископ Назарій (Блінов) і займав цю посаду до призначення на Київську митрополічу кафедру архієпископа Гродненського та Брест-Литовського Михаїла (Єрмакова). Він був призначений патріаршим екзархом в Україні в серпні 1921 р.

Як протидія офіційному московському представництву в Україні – Синоду єпископів України – починає діяти й розгортатись церковно-визвольний рух “знизу”, тобто боротьбу за утворення національної церкви розпочинають представники нижчого духовенства, інтелігенція, селяни тощо.

Протягом 1917-1921 рр. цей рух набуває такої сили, що в жовтні 1921 р., після невдалих спроб утворити національну церкву офіційним шляхом, перетворюється в автокефальну Українську Церкву.

Слід зазначити, що постійне зволікання вирішення церковного питання “зверху”, тобто Св. Синодом Російської Православної Церкви, потім з серпня 1917 р. патріархом, а також усіма урядами Української держави протягом 1917-1919 рр. аж до встановлення влади большевиків, викликало до життя досить неординарне вирішення церковних проблем “знизу”

Якби не це зволікання, то, може, своєчасно й канонічно утворилася б “внутрішньо міцна, ієрархічно здисциплінована Українська Православна Церква на чолі з власним патріархом, як найбільш доцільна ієрархічна форма організації Української Автокефальної Церкви”

Але церковно-національний рух, який очолювала Всеукраїнська Православна Церковна Рада, що утворилась у квітні 1919 р., привів до дещо інших наслідків на I Соборі УАПЦ, що відбувався в Києво-Софіївському соборі 14-30 жовтня 1921 р. На праці собору та його рішеннях відбилися революційний час та новий політичний режим, якому судилося зіграти фатальну роль у подальшій долі УАПЦ.

Собор відкрився 14 жовтня і, звичайно, першим було питання про канонічність собору і обов'язковість присутності на ньому

православних єпископів. Делегат Якименко (Роменський повіт) запропонував першим питанням на порядок денний поставити справу про “оновлення ієрархії”, на що голова собору М. Н. Мороз відповів, що автокефальна церква ще не має власних єпископів, і ВПЦР зверталась до митрополита Михаїла за допомогою, але безрезультатно.

ВПЦР проробила колосальну роботу у справі здобуття власного єпископату. Голова ВПЦР М. Н. Мороз неодноразово звертався до уряду з проханням дозволити виїзд обраним кандидатам на висвячення. У серпні 1921 р. було вирішено будь-що мати власних єпископів для собору, де має бути обраним митрополит УАПЦ. Було вирішено звернутись до Грузинської церкви, яка проголосила автокефалію в 1917 р. на соборі, де католікосом був обраний Георгій Ієронімович Садзагелов (1854-1919), вихованець Київської Духовної Академії. Він узяв собі ім'я Киріона II в пам'ять про католікоса Киріона I, який у 596 р. домігся відділення Грузинської Церкви від Вірменської і надання їй статусу автокефальної. Наступником убитого за таємничих обставин у 1919 р. Киріона II став Мінгрельський єпископ Леонід (Лонгин Окропирідзе), який теж одержав духовну освіту в Київській Духовній Академії. Саме до нього поїхали П. Погорілко та С. Орлик з метою одержати єпископський сан канонічним порядком і маючи при собі листа до єп. Леоніда, написаного В. К. Липківським. Але обидва делегати змогли дістатися тільки до Харкова й повернулись на собор ні з чим.

Засідання собору від 14 та 15 жовтня були присвячені обговоренню стану справ на місцях по українізації парафій. Делегати докладно розповіли про переслідування церковного українського руху з боку російського єпископату, про знущання над українською мовою в церкві, коли її називають “базарною”, “телячою”, про доноси на українських священиків, що направлялися до ВУЧК (Всеукраїнської надзвичайної комісії) та до партійних керівників зі звинуваченнями в “петлюрівщині” тощо.

На засіданні 16 жовтня Мороз, відповідаючи на запитання про єпископат, сказав: “Набути його єсть дві можливості: 1) ут-

ворити єпископат на місці і 2) знайти єпископів за кордоном”. Останнє і дороге, і тяжко, тому ВПЦР доклала всіх зусиль, щоб набути єпископат на місці шляхом висвячення кандидатів з числа українських священників, які підтримують автокефальний рух. Але всі єпископи РПЦ рішуче відмовились від цього. Останню надію подавали Антонін (Грановський) та Парфеній (Левицький).

Антонін (Олександр Андрійович Грановський) був відомий ще до революції 1917 р. тим, що, будучи єпископом Нарвським, після Маніфесту 17 жовтня 1905 р. перестав викликати царя під час ектенії, за що був видалений “на покой”. На початку 1921 р. він дав згоду делегату від ВПЦР Ф. Крижанівському, який приїхав до нього в Москву (Антонін мешкав у Богоявленському монастирі), очолити Українську Церкву на соборі Київщини (22-26 травня 1921 р.). Але після розмови з патріярхом Тихоном — відмовився. Пояснюючи це, Антонін переказав розмову з Тихоном, який сказав йому: “... им (українцям — прим. авт.) не надо епископов. У советской власти имеется станок для штампования денег. Тем будешь и ты у украинцев. Будешь им штамповать священников” Тим справа й закінчилась.

Архієпископ полтавський Парфеній у серпні 1920 р. прийняв у себе делегацію ВПЦР і дав згоду взяти “під догляд” український церковний рух і потім погодився прибути до Києва й очолити Українську Церкву на травневому соборі Київщини (1921 р.), але після письмової заборони з боку патріярха Тихона та відвертого тиску з боку київських єпископів відмовився їхати до Києва.

Тому на засіданні 17 жовтня було вирішено ще раз послати делегацію до екзарха Михаїла з проханням висвятити українських єпископів. І. Власовський називає цей крок «явно непослідовним», якщо зважити на те, що ВПЦР проголосила автокефалію Української Церкви ще 5 травня 1920 р. Проте до часу скликання собору власна ієрархія не була утворена, і питання висвячення єпископату та митрополита буквально “зависало в повітрі” — скликаний такими трудами Всеукраїнський Собор міг закінчитись нічим, і більш як 400

делегатів повернулися б додому, не виконавши головного завдання Собору.

Михаїл (Єрмаков) прибув до Києва в серпні 1921 р. після призначення його патріярхом Тихоном митрополитом Київським і Галицьким, патріяршим екзархом на Україні. До цього він був митрополитом Брест-Литовським і Гродненським, але після Берестейської угоди 1918 р. майже вся територія його єпархії вийшла з-під влади Росії, і він якийсь час перебував без місця. Маючи певні інформації про події в Україні, Михаїл сподівався налагодити контакт з керівництвом ВПЦР і мирним шляхом подолати “церковные нестроения”. У вересні 1921 р. він листівно запросив до себе В. К. Липківського, але, за словами самого Липківського, коли він прийшов до митрополита, то не застав його вдома.

Перед самим собором Михаїл надіслав приватного листа М. Н. Морозу, в якому щиро дякує за запрошення на Собор і пояснює причину відмови взяти в ньому участь: “... если бы я принял Ваше приглашение, то тем самым признал бы, что ВПЦР есть высший правящий орган Украинской православной церкви и действительно имеет право управлять ее делами, а также что Всеукраинский Собор имеет каноническую силу без благословения местных епископов”. Відмовляючись бути членом Собору, Михаїл все ж таки просить повідомляти його про хід подій і обіцяє докласти зусиль для поновлення церковного миру.

Запрошений делегацією, митрополит Михаїл прибув на собор 19 жовтня і був зустрінутий однодушним “Достойно єсть” На прохання вислухати пропозиції Собору, відповів: “Я выслушаю то, что вам будет угодно сообщить, и прочитаю просьбу, но обсуждать ее здесь, в официальной обстановке, я не считаю себя вправе и возможности”. До нього звертались промовці зі сльозами, благаючи зглянутись на страждання українського народу і зробити крок назустріч, але Михаїл дав офіційну відповідь, зміст якої зводився до пропозиції утворити комісію для узгодження цього питання. Якщо будуть спроби порушити пастирську волю, то винних у цьому чекає відлучення від церкви. Михаїл відвідав Собор практично як приватна особа, що не

уповноважена синодом єпископів для переговорів, давши відповідь, яка найбільше не відповідала моменту.

Після відходу митрополита на Соборі зчинилася справжня буря протесту. Мороз на питання про доцільність утворення комісії зі складу членів собору відповів: "Дорогі брати, я пропонував би тепер ніяких комісій не обирати. Вони всі чули, що ми хочемо. Хай обміркують і дадуть відповідь, а коли не хочуть, то негідні й нашого високого Собору, і нашого народу... Коли ми стали на шлях революційний, то ми мусимо самі обрати архієпископа і в неділю його висвятити"

З місця поступила пропозиція від священників, учасників Собору, що треба вичерпати всі офіційні можливості здобуття власного єпископату. Якщо відмовив митрополит, то треба звернутися до Вселенської церкви. (Власне, до Константинопольського патріярха український уряд звертався в 1919 р., але місцезблукатель патріяршого престолу митрополит Дорофей відмовив послу України О. Лотоцькому через те, що справа важлива й вирішити її може тільки патріярх. Патріярх Германос V перед тим помер, а вибір нового не дозволяв проводити турецький уряд). За большевиків зносини з іноземними державами, природно, ускладнилися, у чому досить упевнились у ВПЦР, намагаючись відправити кандидатів на висвячення за кордон протягом 1920-1921 рр.

Після обговорення питання про створення комісії з соборян для переговорів з єпископатом, яке знов поставив на голосування Мороз, переважною більшістю Собор ухвалив її не обирати й не посилати. Приймаючи таке рішення, вони остаточно порвали всі зв'язки з РПЦ і можливість офіційного встановлення мирних зносин з нею.

20 жовтня засідання собору розпочалося з позачергової заяви панотця С. Задорожного, який увечері 19 числа був на нараді київських єпископів у приміщенні Володимирського Братства як приватна особа. Він передав слова митрополита Михаїла щодо Собору: "Я вас визнавать за собор не могу, вы есть самочинное сборище, созванное самозванной радой... Коли хотите быть с нами, то должны послушаться голоса нашего, когда соберется Всеук-

раинский Собор всего народа и тогда мы, может, автономию дадим. А что касается автокефалии, то вы должны будете подать заявление об этом Всеукраинскому Собору, а потом будет Всероссийский Собор, а Вселенский Собор, может, найдет и ненужным вам дать автокефалию"

Коротше кажучи, було цілком з'ясовано, що митрополит та український єпископат РПЦ вважають 1 Всеукраїнський Собор УАПЦ звичайними самочинними зборами мирян та кліриків. Таким чином, Собор опинився у скрутному становищі: всі православні ієрархи відмовили в канонічному висвяченні українських єпископів. Можливості порозуміння з константинопольським патріярхом в умовах большевицької держави були непевними, й Собор не міг чекати тривалий час.

Перед Собором було 2 шляхи:

1. Погодитися з прибічниками канонічної висвяти єпископів з рук митрополита Михаїла, узгодити всі вищевказані бюрократичні моменти з оформленнями, численними заявами, комісіями тощо й терпляче чекати позитивної відповіді. На Соборі цю лінію пропонував і обстоював прот. К. Соколовський, доповідь якого з приводу канонічної висвяти викликала розкол серед учасників Собору.

2. Роз'їхатися по домівках, обговоривши всі справи. Це був би розширений варіант травневого собору Київщини, коли не змогли обрати митрополитом Парфенія Левицького і його заступником Антоніна Грановського через відсутність їх на соборі.

Було обрано третій варіант — всесоборної висвяти. Його запропонував Володимир Мусійович Чехівський, член президії Собору, колишній прем'єр-міністр УНР, автор закону про автокефалію Української Церкви від 1 січня 1919 р. Він запропонував висвятити архієпископа за чином, який існував в Олександрійській церкві до 240 р. н. е. — шляхом хіротонії (грець. — "рукопокладання") пресвітерів, тобто священників. Така пропозиція рятувала становище, тим більше що Собор проголосував не нову автокефальну церкву, а відновляв статус колишньої автокефалії Української Церкви до її незаконної і неканонічної втрати в 1686 р., про що багато говорилося на Соборі. Цей вихід Чехівський

пропонував з огляду на надзвичайні обставини, коли й “мирянин може творити таїнство”, наводячи приклади з життя першохристиян, коли керівники громад були скатовані за наказом імператорів-язичників і євхаристію творили не тільки миряни, а й навіть жінки.

Взагалі, слід зазначити, що доповідачі на Соборі дуже часто аргументували свої пропозиції прикладами з життя першохристиянських громад I-III ст. Не вдаючись у подробиці цього складного питання, слід зазначити, що це, по-перше, стало однією з причин звинувачення автокефалістів у протестантизмі. По-друге, навмисне чи ненавмисне вони ідеалізували першоапостольські часи, цитуючи потрібні до ситуації положення апостольських правил та Вселенських Соборів, обминаючи ті канони, які свідчили не на користь ситуації. Проблема полягає в тому, що першохристияни жили в умовах поганської Римської держави, а утворення УАПЦ проходило в XX столітті в безбожницькій державі большевиків, що шляхом революції вийшла з надр “аж занадто” християнської Російської імперії.

Більшість членів Собору, натхнена палкими промовами, підтримала варіант Чехівського. На засіданні 20 жовтня, що тривало до 1-ої години ночі, відбулося бурхливе обговорення цього надзвичайного виходу. Доповідач Малеча гаряче підтримав Чехівського: “Мусимо це питання не відкладати, не тинятись по світу, вишукуючи правди Божої, благодаті Божої, яка в нас (є)... Ми шукаємо вирішення справи у тієї церкви, на чолі якої стоїть незаконний єпископ (мається на увазі РПЦ — прим. авт.). Отже, будьмо вільні, тверді, висвятимо собі єпископа, а далі Вселенська Церква визнає нас”

У п'ятницю, 21 жовтня, відбулось детальне обговорення процедури обрання єпископа. Священик Чулаївський запропонував під час хіротонії підняти мощі святого Макарія, що зберігались у Соборі св. Софії, і покласти їх на голову висвячуваного архиєпископа, щоб через них зійшла благодать канонізованого святого.

Було продовжене голосування за пропозицію В. Чехівського щодо способу висвячення архиєпископа, який наполягав на по-

іменному голосуванні з огляду на надзвичайну важливість питання, вимагаючи, щоб кожний незгодний з цим повністю висловився. Голосування було розпочате ще ввечері напередодні й закінчено на ранковому засіданні. Підсумки голосування: “за” — 253, “проти” — 9, “утрималось” — 12.

Після цього почалося обговорення питання щодо доцільності виконання вимог носити священницький одяг і взагалі про зовнішній вигляд священика. Підхід до вирішення цього питання був цілком революційний: священик не повинен відрізнятися від інших громадян і має користуватись спеціальним вбранням тільки для відправлення служби Божої; чи стригтись і голитись йому — він знову-таки вирішує сам. Багато було виступів проти “мішурної”, “театральної” церковної одежі, яка є наслідком “залежності церкви від царя та панівних клас” — митри, саккосу, камилавки та інших речей, які найчастіше бувають з дорогої матерії та прикрашені коштовним камінням. Проте, підсумовуючи дискусію, Мороз сказав, що це важливого значення не має, і нехай життя саме під час наступної роботи підкаже, як вирішувати ці проблеми.

Дискусія виникла з питання про шлюбні священства — 21 рік, єпископського сану — 30 років, разом ухвалили, що шлюбний стан не може бути перешкодою для набуття пастирських посад. Ченці не повинні мати переваг перед жонатим духовенством при висвяченні на церковні посади. У світському, приватному житті священики мають ті ж права, що й миряни згідно з державним законодавством.

Потім М. Н. Мороз запропонував поставити хоча б по одному єпископові на кожному з 12 губерній України. Було винесено на голосування питання про обрання Всеукраїнського архиєпископа (одноголосно затверджено). Вирішено було наречення провести 22 жовтня, а саму хіротонію — 23 жовтня, у неділю. Єпископів вирішено було висвятити пізніше. Для обрання архиєпископа делегатом Квятківським було запропоновано скласти кандидатів на висвячення з найстаріших, сивоголових членів собору, а саме: Чехівський, Липківський, Шараївський, Теодорович, Малярєв-

ський, Орлик, але всі зняли свої кандидатури на користь протоєрея Василя Липківського. Закритим голосуванням (232 — “за”, 5 — “проти”, 1 — чиста картка) протоєрея В. К. Липківського було обрано Архiepіскопом Всеукраїнським.

На вечірньому засіданні того ж дня Нестор Шараївський зачитав текст обряду наречення архiepіскопа, який він пристосував до вимог моменту й надзвичайного становища. Професор Київського університету Данилевич запропонував титул вищого церковного голови, який був з давніх-давен в Україні: “Архiepіскоп, митрополит Київський і всієї Руси”, тепер — “Всеукраїнський”

Висвята в архiepіскопи В. Липківського відбулась у неділю 23 жовтня 1921 р. Цей акт мав неабиякі наслідки для подальшого життя УАПЦ. Це викликало вкрай негативну реакцію з боку єпископів РПЦ, які одразу ж визначили цей акт як самосвятство, що суперечить канонам Вселенської Церкви.

З другого боку, частина священників, що підтримували рух за створення Української Церкви, відійшла від УАПЦ, вважаючи висвяту неканонічною і, відповідно, — недійсними всі таїнства, в тому числі й висвята єпископів УАПЦ. 24 жовтня були висвячені Теодорович, Шараївський, Орлик, Чулаївський, Малярєвський, Стеценко, Левицький, Павловський та ще декілька чоловік. 30 жовтня — Калішевський, Соколовський, Ришняк, Бубещенко.

Конфліктом між новоствореною УАПЦ та РПЦ скористались представники влади, яких цікавила не їхня канонічність, а можливість розколоти православну церкву, яка самим своїм існуванням заважала розгорнути серед широких мас населення “переможну ідеологію” большевизму.

Професор Київського університету Іван Сухоплюєв у своїх визначеннях щодо автокефалістів не соромиться називати “революційних попів” “самосвятами”, “духовними самогонщиками, які розповсюджують цей самогон для душі”, керуючись, певне, ленінськими визначеннями релігії. Але головним чинником завзятого цькування новоствореної ієрархії УАПЦ слід вважати вороже ставлення до церкви з боку большевицької держави.

Щодо проблеми канонічності висвяти митрополита, то тут слід зазначити, що Московська держава в XV ст. зробила, власне, те ж саме, що й собор УАПЦ.

У середині XV ст. фактично самостійно, силами місцевих єпископів, був висвячений московський митрополит, через що були розірвані тимчасово відносини з константинопольським патріаршим престолом (поновлені аж через 141 рік). Не заховався й грамот з дозволом на висвяту, через що О. Лотоцький наполягає на тому твердженні, що цей акт був канонічно обставлений пізніше. Тобто висвячення митрополита de-facto набагато випередило визнання його de-jure.

У XX столітті у прибічників автокефалії не було такої підтримки з боку держави, як колись у нововисвяченого московського митрополита. Навпаки, все робилося для того, щоб знищити нову церкву спочатку морально, а потім і фізично за відомим принципом “если враг не сдается” Та й самі автокефалісти недооцінили безбожницьку природу атеїстичної держави, щиро вважаючи, що проголошення ними аполітичності та народоправності церкви буде позитивно оцінено урядом. Вітаючи уряд за закон про відокремлення церкви від держави, вони не знали, що коли в тоталітарній державі з нелюдською ідеологією щось від неї (держави) відділяється, то тим самим йому виноситься вирок. У большевицькій державі ідеологічний гріх є набагато страшнішим за злочин.

Вважається, що гоніння на церкву торкнулися в 20-30-х рр. тільки колишньої північної православної церкви. Але ще більших утисків зазнали сектанти, а особливо новопосталі національні церкви.

Сумно закінчилася доля майже всіх учасників I Собору УАПЦ. Майже всі вони, за винятком хіба що емігрантів, потрапили до в'язниць та таборів “за контрреволюційну діяльність проти Радянської влади”

**Ярина Преловська,
провідний археограф сектору дже-
рел з історії Української Церкви
Інституту української археографії
та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.**

ЯК БОЛЬШЕВИКИ УВ'ЯЗНЮВАЛИ СВЯЩЕНИКІВ

Я – священик Української Автокефальної Православної Церкви, що відродилась в 1921 році, яка жила й діяла під проводом двох митрополитів-мучеників Василя Липківського та Миколи Борецького, й понесла великі жертви від державно-комуністичного режиму СРСР. Ця Церква мала 36 єпископів, понад 3000 священиків: всі вони, разом з десятками тисяч своїх вірних, загинули на Соловках, в конццентрах Дальлага, Сіблага, Бамлага, Біломорканалу, на Колимі і в інших місцях далекого заслання.

В 1942 році, коли Україна була тимчасово звільнена від большевицько-комуністичної влади, було зареєстровано тільки 270 священиків, які повернулися з заслання з зіпсутим здоров'ям і тяжкими спогадами від страшного пережитого. Одним із тих поворотців-священиків є я. На терені Європи я є єдиний живий свідок серед священиків УАПЦ.

Заарештовано мене органами ГПУ 8 вересня 1929 року, після мого чотирирічного служіння в сані священика. В день арешту мені було 26 років. Заарештовано мене в селі Підвисокому на Уманщині. Падав дощ, коли мене вночі вели до в'язниці. Дві ночі й один день я сидів у в'язниці з двома чоловіками років під 30: один був посаджений за те, що вбив свою жінку, другий за те, що в якогось селянина украв корову.

Під конвоєм, пішки, нас трьох переведено до Умані. Це було кілометрів 50-60. Увесь час по дорозі конвоїр насміхався з мене. За його словами священики є тяжчі злочинці, аніж убивці чи злодії.

Переночувавши в уманській міліції, мене було відведено до уманського ГПУ й посаджено в коридорі, де вже сиділо кілька заарештованих. Потім мене було суворо допитувано — силували мене, щоб я зрікся священичого сану. Коли я не погодився на це, — мене били. Тоді було в мене відібрано всі документи: пастирську грамоту, атестат про закінчення вищої школи й інші.

Перед допитом у ГПУ, коли я сидів у коридорі, я бачив через вікно, як агенти авта-ми та мотоциклами часто підвозили до нашого гурту в коридор все нових і нових в'язнів. Вже після обіду нас було понад сто

осіб. Всіх допитуваних в ГПУ під конвоєм, великими групами відводили до тюрми. В тюрмі, на подвір'ї, робили пильний обшук і спроваджували до камер. Під час обшуку відбирали: ножі, бритви, пояси, мотузки і все, що знаходили потрібним відібрати. У мене відібрано складаний ніж, пояс і срібний наперсний хрест, якого вже ніколи мені не повернули.

Вкинули мене в камеру в 24 кв. метри. Там сиділо вже 34 особи, я був 35-й. Припало мені місце біля «параші».

Денний розпорядок у тюрмі був такий: уранці подавалась якась забруднена гаряча юшка — це називали чай. Удень давали 200 гр. чорного, дуже часто неможливо глєвкого хліба та приносили баланду. Після обіду виводили на прогулянку, кожного дня на 10-15 хв. Після прогулянки в'язні за власною ініціативою били воші. Це було найбільше наше горе. У вогкій і переповненій людьми камері вони дуже скоро плодилися і нестерпно жалили тіло, в'їдалися в тіло до очевидних ран.

В уманській тюрмі я просидів лише тиждень, потім був переведений до Полтави. Це тому, що працював я на парафіях Полтавщини й лише за два тижні перед арештом переїхав до Умані, тому що ГПУ мене вислало з Полтавщини. Тож мало розглядати мою справу полтавське ГПУ.

В Полтаві посадили мене в кацет ГПУ. Там уже сиділо в різних камерах кілька наших священиків: отець Григорій Кононенко, який там же й збожеволів, о. Федір Стрижак — розстріляний, о. М. Нестеровський, Володимир Слухаєвський і інші священики Полтави.

Слідство над усіма священиками переводив уповноважений ГПУ Батурин. Це була жорстока людина. Мене змушували зрєктися сану, били, пиляли члени, а коли вже нічого від мене не добились, тоді перевели до тюрми.

В Полтаві за большевиків поширилось тюремне будівництво. Коли за старого царського часу там була лише одна тюрма на Кобилянській вулиці, то за большевиків їх стало кілька: тюрма на Кобилянській, тюрма на Пушкінській, на Колонійській вулиці

Митрополит Київський і всієї України Василь Липківський.

утворили велику тюрму з будинку кол. Духовної Семінарії, тюрма при обласній міліції та кілька в'язниць по всіх районах Полтави. Більшу частину я сидів у тюрмі на Колокійській вулиці (в Дух. Семінарії), трохи сидів на Кобилянській вулиці.

Великий триповерховий будинок кол. Духовної Семінарії цілком був запруджений в'язнями. Там сиділо переважно українське селянство, хлібороби, які про політику не мали жодного уявлення, але які були звинувачені «в політичних артикулах». Багато сиділо української інтелігенції: професори, учителі, лікарі, сиділо українське духовенство,— всім їм інкриміновано політичні артикули.

Майже не було жодної камери, де б не сидів священик. Я сидів у 67-ій камері. Зі мною сиділо ще два священики. Двох розстріляно, а мене засуджено позаочно колегією ГПУ на 7 років ув'язнення до УСЛО-На *).

В період від жовтня 1929 р. до лютого 1930 в полтавських тюрмах сиділо 28 священиків лише Української Церкви. З них 5 розстріляно, 1 збожеволів, а останнім дано від 5 до 10 років ув'язнення й заслано до далеких таборів для відбуття кари.

Замість УСЛОНа я потрапив до концентраків ДАЛЬЛАГА, спочатку до 1-го Отделенія (6-а верста), біля Владивостока, потім переведено мене було до 2-го Отделенія на вугляні шахти, на 17-й кілометр Сучапського рукава, де я довбав вугілля в шахтах більш шести років.

На Далекому Сході було кілька ланцюгів концентраків. По берегах Охотського і Японського морів були концентраки Дальрибсоюза — це перший ланцюг, другий ланцюг — концентрак Дальвоєнстрою, третій — Дальлес, четвертий — Дальтрасуголь, на Колімі концентраки — Дальзолото і інші...

---

*) Управление соловецких лагерей особого назначения.

Лише в одному районі Владивостока з 1930 по 1935 рік я знаю концтраки такі: 6-та верста, Бухта Деомід, Егершельд, 1-ша річка, 2-га річка, Сіданка (Сіданстрой), 6-ий кілометр Сучанського рукава, 8-ий кілометр Сучанського рукава, 9-ий кілометр Сучанського рукава, 17-ий кілометр Сучанського рукава й Командировка на Сучані. Ці 11 таборів я добре знав, можливо були ще, яких я не знав.

Умови життя і праці в концентрації були такі: 10 годин під землею в'язні довбають вугіль, потім вилазять з шахти на т. зв. відпочинок. Вийшовши з шахти, кожний в'язень повинен стати у велику чергу, спочатку за хлібом, потім за супом чи чаєм. На це виходило багато часу і нервів. Хліб видавали по виробці норми: 1000 гр., 800 гр., 600 гр. Хто не виробляв норми, тим видавалось хліба нарівні з працівниками на господарчих роботах — 500 гр. Відповідно до кількості виданого хліба, видавався і більш чи менш доброякісний приварок.

Спали на дерев'яних нарах, в дерев'яних бараках, по 200-250 осіб у кожному. Посеред бараку стояла велика піч, зроблена з залізної шахтарської вагонетки. Біля печі завжди була розвішана випрана білизна, ганчірки, онучі. Завжди брудно, сморідно в такому бараці. В'язні, що лежали далше від пічки, а ближче до дверей, приходили до печі грітись, а, відійшовши на своє ліжко, особливо взимку, простуджувались від холоду і скоро гинули.

Священикам завжди давали найгіршу працю: асенізаторів, вибойщиків, коного-

нів, породчиків тощо. Це був рід людей, яких називали мовчальниками. Бо священикам лихо було: хоч він скаже щось добре, чи лихе, — то ж ми визнавали за необхідне мовчати й триматись подалі від тих, хто про щось розмовляв. Бо в таборових умовах практикувались поновні процеси проти в'язнів. Так, у 1932 р. в нашому таборі трійка ГПУ вибрала кращих людей з табору: учителів, інженерів, священиків, селян, всіх понад 300, з них 87 розстріляно у Владивостоці, а решту присуджено на 10 років кожному до спеціальних політизоляторів.

Були випадки, що людей палили на кострах. Так, в Бухті Сізіман, начальник концтраку Доналіс разом з своєю дружиною палили людей на вогні, стріляли з пістоля, травили собаками. Терор цього начальника став відомим далеко поза табором Сізіман.

Звільнився я, відбувши термін ув'язнення, в 1936 році. Після ув'язнення я був позбавлений усіх громадських прав і можливостей добути постійну працю. Переходив я з місця на місце: був я на Донбасі, був по всіх областях України, працюючи на різних роботах, особливо фізичних.

Жив я в Україні й поза Україною під советським режимом з 1919 по 1941 р., а це майже 22 роки. За цей час я був 16 років, як священик, позбавлений усіх громадянських прав, з них — 7 років ув'язнення в концтраках Далекого Сходу (Дальлаг).

Прот. о. М. Явдась.

“Польський публіцист Адам Кжевинський (співредактор варшавського тижневика “Політика”) зазначає, що в 90-ті роки французька преса поняття «нацизм» аналізувала 480 разів, “сталінізм” — 7 разів, “Авшвиць” - 150 разів, “Коліму” — 2 рази.

...А великий голод, створений розкуркулюванням в Україні, від якого загинуло десять мільйонів людей, взагалі не згадувані, хоч державна система, що призвела до нього, скрахувала...”

(Юрій Семенко. Наталя Павлушкова. М-Л, 1999р; ВВ, 33/13.8.1998, стор. 4-3.)

КОМУНІСТИ ПЕРЕТВОРЮВАЛИ ЦЕРКВИ НА В'ЯЗНИЦІ

(Спогади вірного УАПЦ)

Я – син українського селянина. Одержавши невелику освіту, вже з свого юнацтва, в 1907 році, пішов працювати на залізницю, здобуваючи собі власною працею засоби для прожиття. На залізниці я працював 23 роки, працював сумлінно і жив собі спокійно з родиною, віддаючи найбільше своїх почуттів і уваги своїй рідній Українській Автокефальній Православній Церкві.

Але недовго прийшлося мені жити спокійно. В 1923 р., коли московські більшовики почали відчувати себе господарями в Україні і заходилися опановувати не тільки майном, але й душами людей, то мені в цьому 1923 р. залізничний комісар запропонував вступити до їхньої комуністичної партії. Через те, що я не співчував комуністам і особливо був настановлений проти їх антирелігійної пропаганди, я категорично відхилив таку пропозицію залізничного комісара, що була зовсім несумісною з моїм сумлінням і релігійною свідомістю. Внаслідок цієї моєї відмови, яку розглядали як демонстративну, мене негайно звільнили з посади. І хоч в скорому часі я знову влаштувався на залізниці на працю на іншу посаду,— але після того мене цькували і переслідували різними способами протягом сімох років, аж до 1930 року.

В лютому 1930 р. мене заарештувало ГПУ і кинуло до свого льоху. Там мене тримали біля двох місяців, щодня допитуючи під різними загрозами й тортурами. Потім мене випустили під розписку, щоб я нікому не розповідав про те, як вони зі мною поводитися. Літо 1930 р. я прожив нібито на волі, але під постійною загрозою нового арешту.

І справді, зимою 1931 р. ГПУ мене знову заарештувало. Так само ГПУ тримало мене в своєму льосі і протягом двох місяців все допитувало й мучило, особливо чіпляючися до моєї релігійної діяльності в складі Української Автокефальної Православної Церкви, розглядаючи її як політичну контрреволюцію проти советської влади. Я тримався твердо. Тоді агенти ГПУ не давали мені спати протягом десятих днів. Вони довели мене до такого знеможе-

ного стану, що я, щоб скінчилися ці мої нестерпні муки, нарешті підписав те звинувачення, що його написав слідчий, примушуючи мене його підписати.

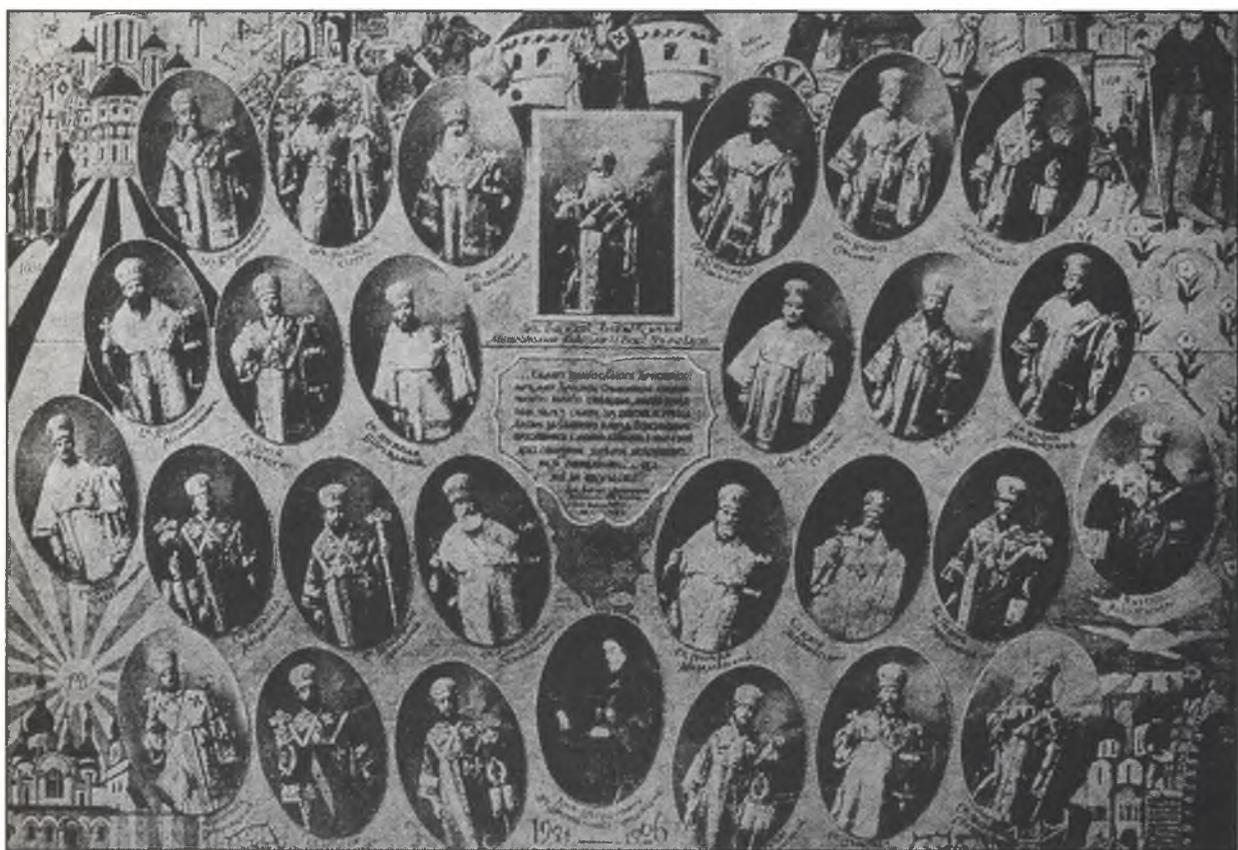
Після того ГПУ ухвалило ув'язнити мене за ст. 54 п. 10 (контрреволюційна агітація) до північних таборів у район Котлас-Архангельськ, де я й пробув на важких примусових лісорозробках 6 років.

Коротко про мої в'язничні спогади. З слідчого льоху ГПУ мене перевели до тюрми, де посадили в камеру, розраховану на 25 чоловік, а в ній вже сиділо 140. Тіснота і спека в цій камері були неймовірні. Кожної ночі з цієї камери забирали на розстріл по 1-2 чоловіки, але вранці на місце розстріляних у нашу камеру кидали нових в'язнів. Під впливом таких переживань, траплялися випадки, що в'язні тут же у камері наклали на себе руки, не витримуючи фізичних і психічних тортур.

Потім з цієї тюрми в Дніпропетровському мене перевезли етапом до Харкова. Там у маленьку камеру, в якій не було не тільки ліжок, а навіть соломи для снання, нас напхали 80 чоловік. Через два тижні з цієї тюрми одібрали 400 в'язнів — в тому числі й мене — і перевели до концтабору в Харкові, де примушували нас щодня виконувати тяжку працю під озброєною вартою по добудові будинку та в'язниці спеціального призначення ГПУ. Таким чином, ми, в'язні, будували нову в'язницю для самих себе і інших, нам подібних.

Після закінчення будови цієї в'язниці, на Різдво 25 грудня 1931 р., нас відправили етапом з Харкова до Архангельської області на примусові праці по рубці лісу. Тут нас примістили у лісі в бараку, зовсім непридатному до життя. Але й цей барак у лісі ми вважали для себе значно кращою долею, ніж було б потрапити до самого Архангельську, до в'язниці — церкви, в якій було влаштовано переходовий кацет в'язнів і засланих. З цієї церкви, за час її використання як в'язниці, було вивезено на цвинтар біля 30000 трупів, що загинули від виснаження голодом й холодом.

Наша праця у лісі була дуже тяжка. Нор-

Єпископат Української Автокефальної Православної Церкви в 1921 році.

(Фото з архіву УАПЦеркви).

ма виробітку при ручній, зовсім не механізованій праці — 6 кубічних складометрів на чоловіка. В разі виконання цієї норми і догодження наглядачеві, — в'язень одержував 600 грамів хліба до звичайної баланди. При невиконанні норм або при незадоволенні наглядача — в'язень одержував 400 грамів. Тим же, кого карали, видавали тільки по 200 грамів хліба на день.

За кілька днів ми довідалися, що советському в'язневі хворіти зовсім не можна, бо ті, хто заявив себе хворим, були відправлені справді до лікарні, але звідти з них ніхто вже не повернувся.

Перебуваючи на примусових працях в советських концтаборах, я бачив у них в'я-

знів з усіх націй, що населяють СРСР. Але при тому спостеріг, що найменшу частину складали росіяни. Напевно це тому, що ця нація проявила себе найпокірливішою до рабовласницької комуністичної влади. Найбільше ж серед в'язнів було українців і народів Кавказу і Середньої Азії.

Слава Богу, що він допоміг мені пережити цю советську каторгу. Коли я повернувся додому, то мені не дозволили жити ні в моєму рідному місті Дніпропетровському, ні по всіх інших великих містах СРСР, бо я був підозрілий для советської влади і далі весь час перебував під наглядом НКВД.

І. П. Матюшенко.

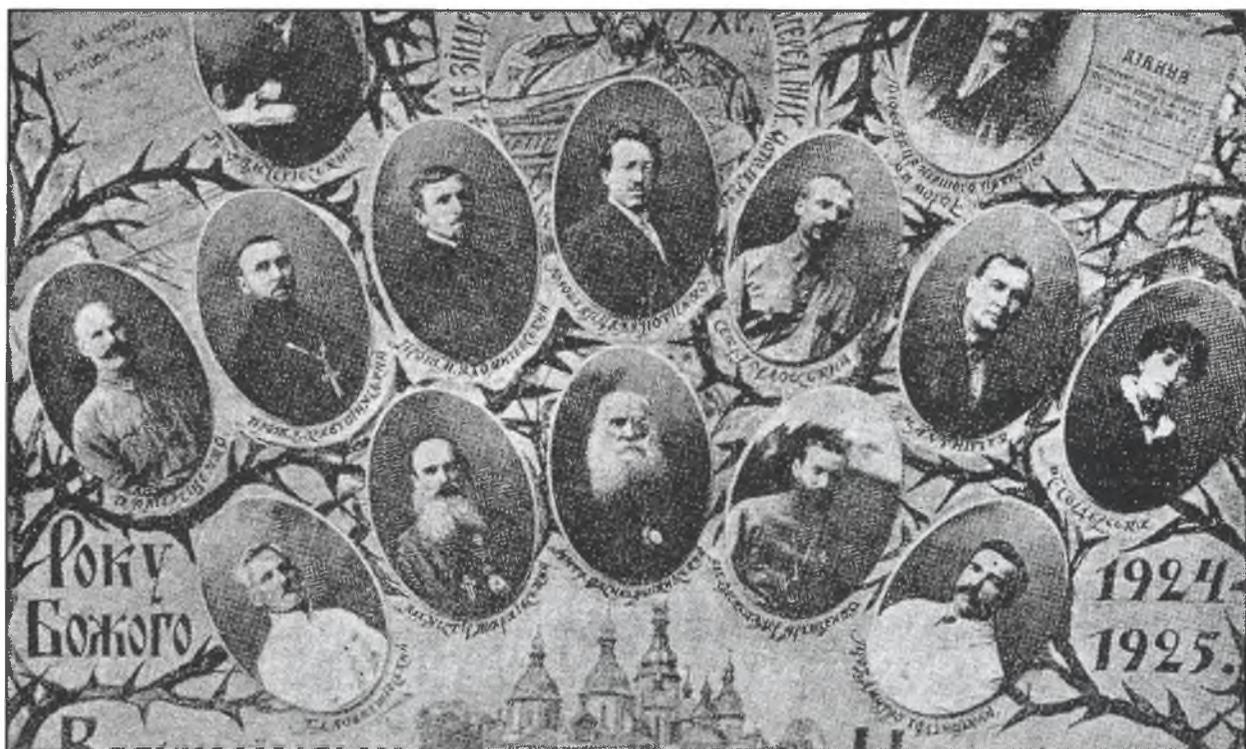
***...Життя для них —
це боротьба,
Вони родилися для чину,
Розкуть закуту Україну,
Звільнити вічного раба!***

***Це — зміст життя їх, це мета,
Це — їм призначена дорога,
А там за нею — перемога,
Квітки і брама золота.***

О. Олесь
(уривок із "Тернового вінка").

Свято-Миколаївський собор у Києві, збудований у 1690-96 рр. як фундація гетьмана Івана Мазепи, був монументальним пам'ятником українського барокко. В 1935 році большевики вповні його зруйнували. 1919 року в цьому соборі о. Василь Липківський відслужив перше в Україні Богослужіння українською мовою, за що російська ієрархія суспендувала о. Василя Липківського.

Всеукраїнська Православна Церковна Рада в 1924 - 1925 роках.

Архиепископ Юрій Жевченко. З 1911 року - священник, організатор Всеукраїнського Собору Української Автокефальної Православної Церкви. Архиепископ Полтавський, потім Одесько-Миколаївський. Арештований 1929 року, засланий в концтабори у Караганді, де після поновного ув'язнення загинув.

Так виглядав собор у 1911 році. Михайлівський золотoverхий собор споруджено в 1108-1113 роках у княжому Дмитрівському монастирі за часів князювання Святополка Ізяславовича, онука Ярослава Мудрого.

Митрополит УАПЦ Микола Борецький, родом з Волині. Закінчив Київську духовну семінарію, бувший військовий священик, єпископ Гайсинський. Обраний II Всеукраїнським Собором Митрополитом України. Заарештований 1930 року та засланий на Медвежу гору. Загинув на засланні.

Так виглядав зруйнований більшовиками один із соборів у 1936 році.

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ УАПЦ І ЇЇ АПОСТОЛА ПРАВДИ

Революція 1917-го року привела до відмови своєї шовіністично-імперської влади всемогучого імператора-царя. Російська царська імперія розвалилась, як трухлявий пень. Поневолені народи прагнули незалежності. І колоніально поневолений український народ виявив своє прагнення до своєї державної незалежності 3-м Універсалом Української Центральної Ради, а 4-м універсалом від 22.1.1918 року було проголошено Україну суверенною, ні від кого не залежною державою, а 22.1.1919 року проголошено на Софійській площі в Києві Акт Соборності – злуку всіх українських земель в одну Українську Державу.

Але український народ не зміг утримати Божого дару – волі і державної незалежності – перед навалою імперсько-шовіністичних комуністичних орд. Уряд Української Народної Республіки був змушений вийти на еміграцію і стати екзильним.

Так, як 1620-го р. козаки гетьмана П. Сагайдачного своїми шаблями явно охороняли урочистий акт відновлення нашої церковної ієрархії, так в 1921 р. українські повстанці, розкидані по Україні, а особливо козаки Української Армії за кордоном, явно не могли охороняти скликаний в 1921 р. Всеукраїнський Церковний Собор, але фактично він відбувся під моральним захистом їх шабел. І цим, на щастя, український православний народ виявився вірою в Господа Ісуса Христа сильнішим від політичного, бо, не дивлячись на імперсько-комуністичний терор, спромігся відродити свою за пророчими словами Апостола Андрія і Христителя Руси - Володимира Православну Церкву, що і сталося 23-го жовтня (нов.ст.) 1921-го року силою і благодаттю Святого Духа, молитвами владичиці нашої Богородиці і Вседіви Марії, і по слову апостола Павла (I Тим. 4, 14) - положенням рук священства висвячено першого єпископа УАПЦ - о. Василя Липківського, і тим відновлено нашу ієрахію, що її незаконно і в блюзнірський спосіб скасував московський царат 1685 р. І таким чином був вибраний перший Митрополит відродженої Української Автокефальної Православної Церкви Василь Липківський, який з волі всього Собору отримав титул Митрополита Київського і всієї України. Бо ж Церква кожного народу, як каже святе Письмо, це діти Божі, з'єднані в одно. А діти Божі, які склали з себе одну сім'ю, не повинні підпорядковуватись

під чужу зверхність, жити за чужими законами, бо це й значило б відходити від слави і достоїнства дітей Божих, робитись рабами чужої влади. В цьому й криється сутність Автокефальності і Соборноправства.

Поклавши цим міцний фундамент на життя і розвиток Церкви, Собор всенароднім волевиявленням встановив Автокефалію Української Церкви, заперечивши будь-які посягання імперсько-московського Синоду на її волю, відновивши багато притаманностей УПЦеркви з минулих століть в модернішому оформленні; повернувшись лицем до першоапостольських часів, відновивши властиву тій добі рівність і братерство в Христовій спільноті, відновивши вибраність духовництва і соборноправий церковний устрій, старовинні звичаї, традиційні свята, та впроваджено рідну й живу українську мову в проповідництві і всіх відправах Церкви, піднісши рідну мову, як жертву Богові і якнайкращий дар єднання з Ним побожного українського народу. Це спричинилось до того, що за два роки після Першого Всеукраїнського Собору Українська Церква досягла великого розвитку.

В той час налічувалось 26 єпископів, понад 2500 священників і понад 2000 парафій. Московській імперській ієрархії розвиток УАПЦеркви не імпонував, тому РПЦерква, біла, червона чи яка інша, як раніше, так і тепер кагебіст Олексій II, намагались і намагаються і тепер відроджену УАПЦ і УПЦ КП називати "самосвятами" Цим вони виявляють своє лицемірство, або неуцтво. Бо "самосвятами" в реальності називають лише тих ієрархів, які самі себе висвячують, без обрання їх віруючою громадою. В УАПЦеркві цього ніколи не було, як його немає і в УПЦ КПатріархату тепер. А Московська Церква, всіх напрямків і юрисдикцій, тенденційно не бажає визнати УАПЦ і УПЦ КП з мотивів імперсько-політичних, а не церковно-канонічних. Відновителі УАПЦеркви знали, що за заповітом Христа Спасителя їх будуть висліджувати, гнати і катувати безбожні московські орди. Жертвами комуністичного терору в Україні стали: Владика Василь Липківський, Микола Борецький, Іван Павловський, Констянтин Малюшкевич, Олександр Ярещенко, Нестор Шараївський, Йосип Оксанюк, Степан Орлик, Юрій Жевченко, Юрій Міхновський, Констянтин Кротевич, Володимир Дахівник-Дахівський, професор Володи-

Зруйновані храми Божі.

Розстріляні українські священники Української Автокефальної Православної Церкви під час ліквідації Церкви.

мир Чехівський і інші, та тисячі священників й мільйони вірних-мирян.

Зупинимось на висвітленні постаті самого Митрополита Василя Липківського, який впродовж 6-ти років ніс тягар високого служіння в УАПЦеркві. Майбутнім історикам доведеться вивчати різноманітні шляхи діяльності великого митрополита. Його церковно-літературну творчість, Його проповідництво і інше. Але всі ці “Його шляхи” становлять лише своєрідний матеріал для повного і всебічного розуміння чогось такого, що стоїть понад цим, що становить глибинне єство Його духа - те, що можна назвати його геніяльністю, це і в те, за що він по справедливості одержав назву Апостол Правди.

“Мало якому народові в світі доводилося переживати трагічнішу, нещасливу долю, ніж та, що зазнав за своє історичне життя народ український” “Ще не одному поколінню доведеться добре попрацювати над висвітленням трагічних сторінок нашої історії. Адже ми не маємо права забувати жодного імені, принесеного в жертву кровожерливій варварсько-тоталітарній системі” (Акад. С. Єфремов).

Апостол національно-релігійного відродження українського народу, перший Митрополит відродженої УАПЦеркви, Липківський Василь, народився 20-го березня 1864-го року в селі Попудні Липовецького повіту в сім'ї священника Константина Липківського, який походив з Галичини (з-під Золотої Липи). Вчився в Уманській Духовній Школі, потім в Київській Духовній Семінарії, а потім в Київській Духовній Академії, яку закінчив у 1889-му році з ученим ступенем “кандидата богослов'я”

Митрополит В. Липківський все своє життя присвятив відродженню рідної Української Національної Соборноправної Церкви. Йому Боже Провидіння призначило бути Апостолом Правди для української нації і рідної Церкви, ідеологом і найголовнішою постаттю релігійного визвольного руху в 1917-1921 рр. та першим Митрополитом відродженої після довгої неволі Української Автокефальної Православної Церкви, яка стала на сторожі духовного єства української нації в найжахливіші часи безбожного комуністично-варварського терору і гноблення української нації. Тому імперсько-монополярна РПЦерква тенденційно не визнавала УАПЦ і Богослуження українською мовою і твердила, що це є гріхом.

Але Митрополит Липківський твердив:

“Священною мовою треба вважати кожна мову вже хоча б тому, що кожна мова є дар Божий, дар найкращий і завершений” Це і стало тяжким обвинуваченням проти Митрополита, на якому Його і засуджено до кари смерті - це і є свідченням, що Синод РПЦеркви і московсько-комуністична система були системою судочинства.

З розпадом імперії зла СРСР, тюрми поневоленних народів, почали відкриватися колись засекречені архіви злочинних ЧеКа, ГПУ, НКВД, КГБ і МВД і почали розкриватись факти про трагічну долю мільйонів українців — від селян, робітників, інтелігенції та визначних перед народом і батьківщиною заслужених діячів. І нарешті виявили трагічну правду про смерть Митрополита. Ось так виглядав Його останній “день життя”:

...У Києві глибокої листопадової ночі 1937-го року Митрополита взяли двоє під руки, вивели з камери й через подвір'я тюрми завели в нове приміщення, де було троє катів...» Один з них в уніформі капітана НКВД запитав: “Прізвище, ім'я та по-батькові?”

– Липківський Василь Константинович.

– Чому ж ти, сволото, не говорив правду слідчому Гольдфарбові?

– Я казав тільки правду, - відповів Митрополит. Після цього Його відвели на кілька кроків уперед і наказали стати на коліна. Як тільки Митрополит виконав цей наказ, пролунав постріл... А в справу було підшито АКТ, що вирок виконаний у Києві 27-го листопада 1937 р. Вирок підписав комендант НКВС УРСР капітан Шашков.

І аж 23-го липня 1989 р. появилася в пресі інформація, що Митрополита Липківського Василя Константиновича реабілітували із-за відсутності матеріалів доказу на вчинений злочин...

Згадуючи мученика-митрополита в 63-річницю його трагічної смерті, треба ствердити, що він не ховався в монастирські келії, не шукав будь-якого порозуміння з катами українського народу, а неухильно прямував до світлої мети, працюючи з народом і для народу, який і відповідав йому безмежною любов'ю і синівською відданістю.

За це ворожа окупаційна влада Москви з Синодом РПЦеркви припинили переможний похід титана, закрили золоті уста Апостола Правди, вбили його тіло... Та дух його невмирущий. Він завжди безсмертний!

Федір Габелко.

(Подано за джерельним матеріалом час. «ГУ», жур. «Г», «ПУ», збірник УАПЦ).

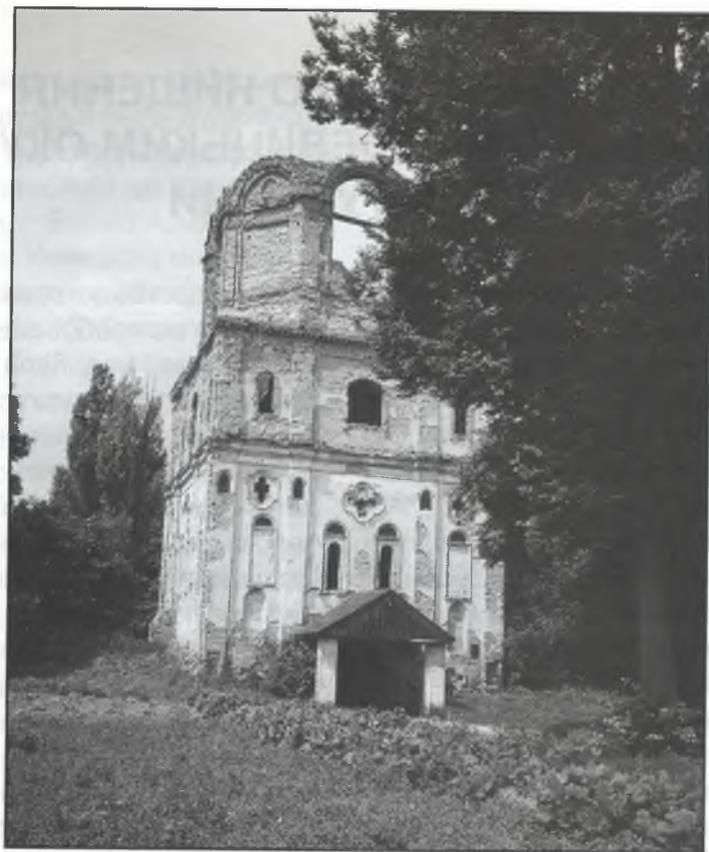
Зруйновані церкви в монастирі у Прилуках.

Зруйновані храми Божі.

Розстріляні священники.

Сотні тисяч церков було зруйновано або цілковито розібрано.

Сотні тисяч священнослужителів було розстріляно або вивезено на каторгу в Сибір.

СВІДЧЕННЯ ПРО НИЩЕННЯ МОСКОВСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИМ ОКУПАНТОМ СЕЛЯН УКРАЇНИ

З метою нищення українських селян (руками самих же селян) большевики поділили селян на групи, оголосили «змичку» (єднання) робітників з селянами-бідняками і середняками і заповіли політичну війну проти «куркуля», тобто проти всього трудового селянства.

В селі Петрівському Петрівського району Ізюмського повіту Харківської області зимою 1925 року большевицька влада, під проводом голови райвиконкому москаля Йосипа Антоновича Щолокова, заарештувала трьох братів Ханінових — Сергія, Гаврила і Семена, та Кльосова, що мали кожен наріжно своє господарство і жили окремими родинами. Вони сиділи заарештованими при сельсоветі майже три доби, потім їх відвели на річку Донець. Примусили вирубати ополонку і повпихували їх у ту ополонку живими під лід. В цьому злочині допомагали голові райвиконкому Й. А. Щолокову місцеві комуністи й незаможники того ж села Петрівського.

Денисенко Тимофій з села Дмитрівки викрив, де переховувався Гаврило Ханін і допомагав голові райвиконкому Щолокову знищувати «куркулів». Сергій Ханін мав своє господарство в двох кілометрах від нашого села, біля нашої власної межі. Отже, коли було втоплено Сергія Ханіна, то ця большевицька банда приїхала до хати Сергія Ханіна і повбивала всю його родину. На другий день приїхав згаданий Тимофій Денисенко до хати С. Ханіна і почав вивозити звідти майно цієї родини. Трупів вбитих лежали ще в хаті. Т. Денисенко нікого про це не попередив, що забиратиме речі вбитих, бо боявся, що як інші незаможники про це узнають, то йому мало залишиться. Коли люди в селі довідалися про загибель всієї родини С. Ханіна, то родичі його брали у того ж голови райвиконкому дозвіл на те, щоб поховати трупи вбитих. Таким чином, ціла родина з 8 душ загинула від рук комуністів і незаможників, а саме: Тимофій Денисенко, Антон Скорохід, Гаврило Скорохід і Михайло Легкий, всі з села Дмитрівки.

Господарство закатованої родини С. Ханіна було розграбоване. Причиною цього звірячого злочину була приналежність С. Ханіна до групи «куркулів».

В селі Дмитрівка Петрівського району влітку 1922 року селянин Терентій Колосок їхав з своїм сином Миколою і племінником Андрієм до міста Краснопавловки. По дорозі їх перестрів загін комуністів і комнезаможників, які збирали по селах продрозв'язку. Ця банда грабувала селян, що їздили на базар, і навіть вбивала їх. Тепер вони заарештували Колоска з сином і племінником, а підводу їх забрали ніби для службових потреб. Коли ці селяни почали протестувати проти цього грабунку, то їх ця банда постріляла там же в полі. Поранений, але ще живий Андрій Колосок заліз непомітно в жито і цим врятувався. Однак він примушений був покинути свою місцевість, бо знав, що коли б його викрили, то йому була б певна смерть.

В хуторі Зміївських того ж Петрівського району большевицька банда, яка діяла у згоді і за дозволом місцевої комуністичної адміністрації, знищила родину селянина Свиридона Зміївського. Ця банда увірвалася вночі до хати названого селянина і залізними прутами повбивала всіх присутніх у цій хаті: батька, матір, сина, невістку, двох внуків і двох робітників. Сусіди, довідавшись про це жахливе вбивство, думали, що це вчинили якісь карні злочинці, що їх влада має притягти до відповідальності. За допомогою обстеження слідів і за оповіданням свідків було точно встановлено, хто саме вчинив цю звірячу розправу над родиною «куркуля» С. Зміївського. Коли ж заявили про це в міліцію й райвиконком, то ті порадили «не втручатися не в своє діло». Вбивці залишилися непокараними і далі продовжували свою ганебну карну діяльність. Цей факт свідчить, що большевики спеціально організовували такі терористичні «загони советського правосуддя» над «куркулями».

В селі Камишеваха того ж Петрівського району «робітничо-селянська» міліція зді-

бала селянина Милого на хуторі Морокина, у хаті його родича Олексія Журби, де Милій деякий час переховувався, боючися, що його, як занесеного до групи «куркулів», чекає арешт. Він не помилився в своїх побоюваннях. Коли його міліція знайшла, то заарештувала, прив'язала до хвоста коневі, і так тягли 15 кілометрів до райвиконкому. Коли родина побитого конем селянина Милого просила голову райвиконкому Федора Грибинюка дати дозвіл, щоб священик запричастив вмираючого, то Ф. Грибинюк дострілив його, сказавши: «Те саме буде й попу вашому!»

Отак урядувала советська влада над українськими селянами.

«РОЗКУРКУЛЕННЯ»

В той рік були великі снігові заноси на залізниці. Тому нас, «лишенців», було мобілізовано на розчистку снігу на станції Зверєво, де ми й пробули на праці дві доби. Коли ж ми повернулися додому, то мені здалося, що там трапилася пожежа чи що. В моїй хаті не залишилося нічогосінько, не було навіть на чому сісти — нас «розкуркулили», тобто забрали все чисто: весь одяг, всі хатні речі, посуд аж до ложок включно. Нам же залишили один казанок, одну миску і по одній ложці. Корову теж забрали, а волів і коня ще залишили. Забрали також все наше зерно й борошно.

В той день, 5 лютого 1931 року, так розкуркулили щось з 30 родин, але поставилися до них по-різному.

Я пішов до сільради та й кажу:

— Якщо будете ще забирати й останнє, то беріть скоріше: не мучте! А мені в сільраді відповідають:

— Ось тепер наживай сам, без найманої праці! Ми дамо тобі насіння з того зерна, що ти засипав у насінний фонд, то й будеш сіяти! Думалося мені тоді, що може так воно й буде.

ГРАБУЮТЬ ЗАРОБЛЕНЕ

Я знайшов тоді працю: підвозив до вагонів камінь з кам'яного кар'єру. Платня була по 8 фунтів зерна на підводу та щось грошима за кубометр каменю. Заробляв я тоді по 15-16 карбованців за день та по 16 фун-

тів зерна. Думалося мені, що з цього заробітку ми проживем й не будемо бідувати. Аж тільки встиг я одержати першу получку заробленого, як мені принесли повідомлення з сільради: «Пропонується Вам у триденний термін внести в скарбницю сільради 200 карбованців. За невиконання цього наказу будете суворо покарані». Отже, довелося віддати все, що заробив важкою працею. Добре, що хоч пайок не відібрали, що його видавали мені, як робочому, на всю родину.

Коли я приїхав іншого дня з праці, то побачив, що родина моя знову плаче, бо забрали той хліб (ячмінь), що його я одержав за свої підводи і збирався вже помолоти. Довелося й другу получку грошей віддати сільраді, але з того часу я вже не возив зароблений хліб додому, а відвозив до знайомих людей, які мені той хліб і молоти.

ОДНООСІБНИК АБО «ІНДУС»

Почалася весна. Нас, всіх тих, що не пішли до колгоспу, примусили сіяти: дали найгіршу землю та по 7 пудів зерна на гектар. До мене прикомандирували ще одного бідняка, який все ж таки мав ще пару коней. Я його умовив заощадити по пуду зерна з гектара, щоб було що їсти.

Потім погнали нас орати волами так зване пригородне господарство. Пробув я на цій праці два дні.

КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ В БОРИСІВЦІ

Колективізація, розкуркулювання та висилка селян були вже в повному розгарі по всій Україні, але в селі Борисівка Нікопольського району колективізація йшла кволо. Майже ніхто не вступив до колгоспу, крім купки «активу». Керував колективізацією в с. Борисівці садист-большевик Антін Буланій, робітник з копальні. Він сам походив з с. Борисівки і тому добре знав місцевих людей. Причиною неуспіху колективізації тут був спротив одного селянина, за яким стояла вся селянська маса. Це був В. Трубчанинов, якого колись хотіли розстріляти білогвардійці. Він урятувався тоді втечею, зорганізував невеликий загін і почав бити білих в тилу. З при-

ходом червоних, його вихваляли як героя, його знали навіть в окрузі. Трубчанинов мав гарне господарство і не хотів іти до колгоспу. А за ним стояла вся селянська маса. В районі не наважувалися зачинити насильством Трубчанинова, боячись заворушень селянства і не знаючи, що на це скажуть у центрі. Тому домовилися усунути Трубчанинова «тихо».

Коли Буланий вже нічого не міг зробити далі з колективізацією с. Борисівки, тоді в районі знову згадали про І. М. Моху. Його негайно викликали з місця, де він в той час «урядував», і «перекинули» в Борисівку. Наказ був короткий: Трубчанинова «убрать на тихо», без шуму, колективізацію провести на 100%!

В село Борисівку Моха приїхав десь надвечір і наказав негайно скликати червоних партизанів та інших активістів на нараду. На ній Моха виголосив гучну пропагандивну промову, накинувшись при тім на Буланого за «перекручування генеральної лінії». Після скінчення наради Моха довго про щось розмовляв з Трубчаниновим в сільраді при замкнутих дверях. Тільки десь опівночі Трубчанинов повернувся додому і сказав дружині, щоби вона приготувала йому харчів на дорогу, бо він вранці поїде в район, на нараду активу.

Вночі випав великий сніг. На ранок перед ворітьми двору Трубчанинова стояли вже запряжені сани з хватким кучером, який чекав, «делеґата на нараду». Трубчанинов сів у сани — і поїхали. Кучер повіз його поза селом, бо, мовляв, у селі багато снігу. Коли одїхали від села кілька кілометрів, то на Трубчанинова там накинулось кілька осіб місцевого активу, зв'язали йому руки і повезли його далі не як делеґата на нараду, а як злочинця — до районного ГПУ. Цих людей вислав заздалегідь у засідку Моха, а кучер мав завдання привезти Трубчанинова саме туди, де на нього чекали ці большевицькі бандити, щоб зробити справу «на тихо», як радили в районі.

У кучера був уже готовий протокол, що його Моха з Буланим зфабрикували заздалегідь ще вночі. Там між іншим писалось, що загальні збори села Борисівки прохають партію і уряд засудити Трубчанинова, як ворога советської влади, «троцькіста на практиці», що веде антидержавну пропаганду в селі та зриває колективізацію.

Отже, ГПУ мало гарні «підстави», щоб покінчити з Трубчаниновим. З того часу про нього не було чути й сліду.

Коли «переможці» повернулися з поля в село і доповіли Мосі про справу, то Моха радісно зареготав і негайно послав бригаду, щоб забрати майно Трубчанинова, як куркуля. Моха та Буланий самі пішли розкуркулювати майно Трубчанинова. Коли вся ця зґрая з'явилась у дворі Трубчанинова, то дружина останнього одразу збagnула, що сталось, і почала їх ганьбити за підступство супроти її чоловіка. Моха кинувся до неї з люттю, але вона вхопила сокиру. Буланий підбіг на допомогу Мосі. У Трубчанинової був на руках семимісячний синок, якого Моха намагався у неї видерти. Буланий хотів вкинути її до сіней, але вона так мазнула його по морді, що Буланий залився юшкою. Тоді з звіриною люттю він вирвав дитину з рук матері, кинув з усією силою в сніг. Внаслідок цього у дитини випала пряма кишка, і незабаром дитина вмерла. Місцевий лікпом за наказом Мохи написав акт, а уся бригада і «свідки» підтвердили, що ніби розлючена дружина контрреволюціонера Трубчанинова сама кинула зі злости свою дитину в сніг, бо вона заважала їй забити сокирою особу повноваженого товариша Моху. За пару годин усе майно Трубчанинова було розрабоване. Тільки мати з мертвою дитиною залишилася у холодній хаті ще на деякий час.

Того самого дня Моха наказав усім, хто не хоче йти до колгоспу, приготувати харчів на 3 дні і зібратися на транспорт. Налякані подіями селяни спішили після того один перед одним якнайшвидше записатися в колгосп, щоб уникнути цього транспорту. Через два дні Борисівка була вже на 100% колективізована, а Моху вшанували у районі, як переможця. Буланий теж пішов тепер на підвищення. Наслідуючи такі «блискучі» методи Мохи, він діяв далі в с. Дмитрівці та інших селах на заготовлях хліба. Справи в нього йшли «добре». Люди хліб здавали «самі», бо коли хто противився, то Буланий зразу ставив його на гарячу сковороду або вживав інших диких тортур проти непокірного селянина. Влада все це знала, але заплющувала на це очі, бо ж Булані та Мохи були їхніми виконавцями.

КАР'ЄРА МОХИ Й БУЛАНОВОГО

З закінченням колективізації та голоду в Україні І. М. Моха став начальником транспортного відділу і начальником депо рудоуправління імені Максимова в Городищі. Що ж до Антона Буланого, то ця тупиця не була здатною до якоїсь поважної посади, бо він ледве міг писати. Але советській владі завжди було потрібно мати таких Буланих під руками для темної роботи. Тому його підтримували і давали йому таку працю, щоб він мав досить часу ще й для праці в НКВД, як сексот.

Під час ежовщини Моха й Буланий знову з'явилися на обрії з зграєю своїх головорізів. Серед них були Антипов, Пітлевський, Новіков та інші «випробувані сини компартії», які скупчилися навколо таких гнобителів українських селян, як Судаков, Великанов, Фурсов, Гількевич та Клочков. Усі ці зайди з московської півночі, так само як і Моха, невідомо звідки з'явилися раптом на копальні і наводили страх на все населення. Арешти і репресії провадила саме ця зграя. А обшуки при арешті доконували в такий спосіб, як їх звичайно робили Моха і Буланий. В 1940 р. Моха був

уже «інженером транспорту», хоч невідомо, де він здобув інженерську освіту.

Але гірше було з Буланим, який крім садизму ні до чого не надавався. Проте компартія і для нього знайшла підходящу посаду. Сталося це ось так. Моха був «своїм оком» на копальні Максимова. Буланого ж «перекинули» на Ворошиловське рудоуправління (стара назва — Мар'ївка). Це рудоуправління об'єднувало 11 копалень. Кожна копальня мала 3 вартових, — отже, разом було 33 вартових. Крім того, були різні інші підприємства, які належали до рудоуправління. Вони також мали своїх вартових. Усіх вартових разом було понад сто. Щоб полегшити працю головної контори, цих вартових зорганізували в артіль ім. Сталіна, а керівником її призначили Антона Буланого. По партійному це називалося: «охорону соціалістичної власності передати в надійні руки». Цими надійними руками вважався садист Антон Буланий.

Загальні суми грошей, які вартові заробляли в рудоуправлінні, діставала тепер управа артілі вартових, з розрахунку 115 карбованців на місяць кожному, а нічним вартовим — по 143 карбованці. Але управа артілі виплачувала вартовому на руки

Так виглядала колективізація. За сталінським наказом всі мусіли вийти на роботу в колгосп, який щойно примусово створили.

тільки 103 карбованці, а решта грошей ішла на потребу артілі та на оплату управи артілі. Таким чином, Буланий жив за рахунок старих дядьків, які наприкінці свого життя втратили все своє напрацьоване майно і свій насущний хліб заробляли тепер вартуванням. Буланого це аж ніяк не турбувало, хоч скоро він і заплутався у розрахунках з членами артілі. Тоді на допомогу йому прийшли партійні опікуни. Його звільнили від обов'язку голови артілі, але залишили в управі артілі скарбником-контролером, який мав перевіряти вночі вартових та був загально відповідальний за охорону. Цей Буланий справді був «надійним» для компартії і НКВД.

ЯК БУЛАНИЙ «ВОЮВАВ»

Почалася війна з німцями. Моху було мобілізовано до армії, і він був там десь політруком. Буланий же залишився і надалі на копальні і став душею різного роду «істребіловок». Його дурний фанатизм обертався часто на комедію, йому вдень і вночі уявлялися німецько-фашистські диверсанти і парашутисти, яких він безуспішно, але ретельно шукав по хлівах у місцевого населення.

Під час евакуації з України комуністів Буланий залишився при німцях у підпіллі, але скоро був спійманий у дніпрових плавнях. Тоді було спіймано й Моху.

БОРОТЬБА ЗА ВОЛЮ НЕ ПРИПИНЯЛАСЯ

Великий голод 1932-33 р. в Україні, влаштований советською владою, все ж таки не зломив опору українського населення. Селяни складали й співали протиколгоспні сатиричні пісні та висміювали большевицьких наїзників на Україну.

Але були й інші, важливіші методи опору. Правда, вони не були масовими, але їх дошкульно відчувала советська влада, особливо НКВД. Так, наприклад, було в Кривому Розі, що є великим промисловим центром, де працюють десятки тисяч робітників. Серед цих робітників було багато українських селян і взагалі людей, які переїхали сюди, щоб уникнути очей НКВД.

Саме тут у 1934 р. по весні був замордований у своєму мешканні один із слідчих НКВД. Подію цю органи влади тримали у великій таємниці. Незважаючи на це, пізніше почали ширитися поголоски про існування тут протибольшевицької терористичної групи.

Одного дня чекали до Кривого Рогу якогось великого советського вельможу, що мав прибути сюди невідомим потягом. Але коли цей пильно охоронюваний поїзд підходив до ст. Карновотки, на закругленні «Руднік Шмакова», він пішов під укіс. На слідстві виявилось, що рейки було заздалегідь відкручено. Тільки тоді НКВД зрозуміло, що це не випадок, що тут діяла якась невідома антисовєтська організація.

Мені, як мешканцеві Кривого Рогу, було цікаво довідатися докладніше про цей випадок, коли я повернувся з концтаборів. Тільки в роки Другої світової війни я дізнався, що така протибольшевицька бойова група справді тут існувала. Керував нею один досить здібний юнак, який був також талановитим поетом, вірші якого друкувалися в газеті Кривого Рогу. Другий борець за волю України, його побратим, на ім'я Андрій Загреба, походив із безпритульних. Його батьків зліквідувала советська влада ще в 20-их роках. Народився він у Таврії. Загреба діяв під прибраним прізвиськом і був справжньою карою Божою для високопоставлених комуністів і НКВД. Кінець його життя був трагічний. Одного разу на перегоні Верховцеве-П'ятихатка він увійшов до купе вагону швидкого поїзду, де сидів один якийсь визначний енкаведист. Загреба накинувся на нього, відняв зброю і тут же прикінчив цього ката. Але в цей саме час прийшов до вагону контролер. Постукавши в двері купе і не одержуючи відповіді, контролер відкрив купе своїм ключем. Тоді Загреба, щоб уникнути арешту й неминучої страти, виплигнув через вікно вагона на повнім ході. Він тут же розбився на смерть.

У цій місцевості діяв проти комуністів і інший український патріот — Василь Хрущик, якого пізніше розстріляли німці.

Так боролися й умирали за Україну наші молоді люди, яким не під силу було терпіти большевицький терор.

Юрій Шерестюк.

З ОДНОГО СЕЛА НАД ДНІПРОМ

Оповідання селянина Павла Шинколи найбільш типове та докладне. Він пише; «Перед тим, як писати, я заприсягнув перед Богом, що буду писати лише правду, хоч всієї правди описати не можу».

Я народився 1907 року в селі Новопавлівка Никопільського району Дніпропетровської області в родині, що складалася з 10 осіб. Батько мій мав господарство та займався хліборобством, а з 1923 року його було позбавлено виборчих прав.

Наше велике й заможне село складалося з понад 2000 дворів, мало дві церкви, які було зруйновано в 1931 році. Село лежить над самим Дніпром за 5 км. від м. Никополя, а напроти нашого села, по той бік Дніпра, лежить село Водяна Кам'янського району Запорізької області.

Коли мені було 14 років, саме на перший день Зелених Свят 1920 року, в Никополі та в нашому селі вибухло повстання проти большевиків. Очолював повстання в Никополі Андрій Калашник, а в нашому селі — Олександр Бугаєць. Усе було в русі. Все чоловіче населення від 15-тирічних хлопців до сивих дідів, озброєне рушницями, одрізами, вилами, косами та острогами, піднялося і рушило на схід. Повстання нестримно ширилося, захоплюючи інші села. Біля села Гарбузівки повстанців було зустрінuto регулярним большевицьким військом та бронепотягом. Бронепотяг унешкодили пущеним та заваленим на мосту паротягом. Але стримати військо не було сили — повстанці мусили відступати. Калашник загинув, боронячи Никопіль, а Бугаєць хотів не схотів та, прийшовши додому, вмер гордо, забитий большевиками на власному подвір'ї. З нашого села взяли тоді 300 закладників та 18 з них розстріляли.

Після придушення червоною армією повстання в нашому селі запанував режим, який здійснювали прислані, нікому не відомі особи: Волнянський, Храмов, Сисоєв, Мешков, Фьодоров та свої сільські розбишаки, п'яниці і ледацюги, ще деякі з них побували у тюрмі: Ястреба, Малиновський, Якимець, Куташ, Ярка та Настя Ворисок. Головою сільради став з присланих Волнянський, що ходив завжди п'яний, озброєний наганом і шаблею. Після нього головами сільради були з своїх: С. Ястреба, С. Мали-

новський, Л. Куташ та з присланих невідомо звідки Кісельов, Моргунов та Молчанський. Ця колегія правила селом, як сама хотіла, виконуючи накази своєї влади.

Наведу деякі яскраві випадки з головування в сільраді Сергія Ястреби. Ці випадки відомі мені безпосередньо і вони характеризують діяльність усіх інших голів та активістів.

У 1921 році, на сільському сході, на вимогу селян, обговорювалося питання злочинства, що поширилося на селі. Обвинувачували в цьому громадянина з нашого села Спиридона Вечерю. Його покликали на збори і вимагали пояснень. На це Вечеря сказав: «Невже ви думаєте, що я обкрадаю ваші понад 2000 дворів?»

Після цих перших слів, голова сільради Ястреба двічі ударив Вечерю по голові і вбив на смерть. На цьому збори й закінчилися.

Мій батько йшов навпростець городами на другу вулицю до свого брата. Ястреба, що йшов вулицею з активом, побачив батька і почав по ньому стріляти з гвинтівки.

Я запряг коні та поїхав до сільради, за чергою, на варту. Вийшов голова сільради Ястреба, сів на воза і сказав: «Поїхали до Гордія Бугайця!» Приїхавши, Ястреба каже Бугайцеві: «Щоб на 12 годину дня була пара волів з возом біля сільради!» Бугаєць відповів, що сьогодні не може, бо воли за 15 км на степу. Ястреба вистрілив йому понад вухом і каже: «Ти, контрреволюціонер, сідай на воза!» Забрав його під арешт до сільради.

Ще випадок на нашому кутку. Сільський злочин, комуніст Левко Куташ, жив поруч Василя Якимця. Коли одної ночі Куташ поліз до Якимця на подвір'я, Якимець вигнав його з двору. Через два дні, коли Якимець проходив повз двір Куташа, а Куташ стояв з 14-літнім сином Володимиром, що тримав у руках одріза з гвинтівки, Левко Куташ сказав до сина Володимира: «Ану, чи попадеш в нього на ходу?» і показав пальцем на Якимця. Володимир вискочив на вулицю, за першим пострілом не попав, а за другим — убив сусіда Якимця.

Таких фактів можна було б навести багато, але і цих досить, щоб зрозуміти, на кого

спиралася советська влада на селі. Скаржитись було нікому. Порядних господарів було позбавлено виборчих прав, себто, права голосу, а з розбишак, зайд, кримінальників, п'яниць зроблено місцеву владу. За цих умов у 1920-22 роках люди середнього віку боялися ходити на сільські збори і посиляли своїх дітей-підлітків або йшли діди по 70-80 років.

Розкуркулення в нашому селі почалося у 1928 році. Перед розкуркуленням наклали один за одним великі грошові податки. Люди дещо спродували і платили, а нарешті йшли скаржитися до сільради. У цей час головою сільради був Левко Куташ, який посилав зі скаргою до Зверева. «25-тисячник» Зверев балакає з людьми коротко (звичайно російською мовою):

— «Я не приїхав сюди до вас, щоб вас жалувати, а приїхав порядки наводити. Якщо вас обклали податком, значить мусяте платити».

Ті господарства, що на них наклали низку податків, незабаром розкуркулили, себто просто, спочатку очистили від грошей, якщо вони були, а потім розграбували, забравши все майно.

Селянин Шинкола наводить прізвища розкуркулених з його села. У 1928 році розкуркулено 13 господарств. Вік господарів від 40 до 70 років. Разом з родинами це було 50 людей. З цих 13 господарств 4 родини десь виїхали (втекли) з села. Решту 9 родин, або разом 32 душі, що лишалися в селі, одного дня забрали й вивезли на далеку північ. Під час розкуркулення їх так пограбували, що повезли на висилку голодних і голих (без запасного одягу й білизни), зимою, з малими дітьми.

— Розкуркулення і примусова колективізація змусили селян кидати хліборобство та йти робітниками до промисловости. Решту села силою та терором загнали до колгоспу,— свідчить далі Шинкола. — У цей час я покинув село та став шофером у Запоріжжі.

Після відправки на північ першої партії розкуркулених, ще зимою на початку 1929 року розкуркулили другу групу з 28 господарств, з загальною кількістю 128 людей. Вік господарів — від 30 до 75 років. Навчені досвідом першої групи, більшість зразу десь розбіглася з села, а тих 7 господарів, або всього 22 душі, що лишалися в селі,

було так само вивезено на північ у 1930 році. Коли вивозили другу групу, до неї випадково попав і я.

Після того, як я втік до Запоріжжя, я деколи нишком провідував свою рідню, частина якої ще жила в селі. Дома з усієї родини лишилася лише мати та наймолодша сестра, які не могли відповісти, куди поїхала, чи пішла решта. Мати мені сказала, що батька вже два тижні немає дома і вона не знає, куди він пішов. «Так би я радила і тобі, сину: тікай, поки не дізналися, що ти дома», — промовила мати. Я попрощався з ними і пішов на станцію. Там мене заарештували та посадили під арешт в м. Никополі.

У п'ятницю, 28 червня 1930 року (такі дати не забуваються), перед нами виступив представник ГПУ (прізвища не знаю) з такими словами (російською мовою):

«Слухайте, розкуркулені! Завтра ми відправимо вас звідси разом з вашими сім'ями на північ. Не бійтеся: ми відправляємо вас не на розстріл, а на роботу. Партія та уряд вирішили перевести суцільну колективізацію і, щоб ви не перешкождали цій великій справі, — ми виселюємо вас, як не надійний елемент».

Ранком 28 червня 1930 року нас відправили з Никополя на ст. Павлопілля. Аж до посадки у вагони чоловіків тримали весь час окремо від сімей. Ми прибули раніше. Жінок та дітей привезли слідом. Коли почали садовити до вагонів, разом з сім'єю викликали й садовили до вагону чоловіків. При цьому були трагічні сцени, бо виявилось, що багато з жінок покидали своїх дітей. На гіркі докори батьків, жінки з сльозами, під загальний плач селян, крики та лайки конвою ГПУ, кричали: «Я їм рідна мати. Я не повезу їх з собою туди, куди нас вивозять на певну смерть».

Людська мова занадто бідна, щоб передати весь жах трагедії цих нещасних батьків та матерів, що мусили самі — з почуття материнської любови та материнської відповідальности — пустити в світ своїх власних малих дітей... До цього їх змусили вістки з півночі від першої партії розкуркулених. Дехто з них втік і розказував, а інші прислали листи і писали, що майже всі діти вимерли дорогою та вже на місці були викинуті з вагону у сніг. Решта йшли сотні кілометрів у лісі і там самі собі будували жит-

«Розкуркулені» залишили все, що мали. Вони були вигнані з власної хати, йшли хто-зна-де шукати невідомої долі. Ця сцена говорить сама за себе.

Прійхавши, большевицькі комісари насильно викидали людей з хати, все грабували.

ло-бараки. Вмерло багато дорослих, а особливо дітей; від голоду, холоду та хвороб, під охороною конвою, з наказу влади з Кремля...

Після трьох днів і двох ночей в дорозі я вирішив: що Бог дасть! — і покинув тих нещасних людей...

Мені пощастило, і я знову повернувся до м. Запоріжжя та знову став шофером...

У листопаді 1932 року я дістав розпорядження везти своєю 3-тонною машиною до села Бобурки Запорізької області уповноваженого на це село «тисячника» — директора Ремонтно-механічного заводу м. Запоріжжя Лева Рабіновича. Коли я привіз його до колгоспу, колгоспники перемолочували вдруге солому. Рабінович лишився в колгоспі, а я мусив повертатися до Запоріжжя. Був уже вечір, і я заночував у селі.

Все зерно з-під молотарки вивезли на станцію. Зараз перемолочують удруге і все — до зернини — знову вивозять. Колгоспники голодні, живуть городиною, домішуючи полову, товчені кукурудзяні качани тощо.

Уже в цей час, наприкінці 1932 року, в Запоріжжі під кожними дверима за день переходило поодиноці по 15-20 селян — просити їсти. По всіх скриньках для сміття, що стояли біля домів, цілими днями довбалися голодні селяни, шукаючи недоїдків, яких не було, бо й міське населення жило на злиденному «пайку», по картках.

Приблизно на початку березня 1933 року, прийшовши зранку на роботу, я побачив біля їдальні групу робітників. Я зацікавився, чого стоять робітники, коли в цей час їдальню зачинено і, підійшовши, побачив під дверима їдальні два трупи селян: чоловіка 40 та хлопця років 10-12. Робітники стояли навколо пригнічені й мовчазні...

Незабаром я був у лікарні, коли підїхала підвода, з якої лікарська обслуга внесла носилками до почекальні пухлого, без пам'яті чоловіка, років 40. Вийшов до нього лікар, подивився і сказав: «Ніякий йому ні лікар, ні ліки не допоможуть: він умирає з голоду». На запитання до візника, де він його взяв, візник відповів, що, прийшовши на роботу, вони побачили лежачу, незнайому людину, що вже не балакала, та що бригадир послав його відвезти людину до лікарні.

З цього часу подібні випадки стали щоденним явищем.

В тому ж березні 1933 року мене послав

мій начальник з вантажною машиною в розпорядження дільниці міліції 13-го виселка Запоріжжя. Там почали виносити і вантажити на автомашину пухлих селян, що вже не могли самі ходити. Коли було навантажено приблизно з 15 чоловік, — до кабіни сів міліціонер та сказав їхати до БУПРу (Будинок Примусової Праці — в'язниця). Після паузи міліціонер обізвався до мене:

«Товариш шофер! Не швидко їдьте. Хоч ви пожалійте цих людей». Після такої несподіванки, я запитав його: чому їх везуть до в'язниці та що це за злочинці? Міліціонер відповів: «Такий наказ. А що буде з ними далі — я не знаю».

Після цього я надумав поїхати до свого села, провідати своїх рідних. Діставши трохи харчів, я поїхав. Прибувши й ідучи зі станції, я зайшов по дорозі до своєї сестри, її не було дома і я, привітавшись, спитав у дітей:

— А де батько?

— Батько на роботі, — відповідали діти.

— А де мама?

— Поїхала у Москву.

— Чого?

— По хліб.

— Аж у Москву по хліб поїхала? — здивовано запитав я.

— Так! — відповідали діти і продовжували: — Е, дядьку! Наша мама вже привезла з Москви печеного хліба, пшена, гречаної крупи, і ми тільки тим і живемо.

Я попрощався з дітьми і пішов до найстаршої своєї сестри, з думками про хліб... з Москви!

У старшої сестри було гірше: 6-річний син її Степан умирав з голоду на очах у рідної матері й батька. Коли я відходив, сестра промовила до мене: «Давай, братику, прощаємось, бо ми з тобою вже, мабуть, більше не побачимось...»

Через деякий час вмерли її син Степан, чоловік, а незабаром вмерла і мати — моя сестра...

Батька з матір'ю я застав напівпухлими. Коли ми сіли за стіл, щоб зїсти обід, який складався з рідкого, нічим не засмаженого пшоняного кулішу, до хати ввійшов високий пухлий чоловік. Він сів за стіл і промовив до мого батька: «Дядьку! Я вмираю з голоду; дайте мені щось поїсти». Я запитав: «Хто це такий?» і дістав відповідь — Герасим Онисько, у якого вже вмерло троє дітей, а ще ли-

шила жінка. Я знав його добре, але зараз не міг пізнати. Онисько, звертаючись до мене, сказав: «Слухай, Павло! Я завоював революцію, і я вмираю з голоду...»

Ті, що «завоювали революцію», могли вмирати. Зараз жили ті, що виконували сьогоднішні накази.

Вже в той час — у березні 1933 року — лише на нашому кутку вимерло 14 сімей.

З такими новинами я повертався до Запоріжжя з свого рідного, розграбованого, півмертвого села...

Під кінець квітня 1933 року мене послали з автомашиною до села Водяної, до того самого села, що лежить по другий бік Дніпра, проти мого села — Новопавлівки. Я мав забрати і привезти до Запоріжжя «тисячника»... не будемо називати його з причин, що будуть зрозумілі нижче. Назвемо його умовно Івановим. Він був росіянин, комуніст, відповідальний робітник міста Запоріжжя.

Дорогою від Запоріжжя до Водяної (120 км) безперервно зустрічалися селяни, що йшли дорогою, і такі, що вже не могли йти. В одному місці мене зупинила якась жінка з п'ятирічною дочкою.

— Чи у вас немає шматочка хліба? — спитала вона. — Я ось з єдиною дочкою, що залишилася з нашої родини, іду і нема більше сили...

— На жаль, у мене хліба нема, — відповів я. — А куди ви йдете?

— Ми йдемо до Запоріжжя.

— Чого?

— Може там знайду працю і буду працювати.

— А чому ви в колгоспі не хочете працювати?

— У колгоспі нема чого їсти. Ми з чоловіком працювали, поки була сила. Два тижні тому вмер з голоду чоловік, а ще перед ним умер син...

Жінка не витримала і розридалася... Я бачив, що вона вже не дійде до Запоріжжя і запропонував одвезти її назад до її села, з тим, що сьогодні, або завтра, по дорозі до Запоріжжя, — заїду і заберу її. Заразом я сказав їй, що і в Запоріжжі теж нема чого їсти і невідомо, чи зможе вона знайти роботу.

Жінка, плачучи, казала, що додому вона вже не вертатиметься, і почала мене благати, щоб забрав її куди я їду, а відтіля — до

Запоріжжя. Як там буде, — а дома їй однаково: лише вмирати з останньою дитиною.

Я не міг їй відмовити і погодився її взяти, хоч не знав, як до цього поставиться мій «тисячник» Іванов. Ця жінка була Марія Сліпченко з дочкою Катериною з села Іванівки Запорізької області. Я розказав їй дорогою, хто з нами буде їхати та умовився з нею, що скажу Іванову, ніби вона — моя двоюрідна сестра, яку я везу до себе, до Запоріжжя.

Приїхавши до Водяної та розшукавши Іванова, я довідався від нього, що виїдемо завтра. Я заночував у колгоспі та зустрів там чоловіка, батько якого був великим приятелем мого батька. Ми могли говорити цілком одверто. На моє запитання про становище у Водяній, він відповів, що цього він не в силі передати. Його батько, мати і дід вмерли недавно з голоду. Люди на селі «мруть, як мухи восени». Усе зерно вивезли з-під молотарки, а потім ходили з обшукками по селу, забирали все, що у кого було навіть у горшках: квасолу, горох, сочевицю, навіть насіння з кавунів, динь та огірків. У багатьох хатах зимою повибивали вікна і двері та порозвалювали коміни в печках. Хто ще має хоч що-небудь їсти, той їсть вночі, ховаючись, щоб ніхто не бачив.

Серед різних оповідань мій знайомий розказав про такий випадок.

Селянина Прокопа Мостового розкуркулили. Він хотів вступити до колгоспу, але його не прийняли. У грудні 1932 року до нього знов прийшли забирати хліб, який вони ще перед тим забрали. Порозбивали в хаті вікна, двері та піч. Що з ним далі сталося — не знаю, бо його більше в селі не було. Через 2 тижні прийшли знову до його жінки, що залишилася з трьома дітьми в своїй хаті й кажуть: «Давай хліб — у тебе є захований». Жінка в сльозах відповіла, що у неї з дітьми нема чого їсти і що вони самі скоро повмирають з голоду. Тоді вони викопали яму, поставили її в яму і стали засипати землю. Жінка ця збожеволіла, а троє дітей вмерли з голоду. Мій знайомий ще розказав про виселок Нову Водяну, де було з сотню дворів і сказав, що там уже мало хто лишився живим. Скільки ще умре, я не знаю, — закінчив він свої оповідання.

На другий день, перед виїздом, я обережно сказав Іванову, що везиму до Запоріжжя свою двоюрідну сестру з дитиною та чи він

не буде проти, що вона їхатиме з нами.

Іванов на це відповів: «Беріть хоч повну машину — я не суперечу».

Після такої відповіді, дорогою я спробував зав'язати з ним розмову.

— Товариш Іванов! Що нового ви бачили або чули в цьому селі? — спитав я його.

— Ех, товариш Шинкола! — відповів Іванов — розповідати є про що, та не знаю, чим це все закінчиться. Ось вони йдуть. У цих ще є сила йти. А скільки таких, що вже сьогодні не можуть вийти з хати? А скільки вже лежить в сирій землі?..

Спереду на дорозі жінка підняла руку.

— Зупиніть машину, товариш Шинколя! — промовив Іванов — та коли машина спинилася, запитав у жінки:

— Гражданка, что вы желаете?

— Я вас хочу просити... чи ви можете мене підвезти? — промовила селянка.

— А куди ви їдете?

— Я йду до Запоріжжя.

— Садіться! — промовив Іванов.

Коли жінка сіла і ми поїхали, після короткої паузи, Іванов сказав до мене: «Товариш Шинколя! Не жалійте машину, а жалійте людей. Коли будуть люди дорогою проситися, — беріть стільки, скільки машина довезе».

Іванов продовжував:

— Я вас знаю більше, як три роки, по вашій роботі. Ви знаєте, що я комуніст. Мене з заводу надіслали до цього села, як уповноваженого на весняну посівну кампанію, щоб забезпечити виконання плану посіву по культурах. Мені доручили те, про що я не маю жодного уявлення. Але це — не важно. Важно те, що мені встановлено «пайок» (приділ) щодня: 1 кг хліба, 1 літр молока, 2 яєць, крупи та інші продукти, в той час, як у цьому селі люди мруть, як мухи. З власної волі цього «пайка» я повністю не отримував, але однаково цим я не міг врятувати людей від голодної смерті.

«Для проверки выполнения весенней посевной кампании» приїздив до села секретар Запорізького Комітету Партії Лейбензон. Для нього приготували стіл з різною їжею, а він привіз з собою різні консерви та напої. Спочатку він скликав нас разом з місцевим активом (всіх разом 8 чоловік). На

нараді Лейбензон наговорив силу остогидлих, заязозених фраз, що вже проїли печінки і робітнику, і колгоспнику, та закінчив свою промову закликком:

«Виконати з честю завдання «партії, правительства, а також лично товарища Сталина», а класово-ворожий елемент, що стоїть на шляху, — знищити без пощади!»

Після цієї офіційної частини сіли за стіл. За першою чаркою «в честь партії, правительства и товарища Сталина», я подивився на Лейбензона і подумав: ти комуніст і я комуніст; ти ситий і я ситий, а ти вийди, подивися, скільки в цьому селі лежить людей, що вже помирали з голоду...

— Взагалі, товариш Шинколя, ваше соціалне походження я знаю з першого року, як ви прийшли на роботу. Тому, що ми з вами говорили — я знаю — лишиться між нами. Про сьогоднішнє становище знаємо не лише ми з вами; знають всі, але час такий, що треба мовчати.

На цьому наша розмова з Івановим закінчилася. Коли ми приїхали до Запоріжжя, з 3-хтонної автомашини я зсадив 22 особи. Мені пощастило допомогти Марії Сліпченко влаштуватися на роботу.

У себе на заводі я знав робітника (з селян) Андріяна Кишку. Він був комуністом і мав орден «Червоного Прапора» з часів революції. Весною 1933 року я випадково побачив його, коли він вигрівався на сонці. Пізнавши його, я підійшов і звернувся до нього утертою фразою: «Як живем?» Він, замість відповіді, мовчки закачав обидві штанини вище колін та натиснув пальцями на тіло, де утворилися ямки. Я спитав у нього: «А що то таке?» «Я, — каже він, — пухлий. З голоду. Колись я воював разом з большевицькою бандою, щоб тепер вимирати... з сім'єю... від голоду...»

У 1933 році вимерло в селі Новопавлівка Нікопільського району Дніпропетровської області 10-15% усього населення, приблизно 1000-1200 людей і то лише через те, що воно лежало недалеко від великих промислових осередків.

П. Шинкола.

ІЗ РОЗПОВІДЕЙ СВІДКІВ...

ВЕРХНЄДНІПРОВСЬКИЙ РАЙОН НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

— Під час колективізації 1929 року наш хутір нараховував 22 двори, які силою усуспільнили та загнали до колгоспу в кінці 1929 року. Недивлячись на це, 24 лютого 1930 року до хутора прийшли два посланці з сільради і оголосили всім чоловікам від 17 до 60 років негайно з'явитися до сільради. Люди пішли, але ввечері повернулася лише частина, а решту заарештували і погнали до району, тобто до В. Дніпровського, без оголошення причин. Другого дня, 25 лютого 1930 року, до хутора наїхало чоловік 50 людей, половина з яких була озброєна гвинтівками, а решта, мабуть, мала в кишенях нагани. Серед цих людей було кілька невідомих росіян, очевидно «25-тисячників», а решта — комуністи, комсомольці та активісти, що жили в комуні, за 7 кілометрів від нашого хутора, на чолі з головою комуні, «товаришем» Медведєвим (до речі, пізніше йому «пришили» якийсь ухил).

Весь хутір оточено. Крім того, в усіх хатах, що підлягали виселенню, було по 3 чоловіки, які вартували день і ніч протягом 7 днів. Нарешті з району приїхав «товариш» Махарин, який наказав повантажити людей на підводи, й повіз на станцію В. Дніпровське, куди вже привезли й заарештованих чоловіків. Я не був заарештований, бо мав лише 16 років. Усіх нас сім'ями набили до вагонів і повезли. Вагони добавляли ще у Дніпропетровському та в Синельниковім, після чого повний потяг з повнісінькими вагонами пішов на північ. Потяг супроводжувало військо ГПУ. За всю дорогу лише двічі одчиняли двері вагонів на безлюдних станціях. 14-го березня 1930 року нас привезли до Вологди. На станції зробили перевірку всіх по документах. Чоловіків викликали окремо і десь погнали. Як виявилось пізніше, їх відправили за 230 кілометрів до Тотемського району рубати ліс. Нас, непрацездатний елемент, поселили у самому центрі міста, у церкві св. Андрія Первозванного, де були вже побудовані 4-поверхові нари. Знесилені люди ледве вилазили на

них. Харчі, які хто з собою зумів привезти, одібрали і варили один раз на день «баланду» та давали по 200 грамів хліба. На дітей давали такий самий приділ, і через 1-2 місяці половина дітей вимерла. 20 травня 1930 р. решту людей, що досі не вмерли і не розбіглися, навантажили на баржі й повезли водою до м. Тотьми.

Я втік відтіля і добився аж в Україну, але там мене впіймали і під конвоєм спроводили до Дніпропетровського ГПУ. Я спочатку відмовлявся, що втік з висилки, але слідчий дістав картотеку, знайшов картку на нашу сім'ю і каже: «Вот видишь, у нас все известно про вас, — до ниточки».

Мене знову відправили до Тотьми, до батьків. Батька я вже не застав: він умер. Жили всі в лісі в землянках, обстелених мохом та обложених деревом. Щодня ганяли до праці на цілий день, а їсти давали по 300 грамів хліба та потроху крупів. Людям було розбито на дільниці, а в кожній — комендант, 2 міліціонери та 3 десятники. Всі вони були вільнонайняті та здійснювали владу над українськими людьми, як самі хотіли. Комендант розкривав листи і більшість листів та пакунків не віддавав. Це була і найнижча, і найвища влада: жалітися було нікому.

Я подивився на ці обставини і прийшов до висновку, що тут не виживеш, а загинеш, і тому вирішив знову тікати. Однієї ночі мати поблагословила мене та ще двох хлопців і промовила: «Ідіть, може, хоч ви врятуєте своє життя, а нам, видно, доведеться загинути. Тут ніхто нам не допоможе, бо всі безсилі. Ідіть, хлопці, не забувайте про нас».

За відомостями, що я їх мав пізніше, протягом півтора року більше як половина цих нещасних зацькованих людей вимерла, частина розбіглася, частина сама вкоротила собі життя, а якась решта — якось вижила.

Що ж сталося з нашим хутором? З 22-х дворів 7 вивезено до Вологди, 13 розкуркулено, вигнано з хат, і господарі розбіглися. Вже на нових місцях, де вони влаштувалися, трьох викрито, як бувших куркулів, та засуджено до концтаборів. З двох сімей, що лишалися в хуторі, одного господаря засуджено і заслано, а з решти одиниць, троє з родини Старчаків вмерли від голоду 1933

року. Наші хати на хуторі поступово заселили люди з сусідніх сіл, а 1937 року людей переселили до села, хутір зруйнували та переорали.

П. Вологодський.

(П. Вологодський розповів про хутір Ганно-Томатівку, Павло-Григорівську, пізніше переіменованої на Ново-Миколаївську, сільради, В. Дніпровського району Дніпропетровської області).

ПАВЛОГРАДСЬКИЙ РАЙОН НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

— В кінці серпня або на початку вересня 1929 року до нашого села прислано «товариша Серова» на чолі інших «тисячників». Він провадив викачку хліба та закликав писатися до колгоспу. Селяни не писалися. Приблизно в листопаді 1929 року село розділили на 4 частини, зігнали селян на збори та всіх записали при вході. Після цього виступив присланий агітатор (прізвища не пам'ятаю), який сказав: «За постановою ЦК ВКП(б) про переведення суцільної колективізації всі селяни повинні обов'язково вступити до колгоспу. Хто не схоче вступати — той ворог совєтської влади».

Невважаючи на такий вибір, запропонований промовцем, не дивлячись на тиск і терор, по всіх 4-х дільницях села, з 2000 дворів, за вступ до колгоспу голосувало лише 4 комуністи та 10 незаможників. 14 чоловік на 2000 господарств! На запит «Хто проти?» — ніхто звичайно не голосував. Тоді керівники зборів оголосили, що список колгоспу затверджено, та коли б хто не схотів бути в колгоспі, він може подати заяву про виключення.

З утвореними в цей спосіб у селі 4-ма колгоспами нічого не виходило. Зимом 1931-32 років наїхали «тисячники», активісти та ГПУ, перевели масові арешти активних селян, викачку по дворах усього збіжжя та примусово утворили з 4-х колгоспів — один, під загадковою назвою «колгосп імени... 518-1040». Така дика назва мусила бути «ответом колхозников на призыв Тульских рабочих № 518-1040».

Населення села не знало, що це власне за назва. Дотеперешніх голів усіх 4-х колгоспів познімали, а поставили нового одного — присланого росіянина Махоніна.

У 1933 році в нашому селі вимерла з го-

лodu велика кількість людей. Вимирали цілими сім'ями та лежали, аж поки навесні трупи почали розкладатися. Тоді їх звозили до великих спільних могил. Скільки людей вимерло, я не можу сказати. Після голоду до нашого села було привезено біля 100 сімей з Московщини.

М. Куліш.

(Селянин М. Куліш з села В'язівка Павлоградського району Дніпропетровської області розповів про терор, розкуркулення, грабунок, засудження, заслання без суду, з сім'ями і без сімей, про примусову колективізація, покинуті діти, голод, масове вимирання Наведено лише деякі факти).

ВЕЛИКО-ТОКМАЦЬКИЙ РАЙОН ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Розповідає селянин Кузьма Дуда з села Нижній Куркулак, що його совсти перейменували на село Ворошилівку Токмацького району Запорізької області:

— Під час визвольної боротьби у нашому селі було повстання, яке було придушене, і з села забрано 100 закладників; частину з них розстріляно, в тому числі сільського священика Олексія Дідовича. Партизанський рух було зліквідовано лише 1924 року. У 1924 році від голоду вимерло в нашому селі до 100 осіб. Перед колективізацією село мало 300 дворів, з яких було розкуркулено 60, у тому числі вивезено на Урал 15 та вигнано з хат 18 сімей. За невиконання держпоставок засуджено 30 господарів і за 8 поміж них пропав усякий слід. Себто вони або були розстріляні, або загинули на засланні.

Під час розкуркулення, очевидно, через неможливість вивезти всі розкуркулені сім'ї, їх зганяли з усього Токмацького району на безлюдні землі зернорадгоспу, на голий степ поміж трьома селами: Харкове, Солодка Балка та Сорочине. Там вони були під командою і охороною «25-тисячника» росіянина Соболева. Частину з них вивезено, а що сталося з рештою, лишилося невідомим. Це місце лежить за 18 км від нашого села, і коли у 1934 році я працював у цьому зернорадгоспі, було виорано сотні великих і малих людських черепів, їх було не менше, як три сотні, а людськими кістками була вкрита вся земля.

Терором і примусом селян було загнано до колгоспу. Головами колгоспу спочатку були з свого села Пилип Муха, потім — Іван Хилько, а з 1933 року прислано росіянина Заболотіна.

Знущання переводилося не тільки над заможними, а і над бідними вдовами. Для прикладу: Софію Овчаренко, матір сімох дітей, та Степаниду Ярошенко, матір п'ятьох дітей, з наказу «тисячника», було повикидано зимою з хат разом з дітьми. Після цього перестуджені менші діти повмирали.

У 1931 році було заарештовано 73-річного священника, який через 4 місяці помер у Мелітопільській в'язниці. Федора Жука заслано до концтаборів, і всякий слід за ним пропав. Церкву закрили, а пізніше пе-

реробили на клуб. Сільського вчителя Леоніда Дідовича (сина розстріляного священника) теж заарештували, і більше за нього ніхто нічого не міг довідатись.

Скільки в нашому селі вимерло з голоду у 1933 році, я не можу сказати. Подаю список 6 сімей, яких я знав ближче і які цілком вимерли (список не наводимо). Багато людей розійшлося з села шукати хліба.

У червні 1933 року через наше село переїжджав тодішній секретар Дніпропетровського Обкому КП(б)У — Хатаєвич. Він безумовно бачив, що робилося на селі, але нічого не допомагав, а вимагав, щоб добре обробити кукурудзу та ярину, добре зібрати врожай та дати більше хліба державі...

К. Дуда.

«Куркулі», так називали московські окупанти людей, викинені з рідної хати, опинились на вулиці, напризволяще.

НА КУБАНІ

Кількома словами нагадаємо недавню історію цього краю. З наказу цариці Катерини II, року 1775, Москва зруйнувала Запорозьку Січ. Частина запорозьких козаків мусила вийти аж за Дунай; інших Москва використовувала для охорони чорноморського узбережжя під новою назвою: Чорноморські козаки. Року 1792 цих козаків переведено на Кубань, і до них почали приходити ті, що поверталися з-за Дунаю. Року 1813 переведено на Кубань козацькі полки бувшої Гетьманщини, а року 1832 набрано в Україні та надіслано на Кубань десятки тисяч дівчат. За 100 років Кубанське Козацьке Військо, ці прямі нащадки запорозьких козаків, та частина селян, утікачів від панщини з України,— заселили цей край аж до Кавказьких гір.

Під час революції 1917 року Кубань проголосила свою волю до державности з Козацькою Радою на чолі. Але подіями Кубань була відірвана від українського материка та попала під вплив російської білої армії Денікіна. Російські білогвардійці переслідували Кубанський самостійницький рух, убили Голову Ради М. Рябовола й інших. Цим фактом денікінська білогвардійщина у великій мірі допомогла перемозі большевиків.

Всупереч українському характерові Кубані, цей край опинився у складі РСФСР. За часів українізації в УССР у 1920-х роках створено українські школи і пресу на Кубані, але цей рух було придушено червоною Москвою.

Хоч як по-звірячому жорстоко переводилися в Україні розкуркулення, колективізація і штучний голод 1932-33 років, на Кубані ці московські звірства переведено з ще більшою жорстокістю.

— Пригадується зима 1930 року в «6-м Отделении СЛОН ОГПУ» (Соловецкие Лагери Особого Назначения ОГПУ) на Кольському півострові за полярним колом. Ми будували залізницю від роз'їзду Білого Мурманської залізниці до того місця у Хібінських горах, де тепер стоїть заполярне місто з назвою спочатку Хібіногорськ, а пізніше Кіровськ. Залізниця ще не була закінчена, а туди вже везли і на 16-й, і на 22-й кілометр розкуркулених з Кубані, — розповідав кубанський козак із станиці Полтавської Федір Семенович Селігор.

Одного дня, саме на тому місці, де ми підсипали колію баястом, серед лісу став паротяг (паротяг з двома вагонами поперед себе.*) «Конвой».

Серед нас, в'язнів, була більша половина українців, в тому числі багато з Кубані. Одного дня, вже під час короткого полярного літа, ми працювали в лісі, недалеко від бараків з розкуркуленими кубанцями. Під час обіду ми розклали багаття, щоб відігнати комарів. Наш конвой сидів трохи далі, біля свого окремого багаття. Серед нас був кубанець, якого Бог обдарував голосом, що за інших умов міг би прикрасити не останню оперу. Він сидів задуманий. Потім своїм оксамитовим баритоном заспівав соло-вступ: «Гей, Кубань, наш рідний краю...» Підхопили і кубанці, і ми, що теж знали і слова, і мелодію. Ця могутня пісня пливла, а з бараків почали виходити всі, хто там був. Якісь невидимі нитки простягалися між кубанцями-в'язнями і кубанцями-напівв'язнями. Поки проспівали куплет, у думках кожного промайнула вся історія і всі історичні кривди... В очах у співаків стояли сльози... За яких 300 метрів під бараками теж витирали сльози... Другого куплету вже не співали. Занадто важко... Є муки фізичні — це були муки душевні... Ще тяжчі від фізичних... Дальші думки перервав конвой: «Давай, поднимайся на роботу!»

До речі, пісню «Гей, Кубань, наш рідний краю» кубанці вважають за свій гімн. Під советами цю пісню найсуворіше заборонено.

Гепеушник одчинив двері вагонів та подав команду вивантажуватися. За дверима вагону був сніг завтовшки півтора метра і мороз 40° за Цельсієм. Ніхто не вилазив. Тоді старший ускочив до вагону й, почавши від дверей, пхав у сніг чоловіків, дітей і жінок з немовлятами на руках. Чоловік викинутої з дитиною жінки кинувся на цього ката, але двоє гепеушників підняли його на багнетах рушниць і викинули через двері у сніг. Цілий день і багато наступних днів з роз'їзду Білого подавали по два вагони з цими нещасними людьми з Кубані, їм наказали рубати ліс і будувати для себе бараки. Бараків ще не закінчено, а вже були десятки мертвих, переважно дітей. Поховати було ніде: скрізь під снігом були кам'яні скелі, на яких росли низькі полярні хвої.

Ф. С. Селігор.

*) Залізниця ще була в такому стані, що від роз'їзду Білого могли проходити лише такі потяги з малими паротягами.

У ТЮРМАХ ПОЛТАВИ

В 1930 році в Решетилівському райсуді кожного дня відбувалася розправа над невинними українськими селянами. Вироки в цих судах діставали селяни по різному, на якого як глянула комуністична «справедливість». Але не було жодного випадку, аби хто-небудь із них був виправданий.

Дійшла черга і до нашої родини. Саме на Свят-вечір застукали до дверей нашої хати.

— Хто там?

— Свої!

Увійшли до хати справді «свої»: начальник решетилівського розшуку Зеленський, два міліціонери, два цивільні поняті, а в нашому дворі вже стояли дві підводи із сусіднього колгоспу. Начальник розшуку одразу ж заявив:

— Ми зробимо у вас обшук!

Після того вони перерили нашу скриню, шафу і різні господарські схови, до кишенькового гаманця і до закутка за святими образами на стіні включно. Ми сиділи й не ворушилися. Поняті теж блимали переляканими очима мовчки, бо добре знали, що й до них прийде черга.

За якийсь тиждень знову був у нас обшук — і тоді знайшли гроші. Зеленський одразу зрадів:

— На що ховав гроші? А у тебе ж багацько боргів пролетарській державі! Отже, на ці гроші я накладаю арешт. В міліції складемо акта. А зараз одягайся! Поїдемо.

У міліції знову зробили мені обшук — забрали останні копійки й документи. Справді, для чого мені це все, коли у всьому опікуються органи влади наді мною і навіть над моїм життям?

Третя камера Решетилівської райміліції була розрахована щонайбільше на 7 душ. Тепер же вона була просто до неможливості напханою: в ній було аж 36 арештованих! Коли я переступив поріг цієї камери, то мені одразу вдарило в ніс зловоння параші.

7 січня 1931 р. відбувся у Решетилівці суд, і я отримав 4 роки ув'язнення з позбавленням у правах. 15 січня мене вже відрядили на етап до м. Полтави, в тюрму, що на вулиці Кобиляцькій. Там, у карантинній камері, мені довелося пробути не встановлених 14 днів, а тільки 5, бо в той час вся тюрма була переповненою. Адже провади-

лася ліквідація куркулів, як кляси. Для комуністичних будов на півночі потребувалася неймовірно велика кількість дешевих рабів, що працювали б за 300 грамів чорного хліба та чисту воду.

Після відбуття карантину мене перевели в камеру 67, внизу. Ця камера виявилася дивовижно порожньою, бо вночі відійшов етап на північ. Отже, я зовсім просто сів на нарах біля вікна.

— Маєте щось закурити? — запитав мене якийсь селянин.

— Так, нате, закурюйте.

— А скажіть, з якого ви району? — знову запитав селянин. А одержавши відповідь, сказав: — А я з Рублівського. Отже, мій і ваш райони майже на одній віддалі від Полтави. А як у вас там пройшла колективізація?

Я відповів, що не всі пішли у колгоспи: одні вибрали раптову смерть або заслання, а інші — повільне вимирання у колгоспах.

— Але у нас, у Рублівці, — говорив селянин, — до колгоспу гнали всяким терором. У Рублівській сільраді, у дворі, було викопано яму. Коли під час колективізації виявлялися такі, що на них не впливали ніякі застрашування, то представник совєтської влади, якийсь «25-тисячник», придумав закопувати таких селян у землю аж попід руки. Істинний Бог! — забожився мешканець Рублівського району.

Недовго сиділи ми так просторо. Пізно ввечері того ж дня прибув до нашої тюрми великий етап із Ромен: 12 товарових вагонів, набитих повним повно. За словами новоприбулих, це все були наші селяни з термінами ув'язнення від 7 до 10 років.

Наша камера 67 була розрахована не більше, як на 20 осіб. Тепер в ній було аж 83 душі! Пізніше весь цей Роменський етап відправили на північ.

У наступному році я сидів уже в тюрмі на Пушкінській вулиці. Тут були майже всі вже засуджені. Підслідственних серед в'язнів було дуже мало. Всі працювали або у в'язниці, або поза нею під суровим доглядом і збройною охороною. Харчовий приділ в'язнів був дуже малий. Ті, що працювали по різних тюремних майстернях, отримували щоденно по 150 грамів гливкого чорного хліба. Інші ж отримували тільки по 100 гра-

мів. Жирів не видавалося жодних. Баланда була для всіх однакова — з мерзлих буряків та гнилої картоплі. Коли в'язнів випускали на прогулянку в двір, то там вони з голоду паслися, як худоба, їли все, що знаходили у смітниковій ямі: шкарлупу з буряків чи картоплі або що знаходили. Навіть траву в дворі тюрми, попід парканом, виїли всю так, начебто її ніколи там зовсім не було.

Всі в'язні були аж чорні від голоду й дуже слабкі. Багато із них пухли від недоїдання. Коли перед смертю в'язня опух відтухав, то з нього сочилася вода. Смертність в'язнів була величезна. Щоденно вмирало по 30 душ різного віку, а в тюрмі тоді перебувало біля 2000 осіб. Тюремний лікар байдуже складав акта на кожного в'язня, що помер, з зазначенням: «параліч серця». Цього акта здавалося у справу до архіву. І все.

Одного дня провозили через приворотну вахту трупи померлих на дорогах. Їх було накладено у два ряди, як снопи. Але цей раз серед них лежав один старик років 51-52, Макарушка на прізвище, який ще був живий.

— Не везіть мене до ями! Я ще буду жити! — просився цей старик. Але голос його був дуже слабкий, ніби замогильний. Тюремна адміністрація не звернула на це ніякої уваги.

Начальником Полтавських тюрем був тоді колишній великий землевласник-поміщик Забелін. Ця потвора, а не людина, виглядала, як купа м'яса, випечена на українському хлібі та салі. Він вигадував різні тортури для в'язнів. Він же був начальником «поправно-трудова колоній» на станції Божкова, філії її у Петрашах та в інших околицях Полтави.

У липні 1932 р. нас відправили на станцію Божкова на прорив — для збирання врожаю. У тому році врожай на Україні був вище середнього. Нас вивантажили з вагонів і до колонії — близько 2 кілометрів — вели пішки під конвоєм із собаками. Комендант цієї колонії Д. був сам раніше ув'язненим, а тепер працював тут по вільному найму. У дворі колонії нас вишикували в два ряди. Комендант сказав нам промову такого змісту:

— Хто буде добре робити і слухатися,

та не буде тікати, — той скоро відбуде свій термін кари!

Але у кожного в'язня були свої власні пляни: одні робили добре і без конвою, а інші і то дуже багато — тікали, їх ловили і давали другий термін ув'язнення («добавка з приколкою»). Тут була велика кількість дозорців, але я помічав, що й вони погано жили: не вистачало їм їхнього приділу. Неодноразово вони випрошували у нас різної городини: огірків, цибулі, капусти, помідорів, ягід та іншого. Сільськогосподарська колонія Божкова в той час мала силу продуктів усякого гатунку. Але це все було у повному розпорядженні колишнього царського великого землевласника Забеліна, який за старого режиму наймав собі робітників у свій маєток. А тепер він тут знову розпоряджався 7500 десятинами землі та до тисячі душ рабів-невільників, переважно українських селян, що працювали на цій землі. Ці дуже добрі, покірні й працюючі люди були засуджені нізащо. Але вони терпляче обробляли своїми мозолистими руками ці 7500 десятин землі, обслуговували молочну ферму з 150 дійними коровами та з 675 головами молодняка, стайню з 175 конями, отару овець на 500 голів, курячу ферму, свиноферму з 4000 голів свиней, працювали вони й на 5 парових молотарках і т. д. Все це опрацьовували руки наших селян-хліборобів. Але кому? І за що?

Цих людей ув'язнювали нізащо. Тільки для того, щоб вони даремно, за 400 грамів чорного хліба, працювали, аби добре жилося «забеліним», новим «соціалістичним» сталінським поміщикам — дворянам.

В той час у цій колонії відбувалося велике будівництво корівників, конюшень, свинарників. Було побудовано також добрий кількоповерховий будинок і для цього советського вельможі Забеліна. Треба зазначити, що ця колонія була в селі, але селян тут уже не було, бо всіх мешканців цього села було вислано звідси геть, як куркулів, а вся земля, яка раніше була власністю цих селян, перейшла в розпорядження цієї трудколонії, а також і їхня худоба, коні, реманент і взагалі все господарство. Начальник цієї колонії Забелін мешкав у Полтаві, але мав тут окремих дім, що був відібраний у одного заможного селянина. За-

На рабських роботах в колгоспах за шматок хліба, якщо ще його дали. Переважно треба було працювати голодному.

Белін часто приїздив сюди, причому це відбувалося з пишною церемонією: вся прислуга цієї загородної віли Забеліна мусила його зустрічати.

Так ішла тут праця до глибокої осені. Коли ж почалися дощі, то цих обірваних, напівроздітих і босих людей було відправлено звідси великим етапом на північ. Бо навіщо цьому вельможі раби без діла? Сільськогосподарських робіт стало менше, тому було залишено всього коло 500 душ.

Нових рабів наловлять по Україні повесні наступного року! Сюди часто приїздили з Полтавських тюрем — на Кобиляцькій та на Пушкінській вулицях — за овочами: капустою, картоплею, буряками.

— А як там тепер? — запитував я їх.

— А так, як і раніше: кожного дня біла кобила вивозить на дороги померлих людей із тюрми, а влада, заставляючи лікарів, все пише акти про «параліч серця»...

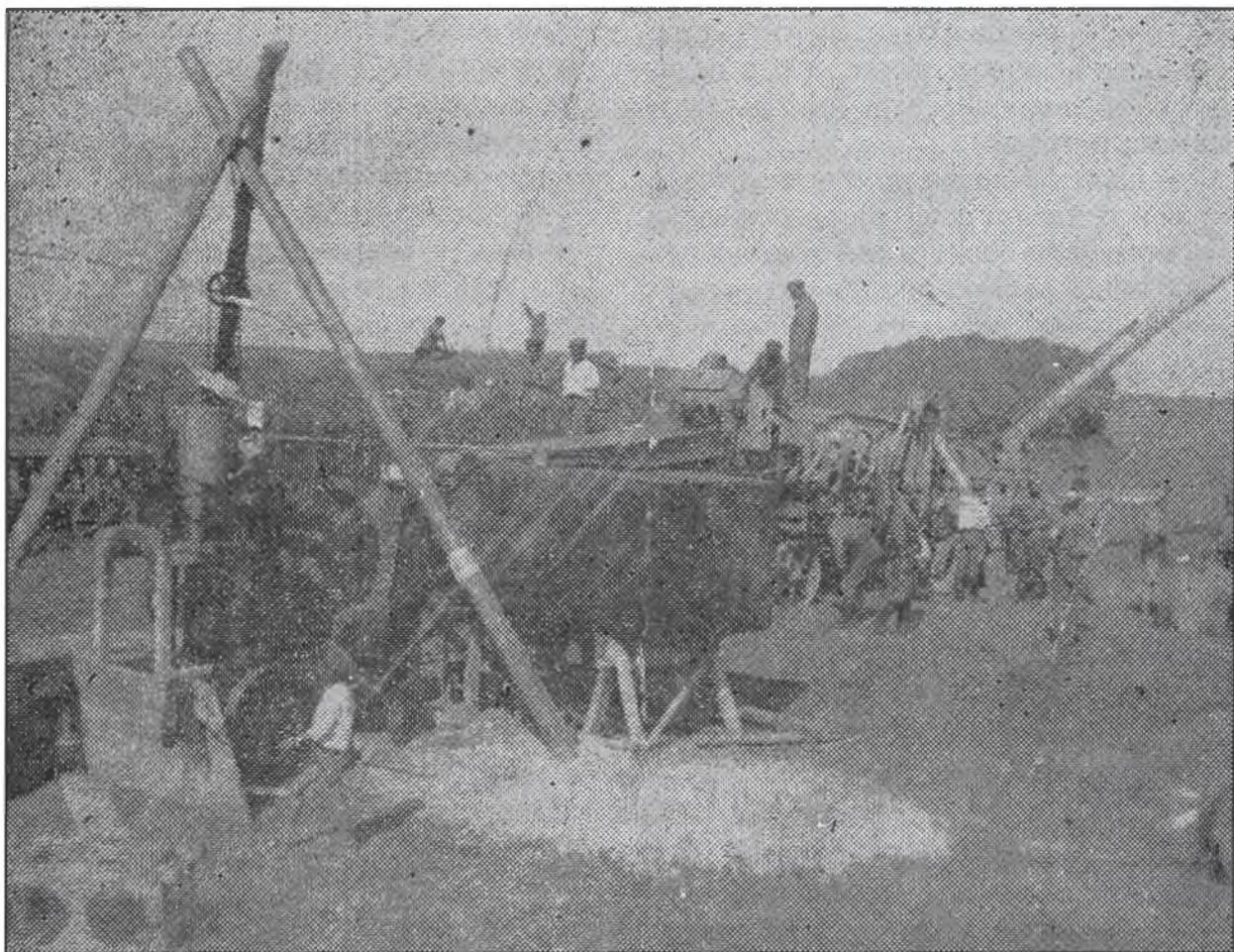
П. Решетилівський.

“В одному з листів до Молотова Сталін пише: «Згоден також, що по валовому збору зернових на 31 рік треба взяти 698 млн. центнерів. Не менше» (“Коммунист”, № 11, 1990). На цьому моменті варто зупинитися докладніше. Апологети сталінського режиму, виправдовуючи запрограмований голодомор на Україні, пояснюють: уряд змушений був форсувати вивіз зерна за кордон, щоб перекрити зростаючі валютні видатки на придбання зарубіжного обладнання. Нині доступні нам цифри засвідчують аморальність такого твердження: в 1930 році зі зібраних 835 млн. центнерів хліба було вивезено 48,4 млн. центнерів, в 1931 році — з 695 млн. — 51,8 млн. центнерів. Порахуйте, яка частка хлібозбору експортувалася. Зрозуміло, нищівна хлібовикачка в 1932 році з України не диктувалася темпами хваленої сталінської індустріалізації...”

**Володимир Маняк, письменник.
(Голод: чому і як? Народна книга меморіал. 33-й: голод. - Київ, 1991).**

У новостворених колгоспах на перших роботах.

На колгоспних роботах.

СПІЛКА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (СВУ)

22 листопада 1929 року Балицький виступив у газеті “Чорноморська комуна” під рубрикою “Від державного політичного управління України” з повідомленням про викриття контрреволюційної організації під назвою “Спілка Визволення України” (СВУ). Він писав, що до складу цієї організації входили “колишні міністри, офіцери, єпископи, учасники банд”, що очолював її академік С. О. Єфремов. Оскільки в майбутньому деяких означених категорій на лаві підсудних не виявилось, повідомлення Балицького слід вважати своєрідним прогнозом. “Змовники” нібито ставили собі за мету реставрацію капіталізму на Україні й утворення буржуазно-поміщицького уряду.

На другий день, СВУ було вже присвячено всю першу полосу цієї газети, а вгорі надруковано: “Пролетарі Одеси вимагають найвищої міри покарання агентам світової контрреволюції”

Про повсюдні мітинги у Києві сповіщала 23 листопада 1929 року республіканська газета “Комуніст”, вимагаючи засудити до розстрілу “продажних вишкребків української контрреволюції” 25 листопада 1929 року з повідомленням про викриття СВУ в газеті виступив В. Я. Чубар, а 25 і 26 лютого 1930 року — П. П. Любченко.

З 22 по 27 листопада у Харкові проходила 2 сесія ВЦВК під головуванням Г. І. Петровського, який вже в перший день роботи повідомив присутнім, що: “Останніми часами викрита велика контрреволюційна організація на чолі з академіком Єфремовим, що зветься “Спілка Визволення України”. Вона наочно свідчить, на що здатні представники науки — прислужники капіталу в боротьбі проти робітничо-селянської влади! В той час, як робітники та селяни тяжко працюють над відбудовою свого господарства, змовники гостять ножа, щоб всадити його в спину робітничо-селянської влади.

Та пролетаріат, біднота, середняки і трудова інтелігенція міцніше згуртуються навколо комуністичної партії і Рад, немилосердно знищуючи будь-які контрреволюційні угруповання” Початок був зроблений. Випади та погрози на адресу СВУ та її “керівника” С. Єфремова прозвучали майже в усіх виступах урядових осіб. Але чи не найхарактернішим є те, що на сесію прибула орга-

нізована ЦК КП(б) У та ДПУ делегація академіків з єдиною метою — затаврувати колишніх колег, як “клятих ворогів” диктатури пролетаріату.

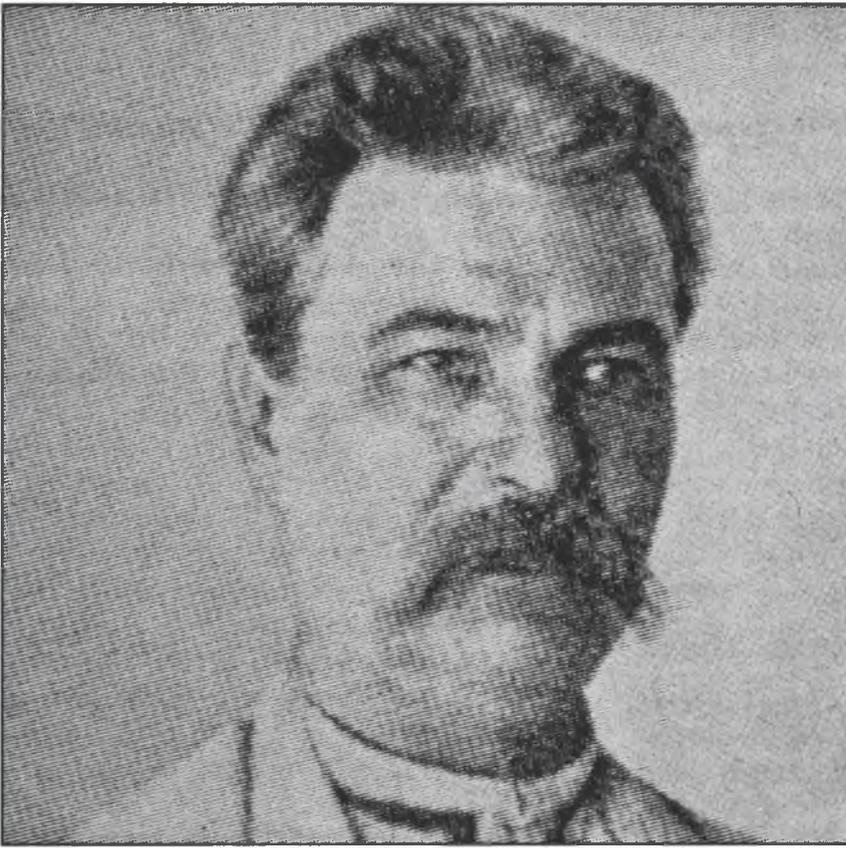
До делегації увійшли: неодмінний секретар ВУАН Корчак-Чепурківський — відомий гігієніст, людина за фахом далека від політики, академік Семковський та ін. 73-річний Корчак-Чепурківський у своєму виступі заявив: “Від імені Академії, як неодмінний її секретар, висловлюю рішучий протест і обурення на цю спробу з боку контрреволюціонерів прикрити інтереси ворожих сил і злочинної роботи інтересами науки, культури і національного визволення”

Академік Семковський, який виступив російською мовою, пішов далі: “...пытаются поднять шум по поводу того, что будто бы на Советской Украине «преследуют интеллигенцию». Это бесстыдная ложь. Вы знаете, что у нас в Советской Украине перед наукой и культурой, подлинной наукой и подлинной культурой, раскрыты такие возможности, каких история человечества еще не знала”

Погодьмося, що виступи, та й сама місія академіків, не мали нічого спільного з тим, як ще у 1920 році академік В. Вернадський визволяв з підвалів ВЧК своїх побратимів — С. Єфремова та П. Стебницького. Інші часи, інші люди?

Процес розпочався в неділю, 9 березня 1930 року, о 17 годині 30 хвилин. Справа слухалася так званим Особливим складом Найвищого суду УРСР під головуванням Антона Приходька, високої, лисуватої людини, який ніколи не був фаховим суддею і обіймав посаду заступника наркома освіти (наркомом, як ми вже згадували, був М. Скрипник). Колишній член Центральної Ради, член партії УПСР, він мав бути, максимально слухняним, аби уникнути подібної долі, отож добре все розумів, відслуговуючи авансом.

Склад суду був затверджений спеціальною постановою ЦВК, чим підкреслювалось особливе значення, яке уряд надавав процесові. (Звичайно ж, питання про склад суду вирішується безпосередньо в судових інстанціях). Власне кажучи, юристом тут був лише один член суду, Григорій Волков, колишній студент-правник, який у майбутньо-

Сергій Сфремов, видатний політичний діяч, публіцист, історик української літератури, народився на Київщині в родині священика. Освіту здобув у Київському університеті, на юридичному факультеті. Український патріот, арештований советською владою 1929 року, засуджений в Харкові на смертну кару, обвинувачений на суді, як творець Спілки Визволення України (СВУ). В 1930 році суд змінив кару смерти на 10 років ув'язнення. Ув'язнення перебував у різних тюрмах, де й в 1939 році помер.

му стане заступником губернського прокурора, а згодом і заступником голови Верховного суду УРСР з кримінальних справ. Третій суддя був І. Соколянський — вчений-педагог, який очолював Інститут дефектології. Запасні судді були дібрані за соціальною ознакою — робітники, селяни, інтелігенція. З правового боку, цих суддів характеризував низький професіоналізм, на що, власне, й розраховували організатори процесу, і повне невміння вести судове засідання. О. Семененко згадував, що Волков, який теж не мав ще досвіду судової роботи, але, як правник, інтуїтивно відчував логіку процесу, постійно підказував Приходьку, до яких процесуальних заходів треба вдаватися за тих чи інших обставин, і дістав за це від Ніковського прозвище “суфлера”

Назву й інших учасників процесу. Державним обвинувачем виступив заступник наркома юстиції і генерального прокурора М. Михайлик, який згодом стане членом ЦК КП(б)У, наркомом юстиції та генеральним прокурором республіки. Досвід ведення політичних процесів він отримав ще 1921 року у справі Української партії С-Р, де головував. іншими державними обвинувачами стали Л. Ахматов (Ахматов Лев Соломонович — син київського адвоката Ахманицького) — майбутній кандидат у члени ЦК, а також

Якимишин та Байстрюков, які відігравали дуже незначну роль у процесі.

Громадськими обвинувачами були секретар ЦК КП(б)У П. Любченко, відомий письменник О. Слісаренко, а також малознані Кравчук та Соколовський. Підсудних захищало чотирнадцять адвокатів. Кожен з підсудних мав право поміняти захисника, обравши собі іншого, але був обмежений офіційним списком. Замовити собі захисника поза тим списком ніхто не мав права. Таке обмеження саме по собі було грубим порушенням закону.

Після звільнення з-під варті інженера Коробцова перед судом стали 45 чоловік, серед них 26 наукових працівників, два письменники, два студенти, священик, решта — викладачі шкіл, службовці різних установ, мешканці восьми міст республіки.

Якою могутньою і розгалуженою мала б бути організація, якщо вона створювала свої “центри” в найбільших містах республіки! Виняток, певна річ, становив Харків. Хто б наважився звити контрреволюційне гніздо в Харкові, під носом у пильного ДПУ республіки на чолі з самим Балицьким? Процесові, зважаючи на його винятковість, дали розгорнуту назву: “Справа контрреволюційної організації, що іменувалася “Спілкою Визволення України” і готувала повалення

Радянської влади шляхом збройного повстання”

Як на ті часи, вже в самій назві було закладено вирок. Декларативний, неконкретний характер обвинувачення визначив тон усього процесу.

На думку обвинувачів, Єфремов, Дурдуківський, Гермайзе, Ніковський, Голоскевич і Товкач після розгрому петлюрівського війська створили підпільну контрреволюційну організацію “Братство української державності” (БУД). Ця організація, очолювана Єфремовим, з 1920 до 1924 року нібито вела роботу по підготовці збройного повстання. Сам Єфремов керував куркульським та диверсійним бандитизмом на Україні, маючи постійний зв'язок з Ангелом, Гайовим, Шляховим, Зеленим та іншими “бандитами” БУД, стверджували обвинувачі, чинив масовий та індивідуальний терор проти робітників і селян та організував на Україні мережу контрреволюційних бойових осередків.

Після самоліквідації БУДу в 1924 році Єфремов та інші організатори антирадянських групувань начебто приступили до створення нової антирадянської підпільної організації, формуючи її з опозиційно настроєних до Радянської влади колишніх соціалістів-федералістів, українських соціал-демократів, соціалістів-революціонерів і т. п.

У 1926 році, за висновком слідства, створення організації, що дістала назву “Спілка Визволення України”, було завершено. СВУ, як значиться в обвинувальних документах, мала зв'язок з однойменною емігрантською організацією та з петлюрівським закордонним центром, ставила за мету повалення Радянської влади шляхом збройного повстання з допомогою іноземної інтервенції, реставрацію капіталістичного буржуазного ладу з військово-фашистською диктатурою. Природно, вона мала програму й статут, що визначали функції і структуру організації. З метою конспірації організація була поділена на “бойові підпільні групи” - п'ятірки, а також на секції - академічну, шкільну, педагогічну, медичну, видавничу, кооперативну, церковну (автокефальну) та “ІНАРАК”. В інституті української наукової мови ВУАН була так звана, неофіційно, інститутська Нарада Активу. ДПУ цій аббревіатурі надала значення конспіративності і виділила її як окрему секцію СВУ. До підпільної організації входила й “Спілка української молоді” За цим заду-

мом на чолі секції стояла президія СВУ та її голова С. Єфремов, заступник В. Чехівський та скарбник — секретар В. Дурдуківський. Збройне повстання “було призначене” на 1930-1931 роки.

Чільне місце в звинуваченні відводилось згадуваним програмі та статуту СВУ, але такі документи не існували, тому в цілком таємному меморандумі ДПУ “Про контрреволюційну організацію “СВУ” автори, за власним розумінням, сфальсифікували такі її пункти: «думаем, что на суде надо развернуть не только повстанческие и террористические дела обвиняемых, но и медицинские фокусы, имевшие своей целью убийство ответственных работников. Нам нечего скрывать перед рабочими грехи своих врагов. Кроме того, пусть знает так называемая “Европа”, что репрессии против контрреволюционной части спецов, пытающихся стравить и зарезать коммунистов-пациентов, имеют полное “оправдание” и по сути дела бледнеют перед преступной деятельностью этих контрреволюционных мерзавцев. Наша просьба согласовать с Москвой план ведения дела на суде. № 8/ш. 2.1.30 г. 16-45. Й. Сталин».

Цей документ, власне, знімає якщо не всі, то, принаймні, більшість питань, що виникають при ознайомленні зі справою. Найголовніше ж — чому суд заніс до вироку звинувачення, які навіть відповідним чином не досліджувалися і не знайшли ніякого підтвердження у справі, — звинувачення в терорі, в тому числі медичному, і намагання розв'язати збройне повстання.

“М'який” вирок став трагедією для всіх засуджених не тільки тому, що завдав фізичних та моральних страждань, а й тому, що визначив долю майже кожного з них у недалекому майбутньому, коли почалося масове полювання на “ворогів народу” і коли вони, без вини винуваті, в судовому чи позасудовому порядку або знищувались, або зазнавали нових випробувань.

Мало кому вдалося повернутися з місць ув'язнення після закінчення строку покарання, а тим, хто звільнився, — від нової, ще прискіпливішої “опіки” ДПУ.

Ким були ці люди, засуджені у справі СВУ? Як склалися їх подальші долі? Без відповіді на ці запитання наша розповідь була б неповною.

Єфремов Сергій Олександрович, наро-

*Микола Павлушков,
засновник
Спілки Української Молоді
(1925 року),
активіст Спілки
Визволення України,
арештований
в 1929 році і засуджений у
Харкові в 1930 році.
Спілка Української Молоді
і СпілкаВизволення Украї-
ни
мали мету визволити
Україну з-під
комуністичного понево-
лення.
Миколу Павлушкова
окупанти
засудили
на смертну кару.*

дився 6 (19) жовтня 1876 року в с. Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії в родині священика. У 1891 році закінчив духовну школу в Умані і вступив до Київської духовної семінарії, але за так звану “неблагонадійність” залишив її у 1896 році. Здавши екстерном за гімназичний курс, поступив на юридичний факультет Київського університету, який закінчив у 1901 році.

Замість правничої практики, обрав шлях літературознавця, публіциста, прагнучи якнайповніше сприяти національному відродженню та радикальним демократичним зрушенням у суспільстві.

С. Єфремов брав активну участь у створенні Української радикальної, а потім радикально-демократичної партій, пізніше — партії соціалістів-федералістів, у роботі Товариства українських поступовців, редагував українські часописи. Йому належать фундаментальні праці про творчість І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Карпенка-Карого, про літературне й громадське життя в Україні, а також “Історія українського письменства”

Після Лютневої революції 1917 року Сергія Єфремова обрано членом та товаришем голови Центральної Ради, призначено секретарем з міжнародних справ. Він стає одним з перших академіків, а з

1922 року — віце-президентом ВУАН.

Після встановлення у Києві Радянської влади С. Єфремова було заарештовано, але заступництво президії ВУАН та її президента В. Вернадського врятувало йому життя. Якийсь час він переховувався під чужим прізвиськом в селі Будаївці (поруч з Бояркою), а після амністії повернувся до Києва, відновив роботу в Академії наук. Недивлячись на його досить різкий та відвертий характер, С. Єфремова постійно оточують вчені, письменники, яким він охоче допомагає не лише порадами, а й у працевлаштуванні чи матеріально. Відомі його піклування про В. Самійленка, М. Рильського, Л. Яновську, С. Тобілевич, О. Рудченко (дружину Панаса Мирного) тощо.

Неврівноважені стосунки з М. Грушевським призвели до звільнення С. Єфремова з посади віце-президента ВУАН, а постійні конфлікти з наркомом освіти М. Скрипником — до переслідувань, фальшування кримінальної справи і, зрештою, у липні 1929 року — до арешту.

Десятимісячне утримання під вартою, зневага, образи, фізичні й духовні тортури, погрози зламали цю високоосвічену і горду людину. Він змушено визнав свою вину як керівника підпільною антирадянською організацією СВУ, заперечуючи лише ок-

ремі пункти звинувачення, такі як терор, організацію збройного повстання.

19 квітня 1930 року було оголошено вирок Найвищого суду України, за яким С. Єфремова було засуджено на десять років ув'язнення з позбавленням прав на п'ять років.

С. Єфремов помер 31 березня 1939 року у в'язниці м. Ярославля, за три місяці до закінчення строку покарання.

Чехівський Володимир Мойсейович, народився 1876 року в с. Гороховатка Київської губернії в родині священика. Закінчив Київську духовну академію. До революції був викладачем Подільської, потім Київської духовної семінарії. Вперше ввів у Подільській семінарії викладання і богослужіння українською мовою. Професор богослів'я. За часів Директорії — Голова Ради народних міністрів УНР, весною 1919 року — Голова Комітету охорони республіки.

Відіграв видатну роль у ставленні Української Автокефальної Церкви. 1 січня 1919 року як голова уряду підписав "Закон про вищий уряд Української Автокефальної Православної Соборної Церкви" з створенням незалежного від Росії Українського Церковного Синоду. Пункт 6 Закону проголосував, що "Українська Автокефальна Церква з її Синодом і духовною ієрархією ні в якій залежності від Всеросійського Патріарху не стоїть" На початку лютого 1918 року був ініціатором заснування й головним ідеологом "Українського Православного Братства імені св. Кирила та Методія" В дусі церковного вчення В. Чехівського була створена так звана "Друга УАПЦ" У листі до д-ра М. Копачука в серпні 1922 року Чехівський писав: "Собор скинув зі всіх православних українців гидке насильство московського патріархату, установив автокефалію, відновив українську національну ієрархію"

В. Чехівський — одна з найцікавіших постатей нашого національного життя і справедливо чекає на свого неупередженого біографа. Він був арештований 17 липня 1929 р. і засуджений на десять років ув'язнення з позбавленням прав на п'ять років. Відбував покарання на Соловках. У 1936 році строк ув'язнення рішенням НКВС було продовжено ще на десять років. 9 жовтня 1937 р. "трійкою" УНКВС Ленінград-

ської області засуджений до смертної кари, розстріляний 3 листопада 1937 року.

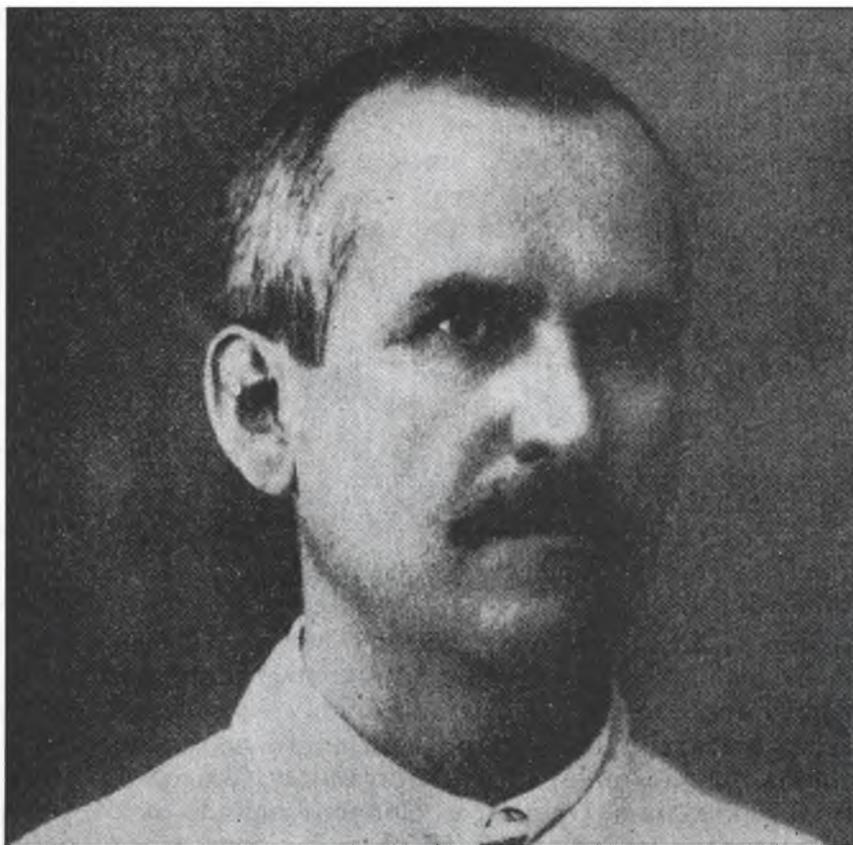
Дурдуківський Володимир Федорович, народився 17 вересня 1874 року на Київщині. Закінчив Київську духовну академію. Працював директором 1-ої Української трудової школи ім. Т. Г. Шевченка, створеної на базі 1-ої української гімназії м. Києва. Відомий літературний критик і педагог, друкувався в українських періодичних виданнях. Перед арештом 3 липня 1929 року очолював науково-педагогічну комісію ВУАН.

Слідством йому відведена роль секретаря-скарбника, члена президії СБУ. Засуджений на вісім років ув'язнення з позбавленням прав на три роки. Є свідчення, що незабаром був звільнений за станом здоров'я. У 1937 році заарештований вдруге. 31 грудня 1937 року особливою нарадою УНКВС Київської області засуджений до розстрілу. 25 січня 1967 року В. Ф. Дурдуківський помертньо реабілітований.

Щепотьєв Володимир Олександрович, народився 25 жовтня 1880 року в Полтаві в родині службовця. У 1904 році закінчив Петербурзьку духовну академію. Професор Полтавського інституту народної освіти. Літературознавець, етнограф, збирач фольклору, перекладач, музикознавець — всебічно освічена, талановита людина. Автор збірок та літературознавчих розвідок.

Заарештований 15 листопада 1929 року. Засуджений до заслання на три роки. Після повернення жив у с. Веприк Гадяцького району. У 1937 році знову заарештований і 19 листопада 1937 року "трійкою" УНКВС Полтавської області засуджений до розстрілу. Вирок виконано 29 листопада 1937 року. Родичів сповістили, що він помер у виправно-трудовах таборах 20 травня 1941 року від паралічу серця. Постановою президії Полтавського обласного суду від 5 липня 1958 року рішення "трійки" скасоване, справу закрито через відсутність доказів.

Голоскевич Григорій Костянтинович, народився 1885 року в селі Супрунківці Кам'янець-Подільського повіту, науковий співробітник ВУАН, редактор "Словника живої української мови" Відомий мовознавець,

Володимир Чехівський.

учень академіка О. Шахматова. Заарештований 17 серпня 1929 року. Засуджений на п'ять років позбавлення волі. Покарання відбував у Ярославській тюрмі, потім був висланий до Тобольська.

Ігор Качуровський у листі до автора писав з Мюнхена, що Голоскевич "жив на засланні в Тобольську. Його, за відомостями, котрі кількаразово фігурували в українській емігрантській пресі, знайдено повішеним у міському парку. Дати його загибелі з'ясувати дотепер не вдалося. Так само не знаємо, чи це було самогубство, чи може, вбивство. Його "Правописний словник" перевидано в Нью-Йорку"

Ганцов Всеволод Михайлович, народився 7 грудня 1892 року в Чернігові. Вчився в Чернігівській гімназії, а з 1907 року — в колегії Павла Галагана, яку закінчив з золотою медаллю. У 1916 році з відзнакою закінчив історико-філологічний факультет Петербурзького університету. За рекомендацією академіка О. Шахматова його залишено при університеті професорським стипендіатом. У жовтні 1918 року В. Ганцов переїздить до Києва, де спочатку працює в університеті, а з лютого 1919 року — секретарем комісії ВУАН для складання "Словника

живої української мови". З червня 1920 року й до дня арешту 28 серпня 1929 року — керівник цієї комісії. Водночас працював викладачем Інституту народної освіти, у 1927-1929 роках перебував у відрядженні у Берліні, Гамбургу, Парижі. Член Першого Інтернаціонального лінгвістичного конгресу в Гаазі.

Засуджений на вісім років ув'язнення з позбавленням прав на три роки. У серпні 1937 року закінчився строк позбавлення волі, але з місця ув'язнення на Соловках його не звільнено. Натомість особливою нарадою НКВС СРСР 15 квітня 1938 року був він знову засуджений на вісім років позбавлення волі. Відбував покарання в Латинському таборі у Комі АРСР. Звільнився 20 грудня 1946 року, пересидівши більш як півроку. В пошуках роботи та притулку жив у Запорізькій області, в м. Олександрові Володимирської області та в Казахстані. У грудні 1949 року знову заарештований і 19 квітня 1950 року рішенням особливої наради МДБ СРСР засланий на спецпоселення до Красноярського краю. Звідти бун переведений в Єнісейський район Таймирської національної округи, де жив до вересня 1956 року спочатку як спецпоселенець, а потім працював бухгалтером місцевої райзаготконтори. В кінці

1956 року повернувся до Чернігова. У 1958 році частково реабілітований і в 66-річному віці отримав право на пенсію. Помер у 1979 році.

Дубровський Віктор Григорович, народився 1876 року у Фастові Київської губернії. Лексиколог, науковий співробітник Інституту української наукової мови ВУАН. Автор відомого та широко вживаного “Московсько-українського словника” та “Московсько-української фразеології” і “Російсько-українського технічного словника”, що стали тепер бібліографічною рідкістю.

Заарештований 15 вересня 1929 року. Засуджений на три роки позбавлення волі. На слідстві та в суді конкретних звинувачень йому не висунуто, і за законом він мав бути виправданим. Строк відбув у Ярославському політизоляторі. Звільнившись, оселився з родиною в Алма-Аті, де працював у місцевому цукротресті.

1 грудня 1937 року його знову засуджено на десять років позбавлення волі. Особливою нарадою НКВС 16 грудня 1942 року попереднє рішення було змінено. 66-річному в'язневі зменшили строк позбавлення волі. Звільнений 22 лютого 1943 року із “Свободлагу” Амурської області. Як і де він закінчив життя, за свідченням Б. Антоненка-Давидовича, не знав навіть його рідний син. Якихось документальних свідчень теж покищо не виявлено.

Ніковський Андрій Васильович, народився 1885 року в с. Малий Буялик Херсонської губернії. Відомий літературознавець і публіцист, редактор української газети “Рада” у 1913-1914 рр. та тієї ж газети під назвою “Нова Рада” у 1917-1919 роках. Член Центральної Ради, міністер закордонних справ УНР у 1920 році, перший голова Українського Національного Союзу. Після повернення у 1924 році з еміграції — співробітник ВУАН, один з редакторів “Словника живої української мови”

Заарештований 23 липня 1929 року. Засуджений на десять років ув'язнення з позбавленням прав на п'ять років. Звільнений 21 квітня 1940 року. Після, за свідченням сучасників, переїхав до дочки в Ленінград. А. Ніковський помер з голоду в блокадному місті.

Слабченко Михайло Єлисейович, наро-

дився 1882 року на Одещині. У 1910 році закінчив Новоросійський університет, пізніше навчався у Парижі. Видатний український історик, професор Одеського інституту народної освіти, академік, керівник Одеської філії ВУАН. Автор численних історичних праць, таких як “Опыты по истории права Малороссии XVII й XVIII вв.”, “Феодализм на Украине”, “Матеріяли до економічно-соціальної історії України”, п'ятитомної “Организации хозяйства Украины (от Хмельнитчины до мировой войны)” та багатьох інших. У часи Першої світової війни мав чин капітана, був командиром батальйону, мав поранення та контузії, нагороджений орденами й медалями. Заарештований останнім - 20 січня 1930 року. Засуджений на шість років з позбавленням прав на два роки. Відбував ув'язнення на Соловках. З 1936 року йому було дозволено жити в Йошкар-Олі, але, з якихось причин, невдовзі він був засланий до м. Кіровська Мурманської області. Позбавлений усіх вчених звань, якийсь час учителював в Архангельській області. Після війни у поверненні до Києва або Одеси йому відмовили, тому М. Слабченко працював учителем географії в одній із сільських шкіл на Київщині, а потім викладачем французької мови в м. Первомайську, де й помер у 1953 році.

Гермайзе Йосип (Осип) Юрійович, народився 23 липня 1892 року в м. Києві. За іншими даними у Віленському повіті в родині хрещеного єврея, міщанина. Закінчив гімназію та історико-філологічний факультет Київського університету. Відомий український історик і публіцист, професор Київського інституту народної освіти. Науковий співробітник ВУАН, секретар історичної секції та голова Археографічної комісії. Автор історичних праць “Нариси з історії революційного руху на Україні”, “Коліїщина в світлі новознайдених документів” тощо, а також статей, історичних нарисів та численних передмов до художніх творів на історичну тематику, що відзначалися ґрунтовністю та історичною об'єктивністю.

Заарештований 27 липня 1929 року, засуджений на п'ять років з позбавленням прав на два роки. 26 липня 1934 року звільнений з Соловецьких виправно-трудоваих таборів і рішенням колегії ОДПУ висланий у Саратовську область на два роки. 8 грудня 1937 року “трійкою” УНКВС Саратовської області

засуджений на десять років позбавлення волі. 5 січня 1944 року, під час відбування покарання, особливою нарадою НКВС СРСР знову засуджений на десять років позбавлення волі. Помер у в'язниці. 22 вересня 1958 року Президія Саратовського обласного суду рішення "трійки" від 8 грудня 1937 року скасувала і справу закрила за відсутністю складу злочину.

Старицька-Черняхівська Людмила Михайлівна, народилася в селі Карпівка Могилів-Подільського повіту (за іншими даними, в Києві) 29 серпня 1868 року. Дочка відомого письменника, поета і театрального діяча М. П. Старицького та рідної сестри композитора Миколи Лисенка — Софії Лисенко. Освіту здобула у відомій приватній гімназії Ващенка-Захарченка. З молодих років брала участь у громадському житті, літературній і видавничій справі, була активним членом Товариства Українських Поступців (ТУПу).

Про своє подальше життя вона розповіла у власноручних показаннях у справі СБУ. Скористаємося з цієї нагоди: "В кожному прояві українського життя я приймала активну участь і сама організувала можливі угруповання. Я була членом президії ТУПу, членом Українського наукового товариства, редактором Л.-Н. Вісника, спочатку членом Президії, а потім головою Українського Клубу і т. п."

Про громадську діяльність в часи світової війни вона писала: "...взялася до організації "Общества помощи жертвам войны Юга России", — напоти українського Товариства допомоги жертвам війни, українського госпіталю, українських притулків для дітей біженців, комітету допомоги галичанам і т. п. Всі ці заклади мали на меті агітацію в напрямку збудження українського національного самопізнання, а також реального рятування українського активу. "Товариство допомоги жертвам війни" врятувало життя понад 40000 адміністративно засланих галичан... потім я об'їхала всю Сибір і організувала допомогу на місцях. В госпіталі ми агітували москалів і в національному питанні, і в питанні негайної ліквідації війни, а в притулках ми виховували молоді українські сили і багато з тих наших вихованців стали тепер громадськими діячами і носіями української культури — по селах учителями, по містах робітниками в різних галузях життя"

Революція та Громадянська війна не перервали діяльності Л. Старицької-Черняхівської. До участі в ній вона залучає й свого чоловіка О. Г. Черняхівського, який у 1918 році працював прозектором при університетській кафедрі анатомії, де його брат Євген був приват-доцентом. Зупинюсь саме на цих маловідомих сторінках її життя.

В серпні 1919 року, на час денікінської інтервенції, подружжя Черняхівських виїхало з Києва у Кам'янець-Подільський. Номінально вони ще входили до складу уряду (Людмила Михайлівна була членом Центральної Ради, а Олександр Григорович служив у Міністерстві охорони здоров'я). Але саме в цей час у місті і в навколишніх селах шаленів та косив людей плямистий тиф, тому Людмила Михайлівна та Олександр Григорович багато часу проводили в тифозних бараках — він як лікар, вона — санітарка Червоного Хреста. Подружжя вважало, що рятувати людей від страшної пошесті — то їхній святий обов'язок. Так працювали вони майже два місяці. Наприкінці жовтня Червоном Хрестом була створена комісія по наданню допомоги військовополоненим українцям у польських таборах. Очолила комісію відома громадянська діячка С. Русова, скарбником став О. Черняхівський, членами — Л. Старицька-Черняхівська та двоє представників Галичини. Ось як згадує Людмила Михайлівна про роботу цієї комісії: "Чутки про нелюдські умови життя в польських лагерьх ширилися вже давно — нам доручено було перевірити ті чутки, озватися до польської влади, до польського громадянства, всього світу і виявити всю можливу допомогу жертвам польського звірства."

В кінці жовтня ми виїхали з Кам'янця: їхали ми через Тернопіль до Варшави. Минаю ті насильства, що нам чинили по дорозі польські урядовці, одного з галичан одразу ж арештували, і він вмер в тернопільській тюрмі. Ми приїхали до Варшави і одразу звернулися до польського Червоного Хреста з тим, щоб він організував нам справу огляду концентраційних лагерів. Червоний Хрест польський не дуже поспішав з справою й одтягував її все надалі, і нам доводилося майже щодня бувати там і прискорювати її"

Зауважу від себе, що робота була важкою і небезпечною. Та, незважаючи на погрози, саботування, негати́вне ставлення польських урядових установ, на зволікання і навіть спротив польського представництва

Червоного Хреста, комісія своє завдання виконала. Вона налагодила контакт з поступовими колами громадськості: відомими письменниками й журналістами, і знайшла з їхнього боку розуміння й підтримку. Провідна роль у цьому належала Людмилі Михайлівні. У варшавському часописі “Робітниця” з’явилася стаття відомого письменника й громадського діяча В. Серошевського “В ім’я правди”, на захист військовополонених виступив у пресі поет і письменник Ю. Жулавський. Велику допомогу комісії надала й жіноча громадська організація “Коло польських жінок”, яка прийняла й подала до уряду резолюцію про негайне пом’якшення режиму в таборах військовополонених і надання їм допомоги. Чимало сприяло гуманізації режиму й звернення до міжнародної громадськості. Члени комісії влаштували прийом для представників Червоного Хреста із США, Англії, Франції, які допомогли одягом, харчами, ліками. “Головним наслідком нашої діяльності було те, що нарешті польський Червоний Хрест виробив план нашої подорожі по контраційних лагерьох: ми мали оглянути Варшавський лагерь, Краківський, Познанський і Львівський, нам було дозволено скрізь забезпечити полонених харчами, одежею і грошима”, — писала Людмила Михайлівна.

Цей епізод дуже суттєвий для характеристики Л. Старицької-Черняхівської. Ця слабка й тендітна жінка ніколи не жила лише для себе: вона піклувалася за хворого батька, матір, за всю родину, за Україну та її знедолених людей.

За дорученням Центральної Ради, вона виїздила до губерній, де виступала перед громадськістю зі спогадами та лекціями про Лесю Українку, О. Кониського тощо. Піклувалася про створення шкіл, учительських осередків. Сама вона про це писала: “...приймала найближчу участь в організації українського учительства, в організації перших українських гімназій (нині трудшкіл), в агітації по селах та повітових городах”

Ця невгамовна жінка знаходила час і сили для цієї роботи вже і в радянському Червоному Хресті, бо люди в тих жажливих умовах як ніколи потребували допомоги: “Я охоче пішла на ту роботу. Завданням моїм на цій роботі було — організація допомоги по в’язницях, по біженських притулках, а також участь в комісії по розподілу допомоги родинам емігрантів і взагалі українським родинам, з якими трапились якісь великі

матеріальні катастрофи. До складу тієї комісії входили: голова — Могілянський, скарбник — Голоскевич, члени — Стебницький, д-р Піддубний, я і ще якась дама, фамілії її я не знала” Дещо пізніше, теж на громадських засадах, вона входить і до президії видавництва “Слово” Ці важливі сторони громадської діяльності в часи, коли кожен дбав лише про себе, боровся за власне існування, не повинні залишитися поза увагою майбутніх дослідників життя, громадської й літературної роботи Л. Старицької-Черняхівської.

Слід, мабуть, розповісти ще про один маловідомий, але такий характерний для Людмили Михайлівни епізод її життя.

Навесні 1924 року, коли родина Черняхівських усе ще була в скрутному матеріальному становищі, до Києва повернувся з галицької еміграції тяжко хворий поет Володимир Самійленко. Дві молодші його дочки перед цим померли, і він мешкав з теж хворою дружиною та немічною тещею в тісній темній кімнаті вологого підвалу будинку №42 на бульварі Шевченка. Без роботи, без грошей, без здоров’я, конче потрібного аби якось існувати, без можливості щось друкувати, за винятком кількох невеличких перекладів, родина Самійленків бідувала. Людмила Михайлівна із С. Єфремовим та А. Кримським допомагали, як могли — давали невеликі суми грошей під виглядом позичок, клопоталися за пенсію (якої поет так і не отримав), навідували родину. Медичну допомогу надавав О. Черняхівський (Самійленко згодом вже не міг без морфіну бороти біль). Вони, а також С. Єфремов, влітку 1925 року, незадовго до смерті Самійленка найняли йому кімнату в селі Будаївка (поряд з Бояркою), в будинку сільського агронома В. Ващенка.

Помер В. Самійленко у середу, 12 серпня 1925 р. Так сталося, що на той час біля нього не було друзів, тому поховали його лише 16 серпня у неділю. Турботи про похорон і всі витрати узяла на себе Л. М. Старицька-Черняхівська. Надгробне слово промовили В. Чехівський та Людмила Михайлівна.

Л. М. Старицьку-Черняхівську було заарештовано 15 січня 1930 року — передостанньою у цій справі. Трималася вона на слідстві і суді з великою гідністю, не перекладаючи ні на кого вини, що викликало роздратування і неприязнь державних і, навіть, громадських обвинувачів, які над усе прагнули принизити підсудних, і хоч у такий спо-

сіб довести їхню «нікчемність». Головний обвинувач П. Михайлик не визнав за потрібне хоч трохи відійти від нічим не потвердженої офіційної версії, проаналізувати докази, відмовитись від звинувачення в неіснуючих гріхах. Його запальна й брехлива філіппіка відбита у стенограмах, доданих до справи: "...Старицька-Черняхівська, пані з президії товариства українських поступовців, член Центральної ради й партії соціалістів-федералістів, що пройшла спільно з ними весь їх ганебний, кривавий шлях. Старицька-Черняхівська, що ціле життя своє, як свідчить тут, присвятила службі ідеї петлюрівської самостійності, ця політична дама з жовто-блакитними камеліями, могла стати і стала членом центру СБУ, місцем зосередження контрреволюційних реакційних елементів країни, прапором бойової акції класового ворога"

Її послідовна й непохитна позиція породила безліч саркастичних реплік з боку суду, обвинувачів і навіть самого П. Любченка: "Дама-патронеса" (це з приводу допомоги військовополоненим), "Остання хмарка розвіяної бурі, яка не дала ні дощу, ні грому"

Л. М. Старицьку-Черняхівську було засуджено до п'яти років ув'язнення і позбавлено прав на три роки.

Вже через два місяці після процесу Людмилу Михайлівну було звільнено з-під варт тим же ДПУ, і міра покарання замінена на умовну. Зроблено це було в обхід маріонеткового суду, з огляду на політичні міркування, адже подальше утримання 62-річної дочки українського класика за мурами чи за колючим дротом викликало б непорозуміння із світовою громадськістю. Звільнили й О. Черняхівського.

Подружжя приїздить до Сталіно, де чоловік має змогу влаштуватись на роботу. До Києва повертаються лише в 1935 році.

На той час Людмила Михайлівна була позбавлена можливості друкуватися. Щоправда, інколи в різних виданнях з'являлися її переклади за підписом І. Стешенко.

Невдовзі родину спіткало нове горе. 8 січня 1938 року НКВС заарештувало дочку Людмили Михайлівни та Олександра Григоровича, молодшу поетесу Вероніку Черняхівську-Ганжу, звинувативши її у шпигунстві.

Листи батьків до урядових осіб залишалися без відповіді, а дані, що надійшли від

М. С. Хрущова про те, ніби В. Черняхівська відбуває покарання в Сибіру, де начебто й лікується в психіатричній лікарні і т. ін., не відповідали дійсності. Можливо, що й Хрущов не знав правди. А правда була гіркою — 21 вересня 1938 року В. О. Черняхівська "трійкою" НКВС Київського військового округу була засуджена до розстрілу. Вирок виконано на другий день, 22 вересня у Києві. Місце поховання невідоме. Можливо, що то була сумнозвісна Биківня.

20 липня 1941 року Людмилу Михайлівну знову заарештовують і вивозять спочатку до Харкова, а потім — до Акмолінська. За існуючою версією — серце 73-річної жінки не витримало, в дорозі вона померла. Місце поховання невідоме. Розповідають, що тіло викинули з вагона на ходу. Є, як завжди в таких випадках, й інші версії.

Одне з останніх свідчень про цю неординарну жінку залишив Кость Туркало: "Якось на вулиці зустрів був я Людмилу Михайлівну Старицьку-Черняхівську. Коли вона сказала, що досі живе у своєму старому помешканні, то я їй порадив покинути його й перейти на той тривожний час до знайомих і там ночувати. Але вона якось так була певна, що небезпеки вже не може бути, що її важко було умовити. І це фатально відбилося на її долі. Уже десь у вересні, за кілька днів перед тим, як большевики мали здати Київ німцям, НКВД наскочило на помешкання Людмили Михайлівни й забрало її разом із її сестрою Оксаною Михайлівною Стешенковою, і вони обидві зникли зі світу назавжди. Сусідки казали, що чули тоді постріли на вулиці, але чи то тоді зразу на вулиці їх постріляли та кудись вивезли, чи десь інде діли, того не знаю, чи хтось зможе про це колись довідатись. Тоді, в останній а'гонії, НКВД чимало хапало людей, на кого могло натрапити, як ось на тих моїх земляків-товаришів — Свідзинського й Судилковського"

Л. М. Старицька-Черняхівська залишила велику творчу спадщину, серед якої відомі драми: "Гетьман Петро Дорошенко", "Іван Мазепа", "Крила", "Останній сніг", а також переклади, спогади...

Єфремов Петро Олександрович, брат С. О. Єфремова, народився 1883 року в с. Пальчик Звенигородського повіту на Київщині, в сім'ї священика. Професор Дні-

пропетровського інституту народної освіти, редактор журналу “Зоря” Заарештований 9 вересня 1929 року. Засуджений до п’яти років позбавлення волі з поразенням у правах на два роки. Відбував покарання в Ярославському політизоляторі.

За свідченням Б. Антоненка-Давидовича*, П. Єфремов повернувся до Дніпропетровська через три роки після засудження. Не знайшовши там роботи, П. Єфремов з допомогою Б. Антоненка-Давидовича переїздить до Алма-Ати і працює старшим коректором у Крайвидаві. Згодом він привозить до Алма-Ати дружину і двох дітей. У 1937 році, на початку масових арештів, П. Єфремова знову було заарештовано. Відтоді сліди його загубились. Офіційних даних про подальшу долю теж немає.

Атамановський (Отамановський) Валентин Дмитрович, народився 1893 року на Київщині, закінчив юридичний факультет Київського університету. За часів УНР — член Центральної Ради. До арешту, який стався 26 серпня 1929 року, жив у Вінниці. Відомий історик права, краєзнавець, бібліограф, науковий співробітник ВУАН, директор Подільської філії бібліотеки АН України. До арешту написав та видав кілька книжок з питань краєзнавства.

Засуджений до п’яти років позбавлення волі з поразенням у правах на два роки. Відбув два роки, а потім, за рішенням колегії ОДПУ був засланий до Татарської АРСР, де працював у Казанській університетській бібліотеці. З 1935 року постійно переїздить з місця на місце, аби уникнути нового арешту та у пошуках роботи.

У 1946 році захистив дисертацію на ступінь кандидата історичних наук, а в 1956 — доктора історичних наук. Працював у Саратовському медичному інституті завідувачим кафедрою латинської мови. Лише у 1958 році повернувся до Харкова, де написав ряд досліджень про історію й розвиток аптекарської справи в Україні. Помер 1964 року в Харкові, залишивши понад тридцять наукових праць та досліджень.

Шарко Вадим Вікторович, народився 1882 року в Києві. Науковий співробітник ВУАН, професор математики Київського оперативного інституту, редактор Інститу-

ту української наукової мови. Заарештований 20 серпня 1929 року. Засуджений до висилки за межі України на три роки.

Хотілося б звернути увагу на одну цікаву деталь. Міра покарання кожному з підсудних визначалася фактично не судом у нарадчій кімнаті, а заздалегідь у ДПУ за погодженням з керівними особами ЦК КП(б)У. Згадуваний уже Ю. Виноградов пише, що ще до процесу П. Любченко, приймаючи його мачуху, запевнив, що “розстрілювати нікого не будуть” Більше того, після переведення підсудних до Харкова, усіх було розміщено в камерах по двос. В. Шарка помістили у камеру разом із свідками — Виноградовим, Бобирем та Димничем, яким планувалася висилка, як і Шарку. Спогади Виноградова доповнюють відомості про подальшу долю Шарка: “Кого ж із засуджених у “справі СВУ” я зустрів у Воронежі? Це Страшкевич і Шарко (обидва проходили через судовий процес), це Манзюк, це одеський доцент Герасименко (спеціальності його не пам’ятаю, але здається, що він був гуманітарій), і, нарешті, я. Зі Страшкевичем і Герасименком приїхали й жили у Воронежі їхні дружини.

Щотижня, в певні дні і певний час, ми мали приходити в комендатуру ГПУ, де нам через віконце подавали зошит (на кожного — окремий), в якому ми ставили дату й свій підпис. Час від часу в дні, коли ми приходили розписуватись, нас викликали до уповноваженого ГПУ. Там відбувалася розмова 3-5 хвилин на тему: “Чи працюєте і де саме?” і т. п. (хоч і без нашої відповіді ГПУ прекрасно знало).

Не пам’ятаю, де і як ми (заслані) узнали, хто з нас є у Воронежі. Гадаю, що ми зустрілися, коли приходили розписуватися в комендатуру. Я був зареєстрований на біржі праці, як безробітний лікар. Але на моїй реєстраційній карті стояв великий штамп “АВ”, що значило “адміністративно-высланный”

Не знаю, чи працював, і де саме, В. М. Страшкевич (він був старший за всіх нас). Манзюк, з яким я зустрічався дуже рідко, працював у якійсь установі за своїм фахом економіста. Герасименко виконував якусь канцелярську роботу на заводі. Шарко викладав математику, хоч і не у вищій школі, але в досить престижному авіатехнікумі; може це закарбувалось у пам’яті через те,

* У книзі “Опера СВУ — музика ГПУ” 1992 р. Упорядник Ю. Хорунжий.

що він носив кітеля з пропелерами на гудзиках. Трохи частіше, ніж з іншими, я зустрічався із В. В. Шарком. У нього брав уроки математики мій родич, брат дружини. Він мав середню технічну освіту й працював техніком; а на той час учився в заочному інституті, і йому потрібні були уроки вищої математики; викладачем (за словами мого родича) Шарко був прекрасним. Трохи частіше деякий час зустрічав Герасименка. Але “в гості” ми не ходили, за винятком одного разу — В. М. Страшкевич запросив нас до себе; він з дружиною жив на квартирі, у хазяйки був великий сад. Було літо, або рання осінь...

Строк висилки у всіх, хто був у Воронежі, закінчився майже одночасно. Я залишився жити у Воронежі — був одружений, ми мали малесеньку дочку. Тепер і вона вже пенсіонерка; живу у неї, вона з великою добротою і ласкою доглядає за своїм старим батьком.

Всі виїхали додому. Про Манзюка — не знаю, останній рік заслання я його не зустрічав зовсім.

Про дальшу долю всіх, хто відбував заслання у Воронежі, не знаю нічого, крім одного — В. В. Шарко поїхав додому, в Київ. Через деякий час (здається, що тоді столицю України було переведено з Харкова в Київ) його викликали до Київського ГПУ й сказали йому приблизно так: “Ми Вас нікуди не висилаємо. Але тепер, коли столиця в Києві, ми РАДИМО Вам виїхати” Пораду з такої авторитетної, або, як тепер висловлюються, “компетентної” установи, довелося взяти до уваги. В. В. Шарко знову приїхав у Воронеж. Деякий час він працював у Воронежі, а потім переїхав у великий сільський райцентр Анна, де працював у середній школі, викладав математику. З чим був пов’язаний його переїзд в Анну — не пам’ятаю; очевидно, з тим, що 1932 і 1933 роки були дуже важкими з боку харчування. Хоч такого голоду, як на Україні, в Ц.Ч.О. (Центральне Чорноземна область) не було, але все ж таки було погано. Дальша доля його (В. В. Шарка) мені невідома”

Івченко Михайло Євдокимович, народився 1882 року в с. Никонівці Прилуцького повіту. Письменник, з 1917 року — один з активних авторів “Літературно-наукового вісника”. Автор відомого роману “Робітні сили” Заарештований, згідно з ордером, 24 вересня 1929 року. Сам Івченко називав днем арешту 18 вересня. Засуджений на три роки позбавлення волі умовно. З-під варті звіль-

нений. Аби уникнути нового арешту імітував, за свідченням близьких, психічну хворобу. Виїхав до Москви. Не знайшовши там роботи, переїхав до Владикавказу, де влаштувався агрономом. Помер у жовтні 1939 року (точна дата не встановлена).

Туркало Костянтин Тимофійович, народився 1892 року на Хмельниччині. Інженер-хімік, редактор Інституту української наукової мови. В минулому член Центральної Ради. Як соціально “чуждий елемент”, тричі заарештовувався. З початком війни перейшов на нелегальне становище. За німецької окупації працював у міській управі. Емігрував спочатку в Німеччину, потім в США. Залишив цікаві спогади під назвою “Тортури” (Нью-Йорк, 1963 р.) про життя в Україні у 20-30 роки, арешти, допити, а також про слідство і судовий процес СБУ. Заарештований у цій справі 20 серпня 1929 року. Засуджений на три роки позбавлення волі умовно. З-під варті звільнений. Помер у США в 1979 році.

Страшкевич Володимир Михайлович, народився 1875 року в с. Вишневичі на Київщині. Науковий співробітник ВУАН, голова секції ділової мови при соціально-економічному відділі Інституту української наукової мови, співавтор “Словника ділової мови” В уряді УНР — віце-директор департаменту Міністерства віроісповідань. Активний діяч “Старої Громади”, працівник видавництва “Вік”

Заарештований 15 вересня 1929 року. Засуджений на три роки. Відбував заслання в Воронежі. Опісля оселився у Вінниці. Інших даних немає.

Кривинюк Михайло Васильович, народився 1871 року в с. Гнійниці колишньої Шепетівської округи на Волині, біолог, співробітник ВУАН, редактор Інституту української наукової мови. Чоловік Ольги Косач — рідної сестри Лесі Українки і добрий приятель останньої.

Заарештований 15 вересня 1929 року. Засуджений на три роки позбавлення волі умовно, з-під варті звільнений. Не маючи змоги влаштуватися за фахом, працював бухгалтером в управлінні Бесарабського ринку в Києві, де колись вже служив рахівником. У квітні 1941 року був звільнений з роботи “за скороченням штату” Перед самою війною виїхав до Свердловська, до сина Михайла. Після призову сина до війська М. Кривинюк мусів утримувати себе випадковими

заробітками. 1 вересня, повертаючись з гордонької ділянки, потрапив під колеса паровоза і загинув. Місце його поховання загубилося. Дружина, Ольга Косач, в роки окупації виїхала з Києва до Німеччини, де 11 листопада 1945 року померла в Аугсбурзі.

Холодний Григорій Григорович, народився 1886 року в Тамбові, співробітник ВУАН та керівник Інституту української наукової мови, викладач Київського інституту народної освіти.

Заарештований 23 серпня 1929 року. Засуджений на вісім років ув'язнення з позбавленням прав на три роки. 14 лютого 1938 року засуджений до смертної кари. Дата виконання вироку невідома.

Іваниця Григорій Микитович, народився 1892 року у м. Шостці. Професор Київського інституту народної освіти, науковий співробітник, секретар Комісії історико-філологічного відділу ВУАН, співредактор журналу "Радянська освіта", автор наукових праць та підручників з української мови та літератури.

Заарештований 18 серпня 1929 року. Засуджений на шість років ув'язнення з позбавленням прав на три роки. Є свідчення, що частину строку відбув на Соловках.

21 лютого 1938 року «трійкою» УНКВС Красноярського краю засуджений на десять років позбавлення волі. За офіційними даними відповідного спецвідділу колишнього КДБ СРСР, помер 24 серпня 1938 року в Північно-Східному таборі Магаданської області. Нещодавно побачили світ спогади М. Іванченка "Перед вівтарем науки", де є такі слова: "Не всі севеушники" загинули. Аж через 25 літ повернувся з таборів та заслань старий Григорій Іванець (Іваниця)". Проте ніяких підтверджень цьому немає.

Удовенко Володимир Васильович, народився 1881 року в Києві, професор Київського медичного інституту, член президії Медичної секції ВУАН.

Заарештований 22 листопада 1929 року. Засуджений до восьми років з позбавленням прав на три роки. На численні звернення до ДПУ-НКВС жодної відповіді родина не отримала. Як писав авторові син засудженого, останній лист від батька надійшов у 1937 році. Сьогодні трагічна доля вченого відома. 25 листопада 1937 року, через три дні після повного відбуття строку ув'язнен-

ня, «трійкою» УНКВС Ленінградської області він був засуджений до розстрілу. Вирок виконано 8 грудня 1937 року.

Черняхівський Олександр Григорович, народився 1869 року на Київщині, професор Київського медичного інституту, член президії Медичної секції ВУАН. (Чоловік Л. М. Старицької-Черняхівської).

Заарештований 27 грудня 1929 року. Засуджений на п'ять років з позбавленням прав на два роки. Звільнений у червні 1930 року. Змушений був в пошуках роботи переїхати до м. Сталіно (Донецьк), де жив до 1935 року, потім повернувся до Києва. 8 січня 1938 року була заарештована та звинувачена у шпигунстві єдина дочка О. Г. — Вероніка Черняхівська, 22 вересня того ж року її розстріляли. Вболівання за долю дочки, марні пошуки та намагання допомогти їй (батькам повідомили, що вона засуджена на десять років позбавлення волі) підірвали слабе здоров'я О. Г. 21 грудня 1939 року він помер, похований у Києві.

Барбар Аркадій Олексійович, народився 1879 року в селі Попівщина Роменського повіту Полтавської губернії, старший асистент Київського медичного інституту, науковий співробітник ВУАН. За часів Скоропадського — віце-директор департаменту Міністерства здоров'я, а під час Директорії — директор того ж департаменту.

Заарештований 18 серпня 1929 року. Засуджений на вісім років з позбавленням прав на три роки. Відбував покарання на Соловках. Трибуналом УНКВС Ленінградської області 9 жовтня 1937 року засуджений до смертної кари, вирок виконано 3 листопада 1937 року. Ю. Хорунжий у книзі "Опера СВУ — музика ГПУ", посилаючись на свідчення рідних засудженого, пише, що, можливо, А. Барбар разом з багатьма іншими політв'язнями був потоплений на баржі "Клара Цеткін" у Білому морі.

Чехівський Микола Мусійович (брат Володимира Чехівського), народився 1877 року в с. Гороховатці Київської області. У 1902 році закінчив Чугуївське юнкерське училище. У 1906 році був увільнений з армії, як політично неблагонадійний. В часи громадянської війни став на бік Центральної Ради, служив в українському війську, маючи звання підполковника. Був військовим комендантом м. Києва.

В офіційних документах на час арешту за-

реєстрований як безробітний. Насправді він був священиком УАПЦ у Святошині.

Заарештований 24 липня 1929 року. Засуджений до трьох років з позбавленням прав на два роки. 4 грудня 1937 року “трійкою” УНКВС Курської області засуджений до розстрілу. Є підстави вважати, що вирок з якихось невідомих причин не було виконано. Принаймні, маю з цього приводу такі свідчення.

Галина Хоткевич (дочка Гната Хоткевича, яка мешкає у Франції) в листі від 5 липня 1990 року писала:

“У Вашому нарисі (“СВУ” — суд над переконаннями” — “Вітчизна”, ч. II, 1989 р.) та ще й дякуючи фотографії впізнала я М. М. Чехівського. В перші мої емігрантські роки (1945-50) в Парижі я дуже часто його зустрічала — співали ми навіть у хорі “дяді Кіри” — Кирила Миколайчука, разом”

В одному з наступних листів вона доповнювала:

“Я зразу впізнала його обличчя на фотографії, та пам’ятаю його завжди серйозним, навіть трохи суворим — не пам’ятаю, щоб він усміхався. Високий, прямий та сухий (воєнне вишколення?) мав на голові завжди темносиній французький берет, а більш усього, запам’яталися мені його чорні, трохи звужені до перенісся, маленькі очі. Тоді, в 1946-му році, він здавався мені вже старим”

Директор української бібліотеки ім. С. Петлюри в Парижі В. Михальчук, до якого звернулася Г. Хоткевич, спочатку заперечив цей факт, зауваживши лише, що “в Парижі проживала їхня (братів Чехівських — А. Б.) сестра, і з нею я співав у хорі Миколайчука. Однак сьогодні вже немає нікого, хто подав би про неї точнішу вістку. Все-таки, я ще попробую розвідатися”

Але 13 грудня 1990 року В. Михальчук повідомив: “Ви маєте слушність відносно Чехівського. Так, крім одної сестри Чехівської, тут проживав їхній один брат і другий брат в Італії. Знайшов сина сестри Чехівських, і він мені це все підтвердив”

Підгаєцький Володимир Якович, народився 1889 року в Кам’янці-Подільському в родині вчителя. У 1913 році закінчив Петербурзьку військово-медичну академію. Служив військовим лікарем Амурської флотилії та Балтійського флоту. Професор Київського медичного інституту, науковий співробітник ВУАН, директор Інституту фізичної куль-

тури в Києві. Автор багатьох наукових праць з питань гігієни та фізичної культури, колишній член Центральної Ради.

Заарештований 19 жовтня 1929 року. Засуджений до восьми років з позбавленням прав на три роки. Відбував покарання на Соловках, 9 жовтня 1937 року “трійкою” УНКВС Ленінградської області засуджений до страти, вирок виконано 3 листопада 1937 року. Є підстави вважати, що й він був втоплений на сумнозвісній баржі “Клара Цеткін”

Слабченко Тарас Михайлович, народився 1904 року в Одесі, молодий учений, історик, викладач робітфаку Одеського медичного Інституту та Одеського робітничого університету, секретар Одеського наукового товариства при ВУАН, син академіка М. Слабченка, заарештований 20 грудня 1929 року.

Засуджений на три роки позбавлення волі. 27 жовтня 1937 року військова колегія Верховного суду СРСР засудила його до страти. Дата виконання вироку невідома. 23 березня 1959 року вирок скасовано і справу закрито за відсутністю складу злочину.

Лагута Микола Дмитрович, народився 1895 року в Миколаєві, викладач Миколаївського інституту народної освіти. Заарештований 11 жовтня 1929 року. Засуджений на три роки позбавлення волі умовно. Звільнений з-під варті із залу суду.

15 листопада 1937 року УНКВС Одеської області засуджений до страти. Час і місце виконання вироку невідомі.

21 червня 1957 року постановою військового трибуналу Одеського військового округу рішення “трійки” скасоване і справу закрито за відсутністю складу злочину.

Близнюк Петро Степанович, народився 1880 року в Переяславі на Київщині. Колишній член Центральної Ради. Перед арештом, що відбувся 5 вересня 1929 року, — лаборант держхлібінспекції у Кременчуці. Засуджений до шести років з позбавленням прав на три роки. Повторно засуджений 22 листопада 1933 року до заслання в Казахстан. Подальша його доля невідома.

Панченко-Чаленко Кирило Михайлович, народився 1888 року в Одесі, викладач Одеських індустріального та млинарського технікумів. Заарештований 10 вересня 1929 року. Засуджений до висилки за межі

республіки на три роки. Подальша його доля невідома.

Біднова Любов Євгенівна, народилася 1882 року в Одесі, вчителька Дніпропетровської трудової школи. Заарештована 10 вересня 1929 року. Засуджена на три роки позбавлення волі умовно. Звільнена з-під варти. Подальша її доля невідома.

Білий Микола Павлович, народився 1897 року в Дніпропетровську, шкільний учитель та студент Дніпропетровського інституту народної освіти. Заарештований 12 листопада 1929 року. Засуджений до заслання на три роки. Подальша його доля невідома.

Кудрицький Микола Антонович, народився 1883 року в с. Новоселиця Чигиринського повіту на Черкащині, професор Київського медичного інституту, науковий співробітник ВУАН, член президії Медичної секції ВУАН, колишній член Центральної Ради.

Заарештований 15 вересня 1929 року. Засуджений на три роки позбавлення волі умовно. З-під варт звільнений. Свідчень про його дальшу долю немає.

Ботвиновський Максим Ничипорович, народився 1888 року в Таращі на Київщині, член правління "Молочарспілки" До революції — земський діяч, за влади УНР — голова правління Київського губернського союзу кооперативних організацій.

Заарештований 17 серпня 1929 року. Засуджений до трьох років з позбавленням прав на два роки. 21 вересня 1932 року Колегією ОГПУ висланий до Казахстану на три роки. 1 грудня 1937 року "трійка" УНКВС Алма-Атинської області засудила його до страти. Розстріляний 2 грудня того ж року.

Болозович Оксентій Автомонович, народився 1887 року в с. Ясенівці Білоцерківського повіту, викладач Київського кооперативного інституту.

За часів УНР був одним з фундаторів Всеукраїнської учительської спілки та її видавничого товариства, пізніше — організатор цукрової кооперації "Укрсільцукор" та "Українцукор" Заарештований 5 березня 1928 року в іншій справі і засланий на Соловки. Залучений до справи СВУ і засуджений до п'яти років з позбавленням прав на два роки.

Відбував покарання в Сибіру. Подальша його доля невідома.

Матушевський Борис Федорович, народився 1907 року в с. Будаївка (Боярка) на Київщині. На час арешту, що стався 18 травня 1929 року, — студент Київського інституту народної освіти.

Засуджений на п'ять років позбавлення волі, покарання відбував у Ярославській тюрмі та на Соловках. Вдруге засуджений Ленінградським обласним судом на чотири роки позбавлення волі. Звільнився в 1940 році. Учасник Великої Вітчизняної війни з 1943 по 1945 рік. Помер у Києві в 1977 році.

Карпович Йосип Романович, народився 1887 року в с. Тимків Кам'янець-Подільського повіту, вчитель Чернігівської школи ім. М. Коцюбинського. Заарештований 16 вересня 1929 року. Засуджений до заслання на три роки. Подальша його доля невідома.

Гребенецький Олександр Зіновійович, народився 1874 року в с. Фурси Білоцерківського повіту на Київщині, працював учителем і помічником завідуючого 1-ої Київської трудової школи ім. Т. Г. Шевченка. Заарештований 4 липня 1929 року. Засуджений до п'яти років з позбавленням прав на два роки. Відбував покарання в Ярославській тюрмі. 7 грудня 1937 року "трійкою" УНКВС Марійської АРСР засуджений до страти. Розстріляний 8 грудня 1937 року.

Залеський (у деяких документах **Залиський**) **Андрій Петрович**, народився 1885 року в м. Городище Київської губернії, працював викладачем 1-ої Київської трудової школи ім. Т. Г. Шевченка. 6 березня 1928 року його заарештовано за "контрреволюційну пропаганду", після залучено до справи СВУ, оскільки він, як і більшість звинувачених, мав причетність до згаданої школи. Засуджений за новим звинуваченням до п'яти років з позбавленням прав на два роки. Помер в ув'язненні.

Дога Василь Михайлович, народився 1866 року в Златополі на Київщині, професор Київського інституту народної освіти, співробітник ВУАН. Мав друковані твори.

Заарештований 25 вересня 1929 року. Засуджений на три роки висилки за межі України. Подальша його доля невідома.

Моргуліс Зіновій Григорович, народився 1880 року в с. Погреби Тетіївського повіту, член колегії адвокатів, юрисконсульт “Молочарспілки”. Заарештований 30 жовтня 1929 року. Засуджений до трьох років позбавлення волі. Помер в ув'язненні.

Шило Костянтин Степанович, народився 1879 року в с. Орловському Амурської області, завідував редакційним відділом Київського філіалу Держвидаву України, науковий співробітник ВУАН.

Заарештований 29 вересня 1929 року. Засуджений до трьох років позбавлення волі умовно. З-під варті звільнений. Подальша його доля невідома.

Товкач Костянтин Іванович, народився 1882 року в с. Рудівці Прилуцького повіту, жив у Полтаві, член Полтавської колегії адвокатів, інвалід. Заарештований 15 вересня 1929 року. Засуджений до п'яти років позбавлення волі з пониженням у правах на два роки. Подальша доля невідома.

Токаревська Ніна Сергіївна, народилася 1888 року в с. Кочубеївці Кам'янецького повіту на Поділлі, вчителька української мови 1-ої Київської трудової школи ім. Т. Г. Шевченка. Заарештована 23 липня 1929 року. Засуджена на три роки позбавлення волі умовно. З-під варті звільнена. Подальша доля невідома.

Трезвинський Юрій Костянтинович, народився 1886 року в с. Самородня Канівського повіту, працював учителем Першої Київської трудової школи ім. Т. Г. Шевченка. Заарештований 3 липня 1929 року. Засуджений на три роки позбавлення волі умовно. З-під варті звільнений. Подальша доля невідома.

Павлушков Микола Петрович, народився 1907 року в м. Тулі, студент Київського інституту народної освіти. Заарештований 18 травня 1929 року. Засуджений до десяти років позбавлення волі з пораженням у правах на три роки. У Соловецьких таборах “трійкою” УНКВС 9 жовтня 1937 року засуджений до смертної кари. Вирок виконано 3 листопада 1937 року.

За тим же списком до смертної кари засуджено й громадського обвинувача О. Слісаренка. Кажуть, що обидва потоплені у Білому морі на баржі “Клара Цеткін”

Крім безпосередньо засуджених у цій справі за мурами ДПУ в 1929 році опинилося чимале число людей, чия, навіть вигадана причетність до організації була мінімальною. Таких категорій заарештованих було кілька. Перша — це свідки, тобто люди, які ні за яких умов не повинні заарештовуватися. Навіть сам факт короточасного арешту викликає сумнів в об'єктивності свідчень такої людини. Але ДПУ, заарештовуючи свідків, дійсно створювало “ідеальні” умови впливу на їхні показання. Крім того, в будь-яку хвилину, за тогочасної “законності”, можна було зробити свідка звинуваченим. Виправдань за незаконне утримання людей за ґратами тоді не потрібно було. Але, на всяк випадок, ДПУ і тут знайшло вихід.

Діяв не закон, а елементарна логіка. Якщо людина свідчить — значить, щось знає, а коли знає, то чому не донесла? Саме ці логічні ходи привели в тюрму багатьох свідків: Д. Бобира, П. Нечитайла, Г. Слободяника, і. Мандзюка, Ю. Юркевича, В. Димнича, В. Шемета, Ю. Виноградова та інших.

Анатолій Болабольченко.

МИ ЗВИНУВАЧУЄМО МОСКВУ

Ми вважаємо за свій обов'язок показати справжніх винуватців тієї трагедії, а також пригадати молодому поколінню про ті трагічні роки, в які загинули мільйони українців. Наше завдання – розповісти вільному світові правду про події в Україні, розкрити причини голоду та спосіб його переведення.

Відновимо ж у нашій пам'яті ті трагічні роки. Новопостала українська самостійна держава внаслідок Визвольних Змагань не витримала збройної навали червоної Москви — впала. А той український поштовх відродження діяв і далі. Хоч на зміну українському демократичному урядові прийшов уряд, наставлений Москвою, але після НЕП-у, який почався в 1923 році, широко розгорнулося відродження національного життя українського народу в усіх галузях економіки, культури та освіти.

Виросли, як гриби після дощу, тисячі українських письменників, поетів та науковців. Почався розквіт української літератури та мистецтва. В школах запроваджено як викладову українську мову, з якої завжди насміхалися наїзники. Керівники советської України, хоч вони себе вважали насамперед комуністами, а тоді вже українцями, завели українізацію преси, установ та шкільництва. Життя в Україні почало набирати українського вигляду.

В таких умовах почав знову, як у Визвольних Змаганнях, відроджуватися український національний дух. Про це свідчить хоч би й маркантний виступ українського комуніста — письменника Миколи Хвильового, який кинув гасло "Геть від Москви! — Лицем до Західної Європи!"

Таке відродження українського духа занепокоїло імперіялістичну Москву. Вона вирішила якнайшвидше покінчити з українізацією та з відродженням українського духа.

У 1929 році почалося розкуркулювання. Спершу в багатих, а пізніше і у бідних селян почали відбирати їхні господарства, тобто розкуркулювати, а господарів викидати з власних хат. Такі розкуркулювання часто відбувалися в зимові місяці. Родину, часто з малими дітьми, викидали просто на сніг із хати, а людям казали, що хто їх пустить до себе в хату, то й тому таке буде.

З Москви прийшла в Україну постанова з 17 листопада 1929 року про примусову

колективізацію. На початку 1930 року видано наказ якнайшвидше покінчити з колективізацією українського селянства.

Навесні 1930 року розпочався процес проти членства та організаторів Спілки Визволення України.

Мало не все селянство України загнато в колгоспи, а тих, що чинили опір колективізації, виселено на Сибір. Терор супроти українського трудівника землі набув нечуванних форм. Початком трагедії можемо вважати так званий "рік великого перелому" — 1929-1930 роки примусової колективізації й "ліквідації куркульства як класи". Але й далі ще залишилися одноосібники. Тому Москва наказала "за всяку ціну" добитися щонайменше 80 відсотків усупільнення господарств, а в 1932 році — закінчити колективізацію. З прискіпшенням колективізації в Україні, Москва збільшила плян здачі хліба українцями державі в два з половиною рази більше, як у попередні роки.

В 1932 році майже все українське селянство, за малими виїмками, було в колгоспах. Москва вимагала, щоб Україна дала державі близько восьми мільйонів тонн зерна. Українські керівники — комуністи Скрипник, Чубар, Петровський — ще на початку 1932 року неодноразово зверталися до уряду в Кремлі з проханням зменшити тиск на Україну, звертаючи увагу московських нововладців на критичний стан сільського господарства. Вони попереджали про небезпеку голодової катастрофи.

Хоч Україна становила меншу частину Советського Союзу — з неї вимагалось більше зерна, як з Росії та інших республік, узятих разом.

Літом 1932 року, в тодішній столиці советської України Харкові, скликано спеціальну 3-тю всеукраїнську конференцію КПБУ, присвячену ситуації на селі. На цю конференцію Москва прислала голову Советського Союзу Молотова та першого заступника Сталіна — Кагановича. На цій конференції Микола Скрипник твердив представникам Москви, що в селах України забрано вже все, що можна було забрати. Скрипник говорив те, що йому казали селяни під час його подорожі по Україні, а саме: "Вже більше нічого брати, бо забрано все під мітелку" Але Молотов і Каганович на прохання українських комуністів, які служили Москві

віддано, змилюватися над українським селянством, сказали таке: “Ніяких поступок чи вагань у питанні виконання завдань, поставлених партією і советським урядом перед Україною, не буде”. Українське селянство, закріпачене в колгоспах, було приречене на видиму смерть.

Сьомого серпня 1932 року видано закон, яким було встановлено смертну кару всім тим, що “порушували соціалістичну власність” А під цю рубрику злочину підлягало збирання колосків під час чи після жнив на колгоспних ланах.

Уряд Москви скасував постанову маріонеткового Харківського уряду про видачу зерна колгоспникам на зароблені трудовні. Москва наказала 20 листопада 1932 року припинити видачу хліба на трудовні до того часу, поки колгоспи України не виконають, неможливої до виконання, накладеної норми здачі. Крім того, наказала відібрати від українських селян видане їм зерно та інші харчі.

Щоб цей наказ перевести в життя, Москва призначила своїх людей, так званих “тисячників”

Спершу надіслано з Росії 60.000 росіянок-комуністів на посади голів колгоспів, а пізніше ще прислано 112.000 комуністів та комсомольців, переважно з Москви та Ленінграда, на викачування хліба з України. Ці кати українського народу, разом із активістами сіл, з ковінками в руках ходили від двора до двора. Вони забирали всі знайдені в хатах харчі, а ковінками шукали на городах у землі заховане зерно, буряки, картоплю та інші харчі. В кінці 1932 року, за наказом із Москви, почалась бльокада цілих районів України. Уряд наказав припинити довіз споживчих товарів і припинити всю торгівлю взагалі в тих районах, що не виконали пляну хлібозаготівлі.

8 грудня 1932 року уряд Москви виніс вирок смерті районам, які не виконали обов'язків перед ненажерливою Москвою. А в дійсності цей вирок був не кільком районам, а цілій Україні, бо Україна як цілість не могла здати Москві неможливо високої квоти зерна. Цей вирок смерті звучить так:

“1. Припинити постачання цих районів споживчими товарами та стримати всяку державну й кооперативну торгівлю, для чого закрити в цих районах державні й кооперативні крамниці та вивезти з них наявні товари.

2. Заборонити торгівлю речами широкого вжитку, що її досі провадили колгоспи та одноосібні господарства.

3. Припинити всякі кредити для цих районів та відтягти назад усі, вже надані їм, кредити.

4. Змінити особовий склад місцевого, адміністративного та господарського керівництва, усунувши звідти всі ворожі елементи.

5. Перевести це ж саме в колгоспах, усунувши звідти всі ті ворожі елементи, що брали участь у зриві хлібозаготівлі”

Уже восени 1932 року почався страшний голод в Україні. Новий 1933 рік населення України зустріло сотками тисячів трупів, кількість яких з дня на день збільшувалась. Але Москва на тому не задовольнилася. Вона потребувала більше жертв. З Москви надіслано в Україну для “наведення порядку” Постишева з його прибічниками. Він 1-го березня 1933 року усунув з поста голови советської України Чубаря, а Миколу Скрипника з поста наркома освіти. Постишев ясно сказав українським комуністам, які просили Москву ужити заходів проти голодової катастрофи, яка чимраз швидше насувалася, що про ніяку поміч Україні не може бути й мови. «Навіть більше того, — казав Постишев, — уряд не видасть селянам ні кілограма посівного зерна, для засіяння землі на весні».

Завданням Постишева було додавити пляново зорганізованим голодом свідоме українське селянство, яке безперебійно поповняло ряди інтелігенції, розгромити відродження української національної культури, українську інтелігенцію і навіть тих, що так віддано їм служили, українських комуністів.

Московсько-большевицький похід проти українського селянства мав явно національно-політичний характер. Москва хотіла зламати хребет українській нації. Українські селяни, як мухи, вмирили з голоду. Ті, що могли ще ходити, кидали села та ішли до міст, де за працю робітники діставали бодай якісь харчі, щоб там пожитись.

По містах почались арешти інтелігенції та масові розстріли. В 1933 році голод немилосердно косив українське селянство. Голод 1933 року стався не через труднощі переведення колективізації, а був заздалегідь запланований і злочинно переведений імперіялістичною Москвою.

Ми ясно й недвозначно твердимо, що голодове народоббивство Москви в Україні було суто національним народоббивством, яке нічим не різнилося від убивства жидів Гітлером.

У час, коли в Україні мільйони селян гинули з голоду, в Росії, яка, як відомо, великою

мірою залежна від постачання харчів з України, ніякого голоду не було. Для підтвердження нами сказаного вдаймося до Великої чи Малої Советської Енциклопедії. В них між переписами населення Советського Союзу находимо статистику населення України за 1926 і 1939 роки. В 1926 році українців було 31.194.976 осіб. У 1939 році, 13 років пізніше, українців стало 28.070.404 тобто на 3.124.572 особи менше, як було 13 років тому. Так каже проста арифметика. Але ж на протязі цих 13 років мусів бути природній приріст українців?! Значить, беручи під увагу нормальний приріст населення України, українців мусіло бути щонайменше 35 мільйонів. Але їх не було. Недостача 7-ми мільйонів і є, власне, ті жертви трагічних для українського народу 1932-33 років!

Українців за переписом від 1926 до 1939 року в Советському Союзі зменшилось на 10 відсотків, тоді як росіян, за той самий час, збільшилось аж на 27.2 відсотка. Хіба це не свідчить за те, що голод не був ніякою господарською кризою в Советському Союзі, а був пляново організований для виморення, небажаного російсько-комуністичній владі, українського народу?!

На 12 з'їзді комуністів України, в січні 1934 року, Постишев відверто й зухвало твердив, що 1933 рік був роком розгрому української контрреволюції, і партія, мовляв, провела геркулесову роботу в справі ліквідації націоналістичних елементів в Україні.

В той час, коли гинули мільйони українців з голоду, Москва нахабно, безсоромно заперечувала наявність будь-якого голоду в Україні. Більше того, вона твердила, що український народ ще ніколи не був таким щасливим, як саме в 1933 році.

Коли трагічні події в Україні дійшли до українців в Америці, вони знайшли прихильників до українського народу між відомими діячами американського уряду й устами конгресмена Копельмана 4 січня 1934 року висловили свій протест проти народобивства в Україні. Міністер закордонних справ Советського Союзу Літвінов писав конгресменові таке:

“Дякую за надісланого мені листа та звернення моєї уваги на український памфлет. Таких чи подібних памфлетів, повних брехні, поширюваних контрреволюційними організаціями за кордоном, які спеціалізуються в тому, є багато. Їм нічого не залишилось, як поширювати фальшиві інформації чи підробляти документи”

І західний світ свідомо вірив отим

крокодилячим сльозам Москви, а нас, українців, уважав за брехунів і обманців. Захід вірив, що в Советському Союзі поневоленним народам радісно живеться. Він своїми різними політичними акціями офіційно й неофіційно прикривав і ще й далі прикриває варварські злочини Москви супроти України та інших поневолених націй. Західний світ вірить московським твердженням, що влада в Москві для численних народів СРСР є найдемократичніша, найпрогресивніша, наймиролюбніша, геніяльна, мудра та любима, якої вони ніколи ще не мали.

А щоб не бути голослівними, погляньмо на політику уряду, який більшість американського населення вибирала. Дін Раск із Стейт Департаменту, який би мусів співчувати поневоленним націям, що мучаться в московській неволі, бо так вимагає демократичний принцип та засади гуманности, допомагає їм ту тюрму народів ще краще закріпити. Дін Раск твердить таке: “Становище уряду США послаблене акцією і у відношенні до прав колись незалежних народів чи націй з територіяльними правами, як, наприклад, України, Вірменії чи Грузії, які є традиційно частиною Советського Союзу.

Плян мирної коекзистенції – це ще одна підступна брехня Москви, яка може принести катастрофічні наслідки всім народам світу. Братня любов “старшого брата” відома всім поневоленним націям, а українцям зокрема.

Російсько-комуністична влада з Кремля розправилася з українським народом. Вона завдала йому нестерпних страждань і потопила в морі крові й сліз мільйони найкращих його синів. Замучені голодом, закатовані в тюрмах і концентраційних таборах, кров і сльози батьків і матерів кличуть нас, українців, прикласти всі наші сили для боротьби за звільнення нашої многострадальної батьківщини з лабет “старшого брата”!

Сьогодні ми схилиємо голови в жалобі перед жертвами московського терору в Україні. Але рівночасно пригадуємо Москві й вільному світові, що наша пам'ять про злочини Москви не слабшає. Винуватця ми знаємо. Ми звинувачуємо спрчинника української трагедії у 1932-33 роках — Москву.

Мільйонів жертв українського народу ми ніколи не забудемо, як ніколи й не простимо цього Москві!

Олексій Коновал.

ПРО ҐЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ ЗНАЮ З ВЛАСНОГО ЖИТТЯ

Публікації у “Вечірньому Києві” про голодомор 1933 році зворушили мене до сліз. Тому вважаю своїм обов’язком поділитися з вами спогадами про трагедію нашої сім’ї.

Згадувати все це мені дуже тяжко, але спостерігаючи, як комуністи, соціалісти й “наші українські інтернаціоналісти” намагаються заперечувати страшний голод і репресії в Україні, я вирішив написати вам.

Наша сім’я з давніх-давен жила в селі Оляниця Тростянецького району Вінницької області. Жили ми добре, сім’я складалася з семи чоловік: батьків, 2-х дочок і 3-х синів. Господарство було середнім — п’ять гектарів землі, двоє коней, корова, свині, вівці, домашня птиця. Мала наша сім’я добротний дім з верандою, усілякі господарські будівлі.

Трудилися всі від ранішньої зорі й до пізньої ночі. Все наше господарство стало предметом уваги голів сільради і комнезаму. Вони часто приходили до нас і пропонували вступити до колгоспу, але мати і батько категорично не бажали цього робити.

І ось одного разу, в 1932 році, до нас приїхали чотири підводи з бригадою — чоловік 15 у шкірянках, з маузерами, були й наші із сільради, чоловік 3-4. Було це літньої неділі, наприкінці серпня. Нас усіх вигнали з хати і заявили, що все у нас конфіскується. З хати забрали 2 скрині з одягом, все до нитки. Ікони — 8 штук, які передавалися з покоління в покоління, винесли на веранду, скинули в купу, облили ґазом і підпалили. Мати впала на коліна, почала плакати й прохати ватажка все забрати, але залишити ікони. Її відтягли від ікон і кинули на підвір’ї.

Ікони згоріли, мати знепритомніла. Батько з братом та старшою сестрою занесли матір у землянку, яка стала для нас притулком.

Того дня і в наступні у нас забрали худобу, птицю, зерно, фураж. Розібрали дім і всі господарські будівлі і вивезли до колгоспу. З погреба та комори забрали все, нас прирекли на голодну смерть. Нам заборонили користуватися городом, землею. Батька й брата через день заарештували і відправили в Тростянець — у в’язницю. Батька через кілька днів звільнили, а брата

Левка судили і відправили до Сибіру, де він і загинув.

Нам родичі потай допомагали продуктами. Голодувати ми почали навесні і влітку 1933 року. Батько опух, опухла й мати, я і менший брат Василько (йому тоді було 8 років). Бачачи, що ми вмираємо з голоду, родичі вивезли мене і батька на станцію Ладижин, посадили в поїзд, і ми приїхали на станцію Вапнярка. З поїзда нас зсадила міліція, і ми з батьком поселилися на майдані перед вокзалом. Я хоча й був опухлим, все ж таки потихеньку ходив. Батько лежав, ноги його набрякли, говорив тихо, і весь час плакав. Я просив у людей хліба, але в них нічого не було і весь майдан був заповнений голодними й опухлими людьми. Через день батько перестав говорити, тільки сльози котилися з його очей. Я сидів біля нього і плакав. Вранці він помер, я почав голосно плакати. Мене почули й покликали міліціонера. Він почав мене заспокоювати і сказав, що скоро під’їдуть підводи забирати померлих від голоду, тож заберуть і мого батька. Знесилившись, я перестав плакати. Сидів і гладив руками худе, заросле обличчя батька. Його чорні очі були відкритими і дивилися на мене.

Через деякий час приїхала підвода, в кузові якої були мертві чоловіки і діти. Зверху кинули й мого батька. Сльози лилися з моїх очей. Підвода поїхала. Міліціонер посадив мене на поїзд Одеса-Москва і сказав провідникові: “У нього батько помер з голоду, він весь опухлий. Завези його в Москву, може, виживе”

Провідник завів мене до вагона і сказав: “Залазь під лаву і лежи тихо, а то ревізори висадять тебе з поїзда і мені перепаде” Так я став безпритульним.

Це тільки частина того тяжкого шляху, яким мені довелося пройти. Все своє життя я пам’ятаю трагедію нашої родини. Мати померла в землянці теж з голоду, брат потрапив у дитбудинок. Хотілося б знати, що думають про цю трагедію Симоненко, Мороз, Вітренко, Марченко та інші керівні діячі комуністичної спрямованості, які так люблять демонструвати свою “любов” до знедолених ними ж “трудящих”

**Опанас Наконечний,
інвалід війни.**

І НИВИ БАГАТІ, І СМЕРТЬ У ХАТІ

Незалежна Україна схиляється у скорботі перед мільйонними жертвами голодомору і перед тими, нині уже нечисленними страждальцями, котрим поталанило вижити в страшні 1932-1933 роки. Що ж спричинило цю небачену в світі трагедію?

Упродовж десятків років большевицька пропаганда втлумачувала нам, що її причиною були куркульські бунти та політичні диверсії "ворогів народу", неврожай.

Та як би не маскувалися таємниці, час робить їх явними. Відкрився доступ до архівів, де зберігаються документи страшних років. Опрацювання їх дає можливість зробити безперечний висновок, що проти українського народу Сталіном і його посіпаками скоєно справжній геноцид. Головна ставка, як свідчать документи, у здійсненні цього злочину, робилася на адміністративно-репресивні методи.

Зупинимось лише на одному з аспектів загального наступу на українське село - на заготівельній кампанії 1932-1933 рр., взявши за приклад лише один Охтирський район Сумської області (колись - Харківської).

Жодне засідання комфракції райвиконкому, бюро районного парткомітету, його пленуми не проходили без винесення на порядок денний питань однієї спрямованості: про стан хлібозаготівлі. А плани, що приймалися за вказівкою "зверху", без врахування реальних можливостей, без виваження і обговорення з керівниками господарств, були непосильними. На 1932 рік план хлібозаготівель по району становив 25 тисяч тонн. Цю цифру було затверджено 3 січня на засіданні бюро Охтирського райпарткомітету (РПК) і визнано цілком реальною.

Проте, як показали перші укуси і обмолоти в колективних господарствах, види на урожай виявилися дещо нижчими передбачуваних. Так, голова Чупахівської сільради Пилипенко подав відомості, де зазначалося, що врожайність з одного гектара пшениці становить лише 5,5 ц замість 12, встановлених планом, а жита - 6,5 ц замість 10-ти. Подібні повідомлення були й з інших сільрад. Отже, валовий збір зернових аж ніяк не впливав на 25 тисяч

тонн. Бюро Охтирського РПК, провівши термі-

нове засідання, дало свою оцінку: голови сільрад навмисне зменшують види на урожай. Відразу ж були створені комісії, які мали встановити дійсну врожайність у господарствах.

А життя ставало дедалі гіршим.

7 листопада 1932 року на засіданні Охтирського РПК було визнано, що "хід виконання планів хлібозаготівлі по району зовсім незадовільний". За рішенням облпарткому на цьому ж засіданні була доведена знижка плану колгоспам і радгоспам. Тепер він становив 12.760 тонн, а також прийнята постанова: до 1 грудня 1932 року цей план забезпечити. Але й новий план не був виконаний. І знову посипалися постанови та рішення. Часом вони були схожі на повідомлення з поля битви.

Окрім паперової навали в села направлялись уповноважені РПК, "ударні" та "буксирні" бригади, організовувалися комсомольські та учнівські активи, а також створювалися транспортні бригади по вивезенню хліба безпосередньо з-під молотарок. Колгоспам не дозволялося створювати будь-яких фондів, навіть посівного. Старанно відшукувались "злісні нездатчики" хліба. До них застосовувалися рішучі заходи: вилучення зерна, віддача до суду, продаж майна, виселення до Сибіру тощо. Так, на засіданні бюро РПК від 12 січня 1933 р., наприклад, затвердили список сіл, в яких належало провести продаж майна злісних нездатчиків-контрактантів: Охтирка - 50 господарств, Кириківка - 15, Яблучне - 15, Розсохувате - 15, Олешня - I - 20, Олешня - II - 5, Стара Іванівка - 10 і т.п.

При заготівлі хліба в одноосібному секторі уповноважених розбили на п'ятірки, з котрих виділилися відповідальні за виконання контрактійних зобов'язань. Окрім того, до 3-5 господарств прикріплювався активіст для систематичної роботи з ними по хлібозаготівлі. На довершення всього згаданого, на тому ж засіданні (22.01.1933 р.) приймається ще одне рішення, в якому говорилося: "Для усилення хлебозаготовок считать необходимым сегодня же организовать буксирные бригады... в количестве 300 человек, послав их в помощь отстающим сельским советам по единоличному сектору" Тут же додавався список сіл, в

які мали вирушити ті буксирні бригади: Охтирка - 70 чоловік, Хухра - 30, Кириківка - 25, Яблучне - 25, Розсохувате - 30 і т.п.

Органи ДПУ, прокуратура, РПК всю свою роботу повинні були переключити на виконання планів хлібозаготівлі. "Для немедленного выявления и изъятия контрреволюционных элементов и зачинщиков в деле срыва хлебозаготовок предложит нач. ГПУ Пандорину организовать 5 опергрупп, командировать их в следующие сельские советы: Алешня - 1, Кириковка, Яблучное, Ст. Ивановка, Ст. Рябина, Ахтырка", а також розпорядження прокуратури: "Зобов'язати прокуратуру забезпечити своєчасний розгляд кримінальних справ (на місцях) на злісних нездатчиків хліба"

Отже, як бачимо, провадилися справжні репресії щодо "саботажників". А такими вважались, часом, цілі села. Вони заносилися на так звану "чорну дошку", що тягло за собою грошові штрафи або забирання худоби. Окрім того, в такі села не постачалися промислові товари, а селянам заборонялося виїздити з села. Скажімо, на "чорну дошку" потрапила Старорябинівська сільрада, оскільки план хлібозаготівлі по колгоспному сектору на 8 грудня 1932 року виконала лише на 47%, а по одноосібному - 53%.

Відразу ж на засіданні РПК приймається постанова:

" - Одноосібний сектор майже увесь хліб закопав у ями. По заявах колгоспного й одноосібного активу знайдено хліб в 116 ямах.

- Пропонувати прокуратурі терміново забезпечити матеріал для сесії облсуду; суд провести в показовому порядку в Ст. Рябині.

- Для зламу саботажу хлібозаготівель командирувати бригаду відповідальних робітників під керівництвом т. Денисенка"

Незважаючи на все це, люди боролися за виживання, дбали про наступний врожай. Тож, зрозуміло, що за умов, коли все зерно забиралось, селяни пуд-другий приховували. Однак безжалісна репресивна "хлібозаготівельна машина" своїми нелюдськими методами забирала все до зернини. Для цього зривали підлоги, перекопували подвір'я, з штрикачками ходили городами, переривали полову, перемолочували солому, нищили по коморах та льохах. Винних віддавали до суду.

Щомісячне невиконання планів хлібозаготівлі змушувало партійне керівництво району розглядати причини провалу. В умовах панування горезвісної теорії Сталіна про загострення класової боротьби в процесі будівництва соціалізму по всіх сільрадах йшов наступ на "ворожий елемент" Звинувачувались навіть судослідчі та прокурорські нагляди. Що вже говорити про голів колгоспів, секретарів сільрад та інших керівників в "опортуністичному ставленні" до справи, в невмінні їх "організовувати маси" До суду притягувалися і окремі селяни, злісні нездатчики хліба. Так, мешканку п'ятої сотні м. Охтирки Параску Маслову, у котрої виявлено закопану бочку з зерном, зазначено на 6 років позбавлення волі.

В ході хлібозаготівель бригади, що направлялися в села, при обшуках вдавалися до "барахольства" - забирали безпідставно сало, масло, гроші та інше добро. Траплялися випадки, коли шукачі хліба чинили самосуд. Так, уповноважений РПК Єлісеєв, наприклад, застрелив селянина з Хухри Давиденка, що ухилився від виконання "обов'язків" здати останній хліб. В той же час особам, котрі викривали приховане, надавалися премії у розмірі 25% від вартості знайденого. Чому б декотрим блюдолизам не старатися? Все це сіяло ворожнечу між селянами.

Хоча так діяли не всі. Про це свідчать рішення РПК: "Уповноваженого РПК тов. Виневецького, що перебував у с. Олешня -1 протягом 12 місяців і не забезпечив виконання плану хлібозаготівлі як на одноосібному, так і по колгоспному секторах, відкликати як такого, що не виправдав довір'я партії" "Секретаря Олешнянського партвідділу Саєнка за бездіяльність та опортуністичне ставлення до хлібозаготівлі з роботи зняти" "Голова Олешнянської сільради т. Крощенко не організував мас на виконання плану хлібозаготівлі, потурав розтринцюванню хліба по колгоспах, тлумачив серед мас про нереальність завдань хлібозаготівлі, внаслідок чого по одноосібному сектору план (на 25.12.1932 р.) виконано лише на 3%, і дезертирував з села, а тому тов. Крощенко з лав партії виключити та притягти до судової відповідальності" "Тов. Макаренка, що був уповноваженим по хлібозаготівлі в с. Бакирівці, не лише не виконав

покладених завдань, а своїм перебуванням, як опортуніст, розмагнічував сільські організації і утворював настрої проти виконання хлібозаготівлі, з партії виключити і з роботи, як директора Індустріального технікума, зняти” Траплялися випадки, коли “труднощі в роботі” трагічно вирішували долю окремих керівників. Так, в с. Кириківці голова колгоспу “Червоний серпень” позбавив себе життя.

А РПК шалено діяв. Колгоспам та радгоспам, одноосібникам за помол зерна в млинах певну кількість борошна треба було здавати в рахунок доведеного плану по хлібоздачі. А щоб змолоти зерно, селяни повинні були мати на те дозвіл, який надавався лише тоді, коли був виконаний план хлібозаготівлі. За цим був встановлений жорсткий контроль, для чого бюро РПК примусило закрити вітряки, “маючи на увазі те, що наявність механічних та водяних млинів забезпечить потребу перемолу збіжжя”

Тодішня система податків, плани хлібозаготівель, різні побори виснажували село. В умовах, коли голод забирав життя сотень і сотень людей, Харківським облвиконкомом для Охтирського району встановлюється ще й план м'ясоздачі в кількості 544 тонни на III квартал 1932 р. і на 1933 рік. “За невиконання завдань щодо поставки м'яса державі в зазначений термін накладається перший штраф в розмірі риночної вартості худоби, а худоба, яку не було здано, конфіскується в безспірному порядку”, - так зазначалося в одному з документів районного керівництва. “На випадок відсутності худоби та птиці, поруч зі стягненням грошового штрафу, невиконання зобов'язання вважається за недоїмку й здатникові призначається новий термін здавання в межах цього ж кварталу, і в разі невиконання він притягається до судової відповідальності” Чітко і ясно - хоч сьогодні вмирай, хоч завтра. Ось такі страшні, зловіщі документи того періоду.

З наближенням “посівної кампанії” 1933 р. становище в районі ще більше загострювалося: насінневого фонду не було. Між тим в постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 23 вересня 1932 р. вказувалося:

“Перше: відхилити всі пропозиції про видачу насінневої допомоги.

Друге: попередити, що в поточному році ні радгоспам, ні колгоспам насінпозичка не

буде видаватися ні для озимої, ні для ярової сівби”

Отже, засівай ниви чим хочеш. Посівні кампанії затягувалися часом аж до жнив з виконанням плану лише на 40% по району, а в окремих селах - тільки на 23%.

В доповідній секретаря Охтирського РПК секретареві Харківського обл. комітету КП(б)У тов. Терехову від 18.06.1932 р., наприклад, згадується про продовольчі труднощі: “С окончанием хлебозаготовок и особенно после мобилизации семенных фондов мы вплотную подошли к тем сравнительно небольшим фондам, которые имелись по колхозам, и это не могло не вызвать уже в первых числах мая месяца известного затруднения с хлебом в большинстве колхозов. Сознывая общие хлебные затруднения, я считал лично преступным обращаться за помощью, учитывая, что ряд районов находится еще в более тяжелом состоянии, и потому принял всевозможные меры: как мобилизация внутренних резервов, уменьшение выдачи и исключительно работающим в поле в бригадах, усиление контроля за расходованием хлеба (скорее - сурогата). Но в данный момент я исчерпал все возможности... настоячивые требования колхозников удесятирились... в моём распоряжении имеется лишь 1500 пудов всяких отходов, его хватит продержаться несколько дней, есть случаи заболевания цингой и опухшие” Далі секретар просить допомоги отримати мінімальну кількість хліба: 7000 пудів, “что дало бы возможность кое-как дотянуть до окончания обработки бурака”

В кінці квітня район все ж таки отримав проддопомогу - 3700 пудів, що надійшла з області. 3000 пудів відвели для колгоспів, а одноосібникам - 700 пудів.

Зрозуміло, що така мізерна кількість хліба не могла якомось вплинути на поліпшення тієї жахливої ситуації, яка склалася весною 1933 р. Люди вмирали цілими сім'ями. Так, майже повністю вимерли села Хухра, Розсохувате, Пологи. Загальна ж кількість померлих в районі ще не визначена. Над тим автор цих рядків продовжує працювати.

В документах Охтирського РПК збереглися таємні інформаційні листи оперуповноважених ДПУ з місць за лютий-березень 1933 р., в яких наводилися вражаючі факти голодомору: “В с. Литовка 16 февраля умер-

ло 10 громадян із-за вжиття в їжу хліба із гнилої шелухи. Тому в районі не повірили, організували перевірку й заклали, що це були провокації на голодну смерть, а 10 гробів, які стояли на кладбищі, як свідки цієї жахливої трагедії, і їх не закапували, - це не що інше, як проделка правління колгоспу й сільсовета, а тому було вирішено прийняти заходи по ліквідації таких явищ" Документ жахливий не тільки тим, що протягом дня померло 10 чоловік від голоду, а й тим ставленням до цього факту з боку партійного керівництва.

Біда приходила в кожну оселю. Страждали дорослі, старі, а особливо діти. І не лише в сім'ях. Тільки з 21 квітня по 19 серпня 1933 р. комісією по боротьбі з безпритульними нараховано мертвими 814 дітей!

Незахищене, безправне селянство 30-х років! Скільки ж треба було витерпіти, аби пережити ті страхоты, яку мати волю, щоб винести знущання! І взагалі, як можна було вижити, коли, наприклад, мешканець с. Литовки, Григорій Логвиненко, виробивши в колгоспі 761 трудовень, не отримав жодного кілограма хліба, а ще й звинувачений державі 42 кг! Хіба ж така доля лише у Логвиненка? Вона у тисячі і тисяч людей нашого благодатного краю, де і ниви багаті, і смерть у хаті. А скільки по всій Україні?!

Олександр Галкін,
директор Охтирського міського
краєзнавчого музею
Сумської області,
письменник,
член Спілки журналістів України.

БІЛЬ ДУШІ

До початку колективізації населення села Пологи Охтирського району на Сумщині становило 2141 чоловік. Тут нараховувалося 425 господарств. У 1930-1931 роках 67 із них було розорено комуністичною владою, а 335 господарів "розкуркулили" і вислали у північні райони більшовицької імперії.

У 1932-1933 роках 455 пологівців померли від голоду (серед них 262 дітей). Таким чином, внаслідок політики колективізації і продрозкладки знищено більше, ніж третину населення Поліг - усього за 4 роки.

Найбільше людей помирало в Пологах ранньої весни 1933 року. Особливо важкі часи настали тоді, коли почали дозрівати жито, пшениця, овес. Люди зривали колоски, виминали зерно, варили кашу, наїдались і незабаром у страшних муках помирало. Медичної допомоги не було ніякої, та до лікарів ніхто і не звертався - лікарня проти такого лиха була безсилою.

З приходом весни треба було готуватись до польових робіт. У колгоспі почали варити обіди для тих, хто приходив працювати. Видавали на обід і по маленькому шматочкові хліба. Це врятувало багатьох від смерті. Але ті, хто вже не міг працювати, були приречені.

Зернові ниви у колгоспах охороняли ретельно. Споруджувалися спеціальні вишки, на яких несли варту здебільшого підлітки. Якщо такий сторож помітить щось підозрі-

ле, він здійснить тривогу і викличе об'їждчиків. А ті негайно мчать на лови. І горе тим, хто намагався нарізати колосся, аби, висушивши його, змолоти на жорнах. До речі, мати жорна теж заборонялося.

Було й таке... Одарка Дульська нарізала колосків жита, яке було посіяне вдома на присадибному клаті землі. Хтось побачив це і доніс до сільради. Приїхала міліція і забрала нещасну жінку в місто Охтирку, де її було засуджено на два роки. За цей час у сім'ї Дульських померло з голоду чотири душі, з них двоє дітей.

Поруч приміщення нинішньої Пологівської загальноосвітньої школи I-II ступенів збудували цегельний завод. Цеглу виробляли вручну, випалювали солом'яною і дровами, але вона була добротна. Там же стояла велика 12-метрова труба. В середині були металеві скоби, так що сміливий і сильний міг дістатись до верхівки. У колгоспі вирішили посадити на ту трубу людину, щоб з висоти оглядала поле. Тут же прикріпили шмат рейки і висів залізний шворінь.

З раннього ранку і до пізнього вечора сидів чоловік і, як шуліка, спостерігав за всім ланом. Якщо проходив хто польовою дорогою і випадково нагинався, аби вирвати жмут трави чи, можливо, польову квітку (а їх тоді було дуже багато), вартувий давав знати, що він за ним спостерігає. Через певний час на сигнал підскакував на коні об'

їждчик і покарання нагаями неможливо було уникнути... Це в кращому разі, коли в прохожого не знаходили нарізаних колосків. А знаходили - пиши пропало. Був спеціальний закон, який у народі прозвали "законом про п'ять колосків"

Тоді большевицька влада була швидка на суд та розправу. Бувало, що вночі спіймали, а вдень уже виносили вирок: 8-10 років таборів, з конфіскацією і позбавленням прав...

УХВАЛА МІЖНАРОДНОГО СИМПОЗИУМУ

«ГОЛОДОМОР-33»

(Київ, 5-7 вересня 1990 року)

Ми, учасники міжнародного симпозиуму «Голодомор-33», у глибокій скорботі схилиємо голови перед пам'яттю десятків мільйонів померлих і ненароджених внаслідок людиноненавистницької політики сталінського комуністичного режиму, який викликав і планомірно здійснив штучний голод серед українського селянства в 1932-1933 роках.

Вважаємо, що ця політика за міжнародним правом повинна кваліфікуватися, як злочин перед людством і людяністю — насамперед тому, що він призвів до мільйонів насильницьких смертей, підірвав фізичне й духовне здоров'я українського народу на багато поколінь, але також тому, що засобами найжорстокішого залякування та терору була здійснена спроба знищити вікові моральні засади і духовний досвід цілої нації.

Ми підтримуємо висновки Комісії Конгресу США і Міжнародної Комісії по розслідуванню голоду 1932-1933 рр. на Україні, що визначили цей страшний голодомор, як ґеноцид проти українського народу. СРСР брутально порушив статтю 46 Гаагської конвенції 1907 р., як держава, що вела свавільну війну проти власного народу, і принципи, які пізніше були ухвалені Міжнародною конвенцією 1948 р. «Про запобігання злочинів ґеноциду і покарання за нього». Відповідальність за ці злочини лягає на уряд Радянського Союзу і на Комуністичну партію, як правлячу в державі з однопартійною системою.

Ми звертаємось до світової громадськості, до Організації Об'єднаних Націй, до Паризької наради глав урядів та держав по підготовці загальноєвропейської наради з безпеки (Гельсінкі-2) з вимогою провести все-

Ось така вона, гірка правда про голодомор 1932-33 років - правда одного тільки села. А скільки їх було по Україні?..

Михайло Попільнюх,
учитель української мови
та літератури Пологівської
загальноосвітньої школи
Охтирського району
Сумської області,
член Спілки журналістів України.

бічне розслідування ґеноциду проти українського народу і розглянути цей злочин в міжнародному суді в Гаазі. Міжнародний трибунал, згідно з загальноприйнятими правовими нормами, повинен покарати винних, визначити шляхи та розміри матеріального і морального відшкодування українському народові.

Ми вважаємо необхідним утворення Міжнародного центру по вивченні історії України і з'ясуванні всіх злочинів проти її народу впродовж усього ХХ століття з чорнобильською трагедією включно.

Важливим аспектом діяльності такого Центру було б вивчення демографічних, медичних, духовних, культурологічних, економічних та політичних наслідків політики ґеноциду. Вважаємо, що Міністерство освіти України повинно ввести в шкільні програми з історії вивчення страшною трагедією українського народу — голодомору 1932-1933 рр.

Ми висловлюємо недовіру тим псевдоісторикам і функціонерам з Інституту історії АН УРСР та з інституту історії партії ЦК КП України, які, згідно з вказівками вищих партійних органів, свідомо фальсифікували причини, перебіг і наслідки голодомору 1932-1933 рр., і тому повинні нести за це моральну відповідальність.

Ми вважаємо за необхідне створення Музею народної скорботи, в якому мають бути зібрані всі матеріали й свідчення про велику трагедію, як нагадування та пересторога нащадкам. Будуючи своє майбутнє, український народ ніколи не забуде про насильницьку смерть мільйонів своїх братів і сестер. Вічна їм пам'ять!

НЕЗАГОЄНА РАНА НАЦІЇ

Відкритий лист до Генерального прокурора України М. Потебенька

Шановний пане Потебенько! Ми, українці, маємо занадто важкий тягар історії за плечима, який розколює суспільство навпіл і не дає йому зрушити з місця. Йдеться про антиукраїнський геноцид українців у 1933-му році. Ця незагоєна рана у нашій свідомості ятрить ще й тому, що різної масті українофоби пнуться довести, що то лише вигадка націоналістів. Миру не буде, доки істину не встановить суд. І ви, як державний оборонець справедливості, повинні негайно порушити судову справу про той епохальний злочин, доки ще можна знайти живих свідків, бо всіх, хто ще вчора мені те розповідав, сьогодні уже немає. Не звертатися ж нам до міжнародних правозахисних органів, маючи тепер власну державу! Та і кому ми на світі потрібні, крім нас самих? Саме в 33-му США визнали СРСР, хоч про той геноцид знали, але своя сорочка - ближча до тіла. Коли у США з'явилася стаття про голод на Україні, то весь наклад газети раптом зник з полиць. Це наводить на думку, що до цієї злочинної акції причетні потужні світові сили, які Сталіном, Кагановичем, Москвою не закінчуються.

Сталін особисто заборонив вести будь-які записи про голод, тому в архівах ніяких даних не знайдете. Ті масштаби смерті можна встановити лише приблизно з розповідей очевидців.

Виходець із села Яструбине, тепер Сумського району, Іван Іванович Приходченко, підрахував померлих на своїй вулиці. Їх виявилось 98. Помножимо на 10 вулиць, що були тоді в селі, вийде 980 душ, що становило третину тодішнього населення. Для порівняння, на війні з цього села загинуло 219 душ. І це село не належить до особливо постраждалих, були й такі, що вимерли повністю, і там переможно вивішувалась чорна ганчірка.

Я дарую вам книгу „Голодомор на Сумщині”, запасайтесь валідолом і читайте. З неї ви довідаєтесь, що, наприклад, селище Боромля, де тепер проводиться щорічний пісенний фестиваль, вимерло майже все, а було ж тоді там 12 тисяч населення. Село

було завалене трупами. Їх нікому було ховати, і для цього пригнали студентів з Харкова. До голоду в селі було 2,400 дворів, після нього лишилося 800 родин. Число трупів тут може сягати до 10 тисяч. Село потім заселяли росіянами, тоді ж у місцевій школі відкрилися класи з російською мовою викладання.

У війну (це вже разом з переселенцями) село втратило на фронтах 468 чоловік. Але слід ще врахувати, що у війнах гинуть лише чоловіки, жінки і діти зостаються, що дозволяє порівняно швидко компенсувати людські втрати. А голод бере всіх поголовно, дітей - у першу чергу. Діти у 33-му вимерли всі, або їх їли очманілі від голоду дорослі. Про це також у книзі прочитаєте. Книга висвітлює долю лише декількох сіл, взятих не за вибором, а в залежності від того, які трапилися очевидці. Але на Сумщині 1,728 сіл - тих, що лишилися, і в кожного така ж трагедія, а скільки їх зникло з лиця землі відразу або трохи пізніше, доки дожили останні з уцілілих! Вся Україна рясніє порожніми назвами місцевостей колишніх сіл, і вся Україна, до єдиного села, пройшла через цю Голгофу.

Моя численна родина повинна була б також уся вимерти, але мій дід, Макар Свиридонович Петренко, був мудрим і метким, до того ж якимось чином, через розгалужену систему родичів, сватів, кумів, був пов'язаний з Г. Петровським. Це були середняки і до колгоспів вступати не хотіли, бо зразу побачили, що діло дурне. Вони командували одного з родичів до Петровського за порадою. Коли той повернувся, до нього збіглися усі:

- Що сказав Григорій Іванович?

- Сказав: „Кидай усе і тікай світ за очі”

Так вони і вчинили. Їхнє добро перейшло до колгоспів, а всі вони опинилися на Донбасі (де я потім і народився). Моя мати голод зустріла в Харкові наймичкою у єврейській родині, куди влаштував її батько. Коли потім відвідала своє село Гнилицю, тепер Охтирського району, то застала його спустошеним, більшості її знайомих не

стало. Люди розповіли, що до ями звозили і таких, що ще дихали, подавали голос і навіть просилися. Спочатку я думав, що так було тільки в тому селі, але потім все життя різні очевидці голодомору розповідали мені те ж саме. Такі ж оповіді ви зустрінете і в книзі. Після голоду те село вже ніколи по-справжньому не ожило. Мертве воно й сьогодні, як і всі села навколо. Хутори зникали. „Комнезамівці”, що творили те безчинство, у війну поставали поліцаями - звичка служити владі - це вигідніше, ніж працювати.

Нашу сім'ю голод таки догнав, уже в 47-му році. Тоді також ходили по селу опухлі люди, опухла і наша вся сім'я, але це було уже весною. Врятувалися липовим листям, яке ми, сільські дітлахи, поїдали, як черва. Липове листя я і тепер щовесни пробую. Пізніше я довідався, що тоді наш хліб вивезли до підсоветських країн Європи, щоб утвердити там „переваги” соціалістичного ладу. Це болить, але не так, як за 33-й, коли акція голодомору була спрямована на знищення основи української нації. Що голод плянувався і ретельно готувався, свідчить багато фактів. Україна завбачливо була оточена військовими загонами, які не давали людям втекти від смерті. Квитки на поїзд продавались тільки з письмового дозволу властей, хто такого дозволу не мав, потрапляв у загорожу-резервацію, а його вантаж конфісковувався.

Готуватися до переселення росіян в Україну Москва почала задовго до масового голоду на українських землях. Наперед у достатній кількості були виготовлені сталені щупи з виїмкою, які виявилися діявольською зброєю в руках організаторів голоду. Якщо щуп влучав у зерно, то у виїмці хоч одна зернинка залишилась, народна хитрість тут виявилася безпорадною.

Голод ретельно маскувався від світової громадськості. Не пропускали в Україну гуманітарної допомоги, зібраної діаспорою. Ціла армія штатних брехунів, уся державна машина працювала на дезорієнтацію світової думки - і їм це вдалося. В різних краях України дії „буксирників” були однаковими - значить, спрямовувались єдиною директивою. Вони не просто шукали зерно, а діяли на знищення: розвалювали печі, перевер-

тали горшки зі стравою, навіть у дітей вихплювали з рук миски і кидали їх додолу, забирали не тільки хліб, а будь-які харчові припаси, у повністю вимерлих селах пере-можливо вивішували чорний прапор зі знущальним написом: „Чума. В'їзд заборонено”

Ставлення влади до голодуючих на всіх рівнях було, як до злочинців. Селяни не мали паспортів і не могли виїхати з України, але вони всі десь їхали і йшли, перли лавиною, підкидали на вокзалах дітей, трупами уможували вулиці міст, чим псували фасад „щасливої советської дійсності” Помираючих людей стягували у спеціальні вагони в тупиках, де вони dokonували уже не лише без їжі, а й без води. Підкидаючи немовлят, наївні матері розраховували, що держава змушена буде їх рятувати, але немовлят поміщали у ті ж вагони в тупиках. Коли вагони переставали „скімлити”, їх відганяли за місто і там загрибали, а на їхнє місце приходили нові. Гробарі втомлювались, і між їхніми бригадами завжди точилася боротьба за „легкі” (дитячі) вагони - їх розгружати легше.

У книзі „Під чорним тавром” Бориса Ткаченка, яка побудована на документальному матеріалі і свідченнях очевидців (не можу вислати, бо не маю власної. Далі всі приклади наводитиму з неї), стверджується, що дітей старше дванадцяти років відстрілювали. Але дітей було багато, деякі потрапляли до патронатів, та й там помирили з голоду.

Розпочався новий етап цькування української інтелігенції, вилучення української літератури з бібліотек, закриття українських театрів. І нарешті, тепер стали відомі, слова Сталіна до Постишева: „Ти, Паша, назначен намі туда в ролі Главгола (головнокомандуючим голодом) і етим оружьем сделаешь больше, чем Семьон (Будьонний) несколько конными армиями. Стасик (Косиор) немного растерялся, а у тебя рука железная, на тех слізняков (українських керівників, комуністів) не обращай внима- ния”

Постишев привів з Росії на Україну 112 тисяч „крепких большевиков” А українські „слізнякі” зі шкури лізли, щоб виконати їхні найдикіші забаганки, відіграваючись на

своїх людях. Знищення свого народу, спочатку фізично, а в усі наступні роки духовно, для більшості керівних товаришів української КП стало найвигіднішим товаром, продаючи який можна було легко утверджуватись у своїй кар'єрі.

Інформація в Москву про результати голоду поступала до голови ОДПУ Ягоди у зашифрованому вигляді, де „кількість закупленого скота” означало кількість померлих, а „заболело ящуром” - випадки людоїдства. Як бачимо, статистика людоїдства, дитиноїдства, труподства мала у статистиці свою колонку - цей факт, як бачимо, також тішив московське керівництво. Тішитися було чим. До якої здичавілості дійшло село, свідчить ось ця розповідь. „Їдь, доню, на південь до тітки, - наказувала мати, - там степ, хліба, як море, там не пропадеш” Але село виявилось майже вимерлим, у хаті застала тітку на шнурці уже тухлою.

Деякі псевдонауковці, намагаючись зобразити голод, як стихійне явище, стверджують, що „голод охопив також деякі райони Курської” і т. д. областей. Це абсолютна брехня, голод закінчувався на кордонах України. Жителі прикордонних областей це знають. Один селянин з Курщини, розповідаючи мені про ті події, з жорстокістю пригадував, як бігли до них голодні українці, із ям вигрібали картопляне лушпиння. Жителям південних областей було трудніше, бо вони не мали і такої можливості, тому постраждали дужче. Вони йшли на південь, доходили до моря, а далі було йти нікуди. На цю тему колись була стаття в журналі „Огоньок”, в якій очевидець описав тогочасну Одесу. Вона була завалена помираючими людьми, які валялись на кожному кроці, „здавалось, що вся Україна прийшла сюди помирати”

До 30-го року на терені „Союзу” українців нараховувалось за 81 мільйон, і вони

становили тут найчисельнішу етнічну групу (це без Західньої України і Західньої Білорусії, які тоді ще в „Союз” не входили). Можливо, це непокоїло кремлівських вождів, бо хтось там видав фразу: „Етнічеській матеріал должен бить переделан!” Села в Україні, і малі і великі, були повнолюдними, а сім'ї багатолюдними. Пішли в небуття цілі родини, вулиці, села. Над їхнім прахом - ні могил, ні хрестів, ніби їх і не було.

Лише поріділі села нагадують нам про них своїми незагоєними пустирями, а Україна - назвами місцевостей зниклих сіл. Згадаймо їх поіменно, ось хоча б одного Лебединського району Сумської області: Світайлівка, Олійники, Іванівка, Пицолі, Вечірки, Парфили, Шумили, Семиротівка, Ключі, Лозова, Руське, Хорол, Корінне, Грунька, Мирне, Тирло, Тимофіївка.

Після того удару український Рід таки вижив, але виключно за рахунок своєї чисельності. Рятунку не було ні від кого, а свої голови виявились зайвими, бо розумні були знесені, а дурні діяли на саморуйнацію. Ось що значить для народу вручити свою долю в чужі руки. Істинних замовників злочину повинні визначити слідство і суд, я ж звинувачую сам український народ, бо для Бога всі однакові. І кожен народ заслуговує тієї долі, яку він має. Ганьба народу, що дозволив вчинити над собою таке. Інша річ, що не хочу, щоб він таким і залишався. Нові покоління повинні знати правдиву свою історію, щоб не повторювати помилок своїх попередників, щоб правильно вибирати життєві орієнтири. Нас порятує тільки правда!

Володимир Товкач.

с. Юнаківка

Сумської області.

**“Не пізнавши московства,
не переможемо московщину...”**

(П. Штепа, “Московство”, Вид-во «Відродження», Дрогобич, 1996).

ІСТОРІЯ ОДНОГО СЕЛА НА КИЇВЩИНІ

Кілометрів за 100 від Києва, над річкою Роставицею, лежить колись велике і мальовниче село Шамраївка Велико-Половецького району Київської області. Так починає своє оповідання селянин цього села Нестор. Перед колективізацією село мало біля 3000 дворів. У визвольній боротьбі з 1917 до 1921 року брало участь майже все населення села, за що село з приходом большевиків зазнало великих репресій.

В околицях села довго оперував український партизанський загін Шкарбаненка, що мав приблизно з 20 осіб, а при потребі тимчасово подвоювався і потроювався, навіваючи жах на всіх комуністів цілої Білоцерківщини. Це продовжувалося до 1928 року, після чого, за одним твердженням, Шкарбаненко був нібито убитий у Сквирі органами ГПУ, за другими — нібито пішов за кордон.

Головою сільради довгі роки був уродженець нашого села Р. Винниченко, якого 1926 року було обрано на члена ВУЦВК (Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет) і який мав постійне особисте листування з головою ВУЦВК Г. Петровським. Але паралельно з головою сільради сиділо московське комуністичне око на посаді завідувача громадського млина, який весь час був одночасно секретарем сільської парторганізації. Від 1922 до 1929 року на цій посаді перебували за чергою: Чуріков, Жолтов, Фурсов, а міліціонером села був Жуков — усі росіяни. Поки оперував Шкарбаненко, вони боялися й сиділи досить тихо, а Жолтов, що робив засаду на Шкарбаненка, дістав від останнього в упор два заряди з дубельтівки в обличчя і упав на місці трупом.

Колективізацію в нашому селі розпочато в 1929 році. У цей час у голови сільради Винниченка ГПУ зробило обшук, а його нібито перевели на іншу роботу, але всякий слід за ним зник. На його місце прислали росіянина. На посаді секретаря партосередку росіянина Фурсова замінили присланим росіянином Ковальовим. Це був деґенерат і садист. Коли він знущався над своєю жертвою, завжди сміявся. Під час першого розкуркулення він з приємністю викидав з хати на сніг напівголих дітей. На його обличчі не було зла: був усміх і насолода. Це був рафінований кат.

У березні 1929 року вислано на північ першу партію розкуркулених — 15 родин. Після цього кілька раз селян зганяють на збори, на яких тримають цілу ніч, відпускають на пару годин і — знов на збори. За неповний рік з нашого села було вивезено на північ біля 300 родин. На початку 1930 року село було колективізовано на 100 відсотків. Здавалося б, що ворог мусів би заспокоїтись, але — ні. На селі стогін, плач, лють, але спротиву нема: справа надто безвиглядна.

Крім масового терору проти селян, ГПУ винищило всю сільську інтелігенцію. Священника Наума Харченка большевики розстріляли ще в 1920 році, зразу ж, як прийшли, навіть без допиту, на його власному подвір'ї, на очах сім'ї. Священника Української Автокефальної Православної Церкви Федора Севериненка заарештовано і заслано без дальшого сліду. Священнику церкви московської орієнтації Леву Сидоренку наказали виїхати з села, і він виїхав з сім'єю на Сибір. Завідувача семирічки Вовка, педагогів Вишнівського та Незабутовського розстріляно, коли відбувався процес СВУ в Харкові. Новохацького у тій же справі засуджено на 10 років. У тюрмах та концтраках Новохацький захворів на сухоти і був звільнений у такому стані, що, не доїхавши 18 км додому, вмер на станції Біла Церква. Батько привіз додому лише труп юнака. Ще троє осіб було заслано, і дальша доля їх невідома.

На селі неподільно панує чужа сила — різні «тисячники» росіяни, прізвищ яких вже не пам'ятаю, крім одного, уповноваженого представника з Москви — Івахіна, що очолював хлібну викачку в 1931 році. Він був низького росту, надміру товстий, з обличчям добре вигодованої свині; робив обшуки по хатах і, знайшовши одного разу десь у запічку горщик пшоно, наказав забрати пшоно, як посівний фонд! Пшоно — на посівний фонд?!

Після діяльності уповноваженого Івахіна, весна 1932 року була тяжка. Було багато людей з пухлими обличчями і ногами. Часом, ідучи селом, можна було побачити, як під тином, скорчившись, лежить мертва людина. Але масового вимирання ще не було: люди рятувалися буряками, мерзлою

картоплю, домішуючи до них сухої трави або дерев'яну тирсу.

Село було зруйноване: розібрані клуні, повітки, поламані тини; частина хат стояла розкрита, без дахів, вулиці заростали бур'янами.

Прийшов найжахливіший 1933 рік. Вже з березня, щоранку попід хатами йшов десятник, питав, чи є мертві. Трупі складали на підводи і вивозили на кладовище до масових могил.

Смертність досягла найвищого пункту, коли у середині квітня, видали по 1 кг гречки. Люди їли її непомеленою (не було чим і коли), а багато їло одразу, сирою. Від цієї необідраної гречки, протягом наступного тижня вмирало до 300 людей денно.

Одного дня до комори з зерном, яка належала Шамраївській цукроварні та була під озброєною охороною, почали збиратися люди, щоб напасти й розбити комору. Адміністрація цукроварні одразу вислала пожежну дружину, що почала робити вправи біля комори. За півгодини прибув загін Білоцерківського ГПУ, і люди мусили розпорошитися.

У сусідньому селі Пустоварівка була ґуральня, що виробляла спирт з картоплі. Картопля зберігалася у великих кагатах біля ґуральні. Одного ранку, з навколішніх сіл, у лісі, біля ґуральні, зібралося до 4000 людей. Коли натовп наблизився до кагатів, охорона розгубилася, але назустріч кинувся верхи на коні секретар місцевого

парткому (Партійний Комуністичний Комітет), прізвища якого тепер не пам'ятаю. За одну хвилину натовп стер його. Як розповідали очевидці, ніхто нічого не міг знайти ні від коня, ні від «хороброго» секретаря парткому. З села Пустоварівки за це розстріляно біля 100 чоловік.

У нашому колгоспі був старший конюх (не будемо його називати — може він ще живий), що під час голоду ділився з людьми всім, чим міг. Харчів для коней не було, і коні дохли або не могли звестися на ноги. Його засудили на 5 років за саботаж.

Протягом 1932-33 років у нашому селі Шамраївці Великополовецького району, на Київщині, вимерло з голоду 2500-3000 людей.

«...Імена їх Ти, Господи, знаєш...»

Все було даремне: його розграбували цілковито та разом з дружиною й двома дітьми в числі інших розкуркулених повезли на північ.

Всього розкуркулено 32 господарства (з 280). Решту примусово об'єднали в колгосп, під назвою «Рання зірка». Незабаром цю назву визнали «петлюрівською» і дали назву «Широка нива». Пізніше і цю назву було замінено на «Большевик».

Церкву зачинили ще 1927 року, і священник виїхав з села. Диякона заслали на далеку північ. Із церковної будівлі зробили спочатку зерносховище, а пізніше клуб.

В. Нестор.

ЛИСЯНСЬКИЙ РАЙОН НА КИЇВЩИНІ

Розповідає Тарас Якименко, селянин села Будищі Лисянського району Київської області.

Наше село до революції мало 260 дворів з 1330 душ населення і 1200 десятин землі. В селі був дідич Павло Єнко, мав 1500 десятин. Після розподілу землі Павло Єнко одержав 5 десятин і зробився зразковим селянином-господарем.

Після поразки Визвольної боротьби 1917-20 років, навколо нашого села ще довго тримався протибольшевицький партизанський рух. 1921 року шалів голод, селяни ходили пухлі і було 28 смертельних випадків від голоду.

Розкуркулення і колективізацію розпочато зимою 1929-1930 р. Бувший дідич — тепер селянин — Павло Єнко був розкуркулений першим, хоч ціла громада його боронила, як чесного громадянина-хлібороба.

З «тисячників» пам'ятаю двох росіян: Шликова та Ломакіна. Вони на чолі місцевого активу відзначалися найбрутальнішою жорстокістю. Розповісти все, що робилося на селі, я не можу, а тому обмежуся лише одним прикладом з зразковим господарем Грицьком Норенком.

40-літній селянин Норенко, зразковий господар, мав жінку та п'ятеро дітей, на п'я-

ти десятинах поля. Серед січневих морозів до нього прийшла група активу на чолі з уповноваженим росіянином Шликовим, який, увійшовши до хати, сказав до активу: «Вплоть до печеного!». Це був наказ забрати все, аж до печеного хліба включно. Ніякі зойки і плач родини нічого не змогли: забрали все, що було рухоме і нерухоме, і виганяють з власної хати з дітьми від 2-х до 13 років. Батько дітей не виводить. Тоді Шликов бере дітей і по одному викидає через вікно у сніг, а хату замикає. По селу наказ: «Хто пустить до себе в хату, тому завтра буде те ж саме». Батько з матір'ю забирають дітей, ідуть у ліс недалеко села і там, у проваллі, батько викопує печеру, щоб оселитися, хоч і це невільно. За пару днів ГПУ забирає Грицька Норенка. Незабаром усі діти гинуть від голоду і холоду. Осамітнена, виснажена, убита горем мати покинула печеру, і труп її лежав навзнич на окованій льодом річці. Такий був кінець цілої сім'ї цього славного, чесного хлібороба... За що? Скільки знищено таких сімей в Україні? ...Імена їх Ти, Господи, знаєш...

Розкуркулювали тих, кого вважали за ку-

рулів, розкуркулювали середняків, називаючи їх підкуркульниками. Розкуркулювали і тих, що досі вважалися незаможниками.

Мій дід був панським кріпаком. Батько був робітником-будівельником і цей фах передав мені. Незважаючи на мою бідність, після відходу уряду УНР (Української Народньої Республіки) за кордон, я лишився ворогом московського большевізму і через це не находив ні місця, ні спокою на своїй улюбленій Батьківщині. 28 жовтня 1932 року мене попередили, що я призначений до репресії, як «неблагонадійний елемент». Я зразу ж пішов з дому. Цієї ж ночі до моєї хати вривається група, на чолі з московським уповноваженим Сінельниковим. Корова, свиня, решта хліба і все нескладне селянське рухоме майно, — все було виметене. У чотирьох голих стінах лишилася моя мати, яка незабаром померла.

І переді мною, і після мене з села пішли в світ за очі сотні селян, рятуючись від терору та голоду. Зимою 1932-33 року забрали все до зернини і з колгоспу, і з хат. Забрали не лише хліб, а і квасолію, і пшоно,

Really FINE Used Car VALUES
See Today, AMERICAN WANT ADS

CHICAGO AMERICAN

CHICAGO, WEDNESDAY, MARCH 6, 1935

SECOND SECTION
NEWS, FEATURES

DELIBERATE STARVATION OF PEASANTS

This typical peasant of the Ukraine spent two years in jail, suffering untold tortures, and since his release has been fighting starvation.

This corpse is that of the father of the boy pictured at the right. The orphaned child was unable even to bury his parent. There were no shovels in the village since the last raid of the OGPU, and the boy could only cover the body with straw. (All photos copyright, 1935, by American Newspapers, Inc.)

This 15-year-old boy, a veritable skeleton, his stomach could get no relief at a Bolshevik hospital because his parents were Ukrainians.

Villages Depopulated by Hunger in Ukraine as Soviet Punish Their Opponents

STARVATION stalks through the Ukraine section of Soviet Russia, leaving a ghastly trail of death and agony. The Ukraine is the most fertile grain producing district in Russia. The facts contained in the series of articles, of which this is the fifth, were obtained by Thomas Walker, an American newspaper man, now resident in London, at the peril of his life. When Mr. Walker entered Russia last Spring he was spugged in a camera. While photographs shown with these articles were obtained under the most adverse and dangerous possible circumstances, the evidence they present is more grim and ghastly than words.

presents so badly that they could not possibly expect any cooperation from the peasants in the event of war with a foreign power. It would be quite a simple matter, in consequence, for the Russians to the West more toward my solution. With a clean shave, and having succeeded the manner one that had moved me so faithfully the next five days, I returned to the railway station and resumed the passage.

BY THOMAS WALKER,
Noted Journalist, Traveler and Student of Russian Affairs,
Who Has Spent Several Years Touring the
Union of Soviet Russia.

A BOLT agency prints south of NYC. I came upon a village

JUST BABIES!

BY

Що писали про голод в Україні газети в світі. «Чикаго Америкен».

МИРОНІВСЬКИЙ РАЙОН НА КИЇВЩИНІ

Розповідає селянин Богуславський з села Зеленьки Миронівського району Київської області.

Після відступу Українського війська приїшли червоні московські війська, а слідом за ними продгрупа, що просто грабувала село, забираючи збіжжя і худобу. Як реакція, з навколишніх сіл та хуторів утворився партизанський загін під проводом П. Микитенка. Партизани вели завзяту боротьбу, але проіснували лише до кінця 1922 р.

Розкуркулення і колективізація проводилася зимою 1929 р. На цей час наше село мало 1189 дворів, з них розкуркулено 356 господарів. З числа розкуркулених було арештовано ГПУ 21, вивезено на північ 181, вигнано з хат 140 сімей. Решту примусом і терором загнали до колгоспу.

Навесні 1930 року надруковано в газеті «Правда» велику статтю «Головокружение от успехов», в якій Сталін виправдовував себе і звинувачував місцеві органи влади. Довідавшись про цю статтю, селяни протягом одного дня розібрали своє майно і вийшли з колгоспу. Лишилося в колгоспі не більше 10%. На це влада зреагувала репресіями і загнала знову всіх до колгоспу: в «Правді» не було правди.

У нашому селі існувала Спілка Визволення України, з якої ГПУ арештувало понад 20 чоловік, а декому вдалося уникнути арешту втечею з села. Переважна більшість членів СВУ була з бідняків. Дальша доля арештованих нікому не відома.

Восени 1930 року прибули «тисячники» на чолі з московським уповноваженим хлібозаготівлі Веретіним. Веретін мав необмежені права щодо села і кожної людини. Село розподілили на 11 участків, з так званими «штабами» в кожному з них та з бри-

гадами з місцевих комуністів та активістів. Кожний «штаб» накладав на окремі господарства «тверде завдання» і називав їх «твердоздатчиками». Цим людям були «доведені до двору» такі завдання по здачі хліба, м'яса, городини, що вони не могли їх виконати. Коли комусь вдалося якось виконати «тверде завдання», то на другий день він одержував нове і однаково не міг вийти зі стану боржника державі. «Твердоздатчики» вивозили хліб, навіть не лишаючи посівного матеріалу, але виконати завдання не могли. Тоді з наказу Веретіна пущено в рух «бригади», що переривали все не лише в хаті, а й на подвір'ї, і в городі. У селянина Гарасима Сушка, наприклад, знайшли кілограмів зо два крупів, що їх мати заховала для своїх дітей, і за це його засудили на 5 років. У кого не знайшли нічого, тих також судили і карали як «злостних нездатчиков». Людей забирали до штабу і тримали цілу ніч, вимагаючи здачі «твердого завдання». Їх били, садвили напівроздягнених до холодного приміщення, обливали водою. Від таких тортурів у «штабі» з нашого кутка померло два порядних селянини: Левко Коваленко та Марко Плужник.

Під час голоду 1933 року в нашому селі вмерло голодовою смертю 850 людей, в тому числі вмерло цілими сім'ями 80 сімейств. Розбіглося з села приблизно 1500 людей, частина з яких десь умерла, а частина врятувалася. Вмерла з голоду і половина сільського активу, а один активіст Оврам Безштаний дійшов до людоїдства. З голоду вмер і один учитель сільської школи.

Н. Богуславський.

*Ми чули той стогін людський,
нам ввижались ті тисячі трупів, що на розпутьях
велелюдних розкидані по всій Україні...
І серце обливалося кров'ю,
що зарадити їхньому лихові ми не могли.
Навіть тодішня Польська держава не заперечувала проти
допомоги, а радянська її не прийняла...*

Іванна Блажкевич, письменниця.

СВІДЧЕННЯ ПРО НЕДАВНЄ МИНУЛЕ

Кожний з'їзд у Москві є предвісником якогось чергового лиха для громадян СРСР. Одним із таких був 15-й партз'їд в 1927 р., який вирішив долю трудового селянства в Україні, охрестивши його «капіталістичним елементом села». Тоді всіх національно свідомих селян було оголошено «куркулями». Якщо ж хтось з селян не підходив за маєтковим станом під категорію «куркуля», то таким чіплявся ярлик «куркуль за ідеологією», або щось із новозфабрикованих комуністами епітетів, як «підкуркульник», «шептун», «опортуніст на практиці» і т. д.

Після закінчення громадянської війни слово «партизан» набуло якогось презирливого значення. Всякі неполадки в державних установах називалися «партизанщиною». Кожного пияка або волоцюгу називали теж «партизаном». Але після XV партз'їзду ситуація раптом змінилась: компартія і уряд у Москві, шукаючи кадрів для виконання розбійницьких постанов з'їзду, поставили свою ставку саме на колишніх

червоних партизанів та на інших подібних покидьків, яких стали підносити та вихвалити за «героїзм» в завоюванні жовтневої революції і т. д. Саме з таких головорізів змобілізували 25-тисячну зграю й кинули на села громити й карати безневинне й беззахисне селянство — «качати» хліб та організувати колхози і «ліквідувати куркуля, як клясу». Цей погром тривав від 1929 р. аж до закінчення колективізації. Згодом частина цих «героїв» склали свої пусті голови в застінках ГПУ-НКВД за гріхи компартії та советського уряду, або вимерли в концтаборах як «вороги народу», або за перекручування «генеральної лінії» партії, або за недостатню «класову пильність» і т. д.

Правда, багато з них за розгром мирних селян, головним чином в Україні, дістали підвищення по службі, різного роду партійні милості та інші привілеї, включно аж до орденів.

О. Кушнір.

Про штучно створений комуністичною Москвою голод в Україні розповідали американські газети.

ЗНИЩЕННЯ ЦЕРКВИ В ГОРОДИЦІ

Хто не знав у с. Городищі Нікопільського району на Дніпрі Івана Мусієвича Моху? Цю людину, безоглядну в своїй дикій дії проти опору селянства? Там, де ніхто не міг полагодити большевицьку справу, туди відряджали Моху, який завжди виходив переможцем, хоч би це коштувало людських жертв. Коли компартія й советський уряд почали наступ на селянство в 1928 р., багато людей побачило в цьому кару Божу й масово стало відвідувати церкву, щоб молитвою випросити у Бога помилування. Церква в с. Городищі теж була завжди переповнена народом. Це не подобалось місцевій владі, яка нарешті вирішила закрити церкву.

Цю справу було доручено саме Мосі. Він вирішив цю справу дуже просто: наказав викликати місцевого священика серед ночі до сільської ради, де в цей час завжди «урядував» Моха з своєю зграєю.

Коли ж священик на наказ Мохи не з'явився, тоді розлючений Моха вдерся до мешкання священика і поставив йому таку вимогу: священик мусить у неділю, коли збереться до церкви на рід, оголосити лю-

дям, що релігія є суцільний обман, а Бог — це буржуазна вигадка, яка на руку куркулям та іншим контрреволюційним елементам. Моха пообіцяв, що якщо священик виконає це його доручення, то дістане гарну посаду в державній установі, бодай навіть посаду бухгалтера в районному банку, чи де сам захоче. Якщо ж ні, — то Моха показав священику револьвер, додавши:

— Тут, батя, сім штук! Усі сім пуцу тобі в голову серед темної ночі і ніхто не довідається і ніхто й шукати не стане! Бо ти знаєш, з ким маєш справу!

Священик смиренно вислухав ультиматум Мохи. Він знав, що всякий опір тут зайвий, бо Моха — це уста і руки советської влади. Але священик не міг залишити нарід, який тепер так потребував його. Тому священик попросив у Мохи пару днів, щоб подумати. Моха погодився.

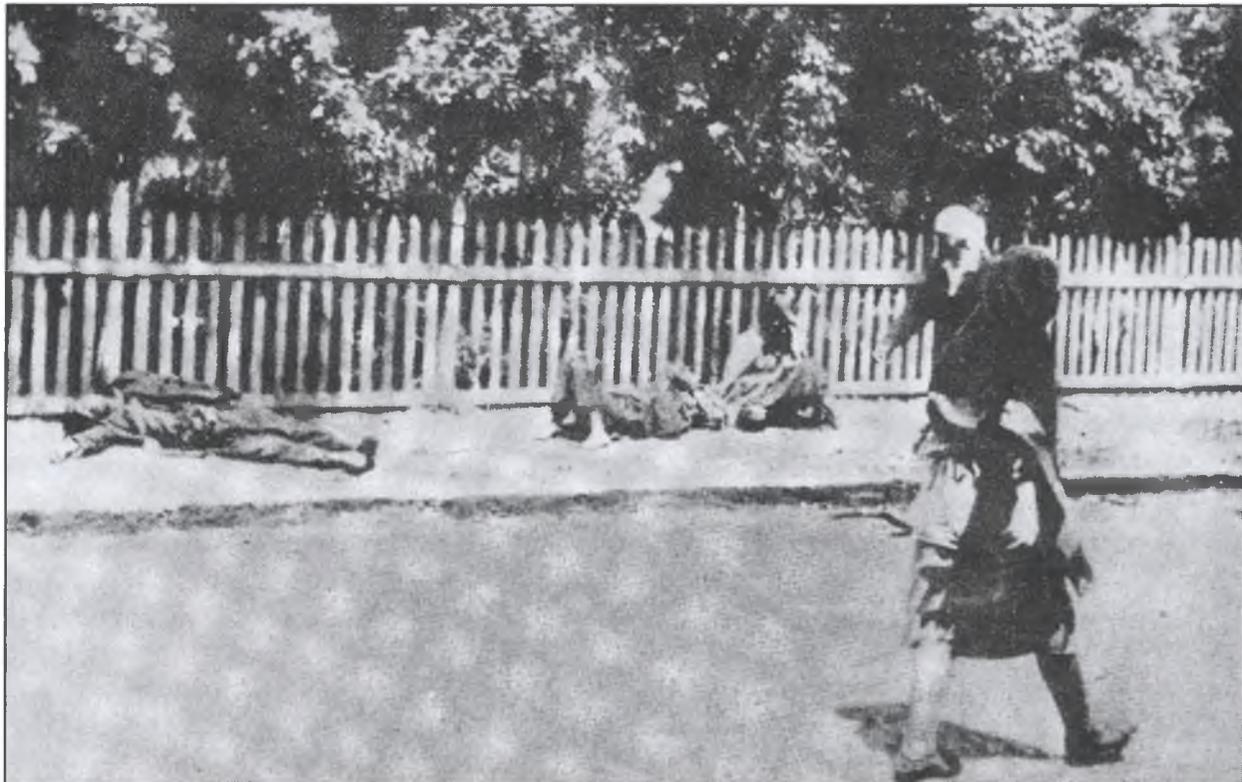
Священик негайно порадився з своїми провідними парафіянами в цій справі, і вони вирішили, щоб не накликати ще більшого лиха на населення, яке і так вже було стероризоване Мохою, прийняти його ультиматум, бо ж Господь бачить, що не з

Товпа народу перед продуктовим магазином в місті Харкові. Фото з американської газети «Чікаго трібюн».

свої волі це робиться, а під тиском сатанинської влади. Тому, коли Моха знову з'явився до священика, — останній спокійно прийняв його пропозицію і тільки просив дати йому можливість виїхати на Волинь. Моха святкував перемогу.

Церкву в селі Городищі закрито на вимогу трудящих мас рудника імени «Максимова та колхозників села Городища» — так написала місцева районна газета «Шахтар мангану», як підсумок цієї сумної події.

Померлі з голоду люди лежать на вулицях міста Харкова.

ЯК МОХА «КАЧАВ» ЗОЛОТО

Коли Москві закортіло здобути золота для розбудови світової п'ятої колони, то на Україну знову насунулась чорна московська хмара. Почали «качать» золото з селян та інтелігенції, — спасіння не було нікому. В с. Городищі в той час працювала учителька Н. М. До неї зверталось багато людей за порадою, і багатьом вона писала прохання до урядових установ з скаргами на діяльність місцевих «тузів». Але це не подобалось «владі на місцях», якій треба було скомпрометувати цю вчительку в очах населення, щоб припинити її діяльність. І тут влада знову використала Моху, який до того ж мав свої пляни щодо Н. М., бо вона була молода і вродлива, але Мохине залицяння відкинула з огидою. Моха мав тепер нагоду помститись над Н. М. при «викачці золота»: її викликали вночі до мешкання, де провадили цю «викачку» золо-

та. Коли Н. М. зайшла до цього мешкання, то Моха наказав завести її до свого кабінету, де він «урядував». Разом з Н. М. зайшли ще й два шукачі. Моха наказав їм шукати. Коли у Н. М. золота, звичайно, не знайшли, то Моха заревів звіриним голосом на цих шукачів:

— Не знаєте, як і де шукати! Не бачите, з ким маєте справу?! І над жінкою вчинили найганебніше насильство... Мосі треба було морально вбити цю особу, що пробувала опікуватися селянами, а також помститися за власну образу. Н. М. не могла знести такого дикунства. Хвора й розбита морально, вона подала скаргу на цей вчинок Мохи. Але то було даремно! Справа затяглася надовго. Між тим Н. М. перевели в іншу місцевість. Моха ж, маючи кругом опікунів, вийшов знову переможцем.

О. Кушнір.

НОВОМОСКОВСЬКИЙ РАЙОН НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ

В ті страшні роки мені було 10-14 років. Наше село було дуже велике, до 2000 дворів, і я виразно пам'ятаю лише те, що відбувалося на нашій вулиці, що звалася іменем Т. Шевченка, де я народився і виріс і яка складалася з 65 дворів. Розкуркулення і колективізацію, що почалася у 1929 році, переводили здебільшого прислані «тисячники» разом в місцевим сільським активом, що не був чисельним. З «25-тисячників» добре пам'ятаю лише одного росіянина з Москви Болотова, що очолював групу, яка розкуркулювала мого батька. З першої хвилі розкуркулення на вулиці ім. Шевченка 65 дворів було розкуркулено, себто забрано все і вигнано з хат 7 господарств (перераховується прізвища, яких тут не наводимо). Розкуркуленням не залишили нічого. Не дозволили навіть взяти щось до рук.

До колгоспу ніхто не погоджувався вступати, незважаючи на різноманітні методи тиску. Чоловіків зганяли до якогось приміщення, тримали цілими ночами і змушували підписати заяву про вступ до колгоспу. Це тяглося довго, аж поки не наїхало ГПУ. Тоді з 65 дворів 6 господарів (є список) було засуджено до різних термінів ув'язнення, а трьох — до розстрілу: Малишко Антін — ветеринарний лікар, Лопата Хома — церковний диригент (з числа 7 розкуркулених) та Миршавка Трохим — селянин-бідняк, український патріот.

Під впливом цього терору і дальшого тиску решту селян таки змусили вступити до колгоспу.

В кінці цієї ж зими 1929-30 років зібралися жінки, озброєні кочергами, косами та вилами, розігнали з села всю владу і зліквідували колгосп. При цьому було убито двох чоловіків — з «тисячників» чи активу точ-

но не знаю. Знову наїхало ГПУ, багатьох чоловіків і жінок арештували і забрали з собою, після чого ніхто про них більше не чув. Колгосп відновлено. Ніякого ладу в колгоспі не було. Голови мінялися дуже часто. Були і свої сільські, як Бобут та Лебідь, і прислані невідомо звідки.

У нашому селі було три церкви. Одну, дерев'яну, розібрано, а кам'яні перетворили на зерносховища. Священиків заарештували, і по них слід пропав.

Під час штучного голоду 1932-33 року на нашій вулиці вимерли цілком або частково 11 сімей (наводиться докладний список). Крім цього було ще багато випадків смерті дітей, батьки яких вимерли і яких забрали до створеного при колгоспі притулку, де годували виключно кашею з гнилої кукурудзи. Майже всі ці діти-сироти вимерли у притулку. Цю ж саму гнилу кукурудзу видавали вчителям сільської школи.

Ті, що вижили, були всі виснажені та багато серед них — пухлі. Рятуючи своє життя, вони розпродали все, до останньої нитки. Дехто їздив міняти речі за харчі аж до Московщини. Багато людей пішло з села шукати хліба і ніколи вже не повернулося. Труп померлих з голоду звозили до масових могил.

Наслідок: з 65 господарств (рахуємо лише голову господарства, бо всіх не пам'ятаю) 7 розкуркулено, 6 заслано, 3 розстріляно, 10 вимерло від штучного голоду.

Моє свідчення правдиве. Я можу присягнути своїм життям.

І. Лісовський.

(І. Лісовський народився 1919 року в селі Знаменівці Новомосковського району Дніпропетровської області).

ІСТОРІЯ ОДНОГО ХУТОРА

— У хуторі Гусарському купили землю й оселилися 5 господарів, серед них і мій батько. Перед розкуркуленням, через розподіл землі та відділення синів, наш хутір збільшився та мав 19 господарств. Дальша їх доля була така: 10 господарств розкуркулили і вивезли на заслання в 1930 році; 5 розкуркулили пізніше і повиганяли з власних хат; решту — 4 господарства — переселили до села Веселе Межівського району, де їх загнали до колгоспу і де у 1933 році половина з них вимерла з голоду.

З розкуркулених 10 господарств хут. Гусарського в лютому місяці 1930 року всіх чоловіків заарештували, а через 5 днів погнали на ст. Демурина і посадили до вагонів. Товарові вагони були вже приготовані: люки (вікна) були позакручені колючим дротом і позамикані. Через короткий час відкрили двері і до вагону посадили наші сім'ї. Тіснота утворилася така, що ні пройти, ні пролізти. До вагону дали троє відер і сказали: одно на «парашу» (для природніх людських потреб), одно на суп і одно — на воду.

Жінки і діти весь час плакали, а чоловіки були мовчазні, задумані, похмурі. Коли, десь о 10-й годині вечора, наш поїзд рушив, — темряву вагона, навіть стіни, роздирали істеричний плач жінок з дітьми, глухі ридання чоловіків... Конвой на тормозній площадці люто бив прикладом у стіну вагона і кричав: «Давайте прекратите шум!» — супроводжуючи ці слова багатоповислою російською лайкою. Доїхали до станції Просняної. Там ще добавили вагонів до нашого потягу. Потяг ставав лише на великих станціях, десь на бічних коліях, далі від людського ока.

Нарешті, після довгої дороги, нас привезли на станцію Междудворье, відчинили двері вагонів з окликами: «Давай, вылазь из вагонов!» Потім подали команду: чоловікам вишикуватись за кілька метрів від вагонів. Начальник конвою ГПУ Зайцев, — людина середнього росту, в чорному кожусі, підперезаному поясом з наганом, кривий на праву ногу —

підійшов до вишикуваних у два ряди чоловіків і сказав:

«Я представник совстського правительства і начальник конвою. Моє завдання — довести вас на місце призначення, де вам уже приготовано хати і де ви будете жити очень хорошо».

Після цього Зайцев запитав — у кого є які скарги? Не почувши скарг, після паузи, продовжував:

«Від залізниці до місця призначення — 150 кілометрів. Хто зверне один крок з дороги, — буде розстріляний, їхати на підводах будуть лише ті, що мають менше 10 років».

Після 10 днів дороги, пішки, по глибокому снігу, ночуючи з дітьми під голим небом, біля багаття, на підстеленому по снігу хмизі, ми, нарешті, прибули до села Кузьмінка Няньдомського району Архангельської області. Населення з цього села було заздалегідь виселене. Село обгороджене у три ряди колючими дротами, з двома ворітьми, на яких стояла озброєна варта ГПУ. У двох домах у центрі села була комендатура. Щоб зайти до комендатури, треба пройти варту, яка обшукувала та питала, чого приходив. До кожної хати примістили по 5-6 сімей, залежно від розмірів хати й сімей.

На другий день нам дали по 300 грамів хліба на дорослого, по 150 грамів на дітей та потроху риби і — нічого більше.

Через три дні всіх чоловіків, в тому числі і мене з батьком, відправили ще на 75 кілометрів, на сплавку лісу, а сім'ї лишили в селі.

На праці ми отримували по 450 грамів хліба та по одному оселедцю на двох; більше ніяких харчів не давали. Обіцяли, що скоро привезуть продукти і даватимуть більше. Чекав я на ті продукти до 15 травня, бачив, що втрачаю останні сили і вирішив тікати.

Ще поки я був на сплаві лісу, з села Кузьмінки передавали, що з нашого хутора вже вмерло 7 душ та біля мене на роботі вмерло з нашого хутора двоє. І в

Кузьмінці, і на сплаві вмирало багато людей, але я рахував тільки тих, яких знаю з хутора Гусарського. Пізніше я дістав листа, в якому повідомляли про смерть ще трьох наших хуторян.

У 1933 році, коли я служив у Червоній армії (3-я стрілецька дивізія, Крим), до мене звернувся червоноармієць В. С. з проханням дозволити йому звернутися до політрука частини. Він показав мені листа з дому, в якому мати повідомляла, що з сім'ї лишилася лише вона. Батько, сестра і брат вмерли з голоду. Я дозволив йому звернутися до політрука Верховського, який відвів його до комісара дивізії. Червоноармієць В. С. більше до мого підрозділу не повернувся. Через три дні забрали його особисті речі...

Багато років пізніше я таки не витримав і поїхав хоч подивитися на свій ху-

тір. Я прийшов на те місце, де колись стояв хутір з чепурними білими хатами, з великими садами біля них, обсаджений високими тополями. Я не знайшов навіть місця, де він стояв: навколо, обабіч шляху, лежав поораний тракторами степ...

Я зайшов до села Веселого, куди ходив колись до школи та куди ми їздили до церкви. Село Веселе виглядало невесело: стояли сумного вигляду незагороджені хати. З багатьох хат, що колись були вкриті залізом, залізо обдерли і вкрили будівлі колгоспу. Церкву розібрали і побудували з неї колгоспний свинарник!..

С. Межовий.

(Селянин Межовий народився і виріс у хуторі Гусарському Межівського району Дніпропетровської області).

Українські діти – жертви голодомору - сидять голодні й чекають смерті.

МОЛОЧАНСЬКИЙ РАЙОН ЗАПОРІЗЬКОЇ ОБЛАСТІ

Бувша вчителька Ю. Писарева розповідає, що під час голоду 1933 року вона жила у с. Молочанське або Гальбштейн — центрі району, що вважався за німецький національний район.

Село було заселено німцями, нащадками тих німців-менонітів, що оселилися тут з часів Катерини II. До 1928 року ніхто з них не мав менше, як 30 десятин землі. Розкуркулення почалося з 1928 року, а далі прийшла суспільна колективізація, під час якої з села вивезено на північ майже половину всіх німців. Решту — «добровільно» загнали до 2-х колгоспів. Половина німецьких хат стояли порожніми, і до них поступово почали прибувати українські селяни, що з різних причин мусили покинути свої села.

1932 року голодування почалось зараз же після жнив. Колгоспники рятувалися городиною, а вчителі та робітники місцевого заводу сільськогосподарських машин залишилися на власну долю. Вони отримували по 200 грамів найгіршої якості хліба та 1 літр капустиної юшки на день. Ще перед новим роком були пухлі люди, а далі почали умирати робітники згадуваного заводу та члени їхніх родин. Я, мій чоловік і двоє дітей — всі були пухлі та були б умерли з голоду, якби не моя рідня, що з-закордону

прислала продукти через Мелітопільський «Торгсін». По садках вмирало багато невідомих селян, що йшли з Криму, з Озівського узбережжя та з Кубані на північ шукати хліба.

Німці-колгоспники з села Молочанського та інших німецьких колоній голодували, були пухлі, але масово не вмирали, бо всі вони, включно з німцями-комуністами, одержували харчові пакунки з Німеччини, з добродійного товариства «Бриліант».

Мені доводилося в той час бувати в Мелітополі. У цій багатій місцевості валялися по вулицях конаючі й мертві тіла. Село Терпіння біля Мелітополя, що займалося головню садівництвом, зовсім опустіло: селяни вимерли або розбіглися хто куди. Аж у 1934 році сюди прислали росіян з Орловської області РСФСР.

Під час «єжовщини» 1937-38 років усіх німців з села Молочанського, що під час голоду 1933 року користувалися допомогою з «Бриліанту», вивезено цілими родинами. За одержання допомоги з-за кордону заарештували та заслали й мене з чоловіком. У тлумаченні НКВД одержання допомоги було злочином — шпіонажем на користь чужоземної держави.

Ю. Писарева.

Такі жахливі сцени на вулицях міст і сіл України можна було бачити дуже часто.

ГОЛОД НА ЖИТОМИРЩИНІ

Коли все уляглося після революції, перші роки різні податки були ще трохи під силу, але дедалі накладали їх все більше та більше. Як тільки зібрав з поля збіжжя, зараз біжать попід дворами, щоб везли на станцію податок.

Люди ще працюють, треба готуватись до сівби, а тут — немає часу — зараз давай: держава не жде! Завезли червону та чорну дошки. Тих, що не виконували податку і записані на чорну дошку, — судить трійка (суддя, прокурор, писар). Присуджують виконати за 3 дні, а коли не виконає, — розпродають господарство. Вщент! До одягу включно! Люди думали, що може то справді «держава не жде» та так нагло потребує хліба, але під щодалі більшим тиском переконувалися, що цій нетерплячій державі треба власників зробити пролетарями, щоб не мали нічого і були залежні від держави шматком щоденного хліба.

Ще на початку розкуркулення, а особливо після висилки розкуркулених на північ, багато селян лишило господарство та тікало з села. Для виїзду треба було посвідки, а її сільрада не давала. Тікали, як хто міг. Всіх, трохи багатших, що лишилися в селі, — повивозили на Сибір.

Треба все своє віддати: землю, коні, реманент.

Самому треба ходити на роботу до колгоспу. І все це — «добровільно». Але добровільно дуже мало хто погоджувався на це. Правлять податок за податком. Натурою і грішми. Гроші — на податок, слідом — на позику. «Добровільно!» «25-тисячники» агітують на сільському сході, потім ходять з «активістами» групами по хатах. Запрошують вступати до колгоспу: просять, кричать, б'ють кулаками по столі, лякають Сибіром, забирають до сільради та тримають там по кілька днів. Говорили: «Запишись, то вже не будеш платити податків. Ти будеш вільний, тільки віддай усе».

Ось заходить група до хати. Частина озброєна, частина має «холодну зброю»: якісь залізни цівки-свердла, щоб свердлити землю. Звертаються до господаря:

— Ну, як, ти пишешся до колгоспу?

Людина не знає, що вже робити, що відповідати.

— А позику взяв?

— А виконав державну поставку?

— Зачем вы его спрашиваете? Проверьте по квитанции!

— Твої сусіди вже всі позаписувались, а ти не хочеш.

— Зачем ты его просишь? Не хочет, так давай! І тут почалося страшно...

— А ну, что у него в амбаре (комора) есть? Открывай!

— Поховав? Знайдемо!

І починали шукати залізними цівками скрізь: в коморі, клуні, хаті, на горищі, по хлівах. Ходять по городу й подвір'ю та крутять свердлами там, де зрушена земля. Коли щось знайдуть, зараз судять, як воорога. Тут уже порятунку не було: забирали все — зерно, муку, крупи, картоплю, все, що потрапляло до їхніх рук. Часом громили хату: били вікна, двері, печі, комини. Декого ніяк не можна було назвати куркулем, тоді називали його підкуркульником і так само громили. Лишали людину з сім'єю, з малими дітьми без нічого.

Силою забирали все до колгоспу. В селі — повний розвал. Коні ходять по полях, по селу. До гриви прив'язано дощечки, з різними написами. Наприклад: «Нема господаря, нема їжі, нема кому доглядати, нема де ночувати». Або коротше: «Любили, як робили».

Ще напередодні голоду на селі стало, як у пустелі: стодоли, хліви, стайні, комори сільрада вивозила до міста і продавала на паливо. Коней люди половили, порізали й поїли. Частину коней половила влада, зіграла до колгоспу і поставила варту. Це вже була «социалистическая собственность». Кури, вівці порізали й поїли люди або позабирала влада. Псів та котів постріляли на хутрозаготівлю або поїли люди. Тим, що нарешті вступили «добровільно» до колгоспу, на роботі варили та давали їсти «бурду» — варену воду, забовтану мукою. Нового кожуха продавали за 5 склянок гороху, а килим — за буханець хліба. Одежа чи інші речі — в кого вони були — продавали майже задурно. Хліб у той час коштував по 150 крб. за кіло. Сушили гречану або просяну полову, товкли її в ступі та пекли коржі. Ступи та ручні жорна влада забирала або нищила. Хто мав корову, тримав її в хаті та жив самим молоком. Коли настала весна, варили та їли кропиву. Рятунку не було: люди пухли і мерли:

ті, що були в коглосьпі й ті, що в ньому не були. Ще живі — ходили жовті та аж чорні. На пухлих — шкіра тріскалася і з ран бігла рідина, як вода; в ранах заводилися черви, і не було рятунку, поки не приходила смерть. Першими вмирили здорові чоловіки. Три сімейства в нашому селі їли людей, їх заарештували, і більше про них ніхто нічого не чув. Мертві люди лежали скрізь, де хто вмер. Вже навесні збирати трупи в нашому селі доручили голові кооперації з двома іншими активістами та підводу.

Влада оплачувала хлібом за кожний труп та давала по пляшці горілки кожному на день. Щодня з ранку до вечора вони збирали трупи людей по хатах та попід хатами. Частина трупів вже розкладалася, з пообгризаними мишами вухами й іншими частинами обличчя.

Були випадки, що забирали ще живих, щоб завтра не заїжджати, бо він у цій хаті вже останній. Трупи складали на підводу вилами, як дрючки, та везли до великої викопаної ями, до якої скидали так само вилами, як гній... Яму тримали відкритою по кілька днів, поки не була повна.

У нашому селі був випадок, що один чоловік, якого живцем вкинули до ями з тру-

пами, прийшов до свідомости, виліз із ями та доліз до крайньої хати аж у сусідньому селі. Господар цієї хати побачив і пізнав його: це був тесляр, що колись робив йому цю хату. У господаря доїлася корова; він виніс йому молока і протягом трьох тижнів — самим молоком — врятував чоловіка. Набравшись трохи сили, цей тесляр ходив десь копати картоплю, що зимувала в землі і так дожив до літа.

Коли вже в полі стало наливатися зерно, переважно діти, що лишилися живими, ходили рвати це зелене колосся, сушили його, варили та їли.

«Для охрани соціалістического урожая» влада побудувала в полі високі вежі з дерева, поставила на них свою сторожу та об'їзників верхи на конях, що ловили тих, хто рвав зелені колоски. А часом навіть і не рвав, а тільки йшов полем, то судили їх або батьків зловлених дітей, як за розкрадання «соціалістичної власности». Судив виїзний суд з «тисячників» (трійка), що давав за колоски не менше, як п'ять років, по закону від 7.8.1932 р.

Під час голоду 1932-33 років у нашому селі з 1532 людей вимерло 813.

П. Пісний.

Житомирська область.

Мужчин вже в селі не стало... Жінку з дітьми окупанти викинули з власної хати на вулицю.

ЗІНЬКІВСЬКИЙ РАЙОН НА ПОЛТАВЩИНІ

Селянин Р. Суслик пише про хутір Северинівку, що відділений лише заслоною з осокорів та верб від м. Зінькова Полтавської області.

— Під час Визвольної боротьби по цілому Зіньківському повіті пройшла хвиля повстань, а потім діяв партизанський рух отаманів: Христового, Малюти, Кундія та Мандика. 20-22 липня 1920 року вони звели великий бій з частинами 14-ої московсько-більшевицької армії за містечко Лютенку. Лише половину Лютенки більшовикам вдалося відбити і вони, з безсилої злоби, запалили за вітром і спалили це велике містечко. У цьому бою було убито отамана Малюту. Христового убито у 1921 році. Кундій і Мандик повірили московській амністії й були обидва розстріляні ГПУ у 1921 році. Про Лютенку та про цих отаманів нарід склав думи й пісні, які ще й досі береже їх у своїй пам'яті.

Хутір Северинівка мав 124 двори. До революції, через малоземелля, населення

хутора виходило на заробітки і в основному з цього жило. Недивлячись на бідність, северинівці зовсім не захоплювалися советською владою і аж до 1930 року, коли на хуторі провадилася суцільна колективізація, у хуторі не було ні партійної, ні комсомольської організації.

До колективізації северинівська біднота поставилася вороже. Для прикладу: Федір Лисняк на одних з багатьох зборів одверто заявив: «Мій дід був кріпаком, але я — його внук — не стану кріпаком ніколи. Волю ліпше повіситись, як вступати до колгоспу». Чи, щоб додержати слова, чи, може розуміючи, що це йому даром не мине, — Лисняк прийшов додому й повісився. Залишилися дружина і шестеро дітей, які, до речі, у 1933 році всі вмерли з голоду, за винятком, здається, однієї дитини.

Нарешті, з Полтави прислано до Зіньківського району кілька авт з військом ГПУ для переведення суцільної колективізації.

Ціла родина вже без батька голодна на вулиці: ні що їсти, ні де жити.

Це ГПУ дійшло за чергою і до Северинівки, ходило з двора до двору, збивало замки на замкнутих дверях і усупільнювало незаможницькі коні й реманент, забираючи їх до СОЗу (Спільний Обробіток Землі — перша фаза колективізації). Так северинівці «добровільно» опинилися в колгоспі. З погляду районової влади, у хуторі не знайшлося чоловіка на голову СОЗу, і вона прислала на це становище свого кандидата, якого представник з району рекомендував так: «Это закаленный красный партизан й образцовый коммунист, товарищ Либерман».

Починаючи з весни 1931 року, з рук до рук передавалися писані від руки патріотичні, протимосковські, антисоветські лютючки. Лише у 1932 році одна лютючка потрапила до рук ГПУ в сусідньому Опішнянському районі. Але автор її потрапив до ГПУ ще раніше, бо підпілля було викрите восени 1931 року. У 1932 році, щойно розпочалися жнива, як прийшов плян хлібопоставки до северинівського колгоспу, що на той час вже дістав назву «імени Ворошилова». Помолотили, залишили на посів озимини, решту хліба одвезли на елеватор до м. Гадяча. На трудодні видали по 100 грамів посліду. Для виконання пляну бракувало ще багато десятків тонн зерна, а район настирливо вимагав здавати далі. Прислали комісію, яка перевірила порожні засіки і примусила вдруге перемолочувати солому, що давало 20-30 кілограмів посліду за день. Крім того, перевели обшуки по всіх хатах і забрали у селян кілька лантухів збіжжя минулорічного врожаю або з садибного посіву. Такі наслідки не задовольнили районову верхівку. Незабаром прибула з міста бригада активістів, яка ще ретельніше перевела обшуки і забрала ще декілька лантухів збіжжя.

Пізньої осені 1932 року до хутора Северинівки прибуло з сусіднього Грунського району кілька десятків людей, озброєних штрикачами та щупачами. Ця голота розбилася на групи, кожна на чолі з довіреним «тисячником». Йшли з двора до двору, штрикали подвір'я й город, обстукували підлогу й піч і, якщо виявляли щось підозріле, — пробивали піч, довбали стіни, рили підлогу й т. і. В першу чергу шукали й

дивилися, що є вареного і з яких продуктів варено, бо це було доказом наявності харчів у колгоспників. В міру руху бригади вперед, на підводах все більш нагромаджувалося горшків, глечиків, торбинок, скриньок — з зерном, пшоном, квасолею, горохом, кукурудзою, борошном, а також рурчних жорен різної конструкції.

І ці «успіхи» не задовольнили «партию и правительство» — вони не залишали населення в спокою аж до весни. Що два тижні обходили Северинівку, як і всі села та хутори району, бригади активістів. Цікаво відмітити, що сільських активістів збирали й посилали до чужих районів, де не було їхніх рідних, ні знайомих, і де вони могли жорстокіше провадити цю «державну роботу». Обшуки ці давали лише мізерні кілограми, але влада досягала цим своєї підлої мети: тримати населення в постійному страху, в страху, що той харч, який воно зуміло заховати або дістати, може бути кожного дня забраний. Цей підступний розрахунок влади штовхав людей до швидшого споживання продуктів і певніше вів до голодової смерті. Люди мусили варити і їсти вночі, а вдень тримати печі холодними й порожніми.

Після цієї страшної зими настала ще жакливіша весна 1933 року. «Партия й правительство» «пішли назустріч» колгоспникам і позичили посівний матеріал, який довелося привозити аж з міста Гадяча. Люди і коні ледве рухалися по землі. Колгоспне поле сяк-так засіяли, але городи колгоспників в більшості лишалися нескопаними: не було ні сили копати, ні насіння на посадку. Багато людей були пухлі, їли все, що попадало до рук: рибу, птахів, жаб, слимаків, жолуді з дуба, листя з липи, «паслися» на луках.

Зіньків, з колишнього повітового міста, за советської влади перетворився фактично на велике село: район тяжіння відпав; з вісьмох церков шість було розібрано, а дві використовували для тимчасового переховування збіжжя. На базарі продуктів майже не було, але народу збиралося сила, з надією щось купити чи украсти. Коли щось продавалося, то мірялося на склянку, або, навіть, на ложку. Продавалися котлети з дохлих коней або й з людського м'яса. І

купити, і продати було дуже важко: голодні люди кидалися, валили з ніг і розхоплювали все. Особливо зграї хлопчаків блискавично розхоплювали все і, завдяки цьому, вижив не один їх десяток. Поодинокі люди, що знаходили золото, могли дістати щось з «Торгсіну». Одиниці їздили до Московщини, де ніякого голоду не було, і привозили звідти кілька хлібин тощо.

Сільські активісти, що восени та зимою робили обшуки, діставали, здається, частину з того, що відберуть у населення. Весною, коли обшуки припинилися, з них так само багато загинуло голодною смертю. Лише вузький верхній прошарок районного апарату, ГПУ, міліція, комуністи діставали цілком достатні приділи харчів. Відповідальні робітники діставали ще особисті пакунки з Полтави, залежно від чину. Ці пакунки привозились спеціальним кур'єром ГПУ («фельдсвязь ОГПУ»).

Коли вже люди мерли сотнями, блискавою пройшла вістка, що районова лікарня приймає ослаблених з голоду і що там годуватимуть їх пшоняним кулішем. Люди мерщій повезли своїх рідних, що вже не могли самі ходити, з надією врятувати їх і з думками — як ще застати вільне місце в лікарні.

Наведу один, відомий мені особисто, приклад. Явдоха Кобзар (вулиця Солов'янівка, Зіньків) повезла ручним возиком свого чоловіка Дмитра і залишила його в лікарні. Вона ще мала на меті одвезти 12-тирічну дочку, але витратила сили настільки, що ледве довезла додому порожнього возика. Другого дня зранку вона повезла пухлу дочку, але вже була велика черга. Щоб обминути чергу, Явдоха Кобзар звернулася до знайомого, що працював у лікарні. Знайомий, вислухавши, сказав: «Вези назад — тут отруюють». «Як? А мій Дмитро?» — з розпачем запитала жінка. «Вже помер. Дали повечерять, а на ранок навалили повну мертвецьку і хлів трупів». Убита горем жінка вийшла і розповіла людям, що стояли, сиділи й лежали у черзі, про отруєння людей у лікарні. Це викликало слабу реакцію: одні говорили, що, мовляв, однаково вмирати, хоч перед смертю з'їм кулішу. Інші казали, що то зразу багато наїлися і з того вмерли.

З лікарні, через базарний майдан, возили підвода за підводою на цвинтарище трупи мерців, навіть не прикриваючи їх, хоч багато трупів були голими. Живі, зголоднілі люди байдуже дивилися, хіба що питалися, звідки так багато возять. Чутки про отруєння ширилися, і охочих їсти в лікарні куліш ставало з дня на день все менше.

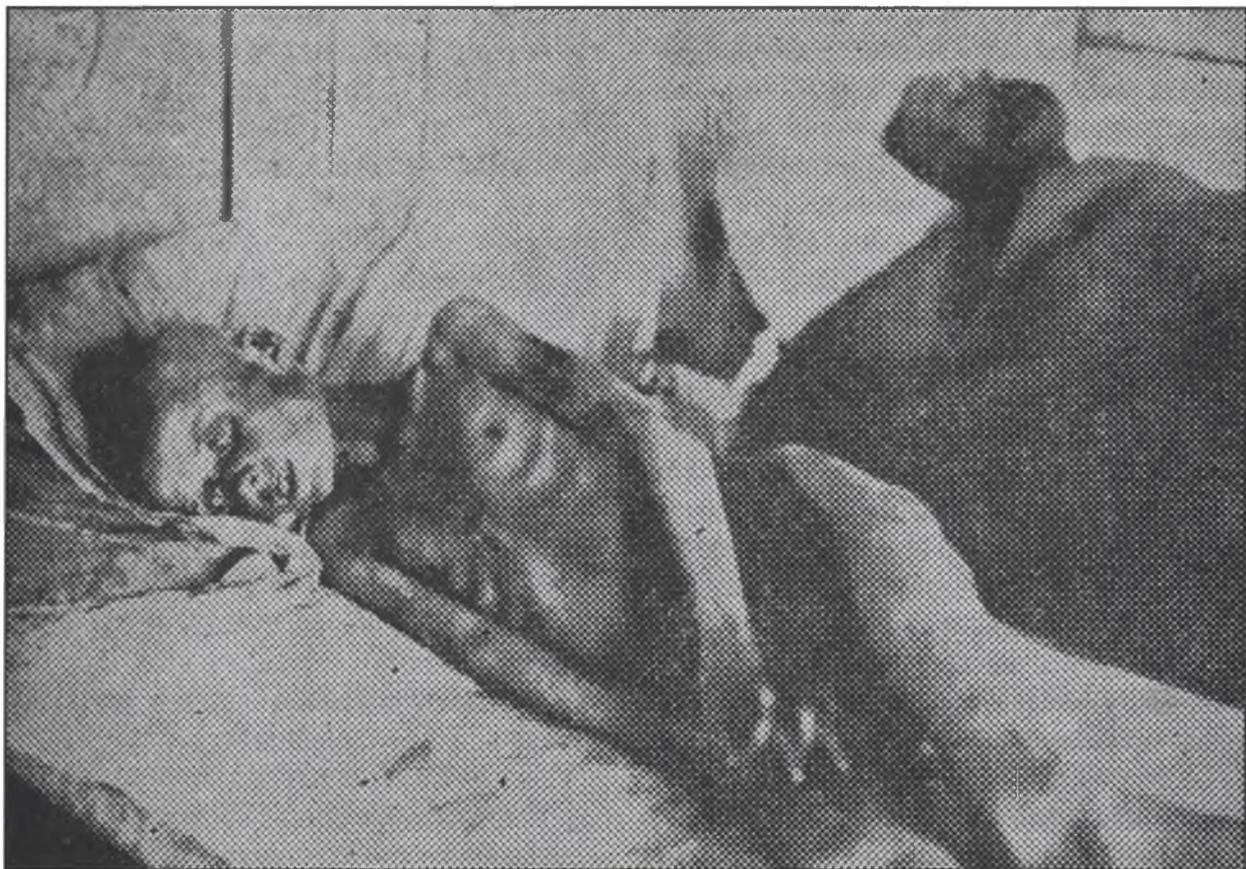
Настав липень. Підросла городина та садовина. На садибах жали ще не зовсім дозрілі жита, і смертність зменшилася. Надійшли жнива, а колгоспники були нездатні працювати. Держава знову «пішла назустріч» і позичила зерна на харчування. Намололи борошна, напекли хліба і об'явили по колгоспах, що на степу варитимуть обід і даватимуть хліб. Вибору не було. Помалу, але пішли... хто ще міг ходити. Перехрестивши одержаний кусник хліба, витираючи сльози, почали їсти.

У хуторі Северинівці від штучного голоду 1933 року вимерло 125 людей. У Зінькові вмерло багато і багато соток. Коли надійшов час обліку дітей шкільного віку, виявилось, що в районі треба скорочувати мережу сільських початкових шкіл майже на третину. Зачинили школу і в хуторі Северинівці. Десь у серпні при колгоспах відкривали сирітські будинки, до яких примістили дітей, що їх батьки вмерли з голоду. Це була ініціативна і не по роках розвинена дітвора. Вони зрозуміли безсилля батьків врятувати їх і пішли самі здобувати собі харчі. Були діти, що навіть рятували своїх батьків або, вже лишившись сиротами, своїх менших братів та сестер.

Влітку 1933 року у вимерлі села та хутори України почали прибувати перші партії поселенців з Калінінської, Калузької, Рязанської та інших областей РСФСР. Вони захоплювали ліпші садиби з садками і хатами замордованих голодом українців. Холодна, приховано-ворожа зустріч українцями росіян припинила їх дальший наплив. Більше того, частина далекозоріших із них повернула назад до Московщини.

Після жахливого 1933 року по селах затихли пісні, жарти і сміх. Замоквкла Україна.

Р. Суслик

Люди помирали цілими родинами в хаті чи на подвір'ї.

Люди шукали хліба де попало, а не знайшовши, там же і помирали...

ОПІШНЯНСЬКИЙ РАЙОН НА ПОЛТАВЩИНІ

Селянин Васюта з села Вільське Опішнянського району Полтавської області розповідає:

— Наше село мало до 1000 дворів і біля 5000 населення. На перших етапах розкуркулення село тримав у своїх руках сільський партосередок з 5 чоловік під зверхністю «25-тисячника» Шарова, що часто повторював: «Я — московський рабочий, присланий правительством строить колхозы».

27 вересня 1929 року, о 10 годині вечора, місцевий комуніст Яків Супрун з ревнощів поранив пострілом голову сільради комсомолку Марію Іванець. Цієї ж ночі в селі було заарештовано 70 чоловік. ГПУ допитало всіх та 13 чоловік вивезло до в'язниці у м. Полтаві на Кобеляцькій вулиці. Через 3 дні в полтавській газеті «Большевик» було оголошено: Надзвичайна сесія Полтавського Округового суду розглянула справу бувших петлюрівських бандитів та 9 з них засудила до розстрілу, а 4-х до ув'язнення на 10 років кожного. Щодо засуджених до розстрілу — вирок виконано».

Весною 1930 року, незабаром після того як, недивлячись на рішучий спротив селян, худобу і реманент було силою забрано і утворено колгоспи, група з кількох сотень жінок, озброєних «жіночою зброєю», розтягла комори та розібрала своє майно. Жінки самі не пускали своїх чоловіків «на передову». Після цього одразу наїхало ГПУ, переарештувало і жінок, і чоловіків та багатьох вивезло на заслання.

Наше село вважалося малоземельним. Проте, на 1000 дворів було розкуркулено, вигнано з хат і пізніше вивезено на північ — 90 сімей. Молоді, самотні люди тікали з села нелегально. Виїхати легально та ще з сім'єю було неможливо, бо влада не давала ніяких документів.

Для підсилення (і одночасно, деякого узасаднення) терору, влада вживала таких засобів.

Розкуркулені та викинені з власних хат селяни не мали де жити, бо влада оголо-

сила, що хто пустить до себе розкуркуленого, то й тому те буде. Щоб якимось рятуватися та не бути з дітьми зимою під голим небом, такий розкуркулений копав десь на городі землянку та жив у ній. Тоді заправили села палять його клуню чи хлів, роблять показовий процес та засуджують до розстрілу або до 10 років ув'язнення, як шкідника. Показово засуджували лише одиниці. Сотні й тисячі засиляли без суду — за постановою ПП ОГПУ.

Під час голоду 1933 року в нашому селі вимерло за приблизним підрахунком біля 700 людей. Село змінилося до невпізнання, ніяких загорож не лишилося. Всі бляшані дахи обірвано і використано для колгоспних будівель. Замість садків виростав якийсь чагарник та бур'яни. Величну кам'яну церкву зруйновано, а з цегли збудовано школу та колгоспний свинарник!

Голод змушував людей діставати їжу вночі крадіжками в колгоспі або у колгоспних заправил.

Наведу лише один з багатьох випадків.

Молода мати трьох малих дітей Настя Сліпенко, чоловіка якої засудили, пішла вночі на колгоспне поле вигрібати з землі посіану картоплю. Її застрілила на полі озброєна варта та вкинула поблизу до криниці. Троє дітей вмерли голодні.

Багато дітей в селі лишилося без батьків, а врятувалися з них лише одиниці. Домна Гавриш, що їй у 1933 році було 11 років, розповідала, що її врятував 9-тирічний брат Василь. Він був дуже меткий, а життя його навчило, де і як діставати їжу.

Культурний, працьовитий селянин Шведченко привіз з Харкова торбу хліба і застав жінку Марію з п'ятьма дітьми — від 2-х до 10 років — вже мертвими.

Один з вигнаних владою копати яму на трупи — Захар Черногір — вмер у цій же ямі.

Голодний селянин Василь Вонярха смалив kota у грубі та так і вмер з недосмаченим котом.

В. Васюта.

ЧУТІВСЬКИЙ РАЙОН НА ПОЛТАВЩИНІ

Селянин Мельниченко Іван народився 1903 року в селі Нова Кочубіївка Чутівського району на Полтавщині. Батько його робив у наймах у поміщика Дурнова, що мав кілька тисяч десятин землі. Коли батько заробив трохи грошей, він купив 8 десятин банкової землі та став господарем. Ось що він розповідає:

— Як закінчилася революція, до маєтку Дурнова назбирали людей своїх і невідомо звідки сімейних і самотніх та заснували «комуну» під назвою «Первомайська комунa». Жили ці люди за гаслом Леніна: працювали по можливості, а їли «по потребності». Робили по 8 годин денно, мали спільну їдальню, діставали все без грошей, одягалися з комори. Решта — ніколи і нічого не обходила. Перед розкуркуленням та суцільною колективізацією «Первомайську комуну» зліквідовано.

Ще до розкуркулювання по селі безперервно товклися різні «пролетарські буксири», «бригади льогкой кавалерії» тощо. 1930 року до села прислали «25-тисячників». Старшим з них був Акулов, який скликав на кожній вулиці куткові збори та вимагав виконати «встречний план» у середньому по 15 пудів з кожного двора. Він викликав кожного, контролював попередню викачку і питав за чергою, наприклад, у мого батька: «Ну, товарищ Мельниченко, скільки дашь пудов хлеба для государства?». Людей тримали до 12 години ночі, багато з них сидючи спали.

Коли цю «викачку» закінчено, Акулов скликав сільські збори, оголосив «большевистское спасибо», а на закінчення сказав: «Только дайте с каждого двора еще по 10 пудов зерна, так как план еще не выполнен».

У 1930 році примусово колективізовано меншу половину села. Решта — були розкуркулені, робітники, одноосібники або ті, що десь повтікали. Тих, що робили будь-який спротив, — судили, продавали й вивозили. Термін «продавали» означав формально продаж з торгів. Фактично ніхто на ці торги не приходив і купував усе за безцінь колгосп або, часом, хтось з присутніх активістів.

У цей час мій батько і мати лишилися на селі як «одноосібники», а я виїхав до Ка-

захстану. 1932 року батька засудили за невиконання хлібоздачі на 3 роки, хату і господарство продали за 300 карбованців, а його самого відправили до Полтавської в'язниці. На запитання батька до суду, — який же він куркуль, коли він ціле життя працював у наймах, — суддя відповідав: «Хоть вы и не кулак, так ваш дом выгладит по кулацкому».

Продержавши у в'язниці 3 місяці, батька випустили як старого і хворого (він мав 71 рік). Прийшовши до села, він з матір'ю пішов до своєї хати, що стояла порожня. Прийшла міліція виганяти. Батько не виходив та упирався. Йому роздерли штани аж до пояса та витягли і його, і матір за ноги на вулицю. Батьки пішли попідтинню, аж поки я не забрав їх до Казахстану, вже з пухлими ногами.

Голови колгоспів мінялися у нас дуже часто. Були і свої, і чужі. Були і ліпші, бували й гірші. Особливо боялися голови сільради у сусідньому селі Первозванівка — комуніста Михайлова. Той, як на кого напише, — «то вже й нема». Як прийшли німці 1941 р., його було вбито.

Під час голоду 1933 року моя сестра, що жила на хуторі Бедрати, за 3 кілометри від нашого села, де було лише 10 хат, мала вже пухлі ноги, але не вмерла, бо дуже мудро ховала зерно по стріхах. Мертвих сусідів — щоб трупи не валялися — вона стягала до льоху та привалювала землею. Хутір цей пізніше зруйновано і заорано.

Сім'ї тих, що були засуджені й заслані, звозили з нашого села на хутір Буцьківку, де було 5 порожніх хат. До цих хат назвозили повно людей, що вимерли всі до одного. Ні одної живої душі серед них на хуторі не знайшли.

Під час голоду в нашому селі було зерно в колгоспних коморах, що їх охороняла озброєна варта. Комірника колгоспу засудили на 5 років за те, що голодним людям потайки давав потроху зерна.

На полі сусіднього радгоспу цукрові буряки лишилися невикопаними на зиму. Поле охороняла озброєна сторожа, яка стріляла, ловила і віддавала під суд, але люди з навколішніх сіл однаково йшли вночі та викопували мерзлі буряки.

Багато людей покидало все й пішло шу-

кати рятунку. Пізніше такі люди поверталися до села. Селянин П. повернувся у 1935 році, коли хату його вже продала сільрада. П. звернувся до прокурора, щоб йому повернули його хату. Прокурор спитав: «А де ви були?» Селянин відповів, що він з сім'єю їздив рятуватися від голоду на Донбас. Тоді прокурор почав кричати: «Люди вмирали з голоду, а ти тікав та тепер ще хочеш, щоб тобі хату повернути?» Тоді П. сказав: «Товариш прокурор, а як же ви хотіли, щоб і я помер з голоду?» Прокурор на це нічого не відповів. Довго

ще селянин П. добивався і пізніше якось таки відсудив свою хату.

Росіяни про голод не хотіли навіть слухати. Наприклад, у 1938 році на дослідній станції Петрівського радгоспу мені довелося розмовляти з росіянкою Пашевої. Коли я їй сказав, що в Україні в 1933 році багато людей вмерло з голоду, вона злісно відповіла: «Нікогда не поверю. А если они умирали — значит заслужили». Ось так... Та ми певні, що прийде той день, коли всі будуть знати про це лихоліття.

І. Мельниченко.

Ціла родина вмирає з голоду в хаті на печі.

ДЕРКАЧІВСЬКИЙ РАЙОН НА ХАРКІВЩИНІ

Село Підгороднє Деркачівського району Харківської області лежить біля Харкова. До колективізації воно мало 400 дворів. Після розкуркулення та примусової колективізації переважно жінки розтягли колгосп, причому побили сільських активістів, а одного «тисячника» вбили. ГПУ відповіло масовими арештами й розстрілами. Тоді ж заарештовано мого батька і двох моїх дядьків. Що з ними далі сталося, ніхто нічого не добився, але від того часу ніяких восток від них не було. Сім'ї обох моїх дя-

дків цілком вимерли у 1933 році. Церкву у нашому селі закрили у 1931 році й незабаром зруйнували. Священика забрало ГПУ.

Скільки вимерло людей у 1933 році, я сказати точно не можу, але вимерло кілька сот. Багато хат стояли пустками. Повмирали, між іншим, і червоні партизани з нашого села: Ткаченко, Зорченко та Присада з сім'ями. Дуже багато вмирало також перехожих людей. Трупам ховали у великих спільних могилах. Багато перехожих людей вмирало на степу, де їх прикопували та заорювали...

В. Прокопенко.

КРАСИЛІВСЬКИЙ РАЙОН КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Селянин Дейнека розповідає про село Вереміївку Красилівського району К. Подільської області.

— В селі 120 дворів, розграбовано і викинуто з хат 31 сім'ю (наводиться список). 7 сімей було вивезено на Сибір, а 4 господарів засуджено.

Селян силою загнали до колгоспу, не дивлячись на спротив і спроби розібрати своє майно. Колективізацію провадили: уповноважений ГПУ з району Мартинюк, уповноважений райпарткому Безсмертний та голова сільради Григорій Ковальчук. Головою колгоспу став Михайло Величко. Були і «тисячники» — росіяни, але прізвищ їх я не знаю.

Церкву в нашому селі розібрали, а священик помер.

За участь у СБУ у нашому районі було розстріляно голову райвиконкому Рогозу, головного лікаря з райлікарні (прізвище якого вже забув), селян Костю Іванчука, Івана Томашівського та інших, яких я не знав особисто і тому не пам'ятаю їхніх прізвищ.

П. Дейнека.

Дейнека наводить прізвища 51 особи, включно з сільськими активістами, що вимерли з голоду у 1933 році та додає: «Ще вимерло з сотню душ, яких я забув».

КОЛОМАЦЬКИЙ РАЙОН НА ХАРКІВЩИНІ

Селянин П. Рудь з села Чутове Коломацького району Харківської області *) подає про це село такі відомі йому дані.

Наше село мало до 1200 дворів. Розкуркулення провадилося з 1928 до 1930 року, а колективізація — з 1929 р. За весь час було розкуркулено 160 господарств, з них вигнано з хат 151, вивезено на північ лише 15 сімей, а 90 сімей розбіглися самі. Крім того, було засуджено і заслано за час колективізації 34 господарі.

Наслідком такого терору, а також безперервного тиску і примусу, решту селян таки загнали до колгоспу у 1929 році. Перегодом, ще того ж самого 1929 року, зібралися жінки і розтягли колгосп, себто позабирали кожна свою худобу й майно. Ніякі залякування та умовляння з боку сільської

влади не допомогли. Зараз після цього наїхало ГПУ, перевело арешти і відновило колгосп.

1931 року священика заарештували, церкву зачинили, а пізніше — розвалили зовсім.

Після голоду 1933 року з мешканців нашого села нараховували вимерлих понад 700 людей. Крім того, багато вмирало перехожих людей, що йшли шляхом, одні — на Харків, інші — на Полтаву. Більш як 1000 людей пішло десь рятуватися, і якась частина з них безумовно загинула. Трупі заковували у масових могилах по 50 і більше в одній ямі, і своїх, і перехожих — підряд.

П. Рудь.

БЛИЗНЕЦІВСЬКИЙ РАЙОН НА ХАРКІВЩИНІ

Селянин В. Гриб з села Постоянівки Близнецівського району Харківської області подає лише прізвища 85 осіб, померлих у його селі з голоду у 1933 році. Це далеко не всі. Але більше пригадати він уже не може.

*) Саме перед цим ми подавали свідчення з с. Кочубіївки Чутівського району Полтавської області. Мусимо з'ясувати це, на перший погляд, протиріччя. І Коломак і Чутове лежать між Харковом і Полтавою. Люди в різні часи покинули ці рідні місцевості і подають їх так, як знали. У совєтській практиці окремі місцевості то з одної області передаються до іншої, то утворюються нові області і райони. За цим люди, що не живуть там постійно, просто не можуть услідкувати.

БОБРОВИЦЬКИЙ РАЙОН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

Семен Чередниченко народився у містечку Бобровиці Чернігівської області, що лежить за 78 кілометрів на схід від Києва.

— У 1933 році, - пише Чередниченко, - мені було всього 10 років, і я знаю лише те, що відбувалося на нашій вулиці, яка мала назву Двірня. Ще зимою 1932-33 років, коли я ходив до школи, багато школярів були пухлі.

У 1933 році колгоспникам не дали ні одного грама на трудодні та, крім того, ще ходили бригади «тисячників» по хатах і шукали захованого збіжжя залізними щупами. У кого знаходили яких 5-10 кілограм збіжжя, того судили й вивозили до концтаборів. На нашій вулиці поміж сусідів вмерли: Макаренко Семен, Макаренко Пилип, Дроб'язко Іван та Дроб'язко Леонід з жінкою.

У одної нашої сусідки вмер від голоду чоловік. Вона, бачучи, що надходить і дітям голодова смерть, одвезла своїх трьох ді-

тей до м. Ніжина та покинула на вулиці, щоб їх забрали до дитячого притулку. Потім ця жінка весь час їх шукала, плакала за ними, але не знайшла.

До Бобровиці багато людей приходило на базар, щоб чогось дістати, і багато з них вмирили на базарі або на станції. Одна жінка вмерла під нашим двором. Купити нічого не було можна, крім у «Торгсіні», що був відкритий у Бобровиці у 1933 році та продавав усе, але лише за золото. Багато людей виїжджало світ за очі, не дивлячись на те, що ніяких документів влада не давала і на станції не продавали квитків за межі України.

Всього з населення Бобровиці вимерло з голоду 1933 року до 300 людей, яких ховали у спільних могилах по 30-50 трупів у кожній.

Усе це я пам'ятаю сам або казав мені мій батько.

С. Чередниченко.

ЗНАМ'ЯНСЬКИЙ РАЙОН НА ХЕРСОНЩИНІ

Г Шумило пише, що він народився 1914 року на хуторі біля села Трибунове Доніно-Кам'янської сільради Знам'янського району Херсонської області.

Батько мій мав велике господарство та 10 душ сім'ї (сім синів і одна дочка), - згадує Г Шумило. Ще як я був зовсім малий, пам'ятаю, що наїхали до нас червоноармійці, ставили батька до стіни та стромляли в рот нагана. Потім забрали батька до в'язниці. Пам'ятаю також, що був великий голод у 1921 році. У 1926 році мене вигнали зі школи, як куркульського сина.

У березні 1928 року з нашого хутора, що складався з 8 дворів, розкуркулено 4 сім'ї. Батька звечора викликали до сільради і заарештували. На другий день наїхали невідомі люди — «тисячники» та активісти з сусіднього села, з яких пам'ятаю лише двох: Шуліку Андрія та Шуліку Івана.

Все наше майно склали на підводи й повезли до сільради. Старший наказав навіть зняти з мене чобітки. Один Шуліка тримав, а другий постягав чоботи з ніг. Потім усіх нас у самій одежі, без речей, забрали

на станцію Користівку і повезли. Після довгої дороги нас привезли на ст. Грязовець, дець біля Архангельська, і примістили у військових казармах, де побудували 4-поверхові нари. Напхали туди людей, як оселедців у бочці, а дальше партії українських селян гнали просто у ліс, щоб вони там самі будували собі бараки. Усіх чоловіків і хлопців погнали кілометрів за 20 рубати ліс. Там ми мусили будувати для себе курені з соснового дерева та гілля, щоб було де спати. З харчів видавали лише трохи хліба та гнилого оселедця, яких зовсім не вистачало і всі були голодні.

Я та один з моїх братів покинули роботу та пішли звірячими стежками в Україну. Йшли пішки. Часом під'їжджали товаровими потягами, але перед станціями мусили вистрибувати з потягу на ходу. Прийшли ми на рідні місця дець улітку. Я став працювати у Гаврилівському радгоспі, а брата прийняли до колгоспу. Через кілька тижнів брата викликали до сільради, а звідти його забрало ГПУ, і відтоді невідомо, де він подівся. Через якийсь час викликали й

мене до сільради. Подітись ніде — мусив іти. У сільраді мені показали до яких дверей заходити. Там якийсь представник ГПУ спитав у мене документа, з яким я повернувся. Я сказав, що дітей відпустили, а що посвідку я загубив дорогою. Він спитав у мене, де мої батько, мати, брати. Я відповів, що їх не відпускають і що вони залишилися там. Він ще подивився і сказав: «Іди!» Я пішов з сільради і вирішив покинути радгосп.

Я одразу переїхав на Донбас, де працював у Макіївці та поступив до ФЗУ (Фабрично-заводське училище). Незабаром комсомольська організація довідалася про моє походження. Секретар комсомолу обізвав мене «кулацкой мордой» та сказав, що мене висилалося без права повороту, і що він мене заарештує й відправить назад. Я покинув ФЗУ, переїхав до Кадіївки й працював на будівництві залізниці та на копальні «Зелений Гай». У Донбасі я пробув три роки (1929-31), але документів не мав. Все находився хтось, що приймав мене на роботу, а через деякий час про мене дові-

дувалася «спецчасть», і я мусив тікати. У 1932 році я переїхав до Середньої Азії та працював у тресті «Таджикгосстрой» на будівництві «Мелькомбінату» у місцевості Янгибазар, за 20 кілометрів від м. Сталінабаду, десь біля перського кордону. Нарешті й тут довідалися про моє походження й відправили до тилового ополчення *).

Був я в дев'ятсот... (дальшого нумера вже не пам'ятаю) батальйоні, у Черновських копальнях на станції Черновка біля Чити, аж за Байкалом. Робота в цих копальнях була дуже важка, та ще вимагали різні політруки, щоб виконували по дві норми; а коли не виконуєш, значить — ворог народу і будеш замість 3-х, працювати 5 років.

У 1933 році я був у Таджикиській ССР. Там теж був голод, люди ходили пухлі та вмирили голодною смертю. Рятувалися лише тим, що ловили черепах, їли черепаші яйця, іжаків, собак.

У своїй місцевості я був під час війни і чув, що у 1933 році у нашому й усіх інших селах вимерло дуже багато людей.

Г. Шумило.

ОХТИРСЬКИЙ РАЙОН НА СУМЩИНІ

Селянин А. Миколенко з села Яблучного Охтирського району Сумської області розповідає, що про голод 1921-22 років, коли багато людей було пухлих, він чув лише від матері, бо сам був ще малий.

- Розкуркулення та колективізація у с. Яблучному супроводжувалися масовими арештами і висилкою з сім'ями на Урал та Сибір. Миколенко подає списки висланих з сім'ями та заарештованих, але зазначає, що пригадати всіх уже не може.

— До колгоспу селяни не писалися, за вступ до колгоспу не голосували, але проти вступу голосувати не могли. Свого майна до колгоспу не віддавали, аж поки наїхало ГПУ. Після цього весь реманент і худоба опинилися в колгоспі «імені Ільїча». В той час багатьох селян заарештували, в деяких хатах людей били, роздягали й роззували і забирали все «до квасолини».

Під час одної з дальших хвиль арештів забрали священика, дяка та кількох єван-

гелистів, що були в нашому селі. Церкву переробили на клуб.

У 1933 році голод шалів у нашому селі, але скільки вимерло людей я, навіть приблизно, сказати не можу. (Миколенко прикладає список лише 11 сімей, яких знав ближче і пам'ятає та які всі вимерли, в кількості 78 осіб). Але це далеко і далеко не всі. Багато людей розійшлося з села. Багато ходили рятуватися до недалеких Іванівського та Улянівського радгоспів.

«Я сам був пухлий, їв жом та полову», — пише Миколенко.

Були чутки, що до сусідніх сіл приїжджав секретар КП(б)У Постишев, але в нашому селі його не було.

Трупи померлих від штучного голоду селян звозили до масових могил і ховали по 40-50 людей в одній ямі.

Дітей, батьки яких вмерли з голоду, забирали до колгоспного дитячого притулку.

А. Миколенко.

*) Примусова праця замість військової служби для політично неблагонадійних.

НЕДРИГАЙЛІВСЬКИЙ РАЙОН НА СУМЩИНІ

Селянин К. Діброва розповідає про своє село Вільшану Недригайлівського району Сумської області:

— У 1919 році у нашому селі лютував комуністичний продзагін з Росії, що робив ревізії та знущався з населення. Селяни на чолі з Данилом Пилипенком, озброївшись сільською зброєю, напали на загін, щоб роззброїти його. Прибулий з Лебедина карний загін силою до 100 чоловік розстріляв 11 селян, що зовсім не брали участі в повстанні, а 20-річного Степана Росейка, що заступався за свого батька, прив'язали до хвоста молодого 3-річного коня, що ще не запрягався, і пустили вулицею. Поховали в одній труні розстріляного батька і позбирані по вулиці лише шматки тіла, що залишилися від сина.

У нашому селі було біля 1200 дворів. Із них розкуркулено 152 господарства, з яких 72 особи вивезено на далеку північ. Крім цього, багато людей засуджено «трійками» з «тисячників». Цим засудженням оголошували термін кари, але більше від них не було жодної чутки, і ніхто з них не повернувся.

Село було вороже наставлене проти влади, і до 1929 року у нас не було жодного комуніста, крім найжджих, переважно росіян. До колгоспу селяни не вступали, не дивлячись на терор «тисячників», прізвищ яких не пригадую, насланих з Росії. Людей викидали з дітьми зимою на сніг, майно все вивозили до колгоспу, а хату замикали. По селу був наказ: хто пустить розкуркуленого до себе в хату, тому

те саме буде. Селянина Дмитра Криштопа, що, не дивлячись на загрозу, пустив до хати свою розкуркулену рідню, так само викинули на сніг з малими дітьми і забрали все майно.

До колгоспу селян загнали силою. Але всі намагання поставити головою колгоспу присланого росіянина Павла Деева ні до чого не довели: селяни вибрали головою чоловіка з свого села. Тоді Деева призначили головою кооперації, а обраного селом голову колгоспу незабаром засудили за «саботаж». Після цього знову обрали свого селянина, якого теж засуджено. Далі вже головували прислані. Всі переконалися, що спротив безнадійний.

У селі було дві церкви. Кам'яну зруйнували і цеглою висипали дорогу, а дерев'яну розібрало і спалило сільське начальство.

1933 року в селі вимерло від штучного голоду 714 людей, в тому числі 62 цілих сімейств, серед яких вимерла й сім'я священика Павла Бондаренка.

Люди були пухлі та настільки виснажені, що, наприклад, Панько Шевченко пішов до лісу біля села, нарвав торбу липового листя, але так вибився з сили, що сів під деревом і вмер. Труп померлих ховали у масових могилах. Дітей-сиріт забирали до дитячого притулку при колгоспі, а потім їх відправили невідомо куди. Вже у 1934 році сільрада переписувала людей, але, мені здається, нічого не могла встановити, бо невідомо, чи людина вмерла, чи десь пішла рятуватися.

К. Діброва.

ГЛИНСЬКИЙ РАЙОН НА СУМЩИНІ

Селянин І. Іваненко розповідає про село Настасівку, Глинського району Сумської області:

— 3 675 господарств розкуркулено, розграбовано, викинуто з хат та вивезено на Сибір 105 сімейств.

Решту селян примусом загнали до колгос-

пу. Церкву зруйновано, а священик зник з села.

— Під час голоду 1933 року вимерло багато людей, яких створена колгоспом похоронна бригада збирала і звозила до масових могил. Скільки людей вимерло, — я не можу сказати.

І. Іваненко.

ЛЕБЕДИНСЬКИЙ РАЙОН НА СУМЩИНІ

Селянин І. Перепелиця є з села Гудимівка Лебединського району Сумської області. Він пише:

— 1919 року, за спротив большевикам, з нашого села було розстріляно 19 чоловік. Партизанський загін Марфенка існував з 1920 до 1928 року і за цей час знищив біля 70 комуністів у околиці.

Село наше мало біля 1000 дворів, з яких біля півтори сотні розкуркулено, викинуто з хат і з них до 100 сімей вивезено на далеку північ. Стероризованих селян примусом загнали до колгоспу. Головами колгоспу були весь час прислані з Росії, які дуже часто мінялися, і лише останні роки перед війною держався присланий росіянин Ро-

манов, якого було забито з приходом німців.

Під час розкуркулення, колективізації й пізніше до села весь час наїжджали уповноважені з центру «тисячники», майже всі росіяни, які керували «роботою» місцевого активу.

1933 року в селі Гудимівці вимерло з голоду до трьох сотень людей, в тому числі 25 цілих родин. Померли й деякі активісти.

Померлих з голоду збирали й ховали до спільних могил.

Дітей-сиріт збирали до колгоспного дитячого притулку.

І. Перепелиця.

ТАЛАЛАЇВСЬКИЙ РАЙОН НА СУМЩИНІ

Селянин Панас Нечипайло з села Гаврилівки Талалаївського району Сумської області розповідав про ті ж самі методи. На 800 господарств в селі розкуркулено біля 90. Вивезено на Урал 7 родин. Арештами, погрозами, тиском і примусом у 1929 році «25-тисячниками» та активом створено колгосп. На голову прислано росіянина Фатєєва.

У 1933 році багато людей вимерло з голоду. Їх кидали у великі ями, як тварину, й закопували. Ті, що вижили, «носили пухлі ноги», себто були вже пухлі від голоду. Багато людей рятувалося втечею з села без документів, бо ніяких документів сільрада не видавала.

П. Нечипайло.

Померлий чоловік від голоду в полі лежав майже 10 днів, аж поки люди його знайшли і підібрали.

БІЛЯЇВСЬКИЙ РАЙОН НА ОДЕЩИНІ

С. Юшко розповідає, що після здобуття освіти він потрапив на роботу до Біляївського району Одеської області.

У лютому 1930 року, десь за місяць перед його приїздом туди, у зв'язку з масовим розкуркуленням та примусовою колективізацією, у великому селі Градниці, що лежить на березі Дністра, за 40 кілометрів від Одеси, — повстали жінки. Вони розігнали всю місцеву владу та позабирали з колгоспу своє майно. Це одразу пошири-

лося на сусідні села Біляївку та Яски і повторилося там. Прибулі з Одеси загони ГПУ жорстоко придушили це повстання жінок та перевели арешти жінок, а ще більше чоловіків, які ніякої участі в повстанні не брали.

Багато людей тікало через Дністер до Румунії, але, — за винятком небагатьох, що їх заховали рідні, — всіх румунська влада видала советам.

С. Юшко.

МАКІЇВСЬКИЙ РАЙОН СТАЛІНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Максим Кочур розповідає, що у 1933 році він працював на залізниці в районі станції Ханжонкове та обслуговував копальні: «Капітальна», «Шмідт», «Косіора», № 13, № 17 та № 17-біс.

— В селах навколо копалень була та сама ситуація, що й по всій Україні: розкуркулення, колективізація, пляни хлібоздачі, викидання з хат, «тисячники», обшуки, суди, арешти ГПУ. До копалень ішли шукати роботи і хлібної картки, щоб врятувати життя. Може половина з тих, що прибували на Донбас, доживали останні дні, а часом години, бо були зовсім пухлі і не схожі на людину. На роботу пухлих не брали. Навколо хлібних крамниць щодня стояли черги і вартувала міліція, а здаля від черг стояв натовп голодних селян, які часто тут же вмирили. Часом хтось продав денну пайку — 1000 або 800 грамів — з розрахунку 40 карб. за кіло. Але купувати по цій ціні могли лише рідкі одиниці, бо, наприклад, на залізниці ремонтні робітники, стрілочники або зціпщики вагонів діставали на місяць 120-150 карб.

Пригадую з тих часів монолог одного п'яного росіянина-шахтаря: «У нас тепер смычка шахтера с селом. Вот я продал свой паек хлеба — хоть сам голоден, зато есть за что выпить. А ему тоже хорошо: мой паек еще сутки продержит его на «белом свете».

По всіх станціях Донбасу і понад залізничною колією, — скрізь лежали трупи селян або ще живі, що вже не могли стати на ноги, яких не встигали прибирати. Го-

лодні селяни ходили та лежали також і на станційних коліях. Вони були до всього байдужі та зовсім не реагували на сигнали паротягів, через що на моїх очах деякі з них трапляли під колеса і гинули.

За яких 400 метрів від станції Ханжонкове, на копальні №17, на схилі гори, куди підвісні вагонетки скидають породу, — лежав голий труп, з чомусь піднятою догори лівою рукою. Цей труп лежав на моїх очах протягом лютого і березня 1933 року, аж поки тіло, потім рука, потім долоня, — зникли засипані породою.

На цей випадок, як і на всі інші влада дивилася, неначе це були нормальні явища. А тодішня пропаганда істерично кричала, аж захлиналася: «Сломить сопротивление классового врага!», «Уничтожить кулачество, как класс!».

Щодо становища робітників. Я діставав 800 грамів хліба на себе та 400 чи 300 грамів (вже не пригадую) на дружину. На мою матір я не діставав нічого протягом цілого півроку саме під час найбільшого голоду. Взагалі в той час влада недодавала робітникам харчових карток на членів родин.

Разом зі мною працював селянин, що жив у селі кілометрів за 30 від Ханжонкова. Становище його було надзвичайно важке: він мав велику родину і мусив утримувати її, не одержуючи на членів родини ні однієї харчової картки. З його слів я знаю, що в їхньому селі вимерла майже половина людей.

М. Кочур.

МЕДЖИБІЖСЬКИЙ РАЙОН НА ВІННИЧИНІ

Селянин Безручко розповідає про своє село Шрубків Меджибіжського району Вінницької області, що мало біля 200 дворів, та про сусіднє село Митківці — понад 150 дворів, того ж Меджибіжського району.

В обох селах колективізацію переведе-но терором і примусом, з розкуркуленням, грабунками, викиданням з хат на сніг, су-дами, «тисячниками».

У 1933 році в нашому селі вимерло, за реєстрацією сільради, 700 душ, яких поховано «кагатами», себто в спільні ями. У селі Митківцях з 150 дворів не лишилося ні одної живої душі: всі вимерли, крім хіба тих, що порозбігалися.

П. Безручко.

На вулицях перехожі люди падали і вмирали від страшного голоду.

СТАРОБІЛЬСЬКИЙ РАЙОН ВОРОШИЛОВОГРАДСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Семен Мартинюк розповідає, що в кінці 1933 року йому довелося переїжджати через Старобільщину — північну частину Донбасу, цю, одну з найбагатших закутин української землі. Села стояли майже пусті; подвір'я й вулиці позаростали високими бур'янами, озимина лишилася на степу не жата. Ось, що він пише:

— Пізніше мені знову довелося, - говорить він, - бути в цих місцях. В опустілі села навезли росіян, але багато з них повернулося назад. Одним з мотивів було те, що тут треба було важко працювати і не лише чоловікам,

а й жінкам, які у своїх лісах до цього не звикли.

С. Мартинюк.

ТРИКРАТСЬКИЙ РАЙОН НА МИКОЛАЇВЩИНІ

Селянин Панас Обруч розповідає:

— Хутір Новий Ставок Трикратського району Миколаївської області мав у 1929 році 47 дворів. Протягом 1929-30 років усі 47 сімей розкуркулено, в тому числі 2-х селян — Йосипа Головка та Тимоша Ляшка — розстріляно, три сім'ї вивезено на далеку північ, а вся решта — 42 сімейства, розбіглися в усі сторони, головню на Донбас.

П. Обруч.

ПРО ГОЛОД У КРИМУ

Павло Лоза розповідав, що, ховаючись без документів, як розкуркулений, він на початку 1933 року опинився в Криму. У північній степовій частині Криму, заселеній у більшості українцями, села стояли такі самі зруйновані й обдерті, як в Україні. Зустрічалися пухлі з голоду люди. Поїхавши далі, П. Лоза опинився у Севастополі,* де його вразила страшна дорожнеча й величезні черги за хлібом по комерційних цінах.

— З Севастополя я переїхав до м. Ялти, - згадує П. Лоза, - де як тесляр заробляв

тим, що підправляв двері, підлогу і так ходив, щоб не бути на одному місці. Нарешті, я став до роботи на перебудові Ялтинського приморського вокзалу. Там давали по 500 грамів хліба на день та суху рибу.

Татари ходили так само пухлі, і хоч смертність із голоду у них не була масовою, але я не раз бачив пухлі трупи селян-татар.

Я пишу лише те, що бачив, бо і в ті часи, і пізніше, я уникав розмов з людьми, щоб мене не розпитували і не викрили перед владою.

П. Лоза.

ПЛАСТУНІВСЬКИЙ РАЙОН (КУБАНЬ)

Свідчення кубанського козака Дмитра Фесенка зі станиці Старокорсунської Пластунівського району Краснодарського краю:

— За повстання проти совєтів у 1920 році Червона армія обстріляла станицю з бронепотягу, а потім, відтиснувши повстанців зі станиці, розстріляла 24 чоловіки, яких, для більшого знущання, закопали у гній. Серед розстріляних були: Стороженко, Гаргуля, Бабанський та інші, яких вже не пам'ятаю.

Станиця Старокорсунська мала до 14000 населення. Розкуркулення та колективізацію провадили московські «тисячники» за допомогою активістів, надісланих з інших місцевостей. Крім цього, до станиці прибув загін кавалерії ГПУ, що стояв весь час у бойовому поготівлі. З них усіх пам'ятаю лише прізвище Мухоморова, що був у них головною фігурою. Цей людомор — Мухоморов — був і судовою і виконавчою владою. За спротив колективізації населення зазнало різних нелюдських репресій. Мухоморов арештовував та кілька разів вислав з станиці по 60-100 чоловік. Голови

колгоспів дуже часто мінялися, і тому їхніх прізвищ я не пам'ятаю, бо всі вони були прислані, чужі.

Для зламання спротиву колективізації прислано з Москви «ближайшого соратника — Лазаря Мойсеєвича Кагановича», який довгий час сидів у Ростові та керував усіма злочинами на місцях.

У 1928 році священик та дяк були заарештовані, а церкву — зруйновано.

У 1932 році переведено масові арешти, спеціально українського активу.

Після розкуркулення, масових арештів та висилки з сім'ями і без сімей настав штучно створений голод 1932-33 років, після якого з 14000 населення лишилося напівживими біля 1000 людей. Від цього мору вимерли і колгоспники, і не колгоспники, вимерли і сільські вчителі, і, навіть, активісти. До станиці навезено росіян з Тульської, Курської та інших областей.

Сусідні з нашою, станиці Воронізька, Дінська попали на «чорну дошку», і доля їх була така ж сама, як і нашої станиці.

Д. Фесенко.

---

*) Пізніше, приблизно від 1935 року, в'їзд до Севастополя дозволявся лише по спеціальних перепустках.

ЯК ХЛІБОРОБИ РОДЮЧОЇ УКРАЇНИ ЖЕБРАЧИЛИ ХЛІБ

Походжу я з селянської родини Богодухівського району Харківської області. Народився 26 жовтня 1920 року; отже, в голодні 1932-1933 рр. я був ще підлітком.

У моїй пам'яті яскраво постає 1932 рік, особливо осінь цього року, яка відзначалася повною руйною українського села внаслідок повної перемоги ненажерливої імперіалістичної Москви. У грудні 1932 р. мою родину було дощенту пограбовано советською владою. У нас було забрано все майно з подвір'я та будинку, включно з найменшими дрібницями — наступний 1933 рік був катастрофічний для моєї родини. Тоді помер з голоду мій дід, якого розкуркулили і викинули на вулицю.

Цей трагічний період в житті українського села почався в моїй пам'яті з першим ешеленом з заарештованими селянами, що їх вивозили тоді на Сибір. У тому ж 1932 р. т. зв. «уповноважені» з двадцятип'ятитисячників (тобто тих 25-ти тисяч комуністів, що їх було спеціально відряджено тоді з Росії в Україну для грабування і плюндрування українських селян) разом

з бригадами місцевих сільських активістів пограбували в селян все їхнє збіжжя, мотивуючи цей злочин тим, що, мовляв, «государству нужен хлеб». Заможніших селян, що їх лайливо називали куркулями, ці бригади грабували цілком, забираючи все їхнє майно, виганяючи їх з власних хат та багатьох з них вивозячи на Сибір. Після куркулів було вигадано нову категорію селян з назвою «підкуркульники» для переслідування і пограбування їх. До групи підкуркульників зараховували всіх, хто був бодай трохи нелояльний до советської влади, не виключаючи навіть і бідних селян, що відмовлялися йти до колгоспів. А таких селян була величезна більшість.

До цієї групи селян-підкуркульників був зарахований і мій батько. Коли після розкуркулення мій знедолений батько запитав уповноваженого по хлібозаготівлях, за що ж його розкуркулили, то отримав від уповноваженого відповідь: «За то, что хорошо живешь! Иди, жалуйся на меня в советское правосудие!»

Жінка, шукаючи колосків у полі, впала і померла в борозні.

Не багато ліпше було становище міст та індустриальних центрів. В той час, як селянство було позбавлено взагалі будь-яких харчових запасів для існування, напівголодні робітники і службовці в Україні мали змогу діставати на харчові картки по 200-300-400 грамів хліба. Мені довелося кілька разів їздити у 1933 р. до міста, щоб дістати кілограм так званого «комерційного хліба». Одначе, майже завжди доводилося відїздити додому, не купивши хліба і нічого іншого їстівного, з номером на спині, написаним крейдою у черзі, як не 900 то понад 1000. А треба зауважити, що я завжди приїздив до міста раннім поїздом, щоб зайняти чергу або першим, або одним із перших, коло дверей крамниці, де продавався «комерційний хліб». Багато людей з черги, простоявши в ній майже цілий день і не діставши нічого, потім розходилися з сумними обличчями, а крамниця замикалася порожня.

Характерно, що під час голоду 1933 року і після нього, коли прийшов новий урожай, советська преса жодним словом не згадувала про оцей жакливий голодний терор. І тільки деколи можна було прочитати у газеті вислів, що «советское отечество пережило большие трудности», або можна було почути щось подібне від комуністичних пропагандистів та викладачів історії по школах.

Починаючи з 1941 р. мої спогади про жакливий голодний 1933 р. в Україні щільно пов'язуються з однією моєю розмовою з господинею в одному з сіл Смоленської області, де я був тоді як солдат советської армії.

— А ви разве не русский? — запитала

мене ця росіянка, у якої ми зупинилися одного осіннього вечора на нічліг, і, не мавши нічого на вечерю, радилися, чи йти шукати нашу польову кухню, яка зупинилася також десь у цьому селі, чи перебути цей вечір без їжі. Щоб заспокоїти своїх співвояків, бо в осінній темряві в невідомому селі було тяжко розшукати нашу польову кухню, я сказав їм: «Ось у 33-му році, ми, хлопці, цілими місяцями були без шматка хліба та й то не всі вимерли з голоду, а одну ніч якось перебудемо!» Хлопці зі мною погодилися. Саме в цей момент втрутилась господиня.

— Ні! Я українець.

— Да, в 1933 году очень много людей проходили из Украины нашими деревнями и все просили хлебушка,— сказала вона.

Ці її слова негайно викликали у мене страшні спогади, і я дуже захвилювався. Адже в цю убогу Смоленську область Росії, де родить тільки картопля, жито та овес, наше селянство після розгрому українських сіл московсько-большевицькою владою, змушено було втікати, щоб рятуватися від голодної смерті та жебрати по селах цього вбогого російського краю.

З величезним здивованням я запитав:

— А разве у вас не было голода в 1933 году?

— Нет, миленький, у нас в 1933 году было еще лучше, чем когда-либо, - відповіла росіянка. Але потім, ніби схаменувшись, перевела розмову на іншу тему, запрошуючи нас до своєї вечері.

Б. К.

ГОЛОД В ЗАПОРІЖЖІ

«...Я пам'ятаю, з чого починався голод. Пам'ятаю, їздили підводи і забирали усе під мітлу. У нас було небагато квасолі. Мама так її перемішала зі сміттям, що коли узяти жменю, то дві-три квасолини вибереш. І те катюги забрали.

Через лиман від нашої хати жили Сагичі. Колись вони були заможні, і чого їх не вивезли до Сибіру, не знаю. Таких тоді вивозили. Мали вони дві дочки-красуні. Я

завжди ними любувалась і мріяла бути такою ж, коли виросту. Одного разу проходила я повз хату Сагичів. Двері і вікна були відчинені навстіж. Дивлюсь, батько сидить за столом, голову обхопив руками, а дочки його лежать на долівці, і по всьому тілі у них повирізувано шматки м'яса».

С. М. Лимар.

м. Запоріжжя.

ГОЛОД НА ДОНБАСІ

Голод в Україні в 1933 р. я спостерігав на Донбасі, точніше на станції Харцизьке (Сталінська область), що лежить на залізниці Дніпропетровське-Ростов.

З лютого 1933 р. ця станція почала наповнюватись чоловіками, жінками і дітьми, які тікали від голодної смерті і їхали на Донбас з сіл різних областей України — Київщини, Вінничини, Полтавщини тощо. Проходячи щоденно на працю повз цю станцію, я бачив там людей з мішками — обдертих, опухлих з голоду, чорних від бруду. Вони підходили до мене і просили хліба або взагалі чого-небудь з'їсти. Міліціонери раз-у-раз проганяли з станції таких людей. Але вони знову поверталися туди. Дехто з цих голодних вішався з одчаю в сараях місцевих мешканців-залізничників або на деревах.

По весні 1933 р. наплив голодних людей все збільшувався. Чорні, як тіні, люди бродили не тільки по станції, а й по всьому місту Харцизьке. Станційний будинок та перон уже не вмщали всіх голодних, які там устелювали підлогу; інші лежали, спа-

ли і вмирили в скверах і на вулицях міста. Щоранку я бачив там купи неприбраних мерців, а біля них часто і членів їх родини, що вже не були спроможні реагувати на оточення.

Міліція розганяла місцевих робітників, щоб вони не дивилися на мертвих і не розмовляли з голодуючими. Мертвих же вона збирала і кудись відвозила. Також з вагонів поїздів виносили щодня багато вмерлих з голоду.

У квітні голодуючі переповнили все місто. Вони лежали по всіх вулицях і на перехрестях, простягаючи худі руки, випрошуючи милостиню.

— Ви самі бачите, чому ми просимо,— говорили вони. Вони мусили так обережно говорити, бо міліція та сексоти ГПУ слідували за тим, що скажуть ці голодні люди і хто з прохожих дає їм допомогу.

Ці голодні так і вмирили на вулицях з нажебраними грішми в руках. За містом Харцизьке був радгосп «Горняк» ч. 5. Одного разу я йшов до нього і почув наліво від дороги, в кущах, чоловічий стогін. Я поліз у

Спухлі ноги не можуть дальше іти шукати кусок хліба.

кропиву і почав пробиратися на звук цього голосу. Я побачив: на голій землі, прикритий теплим селянським піджаком, лежить гарний сивий чоловік великого росту, приблизно 65 років, з розкритими устами і заплющеними очима. Все його обличчя було вкрите мухами. Я відігнав мух, подивився для обережності навколо і запитав:

— Хто ви, діду?

Він пошепки відповів:

— Я з Вінничини. Чув, що на Донбасі є хліб. Приїхав сюди, щоб спастися від смерті. Дай же мені тепер не хліба, а ріденького супу, бо від хліба я помру.

Тоді я зайшов до адміністрації радгоспу і оповів, що бачив і чув. Мені пообіцяли, що голодному пошлють суп. Але насправді ніхто про це не подбав, бо кожний боявся нести відповідальність за допомогу голодному. Наступного ранку приїхав міліціонер з Харцизького. Йому лишилось тільки констатувати смерть дідуся з Вінничини — у кропиві коло шляху.

Декому з голодуючих пощастило влаштуватися на працю. Але їх голодування все ще тривало: «працюючі» далі ходили по

дорогах, блукали по смітниках, шукаючи за випадками поживи.

Одного разу я йшов до міста Макіївки і коло трубного заводу помітив, що в різних місцях з-поза горбків виглядали якісь люди. Я побачив, що в рові лежав здохлий кінь. Я здогадався: ці люди промишляли, як би то їм вкрасти коня так, щоб цього не побачили сексоты ГПУ. Кінське падло мало служити їм за поживу. Коли я повертався того ж дня після заходу сонця додому, то побачив, що від коня залишився тільки скелет: чоловіки та жінки сокирами порубали коня, шматки м'яса поховали у свої мішки і занесли їх до заводу.

Пізніше мені не раз доводилося бачити такі випадки на шляху до Макіївки.

Але на зборах чи в розмовах комуністи жодним словом не згадували ні про ці картини жахливого голоду, ні про випадки голодної смерті. Всі вони мусили підтримувати офіційну директиву червоної Москви, що, мовляв, «Україна є квітучою і щасливою країною» і що жодного голоду в ній немає, бо й «бути не може».

Михайло Візир.

ГОЛОДНІ НА ПЛОЩАХ ХАРКОВА

Мої батьки були селянами, що померли від голоду злочасного 1933 року. Тоді померли, крім батька і матері, ще три мої сестри і два брати. Я сам став безпритульним і скитався по всьому СРСР.

Кілька фактів, що особливо врізалися в мою пам'ять, я подаю в цьому короткому спогаді.

Весна 1933 року. По всій Україні панує голод. Селяни кидають свої рідні хати, села. Вони, пухлі від голоду, ідуть до великих міст з надією, що там зможуть дістати шматок хліба і спасти своє життя. Але в місті вилловлює їх міліція, вантажить на автомашини, вивозить за місто і скидає у провалля. Люди гинули у великій кількості.

В Харкові, тодішній столиці України, я бачив, як на Кінній площі лежала пухла від голоду жінка, її, живу, точили черви. По тротуарах проходили люди, клали їй по крихті хліба, але нещасна жінка його не їла, бо їй було вже близько до смерті. Вона плака-

ла і просила лікарської допомоги, якої їй ніхто не дав.

По всіх вулицях Харкова лежало багато померлих від голоду людей. Вони лежали під огорожами і над річкою Журавлівкою.

У восьмому районі Харкова мене затримав якийсь міліціонер і привів до районного управління міліції, де мене посадили в тюрмну камеру. Переночувавши там, я чекав вранці, як усі в'язні, на пайку хліба, але його нам не дали. Камера була переповнена; всі були втомлені та голодні. Вранці ж випустили нас на повітря. В дворі стояв якийсь будинок з червоної цегли. Я пішов попри цей будинок і побачив, що до підвалу в цьому будинку через вікно без рам провадив жолоб, оббитий бляхою. Я подумав, що тут звантажують продукти для міліції, і став заглядати до підвалу. Мені присвічувало сонце, і я виразно бачив, що підвал був переповнений помордованими людьми — жінками і чоловіками. Старих

серед них я не бачив; це були люди виключно молодшого віку. Видно було, що їх помордовано не в підвалі; їх привезено сюди і поскидувано через вікно без рам і жолоб, оббитий бляхою. Мене охопив великий жах. Я втік з цього місця, бо боявся, що хтось з міліції може мене запримітити. Я напевно поплатився б своїм життям, якби якийсь міліціонер здогадався, що я побачив весь жах у підвалі.

З тюрми восьмого району міліції мені якось удалося вирватися. Тоді я залишив Харків і через Білгород, Білий Колодязь, Вовчанське та інші міста подався в Росію. Де я не був, всюди я бачив моїх земляків-українців — голодних, пухлих, мертвих. На кожній російській станції валялися мертві українські селяни.

Як безпритульний, я тинявся тоді по різних місцевостях Росії, України, Кавказу. Скрізь ті самі картини: пухлі від голоду і мертві мої земляки...

Я не загинув тільки тому, що мені допоміг помічник начальника постачання збройового заводу в Харкові, на прізвище Шнайдер, за національністю єврей.

Коли я повернувся до Харкова з Росії обідраним і голодним, то, не маючи квартири, я набрів на збройовий завод на Іскринській вулиці. Там була кухня, і при ній я знайшов собі місце, щоб спати вночі.

Одного вечора я, вийшовши надвір, напоровся на одного начальника в білому одязі. Він побачив мене і покликав до себе.

— Що ти тут робиш? — запитав він мене, при чому поклав свою руку на бравнінг, який висів у нього збоку на ремені.

Я оповів йому, що я безпритульний, що вся моя родина померла і що я, не маючи ніякого притулку, сплю тут, на горіщі кухні.

— А ти знаєш, що тут ходять патрулі? — різко спитав він знову.

— Так, знаю, — сказав я йому у відповідь. Тоді він порадив мені піти спати, перестеріг, щоб ніхто мене не побачив, і наказав мені прийти завтра до будинку, що його він показав мені рукою, в кімнату ч. 9, точно о 9 годині.

Дочекавшись наступного ранку дев'ятої години, я пішов до нього. Коли я зайшов до його кабінету, він запитав мене коротко:

— Чи хочеш у нас працювати?

— Хочу, — відповів я також коротко.

— Будь обережний, працюй гарно, бо сам знаєш, який тепер час! — сказав він мені на прощання, взявши мене на працю, як пастуха корів цього заводу.

Пізніше я довідався про прізвище мого доброчинця і про посаду, яку він займав на цьому збройовому заводі.

М. Козка.

ЛЮДОЇДСТВО З ВИНИ КОМУНІСТІВ

Дуже багато сіл на Полтавщині потерпіло від комуністичної влади. Але я беру одно з них — село Шилівка Хорольського повіту, а нині Решетилівського району. Невелике це село — 640 дворів. Така ж кількість селян жила по хуторах. Усі ці хлібороби обробляли землю своїм трудом, без найманої сили.

Підготовку до голоду комуністи почали ще з 1929 року. Дуже багато вони пустили отрути, доки розтравили народ. Приїздили з СРСР в Україну і Грачов, і Воронов, і інші, які довели до того, що в селі залишилося 97 дворів. Так Метелик Остап мав 13 душ, а залишилося троє — решта вмерли. Іван Пікуля мав 13 душ — залишилося троє, решта померли. В багатьох родинах залишилося по одній особі.

А що вони зробили на хуторах? Хутір Ле-

вченка — всі знищені. Хутір Землянки — всі знищені, хутір Логвина — знищено, хутір Горобця на Плавнях — знищено, хутір Горобців на Соломиях — знищено, хутір Горобців на Горі, де було 11 млинів-вітряків, — знищено. Хутір Фещенка — знищено, хутір Ходієнка-Кузьменка — знищено. З рештки хутора Терещенка зроблено колгосп. З хутора Шкурати одна хата залишилась. З хутора Лукаша й Онищенко — зроблено колгоспний двір.

У голодний 1933 рік у згаданому вище селі на Полтавщині дійшло до того, що люди людей почали їсти. Люди від голоду почали пухнути і умирати десятками в день. Сільсовет створив бригаду збирати трупи померлих з голоду — уранці тих, що за ніч померли, і вечером тих, що вдень померли. Одного дня коло самої коопера-

тиви 16 душ умерло. Хотіли отождити і там Богові душі свої віддали; їх збирали і скидали, як снопи, на віз і прямо на цвинтар, а там теж ями копають — заготовляють, та неабиякі, а щоб змістилось 20-30 мерців. Клали по кілька рядів — шарами, а тих, що не вмістились — притоптували. Ховали без священика і кадила, бо де священика взяти, коли всіх позасилали то на Соловки, то на Колиму, а святі церкви поруйнували.

Але були й такі, які помічали, що не всі і до ями на цвинтар попадають. Сьогодні бачили, що ходив, чи ходила, хоч і дуже опухлі, а на завтра їх нема. І багато такого помічалось. Бригада, що звозила мертвих, не один раз заявляла про це в сільсовет, та без наслідку. Бригада доводила в сільраді, що ці люди утікти не змогли, бо пухлі дуже.

Якось увечорі секретар сільради Андрій Васильович Ходієнко ішов додому і попався у руки розбійникам-людоджерам. Зрозуміло — секретар молодий, здоровий і голоду не знав. Ну, отождити, хоч вони його в трьох і схватили, але він так тріпнувся, що усі три від нього з його пальтом відлетіли. Але він пізнав їх усіх трьох, а сам утік в

одному піджаку. Це були Лукашенко Кіндрат, Кисіль Гнат і Кінаш. Тоді секретар по телефонував до району в Решетилівку, і на ранок приїхало ГПУ, і пішло до вказаних секретарем людей. У Лукашенка багато найшли кісток, голів і рук людських, а в печі жарилось у двох чавунах з людей м'ясо. У Кисіля Г також знайшли багато людських кісток і недавно забиту Ганну Чаленкову, частина тіла якої теж варилась. У Кінаша знайшли під ліжком яму, повну кісток людських, та двоє дітей, порізаних.

На питання ГПУ, чиї це діти, вони відповіли, що це діти були їхні, але коли вони вже похляли, то тоді їх почали варити і їсти.

Таких випадків у селі було багато. Але ГПУ засудило тільки шість душ зловлених, себто по-їхньому самих винуватців, що почали людоджерство. Говорили, що їх повезли до Харкова на розправу.

І після цього ще було багато жакливих випадків. Бувало, коли вже батьки похляли, діти розлізаються по огородах рвати та їсти якийсь бур'ян чи то спориш, або калачики. Це так приучила їхня покійна мама, яка лазила з ними, поки сама навіки заснула. Мало хто з них вижив.

К. Горобець.

Людина помирає від голоду в ліжку.

ГІГАНТИ ІНДУСТРІЇ ТА «ПАРКИ КУЛЬТУРИ» — НА ЛЮДСЬКИХ КІСТКАХ

Я розповідаю про ті події, які відбувалися безпосередньо на моїх очах. Факти і прізвища подано правдиво, без перекручень і без перебільшень. Якщо треба буде ці факти ствердити — я готовий це зробити.

Місто Запоріжжя виросло з колишнього повітового міста Олександрівська, що мало до революції приблизно 20-25 тисяч населення і лежить кілометрів за 6 від Дніпрельстану нижче по Дніпру, на лівому березі. Промисловість Дніпрельстану почали розбудовувати з 1927 року, головним об'єктом були алюмінієвий комбінат та «Запоріжсталь». Місто Запоріжжя розрослося навколо Дніпрельстану, по обох боках Дніпра і перед війною 1941 року нараховувало понад 150 тисяч населення.

У 1933 році я працював на запорізькому «Соцбудівництві» грабарем, на копанні котлованів під доменні та мартенівські печі комбінату «Запоріжсталь». Земляні роботи були весь час у прориві і, як на всіх роботах «соцбудівництва», так і тут, широко застосовувалася система советського соцзмагання. Я працював у так званій Київській артілі, яка соцмагалася з Ніженською артіллю. По суті це не була жодна артіль, а лише так називалася. У нашій артілі був уповноважений Луцик (ім'я вже не пам'ятаю), який, приймаючи на працю робітників, не домагався і не додивлявся документів, а просто, було, питає: «Папери є? Як прізвище?» Запише, було, прізвище і скаже: «Іди до такої групи». За те, що він у своїй артілі давав притулок для всіх гнаних і переслідуваних куркулів, його було знято з роботи і віддано під суд.

Замість усуненого Луцика прийшов новий уповноважений «товарищ Андрей Васильевич Литвинов», що, як пізніше виявилось з його слів, був у числі «25-тисячників».

Одночасно у Ніжинській артілі було так само усунено уповноваженого Івана Сидоренка і замінено Май Абрамовичем Гензелем.

Як приймав робітників Луцик, Литвинов докладно знав і заходився перевіряти всіх своїх робітників. Декого він віддав до рук ГПУ, декого вигнав, а багато робітників, по-

бачивши таку загрозу, розбіглися шукати іншого «соцбудівництва». За короткий час замість 500 грабарів, що робили при Луцику, залишилося в нашій артілі лише 215. Але і ці для Литвинова не були певні, і він часто казав: «Это все сволота, которая скрывалась под крылышком Луцыка».

У нашій артілі був груповод, що жив під прибраним прізвищем Сірий, теж був із розкуркулених і відповідних документів не мав. Литвинов знав про його непевне становище, але знав також, що Сірий мав великий досвід у праці та є цінним працівником. Він вирішив використати Сірого, знаючи, що останній не зможе відмовитись, бо ще має при собі сім'ю. Литвинов часто казав: «Из наших рук не уйдешь». Десь у червні 1933 року Литвинов викликав до себе груповода Сірого і запропонував йому «соцнагрузку»: крім його групи у 25 одиниць, протягом 2-х днів організувати й керувати ще однією групою в 60 одиниць (60 людей з підводами).

У Сірого не було виходу, і він не міг відмовитися, але спитав: «Як же організувати групу, коли людей немає?» Литвинов залився сміхом і промовив: «У нас 170 мільйонів народу, і коли і скільки буде треба, стільки партія і уряд нам на соцбудівництво надішле. До нас прибуває робоча сила, і через 2 дні прибуде перша партія з 60 чоловік, яку треба негайно включити у соцзмагання, бо ми з виконанням узятих на себе зобов'язань відстаємо».

На третій день після цієї розмови, ввечері, дійсно прибуло 60 чоловік. Це були селяни, наwerbовані на роботу в околиці Білої Церкви, на Київщині. Їх збирали у Білій Церкві у церковному приміщенні, і там вони чекали на відправку по 3-4 дні. Багато з них вмерло, не дочекавшись відправки, багато вмерло дорогою, а з тих, що були ще живі, 60 чоловік привели до нас. Вони не здібні були навіть ходити. Меншість з них була виснажена і напівпухла, більшість — була настільки пухла, що ці люди виглядали, як якісь пухирі, наповнені повітрям. Пухле було все тіло. Місцями шкіра потріскалася, і з цих ран текла не кров, а

якась рідина. Подивившись на цих нещасних людей, груповод Сірий взявся за голову руками й пішов до завідуючого їдальні, у якого, як він знав, ще були людські почуття. Недивлячись на державні приписи, завідальні видав цим людям вечерю: по тарілці юшки, по ложці немащеної пшоняної каші та по 50 грамів хліба. Ще цього вечора завідальні встиг прикріпити хлібні картки на цих людей до крамниці, одержав хліб на завтра та видав по 300 грамів кожному ввечері, а по 500 грамів лишив на другий день. З цих 60 людей, вісім на ранок були мертвими, а 5 — неприємними, які цього ж дня теж померли.

Товаришу Литвинову мертві не завдавали жодного клопоту, натомість клопіт завдавали живі. Йому треба було, щоб виїхало на роботу 90 нових грабарок, а виїхало лише 12. Таким чином, його план успішного соцзмагання зірвався. Винний в усьому став груповод Сірий, що «не сумел організувати стопроцентний вихід на роботу». Коли Литвинов довідався, що всім цим людям харчовий приділ було видано ще звечора, він почав істерично кричати і лаятись, забрав усі харчові картки, в тому числі й у Сірого. Потім картки повернув і наказав видавати хліб не зранку, як було досі, а ввечері, лише тим, які відпрацювали день. За незаконну видачу вечері й хліба прибулим Литвинов оголосив завідальні «сувору догану з попередженням» (третя знизу советська дисциплінарна кара).

Груповий Сірий і стара група з 25 чоловік вирішили рятувати цих людей: вони запрягли їм коней, саджали на підводи всіх, крім неприємних, і вивозили у кар'єр, щоб вони не лишилися без пайка. До праці вони були зовсім непридатні, і лише протягом перших 5 днів вимерло 37 чоловік.

Поруч з розбудовою промисловости, розбудовувалося і місто Запоріжжя. Я жив у виселку імени Тельмана. Між цим виселком і Зеленим Яром було одведено площу приблизно 2,5-3 гектара під кладовище, від якого я мешкав за 120-150 метрів. До 1933 року на кладовищі використано лише малу частину під могили людей, що вмерли природною смертю. Протягом 1933 року всю цю площу буквально забито трупами людей, що вмирали від планового голоду.

Великі ями для масових могил копали поверх одиночних могил, бо тут копати було значно легше. Скільки поховано на цьому жахливому гробовищі — ніхто сказати не в силі, навіть сам «найгеніяльніший» душоуб Сталін, бо день у день їздили по всьому місті й околицях підводи, збирали трупи, привозили до готової ями, скидали як дрова і — коли була повна — пригортали землю. Ніхто цих жертв не реєстрував, навіть не рахував.

Хто ж похований на цьому гробовищі?

Українські селяни-хлібороби, чоловіки, жінки, діти, що прийшли на ці «соцстройки» по вербовці й одинцем, і ті, що з Білої Церкви, і з усіх інших частин України, і з ближчих околиць. Ті, що ще живими добралися до Запоріжжя, але були в такому стані, що вже робити не могли, а коли навіть їм хтось і допомагав, то ця допомога їх уже не рятувала. Тут поховано і тих, що їх виснажених або півпухлих забрали до «тылового ополчення» відбувати трудову повинність. Тут поховано і в'язнів, засуджених «виїзними трійками» — судами з «тисячників» — пухлих селян, що їх тримали на 13-му та 14-му виселках і щодня ганяли під конвоем до роботи, поки вони ще були живі.

Розкажу для прикладу про одну засуджену жінку-в'язня, що похована на цьому кладовищі і яку я особисто знав.

У селі Жеребці Оріхівського району Запорізької області, у колгоспі «Прогрес» жила сім'я Івана Діброви. У 1933 році він умер з голоду, коли вже почало наливатися жито. Його дружина Пріська Діброва лишилася пухла з шістьма малими, теж пухлими дітьми. На її приватному городі коло хати у них було посіяно може 0,10 (сотих) гектара жита.

Мати чекала на це жито буквально по годинах і, як тільки показалося зерно, нажала 4 снопи, поставила під хатою на сонці сушити, простелила у сінях ряднину і почала праником молотити. У цей час до неї зайшли: голова сільради Максим Наумов, голова колгоспу С. Михайличенко і агротехнік Павло Грабко. Голова сільради примусив молотити далі та перевіяти. Потім зважили скільки жита вийшло з 4-х снопів і склали акта, заборонивши без дозволу жати далі. Через пару днів, коли жито вже

зовсім дозріло, знову прийшли ці три особи з двома колгоспниками, наказали нажати 4 снопи, помолотити; зважили і склали акта, з якого виявилася різниця майже наполовину.

Через кілька днів Пріську Діброву судив суд, який ще до того встановив, що вона походить з куркульської родини Савченків, яких у 1930 році було вивезено... мабуть сам Господь знає куди. Цю матір шістьох дітей, за її власне жито, «пролетарський суд» засудив на три з половиною роки, як «чуждий елемент, за вредительство и саботаж». Її відправили до Запорізької трудколонії, на 13-й виселок, де вона через 2 тижні вмерла і була теж вкинута в одну з масових могил.

Коли закінчилося вимирання з голоду людей, вся площа кладовища була зрита і заповнена могилами. У 1935 році постановою Міської Ради це кладовище було закрито і відкрито нове, кілометрів за півтора-два вище по Капустяній Балці, проти 13-го виселка.

Приблизно через місяць після постанови Міської Ради, однієї ночі загули трактори, а коли я вийшов уранці, то побачив, що вся площа кладовища зорана і заволочена. Коли я прийшов з роботи, вся площа за день була підготовлена до посадки дерев. Моя дружина сказала, що тут цілий день працювали в'язні. Через пару днів на місці кладовища виріс «Парк культури і відпочинку»... на трупах замордованих голодом людей.

До самої війни 1941 року цей парк тримали у порядку, але він завжди пустував: усі люди знали й обминали це жакливе місце. Щоб якось привчити людей, тут влаштовували різні летючі концерти. Доходили до такого цинізму, що влаштовували спеціально українські концерти та виступи капели бандуристів, які кожний українець так любить. Але все було даремне: ніхто до цього парку не ходив.

І. Сухар.

Примусова здача зерна державі. Останній кусок хліба...

ПОТЯГОМ ПО УКРАЇНІ

Приблизно в березні 1933 року мені довелося подорожувати залізницею від Києва до південної частини Донбасу.

Про катастрофічний голод по селах всі знали, але про це не говорилось. Я уважно слідував за всім, що можна було бачити через вікно вагона. Особливо на вузлових станціях, як Гребінка, Ромодан, Полтава, Харків, Лозова, Синельникове, Чапліне впадали в око пухлі від голоду селяни, що продавали всякі речі: сільський одяг, жіночі хустки, плахти, рушники, ковдри, смушки, полотно і взагалі все наявне, що досі лежало в сільській скрині та що можна було продати. Оддавали все за безцінок, але купувати було нікому. Метою було: уторгувати грошей на квиток, щоб десь їхати. По станціях, під озброєною охороною, вантажили до вагонів збіжжя для вивозу «вглибь страны» — до Московщини. На станції Гребінка до нашого вагону всіли дві селянки з дітьми. З виразом якогось переляку, чи жаху на змучених, виразно пухлих обличчях, вони нерішуче зачинили за собою двері та стояли на проході.

Це був швидкий потяг Шепетівка - Баку, який на дрібних станціях не ставав. Через це, а також тому, що вагон був повний ще з Києва, в нашому вагоні досі ще не було нікого з голодуючих селян.

Хоч у вагоні було досить тісно, в нашому переділі всі посунулися на лавах і запросили жінок сідати. Вони тримали дітей за руки. Речей у них не було, крім невеличких клунків у кожної жінки. Вони нерішуче сіли і на запитання відповідали, що їдуть на Донбас. Там є люди з їхнього села. Там можна дістати хліба і може вони стануть де на роботу, але не знають, як бути з дітьми.

Маленький хлопчик, років чотирьох, якого мати посадила на коліна, обізвався: «Мамо, їсти!» Жінка подивилася на дитину поглядом, наповненим болем, і почала розв'язувати клунка, витягла з нього щось чорне, спечене, як корж, одломила по маленькому шматочку і дала дітям. Пасажири заворушились, полізли до своїх валізок, чи кошиків та давали, хто що мав.

— Дивіться, мамо, хліб! — скрикнула дівчинка, коли хтось простяг четвиртину стандартної глевкої совєтської хлібини, що видавалася на картки..

Діти разом кинулись, немов хотіли вирвати цей хліб кожен собі й їсти, тільки їсти... їхні очі загорілися, як у голодних звірят. Але це тривало якусь коротку хвилину: з усіх переділів вагону пасажири приносили дещо з їжі, і в наступну хвилину діти вже жадібно їли, заздрісно дивлячись, як приносили і давали матерям, хто що мав. Хтось зауважив, що не можна одразу багато їсти. Матері тримали на колінах принесене. По обличчі покотилися рясні сльози, і раптом обидві жінки вибухли нестримними риданнями... Слідом заплакали діти і мабуть усі інші жінки з вагону. Чоловіки не витримували й, одвертаючись, змахували болючі сльози.

Наступила якась психічна розрядка. Щось урвалося. Те, про що люди думали кожний собі, тепер передалося всім і опанувало цілим вагоном.

Я одвернувся і дивився крізь вікно у місячну ніч. Потяг мчав степом. За вікном пробігали розкидані по степу хутори, колись веселі й багаті, тепер знищені й мертві, без ознак життя. На серці було нестерпно важко. Я думав про цих жінок з дітьми і про тисячі тисяч інших опухлих хліборобів, що, зліпивши коржа з останнього буряка та полови, кидали рідну хату і рідне село і йшли у безвість, щоб сконати у муках на ближчій чи дальшій станції, чи на бруках міст, чи в спеціальних невідомих місцях, куди міліція звозить їх напівмертвих, збираючи по містах автомашинами. Звозять не для того, щоб врятувати життя, а щоб умирати не на очах у всіх.

Нарешті жінки трохи заспокоїлись. Одна з них почала розповідати типову, жахливу трагедію. Чоловіка забрало ГПУ. Цілу зиму сиділи в нетопленій хаті й харчувалися огірками, капустою та буряками. До буряків домішували полови й пекли коржі. Почали пухнути. За останніх два тижні вмерли її батьки і троє дітей. Поховати не було сили. Вона витягала мертвих з хати й прикопувала на городі в мерзлій землі. На їхній вулиці є хати, де вимерли цілі сім'ї та так і лежать мертві по хатах. Розуміючи, що дні її пораховані, вона забрала дітей і пішла на станцію. У неї ще було трохи грошей, але квитка на потяг їй не дали, бо вимагали довідку з сільради. Вона відчувала, що втрачає останні сили і вже думала, що на

станції їй доведеться загинати. Аж знайшовся якийсь залізничник, приніс скибочку хліба, узяв квитка та всадив до цього вагону.

Мені невідомо, хто їхав у вагоні. Я бачив тільки, що всі ці люди, яких звела до купи подорож, щоб через одну чи десять годин розійтися і ніколи не побачитись, на якийсь короткий час скинули з себе обов'язкову маску советської лояльності. Висловлювалося одверте обурення з факту, що на очах у всіх, на одній і тій же станції можна бачити, як вантажать ешелони хліба і на станційному бруку лежать пухлі або мертві з голоду хлібороби, що те зерно сіяли і збирали.

У Лозовій я пересів на інший потяг, а перед світом прибув на ст. Просяна. До села Малої Михайлівки Васильківського району, в ті часи Дніпропетровської області, я добрався саме як розвіднялося. Я знав це село ще до його знищення. Це багата степова частина України, з важким чорноземом, що родив нормально понад 200 пудів пшениці з десятини. Село раніше потопало в садках, виблискуючи чепурними, білими, просторими хатами, з красивою великою церквою посеред села, з великими скиртами біля кожного двору. Замість цього я побачив руїну: стояли облуплені, частково розібрані, часто з розкритою стріхою й без вікон, хати. Навколо хат — пуста. Ні огорожі, ні колишніх клунь, стаєнь, повіток, скирт, садків, — нічого не було. Де-не-де

стояло дерево або кущ. Навколо була мертва тиша. Не чути було ні собак, ні півнів, ні реву худоби, чи іржання коней, ні скрипу криничних журавлів, ні людського голосу, ні взагалі всіх тих характерних звуків села, що зустрічали день. Була темна советська ніч... Стояв мороз надворі й на душі... На все село може з п'ятьох димарів підіймався у морозне небо дим; решта хат стояла без ознак життя. На вулицях я не бачив людей.

У селі — ті ж самі оповідання. Від жнив наїхали «стотисячники». Забирали все, що можна було забрати. Почалися арешти. Якогось організованого спротиву не було, але в окремих хатах були трагічні сцени. Одного дня наїхало військо ГПУ та обсадило село. Зі списками підїздили вантажними автомашинами до хат. Дозволяли брати лише потроху найнеобхідніших речей і зразу одвозили на станцію Просяну, де вже стояли наготовані вагони. Вивезли може четвертину села. Пухнути почали ще до Різдва. Після Різдва — почали мерти. Спочатку ввозили трупи до лікарні й склали у повітці, бо ховати було нікому. Потім перестали ввозити, і трупи лежали по хатах. Були випадки самогубств цілими сім'ями чадом. Багато людей повиїздило десь з села ще раніше. Деякі вже пухлі поїхали в світ за очі, по хліб. Зараз по хатах ще є напівживі люди, дні, навіть години яких пораховані.

Р. Біленький.

РЕЙД МОЛОТОВА ПО УКРАЇНІ

Розповідає бувший службовець однієї районної установи Козельщанського району Полтавської області Е. Барабаш:

— Район називався спочатку Брагадирівським, з центром у селі Ганнівці, яке було переіменоване на Бригадирівку. Козельщина — маленьке село, що лежить по схилу гори, а на горі був дівочий монастир. З приходом советської влади черниць було, звичайно, розігнано. Через те, що навколо монастиря було багато будівель та монастирських гостиниць, до тих будівель і було перенесено районний центр, а район став називатися Козельщанським. Козельщина лежить на залізничній лінії між Полтавою та Кременчуком, але станції не має. Метрів за 300 від монастиря, на рейках, ще за

монастирських часів було побудовано платформу, з маленькою касою для продажу квитків. Тут спиняються пасажирські потяги: Харків – Одеса, Харків – Херсон, Одеса – Мілерове.

Козельщанський та інші навколишні райони зимою 1932-33 років, кажучи советським жаргоном, — «проявляли пріступное благодущие к выполнению важнейшего задания партии и правительства — хлебосдаче». У цих районах все переводилося за тією ж самою схемою, як і по всій Україні: зерно з-під молотарки вивозилося на залізницю, провадилися арешти й інші репресії, але в цьому році загальних обшуків по селах не робили і плану хлібоздачі далеко не виконали.

Десь у листопаді або грудні 1932 року в Козельщині було скликано міжрайонову нараду вузької партійної верхівки з довколишніх районів: «уповноважених ЦК» (з апарату «тисячників») та секретарів райпарткомів. Не знаю, що вони радили на тій нараді, але раптом у районowych установах зчинилася незвичайна метушня.

Я вже згадував, що в Козельщині немає ні станції, ні жодної стрілки, а просто дві залізничні рейки. Приблизно о 10 годині ранку, проти Козельщини став допоміжний потяг (потяг для ліквідації залізничних аварій), за півгодини поставив залізничну стрілку, побудував від колії тупик і зник у напрямку Кременчука. Через півгодини прийшов особовий потяг, що складався з паротягу, платформи з особовими автомашинами на ній та трьох салон-вагонів. Увесь рух у напрямку залізниці був припинений. Цим потягом прибув тодішній «Председатель Совнаркома СССР» пізніший «Народный Комиссар по Иностранным Делах, член Политбюро ЦК ВКП(б)», «ближайший соратник великого Сталина» Вячеслав Михайлович Молотов. Через вікно службового приміщення я міг спостерігати цей «високий» потяг і весь рух біля нього. Відстань була не більша, як 300 метрів. Навколо потягу стояла військова охорона ГПУ. До заднього вагону, де на

дверях стояло двоє вартових, заходило одразу по двоє людей, мабуть районіві «уповноважені ЦК» та секретарі райпарткомів. Авдієнції тяглися по 10-15 хвилин. «Ближайший соратник» навіть не вилазив з вагону. Простоявши години з півтори, потяг зник у напрямку Полтави. Слідом прийшов допоміжний потяг і за 10 хвилин зняв стрілку й тупик.

Того ж дня зникли «уповноважений ЦК» та секретар райпарткому Козельщанського району та деякі з інших районів. Прізвищ їх я вже, на жаль, не пригадую, бо взагалі я там працював недовго. На другий день, на місце знятих, прибули нові «вожді» району і значне поповнення «тисячників».

Після цього випадку були балачки — і цьому можна вірити, — що зняті з посад районіві провідники намагалися довести Молотову, що більше хліба в районі нема, що населення вже голодує. Цим вони показали перед «ближайшим» відсутність «большевистской напористости», і вони негайно зникли з Козельщанського обр'ю.

Накручений «ближайшим» апарат шалів по селах, роблячи тотальні обшуки, забираючи навіть торбинки з городнім насінням, печений хліб, виливаючи геть зварену страву. Виїзні сесії обласного суду (з «тисячників») судили селян, судили активістів, судили голів колгоспів та сільрад.

Опухлі від голоду діти чекають смерті, ніякої допомоги не дочекавшись.

Судили за «злостиве невиконання плану, за саботаж, за шкідництво, за контрреволюцію» та по «закону от 7 августа 1932 года». План хлібоздачі так, очевидно, і лишився невиконаний, але успіх запланованого штучного голоду був забезпечений: по селах Козельщанського району в 1933 році люди мерли з голоду так само «планово», як і скрізь в Україні.

Прослідкувати за рухом особового потягу Молотова дуже важко. Але факт, що він був не лише в Козельщині. Цей потяг бачили ідесь в районі Прилук. Там «ближайший» навіть вилазив зі свого опанцерованого салон-вагону і виїжджав своїм опанцерованим автотом. На жаль, докладніших відомостей про це немає.

Е. Барабаш.

ГОЛОД ЯК ЗНАРЯДДЯ ПОЛІТИКИ

*Неврожай від Бога,
а голод від людей.
(Народня приказка).*

В 1929 році Українська Академія Наук видала в Києві ювілейний збірник, присвячений історикові Дмитрові Багалієві на його 70-ліття. Відомий наш історик літератури Сергій Єфремов дав до того збірника статтю про голод в українському письменстві. Автор показав, як у творах української літератури відбилася нужда і напівголодне життя основної частини українського народу — селянства. В багатій природі України маси української людности ледве зводили кінці з кінцями, убого харчувалися, а то й просто голодували. Причиною того бідування було безземелля і малоземелля. Поміщики — власники земельних маєтностей — продавали зерно великими масами в країни Західної Європи, але український селянин ледве животів на своїй десятині, бо те, що заробила його трудяща рука, треба було віддати на податок царській державі. Рятуючись від малоземелля, український селянин тікав світ-за-очі — за Волгу і за Урал, дійшов аж до Тихого океану — на «Зелений Клин».

Єфремов не міг, з відомих причин, описувати голодування народніх мас в Україні під комуністичним режимом. В своїй статті він тільки згадав книгу, видану 1923 р. в Харкові про голод 1922 року на Україні. Єфремов цитує слова з тієї книги, в якій написано, як деякі голодні люди на Запоріжжі дійшли до людодіства.

В книзі «Про голод» названо селянина Хаценка з села Благовіщенки, що став з голоду людодідом. В тій страшній книзі «Про голод» зазначено, як у побитих голодом селах степової України мешканці казали:

«Якщо не буде допомоги, то вони їстимуть своїх дітей... Вони розрізали, як тушу тварин, і готували з однієї частини убитих дітей холодець, із другої — печеню і їли без усякого жалю, як первісні дикуни...»

Про поширене в той час в Україні людодіство з голоду повідомляли теж і чужинці, яким удалося провідати українські області, побиті голодом. Про це телеграфував представник Допомогового Комітету Ф. Найдена в Україні до Женеви (Швайцарія) навесні 1922 року.

Яка була причина голоду в Україні 1922 року, що забрала мільйони жертв українського народу? Фактом є, що в Степовій Україні 1921 року була велика суша і ця суша знищила посіви. Але відомо, що селяни в посушливих районах України завжди мали у себе в коморах збіжжя на запас, на випадок неврожаю. Теж у кожному селі держали на запас зерно, щоб помагати селянам, коли б стався неврожай. Всі ці запаси збіжжя та інші харчові продукти загарбала російська окупаційна армія, що захопила територію України в 1920 році. Через те, що через посуху в 1920 р. і весною 1921 р. був знищений врожай у Степовій Україні, мільйони української людности опинилися перед безоднею. Слід зазначити, що в той самий час над Волгою, в Росії, був великий неврожай і настав голод.

Як же поставився уряд Леніна? (Леніна тепер деякі журналісти на еміграції хочуть представити, як «святого» і приятеля України). Ленін звернувся, як до недобитків буржуазії в Росії, щоб організували допомогу голодним над Волгою, так і до урядів і допомогових організацій у вільному світі. В Москві було створено комітет для допомоги голодним на чолі з С. Прокоповичем, Є. Кусковою і Кішкіном, відомими ліберальни-

ми діячами. На поклик Леніна з осені 1921 р. почали діяти в Росії європейські й американські допомогіві організації. Комітет Ф. Нансена в Женеві і Американська Допомогова Організація (American Relief Administration, скорочено - ARA) виявили особливу активність у допомозі голодним Росії. Вони врятували мільйони голодних над Волгою.

Як же поставився уряд «святого Леніна» до голоду в Україні? На це дають відповідь чужинці, що побували в Україні 1922 року. Так представник Допомогового Комітету Нансена, що був в Україні на початку 1922 р., подав ось які відомості про голод:

«Вісім мільйонів душ голодують на півдні України, з них два з половиною мільйони не мають абсолютно нічого їсти. Дальші два з половиною мільйони харчуються сіном, сушеними рослинами і т. ін., але не мають нормальних харчів. Три мільйони мають деякі запаси, але в такій малій кількості, що вони скоро будуть належати до першої і другої категорії. Можна сказати, що до кінця квітня 7 мільйонів душ перейдуть до тих двох категорій. Коло 700 000 малих дітей, переданих до громадських притулків, одержують не більше п'ятої частини нормальної порції».

«Смертність дітей величезна. Вона досягала 50%. На Запоріжжі мільйони людей буквально голодують. З них 60% діти. На Запоріжжі щодня умирає 10 тисяч людей». (Див. «La Famine en Ukraine» — Голод в Україні, Женева, 1922 р.).

У час цієї голодової катастрофи, що косила щодня тисячі жертв в Україні, Москва й пальцем не кивнула на те, щоб допомогти українському народові. Навпаки, діялося щось несамолюбне: в голодових областях України Москва збирала харчі й посилала їх у Росію. В цитованому вгорі звітженні Допомогового Комітету Нансена з квітня 1922 року читаємо:

«На початку цього року можна було бачити в побитих голодом районах Миколаївської області такі заклики: «Робітники Миколаєва! Дайте допомогу голодуючим на Поволжі!». Це діялось, — писав представник Комітету Нансена, — в той час, коли ця область мала своїх 700000 голодуючих, тобто біля половини населення. «Розмір катастрофи тут перевищує все те, що можна було бачити в голодних областях Волги»,

— зазначав автор цього звітження.

Спостереження делегата Женевського Комітету Нансена в Україні доповнює інший чужинець — американський професор Г. Г. Фішер у книзі про голод 1922 р. У книзі, що вийшла в 1927 р. в Нью-Йорку, він писав: «Політика комуністичної партії щодо голоду в Україні показує багато цікавих сторін. Московський уряд не тільки не подбав про те, щоб довести положення в Україні до відома Американського Допомогового Комітету, як це він зробив про інші області, значно дальші, але цей уряд старався перешкодити американцям вступити в контакт з Україною. Перед тим, як ARA почала свої операції в Україні (січень 1922 р.), Москва і так званий Харківський уряд не зробили нічого поважного на допомогу голодним людям України».

Проф. Фішер стверджує, що поїзди з харчами посилалися тоді з Києва й Полтави на Московщину, замість того, щоб їх повезти недалеко залізницею до Одеси й Миколаєва, де лютував страшний голод. Фішер бачив, як із голодних областей України — Одеської і Миколаївської — комуністична російська адміністрація вивозила вагонами харчові продукти на Московщину. Більше того, в час голоду в Степовій Україні Москва продавала збіжжя з українських областей України (Київщина, Поділля) в країні Західньої Європи: «Лишки збіжжя з Поділля не були послані, щоб урятувати життя селян в недалекій Одещині, але їх перевозили через голодуючі області, накладали на пароплав і продавали в Гамбурзі». (Н. Н. Fisher «The Famine in Soviet Russia, 1927 р.).

Ця нелюдська політика Москви в Україні мала головне завдання: знищити спротив українського народу російській комуністичній окупації. Не треба забувати, що в 1921 році, перед початком голоду, в Україні діяла «як організована сила» армія українських повстанців, яких сама комуністична статистика начисляла до 40 000 («Збірник справоздань уряду Української РСР», Харків, 1921 р.). Неврожай і голод в Україні був для Москви, як нахідка. Уряд Леніна не тільки не намагався помагати голодним, а ще своїм урядуванням старався голод в Україні довести до крайніх меж, голодні не будуть воювати, а мертві навіть не запротестують.

Минуло 10 років після першого голоду в Україні 1922 року. Ледве загоїла Україна рани, що їх завдала нашому народові злочинна рука з Москви, як нове, ще грізніше лихо впало на нашу землю: насильна колективізація і за нею голод. Мільйони українських селян Москва звеліла вивезти в північні області Росії і на Сибір, де був масовий терор, щоб примусити селян до нової панщини-колгоспів. В Україні був найбільший спротив комуністичному насильству над селянством. Зломивши цей спротив, загнавши селян у колгоспи, Москва вирішила, що можна ограбувати Україну до нитки. 1932 і 1933 року забрано решту харчів у наших селян і вивезено на Московщину, або продано в інші країни.

Наслідком того настав в Україні ще більший голод, як був у 1922 році. Про голод у Росії 1922 року Москва довела до відома вільного світу. Але про голод 1933 року, як тоді, так і тепер, Москва уперто мовчала й мовчить. Українські фермери з Канади, довідавшись про голод в Україні, пропонували Советському Червоному Хрестові своє збіжжя для голодних в Україні, але з Москви відповіли: в Україні, мовляв, нема голоду! Але правди не можна заховати. Закордонні журналісти таки добилися в Україну в час голоду і дали знати в вільні країни світу, що в нашій країні діялося. Один з них — американець Генрі Чемберлін у книзі «Сповідь індивідуаліста» про свої відвідини Полтавщини в 1933 році писав:

«Полтава мала особливо недобру славу: не раз ми чули в Москві про вози, що проїздили рано вранці вулицями міста, підбираючи трупи мертвих людей... В Москві легко було метким бюрократам доводити легковірним чужинцям, мовляв, нема ніякого голоду. В Полтаві голоду не можна було заперечити, хоч його розмір зменшували... Коли ми оглянули село Жуки, недалеко Полтави, то два місцеві службовці старанно спрямовували нас у доми дрібних службовців місцевого колгоспу. Раптом ми вирішили йти в крайню хату. Ми знайшли там 14-літню дівчину, що згорбилася на лаві, яка стояла біля хатньої стіни.

— Чи є в неї батько?

— Так, він працює в полі.

— А мати?

— Ні, її мати, її брати й сестри повмирали за останньої зими й весни.

А її батько, як, ми довідалися, був і досі одноосібник, селянин, що працює на власній землі. Дивна фаталістична впертість чоловіка, що бачив смерть майже цілої своєї родини від голоду і досі відмовлявся піддатися новому рабству в колгоспі!»

Чемберлін називає голод 1933 р. в Україні і на Кубані, де українці мають більшість, «політичним голодом». Москва хотіла зломити остаточно спротив українського народу, запанувати на мільйонах трупів нашого селянства. Ще й досі не знаємо числа жертв голоду 1933 р. в Україні. Кореспонденти закордонної преси, що побували в Україні в 1933 р., могли довідатися, скільки загинуло в Україні всякої худоби — коней, корів, овець, свиней. Пропала половина всіх коней, в 1932 р. було в Україні три з половиною мільйони свиней, а в 1933 році лишилося тільки 1390000. Але про людей, що загинули від голоду в Україні в 1933 р., Москва не дала нікому ніяких відомостей. Можна вважати, що загинуло більше 7 мільйонів.

Слід зазначити, що Москва в 1933 році старалася забезпечити харчуванням свої землі, кинувши на поталу голодові український народ. Це побачив кореспондент англійської газети «Манчестер Гардієн», що побував в Україні і на Кубані восени 1933 року:

«Треба рішуче ствердити, — писав він 14 жовтня 1933 р. в цій газеті, — що ні одна область у радіусі кількох сот миль навколо Москви не зазнала такої біди, як Україна та Північний Кавказ».

Втрати України від голоду 1933 року не були заповнені довгий час, хоч у вимерлі українські села Москва переселяла своїх людей. Перепис людности показав, що число населення в Україні в 1938 році від року 1933 не тільки не зріс, а зменшився! Це ті «добродійства» від колгоспів, яких зазнав український народ під опікою «старшого брата».

Коли в цілому світі навіть народи, що не доросли до цивілізації, визволяються, творять незалежні держави, то советська Росія перед очима культурного людства вже не один десяток років веде ганебну політику народобвистства.

Голод — це найстрашніша зброя в політиці російського комуністичного колоніялізму.

О. Зеленський.

СВІДЧЕННЯ СЕЛЯН ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ, ЗАПИСАНІ ЖУРНАЛІСТОМ

ЛОЙКО Софія, 1920 року народження, жителька села Наталівка Солонянського району:

— У мого батька, Андрія Микитовича Карпенка, були гарні коні. Хіба батько винен, що кобила привела двох жеребців? Такі гарні були — один сірий, другий — вороний. А ще мали хату під соломою, у хаті не сіни, а стайня була. Нас було п'ятеро. Батька гнали в колгосп. Батько пішов. Визнали, що він — маломіцний середняк.

Неподалік від нас був індивідуальний тік. Якось уночі ми побачили в хаті яскраві відблиски полум'я, видно було — щось горить. Батько підхопився:

— Що воно за грубе світло показалося?—і до вікна. Коли каже: — Тік горить!

Бігом застріг тих коней та по воду. Привіз воду, почав гасити. А до нього причепилися: «Це ти запалив!» І так забрали батька в 1933 році й по цей день.

Проти 1933 року в нас вродило. Так позабирали ж усе. І на городі у нас вродило. Навіть квасоллю позабирали. Була вона в глечиках — мама порозсипали, хай, може, хоч ця зостанеться... Та де там — позабирали усе. Хто приходив? Свої, наталівські, — Аривон Штефан, бригадир Іван Корж...

Ми з мамою пішли робити — я снопи носила, мама в'язала. Іван Корж був бригадиром. Як до вечора доробиш, давали літр молока на душу і сто грамів борошна. Ми доробили з мамою до вечора. Пішла я одержувати, а Корж каже:

— Куркульським нема нічого! — І не дав ніскільки. Я додому прийшла, почала плакати — нема ж ніде нічого! Мама каже:

— Ну, що ти, дочко, зробиш? Раз за нас так узялися, що тут поробиш?..

Як батька забрали, мати затужила і невдози вмерла. А нас зосталося п'ятеро. Забрали усе чисто з хати — у нас ні ложки, ні миски. Ми, як поросята, в соломі спали... А їсти нічого не було. Я не знаю, як ми вижили... Ну нічого не було! Діждалися весни. Калачики та лобода піднімуться — я, як старша, вийду, було, та нарву калачиків та лободи. Наллю водою, напарю в казані

(один казан у нас і зостався) та поліплю бур'яни на суху сковорідку — аби розпарилося. Ото поїли — і все...

Мені тринадцятий минало, а найменшому було п'ять років. До родичів ми не зверталися, бо й вони боялися і їх ганяли. Дід Микита у нас був — жінка його кинула та пішла до дочки. Діда не чіпали, бо він на японській війні 1905 року зостався сліпий. Ото, бувало, дід візьме мою сестричку середущу за ручку та й піде просити їсти. Назбирають та й нам принесуть який крайчик.

Багато, багато померло людей того року. А ховали — просто в ряднину якусь замотали, кинули в яму, загорнули. І все. Сім'ями мерли тоді люди.

МЕЛЕЩЕНКО Одарка, 1911 року народження, с. Наталівка Солонянського району:

— У 1933-му і зерно було, так його все повивозили, а людям нічого не дали їсти. Оце тут, де Лукеря Біла жила, так у тих людей п'ять душ вмерло за один рік! Двоє дівчат, син і двоє батьків вмерли тоді з голоду. Батько у них був з війни інвалід — контужений, негодний мотатися. І багато людей вмерло тоді.

Я робила в колгоспі і возила кіньми зерно на станцію Незабудине. Їдеш ото і крадеш зерна, бо їсти ж хочеться! Та в невістки (Тетяни Свиридонівни Мелещенко) кидала його, бо жила вже в невістки. Прийшли уповноважені. У невістки стояв закром на зерно і з того закрома геть усе повитягали. У їх двоє дітей після того засохло на печі з голоду.

І тато наш Андріян Кіндратович того року з голоду вмерли. Я робила в колгоспі, а потім служила в одного вчителя під Божедарівкою. Ідеш уранці або корову женеш — лежить на дорозі мертва людина. Це я особисто бачила, на власні очі. Кинуть мертвого на бричку, тільки ноги теліпаються, вкинуть в яму, загорнуть — і все. Хіба так ховали, як тепер?

Колгоспним коням возили соломю ячмін-

ну. Як почала я сіяти навесні 1933-го, в мене було четверо коней. Так двоє з них з голоду здохли. Йшли, йшли, бух! Упали й здохли. А я стою, плачу коло них. Та що коні — тоді мало не півсела людей у нас вмерло.

ЧАБАН Євдокія, 1907 року народження, жителька Дніпропетровська:

— У нашому селі Майорка (Дніпропетровський район) колгосп називався «Нове життя». Мучились, було, в 1933-му. Хлібинка-кирпичик тридцять п'ять карбованців коштувала. Беру ту буханку, ріжу. Більш половини — чоловікові Андрієві:

— На. Хоч за раз із'їж, хоч на три рази розділи. Старшому синові Колі — отаку скибочку, ще меншу — Петрові. Той, бувало, кричить:

— О, Миколі — багато, а мені мало!

Ще трохи — Ліді, а мені — зовсім малий краєць застається. Чоловік:

— Поділила?

— Поділила. Мені здається, як ви всі наїлися — і я сита. А хліба ж нема де більше взяти. Як голод почався? З колгоспу не дали нічого. У 32-му у мене Ліда народилася. Мала зовсім була. Грудьми її не годувала. З чого мене тягти було? Як ж сама ледве ходжу. А ще ж і робота — городу півгектара і в трьох місцях садки, і в колгоспі роблю.

У 1933 році всі люди поголовно були в колгоспі. Тільки Терешко — моєї троюрідної сестри чоловік — був одноосібник. І він голодував. Не так голодував, як ми, а голодував. У колгоспі того року отака низенька пшеничка вродила — і та скорчилась, позасихала. Нам в колгоспі тоді не дали нічого. Бо в чужі країни одсилали. І вони живуть, а ми — як прийшлося...

Чим же годували своїх трьох дітей? Петро у ясла ходив, а Коля (він з 1926 року) вдома був. Петро там їсть і приходить: «Мені їсти хочеться! Дайте!» А Ліді, було, куплю стакан кукурудзяної муки та молока — зроблю як опарку.

У колгоспі їсти давали (тим, хто робив) один раз на день. У величезному котлі таке, хоч за вітром пусти! Вода свята! Кинуть з кіло крупи перлової та води. Помий. Отака картопелька — одна другу не наго-

не. Без хліба... Я пухла не була, бо я їла взагалі мало. А в чоловіка мого Андрія під очима пухлини були. Він їсть, було, чимало, апетит добрий мав — його тягне їсти, а нема що. Діти? Мої не пухли. Я ж було доділюсь — собі отакісінький шматочок хліба. А їм — усе. Чоловік гримав:

— Ти думаєш, вони тебе нагодують?

— Не можу зобидити нікого!

Йому нарізаю — боюсь, щоб він не пропав. Пережили з трудом, у мене тим літом мама померла. Мама жили зі мною. Я ділю хліб дітям і мамі. А вони: «Та мені не давай. Я крихотки оці зберу. Та й хвачте». — «А я можу оце сама їсти, а вам не дати?» А тоді вони зібралися в лікарню в сусіднє Волоське. Я їм кажу:

— Мамо, не йдіть. Ви ж слабенькі.

— Піду, дітки...

А що там лікарня дасть, як вони голодні, знесилені... Там через дорогу од лікарні у людей на воротях висіло ряденце. Зняли. Постелили. Лягли. І вмерли.

Мені сказали люди. Я прийшла у Волоське. Лежать мама мертві. Коло їх мікстура стоїть у пляшці. Возиком їх привезла. І коней не дали з колгоспу. Там і коні такі були, як люди... Поховали маму в липні.

Донька Ліда в садку була. Їй рік був. У Ліді, було, отакий живіт, а сама отака втовшки, як палець. Куплю, було, Ліді кукурудзяної муки стакан, буханку хліба за 30-35 рублів на руках (у магазинах не було ніде) і питаю чоловіка:

— Мішать якоїсь чепухи? На руках і вівки продають.

— Печи чисте.

— Усім вам дам. А я й так буду.

— Так ти ж не будеш ходити.

— Буду.

Я худюща була, суха. А не пухла. І робить треба було — мотаєшся бігом щодня. Скрізь устигала.

Пізніше виборсалися — вродило ягід багато. Лушпиння картоплі садили — пригортаєш його, пускає гички — картопелька є. Уже можка якомось жити. Корова пішла на пашу — дає молока п'ятнадцять літрів. Навесні й на городах вже все є. Пережили.

ОМЕЛЬЧЕНКО Григорій, 1911 року на-

родження, з села Лоц-Кам'янка Дніпропетровського району (нині — в складі обласного центру):

— Тридцять третій рік був урожайним. Але тоді навесні від голоду загинуло найбільше людей. Забирали в людей все до решти.

Оскільки я вступив на підготовчі курси до інституту професійної освіти, мене включили в бригаду по хлібозаготівлі. Ходимо по хатах і питаємо: «Чи не заховав де хліб?», нишпоримо скрізь — на горищі, в сараї. Ходимо, було, з щупами. Шукаємо, поки не впевнимся, що таки немає. Мені врізався у пам'ять такий випадок. Живе вдова і з нею — четверо дітей. Голопузі, без ніякої одежі. В одного і пуп видно, коротенька сорочечка на ньому. У цієї вдови — чотири мішки жита. На городі сіяла його для себе, збрала. І всі чотири мішки забираємо.

— Люди, - кажу, - що ж ми робимо? Як же вона дітей прогодує?

— Це не наше діло.

— Як же не наше?..

Таки я наполіг, щоб жито їй залишили. За три дні інші прийшли й забрали! Через рік вже, ставши студентом, я якось поцікавився: як же ця сім'я? Мені сказали: вони всі померли.

У бригаді по хлібозаготівлі було п'ять - шість чоловік. Очолював її партієць, робітник. Дивіться, яка страшна дурість тодішніх властей. Відривали робітника від роботи і посилали в село! Довгий час цих «двадцятип'яти-тридцятитисячників» за героїв уважали. А це по суті — злочинці, які ходили і відбирали хліб. Тисячі уповноважених було розіслано по селах. Що ж вони робили? Розоряли село і розоряли людей. Люди гинули сім'ями, селами й районами.

Ось ще один випадок. Пилипа, дядька з нашої вулиці, який навпроти нас жив, преміювали поросям. Він це поросся підгодував, заколов і посолов у діжку. Невелике поросся було, п'яти-шести місяців. І члени бригади намірилися й це м'ясо забрати.

— Це ж до хлібозаготівлі не залежить, — кажу. — Та ще ж і премія...

Тут усі на мене накинулися, «Ти — ворог колгоспного будівництва!» Дядько той місяць вже хворів. Видно, кволий був. Я наполіг, щоб не брали м'яса. Та все одно — прийшли на другий день, забрали.

Зачепив 1933 рік і нашу сім'ю. Пухлі були мати і найменший брат. Сім'я велика — батько, мати, семеро дітей і батькова сестра. Таку сім'ю прогодувати у ті важкі роки нелегко було. Батько мій після

Старшим людям попухли ноги, малі діти чекають голодної смерті.

лоцманства працював на пошті: посылки розносив. У наймах, де я служив, мені після служби подарували теличку. З неї виросла чудова корова. Мала жирність молока 4,8. Це — рідкісне явище! Наше молоко ніколи не скисало, тільки в гарячу погоду і то — через деякий час. І ось з корови цієї ми й жили. А під час колективізації усе забрали. І корову. Сім'я зосталася без годувальниці. І навесні мати була пухла, ледь вижила, як і брат.

Як студент я в той час одержував двісті грамів хліба на день. Інколи витримаю — суп поїм без нічого, щоб принести хліб їм.

У сусідки, що жила трошки нижче за нас, була дівчинка Федора, їй було років чотири-п'ять. І вона вже пухла була. Коли повертаюсь додому, вона, бувало, просить:

— Дядю Гришо, дайте хліба!

Я зі своєї порції часто давав їй шматочок. Потім якось іду — її не видно. Питаю: «Де ж Федора?» Кажуть: «Померла».

Це були страшні часи!

Коли розпочалася суцільна колективізація, у нашій Лоц-Кам'янці було 960 дворів. Декілька десятків господарів розкуркулили. Але понад 900 попервах було у колгоспі. Туди віддали коней, корів, реманент — усе, і буквально все в голодний рік пропало. Вдома ж людина одну корову якось прогодує. Туди ж завели — а корму їм не завезли. І корови, а особливо коні, масово здихали.

У Лоц-Кам'янці коней було багато — декілька тисяч. Це рідко в якому дворі не було коней. Як, приміром, у нас, бо ми рибалили. А то всі коней мали. І от ці коні падають — настільки захляли в 1932-1933 роках. Була навіть спеціальна бригада, в обов'язки якої входило піднімати коней. Ходять з дрюччям. Піднімають коней під живіт: «Раз-два! Взяли!» Піднімуть, поставлять. Трошки підгодують. Через деякий час кінь знов падає. Майже всі коні отак загинули.

Через п'ять років, коли я вже закінчував університет, я поцікавився: як же наш колгосп? У ньому залишилося 54 двори! Решта селян перейшли на робітників (благо, місто було поряд). Ті, що лишилися в колгоспі, усієї землі не могли обробити. Бу-

р'ян ріс вище людини. Такі були наслідки «суцільної колективізації».

СИПАЛО Олександра, 1913 року народження, жителька Дніпропетровська:

— Я народилася на Полтавщині — у селі В'язівка Лубенського району. У 1930 році виїхали звідти і утворили комуну в Лазорському районі (зараз це — Оржицький район). Комуна після 1933 р. перейшла на статут артілі і називалася імені Сталіна.

У 1933 році до нас нахлинуло багато людей звідусіль. Корів вигнали з сарая — загін для них зробили надворі. Людей помістили в корівнику, бо їх ніде було помістити. І нам почали пайок зрізати. Давали спочатку по 1 кілограму 200 грамів чоловікам і по 1 кілограму жінкам на день. Підліткам по 400-700 грамів — залежно від віку.

Люди з інших сіл, які приходили до нас, казали, що людей у них ховали по 10-15 душ в одній ямі — вони мерли з голоду. Голод лютував у В'язівку, у селі Хоружівці — це якийсь кілометр від нас. У Хоружівці люди з голоду, кажуть, і дітей своїх їли...

Як почали у нас зрізати пайок, люди на зборах стали кричати: «Не приймайте більш сторонніх!» Люди ці були здебільшого з навколишніх сіл. Наш голова Василь Мефодійович Санін тоді й каже:

— Знаєте, товариші, я одержую 1 кілограм 200 грамів. Я переділю, зостанеться мені шістьсот грамів, і я живий буду. Ми приймемо людей — і ті будуть живі. По-іншому не можна робити...

Якось у 1933 році Василь Мефодійович їхав у Лубни і взяв мене, щоб я коло підводи сиділа. Коли підходить у Лубнах до мене такий пухлий, негодящий чоловік:

— Дай мені, дитино, хоч отакий кусочок хліба...

А в нас же і масло було, і сало, і хліб. Я йому одрізала ножиком сала. Хліба дала. Він те з'їв. Потім дивлюся — людей купа. І я туди підійшла. Отой чоловік вмер. Я й кажу:

— Та я ж йому ось недавно хліба давала і сала...

Отож він, — кажуть, — наївся, голодний, і вмер...

Микола Чабан.

Голодні діти в будинку дитини чекають на їжу.

ГОЛОД НА КИЇВЩИНІ

«...Одного разу приїхала у наше село з району бригада і, виривши на цвинтарі велику яму, почала звозити туди мертвих. Приїхали і до сусіда. Поскидали на віз усю сім'ю і матір Меланку туди ж тягнуть. А вона й каже: «Митрофане, ти що, здурів? Я ще жива». А їздовий, трохи подумавши, відповів: «Не буду ж я за тебе одної коня через усе село гнати». І таки вкинув її на віз й повіз у кагат. Півсела перевозив своєю сірою конякою Митрофан у кагат, що не засипався землею, а швидко наповнювався людьми мертвими і майже мертвими. В четвертій хаті від нас жило молоде по-

дружжя зі своєю трирічною дочкою Марусею. Подружжя померло з голоду прямо-таки на власному подвір'ї; лежали спухлі. А донечка сиділа на лежанці і надривисто плакала. Я бігала під вікно, утішала її, що мама скоро прийде і дуже просила свою маму забрати Марусю до нас. Був страшний голод, і мама вагалася. А коли вранці ми пішли по Марусю, вона лежала личком додолу, волосся слізьми примерзло до лежанки. Вона була мертва».

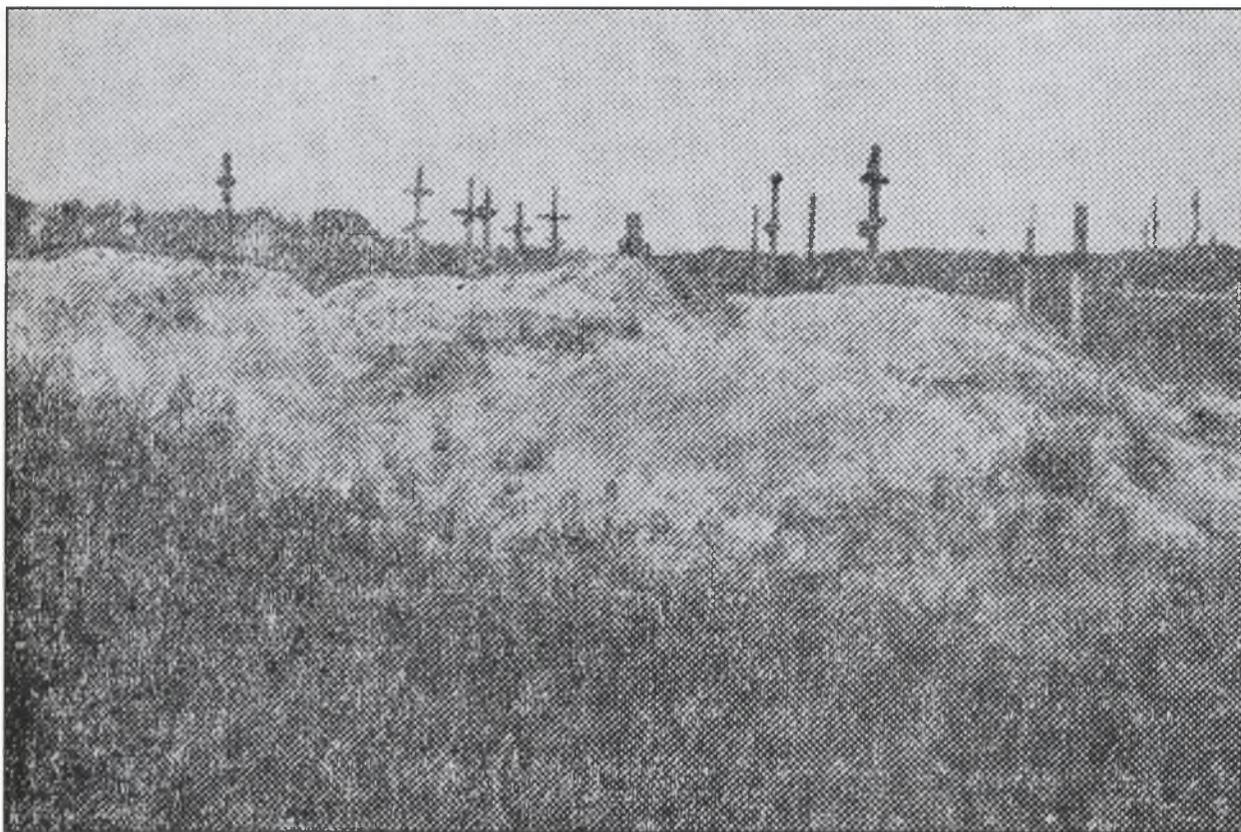
Орищенко Н. Д.

Київська область.

На фото вгорі і внизу: українські діти - жертви голодомору в 1932-1933 роках в Україні.

На кладовищі не було місця на похоронення людей. Викопували великі ями і туди звозили безліч трупів. Таких братських могил було багато на кожному кладовищі.

Голодним сиротам з милосердя дали поїсти.

Жінка, з опухлими ногами від голоду, в пошуках за хлібом.

Опухла людина від голоду в останні хвилини перед смертю.

Траплялися людодїства. Знайдено вже пошматовану людину, готову до варення.

Так виглядали сиротинці, в яких знаходились сотні голодних і опухлих дітей.

Дім сиріт не був забезпечений. Діти, опухлі і голодні, вмирали з голоду...

Діти померли з голоду. Перед похороненням. А були часто випадки, коли людей закопували ще живими.

Так виглядали кладовища по Україні під час голодомору у 1932-1933 роки. Замерзлі людські тіла перед похороненням в Харкові.

ХРУЩІ НАД ВИШНЯМИ...

(ОПОВІДАННЯ)

**Жертвам голодомору
у 1932-1933 рр. присвячую**

На зарослім лободою й колючим осотом городі маленький Михась переходив з місця на місце, довбаючи заржавілим заступом рихлу землю. Вчора Юрко розповідав йому, що на полі можна знайти чимало торішньої бараболі, хай поганої, але їсти можна. В надії поживитись хоч гниляччям, Михась вперто шпортався в городі. Наступав спухлою ногою на заступ, повільно встромлював його в соковиту землю. Думав про їжу. А в животі бурчало - слина котилась, як бувало колись до обіцяних мамою цукерків. Дрібненькими пальчиками перебирав м'яку землю. Шукав великими запалими чорними очима. Копав і знову присідав. Щось сіре вглядів - відгорнув руками невеличку грудку.

- А здохла б ти, - пробурмотів собі під ніс і за ногу відкинув здоровенну ропуху. Виглядала геть як бараболя... Та ось таки натрапив на бараболину. Обдер з неї гнилу шкіру, і в замурзаних руках лишилась слизька біла маса. Лизнув язиком...

В полі шпортався до самісінького полудня, та гнилою бараболею не вдалося вгамувати страшного голоду. Побрів, дрібно перебираючи коротенькими босими ногами, до хати. Всередину не заходив - пустою смердить. На ґанку чашку свою, вірну супутницю, знайшов і, *відмахуючи* з очей давно не стрижене волосся, вийшов за ворота. Кожного дня в цю пору Михась відвідував колгоспну їдальню. Кухар, сивоволосий дядько Павло, завжди давав йому щось поїсти. А як ніхто не бачив, то й повну чашку кулішу наливав. Часом ще окраєць хліба ткне... На греблі Михась зустрів Юрка. Той ловив рибу, слідкував за сірим поплавцем, мов кіт за мишою...

- Ключе, Юрку? - запитав, проходячи повз нього.

- Та де, - відповів той, не відриваючи очей від ледь помітної цяпки на прозорій воді. Від ранку сиджу - тільки два окунці впіймав. А ти до їдальні?...

- Ага.

- Я не піду. Голова вчора різкою вдарив.

Михась поспішав. Його гнав голод. Через дірку в паркані добрався до колгоспного саду, а там - контора і кухня. Люди товпляться в довжелезній черзі. Як з хреста познімані. Обличчя марні, очі позападались. Лахміття вилатане, а в безсило опущених руках - посудина. В кого горщик, в кого миска, а в кого нечищена мідяна кварта. Пропихаються до вікна, беруть їжу і, посідавши на землю під яблунями, обідають. Михась жадібно спостерігав за кожним їх рухом, і від того ще більше хотілося їсти. Та в чергу не міг стати. Або люди його виганяли, або голова колгоспу, що ось і тепер вештається коло кухні, за вухо виводив. Бо ж тільки для тих, що в колгоспі працюють.

З чверть години крутився, переходив від одної купки людей до іншої, заглядав у їх миски, а в самого аж різало в животі. Але кого це цікавило?.. Та... ось таки вже всі одержали свою "похльобку" Михась підкрався до вікна. Став навшпильки і зазирнув усередину. Поставив на широку заляпану підвіконицю чашку.

- Дядю... - почувся його пискливий голос, коли виглянула чиясь лиса голова. — Дайте кулішу, дайте дядечку...

Той блиснув на нього очима, мов вовкулака.

- Пошел вон! Для ледачих не осталось. В колгосп свиней пасти, а потім можна й за обідом приходити...

- Дядечку, - в Михасєвих очах блиснули сльози, - хоч півчашки, хоч трошечки...

- Тікай, хлопче! - Знову гаркнув голова і блиснув червоними очима. — Геть звідси, поки черпаком не потягнув.

Михась хотів ще щось сказати, та лядя різко гримнула і вікно опустилось ...

Обличчя хлопчика скривилося від плачу. Спазми залізними кліщами здавили горло. Побрів на цвинтар. Там, під старезною, як світ, розлогою вишнею - свіжа могила. Мамина... Недавно там її сусіди поховали. Михась був у хаті, коли мати вмирала... Дивився на неї востаннє, щоб потім запам'ятати наймиліший образ. На все життя.

Плентався по дорозі, вкритій товс-

тим шаром пилюки. Обабіч нього тягнулась різко окреслена тінь, позаду залишався покручений слід від босих втомлених ніг. Йшов, як на сповідь. "Розповісти мамі, як тяжко йому, маленькому, безпомічному сироті. Чому для нього немає місця на цій землі? Чому він тут зайвий? Чому, мов на приблуду, на нього ніхто не хоче навіть глянути?..

- Мамо...

Вирвалось через глибоке хлипання з його слабих грудей.

Довго плакав на могилі. З глибоко запалих, затягнутих сумерком смерті очей повільно скочувались сльози і падали на ту землю, яка сховала його маму... Плакав і думав - пригадував недавнє. Той час, коли його мама була ще живою, коли літніми вечорами вони вечеряли на призьбі. Мама оббирала йому бараболю, а хрущі гули... Десь мукала худоба, десь з далини голубої ночі линула пісня. Мама дивилась на нього щирими очима, а ті хрущі... ах, як гарно вони гули!

Ще так недавно вона була живою. Так недавно — всього лише три тижні. Виплакавшись, Михась відчув внутрішнє полегшення. Але тіло його стало якимось тяжким, м'язи -

мов налиті оловом - безсилі. Він поклав на могилу свої висохлі рученята і опустився на них вогкою щочкою. Дивився, як труситься повітря над зеленими вишнями...

Та ось нарешті тяжкі повіки прикрили втомлені Михасеві очі... Заходило сонце... Розсипало останній діамант своїх променів по безмовній глухій землі...

Шановні читачі! Це коротке оповідання - не витвір фантазії. Я його взяв з історії нашої української Голготи, взяв і передаю таким, яким воно було насправді.

Без кусочка хлібини вмирили ті, які гдували нас своєю кров'ю. Ті, чиїми синами і дочками ми є. В підмосковській Україні їх не згадали жодним словом.

На їхній смерті московсько-кремлівські сатрапи за поміччю таких своїх "шашлаїв", будували модерну систему експлуатації українського селянина, і на кістках наших родичів вирости колгоспи. Це оповідання, фактичний матеріал, взято із чудових колись Подільських селищ Хмельниччини, присвячую всім тим своїм ровесникам Михасям, Грицькам, Юркам, Федям, та цій великій і трагічній драмі українського народу, котру українці не повинні ніколи забути.

Михайло І. Добриденко.

„Двадцять літ минуло, але час не затер в моїй пам'яті сцен з харківського базару. Офіційно, ці люди були „кулаки”, покарані за опір колективізації. Але пізніше я переконався, що це були звичайні селяни, змушені голодом виходити зі своїх сіл. В час попередніх жнив, партійні функціонери, стараючись здобути запланований контингент, конфіскували збіжжя до останнього зернятка. Навіть колгоспи залишилися без зерна на засів. Селяни вирізували худобу й птицю, а коли з'їли останній кусок, покинули землю...

Обезлюднювалися цілі райони. Крім п'яти мільйонів „кулаків”, офіційно виселених на Сибір, багато мільйонів людей блукало без даху над головою. Облягали залізничні станції, вмирили на вулицях... Ніколи не подано до відома числа бездомних, і я сумніваюся, чи ведено таку статистику. Але бездомних було напевно більше, як в часи мандрівки народів... Офіційно голоду не було, були лише „труднощі” ...

А. Кестлер.

(Автор відомого роману «Darkness at Noon»).

ПАСТИРСЬКИЙ ЛИСТ

УКРАЇНСЬКИЙ КАТОЛИЦЬКИЙ ЄПІСКОПАТ ГАЛИЦЬКОЇ ПРОВІНЦІЇ
В СПРАВІ ПОДІЙ НА ВЕЛИКІЙ УКРАЇНІ

ДО ВСІХ ЛЮДЕЙ ДОБРОЇ ВОЛІ

Україна в передсмертних судорогах!

Населення вимирає голодовою смертю. Оперта на несправедливості, обмані, безбожництві та деправації, людоїдна система державного капіталізму довела багатий недавно край до повної руїни. Перед трьома роками Зверхник католицької Церкви, Св. Отець папа Пій XI, енергійно протестував проти всього, що в большевизмі є противне християнству, Богові та людській природі, перестерігаючи перед страшними наслідками таких злочинів. І цілий католицький світ з ним, і ми єдналися з тим протестом.

Днесь бачимо наслідки поступовання большевиків: положення з кожним днем стає страшніше. Вороги Бога і людства відкинули релігію, основу суспільного ладу, відібрали свободу, найбільше добро людини, зі свобідних горожан-селян зробили невільників. І не мають досить розуму, щоби їх годувати за тяжку невільничу працю в поті чола.

На вид таких злочинів німіє людська природа, кров стинається в жилах.

Безсильні принести яку-небудь матеріяльну поміч конаючим братам, звиваємо наших вірних, щоби молитвами, постами, всенародньою жалобою, жертвами і всіми можливими добрими ділами християнського життя випрошували в неба помочі, коли на землі нема ніякої надії на людську поміч.

А перед цілим світом знову протестуємо проти переслідування малих, убогих, слабих і невинних, а гонителів оскаржуємо перед судом Всевишнього.

Кров робітників, що в голоді орали чорнозем України, кличе про пімсту до неба, а голос голодних женців дійшов до ушей Господа Саваота.

Усіх християн цілого світу, усіх віруючих в Бога, а особливо робітників і селян, передо-всім усіх наших земляків, просимо прилучатися до цього голосу протесту та болю і розповсюдити його у якнайдальші країни світу.

Усі радіостанції просимо рознести наш голос цілому світові; може дійде він і до убогих хатин конаючих з голоду селян.

Нехай перед страшною смертю серед лютих страждань голоду буде для них хоч ма-лою потіхою гадка, що їх брати знали про їх страшну долю, над ними боліли, за них молилися.

А Ви, страждучі, голодуючі й конаючі Браття, призывайте милостивого Бога і Спаси нашого Ісуса Христа; люті терпите муки — приймайте їх за гріхи свої, за гріхи цілого народу й кажіть з Ісусом Христом: „Хай буде воля твоя, Отче Небесний!” Прийнята для Божої волі смерть — це свята жертва, що з жертвою Ісуса Христа з'єднана, принесе Вам небесне царство, а цілому народові спасіння.

Надія наша в Бозі!

Дано у Львові в день св. Ольги, дня 24 липня р. Б. 1933.

Підписи:

**Митрополит А. Шептицький, єпископ Г. Хомишин, єпископ Й. Коциловський,
єпископ Н. Будка, єпископ Г. Лакота, єпископ Іван Бучко,
єпископ І. Лятишевський.**

*Українці у вільному світі
гідно заступалися за своїх братів і сестер в Україні.
1933 року українські організації робили протести до урядів
країн західного світу, щоб застерегли Москву в справі знищення
невинних людей в Україні. Відповідь була – що це наклепи і неправда...*

На вулицях Нью-Йорка 1933 року похід протестантів проти винищення штучним голодом українців в Україні. При поході роздавалися листівки з поясненням про штучний голод, створений Москвою в Україні.

Чужинець, д-р Евальд Амменде, генеральний секретар Європейського Конгресу Національностей, проголосив звіт про голодову катастрофу на Україні. Отой звіт про вимирання населення радянської України з голоду закінчив він запитом до цивілізованого світу: "Чи він ще й далі глядітиме, як умирають на Україні мільйони людей з голоду, чи може захоче таки прийти з поміччю нещасним жертвам і скинути з себе тим чином закид безсердечності і ганьби"

Після обговорення ситуації в Україні відозва кінчається так:

«Стараймося заінтересувати вмираючою з голоду Україною американський уряд і американські політичні та гуманітарні установи. З усіх наших віч шлім резолюції до Американського Червоного Хреста й

просім про зорганізування допомоги голодуючій Україні.

А що тепер є актуальною справа визнання Союзу Советських Соціалістичних Республік Америкою, звертаємося, як громадяни цієї землі, до уряду у Вашингтоні з проханням, щоб він, поки вирішить справу визнання советів, вислав до советів Американську Комісію, яка перевірила б політику Москви супроти тих держав, що входять у склад ССРСР. Зокрема, домагаймося провірення з боку Америки політики Москви супроти України, найбільшої складової частини ССРСР, отої з природи найбагатшої в Європі країни, на землях якої, як подають большевицькі офіційні звідомлення, нема посухи, ні масових бунтів, а де панує такий голод, що доходить уже до людодства.

ЕКЗЕКУТИВНИЙ КОМІТЕТ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В АМЕРИЦІ

Омельян Рев'юк, предсідник; Микола Мурашко, заст. предсідника; д-р Лука Мишуга, секретар; Володимир Кедровський, фінансовий секретар; Микола Данильченко, касир.

Союз Українок Америки створив "Комітет негайної допомоги голодуючій Україні" В газетах появилися численні відозви того Комітету, який закликає складати фонди для допомоги голодуючим. Відозви підписала д-р Неоніля Пелехович. На виграші льотерій на допомогу голодуючим мистці віддають свої твори. Бачимо список, де на першому місці у списку виграшів є твір Олександра Архипенка.

Ті вирізки – це одно джерело інформації. Але в нас теж цінна кореспонденція Єлисавети Скоропадської, дочки гетьмана Павла Скоропадського. Цю кореспонденцію передали нам фундатори літературного та наукового конкурсів Леся і Петро Ковалеви. У течці два комплекти листів гетьманівни Єлисавети Скоропадської до Петра Ковалева. Один комплект листів стосується якраз голоду 1933-34 років. Другий, пізніший, це – акція помочі Закарпатській Україні в 1939 році. Тепер переглядаємо ті листи, які стосуються Комітету допомоги голодуючим в Україні. У першому листі з дати 30.11.1933р. Єлисавета Скоропадська звертається до д-ра Ковалева з проханням увійти в склад того комітету й бути його представником у Швейцарії, старатися представити справу голоду у Лізі Націй в Женеві.

З дальших листів довідуємося про склад того комітету, головою якого була саме Єлисавета Скоропадська. Ось проект летючки, який комітет видав різними мовами:

"До Твого серця, брате, сестро!

Західноєвропейський високий представник Церкви, який щойно повернувся з країни голоду, каже, що коли допомога нещасним не буде зорганізована негайно, то тисячі зими може вмерти з голоду 12 мільйонів душ.

Не відкладай на завтра те, що можеш зробити нині"

Свідчить ця кореспонденція про заангажування й глибоку відданість справі як Єлисавети Скоропадської, так і цілого числа визначних українців. Про цікаву постать Єлисавети Скоропадської, непересічної скульпторки, а теж діяльної не тільки в гетьманському русі, але й усюди там, де могла принести допомогу, появиться стаття в найближчому числі "Нашого Життя" Сьогодні згадуємо про Єлисавету Скоропадську у зв'язку з нашою темою голоду в Україні, бо ж її акції допомоги поминути не можна.

Голод — страшне слово, але не всі, мабуть, можуть собі його уявити. В сьогоднішніх американських журналах знаходимо інколи оголошення, які заохочують помагати голодуючим дітям у відсталих країнах. При оголошеннях поміщують світлини зголоднілих дітей, їх вид вражає нас. Можливо, ми чимскоріше перелистовуємо сторінку, бо ми вражливі і не любимо оглядати прикрих картин. Але голод, жертви якого бачимо на тих світлинах, є наслідком або стихійних нещасть, як повінь чи посуха, або перенаселення, знищення країни війнами, недостатком їжі у відсталих господарських країнах. Але голод в Україні 1933 р. був викликаний штучно, як засіб боротьби й знищення населення; як засіб боротьби за "добро працюючого люду" А діялося це на землі, яку звикли називати шпихліром Європи. Її багатство, природні скарби, бували часто причиною наїздів, бо була вона ласим куском для наїзників. І саме там, де золотилася пшениця, гинули з голоду ті, які її засівали, які з діда-прадіда управляли багату чорну землю.

Кожна смерть страшна, смерть дітей сама собою жахлива. А там вони гинули в повільних муках голоду"

СВІДОК ГОЛОДОВОЇ ОБЛОГИ УКРАЇНИ

(Arthur Koestler: *The Invisible Writing*, McMillan Co, New York, 1954)

Автор відомого роману «Darkness at Noon» А. Кестлер народився в Будапешті. В своїй автобіографії він розказує, що його дід по батькові в час Кримської війни перейшов з Росії через Карпати і поселився зразу в Міскульчі, а опісля переїхав до Будапешту. На жаль, письменник не знає ні справжнього прізвища свого діда, ні не подає назви місцевості в Росії, звідки він прибув. По матері Кестлер є нащадком славнозвісного Леба, рабина з Праги, який в XVI ст. начебто мав сконструювати з глини гіганта Голема для оборони жидівського ґетто перед погромом.

Після закінчення студій А. Кестлер дістав працю в одному німецькому видавництві і рівночасно вступив до Німецької комуністичної партії. Доручила йому партія розвідувальні завдання. Проте товариш по праці, який несвідомо постачав Кестлерові відомості, що він їх збирав в домі свого впливового батька, дістав викиди совісти і розказав про все працедавцеві. Видавництво зам'яло справу, щоб не викликати скандалу. Незважаючи на те, партія висловила Кестлерові сувору догану — на його думку зовсім незаслужену. Тоді він вперше почав критично придивлятися до комунізму і комуністів, хоча своїх зв'язків з ними не порвав.

В 1932 році А. Кестлер дістав від видавництва завдання відбути подорож до ССРСР, щоб описати свої враження і спостереження в низці репортажів. Комуністичні „боси” Кестлера гаряче піддержали цей плян, вбачаючи в ньому прекрасну нагоду використати ці репортажі для пропаганди „здобутків” большевицької революції в „буржуазній” пресі. Кестлер розкриває, як хитро вміють комуністи інфільтрувати „буржуазну” пресу й установи своїми людьми для пропаганди марксизму й комунізму. Про цей факт читачі «вільної» преси на Заході завжди повинні пам'ятати.

На щастя, для української історії Кестлер вже тоді був вирішив не лише придивитися Сов. Союзові критичними очима, але й розпочав свою подорож від України, що саме гинула в обіймах голоду. Сталося це тому, що в Харкові, тодішній столиці Української ССР, проживав з дружиною комуністичний приятель автора з Відня, вчений спеціаліст фізики. Це подружжя запросило Кестлера до себе на довшу гостину.

Вже на першій граничній станції Шепетівці автор був заскочений тим, що побачив. Большевицькі митні службовці переводили не лише дуже докладну ревізію пасажирів і їхнього багажу, але обшукували навіть вагони, з яких наказали вийти всім подорожнім. Подібної контролі він — що мав за собою подорожі по всій Європі і Малій Азії — ще досі не переходив. Вразило його теж, що громадяни ССРСР, які верталися з „гнилої” Європи, везли з собою переважно харчі; а ще більше — обличчя митників: вони пожадливо і зрезигновано гляділи на скирти ковбас, консерв, цукру й товщів, що валялися на брудних столах і ще бруднішій долівці. „Я знаю погляд голодних людей,” — пояснює Кестлер.

Здовж залізничного шляху, аж до самого Харкова, на кожній станції облягали поїзд юрби обдертих селян. Хотіли міняти ікони та образи за кусочок хліба. Матері підносили до вікон вагонів вихуджених дітей з віддутими животиками. і цікаво, ці самі пасажири, які тягли зі собою валізи з закордонними харчами, брехливо пояснювали Кестлерові, що це виключно багаті селяни, які протиставилися колективізації і за це, мовляв, були позбавлені своїх господарств.

Автор не знав ще тоді правди, але вже з вікон вагону побачив, що країна переживає голодову катастрофу. Не знав лише ні справжньої її причини, ні розмірів. Влада старанно скривала правду перед світом.

Після прибуття до Харкова, письменник теж не відразу зорієнтувався в ситуації, бо купував товари в спеціальних крамницях, призначених для чужинців, але нестача харчів впала йому в вічі першого дня. Пізніше, в зимі 1932-33 рр., перестала діяти центральна електростанція, там забракло нафти, й місто в зимові місяці потонуло в темряві.

Проте, кров застигає в жилах при читанні опису харківського базару. Дантейське пекло — менший жах. В Дантовому пеклі карали грішників, але не було там виголоджених як трупики немовлят, що тягнули з висохлих грудей матерів „здавалося, не молоко, а жовч”

Автор сповідається: „Двадцять літ минуло, але час не затер в моїй пам'яті сцен з харківського базару. Офіційно, ці люди були

„кулаки”, покарані за опір колективізації. Але пізніше я переконався, що це були звичайні селяни, змушені голодом виходити зі своїх сіл. В час попередніх жнив, партійні функціонери, стараючись здобути запланований контингент, конфіскували збіжжя до останнього зернятка. Навіть, колгоспи залишилися без зерна на засів. Селяни вирізали худобу й птицю, а коли з'їли останній кусок, покинули землю... Обезлюднювалися цілі райони. Крім п'яти мільйонів „кулаків”, офіційно виселених на Сибір, багато мільйонів людей блукало без даху над головою. Облягали залізничні станції, вмирали на вулицях... Ніколи не подано до відома числа бездомних, і я сумніваюся, чи ведено таку статистику. Але бездомних було напевно більше, як в часи мандрівки народів... Офіційно, голоду не було, були лише „труднощі”

...Всі ми добре знаємо, що означає слово „труднощі» в Советській термінології. Советський громадянин читає про „величезну перемогу революційних сил у Великобританії і знає, що Комуністична партія здобула одну п'яту процента голосів у виборах; але „санітарні труднощі» в Біробіджані закривають пошесть холери”

Кожен українець на поселеннях, особливо молоді, що вирости в нормальних умовах, повинні перечитати згадані твори Кестлера, зокрема “The Invisible Writing».

Чимало чужинців відвідували СССР в 1932 і 1933 рр., але „не бачили” голоду в Україні, не бачив його теж відомий тоді радикальний політик, багаторазовий французький міністер і прем'єр Еріо. Не бачив, бо саме в роки голодової облоги України між Францією і СССР існував торговельний договір, на підставі якого Советський Союз платив Франції за її доставки — збіжжям, українською пшеницею...

У спогаді відзначається, що у вільному світі є чимало провідників типу Еріо. Вони безсоромно вигадали гасло: «Краще червоний, як мертвий». Але чи справді капітуляція перед Москвою спасе від смерті? Можна думати, що поміж жертвами голодової облоги були також ті люди, які зберігали „неутралітет» в час наїзду червоних полчищ Леніна на Українську державу в 1918 році.

Свідчення А. Кестлера — пересторога для всіх.

Н. Стрийська.

З нагоди 60-ліття великого штучного голоду 1933-го року парафія Українського православного собору Святого Володимира в Пармі, Клівленд, Огайо, США, поставили пам'ятник жертвам. Пам'ятник виготовлено фірмою Андрія Зеленька. Пам'ятник був відкритий і посвячений у жовтні 1993 року. У приміщенні культурного осередку встановлена постійна виставка фотографій про велику трагедію українського народу в 1932-1933 рр.

Президія та прапороносці 1953 року, де закінчилася демонстрація на згадку про голодомор в Арморі Гол в Чікаго промовама українців та американських достойників. Говорить Роман Смик - голова комітету. Сидить справа від нього Юрій Степовий – головний доповідач.

Організація українських політичних в'язнів «Додрус» відзначає річницю голодомору в Чікаго 1953 року. Їхня колона під час цієї маніфестації. Плакат несе, з лівої сторони, Василь Бражник. За плакатом ідуть Анатолій Маковійчук, Йосип Рубан, Юрій Степовий, Станіслав Дмитренко та інші.

**Українці у вільному світі гідно заступалися за своїх братів і сестер в Україні.
Пам'ятники жертвам голодомору стоять по різних країнах світу**

Пам'ятник жертвам голодомору 1932-33 років, збудований і посвячений 1993 року, стоїть на Михайлівській площі в Києві.

В 60-ту річницю голодомору в Україні у 1932-33 роки збудовано пам'ятник в честь трагічної річниці. Пам'ятник поставлений Українською Православною Церквою в Блумінгдейл, Ілліной, США. Посвячений 4 грудня 1993 року.

*Хрест-пам'ятник
на вічну пам'ять
жертвам штучного
голоду в Україні
1932-33 років.*

*Пам'ятник
споруджено
1983 року
українцями
Великобританії
біля храму
Української
Автокефальної
Православної
Церкви в Лондоні.*

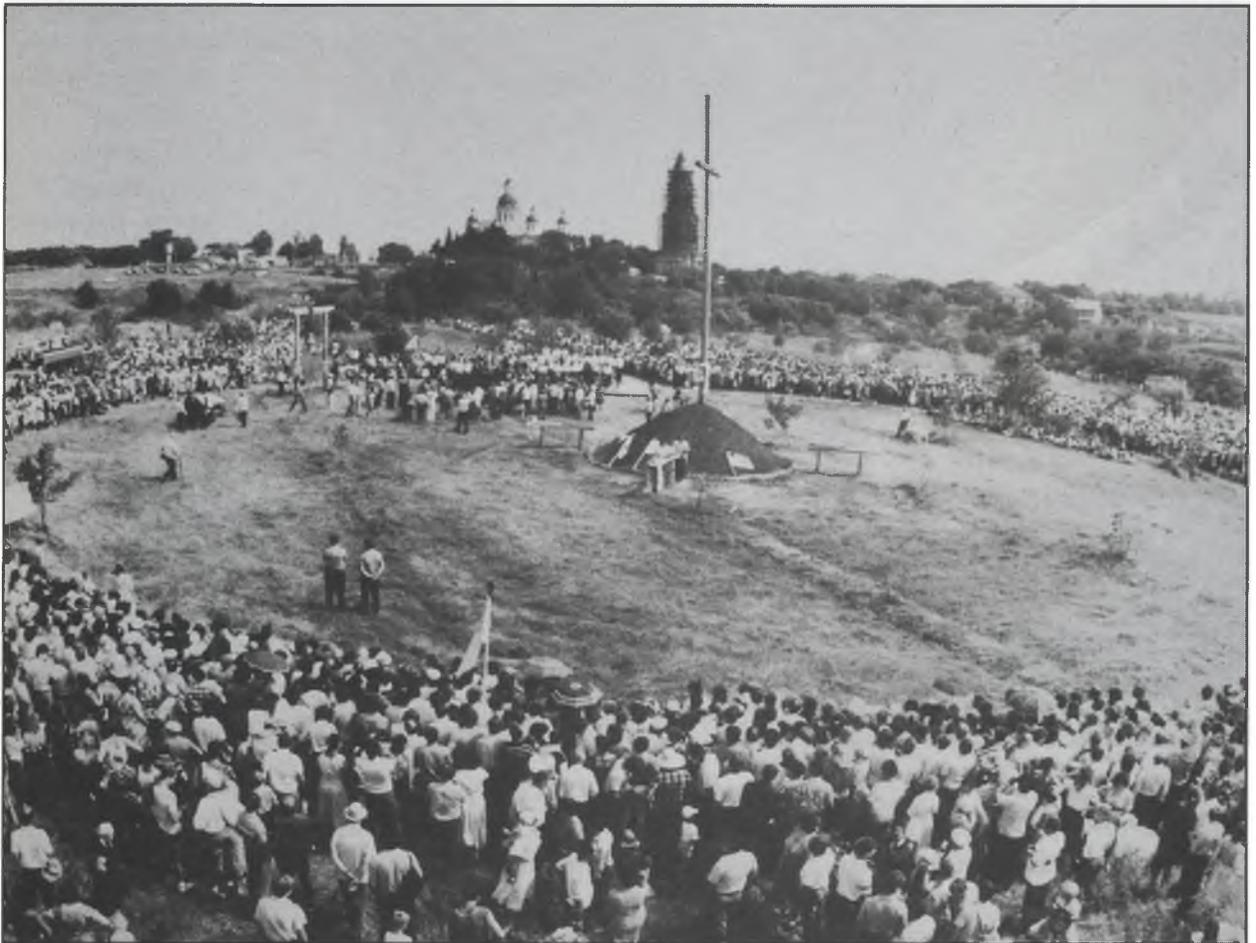
*Цей пам'ятник спорудже-
но на відзначення
50-ліття голоду в Україні
в 1932-33 роках і для
увіковічення пам'яті
понад сімох мільйонів
невинних жертв, планово
створеного голодомору
совєтським урядом у
Москві. Пам'ятаючи цю
велику трагедію, ми
переконані, що цей нелю-
дяний вчинок ніколи не
відійде в забуття. І це
небувале страхіття
ніколи не повториться
в історії людства.*

*І на оновленій землі
Врага не буде, супостата,
А буде син, і буде мати,
І будуть люди на землі.
Тарас Шевченко.*

*Відкрито
24 червня 1984 року.
Вінніпезький відділ
Конгресового Комітету
Українців Канади.*

Пам'ятник жертвам голодомору 1932-33 років, поставлений в 1963 році, біля храму Української Автокефальної Православної Церкви в Мельбурні, Австралія.

Відкриття пам'ятника-кургану "Скорботи України" Президент Леонід Кравчук коло міста Лубни на Полтавщині 1993 року.

Пам'ятник жертвам голодомору 1932-33 рр. На Пагорбі Зажури поблизу м. Лубни на Полтавщині. Великий дзвін - Україна, а 25 малих дзвонів це – 25 областей України.

Фото Володимира Білоуса. Лубни, 1996

рік.

ГОЛОД 1933 РОКУ В УКРАЇНІ

Коли нормальна людина мимоволі чи навмисно зробить комусь неприємність, висловить несправедливе твердження або просто розповість почуту плітку, то його мучить совість за зроблену образу, і вона починає міркувати, як виправити несправедливість. Віруючі йдуть сповідатися або, щоб облегшити душу, розмовляють з Богом на самоті.

Голод 1933 р. в Україні задокументовано багатьма свідченнями. Із ними не можна знайомитися без нестерпної болі в усьому естві. Потрібне заспокоєння. Але й після нього неможливо збагнути небувалий в історії людства злочин. Мелодійною, милозвучною українською мовою не можна передати біль, жах, муки голодної людини, нещастя селян, народу, якого винищували нелюди тортурями голоду. Матері, яким дароване диво давати життя, ставали дітожерами народжених ними, бо божеволіли від мук голоду, робилися причинними. Керівники КПСС, яким були підпорядковані інститути психології, фізіології, знали про вплив голоду на людей, а таки влаштували його. Ці досвідчені комуністи, освічені теоретики і провідні діячі своїх однодумців, безмежно й безупинно вихвалювані як мудрі, геніяльні західніми прогресивними письменниками, були невинуватими злочинцями. В. Черчіль згадує, як на його запит про голод 1933 р. в Україні, Й. Сталін відповів, що то було жакхливіше війни — загинуло до десяти мільйонів осіб!..

Організатори та здійснювачі голоду 1933 р. в Україні не розповідають про свою діяльність у ті жакхливі для народу часи, вони залишилися нелюдами і не знають мук сумління, докорів совісті, каяття!

Неоднозначно оцінено витоки трагедії й еміґраційною українською громадськістю. Група демократично-революційно-переконаних українців на еміґрації, граючи на національних почуттях, постійно повторювали неправду, що організатором голоду 1933 р. в Україні був москаль Постишев. Відомо, що його призначили першим секретарем ЦК КПУ на пленумі Політбюро ЦК ВКП(б). Отже, рішення про призначення було схвалене ще раніше, ще перед нара-

дою. Його схвалювали ті, хто мав тоді фактичну владу в партії. Хто вони? Перегляньте списки членів керівництва тодішньої компартії. П. Постишев прибув в Україну виконувати свої обов'язки наприкінці січня 1933 року, коли голод досяг свого вершка.

За розмови про голод 1933 р. в Україні комуністи карали найжорстокіше, як за антисоветську пропаґанду. А самі поширювали безглузді аргументи, які повинні були виправдовувати наявність голоду. Мовляв, перетворення країни на промислову державу — а це забезпечило, по їхньому, перемогу над гітлерівською Німеччиною і врятувало народи ССРСР від поневолення і знищення — потребувало робочої сили на будівництві індустрії. Здійснювачі диктатури пролетаріату не могли втямити, що селяни добровільно пішли б на те будівництво, якби їхня праця оплачувалася. Померлі від голоду ніякої праці виконувати не могли. Селянство завжди було основою суспільства, фундаментом держави. Дружинники, запорозькі козаки захищали стан (кляс), з якого вийшли, землю, на якій родилися і жили. Селянство — то народ, що жив за законами народовладдя. Тому його існування було ствердженням народоправства. Тому збереження селянського стану для Батьківщини важливіше, ніж приваблива пропаґанда чужинців, чужих ідей. Тому комуністи й нищили селянство, як свого нескореного ворога.

Говорять, що В. Балицький, начальник ДПУ УССР, перед тим, як повісився на вимогу в минулому підлеглих йому чекістів, згодом заарештованих і ув'язнених із ним в одній камері, розповідав, («Дзвін», ч. 5, 1990, стор. 78, Львів-5, вулиця Ватутіна, 6) спів'язневі, колишньому керуючому справами Ради народних комісарів УССР О. М. Кисельову:

На нараді, в присутності Молотова, Калініна, Кагановича, Ягоди, Косіора, Балицького, Й. Сталін підійшов до нового секретаря ЦК КПУ Постишева, поплескав по блажливо його по плечах і промовив: «Ты, Паша, назначен нами туда в роли Главгола (головнокомандуючого голодом). И этим оружием сделаешь там больше, чем Се-

мен (Будьонний) конними арміями. Стасик (Косіор) немного растерявся. А у тебе руки і воля железные. На этих слизняков (Петровський, Любченко, Чубар) не обращай внимания!» На тому й попрощалися, сміючись.

«Вы из этою дурною книжкою далеко не поїдете, — писала 15.01.1964 р. в новорічному привітанні група осіб із Брізбену (Австралія) до редакції «Українського селянина». — А кулю получите в скорому времені за клевету! Книгу за голод 1933 р. писали люди жидовського проісходження. Служили Гітлеру, а тепер — американським жидам. Жаль, что дорогой Сталін умер. Він Вас душив, но мало! Вас унічотують як мух. Хай живе велика партія Леніна!»

Три сторінки заповнили погрози, лайки, російські матюки в адресу видавців збірника «Голод 1933 р. в Україні». Цей лист зберігається, як найвідвертіша оцінка ворога свідчень жертв комуністичної системи. Праця свідків, видавців, пожертви емігрантів не були марними!

Нема в світі вищих братських могил, заповнених останками героїв, поляглих за волю своєї Батьківщини, ніж в Україні. Та їхні імена нікому не відомі.

Імена катів, як і організаторів колгоспів та голоду 1933 року, повинні бути оприлюднені. Останні, напевно, вже вимерли. Але їх треба назвати для історії, як винищувачів власного народу.

Ні українці, ні росіяни не можуть бути суддями в справі своїх взаємостосунків. Навіть частина обвинувачень кожного такого «позовника» достатня, на їхнє переконання, для виголошення і виконання смертного вироку супротивникові. Мабуть, і мені, «споконвічному українцеві», не дано бути цілковито безстороннім...

Нема в світі вищих братських могил, ніж ті, що заповнені останками безвинних жертв голодомору в Україні. «...Імена їх, Ти, Господи, знаєш...»

Юрій Семенко.

“Віктор Бурбела, науковий співробітник Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка, надіслав мені листа: «Повідомляю факт, який неспростовно засвідчує штучність голоду на Україні».

Далі йде цитата з книги М. П. Чикера «Служба особливого призначення», виданої 1975 року у Москві: «Ще страшніша аварія спіткала пароплав «Харків», який ішов з вантажем 8900 тонн зерна та сільськогосподарських знарядь з Одеси в Лондон. 8 березня 1933 року в тумані на підході до Босфору через помилку, допущену штурманом, судно сіло на прибережну міліну турецького берега. ...Невдовзі з моря подув сильний вітер, судно розвернуло, піднялась хвиля... Розбухання зерна викликало деформацію сталевих поперечних переборок і палуби... Вранці 11 березня «Харків» почав переламуватись на дві частини...”

Майже дев'ять тисяч тонн зерна опинилися на морському дні саме в ті березневі дні, коли голод нещадно винищував українські села...

Наведено один факт, а скільки їх можна було б навести!

Йшло зерно морем і залізницею. Йшло зерно в Західну Європу за угодами. Йшло зерно — як подарунок безробітним загниваючого капіталістичного Заходу від заможного радянського селянства, що пізнало радість колективної праці. Чого не зробиш, аби заткнути горлянку буржуазній пропаганді про якийсь там голод на квітучій Україні?”

**Володимир Маняк, письменник.
(Голод: чому і як? Народна книга меморіал. 33-й: голод. - Київ, 1991).**

ЯК ЗНИЩИЛИ КОБЗАРІВ УКРАЇНИ

Корифей українського кобзарського мистецтва Іван Кучугура-Кучеренко.

Василь Ємець подає такі свідчення:

«В 1920 році, десь через місяць після зелених свят, московськими більшовиками був розстріляний в Одесі кобзар Литвиненко. Весь злочин цього кобзаря полягав у тому, що він часто грав на українських сходинах та по товариствах. За це його арештували і, протримавши місяць в чрезвычайці, розстріляли, а його речі, і навіть бандуру, конфіскували».

Долю Литвиненка розділили чимало й інших традиційних співців, зокрема:

Петро Скидан - кобзар з села Великий Бурлук, що на Харківщині. Замордований більшовиками у середині січня 1920 року в Харкові на Москалівці (за спів для червоноармійців „контрреволюційних” пісень).

Йосип Гливкий - лірник із Харківщини, забитий червоноармійцями під час боїв за м. Лозова Харківської обл. у 1919 році.

Антін Митяй - відомий кобзар із Київщини, забитий більшовиками у м. Києві 1921 року.

Серед зрячих бандуристів-аматорів у період громадянської війни гинуть:

Свирид Сотниченко - кубанський бандурист (1920 р., станиця Пашківська біля Катеринодару).

Андрій Слідюк - бандурист Першої художньої капели (1919 р., Старокостянтинів).

Федір Діброва - бандурист Першої художньої капели (1919 р.).

Антін Петюх - бандурист (1920 р., Медвин).

Гамалія - київський бандурист (1921р., Київ).

1918 року за „контрреволюційну агітацію” заарештовано і ув'язнено до концентраційного табору бандуриста Федора Дорошка.

Що ж спонукало режим до фізичного винищення кобзарів та бандуристів?

На думку В. Нолла, одна з причин подібних дій пов'язана, власне, із суспільною роллю сліпих співців, які споконвіку були неконтрольованим, а значить небезпечним для владної ідеології джерелом морального авторитету серед громадськості, по суті, чинячи відчутний безпосередній спротив тоталітарному устрою. Зрячі ж бандуристи сприймалися взагалі, як носії націо-

Кобзарі-українці, які брали участь у концерті на з'їзді археологів у Харкові 1902 року.

нальної ідеї й значуща „частина припливу національної свідомості”, чим, зрозуміло, також перешкоджали швидкому утвердженню ідеологічних настанов нової системи. Непокоїло органи влади і традиційне спрямування кобзарсько-лірницького репертуару, який, нерідко, на їхню думку, мав «контрреволюційне» забарвлення. З огляду на поодинокі факти залучення традиційних співців і зрячих бандуристів до політичних та військових дій, а також на зростання популярності кобзарського мистецтва, можна впевнитися, що кобзарство і бандурництво (як у традиційних, так і аматорських формах) дійсно становили реальну загрозу авторитету окупаційного режиму.

Усвідомлюючи, що репресивні заходи більшовиків щодо народних співців від початку мали окреслений і послідовний характер, ці заходи у зазначений період можна умовно розділити на дві групи.

До першої групи відносимо всі засоби фізичного тиску на співців – від простої „заборони грати і співати” до розстрілу. Юридичним підґрунтям подібних дій стала інкримінація традиційним співцям і аматорам-бандуристам звинувачень у „контрреволюційній агітації”

Проти „контрреволюційних агітаторів” на

час громадянської війни режим прийняв кілька постанов, що діяли аж до 1923 року.

Наведемо деякі з них.

1. Ленінський декрет від 21 лютого 1918 року під назвою „Социалистическое отечество в опасности”, у якому було висунуто основну вимогу до карних органів - розстрілювати на місці „неприятельских агентов й контрреволюционных агитаторов”

2. Постанова від 22 лютого 1918 року „О расстреле на месте преступления врагов Советской власти”, в якій знову ж таки наголошувалося на тому, що контрреволюційні агітатори, незважаючи на форму агітації, «будут беспощадно расстреливаться отрядами комиссии на месте преступления».

3. Постанова від 5 вересня 1918 року (на основі попередньої директиви ВЦИК) за підписами Д. І. Курського, Г. І. Петровського, В. Д. Бонч-Бруєвича «О красном терроре». В ній, зокрема, зазначено: «Обеспечение тыла путем террора является прямой необходимостью оградить Советские республики от классовых врагов путем изолирования их в концентрационные лагеря... и расстрела».

До другої групи відносимо дії, спрямовані на дискредитацію кобзарства та бандурництва в очах українського суспільства шля-

хом примусу співців до колаборування з режимом. Найхарактернішими з подібних заходів були:

- насильницьке залучення, т. зв. „мобілізація” кобзарів до большевицьких агітбригад (як це сталося з відомим харківським кобзарем Іваном Кучугурою-Кучеренком);

- стимулювання творення псевдокобзарських ерзаців, для уславлення окупантів (напр.: „Ой, у місті Петрограді”, „Пісня про Щорса” кобзаря Павла Носача; „Хто ж той сокіл, товариші?”, „Батько Ленін” кобзаря Федора Кушнерика; „1917-й рік”, „Пісня про повстання” кобзаря Івана Запорожченка та багато інших);

- фальсифікація створених під час революції кобзарських творів (на прикладі пісні „Про отамана Христового” П. Гузя);

- заборона виконання традиційного кобзарсько-лірницького репертуару.

Усі ці заходи мусили виконати функцію

„бомби уповільненої дії”, що насамперед полягала б у дезорієнтації громадськості щодо історично визначеної ролі народних співців, а згодом призвела б і до поступового відчуження української спільноти від носіїв традиційної культури.

Гострий меч пореволюційних репресій зачепив не тільки кобзарів і бандуристів, але й тих представників творчої інтелігенції, які стояли в оберегу явища українського кобзарства. Переслідвань та знущань зазнали фольклористи Микола Домонтович, Порфирій Мартинович, художник Опанас Сластіон. 1922 року у Києві заарештований український композитор Ярослав Лопатинський, у Ніжині - музикознавець Микола Грінченко. Протягом року (1921-22) „загадково” один за одним гинули велетні української музики Яків Степовий, Микола Леонтович та Кирило Стеценко.

Кость Черемський.

Тріо кобзарів: Михайло Кравченко, Терентій Пархоменко і Петро Древиченко. Київ, Дарниця, 1909 р.

ПРО ГОНІННЯ НА КОБЗАРІВ

Про велику руїну України, що завдала їй окупація большевицькою Москвою, уже сказано чимало. Це була не просто окупація, це був розбій... Для простоти виявлення і послідовних репресій „інакомислячих” большевицька влада вдавалася до ганебних заходів. Так, на основі наказів „по милиции и розыску” республіки №196-37 1924 року і №151-34 1925 року була розроблена інструкція, згідно з якою донощики-стукачі насаджувалися „в каждом переулке”, „дворе или доме”, в чайних, їдальнях, ресторанах, готелях, постійних дворах, базарах. Стукачі мали доносити владі все, що почують і від кого почують сказане проти радянської влади. Цю інструкцію 1 жовтня 1925 року було розіслано в усі райони Сумщини.

Розбій большевизму на Україні зустрічав величезний спротив селян. Повстання ці були жорстоко придушені, а їх учасники на довгі роки були охрещені бандитами. Зрештою, опір селян був зломлений, люди застрахані, і лиш кобзарі-відчайдухи ще несли слово правди і народного гніву. Ось тоді влада і розпочала відлов кобзарів. А апогеєм того відлову та відстрілу став сумнозвісний, так званий харківський з'їзд кобза-

рів і лірників, коли влада з усієї України зібрала цих обділених долею співців під виглядом кобзарського форуму, а тоді вивезла всіх на околиці Харкова та й розстріляла в якомусь глинищі-смітнику. Про це мені довелося чути ще у 1968 році від кобзарів Краснограда і села Наталіне на Харківщині. Вважаю, що відлов цей розпочався 1926 року, про що говорять знайдені в архівах документи (як, наприклад, листи начальника Сумського Окружного відділу ДПУ та „уполномоченого СОХ”)*. З іншого документу дізнаємося, що в с. Ворожба (Лебединщина) цього ж року був затриманий кобзар Ляшенко, який співав пісню „Про продподаток” Ця пісня співалася і в пізніші часи. Вона була близькою до „Думи про голод” Єгора Мовчана**

В 60-х роках я надбав у селі Межиріч старовинну ліру. Налезала вона перехожому лірнику, який помер під сільською церквою у 1933 році з голоду. На жаль, людська пам'ять не зберегла його прізвища. Цей лірник теж співав пісню, в якій були слова: «та великий голова ні чорта не чує».

Кобзар Єгор Мовчан у перший день мого з ним знайомства від питань про трагічну долю кобзарів і лірників відмахнувся, як від

Січові Стрільці слухають «Думу про козацьку славу». Київ, 1918 р.

Пам'ятник репресованим та загиблим кобзарям, споруджений в Харкові, в Парку ім. Тараса Шевченка, 1997 року. Архітектор Олександр Морус.

Світлина Ростислава Рибальченка.

спасівської мухи: „Не знаю, не знаю, не чув такого». А тоді взяв до рук бандуру і запитав: „Хочете, я вам заграю думу про Леніна?” Я зрозумів: спрацювала недовіра. Вже значно пізніше Єгор Хомич пояснив, що подібні пісні писалися, аби не зогнуть у „харківській ямі” Я тоді не зумів розпитати за ту „харківську яму”, а розповідь про життєвські митарства кобзаря записав на магнітофон. Ось коротенькі зміст тієї розповіді:

«Гоніння кобзарів не припинялося на всьому віку радянської влади. Щоб позбутися тієї напасті, треба було складати пісні на замовлення начальства. І складали, бо кому охота гнить по Сибірах. У війну штатний донощик доніс на Мовчана, що це той кобзар, який написав «Думу про Леніна». І фашисти посадили сліпого в „холодну”. Втікав із неї кобзар глибокої морозної і сніжної ночі. Сам наосліп пішов у світ: од села до села, од хати до хати. У простолюду знайшов і тепло, і хліб, і миску затірки.

Після війни той же донощик доніс владі:

так, мовляв і так, у Писарівку повернувся кобзар Мовчан, який в окупацію грав німцям. - «А воно... як збирається молодь у клубі, запросять і мене пограти, а хіба я бачу, хто мене слуха, може до клубу хтось і з німців заходив - хіба я знаю. Ось тоді й розпочалося нове цькування. Ледве одбрюкався. А тоді знову причепилися: он ти церковні псалми співаєш, релігійним опіумом радянський народ труїш. Співаю, кажу, і співатиму. Ви он у семінаріях на попи вчите і нічого, а я, подумаєш, - якісь там псалми...» Переслідування Мовчана закінчилося після того, як за нього заступився сам Максим Тадейович Рильський. В одну із наших зустрічей Єгор Хомич під ту жну мелодію приструнків, наче між іншим, промовив, що харківський з'їзд кобзарів закінчився у „харківській ямі” Так йому люди казали. Казав: „ Слава Богу, що вирятував мене од тої страшної смерті”

Борис Ткаченко.

м. Лебедин Сумської обл.

„ВЗЯВ БИ Я БАНДУРУ...»

«Ще й вас поженуть, як биків на бойню, ще будете ви один проти одного пороти та стріляти, коли не вміли шануватися. Буде вас і по Німеччинах і по Туреччинах...»

(О. Довженко. «Україна в огні»).

Нескінченим потоком тягнеться люд із кошиками, торбинками, вузликами, модними валізами. «Христос воскрес!», «Воістину воскрес!» — чути навколо, тільки сказано не з тією радістю, що у Великодню неділю. На проводи звучить воно із сумом і невимовною тугою. Душі наших рідних і близьких людей, зустрівши з нами Великдень, відходять у свої володіння, залишаючи нас зі своїми земними турботами. Навкруги дбайливо прибрані й уквітчані віночками могилки, тільки деінде трапляються занедбані. Мабуть, немає кому прибрати, немає кому «Царство небесне» послати. А скільки їх по всьому світу зрівнялося із землею, і ні дощечки над ними, ні хреста... Тільки пам'ять обпалює серце і примушує його здригатися і ридати в своїй безпорадності. Скільком нагло знищеним і безвісти зниклим шепочуть у ці дні губи дітей та внуків: «Царство небесне». За що? Навіщо? Кому була потрібна їхня смерть і кому від неї стало легше?..

Веду немудру розмову із колишнім головою колгоспу «За мир» Анатолієм Вікторовичем Салогубом, розмову про його одну із найрідніших людей — батька. Маючи за плечима всі шістдесят, дорослих дітей і щебетливих внуків, Анатолій Вікторович, згадуючи сирітське дитинство сина «ворога народу», безпорадно кліпає вологими очима.

— Тільки й пам'яті про тата, що оці знімки та оголошення про його концерти. Бережу, щоб і правнуки згадували...

«Розкажи, мамо, яким був мій тато», — було прискіпається найменший із одинадцяти дітей Толик. Втомлена завжди мати змахне гірку сльозу, приголубить свого мізинчика і вкотре почне: «Того дня тато в колгоспі на збиранні був. Як і щодня по-

мився, одягнувся у чисте до столу, коли прийшли по нього. А всі вже знали, що як забере «чорний ворон», все одно, що живцем у могилу. Зібрався він, обняв всіх домашніх, а ти, як лялечка, спиш у колісці. Нагнувся тебе цілувати, а сльози на твоє личко — такі важкі, як краплі зливи... Затупився руками — із хати, не оглядаючись. «Прощайте», — тільки й сказав».

І засинав щоразу Анатолій з образом рідного незнамого тата, якого ніхто йому в житті не замінив. Минали дні, місяці, роки, а він все вірив і надіявся. Що колись відчиняться двері і з'явиться тато, і все в житті буде інакше.

Чим завинив колгоспний хлібороб із талантом бандуриста перед своєю державою, за що його охрещено ворогом народу? Чи за ті концерти, які Віктор Григорович Салогуб разом із чотирма синами ставив по всіх округах Чернігівщини та Сумщини, чи за те, що хліб ростив? Будучи солдатом у 1957-му, Анатолій таки насмілився шукати батькові сліди, адже того року стало багато що відомо про мільйонні радянські табори, де гноїли неугодних лєнінському суспільству людей. Та відповідь із Сумського обласного суду не заспокоїла синове серце. В довідці писалося, що постанову трійки при УНКВС по Чернігівській області від 19 листопада 1937 року скасовано і справу відносно Салогуба Віктора Григоровича закрито за не-доказаністю пред'явленого обвинувачення. Засуджений помер 2 грудня 1944 від анемії...

Так було згублене життя батька 11 дітей, відомого на той час талановитого бандуриста В. Г. Салогуба. Мало хто із сьогоднішніх жителів Юрківців пам'ятає його, адже все робилося, аби швидше його забули. Віктор Григорович не лише грав на бандурі і вчив тому своїх синів, він сам майстрував струнні інструменти, а вже сокиринські бандуристи допомагали йому налагодити струни. В кожного із учасників сімейного ансамблю була своя бандура. І сліду від них не лишилося. Оскільки вони були власністю засудженого, їх швиденько конфіскували, і зробили «народним»

надбанням, та таланту для Салогубових бандур так і не знайшлося, щезли вони безслідно.

Із старої поживклої фотографії дивиться сімейство русявих Салогубів. Серйозні і зосереджені за своєю непростою справою. На звороті підпис, що фото зроблене 1932 року на згадку про виступ у Дмитрівці. Анатолій Вікторович зберігає афішу 1935 року про батькові концерти, де великими червоними літерами написано:

«Концерт кобзарів капели, працюючої при Чернігівському обласному театрі імені 15-річчя ВЛКСМ під керівництвом В. Г Салогуба». А ось ще одне підтвердження шанування таланту великої сім'ї. Газета «Більшовицькі темпи» за 11 червня 1936 року писала: «Гарно грали Юрківецький і Липівський музгуртки. Особливо майстерно грали бандуристи під керівництвом Салогуба Миколи. Виділяється серед них Салогуб Михайло і 9-річний бандурист Салогуб Петя. Їх чудовою грою захоплювалися всі глядачі».

Таланти дійсно невмирущі. Вже після того, за свій талант життям поплатився батько братів Салогубів, як «носії культури» вихопили з їх рук зроблені батьком інструменти,

Микола Салогуб не полишає своєї справи. Життя добряче покрутило і його, та він зміг стати професійним артистом. Ще у 1941-му він починає творчу роботу у Фрунзенській Киргизфілармонії, потім довгі дороги війни, контузії, рани... Та після всіх поневірянь українська пісня і мелодія, виконувана на національному інструменті — бандурі, з новою силою звучала з його вуст, зі сцен різних залів колишнього Сою-

зу. Адже у ній, українській пісні, зібралось все, чим жив народ впродовж століть. і в які б окупи її не заковували, скільки б не нищили її творців — їй жити і жити.

Час розставив все на свої місця, і вже не треба розказувати людям, хто ж насправді творив культуру, а хто її нищив, хто непідробно, а щиро любив свою батьківщину і свій народ.

У далекі тридцяті то був лише цвіт Салогубівського роду, плоди дозріли тоді, коли сини вирости, боронили землю від фашистів, ростили хліб, доньки своїми руками плекали колгоспні врожаї. Скільки їх, «ворожих» дітей, продовжило справу знищених батьків самовідданою творчою працею, не із злобою в душі, а з любов'ю.

Обірвані струни батькової бандури душевним щемом бринять через усе життя Анатолія Вікторовича Салогуба. Біля нього, найменшого, до 83-х років доживала мати Варвара Никифорівна. Зранене вдовине серце вже не прийняло нікого, для дітей і біля них звікувало у вічній журбі.

У дворі Анатолія Вікторовича до цих пір стоїть стара хата; в ній пам'ять гіркого дитинства, в ній долівка, мазана колись материними руками, і в нічній тиші відчутні батькові кроки.

Жаль, що його не було кому кобзарствувати, а то б узяв бандуру, і як батько колись, загравав, що знав. Була б то довга-предовга дума про нещасливу долю великого роду, і слухали б її люди, змахнувши сльозу і схиливши голови.

О. Гостра.

(“Трибуна хлібороба”, райцентр Талалаївка Чернігівської області).

Є такі злочини, яких всюди й завжди,
згідно зі всіма можливими законами,
від початку світа
уважається без ніякого сумніву за злочини.
І їх будуть вважати такими так довго,
допоки людина буде людиною.

Ф. Достоевський.

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В КОНТЕКСТІ СТАВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ

Репрезентанти “буржуазної” ідеології

Умови для творчої праці в Україні були значно обмеженішими порівняно з Росією. Пов'язувалося це, зокрема, з тим, що майже вся українська інтелігенція зараховувалася до категорії “петлюрівсько-винниченківської формації”, а відтак виступала не тільки як носій “буржуазного” світогляду, але й як репрезентант “націоналістичної” ідеології, що для большевиків було значно небезпечнішим. Власне тому відразу ж після переходу до нової економічної політики, що несла елементи лібералізації суспільного життя, у телеграмі до ЦК КП(б)У, підписаній секретарем ЦК РКП(б) В. Молотовим і головою ВНК Ф. Дзержинським, наголошувалося на необхідності вдвічі посилити пильність.

Перш за все пропонувалося належним чином налагодити “бойовий апарат боротьби з контрреволюцією на внутрішньому фронті... з усіма його відділами й місцевими органами”, залучаючи до цієї роботи “найбільш стійких та загартованих у боротьбі партійних товаришів”

Уже в травні 1921 р. за прямою вказівкою ЦК КП(б)У каральними органами був сфабрикований і проведений один з перших показових політичних процесів (“Справа ЦК УПСР”), після закінчення якого українська інтелігенція, за визнанням П. Шубіна, повинна була “відчути себе, як після холодної, не вельми приємної, але освіжаючої купелі” Отже, над людьми творчої праці постійно висів “дамоклів меч” — у будь-який момент їх могли звинуватити в націоналізмі, з відповідними наслідками.

Обмеженість лібералізації суспільного життя в Україні порівняно з Росією наочно ілюструє становище у видавничій сфері. Тоді як у Москві на початку 1922 р. було зареєстровано 220 приватних видавництв, у Петрограді — 99, в усій Україні їх функціонувало лише 7. Причина цього явища крилася не стільки в об'єктивних обстави-

нах, скільки в суб'єктивному чиннику, через усілякі перешкоди державної партії для розвитку творчого духу. Так, завагітпропом Київського губкому А. Верхотурський звітував партійній конференції про досягнення свого відомства: “Ще до проголошення гасла “політичний наступ триває”, губком усвідомив цю лінію й не допустив жодного приватного видавництва, в якому знайшла б своє відображення відроджувана буржуазна ідеологія”

Особливо партійне керівництво переймалося політичною обстановкою у вищих учбових закладах республіки, передусім рівнем викладання суспільствознавчих наук. Старий професорський склад, котрий, як правило, не бажав змінювати характер, стиль і методи викладання, аж ніяк не відповідав запитам нової влади. Тому Укрголовпрофос наприкінці 1921 р. організував цілу мережу науково-дослідних кафедр (Харків, Київ, Одеса, Катеринослав) для наукової роботи та підготовки майбутніх професорів. У 1922 р. планувалося прикріпити тисячу аспірантів, які мали перебувати на державному утриманні. “Цілком зрозуміло, — писав заступник наркома освіти Я. Ряппо до ЦК КП(б)У, — що кандидати повинні бути найґрунтовнішим чином перевірені Головопрофосом і губпрофосами з політичного боку; більше того, необхідно, щоб у науково-дослідні кафедри мобілізували якомога більше комуністів”

Оскільки справа підготовки “червоних професорів” потребувала декількох років, то радянська влада не могла відразу ж удатися до розгрому старих кадрів. Але й терпіти незалежницької позиції викладацького складу комуністи не збиралися. Аби приборкати його, зробити слухняним і поставити під повний контроль, в інститутах і технікумах запроваджувалася посада політкомісара, який ніс відповідальність за роботу і стан навчального закладу. На засіданні політбюро ЦК КП(б)У 20 лютого 1921 р. було вирішено доручити оргбюро ЦК разом з наркоматом освіти визначити “комісарський склад для вузів і посилити його”

Переважає більшість викладачів неґати-

вно сприйняла подібні нововведення, де-хто навіть залишив терени України, з огляду на нові порядки. Однак, це були поодинокі факти, в основному старі кадри вдалися до активних дій, захищаючи свої права.

У березні 1922 р. застрайкували вузівські викладачі Києва на знак протесту проти скорочення кількості учбових закладів. Обговорення кандидатури ректора в Київському університеті розцінювалося наркоматом освіти, як намагання подолати “нашу комуністичну верхівку в вищій школі і запровадження авторитетних засад”

Неспокійно було також у вузах Харкова, Кам'янця-Подільського, Одеси. Особливо тривожна ситуація склалася в Катеринославі, де тон задавали гірняки. Частина професури виступила з вимогою автономії вищої школи та скасування інституту політкомісарів. Завагітпропом Катеринославського губкому КП(б)У Рубач вбачав у цих діях “явище, яке, безумовно, має зв'язок з московськими подіями”. Аби утримати ситуацію під контролем, місцеві політкомісари просили наркомат освіти «тов. Гордона і проф. Гардіна терміново вилучити з Катеринослава», як украї небезпечних.

Не вдалося “професійним революціонерам” добитися й ідеологічної одноманітності у вузах. У доповідній студентів-комуністів Новоолександрійського інституту сільського господарства м. Харкова до політбюро ЦК КП(б)У наголошувалося, що “інститут у сфері радянської політики в сільському господарстві може виявити цілком неґативні результати, будучи за своєю організацією державою в державі та осередком наукового обґрунтування есерівсько-народницької ідеології... Науки суспільно-аґрономічні викладаються в дусі минулого, без змін і доповнень, викликаних трирічною пролетарською революцією та новим укладом речей... У такій реакційній атмосфері виховуються майбутні аґрономічні діячі пролетарської республіки”

Становище у вузах Катеринославщини було на кшталт Новоолександрійського. Так, завагітпропом губкому Рубач доповідав своєму керівництву, що “при читанні лекцій на найневинніші аполітичні теми лектори виявляли своє політичне обличчя, з

ясним відтінком меншовизму і есерівщини або кадетизму” Оскільки для неутралізації “неґативних явищ” комуністичні осередки не мали достатніх сил, то студенті-комуністи вийшли з пропозицією на засідання широкої колегії аґітпропу губкому, аби взагалі ліквідувати партійні організації у вищих учбових закладах і, таким чином, запобігти їх асиміляції, бо “впливу на безпартійну масу студентів на мають ніякого, а навпаки, підпадають під дрібнобуржуазний вплив старої професури та студентства, які в переважній більшості є дрібнобуржуазними за своїм соціальним складом і за своєю ідеологією”

Проте колегія вирішила зберегти партійні структури у вузах, а губком партії вирішив перейти в наступ. Розглядаючи стан справ у Гірничому інституті, він «визнав неприпустимим розширення прав професури в справі управління вузами».

Посилення адміністративно-насильницьких методів щодо вищої школи схвально оцінили керівники республіки. 17 березня 1922 р. політбюро ЦК КП(б)У, у свою чергу, доручило аґітпрому дати на місця директиву, яка б забороняла влаштування відкритих диспутів, тому що вони дають можливість вільно виступати опозиції проти радянської влади.

6 червня 1922 р. об'єднане засідання Президії ВУЦВК і РПК УСРР запропонувало Наркомосу провести спеціальну перевірку вищих учбових закладів, особливо розташованих у містах Правобережжя, “на предмет перегляду викладацького складу і направлення туди нових сил”

Врешті, 23 червня політбюро ЦК КП(б)У, після інформації наркома освіти Г. Гринька “Про політичні виступи професури”, приймає рішення такого змісту: “Запропонувати Наркомосу провести планове переведення тих професорів, які вносять найбільший розлад в академічне життя. Запропонувати губкомам прослідкувати, щоб місцеві господарські органи в жодному разі не перешкоджали б цьому переведенню, яке повинно бути здійснене з максимальною твердістю. Запропонувати Наркомосу і ДПУ застосувати, як один з репресивних заходів проти активістських елементів професури, вислання за межі федерації. За-

пропонувати Наркомосу і ДПУ при ліквідації виступів професури діяти узгоджено, інформуючи заздалегідь ЦК. Запропонувати Наркомосу звернути особливу увагу на Кам'янець-Подільський університет і обнови його викладацький склад». Таємним циркуляром ці директиви довели до відома губкомів партії «для ознайомлення і виконання»

Отже, за наказом політбюро ЦК КП(б)У відтепер Наркомосу й ДПУ доручалося ретельно слідкувати за поведінкою професури і взагалі «твердою рукою покласти край спробам якими б то не було засобами шкодити культурному будівництву», надто, коли такі спроби виходили від «українських націоналістів»

Архиважливе замовлення для ДПУ

Якщо теоретична розробка «операції» з депортації інтелігенції була здійснена партійним керівництвом, то вся підготовка і практична реалізація плану цілком поклалися на органи Державного політичного управління.

Після проведеної на початку 1922 р. реорганізації, престиж цієї організації дещо підупав через обмеження функцій і важкого матеріального становища співробітників органів. Згідно з новим законодавством, до компетенції ДПУ відносилось: придушення відкритих контрреволюційних виступів та вжиття негайних заходів для їхнього своєчасного попередження; боротьба зі шпигунством; охорона залізничних та водних шляхів сполучення; політична охорона кордонів; боротьба з контрабандою та незаконним переходом кордону, а також виконання спеціальних доручень Президії ВЦВК та Раднаркому з охорони революційного порядку.

При необхідності затримання осіб, причетних до контрреволюційних виступів, бандитизму, шпіонажу й т. ін. ДПУ та політвідділам, а також їх уповноваженим у повітах, надавалося право влаштовувати обшуки й арешти. Арешти підозрілих співробітниками каральних органів могли проводитися без спеціальної постанови Держполіуправління чи особливих ордерів по-

літвідділів, але протягом 48 годин обов'язково вимагалось отримати санкцію голови ДПУ чи політвідділу. Не пізніше, як через два тижні після арешту, затриманому мало бути пред'явлено звинувачення. Через два місяці з дня арешту, ДПУ зобов'язувалося звільнити арештованого або запросити президію ВЦВК на продовження терміну ізоляції, якщо того вимагали обставини. Право на власне винесення вироків, яке мала ВЧК, ДПУ не отримало. Усі справи тепер (політичні й цивільні) передавалися в суд.

Поряд з цим на початку 1922 р. погіршилось матеріальне забезпечення співробітників каральних органів. Підприємства, за умов госпрозрахунку, не могли відраховувати великих коштів у державну скарбницю, оскільки фінансова криза вкрай загострила дефіцит обігових засобів. У цей час голодувало більшість громадян республіки, але чекісти за період громадянської війни звикли до привілейованого становища й матеріальні нестатки сприймали більш хворобливо порівняно з іншими соціальними верствами. Почався масовий відтік людей з органів (штати скоротились із 34 тисяч у 1921 р. до 18 тисяч станом на 1 квітня 1922 р.). Такі тенденції не могли не хвилювати тодішнє керівництво.

4 липня 1922 р. Ф. Дзержинський звернувся до ЦК РКП(б) з проханням забезпечити на належному рівні фінансове і продовольче постачання працівників ДПУ. Для останніх, аби підкреслити свою вагомість у політичних структурах радянської системи, необхідно було провести широкомасштабну операцію, якою і стала депортація інтелігенції. Як бачимо, у даному випадкові інтереси ДПУ цілком збіглися з інтересами правлячої партії.

Вельми поспішно чекісти почали готувати списки кандидатів на вигнання. На 3 серпня 1922 р. в Україні на обліку в ДПУ перебувало 77 чоловік, серед яких були С. Єфремов та В. Чехівський. Але найбільшу групу становили викладачі вищих учбових закладів Києва, Харкова, Катеринослава та інших міст республіки — І. Красуський, Я. Столяров, М. Довнар-Запольський, Л. Вітухов, В. Бабкін, Г. Секаль, К. Хронович, С. Трефільєв, Коршун, Звіняцький, Валя-

шко, Жуковський, Марченко, Вегнар, Брант та інші.

Тепер чекали лише команди від ЦК, і таку команду дала XII партконференція РКП(б), яка працювала з 4 по 7 серпня 1922 р. Доповідь про антирадянські партії й течії виголосив Г. Зінов'єв. Сутність його виступу зводилась до того, що за умов НЕПу партія не може піти на політичні поступки, як це вона зробила в економічній сфері. А відтак політичний наступ у царині ідеології повинен продовжуватися, й партія не має жодних підстав, щоб відмовлятися від репресивних заходів.

Обговорення показало, що філософію доповіді Зінов'єва розділяє переважна більшість делегатів. Пропозиція голови Наркомзему РСФРР Н. Осинського "не рубати з плеча, як це робили в епоху військового комунізму", а йти "шляхом суспільного завоювання", викликала масу негативних емоцій. Його точку зору назвали небезпечним для даного моменту ухилом, який вказує на "крайній лібералізм"

Як наслідок, у резолюції конференції недвозначно заявлялося, що оскільки антирадянські партії "намагаються використати радянську легальність у своїх контрреволюційних інтересах і тримають курс на "вростання" у радянський режим, який вони сподіваються поступово змінити в дусі буржуазної демократії і який, за їх розрахунками, сам іде до неминучого буржуазного переродження", то конференція вважає, що "не можна відмовлятися і від застосування репресій не тільки щодо есерів та меншовиків, а й щодо «політиканствующих» верхівок мнимо-безпартійної, буржуазної інтелігенції, яка для своїх контрреволюційних цілей зловживає корінними інтересами цілих корпорацій, і для яких справжні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т. ін. є тільки пустим словом, політичним прикриттям.

Репресії, які неминуче не досягають мети, будучи спрямовані проти класу, що піднімається (як, наприклад, свого часу репресії есерів і меншовиків проти нас), диктуються революційною доцільністю, коли йдеться про придушення тих відживаючих груп, які намагаються захопити старі, відвойовані в них пролетаріатом, позиції"

Через три дні після закінчення конфе-

ренції, 10 серпня, ВЦВК видав декрет "Про адміністративне виселення", який забезпечував правову основу висилки. Згідно з цим законодавчим актом, при НКВС створювалась особлива комісія, яка одержувала право без суду висилати осіб, причетних до "контрреволюційних виступів... закордон або у певні місцевості РСФРР в адміністративному порядку"

6 вересня 1922 р. подібну постанову прийняв і ВУЦВК з тією лише різницею, що "причетних до контрреволюційних виступів" висилали "закордон або у певні місцевості України"

У другій половині серпня почалися масові арешти кандидатів на вигнання. Керівництво республіки майже щоденно інформувало Москву про масштаби "операції" в Україні. Як тільки траплялася затримка рапорту, реакція центру була миттєвою.

«У звідомленні колеї ДПУ Леніну за 26 серпня читаємо: "Нових відомостей про результати операції по Петрограду і Україні не надходило. Україні зроблена повторна пропозиція поспішити з відповіддю про результати"

Тим часом селекційна робота тривала. 4 вересня політбюро ЦК КП(б)У доручило секретаріату ЦК спільно з Балицьким ще раз перевірити списки арештованих, що підлягали депортації. Особливе занепокоєння в керівництва республіки викликали Кам'янець-Подільські інститути. Я. Ряппо доручалося навіть підготувати спеціальну доповідь про можливість перенесення кам'янецького ІНО в Київ, а Балицькому наказувалося посилити нагляд за інститутом та прискорити переведення викладацького персоналу в інші регіони.

Хоча чекісти переживали "гарячі" дні, проте вони знову відчули, як і в роки громадянської війни, свою вагомість у політичних структурах нового режиму. Стало зрозумілим, що, захопивши насильно владу, комуністи не зможуть її втримати, не поширюючи насилля на всі сфери людських і державних відносин. А це обіцяло гарні перспективи для каральних органів, принаймні на період до зміни політичної влади.

Віктор Адамський.

ТЕРНИСТИЙ ШЛЯХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

«Мово!... Пресвятая Богородице мого народу! З чорнозему, з любистку... з дніпровської води, від зорі і місяця народжена...»

яничарами в степу піймана... В рабство за безцін на торговищі продана... Повернися до нашої хати, звідки тебе вигнано...»

Катерина Мотрич.

Здається, трудно було б підшукати більше промовистих прецедентів, ніжних, любих і болючих сентиментів про нашу мову, майстерно сплетених з «любистку»... «євшан-зілля»... «дніпровської води»... «під сяйвом золотисто-небесним» та колючою терниною «зловісного валуєвського терновища», де «чорнополх звиродніння» й «будяками бездуховности», «осот безпам'ятства», «блекота запроданства», де мова за ребро на гак повішена дітьми-покруччями» на «хресті мук розп'ята», де «...диявол справив моторошне весілля...», що їх Катерина Мотрич своєю щирою українською душею сплела у тернистий вінок

історичної реальності нашої рідної мови. Вона дарує його сумлінню своїх земляків у сучасній Україні, та який треба також покласти на совість усіх українців у діяспорі. І то конче для «спасіння» тут нашого українства.

- «Стаю перед тобою на коліна і за всіх благаю: прости нас, грішних... повернися до нашої хати... Воскресни! Повернися, возродися... возвелич, порятуй народ її на віки!» - закінчує вона свою палко-сердечну молитву до Богородиці і до НАС!

Здається, що немає в цілому світі такої зворушливої молитви до мови, будь-якою мовою. І, це не диво, бо ж хоча й не одна мова, що зникла з лиця землі, то ні одна з них не зазнала такого жорстокого переслідування й терору, як зазнала наша українська мова впродовж довгих століть. І то від кожного окупанта і всякими способами, включно до актів офіційної заборони державою і церквою. Тому ж саме, кожен себе шануючий українець, а головне наші духовники і вчителі, повинні конечно їх знати і

*Микола Зеров,
історик, літературознавець, поет.
Родом
з Полтавщини.
Заарештований
советською владою
і засуджений на 10
років ув'язнення.
Засланий
на Соловки.
Загинув на засланні.
В Австралії
в його пошану
названо
Лекторат
україністики
ім. М. Зерова
в Монашському
університеті
в Мельбурні.*

ознайомлювати з тернистим шляхом нашої рідної солов'їної мови української своїх парафіян, учнів, друзів і сусідів. Із шляхом, який розпочався вже був введовзі після лихоносної Переяславської Угоди (1654), та далеко ще до бою під Полтавою (1709), за царя Пйотра I, який «відкрив Росії вікно в культурну Європу»:

- 1690 - Російська Православна Церква заборонила «кієвські новия книги», писані тодішньою українською мовою, а на авторів (а між ними і Петра Могили) кинули «проклятво і анафему».

- 1720 - Петро I заборонив друк книжок українською мовою, «щоб від російської ніякої різниці і окремого наріччя в них не було».

- 1753 - Заборонено українську мову в Києво-Могилянській Академії.

- 1769 - Російська Православна Церква заборонила друк «Букваря».

- 1775 - Після зруйнування Запорозької Січі закрито українські школи по всіх полкових канцеляріях.

- 1784 - Києво-Могилянську Академію вповні переведено на російську мову.

- 1786 - Наказано в усіх церквах читати молитви виключно російською мовою, як також у всіх школах.

1789 - Польський Сейм заквив усі українські школи та вповні заборонив навчання української мови в усіх школах.

- 1809 - Закрито Руський Інститут Львівського Університету.

1811 - Закрито Києво-Могилянську Академію.

1817 - Вийшла постанова про виключне вживання польської мови по всіх школах західньої України.

- 1847 - Розгромлено Кирило-Методіївське Братство.

- 1862 - Заборонено організовані українською інтелігенцією безплатні українські школи.

- 1863 - Видано Валуєвський указ про заборону друку українських книжок та їх ввозу з-за кордону. Лихозвісне українцям: «Української мови ніколи не було, немає і бути не може».

- 1864 - Видано «статут», щоб навчання в усіх початкових школах провадити лише російською мовою.

1876-Вийшов горезвісний «Емський указ» із повною забороною українських книжок, перекладів, текстів до нот та українського театру.

- 1881 - Російська Православна Церква заборонила церковні проповіді українською мовою по всій Україні.

- 1884 - Заборонено українські театри по всіх «Губерніях» України.

- 1892 - Заборонено перекладання російських книжок на українську мову.

- 1895 - «Главное Упражненіє» заборонило українську дитячу літературу, навіть прихильну Росії змістом.

- 1908 - Вийшов указ про шкідливість української культури й освіти з огляду на загрозу для імперії.

- 1914 - Після «визволення» Галичини і Буковини російськими арміями «з-під австрійського поневолення» заборонено українську пресу, зруйновано бібліотеку Наукового Товариства ім. Тараса Шевченка, але «не чіпали» німецьких, польських, жидівських та інших інституцій.

1933 - Вийшов польський закон про обмеження української мови в адміністрації, суді, школах т.і. У висліді із 2532 українських шкіл у 1922 і 1929 їх залишилося тільки 749.

1933 - Сталін наказав ліквідувати «українізацію».

- 1938 - Заведено обов'язкове навчання російської мови по всій Україні.

- 1958 - Вийшов закон про необов'язкове, а «за бажанням» учнів, навчання української мови в Українській ССР.

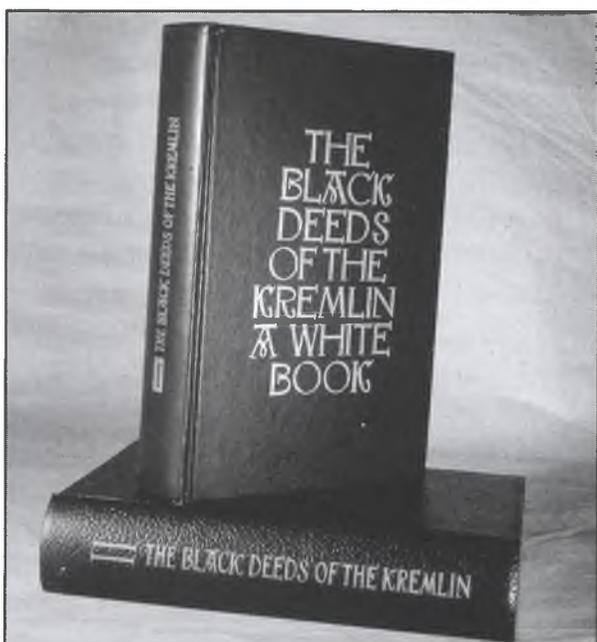
- 1960 - 1980 - «Ленінська національна політика» в Україні спрямована на повну ліквідацію українського друкованого слова в Україні між 2005 та 2010 роком.

- У Польщі число українських шкіл зменшилось із 152 до 29.

- У Чехословаччині число українських шкіл зменшилось із 300 до 20, а «українців» з 200000 на 40000.

- У Румунії закрито українські школи і ліцеї, а українців зменшилось із 840000 на 159000.

Євген Рослицький.

Іван Дубинець, український вчений, доцент Київського університету. Емігрував до Америки, підготував до друку два великих томи англійською мовою «Чорні діла Кремля в білій книзі». Не побачивши своєї праці, загинув трагічно за невідомих обставин в Нью-Йорку – отруєння газом в своєму помешканні. Ці книги вийшли в світ після його смерті.

Филипович Павло (1891-1937), поет і літературознавець родом з Київщини, закінчив Колеґію П. Ґалаґана в Києві й історико-філологічний факультет Київського університету (1915). З 1920р. до ув'язнення був професором Київського університету з історії нової української літератури; друкуватися почав з 1910 російською мовою під псевдом Зорев; з 1917 писав по-

українськи. Як поет, Филипович належав до групи неоклясиків, позиції яких захищав у «літературній дискусії» 1925. Його невеликий літературний доробок — дві збірки поезій: «Земля і вітер» (1922) і «Простір» (1925), відзначаються високою літературною культурою, глибиною думки й досконалістю форми.

Ранні його вірші позначені символізмом,

поетику якого Филипович засвоїв, ще пишучи російською мовою. Філософськими підвалинами його поезії є насамперед людина, її місце в природі й історії. З цього походить його виразний універсалізм, тяжіння до безмежних, майже космічних просторів («Дивись, дивись, безмежні перелог»). Прикметне для його поетичного мислення також уміння конфронтувати сучасність з далеким минулим і майбутнім. Важливіші літературознавчі праці П. Фили-

повича: «Шевченко і декабристи» (1926), «Пушкін в українській літературі» (1927), «Українське літературознавство за 10 років революції» (1928), «З новітнього українського письменства» (1929, про творчість І. Франка, Лесі Українки, О. Кобилянської). 1935 року заарештований і засланий на Соловки, де загинув за невідомих обставин. Після XX з'їзду КПСС реабілітований. Найповніше видання поетичної спадщини Филиповича «Поезії», Мюнхен 1957

Лесь Курбас - визначний організатор театрів, режисер, родом з Тернопільщини. Закінчив факультет філософії у Віденському університеті, театрального мистецтва - у Німеччині. Працював у театрах Києва і Харкова. В 1933 р. був усунутий від театральної діяльності, засуджений за націоналізм, засланий на Північ. Пропав безвісти на засланні.

КУРБАС ЛЕСЬ (1887- ?) — актор і режисер величезного таланту, родом з Галичини. Вперше виступив у гуцульському театрі Гната Хоткевича, потім працював у львівському театрі “Бесіди”, далі - в театрі М. Садовського в Києві.

Восени 1917 р. постав “Молодий театр” під керівництвом Леся Курбаса (1887- — дата смерті невідома, бо згинув на засланні). Курбас створив гурток ентузіастів і ще в 1916 р. почав з ними працювати над постановкою клясичної трагедії “Цар Едіп” Літом 1917р. гурток з успіхом поставив “Базар” Винниченка, і це вирішило долю постійної трупи.

В першому сезоні “Молодий театр” мав реалістично-символічно-побутовий репертуар (“Чорна пантера” Винниченка, “Осінь”, “При світлі ватри” О. Олеся, “Танець життя” Жулавського, “Молодість” Гальбе). Після літа в Одесі, “Молодий театр”, підтриманий Театральною Радою, відкрив сезон в Києві в дальших пошуках театральності (“Затоплений Дзвін” Гауптмана, “Горе брехунові” Грільпарцера, театралізація вертепного дійства, “Кандіда” Бернарда Шова та “У пуці” Л. Українки). Але епохальною виставою став “Цар Едіп”, де вперше принцип суцільного ритму знайшов утілення в масових хорових сценах.

З приходом советської влади в Україну в 1919 р., „Молодий Театр” змусили злитися з Державним Драматичним Театром. Примусове співробітництво Курбаса і Загарова не могло бути плідним, бо вони мали різні мистецькі цілі в театрі. Зовнішні обставини також не сприяли праці. З приходом армії Денікіна в Київ театри були закриті. Частина з них (Загаров) виїхала до Кам'янця Подільського, де був український уряд, інші подались на провінцію. На весні 1920 р. советська влада змусила всіх театральних мистців об'єднатись у Театр ім. Шевченка.

Використавши традиційне Шевченківське свято, Лесь Курбас поставив об'єднаними силами акторів колишніх Молодого і Державного Театрів поему „Гайдамаки”, скомпонувавши її в 3-х актах. Хори, музика, пантоміма були органічними чинниками вистави. Критика (П. Рупін) зазначила, що „Гайдамаки” — клясична вистава нового українського театру. Однак обставини змусили Курбаса залишити Київ.

Під назвою „Київський Драматичний Театр” він з групою послідовників переїхав влітку 1920 р. в Білу Церкву, а потім в Умань, де поставили „Макбет” Шекспіра.

У січні 1922 року постало „Мистецьке Об'єднання „Березіль”, тобто новий театр, директором і режисером якого залишався Л. Курбас до його ліквідації Москвою та до його арешту і заслання в Сибір у 1933 році.

Володимир Блавацький у своїх спогадах, надрукованих у «Мурі» (1946, кн. I, стор. 90-103) писав:

“Усім, хто коли-небудь зустрічався в творчій праці з Л. Курбасом, не вільно мовчати про того, хто створив новий тип українського актора, що володіє всіма засобами новітнього сценічного мистецтва, хто створив театр, який нарівні з найпередовішими театрами світу шукав і знаходив нові форми і новий зміст вияву своєї творчості, хто нарешті вивів український театр із загумінкового етнографізму на широкі шляхи творчості всесвітнього масштабу. У ряді великих реформаторів європейського театру Лесь Курбас займає не останнє місце...”

Другий відомий режисер Вал. Інкіжіпов в інтерв'ю з журналом “Україна і Світ” (зош. 14) так характеризував Л. Курбаса:

«Мрія Курбасова полягала в створенні ук-

раїнського театру, як театру якості, кругозору європейського охоплення, ба навіть світового. Він хотів повністю і без сліду знищити інстинкт національної меншеварто-сти. Він хотів, з другого боку, щоб актор набув техніки, щоб звук, матеріальне оформлення, щоб усі компоненти нового театру ліквідували “квасний патріотизм”, а разом з тим, стали виразом українського генія...

Тягар його існування був неуявлений. Йому весь час доводилося бігати до урядових чинників, захищати театр...”

Але, зрештою, Москва не могла цього стерпіти і його знищила. Десь у середині 30-х років у Києві поширилася чутка, що геніяльного українського режисера примушено працювати на далекій півночі поронником. В такій ролі представив його Юрій Клен у своїй епопеї “Попіл імперій”:

*...Спитав я: «Хто ти?» - і відказав він глухо:
«Був з мене Мельпомени вірний жрець,
Що не достежив, звідки вітер дмуха,
Тому чекаю тут на свій кінець.
Бо я втіляв і радощі, і журби
У постатях мінливих на кону.
Тобі відоме це ім'я: Лесь Курбас.
Сам Аполлон надяг мені вінець.
А нині теж до мене линуть юрби.
Туди й сюди хиткий порон жену.
Хароном я зробивсь у царстві тіней.
Свою жорстоку долю не клену.
Не жду визволення, не жду відміни,
Бо знаю: не вернеться назад
Ніхто з цієї мертвої країни”.
Біль серце обкрутив мені, як гад.
Не розумів я тих страшних містерій.
Я знав – був Курбас лицарем без вад,
А Сінклер з Кайзером в Есесесері
Собі проникливого тлумача
Знайшли в тім геніяльнім режисері.
Хто ж і за що підніс над ним меча?
Де, де і як до тої таємниці
Знайти мені, немудрому, ключа?
Невже є злочином, який з дзвіниці
Гуде, отой від Бога даний хист?
Хіба ж його повинен у в'язниці
Спокутувати майстер і артист?*

(Проф. Євген Онацький, Українська Мала Енциклопедія, кн. 6. Буенос Айрес, 1960р.

Л. Івченко-Коваленко, Енциклопедія для молоді, Бавнд Брук, Н. Джерсі, США, 1971р.).

Микола Куліш. Родом з Херсонщини. Однодумець Хвильового. Працював разом з Лесем Курбасом. Визначний драматург, написав багато театральних творів, таких як «Прощай село», «Маклена Граса», «Народний Малахій». Ці твори були гостро критиковані владою.

У 1934 р. Микола Куліш був арештований і засланий на Соловки. Помер на засланні.

Косинка Григорій (1899-1934), письменник, родом з Київщини, член Київських літературних організацій «Ланка» і «Марс». Перше оповідання «На буряки» надрукував 1919 р. в газеті «Боротьба». Пізніше вийшли збірки його оповідань (деякі з них кількаразово перевидані) та окремі оповідання: «На золотих богів» (1922), «Мати» (1925), «За ворітьми» (1925), «В житах» (1926), «Політика» (1927), «Вибрані оповідання» (1928). «Серце» (1929). «Циркуль» (1930). Офіційна советська критика гостро нападала на Г. Косинку, закидаючи йому «куркульську ідеологію», «контрреволюцію» і «бандитизм». У 1934 р. за постановою Військової колегії Верховного Суду СРСР Г. Косинку засуджено з вироком «на розстріл».

В українську літературу доби відродження 1920-30-их рр. Косинка увійшов, як один з визначніших прозаїків, у творчості якого всебічно відбилися рухи і настрої селянства часів визвольної війни 1917-21 рр. З одного боку, Косинка є продовжувачем традиції української імпресіоністичної но-

велі М. Коцюбинського, С. Васильченка, В. Стефаніка, з другого — він споріднений стилем (орнаменталізм, елементи експресіонізму) з сучасниками (Хвильовий), але при тому не є епігоном українських імпресіоністів (як любила визначати його марксистська критика), маючи свій власний стиль.

Іван Кулик, письменник, політичний діяч, дипломат. Був на дипломатичній місії в Канаді і Польщі. Один з засновників Спілки Письменників Радянської України. Звинувачений в націоналізмі. Розстріляний 1934 року.

Лука Келембет, звинувачений як агітатор проти держави, як елемент, що агітував за незалежну Україну, як петлюрівець, прославляв Мазепу - під такими мотивами арештований і засуджений, був засланий у Якутію.

Ярошенко (псевдо Воляр) Володимир (1898-1937), поет-символіст і прозаїк родом з с. Яхники Лохвицького повіту на Полтавщині. Закінчив реальну школу і вчився в Київському комерційному інституті. У 1921-23рр. учителював. Належав до літературних організацій «Ланка», «Марс» і «Плуг». Починав писати російською мовою (зб. «Стихи», 1917), потім перейшов на українську.

Окремими виданнями вийшли збірки поезій: «Світотінь» (1918), «Луни» (1919), «Що й до чого», «Через решето» (1924), «Божа кооперація», «Добре роби — добре й буде» (1925); книгу оповідань і повістей: «Кримінальна хроніка» (1927), «Гробовище» (1928).

1937 року заарештований і розстріляний.

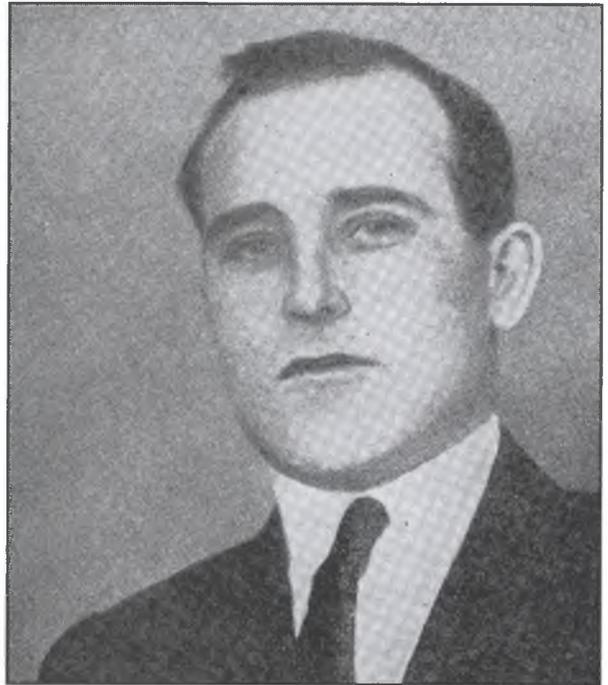

Шкурупій Ґео (справжнє ім'я Юрій, 1903-37), поет і прозаїк родом з м. Бендер (Басарабія), один з організаторів Асоціації панфутуристів (пізніше - «Нова генерація»), друкуватися почав 1920 р. (альманах «Гроно»). Твори Шкурупія друкувалися в журналах, газетах, альманахах: «Вир революції», «Шляхи мистецтва», «Ґлобус», «Ґроно», «Семафор у майбутнє», «Життя й революція», «Нова генерація», «Червоний шлях», «Літературна газета» та інші 36 поезій: «Психетози» (1922), «Барабан» (1923), «Жарини слів» (1925), «Море» (1927), «Для друзів-поетів — сучасників вічності» (1929); оп.: «Переможець дракона», «Пригоди машиніста Хорпа» (1925), «Штаб смерти» (1926), «Січневе повстання» (1928), «Зруйнований полон», «Страшна мить» (1930), «Монгольські оповідання» (1930); повісті й романи: «Двері в день» (1929), «Жанна-батальйонерка» (1930), «Міс Андрієна» (1934). 1934 р. заарештований, загинув в ув'язненні за невідомих обставин.

Плужник Євген (1898-1936), поет, народився на Вороніжчині, в селянській родині. Вчився в Київському Ветеринарно-зоотехнічному Інституті, потім у Театральному Інституті ім. М. Лисенка і, не закінчивши навчання, вчителював на Полтавщині. З першими віршами виступив 1923 р. в журналі «Глобус», пізніше друкувався в журналах «Нова Громада», «Червоний Шлях», «Життя й Революція» та ін. У 1923-28 рр. належав до літ. угрупувань «Аспіс», «Ланка» й «Марс». Автор збірки поезій «Дні» (1926), «Рання осінь» (1927) і виданої посмертно в Авґсбурзі на еміґрації «Рівновага» (1948), як також роману «Недуга» (1928). Поезію Плужника, глибоко інтимну і контемплативну, з нотками песимізму і скепсису, офіційна літературна критика сприйняла вороже, визнаючи її як «лірику болю й безсилої віри» (Ю. Савченко), «ліричні приморозки» (Ф. Якубовський). Зокрема гострого засудження зазнав роман Є. Плужника «Недуга», що в ньому офіційна критика знаходила «розгубленість», «западницькі мотиви й настрої». Дві п'єси Плужника «Професор Сухораб» (1928) й «У дворі на передмісті» (1929) були друковані тільки в журналі; третя написана 1931-33 рр. під неустійненою назвою («Шкідники», «Змова в Києві», «Брати») не була друкована. Імпресіоністичній творчості Плужник притаманний щирий ліризм, майстерна поетична мова й досконала форма, що поставило дорібок Плужника на рівень кращих досягнень української поезії 1920-30-их рр. Заарештований разом з іншими українськими

письменниками у 1934, Є. Плужник був засуджений 25.3. 1935 до розстрілу, з заміною вироку на 10 літ ув'язнення на Соловках, де помер 2.2. 1936 року.

Досвітній Олесь (1891 — рік смерті невідомий), письменник, родом із Слобожанщини; під час світової війни за революційну пропаґанду серед вояків був відданий до польового суду, але втік із тюрми й через Монголію й Китай еміґрував до США, звідки через Японію повернувся 1918; брав участь у війні 1919-20 рр. на большевицькому боці. Літературну діяльність почав у 1920 р., з 1926 р. один із найближчих однодумців М. Хвильового у Вапліте; на вимогу ЦК КП(б)У за націоналістичний ухил був виключений із неї разом із М. Хвильовим і М. Яловим. В 1930-их рр. був засланий і помер на засланні. 1956 року ухвалено перевидати деякі його твори.

Олесь Досвітній — автор оповідань «Новелі» (1920), зб. «Тюнгуй» (1924), «На чужині» (1925), зб. «Алай» (1927) та інші; романів «Американці» (1925), «Гюлле» (1927), «Хто?» (1927), «Нас було троє» (1927) й ін. Твори Досвітнього, не відзначаючись мистецькою досконалістю, були цікаві елементами мандрівницького жанру, екзотикою (дія здебільша відбувається в різних країнах Азії) й цим вносили нове в тодішню українську прозу.

Слісаренко Олекса, справжнє прізвище Снісар (1891-1937), поет і прозаїк. Народився в с. Шиповатому на Харківщині в родині лимаря, вчився в Кучерівській та Харківській с.-г. школах, з 1912 працював агрономом, у 1914-17рр. був в армії. З 1917 жив у Києві, у 1920-их рр. переїхав до Харкова, де був якийсь час головним редактором в-ва «Книгоспілка» і в 1928-29рр. співредактором журналу «Універсальний Журнал». З першими віршами виступив 1910-11рр. в студентському журналі «До праці» і в журналі «Рілля». У Києві пристав до угруповань українських символістів «Біла Студія» і «Музагет». Перша збірка символістичних поезій Слісаренка, писаних під впливом О. Олеся, П. Тичини, К. Бальмонта й інших російських символістів і позначених деякими елементами експресіонізму, вийшла 1919 під назвою «На березі Кастальському». Згодом Слісаренко пристав до угруповань панфутуристів «Аспанфут» і «Комункульт» і видав збірку футуристичних віршів «Поеми» (1923). У названих збірках, як і в книзі вибраної лірики 1911-27 років п. н. «Байда» (1928), Слісаренко виявив увагу до поетичного слова й майстерної форми. З 1924 почав працювати у жанрі прози й видав понад 20 книг гостро-сюжетних, писаних за зразком англійських і американських новель, оповідань, повістей і романів кримінально-пригодницького жанру: «Бунт» (1928), «Зламаний гвинт» і «Чорний ангел» (1929) та «Хлібна ріка» і «Страйк» (1932). Теми й сюжети прозових творів Слісаренка взяті головню з дорев. і рев. українського життя, їх герої — «маленькі», «сірі» люди в зу-

стрічі з революційними подіями. О. Слісаренко писав також вірші й оповідання для дітей. У 1931 видав під псевдом Омелько Буц містифікаційну «Посмертну збірку творів». Вибрані твори Слісаренка були видані 1930 р. у 3 тт. і повна збірка творів 1931-33 рр. у 6 тт. Пов'язання Слісаренка з символістами і футуристами, його активна участь в літературних організаціях «Гарт» і «Вапліте», а особливо гостра відповідь М. Ґорькому 1927 за відмову видати переклад роману «Мати» українською мовою, накликали на Слісаренка репресії. Заарештований 1935, О. Слісаренко був засланий на Соловки і розстріляний 1937р. під час вивозу звідти чи в одному з північних концентраційних таборів.

Йогансен Майк (1895-1937/38), поет, прозаїк, сценарист, теоретик літератури і мовознавець, чл. «Вапліте». Збірка поезій «Д'горі» (1921), «Революція» (1923), «Пролог до комуні» (1924), «Крокове коло» (1923), «Доробок» (1924), «Ясен» (1930), «Поезії» (1933). У прозі Йогансен виявився цікавим експериментатором, стосуючи засоби «учуднення» та гумористичного зафарблення сюжету. Збірка оповідань «17 хвилин» (1925); «Подорож доктора Леонардо по Слобожанській Швейцарії» (1928), де «героєм є пейзаж ріки Дінця» (Глобенко), становить комбінування різних жанрів; «Подорож людини під кепі» (1932) й ін. З ділянки теорії літератури — «Елементарні закони версифікації» (1922), «Як будувати оповідання» (1926).

Як мовознавець Йогансен, учень Булаховського й Синявського, працював у фонетиці (опис літ. і діалектної української вимови, зокрема с. Шишаки на Миргородщині) й словництві (рос.-укр. словник у співпраці з Наконечним, Німчиновим і Ткаченком, рос.-укр. словник приказок у співпраці з Млодзінським). М. Йогансен брав участь у складанні проекту українського правопису 1928 р. і виготовував проект латинізації українського письма. Заарештований за «єжовщини», Йогансен помер на засланні 1937 або 1938 р.

Савченко Яків (1890-1937), поет і літературний критик. Народився на Лохвиччині в селянській родині. Вчився в Київському Університеті, потім учителював на Сумщині. Перший вірш був надрукований у львівській «Ілюстрованій Україні» (1913). У 1917-26 рр. друкувався в ж. «Шляхи», «ЛНВ», «Універсальний Журнал», «Мистецтво», «Глобус», «Життя й Революція», «Гарт». Автор зб. «Поезії, кн. I» (1918), «Земля» (1921). З половини 1920-их рр. перейшов на літ. критику: зб. ст. «Поети й белетристи» (1927), «Доба й письменник» (1930) та публіцистику — зб. ст. «Азійський Апокаліпсис» (1926), «Проти реставрації греко-римського мистецтва» (1927), спрямовані з тогочасних режимних позицій проти ідей і поглядів М. Хвильового й М. Зерова. Був також автором книги про О. Довженка «Народження українського радянського кіно» (1930). У поезії розпочав від оспівування національно-визвольної рево-

люції, перебував якийсь час під впливом франц. (С. Маллярме) і рос. символізму (Ф. Сологуб) і став символістом тичинівського типу з його неоромантикою і рев. патетикою. Як редактор «Літ.-Критичного Альманаха» (1918) й один із засновників «Музагету», Савченко належав до основоположників українського символізму. Якийсь час співпрацював з панфутуристами. Перейшовши на літ. публіцистику і ставши провідним чл. літ. організації «Жовтень» та ВУСПП, дотримувався у своїй діяльності офіційної позиції і настанов, виступаючи проти неоклясиків і ваплітян. Заарештований у середині 1930-их рр. і згодом розстріляний. Про творчість Савченка писали: А. Ніковський (у зб. «Vita Nova», 1920), М.Зеров, Ю. Меженко, Д. Загул, О. Дорошкевич й інші.

Загул Дмитро (*1890), поет, родом з Буковини; з 1915 в Києві, належав до групи символістів «Музагет» (1919), пізніше до спілки «Західня Україна»; заарештований бл. 1935 р., дальша доля невідома. Друкуватися Загул почав 1907 р. Збірки поезій: «З зелених гір» (1918), «На грані» (1919), «Наш день» (1925), «Мотиви» (1927); переклади з Гете («Фавст»), Шіллера, Гайне, Бальмонта, Байрона й ін.; підручник «Поетика» (1923).

Микитенко Іван (1897-1937), письменник, публіцист і сов. громадський діяч родом з Херсонщини, один з визначних організаторів сов. літератури 1920-30-их рр.: керівник одеської філії «Гарт», один з керівних діячів ВУСПП (1927-32), Орг. комітету (1932-34) і (з 1934) Правління Спілки Письменників України, учасник міжнар. ком. конгресів «захисту культури» (1934, 1937) та ін. Літературну діяльність почав 1922 р., буди студентом Одеського Медичного Інституту (закінчив студії в Харківському Медичному Інституті 1927), в жанрах поезії, прози й публіцистики, визначився пізніше як прозаїк і гол. драматург. Перша збірка оповідань «На соняшних гонах» (1926), повість на тему спілки міста з селом «Брати» (1927), гумористичне дитяче оповідання «Гавриїл Кириченко - школяр» та ін. Найвизначніші твори Микитенка в прозі написані на тему советського перевиховання безпритульних: «Вуркагани» (1928) і роман «Ранок» (1933). Перші його п'єси («На родючій землі», «Іду», 1925) успіху не мали; славу провідного советського драматурга, висуненням якого на перше місце скористувалися для того, щоб усунути з театру тих, що ухилялися від партійної лінії (М. Куліш, Я. Мамонтов та ін.), принесла Микитенкова п'єса «Диктатура» (1929), написана на тему колективізації українського села (наслідування «97» М. Куліша). Поверховна символіка, патетика і часом дотепний гумор робили п'єсу ефект-

ною на вподобу партійного активіста, і Микитенко скоро увійшов у репертуар усіх українських і багатьох театрів СРСР. Усі наступні його п'єси, як і «Диктатура», написані на замовлення і були сценічною ілюстрацією чергових партійних рішень: виховання советських кадрів — «Кадри» (ін. назва «Світить нам, зорі», 1930), піднесення видобутку вугілля в Донбасі — «Справа честі» («Вугілля», 1931), побудова Дніпрельстану — «Дівчата нашої країни» (1932). Остання п'єса мала найбільший успіх на советській сцені, якого не мали вже наступні: «Бастилія Божої матері» (1933), «Дні юности» (1935-36), «Маруся Шурай» (1935), коли в советській драматургії висунулися вже О. Корнійчук, І. Кочерга та ін. Найкраща з мистецького погляду п'єса М. «Сольо на флейті» (1933-36), що була задумана як офіційна сатира на поваленого вельможу, перетворилася на сатиру на всю советську систему й була заборонена. Попри те, що Микитенко ні в чому від партійної лінії не відхилявся, за ежовщини він був розстріляний і всі його твори були вилучені з ужитку. 1956 р. І. Микитенка реабілітували і поновно перевидали майже всі твори.

Микола Леонтович (1877-1921). Видатний український композитор Микола Леонтович був творцем клясичних обробок українських народних пісень, займає виїнятко-

ве місце не тільки в українській, але також у всесвітній хоральній літературі. Спадщина його охоплює понад 150 хорових творів на основі текстів і мелодій українських народних пісень та чотири оригінальні хорові композиції. Висока ідейність та блискуча майстерність його творів здобула йому світову славу, а у світовій музиці він відомий як творець жанру витонченої хорової мініатюри. Зокрема важливе місце займає його творчість на релігійно-церковному відтинку: канти, щедрівки, молебень та повна „Служба Божа”

Леонтович першу Службу Божу українською мовою продиригував 22 травня 1919 р. в Києві, у Миколаївському Соборі, що його збудував гетьман Іван Мазепа. А його безсмертний „Щедрик” перебрали навіть американці та канадці.

Трагічною була смерть Миколи Леонтовича, він загинув уночі 23-го січня 1921 р. з рук чекіста. Український нарід утратив того, який був мистцем української пісні і вдягнув українську народну пісню в партесну ризу й фуґоподібну форму. Микола Леонтович перший створив українською мовою літургійний спів, будуючи на мелосах української народної, багатоголової творчості. Крім того, М. Леонтович брав активну участь у політичному і церковному житті в час національної революції в 1917-1920 роках, тому він був невігідним Москві, яка й учинила ганебний злочин, пустивши в груди кулю чекіста в домі батька, священика о. Дмитрія.

МЕЛЬНИК ВАСИЛЬ КАЛІСТРАТОВИЧ.

Навчався в 7 класі Малинської гімназії, заарештований влітку 1920 р. Розстріляний без суду та слідства при допиті. Його катували з вимогами повідомити місце знаходження старшого брата полковника Мельника Івана. Напевне, він і не знав, де той перебував, оскільки Василь востаннє бачив брата у 8 років. Розстріляний в 15 років лише за те, що його прізвище було Мельник. Відомостей в архівах про його діло не знайдено, але ще живі свідки його катувань і страти.

МЕЛЬНИК ОЛЕКСАНДЕР КАЛІСТРАТОВИЧ.

Під час арештів батька і братів (1930 р.) переховувався у знайомих. Молодший брат Костянтин виготовив йому документи, в яких змінив рік, місце народження та ім'я й по батькові: він став Мельником Олександром Полікарповичем, 1916 р.н., місце народження - Чернівці (на той час територія Румунії). За цими документами Олександр Калістратович працював на різних роботах і одночасно вчився на Робфаку. Після закінчення Робфаку вступив до Інституту залізничного транспорту, м. Харків. Після закінчення інституту в 1939 році був направлений на роботу в м. Кременчуг, де працював інженером на Крюковському вагоноремонтному заводі. В цьому ж році оженився. В 1940 р. народився син. Коли почалася війна, одержав бронь, але евакуюватись не встиг. Під час німецької окупації працював на тому ж заводі. При визволенні міста Кре-

менчуг радянськими військами був заарештований по звинуваченню "измена Родине". Постановою військового трибуналу був засуджений на 7 років позбавлення волі. Відбував покарання в концтаборі за Полярним Колом, м. Дудинка, на будові залізниці.

Після повернення з концтабору працював в м. Києві, завідував відділом реставраційних науково-дослідних майстерень (Міністерство культури).

Помер у 1988 р. Син - Мельник Гарій Олександрович, проживає в Києві, працює в Інституті електрозварювання ім. Є. О. Патона.

МЕЛЬНИК КОСТЯНТИН КАЛІСТРАТОВИЧ

Наймолодший в сім'ї і, напевно, самий талановитий. На час арешту сім'ї, йому було 15 років, як і Олександр переховувався у знайомих. Для себе виготовив документи, де змінив місце народження та ім'я по батькові - Мельник Костянтин Костянтинович, місце народження - Варшава. Працював на миловарному заводі, екстерном здав іспити за середню школу. В 1933 р. вступив до Одеського політехнічного інституту, який закінчив з відзнакою в 1938 р. Був направлений на роботу на посаду головного інженера на військовий завод в м. Ромни. Коли почалася війна, як офіцер був призваний до армії, загинув в 1942 р. В 1940 р. народився син Валерій, який проживає в м. Феодосії.

МЕЛЬНИК ОЛЕКСІЙ КАЛІСТРАТОВИЧ

Інспектор молокозаводів "Молочарсоюз" 18 травня 1930 р. заарештований Волинським окрвідділом ДПУ УРСР як організатор "Спілки Визволення України" Під час арешту Олексію Калістратовичу зв'язали руки, а на його шию вдягли собачий ошийник і прив'язали на ланцюг.

З архівних матеріалів справи відомо, що створена організація ставила за мету знищення в Україні радянської влади та побудову самостійної держави. Для цього члени організації проводили пропагандистську роботу серед сільського і міського населення, яка була спрямована проти Радянського Союзу, агітували про вступ до спілки, налагоджували зв'язки з закордонними організаціями. Кінцева мета - збройне повстання.

На допитах Мельник О. К. повідомив, що для підтримки зв'язків з українськими організаціями він неодноразово перетинав українсько-польський кордон в районі міста Корець. За постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 20.10.1930 р., на підставі ст. 54-4, 54-10, 54-11, 54-12, засуджений до вищої міри покарання. Загалом в цій справі проходило 84 чоловіки. З них 14 були засуджені до вищої міри покарання, інші - до різних строків позбавлення волі, але, за винятком декількох чоловік, їх також було розстріляно в 1937-1939 роках, що видно з відповідних архівних справ по реабілітації.

При першій спробі реабілітації у 1961 р.

керівництво і члени спілки не були реабілітовані. В справі є такі документи:

“Утверждаю” *Секретно*
Зам. военного прокурора ПриКВО полковник юстиции
Бобров *подпись*
19.12.1961г.

Постановление
25 ноября 1961 г. г. Житомир
Помощник Военного Прокурора ПриКВО полковник Свиридов, рассмотрев архивно-следственное дело №1078-4 по обвинению Мельника Алексея Калистратовича и др. (в списке 71 человек)

Постановил
1. Постановление тройки при коллегии ГПУ УССР от 20 октября 1930 г. (протокол №157) в отношении Мельника Алексея К. и др. оставить в силе.
2. Передать настоящее постановление военному прокурору Прикарпатского Военного Округа для утверждения.
Пом. Военного прокурора ПриКВО
Полковник Свиридов.

Головним аргументом, що посприяв відмові в реабілітації цієї групи людей на той час було те, як підкреслює Бобров, що Мельник Олексій Калістратович на допитах заявляв про організацію контрреволюційної спілки, метою якої була підготовка повстання проти радянської влади і побудови самостійної Української держави. З розвалом Радянського Союзу організатори “Спілки Визволення України” були реабілітовані.

Архівна справа №63023 - ФП, акт №23 від 17.12.1993 р., коробка 1718, фонд 263.

МЕЛЬНИК ПЕТРО КАЛІСТРАТОВИЧ

Священик Української Православної Автокефальної Церкви. Заарештований 13.04.1930 р. за активну участь у контрреволюційній організації “Спілка Визволення України” На допитах повідомив, що брав активну участь в залученні до організації своїх знайомих. Анкетні дані свідчать, що основним чином це були священики. При проведенні реабілітації в 1961 р., співробітники КДБ розшукували та опитували слідчих та свідків в цій справі. Наведено такі свідчення мешканця села Браженці Полонського

району Хмельницької області, Чепурного Івана Самійловича: “По прибутті в с. Браженці, Мельник Петро Калістратович був священиком, в своїх проповідях закликав прихожан проти Православної Церкви. Він хотів, щоб українці вірили в свою віру, окрему від російської” Слід зазначити, що майже всі слідчі, які вели цю справу, були розстріляні у 1937-1940 роках.

В с. Браженці Мельник П.К. одружився. На день арешту в нього було троє малолітніх дітей: дочка Зоя, 1925 р.н., проживала в м. Львові, померла в 1997 р.; син Геннадій, 1927 р.н., проживає в с. Браженці Хмельницької області; дочка Аполінарія, 1929 р.н., проживає в м. Львові. Мельник Петро Калістратович реабілітований в 1989 р. Архівна справа №63023.

МЕЛЬНИК МАРІЯ КАЛІСТРАТІВНА

Під час арешту батька і брата (20.04.1930 р.) втекла з хати через вікно. Переховувалась у знайомих, працювала на різних роботах. В 1935 р. вийшла заміж, змінила своє прізвище, до того ж її чоловік, Максименко Федір Петрович був членом Комуністичної партії, що в подальшому врятувало її від переслідувань. При зустрічі з батьком всім, і навіть чоловікові, говорила, що це її дядько. Коли розпочалася війна (1941 р.), її чоловік, як член партії большевиків, отримав бронь, але евакуюватися вони не встигли, доїхали до міста Лубни, але там вже були

німці. Повернулись до Києва, поміняли квартиру. В 1942 р. на третій квартирі її чоловіка заарештовує Гестапо і відправляє до концтабору "Дахау". В 1945 р. чоловік повертається до Києва, але проживання в місті йому заборонене - ворог народу, перебував у Німеччині. Марія Калістратівна вдруге вийшла заміж за приятеля свого брата Петра – Поліновського івана Григоровича, який до 1930 р. був священиком і брав участь в організації "Спілка визволення України" Під час арештів 1930 р. виїхав до м. Краснодару, де вступив до пединституту. В 1937 р. його розшукали і заарештували. За вироком перебував 8 років в концтаборі в Казахстані. Коли розпочалася війна, написав рапорт про відправку на фронт. Його прохання було задоволено. Поліновський потрапив до штрафного батальйону, був декілька разів поранений. Після останнього тяжкого поранення, лікувався в Київському госпіталі, де випадково зустрів Марію Калістратівну. Так через 15 років вони знову зустрілись і одружились.

Марія Калістратівна померла в 1986 р. Від першого шлюбу є син – С. Максименко Віктор Федорович, 1936 р. н., проживає в Києві.

МЕЛЬНИК ПАНТЕЛЕЙМОН КАЛІСТРАТОВИЧ

Фермер. Заарештований 20.06.1930 р. по звинуваченню: приймав участь в контрреволюційній повстанській організації, яка боролась за знищення радянської влади на

Україні і встановлення самостійної держави. За постановою судової трійки при колегії ДПУ УРСР від 20.10.1930 р. засуджений на 8 років концтаборів. Разом із своїм батьком /моїм дідом/ були відправлені в концтабір "Баласолога", з якого в 1931 р. втекли, після чого на них було оголошено всесоюзний розшук. В справі такі документи є. Після втечі пішки дістались Києва, де нелегально прожили до початку війни (1941р.) - батько - без документів, а його син - Мельник Пантелеймон - з фальшивими документами на ім'я Зайця Анатолія Петровича. Документи виготовив наймолодший брат Костянтин. Перед війною Пантелеймон вдруге одружився. Перша жінка разом із малолітньою донькою (1930 р.н.) переховувалась від арешту. Про їх долю він довідався лише після війни, вони проживали в Білорусії.

МЕЛЬНИК ІВАН КАЛІСТРАТОВИЧ

До Першої світової війни працював учителем. З початком воєнних дій був призваний до армії і направлений у військово училище. По закінченні училища одержав офіцерське звання. Перебував на фронті до 1916 року, двічі поранений. В 1916 р. був комісований. В цьому ж році поступає до торговельного інституту (м. Київ), який закінчив екстерном. Коли розпочинається Громадянська війна, в званні полковника воює проти большевиків в армії генерала Денікіна. Після розгрому Денікінської армії пере-

буває спочатку в Румунії, а згодом в Польщі. В 1919 р. повернувся до України і був призначений начальником партизанського загону отамана Закусила. В 1920 р. у Львові знайомиться з Андрієм Мельником і під його впливом вступає до лав борців за волю й незалежність України. В 1921 р. бере участь у так званому «другому поході проти большевиків» в групі генерал-хорунжого Гулого-Гуленка. В кінці листопада 1921 р. був направлений Центром Повстанської Армії в Київ для налагодження зв'язків з підпіллям. На одній із конспіративних квартир був заарештований чекістами. В архівній справі є такі документи (тут і надалі тексти приведених документів відображаються мовою оригіналу без змін):

Совершенно секретно

Лично

Председателю особого отдела К.В.О. т. Воронцову, Председателю Киевского Губчека т. Ливший

При сем препровождаются выписки из:

1. Связи с повстанческими организациями и партизанскими отрядами.

2. Повстанческие организации.

3. Дислокация повстанческих организаций.

Материалы, из которых сделаны эти выписки для Киевской губернии, захвачены при разгроме 4-ой Петлюровской дивизии и ее штаба 17 ноября сего года (1921г.).

Киевская городская организация имеет связи: Львовская площадь, 6, пом. 7, просит Гришанову Анну Григорьевну, а у нее Ивана Калистратовича, на бумаге предо-

ставляет такой знак II/II (проверено).

Киев, ул. Пушкинская, 32/10, Пономарев Александр Константинович. Спросить Ивана Калистратовича, оставит запись.

Киев, Макаровская, 22 (Куреневка), просить Сербину, через нее все передать Ивану Калистратовичу.

На якій квартирі Мельник І. К. був затриманий, невідомо. Гришанова А.Г та Сербіна Л.Л. були відправлені до концтабору, і подальша їх доля невідома. В справі є така телеграма:

*Зашифровать Военная срочно
Телеграмма*

Москва В.Ч.К. ООКВО задержан полковник Мельник Иван К. являющийся Петлюровским агентом т.ч.к. Прошу сообщить имеются ли ВЧК материалы по этому весьма серьезному делу т.ч.к. Если таковые есть прошу срочно выслать для приобщения к делу т. ч.к. №2236 Декабрь 30 дня 1921 г.

Начособотдела КВО Воронцов.

Зам. Начсекроперчасти Воробьев.

6 лютого 1923 р. постановою надзвичайної трійки за контрреволюційну діяльність, спрямовану проти радянської влади, Мельник І. К. був засуджений до вищої міри покарання - розстрілу.

Реабілітований 13.04.1993 р. на підставі Закону Української РСР від 17 квітня 1991 року "Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні"

Архівна справа №70240-ФП, акт №26 від 11.08.94 р., коробка 2031, фонд 263.

"Перед українським народом 1944 року, з моментом нової окупації України большевиками, стало питання: або добровільно скоритися окупантові і через це віддати йому на поталу всі завоювання українського самостійницького руху, поховати добровільно ідею Самостійної України, або всіма силами і до останнього чоловіка боронити себе, боронити справу Самостійної України, боронити національно-визвольний рух... Український народ вибрав цей другий шлях, добре здаючи собі справу з того, що цей шлях надзвичайно важкої боротьби, що це шлях, який вимагатиме жертв. І не зважаючи на таку перспективу, десятки тисяч найкращих українців пішли в УПА, пішли в підпілля".

**Полтава П. Концепція самостійної України
і основна тенденція політичного розвитку сучасного світу.
Позиції українського визвольного руху. - Мюнхен, 1948. - С. 51-52.**

ПОВЕРНЕННЯ ВАСИЛЯ СТУСА

Двадцяте століття повелося досить брутально і безжалісно з кожним, у кого було почуття піднесення і був винятковий талант і хто не старався поборювати його совісті силою, його природного відчуття правди і справедливості. У цім відношенні, українська культура потерпіла можливо найбільші втрати протягом двадцятого століття: Микола Хвильовий, Валеріян Підмогильний, Микола Зеров, Михайло Драй-Хмара, Лесь Курбас, Майк Йогансен, Михайло Семененко, Валеріян Поліщук і багато інших були фізично знищені. Богдан Лепкий, Володимир Винниченко, Тодось Осмачка і Євген Маланюк були примушені проживати на вигнанні, і донедавна їхні проза і поезія були заборонені на їхній батьківщині.

Десятиліття, які ми тепер називаємо “застоем”, витворили нову групу літературотворців, які, будучи ув’язнені, репресовані або ж примушені мовчати, були роками витиснені з громадської і літературної діяльності, померли в таборах праці, або ж, будучи звільнені з ув’язнення, переживали тяжкі психологічні і фізичні пошкодження, часто не маючи судового визнання їхньої безвинності.

Під кінець 60-х років і до кінця “застою” Іван Світличний, Євген Сверстюк, Юрій Бадзьо, Ігор Калинець, Валерій Марченко, Олесь Бердник, Борис Манайсур, Василь Рубан, Юрій Литвин і багато інших переслі-

дувались за “злочини”, на які ніхто б не звернув жодної уваги в сьогоднішнім бурхливим обвинуваченні бюрократії і адміністративного апарату за несправедливості і зловживання. Обдаровані поети Василь Голобородько та Кость Шішко і сучасний талантовитий літературний історик і критик Михайлина Коцюбинська і багато інших були цілком позбавлені можливості брати участь у літературному житті.

На фоні цієї сумної картини ясно окреслюється видатна особистість поета Василя Стуса (1938-1985), який помер політичним в’язнем. Йому не пощастило дочекатись дня, коли політичних в’язнів помилують і коли його поезія друкуватиметься на його батьківщині за його життя. Тільки в 1989 році, в журналі “Україна” і в газеті “Молодь України”, українська преса оприлюднила його поезію, спершу в супроводі анонімних коментарів, обвинувачуючи його в його діяльності і виправдовуючи його переслідування. Але згодом харківський журнал “Прапор” оприлюднив коротке, але справжньо-патріотичне післяслово Івана Драча на велику збірку поезії В. Стуса, а журнал “Жовтень” опублікував до того часу найширшу і найкращу збірку поезії з післясловом Михайлини Коцюбинської. Ще інші видання появились пізніше.

Усі доступні Стусові поеми були опубліковані за кордоном багато раніше. Багато

поезії пропало, незважаючи на постійні домагання його дружини і сина, щоб їх повернули. Відповідь Міністерства Внутрішніх Справ завжди була та сама: усі рукописи, відібрані у в'язня, були знищені.

Його любов до України, її мови і культури були його найбільшим гріхом в очах тих, хто незаконно перебрав право писати закони і нищити нації, вживаючи ті ж самі закони від імени тих самих націй.

Могутність директив Сталіна і Берії були такими настирливими, що "вороги народу", які боролись за людські права, вишукувались ще десятки років після смерти «батьків баракового соціалізму»; і їх продовжують старанно розшукувати навіть по сьогоднішній день.

Стус знав, що його чекало, але продовжував свою діяльність в напрямі його Голгофи, майже свідомо віддаючи себе самознищенню. Він досягнув рубіжа справжньої свободи, яка надала його поезії внутрішньої непоборності. Його поезія переходить межу національної свідомості до стадії, де її глибоконаціональна структура включає головні риси колективної свідомості людства.

Відходячи від соціальних тем волею його трагічної долі і особистого генія, Василь Стус відходить ще більше від обмежень, які так довго і настирливо окреслювались як метод соціалістичного реалізму, який був єдиною і тільки однією дозволеною формою творчого мислення.

Досягнувши внутрішньої свободи, він коврявся і не противився своїй совісті і переконанням - продовжувати боротьбу за майбутність своєї нації, за її звільнення і за демократію.

Минулого року скликали Український Об'єднуючий Конгрес Популярного Руху за Перебудову в м. Києві, де вперше і відкрито порушувались й обговорювались всі наші проблеми: мови, екології, економії і демографії.

Василь Стус помер у штрафній тюремній камері Табору ВС-389/36, в м. Чусов Пермської області 4 вересня 1985 року, на 47 році свого життя. Василь Стус віддав своє життя ради скликання такого Конгресу. Багато його друзів, які мучились роками в тюрмах, промовляли на Конгресі, часто згадуючи ім'я Стуса, як і імена інших, хто помер в таборах праці з чистою совістю.

Перед нами маси труднощів і проблем, з

якими ми примушені справлятися. Але все, що відбувається в Україні, було тільки мрією, і можливо тільки єдиною дійсністю для Василя Стуса. Так, він вірив, що прийде ще день, коли він кричатиме і що його голос – голос поета – чутимуть на його батьківщині. Україна почула його голос.

На другому році навчання аспіранта Інституту Літератури ім. Тараса Шевченка Української Академії Наук, Василя Стуса, виключають за протест проти арештів українських інтелектуалів в шістдесяті роки. Обставини примусили його шукати випадкових робіт, щоб заробляти на прожиття, включаючи працю звичайного робітника в київському метрополітені. В 1972 році його арештовують і засуджують на п'ять років каторжної роботи і на три роки виселення, за обвинуваченням, що він написав і тримав у своїй квартирі 14 поем і 10 документів "антирадянського змісту", включно з двома листами до Петра Шелеста, Першого Секретаря Компартії України.

Його наступний арешт, на цей час за співпрацю з Гельсінською групою, був перед кінцем вісімдесятих років, після повернення з табору праці, коли він прожив менше року вільною людиною в Києві. Арешт приніс присуд 10 років каторжної праці і п'ять років виселення. Він помирає декілька місяців перед тим, як Радянський Союз почав звільняти політичних в'язнів і коли розходження у політичних поглядах перестало бути злочином.

Усе те, що можна віднайти і врятувати з його спадщини, тепер старанно зберігається його дружиною (вірною дружиною, відданою йому в усіх випробуваннях його життя) і його сином (молодим автором, тепер студентом факультету Київського університету), який старається публікувати поезії батька.

Настав нарешті час, коли поезії Василя Стуса можна читати. Його поезії перекладені на російську мову, їх давно вже перекладали на мови багатьох країн світу. Це перше появлення цього сильного, делікатного і глибоко-змістовного поета, праця якого дійсно займе важливе і належне місце між найкращими творами багатонаціональної світової літератури.

Юрій Покальчук.

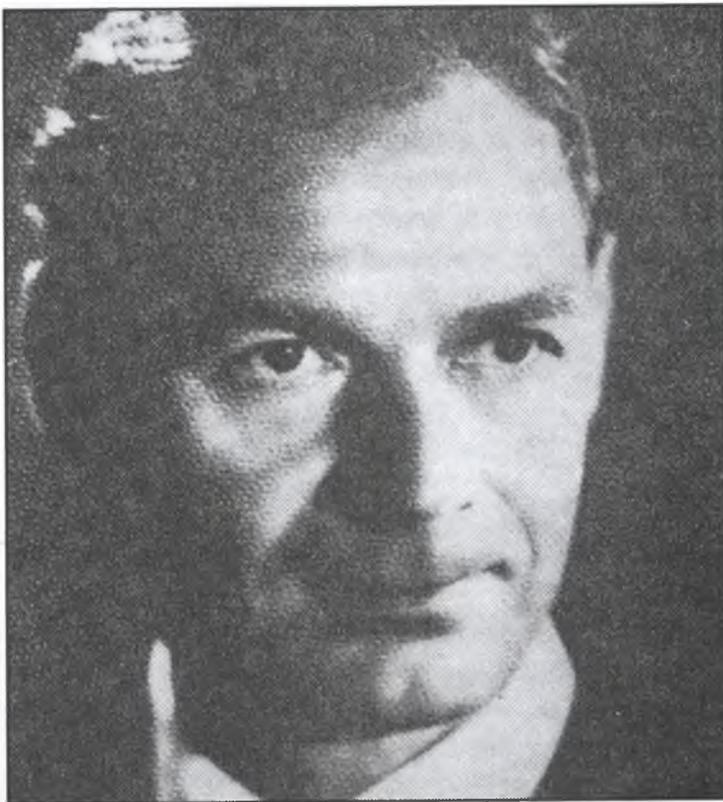
(Переклав з англійської іван Рубан).

ТЛІННІ ОСТАНКИ ВАСИЛЯ СТУСА, ЮРІЯ ЛИТВИНА ТА ОЛЕКСИ ТИХОГО ПОВЕРНЕНО В УКРАЇНУ

Увечорі, 18 листопада 1989р., літаком рейсом Перм-Київ до Києва перевезено тлінні останки Василя Стуса, Юрія Литвина та Олексі Тихого.

Їх зустрічали десятками українських прапорів, перевитих жалобними стрічками. В аеропорту слово виголосив Михайло Горинь, який привітав небіжчиків з поверненням на рідну землю та подякував їм за їхню боротьбу за нашу волю. Коротке Богослуження відправив греко-католицький священик при співі Хорів УКЦ та УАПЦ. До виїзду з аеропорту, вантажну машину з домовинами, що їхали повільно, супроводжували люди, схиливши прапори над трунами. Після цього домовини перевезено до Покровської церкви, на вулиці Мостицькій. Люди прощалися з героями України. У неділю, 19 листопада о 11-ій год., на заклик СНУМ-у зібралася молодь біля Центрального стадіону на короткий мітинг пам'яті загиблих. На мітингу виступали Олесь Федорук, Дмитро Корчинський, від Товариства репресованих — Олесь Сергієнко, від УНДЛ — Євген Чернишов та інші промовці. Міліція, яка двічі переривала мітинг через його несанкціонованість, розігнати його не наважилася, як і не наважилася розігнати похід, що його з прапорами розпочали учасники мітингу о год. 11:30. Похід пройшов вулицею Червоноармійською, бульваром Т. Шевченка на вулицю Володимирську, де, як було ухвалено, люди розсередилися між Собором св. Софії та пам'ятником Тарасові Шевченкові.

Близько 13:00 год. на Софійську площу прибули три автобуси з тлінними останками Василя Стуса, Олексі Тихого та Юрія Литвина. Незважаючи на попередню заборону властей, розпочалася процесія, в якій взяло участь до 30-ти тисяч осіб, які заповнили всю Володимирську вулицю, супроводжуючи автобуси, що повільно просувалися. Більше сто перевитих жалобними стрічками українських прапорів, хоругв, хрестів пливли над людьми. Хори співали релігійні та патріотичні пісні. Попереду ма-

ОЛЕКСА ТИХИЙ.

йоріло гасло: "Ганьба катам українського народу!"

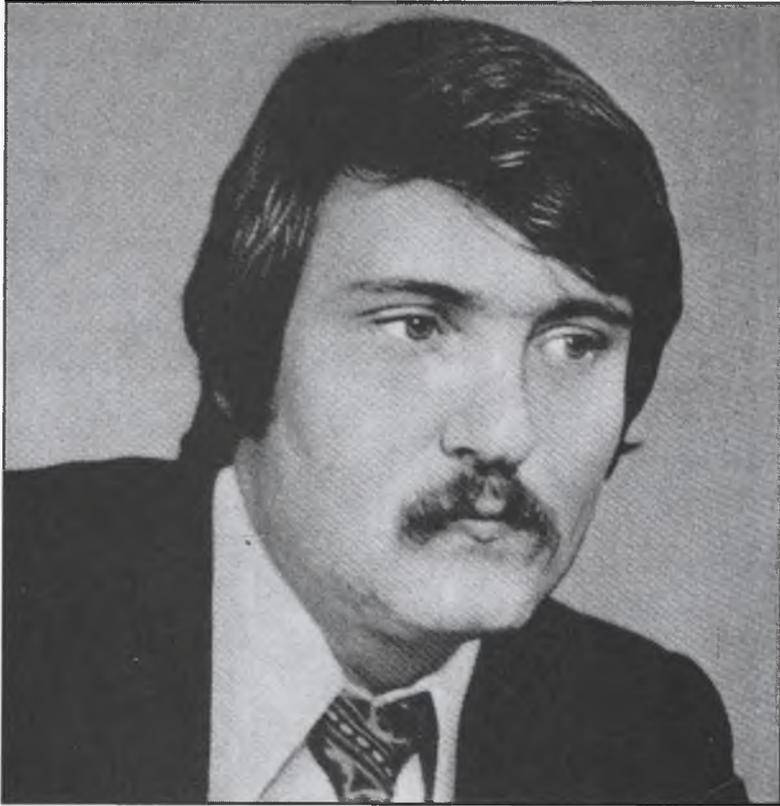
Процесія обійшла навколо пам'ятника Кобзареві, а після цього рушила далі до Байкового цвинтаря, де священики УАПЦ й УКЦ та хори обох Церков відправили соборну панахиду. З прощальним словом виступили В'ячеслав Чорновіл, Іван Драч, Левко Лук'яненко, який зачитав Звернення Світового Українського Визвольного Фронту, друзі Василя Стуса: поет Олег Орач, Атена Пашко, Зиновій Красівський, Михайлина Коцюбинська, Василь Овсієнко, представник шахтарів Донбасу, мати Юрія Литвина.

У 19:00 год. у сквері на Львівській площі, незважаючи на протести міліції, було урочисто відкрито пам'ятний знак на місці, де плянується встановити пам'ятник Василеві Стусові. На ньому фотографія поета з датами народження та загибелі й напис: "Тут стояли пам'ятникові поетові Василеві Стусові". Поряд встановлено стенд з інформаційними матеріалами про трьох загиблих мучеників України.

Марічка Галабурда-Чигрин.

ВБИВСТВО КОМПОЗИТОРА ВОЛОДИМИРА ІВАСЮКА

(КВІТЕНЬ 1979 РОКУ)

У теплі й сонячні дні, в квітні-травні 1979-го року, у Львові почалася голгофа молодого українського композитора.

Каґебісти, наче дикі звірі, насолоджувалися своєю жертвою. Вони, прокляті, намагалися видерти душу з тіла молодого Володимира - творця незабутніх для українського народу пісень.

Мучили й катували його, а понівечене тіло повісили на дереві, в глухій закутині в Брюховецькому лісі, у військовій зоні, відгородженій дротом, недалеко Львова...

Українське небо почорніло, немов замовкли сині Карпати. Сутінки вкрили гірські стежини. Зів'яла на високій полонині червона рута... Заплакала гірко мати Івасюка, заплакали його друзі, заплакала вся Україна...

— Немає більше серед нас композитора Володимира Івасюка! — понеслася сумна вістка по всій Україні. Сумом оповилися гори й ліси, сум наповнив серця земляків Володимира в Україні і на чужині. Замовкла струна — співуча, золота струна України. Його пісні, наче свіжа вода з криниці біля рідної хати, з якої черпнув води, щоб напитися; затуманив він подих - дзвенить ця водиця, бентежить серце, душу, палає, як квітка з полонини.

Володимир Івасюк народився 4-го квітня

1949-го року у Кіцмані, Чернівецької області, на Буковині. Батько його був професором української літератури в Чернівецькому університеті, мати вчителька української мови середньої школи. Ще малим хлопцем брав батько Володимира в Карпатські бори й учив слухати, як співають старі ялиці, учив прислухатись музиці бистрих кристаливих гірських потоків. Як глибоко вкорінились в душу молодого генія мелодії зелених Карпат — відчувається в його піснях, в яких він їх увіковічнив й які нам подарував. Володимир так розповідав про себе: "Я ніколи не думав, що зможу писати пісні. Правда, музику я дуже люблю, чую її навкруги. Все, здається мені, співає. Якось з батьком ми йшли ліською стежкою, і він запитав мене: Чи я чув, як співають дерева? Я спочатку не вірив. Ми увійшли у густий ліс. Перестав падати дощ, і небо прояснилося блакиттю, а з смерекових гілок падали краплі, співаючи стару знайому мелодію"

Володимир дуже любив дітей, хотів стати лікарем. Він закінчив з відзначенням Чернівецький Медичний Інститут. Він перенісся до Львова, де вступив на композиторський відділ львівської консерваторії. Зродились відтоді 60 чудових пісень Володими-

ра Івасюка: “Водограй”, “Мила моя”, “Журавлі”, “Жовтий лист”, “Два перстені”, “Дві скрипки”, “Капелюх”, “Зірки на снігу” та інші...

Пісні Івасюка родились з серця. В них ми не знаходимо колгоспного чи московського намулу. Його пісні сповнені красою, мелодією, поетичним змістом. Пісні Івасюка несли ще й інше завдання: оскільки тоді на нашій рідній, не своїй землі, патріотичні пісні були заборонені, навіть клясичні твори що раз, то менше виконувалися, то пісні Івасюка, з виразним народним смаком, були цінним магнетом, що притягав, тримав і закріплював молодь при національній українській стихії.

Володимир Івасюк став легендою в своєму часі. Він, як Тарас Шевченко в 19-му столітті і Василь Симоненко в 60-их роках, пробудив приспаний дух молоді. Він втішався великою популярністю на чужині. Пісні Івасюка дуже приманливі й цікаві. Вони принесли йому розголос серед людей, і тому на нього звернули увагу комуністичні мовновладці в Москві й Києві. Вони ствердили, що він свідомий українець, який уникав зв'язків з державними чинниками. Будучи в Москві, Володимир заявив, що він не пише музики до слів російських поезій, бо він українець. Хоч пісні Івасюка користувалися великим успіхом, здобули нагороди на міжнародних фестивалях пісні, творця їх не названо народним артистом України... Але червона, комуністична Москва хотіла використати Володимира Івасюка. В час святкувань 325-ліття Переяславської Угоди, т. зв. воз'єднання України з Росією, поліцейні чинники закликають композитора до себе: підтоптують, хвалять, умовляють, грозять і дають завдання: написати твір, який би мав оспівувати “щастя України, яка навіки з'єдналася з Москвою”

В тому 1979-му році українська советська преса була переповнена рабськими похвалами поетів і письменників т. зв. старшому братові, які віддали з нагоди 325-ліття Переяславської Угоди свою рабську данину Москві, проголошуючи: “Слава! Тебе прославляєм, рідна Росіє, за правду твою, за вірність твою, за братерську любов!” І чи можна було сподіватися, щоби Володимир Івасюк на такі слова написав музику? Влада сподівалася, що й він, як і всі інші, дасть данину Москві. Він же улюблений композитор України, він же міг, як ніхто інший вплинути “ідеологічно” на молодь. Але Володимир був безкомпромисним. Він хотів служи-

ти тільки українському народові. Час минав. Івасюк не створив нічого для прославлення горезвісного “воз'єднання”. Він натомість взявся писати оперу з козацької доби. Друзі Володимира інформували світ, що Володимир, виходячи з хати, завжди повідомляв батьків та сестру, куди він іде. Він зауважив, що за ним постійно стежили органи КГБ. Його почали викликати в міліцію.

23-го квітня 1979 року Володимир, узявши ноти, останній раз вийшов зі свого помешкання. Пішов у напрямку консерваторії ім. Лисенка на вулиці Бойка ч. 5. Побувши там деякий час, був кимось викликаний і вийшов з будинку. Його підхопила машина, яка чекала біля будинку. Як твердять свідки, це була машина КГБ. І Володимир зник. Кілька днів після зникнення композитора, батьки його звернулися до міліції з домаганням розпочати розшуки за сином. Там їм глумливо сказали, що син скоро буде знайдений.

І 18-го травня 1979 року знайшли понівечене тіло Володимира в лісі, біля Львова. В нього були виколені очі, поламані на руках пальці, на тілі рани, а в ранах позатакувані гіллячки червоної калини. Експертиза з 5-ти лікарів, ствердила, що Володимир повісився.

Хто обірвав життя композитора? Хто є убивцею української пісні? Якого нелюда руки піднялися на творця тієї прекрасної пісні? Родина, друзі, львів'яни переконанні, що то кагебісти вбили Івасюка. Вони навіть не старалися закрити слідів свого злочину. Смерть Володимира Івасюка мала сповнити окреме завдання: КГБ хотіло застрашити українську молодь, яка все більше відкрито почала виступати на захист українських національних прав. Однак КГБ прорахувалося. Молодь Львова не злякалася. Її реакція була протилежною до сподівань КГБ. Час застрашень минув. Українська молодь разом зі старшими, масово й величаво вийшла на похоронну демонстрацію, яка відбулася 22-го травня 1979 р. в день, коли тіло Тараса Шевченка було перевезене з Петербурґа до Канева. В цей символічний для України день у Львові зібралося 10 тисяч людей, наче струмки з цілої України, на Личаківський цвинтар, щоби поховати свого улюбленого композитора. І місяцями після похорону Івасюка стежка до його могили не заростала.

Марічка Галабурда-Чигрин.

ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ГОЛОВІ КҐБ

Громадянин Андропов!

Я, Віталій Лехтер, звертаюся до вас з проханням, як до голови КҐБ ССРСР, наказати вашим працівникам з Нью-Йорку припинити переслідувати мене.

Другого лютого ц. р. о 8-й годині вечора, недалеко від мого будинку, я зустрів двох молодих людей, які попросили мене дати їм вогню запалити сигарету. Після того вони по-російськи запропонували мені припинити писати книжку про сл. пам. композитора і поета Володимира Івасюка та припинити виступи про нього. Вони заявили мені, що якщо книжка появиться з друку, то мене чекає доля Івасюка. Повернувшись додому, я негайно повідомив поліцію про цей випадок.

26 лютого до мене задзвонили із Каліфорнії і повідомили, що зі мною хочуть говорити з радіо «Свобода». Я дуже здивувався, бо мій телефон змінений і його немає у книжці. Коли я погодився розмовляти із радіостанцією «Свобода», операторка вибачилася і сказала, що вони мають труднощі на лінії і до мене будуть дзвонити пізніше. Поклавши слухавку, я згадав, що радіостанція «Свобода» не має свого відділу у Каліфорнії. П. Л. Лиман, редактор українського відділу, підтвердив мені, що ніколи радіостанція «Свобода» не мала відділу у Каліфорнії. Виявилося, що моя мати дала невідомому «представникові радіо» мій номер телефону. Знову мені довелося повідомити поліцію та ФБІ.

Через два дні, 28 лютого, я йшов до свого лікаря, і ось недалеко мого будинку на спокійній вулиці, де лише приватні хати, невідома мені людина вдарила мене з-заду по голові, очевидно, це була залізна рурка. Я впав і втратив притомність, люди викликали поліцію. Поліція привезла мене до шпиталю Св. Івана, де мені, скривавленому, дали допомогу. Я мав у кишені 160 доларів, а у течці деякі важливі матеріяли, і їх ніхто не забрав. Отак КҐБ зробило мені ще одне попередження. Злочинців, на мою думку, треба шукати на 67-й вулиці, де знаходиться советський консулят.

Громадянин Андропов! Ваші люди переслідують мене лише за те, що я ширю правду про поета і композитора Володи-

мира Івасюка, якого я знав на протязі 16 років та вчився з ним в одній школі.

У 1979 р. з України прийшла страшна вістка, що московський КҐБ, який очолюєте ви, громадянин Андропов, закатував улюбленого композитора України. Його тіло було знайдене 18 травня 1979 р. в лісі, недалеко Львова. Кати з вашого КҐБ викололи йому очі, тіло було покрите ранами. Його катували ваші співпрацівники. Десятки тисяч людей вийшли на вулицю Львова, щоб вшанувати святу людину. Володимир Івасюк став національним Героєм України — символом криштальної відданості Україні і непродажности окупантам.

У львівській газеті «Вільна Україна», група лікарів під керівництвом вашого КҐБ писала, що В. Івасюк був психічно хворою людиною. Ні! Володимир був життєрадісною людиною, єдиним злочинцем якого було небажання писати пісні на російські тексти. Вже після Володимира Івасюка ваш КҐБ закатував у Косові маляра Віктора Кіндратишина та балетмайстра з кіровоградського ансамблю «Ятрань» А. Кривохижу.

Хто буде наступний, громадянин Андропов? Я не боюся вашого КҐБ і буду при кожній нагоді виступати за і про славного сина України. У вересні вийде з друку моя книжка під назвою «На смерть співця України», і це буде найкращим пам'ятником композиторів. І якщо Ваші люди постаряться вбити мене, то книжка все одно вийде з друку.

Громадянин Андропов! 22 травня ц. р. я влаштовую голодівку біля ООН в Нью-Йорку проти російського ґеноциду в Україні, проти нищення української культури та її діячів. Під час голодівки, ми згадаємо імена Алли Горської, Ростислава Палецького, Володимира Івасюка, Віктора Кіндратишина, Анатолія Кривохижу та всіх українських політв'язнів, які караються у концтаборах московської імперії. І я закликаю всю українську молодь розпочати зі мною 22 травня 1981 р. голодівку в обороні національних та людських прав, в обороні всіх, хто впав жертвою московського КҐБ!

Віталій Лехтер.

17 травня 1981р.

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА І НАЦІОНАЛЬНА ЕЛІТА

Еліта кожної держави (інтелектуальна, творча) є своєрідною аристократією нації. Саме вона є носієм національної ідеї, без якої неможливо побудувати державу. Недорозвиненість інтелектуальної еліти є однією з головних ознак недорозвинених націй. Цей стан властивий сьгоднішньому українському суспільству, яке втратило свою еліту в період тоталітарного режиму.

Виховання національної еліти (а це процес тривалий і кропіткий) - це передусім виховання особистості. Важливу роль у вихованні особистості займають історико-культурні цінності та традиції. У зв'язку з тривалою відсутністю власної держави доля національно-культурних цінностей (як і української еліти) була трагічною. Понад 300 років з України вивозилось усе, що краще, в Росію: пам'ятки трипільської культури та скіфські коштовності; українські ікони княжої доби, прекрасні зразки української рукописної книжки, святині та клейноди козацької держави; та навіть цілі музеї, як-от вивезений зі Львова у глибину Росії відомий Ставропігійський музей. З Галицької України історико-культурні цінності тривалий час вивозились до Польщі, після 1939 р до Росії. Після Першої світової війни Австрія повернула зі своїх сховищ культурно-історичні цінності Чехословаччині, Угорщині, Польщі, але не українцям, хоч більшість пам'яток вона вивезла з Галичини; в радянські часи тут були знищені відомі музеї: Самборщина (м. Самбір), Яворівщина (м. Яворів) та інші.

Всі речі, які повернула Німеччина після Другої світової війни, проминули Україну і помандрували в Москву та Ленінград (серед них - 100 тисяч творів та 620 тисяч книжок, вивезених з України). Вимоги повернути Україні її скарби ставились кожного разу, коли українці хоч трохи набирали сили, але ці заходи ніколи не були зреалізовані.

Так, на Першому Українському військово-му з'їзді у травні 1917 року окремою резолюцією проголошувалось, що всі стародавні українські прапори, військові клейноди, що перебувають у сховищах Москви, Петрограду та інших міст, повинні бути негайно повернені у Київ до Українського національного музею. Але марними були спроби УНР, керівників та вчених радянської України.

Тривалий час існувала думка, що в період

німецької окупації духовні цінності нищили або вивозили виключно фашисти - це здійснювали і загони спецпризначення Червоної Армії, а в Галичині дві найбільші акції вивезення літератури та мистецьких творів здійснили при підтримці німецьких окупаційних служб польські працівники. Тоді зі Львова були вивезені найбагатші нумізматичні колекції, 1255 рукописів, 2226 грамот, 1167 стародруків. Вивезення історико-мистецьких цінностей до Польщі, всупереч правовим нормам, відбулося шість разів. В результаті цього з 450 львівських інкунабул на сьогодні у Львові залишилось 46. Під час п'ятого вивезення використано 13 вагонів і платформ: експонати важили понад 124 тонни. (Транспортні витрати взяла на себе... Україна).

Справжньою вакханалією для духовних цінностей в Галичині став 1944 рік. Тоді, зокрема, була знищена унікальна бібліотека НТШ. У ній концентрувались велетенські багатства українознавства: надзвичайно цінні рукописи, архівні матеріали, картографічна збірка, колекції листівок, плакатів, фотографій. Тоді (у 1944 р.) кожна українська, видана до 1939 року, книжка вважалась чужою і їй присвоювався шифр "И"- "иностранная" Своєю рідною натомість мала стати російська книжка (їй не присвоювалось жодного шифру). Чи не тому сьогодні для багатьох українців українська книжка є другорядною?

У 1945-1946 рр. у примусовому порядку Львів покинули архів і бібліотека Івана Франка (а письменник, як відомо, заповів їх НТШ), архіви Лесі Українки, Ольги Кобилянської, Олени Пчілки, Осипа Маковея, Василя Стефаника, Гната Хоткевича та ін.

Бібліотека НТШ мала великий престиж у всьому світі, контакти з найвизначнішими бібліотеками та науковими установами усіх континентів і, як обов'язковий, примірник усіх друків Польщі.

У 1950-1952 рр. почалося "вичищення" сховищ Львівського Історичного музею. Були спалені або віддані в "Утильсировину" національні прапори, зразки народного одягу, одяг січових стрільців, зокрема одяг Олени Степанів - національної героїні України; пам'ятки, пов'язані з українським пластом, кооперативними організаціями.

Тоді ж цинічно нищили художні цінності у

Національному музеї: графічні і живописні твори - спалювали, скульптурні твори товкли на куски і вивозили на смітник, книги сікли на січку і вивозили на паперову фабрику. Національний музей втратив тоді за неповними даними до 2115 експонатів. Серед них - 122 портретів політичних діячів; твори відомих у світі малярів, графіків, скульпторів, майстрів декоративно-ужиткового мистецтва.

“Вичищення” музеїв від українських історичних цінностей було одним з шляхів позбавлення народу, зокрема його підростаючого покоління, можливості пізнати свою історію. Цій акції передавали масові репресії серед найбільш свідомої частини українського народу, зокрема інтелігенції. Саме тоді каральні органи брутально нищили приватні родинні архіви відомих українських діячів. Це велика втрата для української культури.

Зі Львовом пов'язані славні імена української еліти, але, на жаль, в місті небагато меморіальних музеїв. Ще п'ять років тому мав бути створений музей Олени Степанів: зберігся будинок, в якому вона мешкала після повернення з сталінських концтаборів, її речі; а музею нема і досі.

Питання повернення в Україну пограбованих

у нас культурних цінностей – одне з найважливіших. В Росії перебуває архів Війська Запорозького, національно-державні пам'ятки, військові клейноди тощо. У Польщі - Збруцький Ідол (Світовид), великий галицький архів, цінні збірки рукописів і стародруків Перемиської і Холмської капітул; архівні матеріали товариства “Просвіта” та НТШ; цінні документи, пов'язані з митрополитом Іларіоном (Огієнком), Юрієм Липою; цінне листування українських діячів - Петрушевича, Петлюри; велика кількість української періодики. Україна, яка зазнала найбільших втрат у Другій світовій війні, повинна вимагати повернення своїх цінностей. У випадках неможливості здійснення реституції, національна приналежність українських культурних цінностей має бути засвідченою.

Ганна Кос.

Джерела:

1. Лариса Крушельницька: «Збірки Осеолінеуму реституції не улягають. (Універсум, 1997, №3-4.

2. О.Благодір: «Українські клейноди: Хроніка 2000. Київ, «Довіра», 1992, вип. 1, с. 120-129.

3. Ярослав Дашкевич: «Як нищили незнищене». Дзвін. Львів, 1991, №8 (562) с. 114-120.

Пам'ятний хрест, поставлений на площі Бабиного Яру в Києві, де відбувалися масові розстріли під час фашистської окупації України. Тут розстріляно сотні тисяч євреїв, циган, а також багато українських патріотів, включно з Оленою Телігою та її чоловіком.

ОЛЕНА ТЕЛІГА (1907 - 1942)

Олена Теліга, народжена Шовгенівна (1907-1942) у Петербурзі, талановита письменниця, котру відомі літературні критики ставлять нарівні з Лесею Українкою, походила зі зросійщеної української родини. Щойно на еміграції, 17-літньою дівчиною в колі українських студентів у Подебрадській Академії, Олена визнала себе українкою і стала твердо й безкомпромісово на українському ґрунті.

Разом з українською молоддю тієї доби вона мріяла про волю України, а потім стала членкою Організації Українських Націоналістів, яка тоді вела боротьбу за визволення. Як член ОУН, вона у 1941 році пішла одна з перших в Україну. У Києві, який покинула ще молоденькою дівчинкою, вона стала жертвою ненависної гітлерівської поліції.

Як виростають такі люди, блискучі своїм талантом і одержимі любов'ю до вибраної ними ідеї?

Життя Олени Теліги було буйне, цікаве, позначене різними пригодами, на які була

багата епоха, в якій вона жила. Перші роки дитинства були справді радісні й безжурні. Вони проходили у заможному родинному домі, у товаристві старших братів, під опікою гувернантки, що вчила Олену чужих мов, а понад усе, під опікою теплої любови матері й батька. Щоліта виїздила з родиною на Кавказ, до Фінляндії чи інших країв. Ці подорожі давали різноманітні враження і розвивали дитячу уяву. Висококультурне середовище, в якому перебувала Олена з дитинства, формувало її душу й особовість. Батько — проф. Іван Шовгенів, був активним українцем і працював для відродження української держави. Він походив з околиць Славенська, зі старої родини землевласників, яка мечем і плугом захищала й здобувала українську землю цілі сторіччя. Проф. І. Шовгенів був інженером гідротехніки та професором спершу Петербурзького, а опісля Київського Політехнічного Інституту. Мати походила зі старої родини з Поділля, яка теж цілими сторіччями формувала духовність свого народу.

Перед визвольними змаганнями родина Шовгенових переїхала до Києва. Олені було 10 років, коли вона вперше побачила Київ, столицю України, що потім відіграла таку трагічну роль в її житті. Під час визвольних змагань проф. І. Шовгенів став міністром Уряду Української Народньої Республіки. Універсали, прапори, паради — все це було для неї нове, незрозуміле й небувале. Однак, все те глибоко вражало молоду душу Олени.

На очах гинув старий світ, з його спокоєм, почуттям особистої безпеки та радісного дитинства. Перед нею виринула проблема чогось нового, неокресленого, а навіть небезпечного. Усі ці події залишали незатертий слід на молодій душі Олени.

Дальше існування “жінки петлюрівця” у Києві стає неможливим, і в 1925р. мати втікає з дітьми на Захід, спершу до міста Тарнова, в Польщі, а потім до Чехословаччини, де проф. І. Шовгенів став ректором Української Господарської Академії в Подебрадах. Олена стала студенткою Педагогічного Інституту в Празі. Тут вона увійшла в зовсім нову епоху, яку можна назвати початком її українства.

В Чехословаччині Олена опинилась в осередку українського еміграційного життя. Прага й Подебради стали найбільшим українським осередком тих часів. Крім центру української науки, тут згуртувалося найбільше діячів недавнього українського минулого.

Чимраз ближчим психологічно стає їй середовище українського націоналізму, і вона поступово включається в його ряди. Зближається кінець 1938 і 1939 років. Події та їхнє трагічне закінчення весною 1939 року на Карпатській Україні, а передовсім героїзм молодих людей, що так боролися і загинули — виповнили цілковито серце й думки Олени.

1-го вересня 1939р. починається Друга світова війна, усі її страхіття переживають

обоє Теліги у Варшаві. У грудні переїжджають до Кракова, новий центр українського еміграційного життя. Як колись у Празі й Подебрадах, так тепер у Кракові зібралися відомі діячі політичного, літературного й мистецького світу.

22-го червня 1941 року почалася німецько-більшевицька війна. Дві пекельні сили стали до змагу, а в багатьох поневолених народів збудилися надії на визволення.

Українці, а зокрема українські націоналісти, спішили дорогами додому, до Львова, до Вінниці, а далі до Києва.

Незважаючи на воєнну ситуацію та присутність твердої німецької руки, у Києві розгорнулося життя. Відкрилися школи, урухомилися підприємства, установи, театри. Київ став ще одним прикладом життєздатності українського народу до самостійного життя.

Ожило культурне життя, і Олена стає Головою Спілки Українських Письменників. Починає редагувати літературний тижневик “Літаври”. Олена кинулася у вир праці з усією своєю невичерпною енергією, із запалом і ентузіазмом, питомим її темпераментіві.

Німці скоро доглянули в діяльності Олени самостійницькі тенденції. Спершу замкнули “Літаври”, а далі почали добуватися до Спілки. Небезпека ставала очевидною і все більше загрозливою. 9-го лютого 1942р. німецька поліція зробила засідку в приміщенні Клубу Спілки Письменників і арештувала всіх, хто туди приходив. Арештували Олену й Михайла Теліг. Через кілька днів їх обох розстріляли разом з поетом Ірлявським та ще чотирма іншими поетами в Бабиному ярі, в Києві.

Ця велика трагедія потрясла Києвом та цілою українською суспільністю. На жертвеннику батьківщини — нова жертва молодого і талановитого життя, життя поетки Олени Теліги.

Лідія Гладка.

СЛАВНИЙ ПОЛТАВЕЦЬ

(ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ВАСИЛЯ СИМОНЕНКА)

Народився Симоненко Василь Андрійович 8-го січня 1935 р. в селі Біївці Лубенського району Полтавської області. Життя В. Симоненка порівнюють зі спалахом блискавки. Воно й справді таке ж жорстоке, коротке й яскраве. В рідному краю його наснажувала українська земля. На Лубенщині він плекався у чарівних материнських любистках, чорнобривцях, широких трав'янистих луках і чарівних шелестах зелених дібров Сули та Удаю; там він зросив свою душу життєдайною водою дідівської криниці, це там відчув і проніс через своє тяжке і коротке життя глибоку синівську любов до рідного краю, що спровадив до народу, який дав йому крила і мудрість.

*Воскресайте, камінні душі,
Розчиняйте серця і чоло,
Щоб не сказали про вас грядущі:
- Їх на землі не було!*

Біївці, Єнківці, Тарандинці – це його батьківщина, близька до тисячолітніх Лубень; через це місто Василь виходив у широкий світ, через нього ж і повертався до рідного села, до своїх життєтворчих джерел. В Біївцях закінчив початкову школу, а в Єнківцях семирічку, потім в Тарандинцях закінчив пов. середню освіту з нагородою золотої медалі. В роках 1952-57 в Києві закінчив факультет журналістики в Шевченків-

ському університеті і почав працювати в обласних часописах м. Черкаси, а потім кореспондентом республіканських часописів.

Навіть перші його поезії захоплювали читача; наприклад, "Дід умер" у читача перехоплює подих; ті вислови ніби обминали помисли, а прямо пронизували серце своїм трагізмом. А збіркою "Тиша і грім" звернув на себе увагу своєю незвичайною рішучістю, вседоступною формою та глибиною змісту і своєрідним новаторством у відкритті святої справедливості, незайманих сфер – тематичних та національно-ідейних. Його поезія була ідейно здорова й могутня, яка давала право говорити, що в українську літературу прийшов поет - поет глибокого змісту з філософським нахилом, поет неабиякої сили і можливостей. Він був поет національно-громадського голосу з гострим зором, з глибокоідейним змістом, безкомпромісний, відважний, відвертий, лагідний, разом з тим і гнівний. Йому була чужа боязливість розшифровки замаскованих, чужих ідей і тенденцій. А що В. Симоненко не обмежувався лише літературною творчістю, він зацікавився таємницею масового поховання людей у Биківнянському лісі, і разом з друзями Аллою Горською та Лесем Танюком взявся за викриття страшного злочину НКВС. Владним чинникам не імпонувала

така діяльність Симоненка з його гострими і пристрасними віршами. Та поет не зрікався своїх переконань, за що йому довелося зазнати цензурних утисків, поліцейного переслідування (хоч він і мав партбилет), жорстокого й безпідставного побиття, яке фактично його скалічило і прискорило йому тяжку смерть, яка сталася в ніч з 13 на 14 грудня 1963-го року.

Симоненко дотримувався істини: «найдорожча людина проста», від якої все починається і на котрій тримається світ. Він писав: "...Найчистіша душа незрадлива, найскладніша людина проста"

Нашим завданням, як нащадкам, лишилось якнайрясніше засівати ідейно-духовну ниву України Семоненковими зернами любови до рідного краю, добра і совісти до свого народу. Із розповідей матері - Ганни Федорівни Щербань - довідуємось, що дід Федір був першим Василевим другом і учителем, він йому розповідав про нашу історію. Тому-то його дорогий образ він проніс через усе своє 28-літнє недовге і тяжке життя.

"Дід умер":

*"... Лиш росою по нім буде плакати жито
і пливтуть над ним непомітно віку...
... Його думи нехитрі
додумають внуки..."*

Мати говорила: «Звичайно, Василь пізніше зрозумів, що "дід був великим і простою своєю, і тим, що не канючив від свого життя більше, ніж заслужив", і що "був живою мудрістю, неписаною історією нашого віковичного народу"

Підсумовуючи, можна сказати, що й письменницьку і народно-громадську науку Василь набував у сфері дідової, української світоглядности. Дід Федір знав давню історію, давні історичні пісні і думи героїчні. Слухаючи їх, Василь переживав бурю почуттів і писав:

*"... І плачу, було, й сміюся,
Як слухаю ті пісні...
Спасибі ж тобі, діусю,
За те, що ти дав мені..."*

Багато взяв поет доброї науки і від матері. Бо з матір'ю він поділяв тягар свого напівсиротинського життя і її самотності, незахищености... Він писав:

*"... Скільки б не судилося страждати,
Всеодно благословляю завжди
День, коли мене родила мати
Для життя, для щастя, для біди..."*

А у вірші "Матері" писав:

*"Я таку тебе завжди бачу,
Образ в серці такий несучу -
Материнську любов гарячу
і твоєї душі красу..."*

А мати згадує, як з Васею у сусідів крутили жорна, щоб хоч трохи змолоти муки:

*"При тьмяному мигтінні каганця
Жіночі ніжні
Материнські руки
Тягли за ручку
Камінь без кінця..."*

І що це все сталось із-за влади варварів Європи, які пригнічували гідність українського народу, і поет віддає шану рукам, які "крутили жорна, на ганьбу владі, у період космічної доби" Він критично дивився на звинувачів Рильського і Сосюри за їх любов до України і змалювання природи, яку він так любив...

Василь був зачарований в українських піснях, особливо народніх, він писав: "В них дзвеніло щастя, неначе радість невимовна і жива"

*"...Ті пісні мене найперше вчили
Поважати труд людський і піт,
Шанувати Батьківщину мою милу,
Бо вона одна на цілий світ..."*

А за рідну мову у вірші "Моя мова" він писав:

*"Все в Тобі з'єдналося, злилося -
Як і поміститься в одній! -
Шепіт зачарований колосся,
Поклик із катами на двобій..."*

Симоненко був поетом різносторонніх тем, але з найбільшою посвятою любови до українського народу, України.

Олесь Гончар так сказав про Симоненка: "Полтавець родом, він закінчив свій короткий життєвий шлях у Черкасах, в Шевченковім краю (8-го січня 1935 р. - 14-го грудня 1963р.). Ці дати обрамлюють його життя. І не тільки біографічно пов'язаний він з самою серцевиною української землі: для співу свого, для думи своєї в щасливу мить народила його Україна. І він - за прикладом найкращих наших поетів - синівською відданістю їй віддчав напруженим чесним горінням душі"

Федір Габелко.

(Подано за переказами матері й друзів Василя Симоненка та різних нотаток з музеїв на пошану поета).

ДЕЩО ПРО МІСЦЯ КАТОРГ І УВ'ЯЗНЕНЬ

СКІЛЬКИ БУЛО ТАБОРІВ

Республіка НКВД в республіці ССРСР мала своє особливе управління, надто старанно розгалужене і розбудоване аж до нижчих клітин. 15-мільйонне населення цієї республіки вимагало пильного нагляду, ізоляції, особливих заходів, щоб ніяка інформація з них не потрапила в зовнішній світ — тим більше закордон. Але як не намагалися енкаведисти заховати свої злочини, вони цього не могли зробити у повній мірі.

Розповім про структуру таборів НКВД.

У Москві знаходилася центральна всіх тюрем, виправно-трудова таборів, місць з адміністративно-виправними, спецпереселеними, політичними ізоляторами і т. п. Ця центральна мала величезний апарат з кількох тисяч чоловік і носила назву «ГУЛАГ» — головне управління таборів. Йому підпорядковувалося кілька десятків управлінь таборів, які часто-густо займали терен більший в кілька разів від не одної європейської держави. Найбільшими з управлінь, що мали по кілька мільйонів в'язнів і виконували величезні загальнодержавні будівництва вартістю сотні мільйонів карбованців, були:

1. «Бамлаг» — Будівництво байкало-амурської залізниці на Далекому Сході.

2. «Б.Б.К.» — Біломорсько-Балтійський Комбінат — Будівництво біломорського каналу.

3. «Сіблаг» — розробка покладів кам'яного вугілля у кузнецькому басейні, заготівля дерева і ін.

4. «Москканал» — в минулому Дмитровські табори — будівництво каналу Москва-Волга.

5. «Севвостлаг» — Колима. Видобуття золота і олова.

6. «Дальлаг» — будівництво на далекому сході.

7. «Онеглаг» — лісорозрубка.

8. «Темніковські табори» — те ж саме.

9. «Волга-Дон» — будівництво каналу.

10. «Астрахлаг» — риболовство.

11. «В'яземлаг» — будівництво автомагістралі Москва-В'язьма.

12. «Калуглаг» — будівництво автомагістралі Москва-Калуга.

13. «Ухтпеглаг» — нафта, ліс, риба.

14. Південно-східні табори у Монголії — будівництво військового значення.

15. «Карагандалаг» — вугілля, бавовна.

16. «Горшолог» — гірництво і будівництво залізниці Таштагол-Сталінськ.

17. «Ярославський політизолятор» — величезна тюрма з особливим тюремним режимом. В'язні політизоляторів сидять в камерах-одиночках і позбавлені можливості працювати.

18. «Маріїнська Т.О.Н.» — Тюрма особливого призначення. Це також політ-ізолятор з особливим режимом. (В ній, наприклад, сидів Карло Радек, засуджений по бухаринській справі і інші).

Але це далеко не повний список таборів.

Сюди не включено ще кілька управлінь і сотень менших особливих тюрем, а також тисячі дрібніших, т.зв. «ІТК¹»), себто виправно-трудова колонії, які підпорядковуються обласним управлінням місць ув'язнень «ОМЗ»²). В них відбувають кару, працюючи на різноманітних виробництвах, в'язні здебільша з невеликими злочинами і терміном ув'язнення до 2 років.

Всіх, хто має термін ув'язнення вище 2 років і особливо засуджених за арт. 54 — тобто за політичне звинувачення, відсилається у далекі виправно-трудова табори.

З початку цього розділу була мова про управління таборів. Управління табором знаходилося за кількатисяч кілометрів від Москви, творило суд і розправу над в'язнями на місці. Займаючи площу в кільканадцять тисяч кілометрів, кожне управління розбудовувалося у невелике місто, мало десять-двадцять окремих таборових управлінь, які носили нумерацію, напр., — «14 ОЛП Сіблага НКВД». Окремий «Лагпункт» мав у свою чергу кільканадцять «колон», або «командировок».

На колоні, цій нижчій клітині таборового управління, скупчувалося від кількох сот до кільканадцять тисяч в'язнів, які мали за завдання працювати на якомусь виробництві, будівництві і ін.

Від постійності виробництва залежить вигляд будівництва самих таборів. У постій-

¹) ІТК - виправно-трудова колонії.

²) ОМЗ - обласне управління місць ув'язнення НКВД.

них таборах, де виробництво постійне, будували більш тривалі бараки і навпаки, на переходових будівництвах, напр., на будівництві залізничної траси, будівлі будувалися легкі, на деякий час.

НКВД любить широкий розмах. Його «республіка в республіці» простягалася на десять тисяч кілометрів вздовжки. Його будинки наймодерніші у цій поліційній країні. Справжні палаци збудовано для обласних управлінь у Хабаровську, Ростові, Новосибірську, Вінниці. «Мирне будівництво» нашої соціалістичної батьківщини знає палаци — але лише для НКВД. Трудящі не мусять мати помешкань, але ті, що бережуть їх, знають, що дає їм соціалістична «найпередовіша» країна.

ДЕНЬ У ТАБОРІ

День у таборі починається о 5 год. ранку. Дзвін будить в'язнів з їх сну. Хто заспав, того будять дикі вигуки бригадирів, «нарядчика», «вихователів», «днювальних» та іншої адміністрації табору, головне заняття якої полягає на тому, щоб усі працездатні вийшли до роботи.

Вся ця зграя бігає по бараках з ліхтарями і палицями в руках і, немов оскаженілі пси, вигукують:

— Давай! Давай! Давай!

При чому в таборі все супроводжується страшною і брудною лайкою. В ледве освітлених бараках починається страшна метушня. Всі півтисячі чоловік поспішають якомога швидше одягатися і зайняти чергу в їдальні. Тут роздають щоденні пайки хліба. Суперечки, гомін, лайки.

Нашвидку одягнувшись, люди з мисками або «котьолками» прожогом біжать на сніданок. В нічній морозній млі перед вікнами кухні шикується довга черга. Люди на 40⁰ морозі підстрибують, намагаючись завітися. Щасливіші, що отримали свою порцію, поспішають до їдальні. Це довге і понуре приміщення, немов колгоспний хлів для овець, наскрізь промерзло, шипахи висять на стелі і стінах, їдальня наповнюється паром від зупи. Лунають вигуки:

— Міняю баланду на пиріг, баланду на цигарку махорки! (Баланда — це відома тюремна страва, зварена здебільшого з кислій капусти).

Люди їдять швидко, обпалюючи рота бридкою юшкою з тухлих або солоних ри-

б'ячих голів або морського йоржа, що має неприємний дух. Видача провадиться з трьох вікон. «Стахановці» (такі є і в таборі) одержують смачнішу їжу. Їх зупа зварена не з голів, а з риби. Іноді раз або два на місяць їм варять зупу з м'яса. Звичайно, назва «м'ясний» ще не означає, що в страві повинно бути м'ясо. Правда, для стахановців м'ясо відпускається, але його з'їдають при допомозі кухарів чини таборової адміністрації з в'язнів, т. зв. «придурки». Вони безсовісно об'їдають і обкрадають ув'язнених. Отже, для стахановців замість м'яса залишаються кістки, на яких вариться зупа. Але і це вже розкіш. Цю страву можна їсти. До того ж додається ще пиріжок з житнього борошна з картоплею. На друге — каша. Ударники одержують зупу і кашу, але без пиріжка. Загальний обід видається всім, хто виконав виробітну норму на 100%. Тут видають лише зупу і більш нічого. (Ці норми стосуються 1937 р. У роки війни і після неї харчування набагато гірше).

З третього віконця одержують «штрафний пайок». Його дістають ті, хто не виконав норми до 75%, а також ті, хто відмовився від роботи. Цей сніданок уявляє собою страшне знущання з людських шлунків: зупа — це брудна, гаряча вода, в якій на дні плаває одна-дві крупини, або риб'яча луска. На цю їжу не можна дивитися без огиди.

Хоча сніданок ще не закінчено, о 6 год. гуде дзвін знов. Це починається «розділ». В цей час на пляцу перед ворітьми збирається вся таборова адміністрація: начальник табору, лікар, вихователь, виконроб, десятники, старости бараків. В'язні шикуються бригадами по 30-40 чоловік і під проводом свого бригадира та 2-3 жовнів перевіряються за списком по прізвищах і виходять «на зону» на роботу.

У мене сьогодні страшенно болить голова, я відчуваю, що хворий, і тому залишаюся в таборі.

Нарешті «розвод» скінчився. Всі бригади виряджені. В таборі залишаються кілька напередодні звільнених лікарем хворих. Б'є рейка. Всяке ходження по таборі припиняється, і тоді черговий начальник табору, фелдшер, вихователь і нарядчик бігають від бараку до бараку, розшукують «філонів», тобто тих, що викручуються від праці і просто «отказників» — тих, хто відмовляється від праці. Енкаведисти винайшли такий офіцій-

ний термін, що складається з початкових літер таких слів російською мовою: «Фіктив-но ісправляючийся лагерей особого назначення» — філон.

У НКВД — де б це не було — чи в Україні, чи Казахстані, чи на Кавказі — скрізь вживається великодержавної російської мови. До «філонів» ставлення таборових органів безоглядне. Коли в особовій картці з'явилася помітка філон — це не віщує нічого доброго цьому в'язневі. За нею може послідувати інша помітка, напр., «немає мір до виправлення». Тоді людина приречена на смерть. Але зневірений в'язень дивиться на все це байдуже, мовляв — лише смерть може бути єдиним порятунком. До бараку, де я лежу, вбігають шестеро добре відживлених посіпак. Лише один з них у формі — це службовець НКВД — останній в'язні з «соціально-близьких», як НКВД офіційно називає злочинців, розтратників, шахраїв і т. п. Зупинившись біля мене, починають допит:

— Чому не на роботі?

— Хворий.

— Звільнення нема, — відповідає фельдшер і, глянувши на мене, додає: — зовнішніх признаков хвороби нема, працювати може!

— Та у мене ж гарячка!

Це не перешкоджає посіпакам стягти мене з помосту і з стусанами попід ребра погнати до «карцера». Туди стягають ще кількох в'язнів, що не вийшли на роботу. Вони в цьому бачать свої будні. Вони систематично відмовляються від праці і співають простудженим фальцетом:

«Ми ховаємось від кари,

Не одна, а три, чотири пари,

А нарядчик нас знаходить

І у карцер відводить,

Ось що власть совєтська нам дала ...»

Лежу в холодному кандеєві — ізоляторі. Це рубана з грубих кедрових стовпів чотирикутна вежа з маленьким заґратованим віконцем. Недивлячись на 40-ступневий мороз надворі, тут немає печі. В'язні ogrивають приміщення власним тілом — нас чоловік з сорок, і за яку годину повітря виповняється паром і стає трохи тепліше. Люди кричать, мов на якомусь торговищі — співають, грають у карти, нахваляються.

Високий і худий, самі кістки обтягнуті жовтою миршавою шкірою, ще молодий в'язень з карних злочинців нахваляється:

— Ось це вже рік я не працюю. Я їм не працював жодного дня і ще не працювати-му два роки — проголошує він.

— Але... на триста грамів без приварку важко тобі просидіти два роки, — говорить інший чоловік.

— Вмру, а не піддамся! — гордо вигукнув відомий на весь табір філон.

І я відчув до його рішучої постави велику повагу. Тут, де люди добровільно жертвують життям і нехтують смертю, ціна людини дуже низька. Я це відчув на собі. Застудившись під час роботи, а також пробувши три дні хворим у холодному карцері, я остаточно захворів тяжким запаленням легенів. І може довелось б загинути в цьому карцері, коли б той відомий філон при відвідинах карцера начальством не почав ляпати фельдшера.

— Ти чортів ескулапе, краще оглянь того хворого на гарячку!

Я не пам'ятаю, як мене винесли з карцеру до санітарного бараку.

КАМЕНЯРИ І ЛІСОРУБИ

Мільйони ув'язнених в СРСР під примусом зброї і загрозою голодної смерті використовуються на різноманітних будівництвах державного значення.

У віддалених місцевостях, куди ні за яку підвищену платню не згодиться їхати звичайний робітник, працюють в'язні. Вони рубають ліс, здобувають нікелеву руду за плярним колом, здобувають золото на Богом проклятій Колімі, будують залізниці між руднями та новітніми заводами, розбудованими за Уралом і в сибірській тайзі. Які ж умови побуту і як можна заставити голодом працювати? Мені довелось працювати на будівництві залізничного насипу, де в'язням щоденно надавано норму виробітку — треба було наламати зі скелі сім кубічних метрів каменя, навантажити на одноколісну «тачку» і відвезти за двісті метрів у насип. Це була надзвичайно виснажуюча праця. За своїх десять годин праці я не завжди встигав це зробити. Коли не виробляв норми, то не отримував повністю хлібного приділу і другої страви. За кілька днів я охляв і відчув, що коли якесь чудо мене не врятує — я мушу загинути. Ніхто в таборі не прийде на допомогу голодуючому в'язневі. Вихователь почне вам говорити про «соціалі-

стичне змагання», десятник запише на чорну дошку, каптьор через низьке виконання норми відмовить у видачі одягу. Я щодня худ і дійшов до «слабосилої команди», і позбувся праці на скелі. Натомість мене погнали до лісу, немовби на легшу працю, але десятник оголосив норму — нарізати 12 кубічних метрів дерева... Коли б не дружина, що надіслала невеличкого пакуночка з харчами, довелося б загинути...

Що сталося зі мною, коли я трохи відчував? Я працював, працював, як навіжений, щоб отримати щодня свою пайку 800 гр. липкого недопеченого житнього хліба на половину з остюками і половиною і якимось зберегти життя. На моїх очах на 16-ій колоні горношорського виправно-трудоного набору, охоронник застрілив молодого юнака — в'язня, студента київського інституту — М-а, який відмовився працювати.

Адміністрація советських виправно-трудогих таборів згідно з директивою «ГУЛАГу» (ГУЛАГ — Головне Управління Поправно-Трудогих Таборів) брала курс на виснаження організму в'язнів і фактично робила останніх каліками на все життя. Їжа, яка видавалася за стовідсоткове виконання норми — складалася теоретично з 1900 калорій, а енергія, що витрачувалася на виробіток норми, вимагала не менше 4000.

Отже, «решта» йшла за рахунок систематичного недоживлення в'язнів. Минав рік і два, систематичне недоїдання приводило в'язнів до повного виснаження і різних хворіб та приводило врешті до т. зв. «Абісінії».

«Абісінією» звалися бараки, де містилися хворі, каліки і слабосилі, які цілком знесилилися і були звільнені від праці. Але що це були за люди?

Більшість з них хворіла на типову таборову хворобу — пелагру, що поставала від систематичного недоживлення організму і відсутності вітамінів. Хворі зовні мали страшний вигляд. Це були справжні кістяки, обтягнуті землистого кольору шкірою.

Тяжко уявити собі весь жах становища цих приречених на смерть людей. З них зди-

рали весь придатний до вжитку одяг, залишали напівголими, в одній білизні. Звідсіля і пішла назва — «абісінія».

Навіть бараки для цієї категорії бувших каменярів і лісорубів вибиралися найбрудніші, з дір'явими дахами і щілинами в стінах та побитими вікнами. Хліба «абісініці» отримували лише 400 гр. і один раз на добу звичайну тюремну «баланду» без ніякого наляку на товщ. (Теоретично їм належало по 2 гр. на душу, але товщ поїдали кухарі і таборова адміністрація).

Брудні і спухлі, вони цілими днями сиділи в своїх смердючих бараках. Лише деякі могли вийти на терен табору. Вони блукали з марною надією розшукати щось їстівного. Улюбленим місцем їх відвідин була брудна помийниця. Сидячи навкарачки на помийницях та ямах, де зсипали сміття, вони вибирали всілякі відпадки: іноді їм щастило знайти ласі шматочки у вигляді риб'ячої голови, чи картопляного лушпиння. Тоді між в'язнями починалися цілі баталії — вони билися між собою, падали, билися лежачи, кусалися, і з їх цинготних ясен текла кров. Цих людей, доведених до цілковитого отупіння і «втративших» цікавість до всього, крім їжі, використовували слідчі III відділу для різноманітних провокаційних свідчень, коли ці уповноважені НКВД намагалися комусь з в'язнів «пришити» нову справу. За шматок хліба ці нещасні згоджувалися на все. Багато з в'язнів, доведених до «абісінії», зрозумівши всю безвихідність свого становища і знаючи, що так не витримають висидіти весь свій термін ув'язнення, зважувалися раз на завжди звільнитися від роботи, в розпачі відрубували собі всі пальці, або навмисно калічилися. Ціною страшного каліцтва, вони намагалися зберегти життя. 1937 р. на 10 тисяч в'язнів Ахпунського відділу Сіблугу НКВД було 136 випадків самокаліцтва. Але даремна була надія цих в'язнів, їх судили за самокаліцтво по ст. 58/14, як за саботаж.

Іван Хмельницький.

ВТРАТИ УКРАЇНИ В 1939-1945 РОКАХ

I. УКРАЇНСЬКІ ВТРАТИ

Цивільне населення	9.120.000
а) Виселено у Східну Росію,	5.950.000
в тому числі:	
Виселено впродовж 1939-1941 років з Галичини у советські табори	300.000
«Евакуація» селян 1941 року в Росію	2.500.000
«Евакуація» індустриальних робітників з Донбасу, Харкова та Запоріжжя на Урал та в Сибір 1941-1942 рр.	1.500.000
Виселення «репатріантів» з Німеччини: полонені та молодь, які були вивезені німцями у 1941-1945 роках	250.000
Знищення населення під час воєнних операцій у Криму та на Закарпатті у 1944-1945 роках	1.400.000
б) Вивезення до Німеччини та екзекуція німцями,	3.170.000
в тому числі:	
Вивезення молоді на примусову роботу протягом 1941-1943 років	2.300.000
Розстріл патріотів у Львові, Києві, голодова втрата у Харкові, знищення по інших містах у 1941-1943 роках	370.000
Загибель під час воєнних операцій німців у 720 містах протягом 1941-1944 років	500.000
в) Під час війни 1941-1945 років загинуло,	3.550.000
в тому числі, й на фронтах	1.700.000
у німецькому полоні, з них 500.000 врятувались та поступили в нові «західні військові формації», залишились на Заході	1.100.000
Разом загинуло	12.670.000
г) Еміграційні втрати	725.000
в тому числі: в українських військових формаціях в Україні та в німецьких збройних силах, як автономні військові з'єднання (1943-1945)	300.000
Політична еміграція, зосереджена в Німеччині та в Австрії, 1944-1946 роки	240.000
Новопосталі політичні емігранти в Прибалтиці (Литва, Латвія, Естонія)	185.000
д) Загальні втрати українців за шість років війни	13.395.000

II. ВТРАТИ МЕНШИН

Майже повне знищення шести основних національних меншин (євреїв, поляків, німців, мадярів, румунів, чехів)	4.508.000
Виселення п'яти національностей (головно з Криму і Закарпаття): греків, болгарів, вірменів, мадярів, словаків	224.000
Цю кількість компенсовано переселенням з Росії росіян, як новопоселенців (до 1953 року)	3.800.000

III. ЖЕРТВИ СЕРЕД НАСЕЛЕННЯ

Загальні втрати,	21.627.000
в тому числі українців,	11.395.000
меншин	8.233.000
Зменшення цивільного населення,	15.927.000
військового елементу,	5.700.000
в тому числі українців,	3.550.000
інших націй	2.150.000

IV. ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

У нашій державі 1946 року повинно було жити 53.000.000 осіб, а за статистикою було 32.000.000, тобто як і в 1910 році. Відповідно у 1946 році в нашій Україні мусило бути 39.720.000 українців. За статистикою залишилося лише 26.328.000 осіб (приблизно стільки, скільки було 1918 року).

Д-р Володимир Трембицький.

ПОВСТАННЯ ПОЛІТВ'ЯЗНІВ-КАТОРЖАН У НОРИЛЬСЬКУ

Уперше почути про Норильськ і побачити норильських каторжан довелося на початку вересня 1945 року в Тайшетському пересильному концтаборі Іркутської області, коли привезли нас туди із Бухто-Находківського пересильного концтабору на Далекому Сході. Їхній одяг нагадував „зебру”, а деякі були одягнені у різнокольорові бушлати (рукави білі — бушлат чорний або навпаки). Це було придумане табірним начальством, щоб люди служили виразною мишенею при спробі втечі. Везли їх у тюрми по місцях судимості для проведення слідств у нових справах.

Бухто-Находківський пересильний концтабір був найбільшим у тогочасній Московській імперії. Кількість в'язнів становила 70-80 тис. осіб. Звідси відправляли водним транспортом Японським і Охотським морями на Колиму, Камчатку, Сахалін. Залізничним транспортом відправляли по всьому Далекому Сходу, в Якутію і Монголію. Табір був побудований у затоці Японського моря. Перегородивши затоку високою греблею, на її дні звели близько 90 бараків, у яких встановили триповерхові суцільні нари. Кожен барак мав довжину 80, а ширину 20 метрів. Там перебувало 1000, а навіть більше в'язнів. Контрольний стовп рівня моря стояв на горбку вище табору і рівнявся з верхньою частиною верхів бараків. Продумано було все так, щоби будь-якої миті чекісти мали змогу знищити всіх, хто мав нещастя туди потрапити. Для того потрібно було 20 хвилин часу, аби бульдозером зруйнувати греблю. І тоді весь табір був би затоплений водою.

Щоб легше було тримати таку велику кількість політв'язнів, чекісти продумали все до найменшої дрібниці: голод, хвороби і найголовніше — терор. Цинга і дизентерія забирали на той світ у середньому 80 в'язнів на день. „Студобекер” вивозив двічі на день мертві тіла. Процес вивезення померлих за зону мав свій обряд. Усіх зносили до моргу, роздягали до гола (були випадки, коли голій „мрець” приходив у барак).

Біля табірних воріт на пропускному пункті небіжчиків пробивали наскрізь довгими залізними штирями і великим молотком

пробивали череп. Переконавшись, що всі мертві, машину відправляли за зону. Пам'ятаю випадок, коли санітари (кримінальні злочинці) забирали із моргу мерців, то один із них виявився живим і просився, щоб його відпустили в барак, на що „санітари” відповіли: „Врач лучше знает — живой ты, ілі мьортвий!” — і кинули його між трупи.

Тривала советсько-японська війна. У бухті Находка був потоплений советський підводний човен. Табірне керівництво дістало наказ „згори” негайно евакуювати політв'язнів. Було доставлено два ешелони по 50 залізничних вагонів-пульманів у кожному. У вагон заганяли по 100 осіб. Медичної допомоги в дорозі не надавали. У вагоні, в якому я їхав, живими залишилося 42 в'язні, 58 померлих викинули з вагона на станціях. Годували надзвичайно погано: 170 г. цвілих сухарів на день і півлітри баланди (юшки з морської капусти, без картоплі й крупи).

Через 17 днів нас привезли у Тайшет, а через кілька днів сформували три ешелони, куди помістили 11 тис. політв'язнів і направили в Джезказган на мідні копальні. За три роки довелося зазнати страшної сваволі від чекістів, а особливо від кримінальних злочинців. Без суду і слідства зникали з таборів «неугодні» для НКГБ в'язні. 1946 року, зокрема, з табору №2 копальні Джезказган зникли: українець Володимир Кравчук із Здолбунівського району Рівненської області, литовець Йонас Кавардскас із Каунаського повіту та ряд інших, яких викликали на етап.

В'язні 1945-48 років — це учасники національно-визвольної боротьби ОУН-УПА, прибалтійці — учасники їхньої національно-визвольної боротьби, які становили разом 90% від числа усіх в'язнів. 10% — були росіяни, білоруси, кавказькі народи і середньоазійці.

Чекістсько-оперативна служба в політичних концтаборах, як уже згадувалося, тримала у покорі політв'язнів за допомогою терору та їхньої аґентури. Ті, хто не витримав тортур на слідствах і „заломлювався”, ставали аґентами.

Отже, до 1.01.1947 року чекістам легко було тримати невільників у покорі. Але тільки-но було дозволене листування з рідними і в'язні почали отримувати матеріальну допомогу, то моральний стан і здоров'я в'язнів одразу поправилися.

З 1-го серпня 1948 року майже всі політв'язні були відділені від кримінальних злочинців і сконцентровані в 9 управліннях. Було створено Головне управління концентраційними політичними таборами (ГУЛАГ):

1. „Дубравлаг” — Мордовія (50 тис.)
2. „Речлаг” — Воркута (210 тис.)
3. „Мінлаг” — Інта (60 тис.)
4. „Горлаг” — Норильськ (70 тис.)
5. „Берлаг” — Колима (280 тис.)
6. „Озерлаг” — Тайшет Іркутської обл. (205 тис.)
7. „Камишлаг” — Кемеровська обл. (40 тис.)
8. „Степлаг” — Джезканган, Балхаш, Кенгір, Джезди (220 тис.)
9. „Пещлаг” — Карагандинська обл. та сумнозвісний Спаськ (240 тис.).

Варто зупинитися на концтаборі Спаськ, який називали „Долиною смерті”. Він був найбільшим за площею (майже 20 гектарів кам'яної землі). Тут перебувало 16 тисяч політв'язнів: 11 тис. чоловіків і 5 тис. жінок. Цей табір почали заселяти політв'язнями 1948 року, після вивезення звідти японських військовополонених.

Починаючи з 1950 року, після поповнення таборів новими політв'язнями, у Піщаному таборі налагодили глибоко законспіровані зв'язки з ОУН, яка діяла на теренах Карагандинської обл. між спецпоселеннями із Західних областей України. У Спаський концтабір кілька разів на рік доставлялася підпільна література, особливо після того, коли в наш табір прибув зв'язковий між крайовим Проводом ОУН в Україні і Далеким Сходом. Пам'ятаю, що його прізвище було Глюза і родом він був із Чорнобильського району Київської обл. Про ці зв'язки і підпільну літературу знали тільки кілька осіб. Відтоді було вирішено не посилювати своєю працею московсько-большевицьку імперію, відмовлятися від роботи, зберігати здоров'я і, де тільки вдасться, поширювати непокору та страйки.

Найактивніші з-поміж учасників націо-

нально-визвольної боротьби ОУН-УПА були ізольовані, але, хоч як старалися чекісти-оперативники в таборах знищити дух непокори політв'язнів за допомогою своєї агентури, не виходило. Від 1950 року в'язні нещадно нищили „сексотів”

На початку вересня 1952 року 1200 політв'язнів із Піщаного табору було відправлено у Норильськ. З цього етапу 10 каторжан помістили у 3-ю каторжну зону. Тут я відразу був ізольований в БУР (барак посиленого режиму). 5 березня 1953 року мене відправили у тюрму 4-ї зони. Тут і визрів план повстання, бо у тюрмі були сконцентровані найактивніші політв'язні Норильська. 25 травня всіх політв'язнів тюрми розвезли у різні зони. У 3-ю каторжну нас прибуло 25 чол. Прямо з вахти усіх нас ізолювали в БУР. Наші побутові вимоги керівництво табору виконало, але цього нам було мало. Через 4 дні ми довідалися, що застрайкували політв'язні 5, 4 і 1-ої зон, а згодом і 6-та — жіноча.

Настало 4 червня 1953 року. О 10 год. ранку прийшов у БУР каторжанин-фельдшер Роман Білень приймати хворих. Він повідомив, що на товарних вагонах, які прибували у робочу каторжну зону, були написи: «Чому каторжани не страйкують?» До речі, за день перед тим адміністрація в'язнів на роботу не випустила. Не гаючись, ми почали бунт. Хоч двері були грубі й окуті залізом, але за допомогою стовпа, який скріплював нари зі стелею, вони були вибиті. Ввірвавшись у коридор, вибили двері у прохідний двір. В одній із камер сиділо два каторжних: Соколюк із Камінь-Каширського району Волині та Григорій Кудла з Дніпропетровщини. Виломивши двері, їх звільнили. Першим у прохідний двір вибіг Соколюк, за ним колишній Герой Советського Союзу Іван Воробйов.

Прорізавши колючі дроти, в зону увірвалося близько 40 солдатів конвойних військ. Вони цеглинами, які лежали за парканом БУРу, почали кидати у політв'язнів і поранили Соколюка та Воробйова. Їх, скривавлених, кинули на дроти забороненої зони. Політв'язні 3-ї каторжної зони стояли за парканом БУРа. Кудла крикнув: „Каторжани, чого ви дивитеся? Тут чекісти людей убивають!” Ці слова вирішили нашу долю. В'язні кинулися й повалили паркан. Наглядачі повтікали, а ми усі вирвалися з

БУРа. Я побіг в амбулаторію перев'язувати руку, поранену під час вибивання дверей у камері. За мною сюди ввійшов начальник управління Горного табору генерал-лейтенант Семьонов. Цієї миті заторохотіли автомати й почулися людські крики. Мені було не до перев'язки, бо у зоні вже лежали мертві каторжани. Один із них був мій близький друг, земляк із села Дружкопіль Горохівського району, Андрій Хомик. Куля скосила його, коли він біг мені на допомогу в БУР.

Загинуло тоді 6 чоловік, один литовець і п'ять українців, а 14 було поранено. Побачивши, що Соколюк і Воробйов стікають кров'ю на колючих дротах забороненої зони, я силоміць одягнув медичні халати на генерал-лейтенанта й капітана НКГБ, дав їм у руки носилки, і ми гуртом примусили їх носити поранених у лікарню. Так розпочалося повстання 3-ї каторжної зони, яке тривало 61 добу.

Неможливо говорити про те повстання, не описавши, що собою являла 3-я каторжна зона та її в'язні. Коли я сюди прибув у вересні 1952 року, мене зустрів Данило Шумук, якого я знав ще з підпілля, як повертався із Холмщини на Цуманьщину. З його слів я довідався, що у зоні діє підпільна допомогова структура ОУН, в ядро якої входить він, Сушкевич із Київщини і Михайло Орос із Закарпаття.

Під вечір за вказівкою допомогового комітету більшість каторжан прийшла у клуб, де вирішили обрати офіційний комітет із 15 в'язнів, який мав би керувати повстанням. Адміністрацію від керівництва табором було усунуто. Головою комітету обрали Воробйова, але, оскільки він лежав поранений у лікарні, його функції виконував заступник Валентин Вождьов.

Кожен із 15-ти комітетників очолював відділ, який діяв чітко. Коли чекісти вирішили зламати наш опір за допомогою голоду й відключення води від зони, то створений пропагандивний відділ, який очолював Петро Миколайчук, що прибув разом зі мною у зону 25 травня, виготовив штампи, і ми тисячами друкували листівки-звернення до населення Норильська і за допомогою повітряних зміїв запускали їх над містом. „Зміїний аеродром” доручений був мені. Ці листівки зберігаються сьогодні у норильському музеї.

Через тиждень від початку повстання вийшов із лікарні Воробйов, який задумав велику провокацію: висадити у повітря табірну котельню, організувати масову втечу в'язнів, роззброїти дивізіон охоронних військ, цим підставити втікачів під вогонь кулеметів та мінометів другої та третьої оборонних ліній, створених з початком повстання. Терміново були проведені збори каторжан, де переобрали провокатора Воробйова, а його план утечі засудили. “На дев'яту добу прибула із Москви комісія у складі: заступника Генерального прокурора СРСР Вавілова, начальника тюремного управління СРСР Кузнецова, командувача військ МВС СРСР ген. Сіроткіна та від ЦК КПСС - Кисельова, які поставили вимоги до каторжан:

1. Зняти прапори та лозунги (один з яких був розміром 5 на 2 метри з написом: „Воля або смерть!”).

2. Виходити на роботу.

3. Видати захоронені тіла застрілених 4 червня каторжан.

Члени комітету, що вели переговори із комісією, від тих вимог відмовилися. Комісія від'їхала. Протягом двох місяців з-за зони чекісти організували безліч провокацій, але каторжани були настільки згуртованими й дисциплінованими, що все витримали. 4 серпня о 4 год. ранку за допомогою десятків кулеметів і сотень автоматів повстання було придушене. Вбито 181 в'язня, кілька сотень поранено. З-поміж повсталих відібрали нас 40 чоловік, і, після жорстоких тортур, кинули у Ширяєвську тюрму. Через місяць нас перевезли в Красноярську тюрму НКГБ, а після чотиримісячного слідства - у закриту Володимирську тюрму.

Минуло 45 років відтоді, як каторжани 3-ї зони у Норильську протягом 61 доби повстання започаткували розвал московської червоної імперії. Комуністичний терор цього процесу зупинити не міг. Протягом трьох років прокотилися повстання по всьому ГУЛАГу, внаслідок чого було звільнено більше мільйона політв'язнів.

Проте звільнення з «малої» зони у «велику» не принесло бажаних успіхів. Ми, ті, які боролися в лавах ОУН-УПА, проливали кров під час повстань у таборах, і досі не визнані борцями за незалежність. Коли ж переможе правда?

Мелетій Семенюк.

“МЕА ВІТА” — МОЄ ЖИТТЯ

Іменем ленінського “декрету” відібрати у всіх усе й поділити нарівно большевики лишили права голосу потомственого хлібороба Артема Івановича Сидоренка, як також і мільйони таких, як він, вигнавши їх з власних хат на мороз і прирікши на голодну смерть. Про жадливу розправу нелюдського большевицького режиму над всією великою родиною Сидоренків оповідає внук Артема Івановича Сидоренка, Григорій Пилипович Сидоренко, інвалід і жертва сатанинської політики народодобивця Джугашвілі.

Народився я 15 квітня 1926 року в селі Городня Іваницького (тепер Ічнянського) району Чернігівської області. Мої предки—хлібороби з діда-прадіда. Дідусь Артем Іванович Сидоренко (1870 року народження) був корінним жителем Городні. Мав він з бабусею Пріською велику сім'ю – три сини і дві дочки. Всі займалися хліборобством. У господарстві було десять десятин (одинадцять гектарів) землі з лугом і пасовищем, двоє коней, пара волів (це та тяглова сила, якою обробляли землю), а ще вівці і домашня птиця. Мав дідусь хату під бляхою, хліви для худоби. Дружна сім'я обробляла поле без найманої сили.

Мій батько, Пилип Артемович Сидоренко, народився 1898 року. В 1919 році у Прилуках його взяли на фронт, і він разом з Іваном Гнатовичем Ковалем із села Обухове боронив Україну від іноземної інтервенції. 1924 року батько одружився. Моя мати –Софія Григорівна Сидоренко (в дівоцтві –Мазепа) – уродженка села Рябухи Талалаївського району – також Чернігівської області. В 1925-26 роках мої батьки з допомогою дідуся Артема збудували хату на його садибі. Крита соломою, вона на час колективізації була ще не добудована.

У 1926-28 роках батько працював на Парфіївському цукрозаводі, бо своєї землі, крім городу на дідусевій садибі, не мав.

Весною 1929 року дідуся Артема і бабусю Пріську комуністичні активісти вигнали з хати й вивезли за село (на пустирі) — так називалася Холодна гора, одне з навколишніх урочищ. А трьох синів дідуся і дочку вислали на північ, в Архангельську область, на безкінечні болота.

Ми перейшли жити в свою недобудовану хату. Дід Артем і бабуся жили на Холодній горі з багатьма односельцями, яких також вигнали зі своїх хат. Жили вони в куренях з очерету, їм дозволили розорювати пустирі. А восени, коли було зібрано врожай, комнезамівці все в них відібрали, прирікши людей з Холодної гори на голодну смерть.

Ми з матір'ю та меншим братом в той час жили в своїй хаті. Нас хоч і не вигнали, але кожної ночі приходили до нас так звані активісти – ледарі, п'яниці та злодії, такі, як Сидоренко Савка, Грабко Михайло, Шинкаренко, і забирали все до останньої картоплини, – все, що давали нам добрі сусіди, аби ми не померли з голоду. Так було до січня 1930 року. А потім і нас вивезли на Холодну гору, і ми там у морози й замітіли жили два тижні в очеретяному курені дідуся. В село, до хат, спеціальна сторожа не пускала. І там я тяжко захворів. Та ось в той час приїхав із Чернігова якийсь чиновник, щоб оглянути сім'ї, яких готували на етап – у холодні північні краї Росії. Дійшла черга й до нас. І коли мати показала мене тому чиновникові, то він ужахнувся й відступив. У мене відкрилися рани під очима. Очей не було видно. Голова була опухла. Чиновник звелів відвезти нас до села. Так ми опинилися знов у своїй хаті, де вже не було шибок і гуляли протяги. Матуся позатуляла вікна ганчір'ям, назбирала в лузі хмизу й затопила піч. А я лежав на печі й нічого не бачив.

На горбі, за селом, стояв вітряк. Мірошник був сердечний чоловік. Він рятував нас від голодної смерті, чим міг. Однак немилосердні активісти не давали нам спокою: кожної ночі приходили до нас, світили у вікна, штрикали металевими прутами, шукали по закутках схованої живності, але в нас уже давно нічого не було. А те, що сусіди давали нам поїсти, матуся ховала в ганчір'я під мою голову. Рани мої під очима гноїлися, у хаті стояв сморід. Активісти боялися навіть дивитися на мене...

Далі так жити нам стало неможливо, і наприкінці березня 1930 року мамина сестра Христина Григорівна перевезла нас у хутір Обухів Талалаївського району до дідуся Григорія Артемовича Мазепа.

Дідусь Григорій і бабуся Галя мали хату (вона ще й досі стоїть біля залізничної станції Блотниця), корову, коня, воли, вівці. Поруч з дідусевою садибою жили його брати Семен та Ілько. Вони, склавшись утрюх, купили кінну молотарку, сікарню, збудували вітряк. Дідусь Григорій був майстровитий чоловік, знав ковальське та мірошницьке ремесло, для своєї сім'ї шив взуття. Сім'я в дідуся була велика – п'ять дочок і син. Усі працювали на своєму полі.

Отак ми жили в дідуся Григорія до 1931 року, коли й сюди, в Обухове, докотилася хвиля жорстокого знуцання над людьми – розкуркулення так зване. Вигнали й дідуся з хати, забрали все, що було. Пограбували. Запопадливо старалися місцеві ледарі й п'яниці Макаренко Максим Оврамович та його “рижа шайка” (так їх усіх називали люди).

Дідусевого сина Івана (1908 року народження) вислали на Північ, де він у нелюдських умовах і загинув. Все господарство дідусеве перейшло в артіль “Червоний партизан” Залишився в дідуся один шевський молоток, яким він рятував нас від голоду. Як дорогоцінну пам'ять про незабутнього дідуся, я бережу цей молоток і понині.

Перейшли ми після того погрому жити до тітки Євдокії Григорівни Петько. Та й там “рижа шайка” не давала нам спокою. Останні вузлики з пожитками, які заробляв дідусь своїм шевським молотком, віднімав Максим Макаренко, який ще й досі проживає в селі Блотниці. Це він одного разу виврав із рук бабусі Галі ворочок з квасолею, а її пхнув так, що вона, впавши на спину, пошкодила хребет і скоро померла.

Настав голодомор 1933 року. Голод скошував старих і молодих. Люди ходили пухлі, вмирили просто на ногах.

Вже не міг допомагати нам дідусів молоток — люди не мали чим платити за його працю. Змарнів, занедужав і помер дідусь на початку літа 1934 року. Поховали його біля його вітряка.

Часто в своїх спогадах дідусь оповідав, як його батько, Артем Мазепа, переселився колись із села Рябухи в степ біля хутора Обухового. Сім'я в Артема була велика. Вісімнадцять душ жило в одній хаті. Потім, купивши землю, сини почали заводити свої господарства. А ще розповідав дідусь, як він чотири роки провів на заробітках в

Одесі. На пристані він працював при завантажуванні кораблів, спав просто неба — під сонцем і дощем. І коли я дивлюся на відому картину Іллі Рєпіна “Бурлаки на Волзі”, то ніби бачу там поміж отих нетяг і свого дідуся – кремезного, опаленого сонцем і вітрами...

Тяжкою працею заробив дідусь Григорій грошей, купив землю, збудував на ній хату, одружився, завів сім'ю. Сім'я була трудівлива, працювита. Новий декрет про землю надав йому сили працювати в поті чола. Ніхто в той час не знав про віроломність того “декрету”. Не стало Леніна. Селяни за свою кровну працю одержали Соловки, Біломорканал, далеку Північ... А популярний заклик “Пролетарі всіх країн, єднайтеся!” згуртував ледарів, злодіїв, п'яниць у боротьбі проти трудового селянства. І стали селяни тікати в міста, світ за очі, покидаючи рідні оселі, могили своїх предків. Скільки їх опинилося в Ярославі, Москві та в багатьох інших містах Росії?!

Мені запам'яталися похорони бабусі Галі. Весна, все в цвіту, співають соловейки – навколо рай земний. А мені, шестирічному інвалідові, скорбота стискає серце. Все для мене в мороці, в тумані. І хоч небо було чисте і день сонячний, та не світило мені сонце – бачив я тільки труну з моєю любовою бабусею перед собою та ромашки обіч дороги... Оце й усе, що лишилося в моїй пам'яті після похорону бабусі. Довго я не міг отямитися, не міг відрізнити дня від ночі. І тепер, майже через шістдесят років після скону бабусі Галі, коли проїжджаю старим шляхом Ніжин-Ромни, по якому проводжали її в останню дорогу, знову бачу ті ромашки, що схилили свої запашні голівки вслід за колесами воза, на якому лежала моя улюблена бабуся. Зупиняюсь і вклоняюсь тіні дорогої мені людини. Не цвітуть на її могилі чорнобривці. Зрубали хреста бездушні активісти того часу. Могилку давно розрівняли і садять на ній часник. А поле, кругом поле — скільки його в бур'янах! Дворища моїх незабутніх предків, трударів землі, безвинних жертв большевицького свавілля, заросли будяками...

1935 року я пішов учитися до першого класу в село Займище, де я жив тоді у маминої сестри Віри Григорівни. Першою моєю вчителькою була Зіна Василівна. Добру пам'ять про неї я зберігаю все життя.

Навчався я добре, але хвороба не давала можливості ходити до школи без пропусків. Все ж таки, за дві чверті року я закінчив перший клас. У 1936 році повернувся з заслання мій батько. Пристанища свого ми не мали. Жили по сусідах. Батько подав заяву про вступ до колгоспу і решту свого життя працював там будівельником.

У 1937 році ходив я до третього класу Обухівської початкової школи, але закінчив лише дві чверті навчального року – хвороба звалила мене в ліжку на півтора року. Обидві ноги й руку вразив остеміоліт, невиліковні рани лишилися на десятки років. Одначе 1939 року закінчив я третій і четвертий класи в учительки Лідії Андріївни Якубовської. Вічна пам'ять цій добрій людині! Саме вона за один рік створила мені можливість закінчити два класи. Я й далі навчався успішно. Після п'ятого класу видали мені вчителі добру характеристику й просили районний відділ народної освіти послати мене на лікування. Поїхав я в Талалаївку. Там мене спитали, чи партійний мій батько. І коли я відповів, що ні, то мені ввічливо сказали, що путівки видаються тільки для дітей членів партії... Мені було дуже боляче. Я починав розуміти, що нікому не потрібні мої високі шкільні оцінки і що мені ніколи не вилікуватися...

Я й далі ходив до школи, але ноги гноїлися, від ран відносило неприємним запахом, а бинтів на перев'язки не вистачало. Лікував мене, як тільки міг, наш блотницький лікар Володимир Йосипович Волков (заслужений лікар УРСР), а також і роменський лікар-ортопед Іваницький та окуліст Угрюмова. З почуттям подяки згадую ці імена!

Так я ходив до шостого класу.

І ось 1941 рік, літні канікули. Я працював вагарем на збиранні сіна, возив колгоспників на будівництво шляху в село Лавіркове. Потім окупація, молодь тягнуть до Німеччини. Рятувалися, хто як міг, нерідко прикладали до рук і ніг "майок", пекли ними тіло, а опісля роками лікувалися. Мої ноги були в ранах, остеміоліт прогресував, не давав перепочинку.

У 1942-45 роках знову мене звалило в ліжку. Мені тоді йшов сімнадцятий рік. Фатальний рік! Вага моя спустилася до 17-ти кілограмів. Ось так далася мені Холодна гора 1930! Виносила мене на вулицю моя мама на руках. Місяцями не міг я спати від

нестерпного болю. Та наперекір долі я вижив. Милиці допомагали мені ходити. Медична комісія визнала мене інвалідом другої групи. Працював я в колгоспі комірником, сторужував на баштані. Вісім років свого життя був прикутий до ліжка. З милицями й палицями ніколи не розлучався.

Від 1951 року працюю фотографом держфото: спершу в Дмитрівці, а потім у Талалаївці – позаштатним, а згодом і штатним фотокореспондентом районної газети "Трибуна хлібороба" 1953 року одружився на уродженці села Грабщина Катерині Федорівні Мусієнко. Маю двох дочок – Соню і Ольгу, маю затів Олександра та Анатолія, маю трьох онучок – Наташу, Люду та Лілю.

До 1965 року був я інвалідом другої групи. А потім, на черговій медкомісії в Ромнах, молодий хірург на прізвище Скрипка запропонував мені ампутувати ліву ногу й оперувати ліву руку (була відкрита форма остеміоліту). Я не дав згоди на операцію, і мене позбавили групи інвалідності. Така в нашому світі справедливість!

Від 1955 року постійно мешкаю в Талалаївці. Після 35-ти років праці фотокореспондентом районної газети вийшов на пенсію, будучи від чотирьох років інвалідом з вини активістів, які називали себе більшовиками.

Не легша доля й моїх родичів. Після багатьох років заточення в архангельських б'юлах було дозволено їм, вже після війни, повернутися в Україну до своїх старих і немічних батьків. Повернулася моя тітка Ліза Артемівна. Її, свою доньку, з обмороженими руками й ногами, із немовлям на руках, зустріли Артем Іванович та Парасковія Григорівна. Синові Артема Івановича, Іванові Артемовичу, не пощастило побачити рідних країв, він загинув на Ленінградському фронті. Інший син Артема Івановича, Федось Артемович, загинув на фронті в Східній Пруссії 4 березня 1945 року, де добивали угруповання фашистів. Зимою 1947 року померли від голоду й холоду мої дідусь і бабуся, Артем Іванович та Приська Григорівна.

Ось така доля моєї сім'ї, моїх рідних. Доля, яку зламали, знівечили ті, хто хотів, щоб усі були однаково бідними, хто хотів жити й жирувати за рахунок чужої праці й чужих нажитків.

Талалаївка, грудень 1990 року.

На підтвердження правдивості цієї авто-

біографії Григорія Сидоренка підписалися свідки тогочасних подій - наступні особи:

1. Я, житель села Грабщина, Лещенко Константин Сергійович, народження 1909 року, біографію Сидоренка Григорія Пилиповича стверджую. Далі слідує власноручний підпис К.С. Лещенка.

2. Я, жителька села Обухове, Ромазан Палажка Демидівна, 1903 року народження, біографію Сидоренка Григорія Пилиповича підтверджую. Далі: власноручний підпис.

3. Біографію Сидоренка Григорія П. засвідчую – жителька села Городня, Врачова Ліда А., 1914 року народження.

Усі засвідчення стверджені відповідальним секретарем місцевої влади, у присутності якого свідки підписувалися. Відповідні записи подано на штампелі та печатці секретарем, включно з його власним підписом.

До автобіографії Г. П. Сидоренка додається важливий для майбутніх поколінь, засвідчений свідками, документ під промовистим заголовком:

«БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ТЕРОР 1929-1930 РОКІВ НА ХУТОРАХ ОБУХІВ-МЕЛУНИ (СТЕП) ТАЛАЛАЇВСЬКОГО РАЙОНУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ».

Пограбовані, вигнані з своїх хат і заборонені в большевицькі концтабори большевицькими катами потомствени хлібороби, які не мали ніякого відношення до політики:

1. БОЙКО Андріян Семенович.
2. ВАЩЕНКО Іван Григорович.
3. КОНДРАТЕНКО Федось Гнатович.

Його сини Дмитро й Петро воювали проти гітлерівської Німеччини. Дмитро загинув.

4. КОНДРАТЕНКО Іван Семенович.
5. КОНДРАТЕНКО Кіндрат Петрович.
6. КОНДРАТЕНКО Мусій Гнатович.
7. КОНДРАТОВИЧ Денис Гнатович.
8. МАЗЕПА Григорій Артемович.

Його син Іван, 1908 року народження, загинув у большевицькому концтаборі.

9. МАЗЕПА Ілько Артемович.

Його сини, Іван, Петро та Ігор, — учасники війни проти гітлерівської Німеччини.

10. МАЗЕПА Семен Артемович. Після большевицького пограбування багато років жив у погребі.

11. МАЗЕПА Демид Артемович.

12. МАЗЕПА Федір Ількович.

13. МАКСИМЕНКО Олексій Дмитрович. Його син, Петро, загинув у большевицькому концтаборі.

14. МАКСИМЕНКО Іван Дмитрович.

15. МАКСИМЕНКО Микита Іграфович.

16. МАКСИМЕНКО Віктор Логвинович. Загинув у большевицькому концтаборі.

17. МАКСИМЕНКО Петро Логвинович.

18. МАКАРЕНКО Петро (Хрулів).

19. ПЕТЬКІВ Яків Дементійович.

Його син, Григорій, реабілітований посмертно, пробув 10 років у большевицькому концтаборі.

20. ФЕДЮК Хома Якович.

21. ПРОХОРОВИЧ Михайло Васильович.

22. ТОПЧІЙ Григорій Сірівонович.

23. СТЕЦЕНКО Павло Михайлович.

24. СЕРЕДА Артем.

25. ХАРЧЕНКО Мартіян Демидович.

Його сини Петро та Григорій загинули у війні 1941-1945 років. Коли вони воювали з фашизмом, їхні батько, мати й неповнолітній брат жили в землянці-погребі.

26. ШЕВЧЕНКО Антон Оксентійович (Галенків).

27. БАЖЕНОВ Прокоп Іванович.

У його будинку містилася початкова школа 65 років. 1994 року, в час комуністичної "перестройки", будинок зник безслідно.

28. МАЗЕПА Артем Наумович (1836-1913), мій прадід, мав велику сім'ю – п'ять синів і п'ять дочок. Большевики пограбували їх, вигнали з хат усіх дітей, онуків, правнуків. Така большевицька сваволя без слідства й суду знищила велику сім'ю потомствених хліборобів, які займалися хліборобством, не мали ніякого відношення до політики.

Активним катом і палачем, виконавцем пограбувань своїх односельців, терористом большевизму, вожаком бандитської зграї був Макаренко Максим Оврамович, колишній житель хутора Обухів.

Цей документ засвідчили жителі Обухова:

Кондратенко Віктор Мик.,
Кондратенко Поліна Прокопівна,
Півторацький Іван Прокопович
та житель села Грабщина
Лещенко Костянтин Сергійович
і Сидоренко Григорій Пилипович.

Григорій Сидоренко.
Талалаївка - Полтава.

Я ПОМИРАВ БІЛЯ ХЛІБА

Коли ви їдете з Києва через Полтавську, Сумську, Харківську та інші області як на північ, так і на південь, ви бачите безкінечну рівнину багатючих земель, на яких, мов на картині, хвилюється на вітру море пашні: жита, пшениці, ячменю, вівса... Неврожаю не було ні в тридцять другим, ні в тридцять третім році. Але був голод...

Про той голод та причини його виникнення написано вже багато спогадів, есеїв, книжок. Я хочу написати про своє особисте пережиття того часу, коли смерть заглядала в очі щодня, щогодини.

Я, Іван Михайлович Бринза, народився 9 жовтня 1924 р. в Харкові, але на п'ятому році мого життя наша родина переселилася в Сахновщину, у південно-західній район Харківської області. На відміну від інших районів, Сахновщина мала свою індустрію: два величезні млинозаводи. Один з них називали білим, бо в ньому мололи лише пшеницю. Він був семиповерховим, з п'ятьма великими зерносовищами довкола, ніби обгороджений парканом. В кожному з них було від 500 до 700 тисяч тонн золотої пшениці. Другий був п'ятиповерховим з трьома зерносовищами — у ньому мололи жито. А ще був великий маслозавод, далі від нього — великий птахокомбінат, де вбивали курей, качок, гусей... Близенько до нього стояв величезний інкубатор.

Пам'ятаю й 12 величезних цистерн для бензини, керосини тощо.

Кожного дня з млинозаводів (а вони працювали цілодобово) виїжджали по два ешельони з мливом, маслом та пташиним м'ясом. Усього багатства, згаданого й незгаданого, вистачало б не тільки для місцевого люду, а й для декількох інших областей. І от при всьому цьому багатстві московсько-комуністична насильницька влада (з допомогою доморощених прихвостнів) заплянувала голодомор, найбільший в історії світу. При чому, людям видавали харчові картки, за якими не можна було купити навіть скибки хліба. Це була жорстока насмішка!

У нашій родині було п'ять осіб: батько, мати, я та дві мої сестри. Одна старша від мене на 2 роки, а друга — на 10. Старша,

Шура, особливо дуже любила мене, а я її. Коли вони сідали виконувати домашні шкільні завдання, а я не мав що робити, то часто перешкоджав їм, бо ж родився „шибеником”. Старша, хоч і любила мене, бувало зловить мене й добренько наб'є по м'якому місцю. Але це не дуже помагало. І вона придумала інший спосіб „стишувати” мене. Дасть було шматок фанери, напише на ньому літери. Це щоб я їх переписував і переписував — зачував, тобто. А коли надокучило, то я просився надвір погуляти, та сестра не дозволяла. І так за 8-10 місяців я вивчив абетку. Але тяжче було навчитися писати. Та я переміг і ці труднощі, так що буквар мені вже не був потрібний.

Шура була не тільки розумна, а й гарна з себе. Її в школі любили й поважали. Вона була старостою і редактором стінгазети.

У 1931 році мама повела мене до школи, що колись була церковним собором. Там звернули увагу на те, що мені до семи років не вистачало шість тижнів. Тоді мама відкрила родинний „секрет”:

— Та він уже вмів читати й писати.

Це допомогло. Мене записали. Першою вчителькою була Лідія Іванівна Коршикова, а її чоловік — заступником директора. Він навчав нас співати, був диригентом шкільного хору.

В першій класі мені не було що робити, дивився на все без жодної уваги, перешкоджав іншим учням. Підійшла вчителька та й питає:

„Чому ти прийшов до школи? Учитися — тож учися”! А я сказав, що все те, що вивчають у класі, я вже давно знаю, і показав їй свій зошит.

Після перерви мене викликали до директора. Думаю, мабуть, попаде. Директор вирішив перевести мене до другої класи, повчаючи, аби робив усе так, як і всі інші учні. І додав, що за найпершу провину відішле мене назад до першої класи.

У Сахновщині було шість шкіл: дві семирічки і дві десятирічки. Але незабаром приготували ще одне приміщення для школи, бо з сусідніх колгоспів та радгоспів почали прибувати діти, бо там не було шкіл. Разом у Сахновщині, що була рай-

центром, навчалося дві тисячі молоді. Уже в 1932 році деякі діти почали пухнути, все більше дітей переставало ходити до школи. Тому вже в березні того року нам видали свідоцтва про закінчення третьої класу. У вересні 1932 р. нашу класу поповнили учнями з інших шкіл. Почалася осінь і діти переставали ходити до школи. Тому з свідоцтвами знову поспішили. Видали їх у січні 1933 р. На той час приблизно дві третини учнів відсіялося. Розпановувався голод.

Ранньої весни я подружив із хлопцем з якогось села. Звався Володькою. На два роки старший від мене, сухий і вищий. Він каже: „Запитай маму, чи зможу я ночувати у вас” Страшний голод уже почався і були випадки канібалізму.

І от ми з Володькою цілими днями ходимо, приглядаємося, де б щось їстівне укрести. Перед голодомором зернохосвища охороняла міліція. Тепер там стояли солдати НКВД — з мови видно було, що вони москалі. Ми звернули увагу на те, що там, де вантажать мішки на ескаватор, вантажники часто не витримують тягару і падають. Мішки розриваються, але пильні енкаведисти оточують те місце з вигуками:

„Не смей троғать соціалістическое имущество!” Те зерно збирають у цілі мішки, але в пилюці завжди лишалося десяток чи два зернин. Голодні діти накидаються на ту пилюку, намагаючись нагребти якомога більше тієї пилюки, однак в тій „баталії” тих діток били й придушували. Безсилі, вони вже не вставали.

Володька каже:

„Сюди вже більше не будемо ходити”

Хочу коротко згадати про сестру Шуру. Їй було лише п'ять років, коли вона на власні очі побачила й пережила трагедію свого дядька по матері. Він був капітаном у царському війську, а в революцію перейшов до війська Української Народної Республіки. Одного разу приїхав провідати родину, як раптом наскочили денікінці. Зайшли і до його дому. Побачивши сотника УНР, склали акт й, вивівши надвір, розстріляли. У зрілому віці Шура поїхала до тітки в Запоріжжя. Будучи завідувачкою ресторану, тітка влаштувала Шуру на працю. Шура вдень працювала, а вечорами навчалася на фізико-математичному факультеті тамтешнього інституту, який вона й закінчила

з правом учительки семирічки й десятирічки. Був 1932 рік.

Що робити далі? Як жити? Як вижити? Цвітуть акації. Ми з Володькою полюємо на дикий щавель. Одного разу проходимо біля складу городини й садовини. Володька ніби невидимкою десь зник. Бачу: за ним женуться, але, на щастя, не наздогнали. Він хитро-мудро украв п'ять картоплин і два цукрові буряки. Але один буряк загубився під час втечі.

Сестра Мотя віднесла чудовий український, вже останній, рушник за склянку пшона. Додавши трохи щавлю, ми зварили смачну вечерю. Найперше вгостили маму. Батько залишив родину „на призволяще”

У школі дітей ставало все менше й менше. Що робити далі? Величезне зернохосвище бовваніло за сто метрів від нашої хати. Воно стояло якраз біля сусідського вишневого садка. Володька зауважив, що там, де росте малина, вартових не було. І він пізно ввечері, відірвавши дві дошки, прибиті лиш одним цвяхом, заліз усередину й набрав у кишені 300-400 грамів пшениці. Вдало повернувся. Однак другого дня його зловили й побили. Володька зі стогоном каже: „Я їм відомщу!” І справді зробив те, що сказав. Пізньеньким вечором, підкравшись до вартового солдата, бабахнув каменюкою його по голові так, що той аж крякнув. На ранок почали шукати винуватця і ніхто не міг навіть подумати, що 12-літній хлопець міг таке вчинити. Однак заарештовано було чотирьох чоловіків. Після того їх ніхто не бачив.

В райцентрі, на головній вулиці, відкрили торгсин, і хто мав золото чи срібло вимінював на хліб, м'ясні вироби тощо. А коли з торгсину виходили люди, то ми слізно просили бодай шматочок хліба. Та рідко хто зважав на наші сльози. Але ось виходить на вулицю один чоловік з розкішними козацькими вусами і каже: „Я дам вам хліба, але не стійте тут, а їдьте в Росію. Там голоду немає. Я щойно повернувся звідти”

Він дав нам по шматку хліба. Один шматок з'їли, а другий понесли мамі й сестрі.

Про наші пляни ми нікому не сказали, сіли в товарний вагон і доїхали до Лозової, а звідти до Харкова. Лишалося ще 40 кілометрів до кордону з Росією. Та мрія й

бажання наїстися та ще й додому привезти харчів не спиняла нас. На кордоні з Росією виявилось, що кордон дійсно „на замку”. Потяг зупинився, і хто не мав „пропуску” того не пускали далі. Нас не питали, а по-звірячому викинули. Кордон охороняли енкаведисти з собаками. Що ж нам робити? Налягаємо на ноги паралельно до кордону. Побачили українське село, від якого віяло неприємним запахом. Дивимося через кордон і бачимо хутір на декілька хат, біля яких ані деревини, ані кущика. Там Росія. Діти там бігають, сміються — там немає голоду.

Я дійшов до такого стану, що готовий був упасти й померти. Кажу:

„Ти, Володьку, вертайся додому. Скажи мамі, що я помер” „О ні!” — закричав Володька і десь побіг. Мені було тяжко сидіти, а ще тяжче вставати. На наше щастя, Володька знайшов напівзогнилий цукровий буряк і дві картоплини. Він примусив мене їсти, лишаючи для себе лиш півкартоплини. Поміг мені встати. Два дні ми йшли назад до Харкова. Бачили багато трупів, яких саме підбирали, а нас просто вигнали з вулиці. Все ж таки, ми знайшли станцію і з великими труднощами повернулися додому. Хотілося напиться води, а про їжу я вже й не думав.

Вдома зраділи нашому поверненню. Сестра Мотя найнялася до одних росіян, які за її працю давали децицію поїсти і склянку якоїсь крупи. Вона додавала кору з вишневих дерев та ще якоїсь рослинності і варила „суп”, їла разом з мамою.

Одного разу Володька каже: „Ходімо до птахокмбінату. Можливо, щось роздобудемо. Ідучи Чапаївською вулицею, ми бачили багато трупів. Те саме було й на Кіровській вулиці. Почали шукати якого-небудь зілля. Як раптом перед нами хтось кинув тельбухи з двох курей. Володька підхопив їх і каже: „Я віднесу їх до Моті, а ти шукай зілля. Може щось знайдеш” І справді, я знайшов трохи напівсухого щавлю. Дійшов я до однієї хати, в якій колись жили добрі люди. З'явився й Володька. Раптом він як крикне:

„Іване, он на городі гриби!”

Помалесеньку витягли піввідра води з колодязя і заходилися варити „борщ” Володька був міцніший, жадібно і швидко їв. Я з'їв 4-5 ложок, як мене страшно занудило.

Я почав вертати. Далі нічого не пам'ятав. То була якась „містерія”

В той час, як люди, полишені на призволяще, помирали на вулицях, мене було завезено до лікарні. У лікарні пролежав я 23 доби непритомним (так мені сказали пізніше). Коли опритомнів, почув голоси. Головний лікар підняв у мене вію й каже: „О, еслі єво мухомори не берут, то нужно єво випісать” Я почав благати, щоб мене залишили в лікарні. Не допомгло. Вигнали.

Глянувши на себе, я перелякався. Все тіло було в струпах. Я мав вигляд мумії, з тою різницею, що мумія обгорнена спеціальною матерією, а я з ніг до голови вкритий струпами.

Принесли мої коротенькі штанця. Тепер вони були такі великі! Питаю лікарку, хто мене сюди привіз. „Это не твоё дело”, — пробурчав головний, махнувши рукою — мовляв, як не сьогодні, то завтра лікарка зробить „викачку” „Як бачиш, ти живий”, — закінчив мову головний.

Вийшов я на вулицю, глянув — сонячно надворі... І впав. Хтось підняв мене, посадив на лавку, а хтось інший дав мені півсклянки молока. Я випив, попросив ще, та не дали. З великими труднощами доплентався я додому. Побачивши мене, мої рідні почали плакати, а я вже не міг ні плакати, ні бідкатися.

На місці побоїв від падіння біля лікарні виступила кров. Запитав, чи бачили Володьку. Кажуть — ні. „Значить, він помер”, — подумав я. І почав думати, як і мені померти. Шукав вірвовку — не знайшов. Друга думка була така: як сестра буде давати мені їсти, я не їстиму, щоб швидше закінчилися мої муки. Сестра, мабуть, відчувала мої наміри, бо не відходила від мене, поки я поїм. Мама кажуть: „Сину, післязавтра починається навчання в школі” А я: „Кого ж вони будуть учити, коли майже всі діти вимерли?” Одначе послухав маму і з труднощами доплентався до шкільного подвір'я. Не бачу нікого. Раптом хтось біжить. То був учень з нашої кляси, мав такий вигляд, ніби щойно побував на курорті. Вийшов директор, сказав йому йти додому, а тоді підходить до мене й питає: „А ти хто будеш?” „Іван Бринза”, — кажу. Цю страшну картину побачила його дружина, заплакала, пішла й повернулася зі склянкою молока та

білим хлібом. Я поволеньки розмочував хліб у молоці, бо кусати не міг через струпи й виразки в роті, які мучили мене. Директор каже: „Ми тобі більше не дамо, бо ти можеш об'їстися, а тоді що?“

Під'їхала підвода, встелена соломою. Підводчик сказав мені: „Вилазь на віз” Підійшов директор:

„Ти що, дурню, не бачиш, в якому він стані? Ану, злязь і посади його на воза!”

По дорозі підібрали ще восьмеро дітей, спухлих і худих, шкірою обтягнених. Завезли нас, школярів, на південну сторону міста. Там був великий будинок, обсаджений високими гарними тополями, обгороджений двометровим парканом. Вся площа займала якихось два гектари саду. Аж не вірилося в таке чудо. Як воно вбереглося? Вишні, що спіють у червні, тепер повсихали. А решта саду стояла незайманою.

Звезено було сюди на початку вересня 45 дітей, віком від семи до 12-ти років. Школи були закриті на два місяці. Дали нам по шматку глевкого хліба і якусь баланду. Глевкого й кислого хліба я не міг їсти. Вийшов надвір, став біля одної вишні й почав жадібно жувати. Вишні були смачні й солодкі. Перед сном нас намастили якимось мастилом, таким смердючим, що я не витримав смороду, й мене знудило. Спати в будинку через той сморід я також не міг. Побачивши на дворі скошену траву, я вмовстився на ній і спав до ранку, мов убитий. З того часу я щоранку виходив у садок і ласував вишнями. Згодом двірник зробив щось подібне до ножика, щоб я міг їсти інші фрукти: сливи, персики тощо.

За перші два тижні померло 12 дітей. А я далі „пасуся” в садку. Всім добре відомо, що в садовині є багато вітамінів. І коли через місяць приїхав лікар, то спитав: „Що ти їси?” Це тому, що струпи почали відпадати. Я кажу: „Пасуся в садку” „Добре, — каже він, — пасися й далі”

Минув ще один місяць, забравши на той світ ще десятьох дітей. За цей час у мене повідпадали майже всі струпи. Молода шкіра дуже боліла від холоду і почала тріскатися. Чотири школи закрили, а в п'ятій почалося навчання з всього-навсього 85-ти учнів.

Рукавиць я не мав, а холодний вітер пронизував лихеньку одіж наскрізь. Шкіра тріс-

калася на руках і ногах. У нашій клясній кімнаті розмістилося три кляси: друга, третя і четверта. Усіх учнів було 15, а до березня 1934 р. лишилося лиш 10. Я вірю, що хтось із старших кляс міг виїхати кудись, але приблизно з 1,400 давніших учнів лишилося в живих 50-60.

Під час холодної зими я не ходив до школи, бо черевики були слабенькі, набивалися снігом, а від того ноги мерзли й боліли.

До міста привезли понад п'ять тисяч людей, найбільше з них росіян, і сто родин німців з Росії. Тому в 1935-му році школи знову відкрилися, дві третіх кляс були заповнені учнями.

В мене безперестанку боліла голова, і директор школи порадив піти з мамою до лікарні. Новий лікар уважно вислухав і оглянув мене й порадив мамі „улучшить питаніє” А цього мама не могла абсолютно зробити. Від болю голови я почав розчаровуватися в усьому, і знову виникла настирлива думка покінчити з життям.

Напевно так би й сталося. Але незабаром отримали від сестри Шури пакунки солодоців (я ж їй писав у листах, як ми живемо), і я почав набиратися сили. Солодоці підтримали мій кволий організм. На диво, вчився я непогано, за успішністю був третім чи четвертим учнем у клясі.

Ось таке страхіття переживав український народ. І найбільшим глумом над ними в Сахновщині було те, що кожного дня ешелон за ешелonom большевицька Москва вивозила в Росію хліб, масло, м'ясо. Ба, навіть врожаї з прекрасних садів пішли в Росію.

То був найбільший голодомор в історії людства. І що цей голодомор був запланований у Москві, про те немає жодного сумніву. Якщо в селах забирали все до останньої зернини, то в містах, зокрема в нашому місті, не забирали, бо не було що забирати, а в млинозаводах, як я вже згадував, було стільки хліба, що ним можна було б прохарчувати декілька областей в Україні.

Тож мені довелося помирати біля хліба і тільки один Бог був свідком моїх мук.

Іван Бринза.

(До друку підготував Григорій Вишневий).

ЯК ВСЕ ЦЕ БУЛО У ТІ СТРАШНІ РОКИ...

ПЕРШИЙ АРЕШТ

Коли, закінчивши орати, ми їхали вранці додому, нас у дорозі перестріли парою коней, запряжених у воза, голова сільради та голова комнезаму. Вони посадили мене й ще одного чоловіка на воза й приставили до сільради, а там посадили на підводи й повезли «під конвоєм» на засипний пункт, де й заперли нас у порожній амбар. Тут вже було багато селян з усього району. Це було 27 травня 1931 року.

Поки ми сиділи в тому амбарі, до нас не допускали на побачення нікого з наших родин, але передачу так-сяк передавали. Між тим ми довідалися, що рідних наших погнали до колгоспу на молотьбу і при тому сказали їм, що нас потримують трохи, а потім випустять і примусять робити в колгоспі. Так просиділи ми до 5 червня. А 5 червня побудили нас рано-вранці, ще перед сходом сонця:

— Збирайся з речами! Вихаді! — закричали нам.

А які ж у нас речі, коли їх і вдома нема?

Коли ми вийшли з амбару, то побачили, що двір повний конвоїрів із гвинтівками. Нас вишикували в ряди й оточили конвоєм. Тоді з'явився якийсь «представник» з Уралу та й каже нам:

— Ви паєдете на Урал для переваспітанія! Тут ви не захателі бить в калхозе, — то ви будете работать не так, как ви хатіте, а так, как ми вам прикажем. Приказую канвою стрілять, еслі кто вийдет два шага в сторону!

ЗАСЛАННЯ

Погнали нас до станції, як якихось бандитів чи душогубів. Загнали до блокгавзу. Коли ми бачимо, що там вже й наші сім'ї сидять, з усього району позбирані.

Почалося навантажування нас до вагонів. Людей зійшлося на цей час сюди сила-силенна. Але моя родина була не вся вкупі, бо не було чотирьох менших дітей. Коли вночі забирали мою родину, то в той самий час наш зять (чоловік старшої донь-

ки) ішов мимо нас з роботи (бо він робив у депо) і почув страшний крик з нашої хати. То він зайшов до неї. Там йому запропонували, що, коли він хоче, то може забрати до себе під розписку на своє утримання чотирьох найменших дітей, яким ще нема 10-и років. Але не сказали йому при тому, що нас повезуть на Урал. Тому він думав, що з нами буде так, як було з двома родинами в 1929 році, яких вивезли від нас кілометрів за 120 на непридатні землі. До них потім родичі могли їздити «в гості». Наш зять забрав до себе чотирьох наших найменших дітей. Залишилася й стара мати, що її забрала під розписку моя сестра. Старша наша донька була тоді вже одружена. З нами таким чином залишився п'ятнадцятирічний хлопець та дванадцятирічна дівчина.

На станції зібралася нас провозати велика сила народу, люди з усього району.

Коли сформували наш поїзд з 17-и товарових вагонів і вивезли їх на вихідну путь, з-за ґрат я побачив і свою матір і тих своїх діток, що залишалися тут. Мати хотіла підійти до мого вагону благословити, але її не пустили й близько до нас. Також мій рідний брат з дітьми і дружиною був зі мною в цьому вагоні — перед тим він жив окремо від нас.

Коли паротяг свиснув до відправки й поїзд почав рухатися, то наша старша донька так засумувала, що рвонула на собі платтячко й розірвала його згори до низу. В цю хвилину я поклявся перед Богом, що ніколи не прощу цього знуцання над нами й не забуду про нього, доки буду живий.

На станції Мілерове знову вантажили багато людей. День був дуже жаркий. Люки в наших вагонах було зачинено. Здавалося, що ми подушимосся від спеки. Води нам не давали. Діти кричали від страждань. У кожен вагон набили по 52-53 душі. З станції Мілерове поїзд відійшов уже з 55 вагонами людей і восьми вагонами багажу. Тут були й ті люди, що їх у 1929 році вивезли на непридатні землі.

Так ми їхали вісім днів. Тільки в Сизрані нам дали гарячу «баланду» та хліб. Люди

Похорон українського священника на засланні в Сибірі.

не мали можливості спорожнитися по п'ять-шість днів підряд. Особливо страждали від цього жінки. Просто моторошно робиться, коли згадує про це!

Нарешті нас привезли в місто Перм. Наш поїзд під'їхав до пристані, і нас перегрузили на пароплав. Цей наш поїзд було формовано з таких вагонів, що на кожному з них була гальмова площадка, на якій завжди стояв вартовий зі зброєю. Вночі всі вагони освітлювалися ззовні. Тому було дуже тяжко й ризиковано влаштувати втечу, якби хто й хотів. В кожному вагоні був староста вагону, що відповідав за порядок в ньому. Але незважаючи на це, в Пермі виявилися речі, на яких не знайшлося господарів, — мабуть, повтікали.

Пароплав був великий: в ньому вмістилися всі люди й багаж. Пропливли ми три доби водою, потім причалили до берега й перевантажилися на чотири менші пароплави та баржі, якими повезли нас вже до самого місця призначення. Пропливли ми ще дві доби Камою, Вішерою й Колвою. Причалили нарешті до якогось села (забув назву його), де нас вивантажили, а пароплави попливли далі з рештою людей. Нас розквартирували по мешканцях цього

села, які зустріли нас вороже. Вони не вірили, що ми чесні люди — тоді советська влада ще не показала їм себе тим, чим вона є насправді. Аж коли й до них дійшло лихо восени, тоді повірили й вони нам.

Переночували ми там всього одну ніч, а другого дня нас зібрали, щоб ми готувалися йти на працю: чоловіки від 16 до 60 років, а жінки від 16 до 50 років, тільки бездітні. У якої ж були діти, та залишалася на місці. Переночували ми ще одну там ніч, а вранці нас погнали в тайгу будувати «посьолок». Це був Ниробський район.

ПІДГАНЯЮТЬ ГОЛОДОМ

Коли ми будували це селище, то жити було ще так-сяк, бо харчів давали достатньо. Коли ж почалася зима й розпочалася лісозаготівля, ми побачили, що прийшла біда. На непрацездатних членів родин видавали по 5 кілограмів борошна, 900 грамів крупи, 1 фунт оселедців, 120 грамів цукру на місяць. Але за все це треба було платити грошима. Працюючим давали різно: від 200 до 800 грамів денно. Вже з початком зими ми відчули голод. Хто привіз з дому харчів, жив краще. А нам дали тіль-

ки по пуду борошна на душу.

В цю першу зиму ми побачили, що за невиконання норми праці садовили людей під замок у холодний хлівок на ніч, після праці. В цьому хлівку не було жодного вікна. Морози ж були такі, що не дай, Боже!

Потім ці тортури припинилися, але почалося щось інше. Було влаштовано так звані «семиденки», тобто після закінчення кожних семи днів підраховували виконану працю. Якщо бригада не виконала 50% норми, то їй не видавали нічого, жодного грама харчів. Живи, чим хочеш,— але мусиш робити далі. Праця ж вважалася виконаною тоді, коли ліс було вивезено до річки. Нарубаний же в лісі не вважався за виконану працю. Були такі бригади, що виконували норму (це навмисно сформували бригаду з найкріпших людей). А того не бралось до уваги, що в одній бригаді були самі хлопці по 20-25 років і коні, як леви, а в іншій — половина жінок, а коні такі, що як тільки загрузне, то лягає й лежить — не може тягнути. Люди доїдали те, що мали, потім товкли мох, драли кору з рябини та сушили м'якуш з старої берези, товкли його і їли.

НЕ СМІЛИ Й СКАРЖИТИСЯ

Почули ми раз взимку, що до нас приїде районний комендант та буде зібрання. Ми сподівалися, що зможемо поскаржитися на погане ставлення до нас. Нарешті діждалися: приїхав! Але він одразу поїхав по лісу оглядати бригади на праці. Там, де він побачив, що робітник поверх фуфайки був одягнений ще в бушлат, то пороздягав їх з бушлатів ще й по обличчю надавав.

Ввечорі зійшлися на збори. Одразу цей комендант почав балачку про ударну працю, про що нам всім вже й слухати набридло. Люди були втомлені, прийшли з морозу, дехто почав куняти. Коли комендант побачив це, закричав:

— Ви що ж? Спати сюди прийшли, чи що? Ви вороги народу?!

І зразу ж він записав душ 12 у штрафну роту на два тижні. А штрафроти всі боялися, бо якщо хто туди попав, то мало хто звідти повертався! А була та штрафрота при районі. Отже, ніхто не наслідився після того і скаржитися будь на що.

ПРАЦЯ Й ВІДПОЧИНОК

Першу зиму для нас було ще не так важко, як згодом, бо ми тоді заготовляли лісові матеріяли — «експорт», пиловошник (для внутрішнього ринку) і просто дрова. Отже, яке б дерево ні зрізати, то було воно все для чогось та здатне. Коли ж підійшла друга зима, то ми почали заготовляти виключно «експорт». Тоді пішло нам на гірше. Зріжеш дерево, а в ньому — брак. Тоді треба «одкомелювати», тобто на метр чи може й більше одрізати браковану частину дерева. На це витрачалося багато часу дарма. Коли лісозаготівля була ще при нашому виселку, то, хоч бувало прийдеш і мокрий, за ніч манаття так-сяк висохне. А коли доводилося працювати десь на пристані (а їх там було багато), то в бараці на всіх була тільки одна плита. Не дотовпишся, бувало, щоб висушити щось з одержини. Якщо повісиш її над плитою, то бережи її, бо можуть скинути, затоптати або спалити. Спали ми на двоповерхових нарах. Вікна в бараках були наполовину повибивані та позатикувані снігом. Горіли там ліхтарі, але світла було мало. При нашому ж виселку й того не було, освітлювалися так зв. «лучиною». Якщо треба було щось підлатати, то один тримав палаючу тріску-«лучину», а той собі латав.

Взимку 1933 року в нас був справжній голод. Для приборки померлих від голоду була сформована особлива «похоронна бригада», її завданням було копати ями. Кожного ранку бригада об'їздила хутір з краю до краю, збирала всюди мерців і заковувала їх. Виробка бригади була тим більшою, чим більше було мертв'яків.

З ПОЛАМАНОЮ НОГОЮ

19 травня 1933 року на сплаві мені перебило ногу. Не згадуватиму, які були труднощі, поки приставили мене до лікарні. Я туди потрапив тільки через 9 днів. Пролежав у лікарні я два місяці.

Коли мене виписали з лікарні, я ще не міг ходити без костилів (милиць). Казених костилів мені не дали. Добре, що у тому дворі жив тесляр і були дошки. Тес-

ляр зробив мені такі-сякі костилі, і я пішов «додому» — 80 кілометрів. Мені виписали на дорогу 1 600 грамів хліба. Коли прийшов «додому», мені видали продуктів на місяць, з розрахунку по 400 грамів на день. Як кінчився місяць, спрямували на огляд медичної комісії. Комісія ця визнала мене за працездатного на легких працях. А де ж вона там та легка праця? Коли я повернувся з комісії, то мені вже не дали харчів, вимагаючи, щоб я вже працював. А я ще був зовсім нездатний до праці.

ВІСТКИ З УКРАЇНИ

З дому я одержав листа від доньки, яка писала, що «закрутили мені голову Ваші діти. Все вже проїла... Карточок продуктивих на дітей не дають. А одна Ваша дівчинка вже живе на залізничній станції біля парового опалення. Раніше вона жила у бабки, а тепер та бабка вмерла від голоду, то й нема де їй жити...» Моя дружина день в день плакала.

А тут почався й у нас справжній голод. Та не тільки для людей, але й для худоби. З 85 коней так званого Ліспромхозу й половини не залишилося — подохли з голоду. П'ятнадцять з них віддали в артіль, що її тут було організовано. Решту позаїдала короста. З розпорядження вищого начальства, деяких коней прирізали, коли вони вже не вставали, а їхнє м'ясо віддали на харчі «ударникам». Деяких коней довелося пристрілити, потім їх облили гасом і закопали, щоб люди не поїли. Але люди все ж таки відкопали цих коней і поїли. Бачучи це, старі люди казали, що вже наближується кінець світу.

Я ПРАЦЮЮ КОНЮХОМ

Я вже міг добре ходити з одним костилем. Тоді прийшов до мене завгосп артілі та й каже:

— Ставай, діду, конюхом, бо інакше пропадеш з голоду! Будеш тільки годувати коней і потроху ходити. Тобі потроху поліпшиться і ти покинеш костилі. Становись, діду, бо інакше пропадеш з голоду! Не підеш, то будеш жаліти!

Я послухав його і почав робити конюхом.

Правда, скоро після того я вже ходив без костилів, бо пройшло вже біля чотирьох місяців після перелому моєї ноги.

Внедовзі після того ми переїхали на лісозаготівку на пристань Жарнівка, 25 кілометрів від нашого виселку. Але що ж там робилося, коли нас розподіляли по пристанях! Чоловіків розлучали з жінками й розсилали по різних пунктах. То було рідке й велике щастя, коли чоловік і жінка потрапляли на одну пристань. Навмисно призначали чоловіка на одну пристань, а його жінку — на іншу, щоб осамітнені швидше гинули, бо коли чоловік і жінка вкупі, то все якось одно одному допомагають у всьому і у всякій біді.

ЧИМ КОНІ ЗАВИНИЛИ?

Взимку 1933-34 року вийшло нове розпорядження. Якщо бригада не виробляла норми, то не тільки людям, але й коням тієї бригади не виписували вівса. Боже мій! Я тоді вже почав жаліти, що пішов конюхом. Жаль було дивитися на ту бідну без'язику скотину, в якій від голоду сльози текли з сумних очей! Треба було ухитритися, щоб відібрати від інших коней і дати тій коняці, що не виробила норми! Та й ризикувати при цьому доводилося, щоб за це не нажити в тюрмі — тюрму!

І КОЛГОСПНИКИ НА ПРИМУСОВИХ РОБОТАХ

На лісозаготівлю в цю зиму було мобілізовано й колгоспи, віддалені кілометрів на 200 від нас, з Верхнь-Камського району. Спочатку ці колгоспники мали трохи своїх харчів з дому. А потім, коли і вони почали голодувати, крали з того зерна, що відпускалося для коней, та й варили його й їли. Внаслідок цього коні обезсилилися, і виробка впала. Тоді почали вмирати й люди. Деякі з них почали втікати додому. Але там мало доріг, їх легко було ловити: телефонували про втечу, і виловлювали їх по дорозі. Таких втікачів-колгоспників знову завертали до місця праці, тут їх судила виїзна сесія суду, присуджувала їм по 10 років примусових праць, і вони працювали далі вже, як в'язні.

ПЕРЕСЕЛЕННЯ

Приходжу я додому 24 червня 1934 року. Аж біжить п'ятихатний і каже:

— Збирайте всі свої речі і зносьте до контори, до річки! А цінне, яке можете самі донести, беріть з собою, бо переходитимемо до іншого виселку!

Це був виселок Везжай, що його перейменували на «Перерожденіє». Він був за 45 кілометрів від нас сухопутним шляхом. Перед нами там були кубанці. Вони майже всі вимерли. Потім туди понавозили уральців, і з них мало зісталось.

Відмовитися від переселення не можна було: наказ! Ми спішно зібралися, повкидувавши як попало в мішки все наше майно. Навіть не одяглися в ліпше, бо нам сказали, що наші речі повезуть човнами услід за нами.

Коли за півгодини знову біжить п'ятихатник і кричить:

— Виходь, а речі кидай, бо підберемо їх без вас!

Отже, не довелося нам нічого й взяти. Саме тоді я одержав на місяць продукти. Та й дівчинка наша прийшла із школи на канікули, то й для неї видали продукти. То ми взяли з собою тільки борошно, як найцінніше для нас з усього.

ГИНУТИ ЧИ ВТІКАТИ?

Прийшовши в це «Перерожденіє», ми одержали три дні відпочинку. Виписали нам по 400 грамів хліба. Ми пішли до коменданта, щоб спитати, коли ж привезуть сюди й наше майно. Комендант відповів:

— Це буде взимку! Привезуть саньми, бо тепер починається сінокос, і тому човни в мене всі зайняті! Мені зараз не до цього!

Це означало нам кінець. Там доводилося робити так: коли лапоть розпадеться, то обмотуєш ноги мішковиною та й ідеш до праці. А тут у нас нема чим і змінитись. А не пішов до праці, — вже й нема чого їсти! А доходило до того, що коли, наприклад, вмирав чоловік, то навіть його жінка не мала можливості не вийти на працю й залишитися вдома, щоб поховати свого чоловіка. Якщо ж вона залишалася вдома для похорону, то не одержувала в той день хліба!

Тоді і вирішив втікати, бо однаково і тут загрожує смерть! Нам залишалось переночувати вже тільки одну ніч, а потім ми мусили йти на сінокос. Коли ж починався сінокос, то виряджали косити всіх чисто: й старих і малих, від 12 років починаючи. Отже, в цю останню ніч я вирішив зробити те, до чого я готувався вже три роки. Помітила мої підготовлювання одна козачка (нам дали з нею одну хату — піч розвалена й вікна без скла), вдома з дівчиною, й плаче:

— Візьміть і мене! Не покиньте!

ВТЕЧА

Вночі (хоч ночі там майже нема) 28 червня 1934 року, коли повз нас пройшов нічний сторож із калаталом, ми перехрестилися й побігли в балку, що була недалеко від нас, а звідти — в ліс. Ще вдень перед тим я розпитав, куди які дороги ведуть.

По лісу ми теж бігли. Кілометрів через сім назустріч нам виїхали два гепеушники на конях. Нас було ж п'ятеро: я з дружиною й дівчинкою та козачка з своєю дівчиною. Порівнялися ми з гепеушниками.

— Стой, старик! Куди ти їх ведеш?

Я зупинився, а жінки пішли далі. Я кажу:

— Я приходив за продуктами з пристані Жорнівка, де я сторожем. Мені доручили цих жінок привести на сінокос.

З цими словами я повернувся й пішов. Гепеушники трохи постояли, подивилися мені вслід, а потім поїхали собі далі. Тоді я наказав жінкам:

— Звертаймо в ліс!

Передбачення моє справдилося: за нами була погоня.

У МАНДРАХ

Хто був в'язнем, той знає, що то значить тікати без документів, без зброї. Особливо в тих місцевостях, де навіть жінки, жєнучи корову в череду, обов'язково мають сокиру за поясом. Довелося нам для безпеки обходити хутори й ночувати в лісі. Траплялося нам і блудити. Як ми завертали з дороги в ліс, я робив засічки на дереві, по яких доводилося нам вибиратися назад на дорогу. Одного разу довелося

зробити невеликий пліт, щоб ним переплисти річку. Через вузькі річки ми перебиралися, зрублюючи й повалюючи над річкою дерево, по якому ми й переходили. Годувалися ми переважно грибами, бо борошна у нас було дуже мало.

Якось нас зустріли гепеушники.

— Ми будемо раді, — говорив я їм, — якщо нас заберете, бо так пропадаємо з голоду! Ми відстали від свого ешелону ще з району, бо нас, як непрацездатних, було призначено до дитячого совгоспу на станції Кургани.

Гепеушники, бувало, подивляться на нас та й кажуть:

— Ну, йдіть! Там вас заберуть!

Вони нас, мабуть, тому не забирали, що ми не були подібні вже й на людей. У мене не було навіть у що перемінитися. Бороду я не брив три роки. Виглядав справжнім стариком, хоч мені тоді було тільки 50 років.

ВІД ПЕРМІ ДО КОТЕЛЬНИЧА

В дорозі нам траплялося трохи заробляти у людей. До Пермі ми не дійшли щось з 40 кілометрів.

У мене було 110 карбованців на нас трьох, і ми на це повинні їхати! До нашого міста нам, звичайно, не вистачало грошей на квитки. Тому ми взяли квитки тільки до В'ятки (по 37 крб. 20 копійок, а на дівчинку рискнули взяти чверть квитка, бо вона виглядала ніби восьмирічна, хоч їй був уже 16-й рік).

У В'ятці взяв квитки ще до Котельнича, бо В'ятка велике, небезпечне місто. Там у нас гроші скінчилися цілком. Ми пішли шукати по людях роботи. Це був початок вересня — збір хліба. Але таких виснажених робітників, як ми, не було кому потрібно. З великими труднощами ми знайшли працю при МТС. Хоч там було теж ГПУ, але Господь помилував нас від нього!

ВДОМА

Я добре знав, що мені не можна з'являтися додому. Але мені нічого вже не було страшно. Мені хотілося дібратися до рідних місць, побачити там своїх дітей і вмерти, всерівно, якою би то не було смертю.

Багато було пролито сліз від радості побачення. Бо з'явилися ми до нашої доньки, де були й наші діти. Але одне з них, найменше, вже не пізнало нас, бо коли нас вивозили, то йому було тільки два з половиною роки.

ПАШПОРТИЗАЦІЯ

Недовго тривала радість наших рідних, що побачили нас так несподівано. Вони дізналися, що у нас нема жодних документів. Хата наших рідних, як «пригородніх», належала вже до міста. Тому в ній була заведена «домова книжка», в яку треба було прописувати всіх, хто тут жив.

Отже, й нас вони мусили теж прописати, як новоприбулих мешканців. А для прописки були потрібні пашпорти. Раніше ми плакали з радощів, а тепер, передчували біду, почали плакати з горя. Щоб не завдати горя зятю і дочці своїм перебуванням, я вирішив, пробувши вдома один день, піти до міліції просити пашпорт. Мені відповіли, що для цього потрібна довідка з останнього місця праці. Я знайшов собі працю, поробив трохи, видали мені довідку і пішов я знову до міліції за пашпортом. А мені там знову кажуть, що мені належить одержати пашпорт аж на Уралі! Так я дотягнув до Різдва. Хоч мене ще не заарештували, але участковий міліціонер все попереджував:

— Клопочи, діду, пашпорт, а то погано буде!

На Різдво приїхав до сільради начальник міліції. Покликали туди й мене. А там було вже чоловік з десять, — це були все чужі люди, які робили тепер тут у колгоспі. Начальник міліції почав нас розподіляти: одному казав виїхати звідси за 24 години, другому — прийти одержати пашпорт, а мені сказав, щоб я завтра прийшов до нього. Коли я прийшов, він недовго й займався мною, а одразу передав мене до НКВД, що містилося в тому ж будинку. Я почав було спочатку трохи кривити душею, кажучи:

— Та у мене була довідка, до іншого району, до хлібородного, але... Але він каже мені:

— Ти втік!

Тоді я йому:

— Факт, на руках документів я не маю, вважайте, що я втік! Я б цього може й не зробив, якби ви не залишили моїх дітей без пайка. Довідавшись, що у них нема пайка, я вимушений був тікати сюди. Тепер, що хочете, те й робіть зі мною!

— Ну, йди додому! — сказав мені енкаведист. — Прийдеш знову через шість днів!

Прийшов я через шість днів, а він мені наказав прийти знову через три дні. Коли ж я прийшов, то на цей раз він мені каже:

— Так што ж ти врьош, што у тебе біла справка? Ти ж бежал?! А я йому й кажу на це:

— Якщо нема на руках довідки, то можете вважати, що й утік!

— Ну, йді домой! Ми тебе сообщім, што с тобой будет!

ЗНОВУ АРЕШТ

Прийшовши додому, я не сказав своїм всієї правди, щоб не хвилювати їх. Між тим я знайшов собі працю: набивати лід на молочному заводі.

5 лютого я прийшов з праці зовсім мокрий, бо йшов дощ. Та й хата моя текла, бо була майже зовсім розкрита. Ліг спати. Коли чую: годині о 12-ій ночі стукає хтось у двері. Запитую. Одзивається моя донька. Одчиняю. Але до хати входить не вона сама, а ще й уповноважений НКВД. Він спочатку зайшов до нашої доньки, а потім примусив її, щоб вона провела їх до мене й викликала мене. Зайшовши до нас, він одразу скомандував:

— Собірайтесь: ви, жена ваша і та дівочка, што біла с вами!

Тут піднявся в нашій родині крик і плач! Діти цілують енкаведисту ноги, щоб не займав мене. Дружина теж кланяється йому в ноги. А він стоїть собі, як кам'яний стовп. Я одягаюся в мокру ще одягу, бо іншої, сухої, в мене нема.

Тим часом він оглядав мою квартиру. Ліжка в нас не було, а на двох козликах лежали двері з хвіртки мого двору (якось вдалося нашому зятеві унести, коли нас розтягали!). Діти спали: двоє — на печі, одне — на лаві, одне — на трьох маленьких літніх ослінчиках, а найменше — між нами. Постіллю й укривалом нам була та одягу, що в ній ми вдень ходили...

Коли я зібрався, щоб іти з ним, то він і каже моїй дружині:

— Завтра утром і ти прідьош!

Потім він вивів мене надвір, — там вже стояла підвода з кучером, що чекала на нас. Привезли мене прямо в НКВД. Там начальник НКВД сказав мені:

— Ось ви втікли з висилки. Тому ми вас, дружину вашу й ту дівчинку, що була з вами, вишлемо знову. На це я йому відповів:

— Якщо висилати, то висилайте всіх нас разом, всю сім'ю, бо мені й тут не краще, ніж на Уралі було!

Тоді начальник НКВД спитав того енкаведиста, який приїздив за мною:

— А що у нього там є з майна?

Той тільки презирливо махнув на це рукою: мовляв, що й казати про таких злидарів?!

Довго мене на цьому слідстві не розпитували, а відвели й посадили в камеру. Діждався я ранку, — не кличуть мене! Прошло вже й дня чимало, а все не кличуть! Думаю: що таке сталося? То казав, що мене завтра одправлять на Урал, а не видно жодного руху? Думалося мені з горя й суму, що може й дружина моя вже померла від розриву серця?

«ГУМАННІСТЬ» НКВД

Коли ось викликають мене. Привели мене, запитують:

— Чому ж твоя дружина не з'явилася?

— Так вот,— каже енкаведист,— ми постановілі тебя аставіть тут. Іді дамой і штоб к трьом часам ти прішол сюда с той дочкой, которая біла с вами! А еслі што прідумаеш, — то сматрі: найду тебя і на дне моря! Принесі справку от уполномоченого із метріческіх кніг, сколько кому лет!

Ми ці довідки здобули, хоч це було для нас тяжко, бо довелося далеко за ними ходити. Коли я прийшов з своєю дочкою, то енкаведист подивився на нас та й говорить:

— Можете іді дамой! Оставляєм вам атца! Работай і кармі іх!

— Та дайте ж мені пашпорт! — кажу я їм. — Як же я могу заробити, коли я не маю постійної праці.

— Палучіш у начальника міліції! — відповів енкаведист. Побачивши, що моє діло пішло на краще, я весь місяць лютий ходив за пашпортом до начальника міліції. Аж тільки 28 лютого я одержав пашпорт на один рік. Тоді подумав я, що вже всі мої тортури скінчилися. Знайшов я собі з родиною мешкання. Зібрав до себе всіх дітей. Гадалося, що вже я відбуду всю свою «кару».

АРЕШТ ВТРЕТЄ Й НОВА «КАРА»

Так я дожив до вересня 1936 року. А 16 вересня того року мене знову заарештували й відвезли прямо в НКВД. А там я побачив на столі аркуш паперу, на якому було надруковано машинкою: «Владімір Потапов бил раскулачен і вислан. С поселенія он бежал і остался безнаказаним». На цьому аркуші було написано навскоси червоним олівцем: «НАКАЗАТЬ!»

— Садись! — каже мені начальник НКВД.

— Якщо я сяду, — то мабуть надовго! — відповідаю я йому гірким жартом. А він посміхнувся та й каже:

— На два тільки роки!..

Але вийшло не по його задуму, а дали мені 3 роки тюрми. Я відбуду цю кару при сільськогосподарській колонії НКВД біля Ростова. Це була переходова в'язниця: кожного тижня приходив туди новий етап, і кожного тижня звідти відправляли етап. Із тисячі в'язнів певно жодному не доводилося відбутися там весь свій термін ув'язнення. І мене забирали на етап разів чотири. Але якось я все ж таки залишався в колонії й далі.

За кожним етапом з колонії приїздив так званий «московський конвой». Коли зимою авта не могли там їздити, то людей гнали пішки. Боже мій! Багато з людей були зовсім босі, або взуті в якісь подерті пантофельки. Снігу бувало вище колін. ОбдERTA одежа не зігрівала людину. А треба поспішати в колонію етапу, бо «два шага в сторону — счітається побег!»

ЗВІЛЬНЕННЯ

Термін мого ув'язнення закінчився в грудні 1939 року, але «освободили» мене тільки в січні 1940 року.

Дружина моя, на щастя, залишилася вдома з п'ятьма дітьми і влаштувалася на працю в пекарню прибиральницею. Це була пекарня Вірменської артілі інвалідів. Завідувач її мене добре знав, і коли він почув, що мене посадили, то прийшов до нас і сказав моїй дружині, щоб вона йшла до пекарні на працю, бо тоді не буде голодувати ні вона, ні її діти. І після мого звільнення з тюрми вона залишилася на цій праці, бо там можна було одержувати хліб без черги, як робітниця цієї пекарні. А весь народ тоді стояв у чергах за хлібом аж з півночі.

ДРУЖИНА У В'ЯЗНИЦІ

Але так тривало недовго. Восени 1940 року мою дружину заарештували й за постановою трійки НКВД її запроторили на один рік до в'язниці за те, що коли вона йшла з роботи одного разу додому, то пекар дав їй два фунти хліба!

Коли почалася війна з німцями, то мою дружину випустили терміново. У в'язниці моя дружина вже захворіла на туберкульозу. Тому вона за часів німецької окупації і вмерла.

У СВОЇЙ ХАТІ

При німцях я перейшов жити до своєї колишньої хати, бо вона стала тоді порожньою. За советів у ній була колгоспна контора.

На захід я евакуювався без своєї родини, бо це діло було зимою, і ніхто з моїх дітей не мав зимового одягу. Наша евакуація була дуже поспішна — большевики були вже в 25 кілометрах. З нашого хутора тоді виїхали виключно чоловіки, а жінки з дітьми залишалися там.

Петро Марченко.

ГІРКИЙ ПРИСМАК М'ЯТИ

(нарис)

Гнат Миколайович Кучмай народився 26 травня 1896 р. в м. Охтирці Харківської губернії (нині Сумської області), помер 17 вересня 1943 р*. Реабілітований 1961 р.¹

Уже за північ почувся стукіт у двері. І матері, і дітям здалося, що він був не таким, як завжди. Підійшла Олександра Петрівна до дверей, схвильовано запитала: «Хто там?». Та звичного лагідного голосу чоловіка не почула. Долетіло приглушене: «Відчиняй - бо!»

І ось з холодної імли в тепло домівки зайшов чоловік Гнат Миколайович, а за ним міліціонер.

Не хотілося вірити, що лихо вдерлося в їхню сім'ю. Та коли міліціонер поклав на стіл ордер на арешт, протокол обшуку² і револьвер, то я зрозуміла, що це – кінець.

До протоколу обшуку Полтавського управління НКВС занесено було перелік вилучених речей: паспорт, кілька членських квитків різних товариств³. Після неприємних хвилин - підписання понятими (Гнат Миколайович не підписав) протоколу про те, що все в нім записано правильно, господар назавжди полишив домівку...

Чим завинив Гнат Миколайович перед Батьківщиною, перед народом – ні він сам, ні колеги по роботі, ні сім'я не могли взяти в тямки. З 1930 року і до арешту в грудні 37-го працював на Українській дослідній станції лікарських рослин, що містилася в селі Березоточа, поблизу Лубнів, і була підпорядкована Всеукраїнському науково-дослідному Інституту лікарських і ароматних рослин (ВІЛАР). Займав тут посаду наукового керівника сектора селекції⁴

Про нього знали вже тоді в наукових колах країни. Так, перед самісіньким арештом, молодого вченого запрошували в Москву для впорядкування сільськогосподарської виставки, яка мала ось-ось відкритися⁵. Та, бач, не поталанило. 1 грудня, того ж таки 1937 року, тютюнове управління Народного комісаріату земельних справ УРСР просило скласти «кошторис проведення обстеження та апробації ефіроолійних культур». 2 вересня того ж року ВІЕМП (Всесоюзний науково-дослідний Інститут ефіроолійної промисловості) пропо-

нував Гнатові Миколайовичу зайнятися ще й генетикою, великі перспективи якої намічалися уже в той час.

Така пропозиція не була випадковою. Гнат Миколайович був делегатом Всесоюзного з'їзду з генетики, селекції, насінництва та племінного тваринництва, який відбувся 1929 року в Ленінграді, зустрічався там з багатьма вченими: М.І. Вавіловим, С.Г. Навашиним, М.П. Горбуновим. Іншими фундаторами радянської генетики та селекції. Був Гнат Миколайович і делегатом 1-го Всеукраїнського генетико-селекційного з'їзду.

Маючи вже виведений ним новий сорт м'яти, який відкривав широкі можливості в медицині і парфюмерії, Кучмай з великою жагою плекав нові задуми, в тому числі і стосовно генетики.

Час був тоді непевний: в атмосфері масових репресій чимало вчених потрапило до таборів або були знищені, як «вороги народу». Та й в самій науці точилася тоді гостра боротьба. Так, М.І. Вавілов та його прихильники-генетики не приймали вчення Т.Д. Лисенка і прибічників його яровізації, вважаючи те авантюрою справою. Але Й. Сталін вірив Лисенку. І над головою М.І.Вавілова та його однодумців згустилися хмари: вчених-генетиків звинуватили в шкідництві й пособництві геббельсівському расизму.

Жертвою беззаконня згодом став і Гнат Миколайович. У доносі повідомлялося, що він начебто продав Єгипту секрет м'яти. Такої нісенітничі тоді було досить, аби звинуватити людину і пришити ярлик «ворога народу». Саме за таких умов і з'явився ордер на арешт, який приніс горе ще в одну сім'ю...

Народився Гнат Миколайович Кучмай 26 травня 1896 року в Охтирці колишньої Харківської губернії (нині - Сумської області). Підростаючи, проявив неабиякий потяг до знань. Проте закінчити вдалося лише церковно-приходську школу. Нужденне життя примусило рано заробляти собі на хліб: з 12 літ почав працювати учнем складача в Охтирській друкарні, що належала Розторгуєвим. 1912 року без згоди батьків поїхав до Харкова і влаштувався на приватні курси. На прожиття та платню за навчання заробляв у друкарнях, працюючи переважно в нічний час. А між тим опановував програму гімназії і в дев'ятнадцять років склав екзамен за шість класів, після чого був призваною до царсь-

*За іншими документальними даними розстріляний в Полтавській в'язниці восени 1937 р. (І то певно достовірніше).

кої армії⁶. Повернувся додому після фронтів Першої світової війни та Жовтневого перевороту. В 1918-1919 роках працював у Першій Київській радянській друкарні складачем при іноземному відділі. Коли інтервенти захопили Київ, друкаря ув'язнили в Лук'янівську тюрму, звідки згодом визволили його богунці.

Відразу ж Гнат Миколайович переїжджає до Охтирки, де влаштовується працювати за спеціальністю у місцевій друкарні. Згодом вступає до лав Червоної Армії. Коли ж з ворогами радянської влади було покінчено, їде до Харкова й влаштовується друкарем. Восени 1923 року спілка друкарів відряджає його до сільськогосподарського інституту. Відтоді й почалася дорога в науку.

Де б не перебував Гнат Миколайович Кучмай, він користувався довірою і шаную людей - його обирали на різні громадські посади. В автобіографії він так написав: «... був обраний членом комітету солдатських депутатів у 1917 році, головою фабзавкому Київської друкарні у 1916-1919 роках, головою Охтирської спілки друкарів у 1920 році».

Найбільше сил віддавав Гнат Миколайович науці. Написав цілу низку наукових статей, тримав постійний зв'язок з вченими та різними науково-дослідними організаціями, в тому числі і з Іванівською дослідно-селекційною станцією під Охтиркою, де науковим директором був тоді професор Оскар Францович Гельмер. З науковою думкою та порадами вченого рахувалися як науковці, так і організації. Наведемо лише один з численних листів, які переконливо про те свідчать:

«Селекціонеру Лубенської дослідної станції т. Кучмаю Г. М. - писало тютюнове управління. - Народний комісаріат земельних справ СРСР сповістив нас, що Вами надіслано до нього опис виведеної ранньої однорічної форми ммину, який не осипається, і просить висновку НКЗС УРСР з приводу цього. Просимо надіслати опис виведеного Вами ммину зі всіма матеріалами, щоб ми мали можливість дати свій висновок і щоб можна було взяти заходів для форсування Вашої роботи»⁸

З архівних матеріалів дізнаємося, що Гнат Миколайович був людиною діяльною, невтомною. Глибоке знання справи, повсякденний творчий пошук зближає його з видатними вченими-селекціонерами і генетиками. В кінці 1935-го, на початку 1936 року він мешкав у Москві, в академічному містечку, що містилося в Химках. Часто спілкувався з че-

рвною професурою. Перед нашим земляком відкривалась широка перспектива. І раптом ордер на арешт...

Втративши надію на повернення свого чоловіка, дружина Олександра Петрівна оселилась в Охтирці і розпочала клопотання перед різними інстанціями, аби дізнатись хоч що-небудь про його долю. Та відповіді надходили невтішні: де Гнат Миколайович і що з ним, не повідомлялося. Жінка не здавалась. Врешті-решт вона звернулася до Секретаріату Голови Народних Комісарів. Звідти листом від 9 червня 1941 року повідомили, що її заяву передано до Прокуратури СРСР, куди і варто звертатися за результатом. Але війна надовго припинила пошуки

Після війни Олександра Петрівна і син Микола Гнатович відновили клопотання. І знову відповіді були невтішними. Тоді Кучмаї звернулися до депутата Верховної Ради УРСР Б. Я. Юр'єва, котрий, хоч між ним та Гнатом Миколайовичем стосунки були й не зовсім дружні, пообіцяв допомогти. Юр'єв звернувся безпосередньо до М.С.Хрущова, і через певний час надійшла відповідь з Комітету Державної Безпеки: «Повідомляємо, що Кучмай Гнат Миколайович дійсно в 1937 році був заарештований органами НКВС і притягнутий до кримінальної відповідальності по ст. 54-6 ч. 1 КК УРСР. Справа Кучмая Г.М. не переглядалася. Питанням перегляду справ займається прокуратура»¹⁰ І все. А де він і що з ним, ні словечка.

Пошук продовжив син, Микола Гнатович. На його клопотання 20 травня 1961 року Військовий трибунал Київського військового округу сповістив: "Направляю Вам довідку про реабілітацію вашого батька, Кучмая Гната Миколайовича. Права і пільги для членів сімей реабілітованих громадян передбачені постановою Ради Міністрів СРСР №1655 від 8-го вересня 1955 року, зі змістом якої Вас можуть ознайомити у виконавчому комітеті місцевої Ради депутатів трудящих" Підписав цей документ заступник голови трибуналу полковник Захарченко. А трохи пізніше надійшло свідоцтво про смерть Гната Миколайовича, в якому зазначено, що він помер 17 вересня 1943 року від запалення легень¹¹».

Чверть віку знадобилося сім'ї, щоб довідатись про долю дорогої людини, котра нічим не завинила перед народом, перед Батьківщиною. Навпаки, Гнат Миколайович Кучмай ладен був життя покласти на вівтар Вітчизни, аби зробити її багатшою і міцнішою. Знову перед очима постають рядки архівних

документів: “Ми в принципі згодні поставити вашу доповідь на тему “Селекція м'яти на хімічний склад” на VII Міжнародному генетичному конгресі” Це повідомляв директор ВІЛАР Купріанов 1936 року. Був лист і з ВІЕМП 1937 року, в якому повідомлялося: “Наш Інститут давно з великою увагою спостерігає Вашу роботу по селекції м'яти і пропонує написати статтю про наслідки праці. Ця праця могла б бути опублікована в найближчий час в спеціальному томі, присвяченому культурі м'яти»¹²

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Архів УСБУ в Сумській області, Спр. №8324 - с. л. 51;
2. Там же, л.л. 6,7;
3. Там же, л.л. 7,8;
4. Там же, л. 1;
5. Там же, л.л. 9-11;
6. Там же, л. 8 та архів Охтирського краєзнавчого музею;
7. Там же, л. 8 та архів Охтирського краєзнавчого музею;

Широкі перспективи відкривалися перед натхненною і невтомною людиною. Пісню життя починала вона. Величним і життєствердним був її заспів. Та доспівати не судилося.

Матеріал підготовлено за сімейним архівом родини Кучмаїв, який зберігається в Охтирському краєзнавчому музеї.

О. Галкін.

м. Охтирка, 1999р.

8. Архів Охтирського краєзнавчого музею;
9. Там же;
10. Там же;
11. Архів УСБУ по Сумській області, Спр. №8324-С, л.16;
12. Архів Охтирського краєзнавчого музею.

Р. С. Сторінки, де наводяться тексти листів та посилання на них, а немає позначок цифрами, використано матеріали архіву Охтирського краєзнавчого музею.

СЛОВ'ЯНСЬКИЙ РАЙОН КРАСНОДАРСЬКОГО КРАЮ (КУБАНЬ)

— Станиця Полтавська Слов'янського району на Кубані мала 5600 дворів з 28000 населення. За самостійницький рух під час революції у станиці переводила масові розстріли та палення дворів і біла, і червона Москва. Партизанський рух під проводом козацького осавула Рябокonia проіснував до 1925 року і був зліквідований підступом у плавні Чубурголь. Менший загін Мілька Каленика протримався аж до приходу німців у 1942 році. Протягом 21 року!

Розкуркулення переведено у 1929-30 роках. З 5600 дворів розкуркулено 800 господарств, в тому числі 300 сімей одразу вивезено на північ, а інші 300 вигнано з власних хат. Крім того, понад 250 людей засуджено і заслано до концтаборів за невиконання хлібоздачі та чоловік з 40 розстріляно, з яких сьогодні пам'ятаю лише 16 (списка не містимо). Розкуркулення і колективізацію переводили московські «25-тисячники», військо ГПУ та свої лизоблюди, з яких пам'ятаю лише ча стину: свої та зайди зі станиці Полтавської — Кондра Т., Бреус М., Гавриленко А., Чернишов І., Рущкий П., Куцевський П., Крутоголов П., Шишацький С., Мальцов П.; «тисячники» — Лаврентьев, Чертков, Сіленков.

До колгоспу козаки не пішли. Худобу та ре-

манент силою стягли до розкуркулених дворів, але через пару місяців жінки під проводом удів — жінок червоних партизанів — розігнали всю місцеву владу, зліквідували колгосп та розібрали все своє майно по дворах.

За участь у СБУ (Спілка Визволення України) виарештовано низку людей, яких, не знаючи їхньої дальшої долі, не можу називати, крім двох, яких розстріляли дорогою, ведучи до району: Микиту Лубенця та Клима Селігора.

Церкви зірвано динамітом, а духовних осіб забрало ГПУ. Площу, де була церква, засаджено деревами і зроблено парк. У 1932 році всю Полтавську станицю було вивезено на Урал. Біля Нижнього Тагилу протягом трьох місяців вимерло з голоду і холоду десятки тисяч кубанців. Трупам замучених нащадків славного Війська Запорозького скидали тисячами до масових могил.

«...Імена їх Ти, Господи, знаєш...»

У Полтавській станиці з 5600 дворів залишилося 48 родин. На місце вивезених до Нижне-Тагильського гробовища навезли поселенців з центральної Московщини, а Полтавській станиці дали нову назву: «станція Красноармейская».

Федір Селігор, кубанський козак.

ДОЛЯ ОДНОГО З БАГАТЬОХ МІЛЬЙОНІВ

Я - український народній учитель з Північного Кавказу. Доля моєї родини під советською владою неописанно трагічна. Рідний мій брат Василь був заарештований ГПУ в 1930 р. і загинув в ув'язненні. Моя дружина Оксана вмерла на засланні в 1938 р. Двоюрідний брат Прокіп був ув'язнений на 8 років і загинув на півночі. Другий двоюрідний брат Тимофій загинув у льохах НКВД в 1937 р. Мої ближчі родичі — Михайло Качура, Пилип Касич, Степан Алистратенко, загинули в ув'язненні НКВД. Мого дядька Йосипа розстріляли на Уралі, мою двоюрідну сестру Софію, двоюрідного брата Федора і його сина Михайла — в Семиріччі.

З усієї нашої численної родини врятувалася еміграцією на захід тільки я один, та й то після 9,5 років ув'язнення советською владою. Мене ГПУ заарештувало 2 червня 1930 р. і, обвинувачуючи за статтю 58 п. п. 10, 11, 14, ув'язнило на 10 років. Я перебував у 11 советських в'язницях: у Старопільському ГПУ, у Ростовському ГПУ, у Ростовській тюрмі, у Бутирській тюрмі у Москві, в Ярославському політйзоляторі і в тюрмі особливого призначення, в двох Суздальських тюрмах — новій і старій, у Володимирській тюрмі, в двох тюрмах міста Орла, нарешті, в Унжинському поправно-трудоному таборі на півночі.

Щоб оповісти про мною пережите, я мусив би написати товсту книжку. Але на це я вже не маю сил, бо після всього пережитого зовсім виснажений і хворий.

Можу сказати про все коротко. Так зване слідство ГПУ-НКВД — то щось несамошите, що міг вигадати хіба Люцифер: залякування, різні провокації, примушування до брехні на себе й інших, бійки і всякого іншого роду вдосконалені й вишукані катування. Перевозка з тюрми до тюрми, т. зв. етап — то безперервна мука голоду, спраги, холоду або спеки і завжди бруду в страшній тісноті. Етапникам звичайно дають тільки тюльку або оселедці і по 200 грамів хліба. Води майже не дають, Тому люди від страждань плачуть й стогнуть.

Муки в'язнів советських тюрем і кацетів особливо збільшилися після вбивства в грудні 1934 р. С. Кірова, видатного боль-

шевицького комісара в Ленінграді. Політбюро большевицької партії призначило наркомом НКВД Єжова, який довів терор до божевільних форм і масштабів. НКВД нещадно нищило селян і інтелігенцію тих народів, що здавалися большевикам небажаними для їхнього советського «раю»: українців, тюрків, народи Кавказу та ін. Гасла: диктатура пролетаріату і побудова соціалізму в одній країні — то все пропагандивна брехня. В дійсності є одверта й цинічно-найжорстокіша боротьба за збереження своєї влади зграєю московських злочинців з їх коляборантами — комуністами й НКВДистами.

Єжовщина застала мене в Ярославській тюрмі особливого призначення НКВД. Тоді було цілком заборонено нам одержувати посилки від рідних і близьких. Вбогі казенні харчі ще дужче погіршали. Вікна в'язниці було забито дерев'яними або бляшаними щитами, так що світло денне ледве просякало до камер. У всі вікна було вставлено матове шкло. Хвірточки було позабивано і оддушники було позамазувано. Таким чином ми залишилися зовсім без свіжого повітря. Прогулянку нам скоротили до 15 хвилин на добу. Ходити треба було по призначеному колу, обов'язково нахиливши голову, нікуди не дивлячися і склавши руки за спиною. Це була не прогулянка, а повне знуцання з людей.

В цьому ізоляторі я сидів деякий час разом з акад. С. Єфремовим, організатором і керівником Спілки Визволення України, який був суджений повесні 1930 р. в Харкові. До Ярославського ізолятора привезли в 1932 році коло 30 осіб засуджених на цьому процесі політв'язнів. Щось з півроку я мешкав з акад. С. Єфремовим в одній камері, а перед тим і після того часто зустрічався на прогулянці. У мене залишився найсвітліший спогад про цього видатного вченого України — високопатріотичного сина нашої Батьківщини. Акад. С. Єфремова було засуджено на 10 років політйзолятора. Але й після 1939 р., коли його вже мали звільнити, — все ж таки не з'явилось жодної вістки про нього. Очевидно, він так і загинув передчасною смертю мученика у советських кацетах.

В Суздалі я сидів у старій тюрмі колишнього Спасо-Юхимівського монастиря. Це — жахлива в'язниця: маленькі тісні камери з дуже низькою стелею, дуже холодні і вогкі. В цьому ізоляторі для прогулянки було визначено винахідливими в'язничими квадратне місце розміром тільки 4Х4 метри. В цьому ізоляторі разом зі мною у камері ч. 2. були ще три особи: німець Райнтольд Курц з містечка Константінова, що в Україні, та два росіяни. З цієї тюрми мене перевезли до тюрми у Володимирі на Клязмі, в якій було багато українців. Через деякий час мене знову перевезли з групою в'язнів до Орловської тюрми. В ній були теж всюди матові шибки, мокрі й покриті цвіллю стіни і надзвичайно важке повітря. Ми скаржилися начальникові тюрми і лікарю на це і прохали перевести нас в іншу камеру. Згодом нас справді перевели. Але в новій камері, як на глум, — стояли голі залізні ліжка, тобто без матраців і ковдр. Цементна ж підлога була вічно мокра, ніби полита водою. Ось на цих голих ліжках, тобто на залізних прутах, нам довелося, як вимушеним факірам, спати багато ночей.

Це було додатковою мукою для нас, бо залізні дроти врізувалися в тіло. Нарешті наші благання нам дали матраци, але такі брудні й настільки замазані засохлою кров'ю, що на них, навіть нам, в'язням, страшно було лягати.

Тільки десь у вересні 1939 р. — вже після кінця єжовщини — нам трохи полегшили режим: не примушували закладати на прогулянці руки за спину, дозволяли тримати голову нормально та інші дрібниці. Прихід до влади нового оберката Берії для нас відзначили видачею ліпшої страви в той день, такої страви, якої ми не бачили вже кілька років.

В листопаді 1939 р., коло 12 години ночі, мене забрали на етап до Унжінського табору примусових робіт НКВД. В 3-му відділі цього концтабору провадилися примусові праці на лісорозробках. В цьому відділі було постійно 4000-5000 в'язнів. А в усьому Унжінському концтаборі було близько 65000 в'язнів. Мені й зараз страшно згадувати, як там гинули люди від голоду, холоду й непосильної праці.

М. П. Татусь.

Похорон в Сибірі. Таких похоронів відбувалося багато і дуже часто. Люди не витримували знущань, голоду і холоду.

ШТАБЕЛІ З ТРУПІВ ПОМЕРЛИХ ЗАСЛАНЦІВ У ВОЛОГДІ

За походженням я український селянин. Вже з свого дитинства пам'ятаю, як родину мого батька тероризували раз-у-раз комуністи-більшевики, які вважали його куркулем і тому переслідували. Ці переслідування нашої родини комуністами кінчилися для неї трагічно, бо мій батько, моя мати, два мої брати і більшість моїх родичів були замордовані советською владою по тюрмах, концтаборах і на засланні. Мене самого було заарештовано в 1929 р. за підозру зв'язку з відомим українським партизаном Іваном Кліткою на Полтавщині та вироком ГПУ заслано на вічне заслання в район Вологда-Котлас Північного краю.

Це сталося так. 13 січня до мого мешкання прийшли за мною озброєні місцеві комуністи. Вони заарештували мене і з всією родиною наказали вдягнутися і взяти харчів з собою. Потім нас відвезли до сільської ради, де й замкнули. Там уже було ув'язнено кілька родин, а з ними і один сільський учитель з дружиною і 11 дітьми. Привезли сюди й родину місцевого дрібного крамаря. Його дружину, що хворіла на водянку й лежала в ліжку, привезли загорнутою в ковдру. Через два дні вона померла. Все приводили нових арештованих. Однієї дощової ночі, щоб сховати нас від співчутливих селянських очей, відвезли нас за 12 км на глуху станцію Юзковці. Туди ж звозили заарештованих з усіх сіл нашого району. За кілька днів потяг з 51 товарового вагону з нами, в'язнями, рушив на північ. Він був перший, але не останній. В кожному вагоні їхало по 50-55 осіб з речами. Вікна було переплетено колючим дротом, двері замкнено. Нас супроводив численний конвой. Потяг рідко зупинявся. З вагонів нікого не випускали. У Москві дали сирої води. У вагонах був страшний бруд. Люди почали хворіти. За чотири доби нас привезли у Вологду коло 1 години ночі. Наказали вивантажуватися з речами, що їх треба було скласти на купи. Снігу тут було понад 2 метри.

Потім чоловікам, віком від 14 до 55 років, наказали сісти назад у вагони, для відправки в Котлас. Батьки не хотіли кидати дітей, чоловіки — жінок. Викликані відділи міліції та військ ГПУ довго «працювали», поки всадили їх до вагонів, і потяг відійшов. На ранок на снігу залишилося кілька трупів. Над ними плакали жінки, діти. Мені вдалося загубитися між жінками і старими людьми, і я за-

лишився з родиною. Після нас, ще й ще приходили ешелони в'язнів з Кубані, України, Криму, Дону.

У Вологді було багато церков. Мобілізовані з навколишніх районів селянські підводи розвозили нас по цих церквах, що були призначені нам на житла. Я з родиною потрапив до храму Христа Спасителя, що його місцеве населення називало Церквою Спаса на болоті. Вся ця церква була заповнена 6-7 поверховими нарами, збудованими з грубого дерева та дощок. Між ними були вузькі проходи. За кілька днів привезли наші речі.

Звалили ми до нових умов. Комендантом нашого гуртожитку-церкви був місцевий комсомолец — Копейкін. З ним було кілька міліціонерів, що вартували нас і водили в разі потреби групами по 10-15 осіб. Скоро утворили кухню, що давала нам раз на день юшку і два рази на день гарячу воду. Юшку готували з наших же харчів, що їх відібрали. З міста привозили хліб, по 200 грамів на душу, і цукор по 25-30 грамів.

Не пройшло і двох тижнів, як почали вмирати діти в'язнів, від немовлят до 14 років. Мороз був біля 40 ступенів і більше, а земля замерзала понад 1 метр. Поки вмирало по 10-20 душ на добу, то копали ями, але коли почали вмирати по всіх церквах-тюрмах по 150-200 душ на добу, то трупи їх складали на міських цвинтарях штабелями по 200 і більше мерців у кожному. В штабелях чим далі траплялися і дорослі, особливо старі. Багато десятків таких штабелів було складено цієї зими у Вологді.

До кінця квітня 1930 р. у Вологду було привезено близько 262 500 душ. Цю цифру не тільки можна було чути від коменданта та міліціонерів, а й бачити на дров'яному склепі у списках на дрова. Не тільки церкви, але й більшість усяких великих будов було заповнено людьми.

Наближалася весна, і мерзлі трупи починали відтавати, м'якнути. Примара епідемії злякала вологодців. Місцеве населення складалося у переважній більшості з робітників паперових і деревообробних фабрик. Спочатку вони не вірили, що советська влада застосувала терор. Хтось по місту розпускав чутки — це мабуть робили комуністи — нібито ми добровольці, що їдуть на північ на працю. Інші ж комуністи твердили, що ми капіталісти, саботажники, поміщики, бандити абощо.

Але чим далі ми там жили, тим краще пі-

знавало населення, хто ж ми насправді. Робітники захвилювалися — вони переконалися, що серед нас нема жодних злочинців, що ми в більшості рільники і хоч заможніші, але власною працею обробляли свою землю. Тоді на робітничих зборах почали писати листи до різних советських вельмож у Москву. До Москви навіть поїхала від Вологодського робітництва спеціальна делегація. На підставі клопотів було дано з Москви розпорядження: 1) повернути всіх дітей туди, звідки їх привезено; 2) утворити комісії з представників вологодських робітників та ГПУ для перевірки, кого і за що вислано. Таких комісій було утворено кілька.

Але, щоб не дати в'язням правдиво висловитися перед комісіями, коменданти наших в'язниць-церков зробили за допомогою міліції перегляд кишень та речей мешканців, і всі документи, у кого знайшли, повідбирали і пізніше не повернули. Дехто ж спромігся свої документи заховати і потім показати комісіям. Після виповнення анкет, усного допиту та перевірки документів, комісія поділила всіх в'язнів на три категорії. Перша категорія підлягала поверненню додому, як безпідставно засланих. Друга категорія підлягала розміщенню на підприємствах Вологодщини. Третю категорію ухвалили одправити на лісорозробки. Ця категорія була чисельно найменша, але доля її уявлялася найгіршою. Мене з

родиною зарахували до третьої категорії.

Після закінчення роботи комісій, ГПУ почало відбирати від батьків дітей для відправки назад на південь. Батьки противилися цьому, і тому дітей відбирали силою. У нашій церкві кількох побили, і кількох скалічили. Дві матері збожеволіли, а дві повісилися. У П'ятницькій церкві батьки чинили опір організовано, і тому було там забито 8 батьків, а 19 поранено та задавлено одну дитину. Одна мати збожеволіла, а один батько повісився. Облога ГПУ і міліції цієї церкви тяглася півтори доби. Опір батьків був дуже великий, і тому дітей відібрали не всіх. Відібраних дітей справді відправили на батьківщину, але там їм не повернули ні приміщень, ні сконфіскованого майна. Частина їх загинула ще в дорозі, бо їх везли в неопалених товарних вагонах. Більшість їх залишилася безпритульними, і вони, не маючи ні мешкання, ні коштів до життя, обернулися на малолітніх жебраків і дрібних злочинців по містах та селах. Через це уряд наказав утворити комісії для боротьби з неповнолітніми злочинцями, що їх він сам утворив.

Така була жахлива картина перших місяців мого перебування підсоветським в'язнем. Після того ще було пережито багато усякого страхіття і мук, переповісти про які не вистачило б і багатьох вечорів.

П. М. Кривобок.

БУДІВНИЦТВО КОМУНІЗМУ РАБСЬКОЮ ПРАЦЕЮ В'ЯЗНІВ

Винищування людей проводилося різними способами ґеноциду, катування, переслідування й залякування. Нашим обов'язком, колишніх політичних в'язнів советських тюрем, ізоляторів і концтаборів, є інформувати вільний світ про все нами пережите, бачене.

Московська комуністична влада не спроможна організувати робочу силу для своїх великих будов інакше, як в спосіб застосування примусових праць. Здобуття дешевої рабської сили провадиться органами раніше ГПУ-НКВД, а тепер МГБ-МВД. Наперед за пляном обраховується, скільки інженерів, слюсарів, землекопів, бетонщиків і т. д. буде потрібно для будов у наступному році, — і на підставі цих обрахунків дається «розв'язка» обласним і районним ГПУ-НКВД — скільки якого сорту людей вони мусять захопити, оформити як з-к, тобто рабів, і скільки на яку будову при-

везти. На підставі матеріалів свого таємного нагляду за всіма підданими імперії, ГПУ-НКВД провадить за пляном «чистку» секторів народного господарства: одного року ГПУ-НКВД займається чисткою промисловости. Іншого — сільського господарства, третього — культури й освіти й т. д. Захоплені вдома вночі або на вулиці, або просто на праці, люди потрапляють в т. зв. «слідство» ГПУ-НКВД, яке не має нічого спільного з звичайними уявленнями про людське правосуддя. Доля кожного в'язня передрішена, як правило, наперед, тобто визначено скільки років концтаборів йому дати. Ув'язнену людину треба тільки документально «оформити» стосовно до Карного кодексу УССР (зглядно РСФСР), тобто, щоб він або сам написав «чистосердечне визнання», щоб звинуватив себе в якомусь карно-політичному злочині, або щоб підписав той протокол допиту, що його на-

пише наперед т. зв. «слідчий» і дасть підписати в'язневі. Для того, щоб досягнути такого «оформлення», функціонери ГПУ-НКВД вважають всі способи дозволеними: обдурювання, шантаж, провокацію, брехливі вимушені наклепи інших в'язнів, погрози, улещування, биття, голод, муки безсоння — т. зв. «конвеєр товариша Балицького», тероризування режимом «смертника», застосування медичних засобів і т. д.

Поки я сидів 7 місяців в 1933-34 р. у слідчому ізоляторі, спецкорпусі НКВД, я переконався, як і всі мої тодішні «союзники», що установа, яка нас захопила, мов муринів у центральній Африці в 18 ст., є нічим іншим, як конторою вербовки дешевої робочої сили. Так ми й називали однодумно величезний п'ятиповерховий слідчий корпус ГПУ, в якому праця по оформленню білих рабів точилася буквально день і ніч без перерви. Після закінчення т. зв. «слідства», трійка ГПУ засудила мене на 5 років віддалених трудово-поправних концтаборів, люди в яких ні від чого не поправляються, а тільки скалічуються фізично і духовно. Рідко людина може витримати 10 років праці в советських кацетах, не вмерши там передчасно, не ставши інвалідом ще за молодих років. Ніхто, хто сам не був там, не може це страхиття собі уявити.

В етапі, тобто в заґратованих товарових вагонах, набитих щерть в'язнями, — я їхав без перерви 24 доби в умовах, що були б визнані ненормальними навіть для перевозки худоби. На місце, в Байкало-Амурський концтабір ГПУ, нас привезли напівживими. Ми ледве могли рухатися. Я опинився в розпорядженні 2-го відділу Бамлага на станції Урульга Забайкальської залізниці. Тоді, в 1933-37 рр., цей Бамлаг складався з 26 відділів, що простягнулися від станції Каримської до Нікольсько-Усурійського на відстані 3500 км вздовж Забайкальської й Амурської залізниць. Крім того, 1-й відділ почав будувати зовсім нову залізничну лінію через Тайгу від станції Тайшет до Комсомольська на Амурі. Загальна кількість в'язнів цього колосального кацету була тоді 350000-400000. Наш другий відділ, що охоплював відстань понад 300 км від ст. Каримської до Бушелея, мав 25-27 тисяч в'язнів і складався з 50-70 фаланг, тобто робочих груп. Це був один з найбі-

льших відділів Бамлага. Всі відділи займалися спішним будівництвом інших шляхів Забайкальської й Амурської залізниць.

Праця в'язнів Бамлага, як і всіх інших советських кацетів, була несумнівно найдешевшою в світі. При надзвичайно високих нормах щоденної обов'язкової виробки — на земляних працях, на укладці залізничного шляху, на будуванні бетонових споруд, на будуванні домів, на лісозаготівлях, на каменоломнях, тощо — кожен в'язень одержував, як основний харч — хліб — 800 грамів при виконанні повної норми праці і тільки 300 гр., якщо не працював. При неповному виконанні норми кількість хліба зменшувалася відповідно до недовиконаної частини праці. Той, хто з'їдав менше хліба, — швидше виснажувався в умовах сибірського морозу і важкої праці і в скорому часі вже не міг працювати навіть при бажанні. Таких інвалідів, засуджених голодом до передчасної смерти, відправляли на окремі фаланги для слабосилих, яких називали «доходягами» або «огоньками». Там вони скоро й вмирали. Тоді їх трупи, в лахміттях, кидали в спільні ями, засипали хлорним вапном, закопували і «списували з вічого состава» — викреслювали з картотеки в'язнів. Жодного жалю, жодних людських почувань взагалі при цьому не було. Масове виморювання людей розглядалося просто, як неминуча витрата будівельних матеріалів — цементу, дощок або чогось подібного.

Для прискорення темпу праці на цьому будівництві було з 1935 р. запроваджено стахановщину й ударництво з тим, що той робітник, який виконує не нижче 130% норми є ударник, а хто вище за дві норми — 200% — стахановець. Таким робітникам видавалося пропорційно збільшеним пайком хліба і кращим був суп — «баланда». Але така надсильна потогонна праця ще швидше виснажувала цих примусових ударників і стахановців. Їх організм передчасно руйнувався. Але будівництво, справді, йшло швидше. До такого перенапруження сил штовхало людей бажання скоршого звільнення з цього пекельного ув'язнення, бо за збільшену працю в тяжких кліматичних умовах (сибірська зона вічної мерзлоти) давався «зачот робочих днів», тобто за один астрономічний день могли зарахувати 1,25-1,5 або навіть два робочих днів. В

такий спосіб термін ув'язнення скорочувався: замість 5 років людина звільнялася за 4,5-4 роки; замість 10 років за 9-8,5 років. Але, коли такий робітник був і далі потрібний для будівництва, то перед його передтерміновим звільненням йому скреслювали пільгові дні, пославишся на яку-небудь провину, часто уявну, або й зовсім без зазначення причини. І тоді він мусив працювати в'язнем і далі аж до закінчення свого повного терміну.

Існувала грошова платня в'язням, т. зв. «преміяльне вознагражденіє», яке видавалося при виконанні в'язнем норми. Але це були жалюгідно малі гроші — 1-2 або 4 карбованці з копійками за місяць, який дорівнював 29-30 повним робочим дням, бо на місяць давався тільки один день без звичайної праці, який заповнювався однак всякими таборовими процедурами. Одержані мізерні гроші були неминуче потрібні в'язневі для придбання мила, ниток, тютюну або чогось іншого, потрібного для життя. Інженерно-технічний персонал з-к одержував значно вище «вознагажденіє»: 20-30 або й 40 карбованців на місяць. Відомий мені начальник топографічного загону з 70 топографів, високоосвічений геодезист А, одержував щось аж 70 крб. на місяць. Але коли б він працював на цій посаді за вільним наймом, то він одержував би щонайменше 900 карб. основної платні та 50% надвишки за віддаленість місця праці, а до того ж безплатну казенну квартиру з паливом. З цього ясно видно, наскільки для совєтської московської влади є вигідною ця система примусової рабської праці в дуже багатьох концтаборах ССРСР, де, за обчисленнями моїх «союзників», пляновиків-економістів, в 30-х роках було щонайменше 15 мільйонів в'язнів.

Я можу оповісти про умови праці в'язнів концтабору Бамлаг з власного досвіду, бо мені довелося попрацювати і на земляних роботах і на «верхньому строєнні». Всі земляні роботи на Бамі виконувалися без машин, вручну, з допомогою кайла або лома, лопати і тачки. Норми були настільки високі, що за нормально встановлений термін робочого дня — 10 годин — їх не можна було виконати, а треба було працювати — 11-12-13-14 годин.

Ось, наприклад, як відбувалася наша праця в 1935 р. на одсіпці насипу перед

мостом через річку Урульгу. Підйом о 5 годині ранку. Кружка окропу з чорним хлібом на сніданок. Ідемо з години до місця праці, на дворі мороз — 20-25, туманна темрява. Треба спочатку підготувати місце праці. Для цього треба кайлом і ломом продовбати і скинути намерзлу майже півметрово льодяну корку над пластом ще не замерзлого піску в кар'єрі. Коли шмат мерзлої корки скинуто, то цей пісок парує на морозі, як гарячий. Треба швидко накидати його в тачку й одвозити по катальних дошках на відстань 50-70-100 і більше метрів. Звичайно працюємо «звенами» по 3 душі. Двоє підготовлюють кар'єр і накидають тачку, а третій — сильніший — одвозить повну тачку і повертається з нею за новою насипкою піску. Праця йде без перерви, швидким темпом з 7-ої до 12. Всі робітники цілком упривають, незважаючи на холод, і тому працюють без бушлатів, в одних сорочках. Під ясним забайкальським сонцем піт на обличчі швидко випаровується і залишається на шкірі порошок солі, — обличчя виглядає нібито припудрене. Опівдні — перерва на обід. Привезена у великому казані баланда з хлібом поїдається тут же на кучугурах піску. Недовгий відпочинок після їжі, — і знову 5 годин безперервного риття піску й катання тачок або ще й більше годин аж до закінчення своєї норми. Норма ж на душу становить від двох до восьми кубометрів вивезеної породи, в залежності від її твердості — від піску до скелястого ґрунту. Значно легшою, але вона рідко застосовувалася, була праця з возкою землі кінними грабарками, якщо була далека відстань. Норми тоді були ще вищими, але тоді «звено» тільки насипало ґрунт. При грабарці ж був коновожатий, що керував конем і зсипав ґрунт на місці призначення. Копачі мали більше часу для передишки, поки грабарка повернеться. Крім того, для коней давали відпочинок на 15 хвилин і підгодівлю після кожних 2-х годин праці. Коли відпочивали коні, то відпочивали й люди. Коней берегли більше за людей, бо коні коштували грошей, а в'язні діставалися совєтській владі даремно.

Одного разу мені довелося працювати на такій праці, якої коні не витримали, бо походили б. Це було влітку 1936 р., коли робилося переключення рейкової хрестови-

ни на роз'їзді Усть-Нацигунськ. Для цього діла, за попереднім домовленням з управлінням Забайкальської залізниці в Читі, залізничний рух на цій ділянці припинявся з певного моменту на 5 годин. Отже, треба було завчасно все підготувати, виконати це переключення понадударними темпами в години припинення руху, а потім привести все остаточно до ладу вже під відновлення залізничного руху. Ми тоді працювали без жодної перерви й без споживання їжі з 5-ої години ранку до 2-ої години ночі наступної доби, тобто 21 годину без перерви важкої фізичної праці. Потім ми поверталися пішки до свого концтабору — 12 км. Коли я опинився на своєму ліжку, то від утоми не тільки не міг нічого їсти, а й не міг навіть заснути протягом двох годин, доки трохи заспокоїлося перенапруження серця, м'язів і нервів. Від такої скаженої

праці коні здихають — люди іноді витримували. Треба при тім зауважити, що й харчі нам того дня приготували винятково прекрасні: наваристий суп, шматок солонини з кашею, а на вечерю шматок пирога з рубленими требухами (легені, кишки тощо). Але й до таких смачних, просто святочних для в'язня страв, я не міг доторкнутися — і зміг їсти тільки через 4 години після мого приходу до табору. Треба ще сказати, що того дня я знову мусив починати свою щоденну працю з 9 години ранку.

Таке марнотратство людських сил, надексплуатація їх, не можуть бути нічим виправдані. Советська комуністична влада робить явний злочин, застосовуючи такі примусові праці в таких жажливих умовах. Нема достатньо міцних слів для протесту проти цього.

Проф. В. Дубровський.

В КОНЦТАБОРАХ СИБІРУ

Концентраційні табори в Советському Союзі з початку їх організації призначалися для ізоляції в них явних і потенційних ворогів комуністичної системи. Але в скорому часі вони обернулися на заклади примусової праці для багатьох мільйонів в'язнів.

Як виглядають ці примусові праці, я можу оповісти з власного досвіду, бо мені довелося бути в двох кацетах, після того як московська трійка НКВД у 1934 р. заочно засудила мене на три роки примусових робіт за ст. 58 п.п. 10 і 11 (контрреволюційна агітація і к-р організація).

Мене було відтранспортовано до Західного Сибіру — місто Маріїнск, де було управління таборами НКВД Західно-Сибірського краю. Там же була і центральна розподільча в'язниця. Це була колосальна будівля, дуже похмурого вигляду, звідки розсилалося в'язнів по різних сибірських кацетах. В'язниця завжди була переповнена. Тому новоприбулих в'язнів розміщували в холодних забруднених коридорах в'язниці. Після прибуття з голодного етапу — перша варена їжа у в'язниці, т. зв. баланда, тобто суп дуже низької поживності, здавався дуже смачним для людей, що протягом місяця одержували тільки трохи хліба, соленої риби та окропу.

Через два тижні я потрапив до сформованої тут, у Маріїнску, т. зв. будівельної колони, яку відправили на працю на відстань 7 км від Маріїнської тюрми. В цій будівельній колоні було 300 в'язнів, виключно політичних, різних професій на волі: професори вищих шкіл, вчителі середніх та спеціальних шкіл, інженери, лікарі, економісти та інші. В числі в'язнів було й кілька чужинців, переважно німців. Один з них, як пізніше стало відомо, був колись навіть членом Комуністичного Інтернаціоналу. Цю колону було розподілено на бригади по 20-25 осіб в кожній. На другий день після прибуття колони на «командировку» нам було видано інструмент: лопати, кайла, сокири, пилки, тачки, і ми приступили одразу до праці, — до будови шляхів, водовідвідних каналів та риття котлованів для фундаментів майбутньої, як казали, цегляної фабрики.

Норма виробки на одну людину на 10-годинний робочий день була: 6 кубометрів легкого ґрунту, 5 – середнього, 4 — тяжкого, з відвозкою викиненого ґрунту на віддаль 80-100 метрів від місця копання. Отже, бригада мала викопати і відвезти за робочий день 100-150 кубометрів, залежно від характеру ґрунту. При умові виконання норми, кожен працівник бригади оде-

ржував на добу 600 грамів хліба, ранком — гарячу воду та іноді 10 грамів цукру, а на обід та вечерю — баланду. Невиконання норми тягло за собою зниження пайки хліба до 400 грамів. Навпаки, перевиконання норми преміювалося збільшенням пайки хліба до 800 грамів і навіть більше. Невихід на роботу без поважних причин тяг за собою зниження пайки хліба до 250 грамів та позбавлення гарячої їжі, а у випадках повторення невиходу на роботу — винних замикалося до штрафного ізолятора. Поважною причиною невиходу на роботу вважалося лише хворобу і то тільки, коли була підвищена температура і коли це було засвідчено таборовим лікарем. Отже, основним стимулом до праці понад силу в створених концтаборах НКВД були вимоги шлунку, постійне відчуття голоду в'язнями та інстинктивне прагнення одержати якнайбільше хліба — цієї основи харчування в'язнів. Другим стимулом до підвищення продукційності праці була система «зачоту робочих днів» за кожний місяць. Вона полягала в тому, що в'язень, коли він постійно працював понад встановлені норми, одержував за певний період праці надбавку робочих днів, а це скорочувало термін його перебування в кацеті. Треба зазначити, що політичні в'язні советських концтаборів завжди одержували нижчий «зачот робочих днів», а іноді і зовсім не одержували додатку робочих днів. Всі праці в'язнів звичайно переводились під наглядом озброєної охорони.

Після двох місяців цієї важкої праці при поганому харчуванні я відчув, що мої сили швидко підупадають. Одного разу під час напруженої праці, коли я дуже спітнів, пішов холодний дощ. Я продовжував працювати під дощем, простудився і захворів на ревматизм м'язів. Це спричинилося до порятунку мого життя. Мене, як нездібного до тяжких робіт, відправили в один з кацетів, що займався сільськогосподарськими роботами. Такі кацети в думках в'язнів вважалися справжнім «курортом». Тут були деякі можливості для в'язнів поліпшити своє харчування: з'їсти на городі моркву, погризти буряк чи капусту, непомітно покласти в кишеню пару картоплин і т. інше, — хоч таке самопостачання суворо переслідувалось.

Отже, я опинився в сільськогосподарсь-

кому кацеті Арлюк, розташованому при залізничній лінії Новосибірськ-Кузнецьк на відстані коло 200 км від Новосибірська. Цей табір мав 6000 га землі для свого сільського господарства, в якому сполучалося тваринництво й полівництво. Вся обслуга цього табору, за винятком начальника його та начальника III-го відділу, складалася з в'язнів: агрономи, лікарі і ветеринари, зоотехніки, інженери, селяни та робітники. Озброєна охорона складалася з в'язнів «соціально близьких до советської влади», тобто осіб, засуджених за побутові злочини: злодійство, розтрата, вбивство, шахрайство і т. п. Ця категорія людей користувалася у всіх кацетах найбільшим довір'ям і мала певні привілеї щодо харчування, одягу і ін.

За національним складом в'язні цього кацету склалися на 95% з неросійських народів — українців, народів Кавказу, народів Середньої Азії. Найбільше було українців, а серед них — українських селян, до 75% загального числа в'язнів. Це були селяни, що не хотіли йти до колгоспів, або що збирали опалі колоски на полях під час голоду в Україні 1932-33 рр. і за це одержали за законом від 7.8.1932 ув'язнення від 5 до 10 років в далеких кацетах.

Арлюкський сільськогосподарський концтабір був новим табором примусових праць, що його советська влада організувала в 1932-33 рр., тобто в роки найбільшого терору червоної Москви проти селянства в зв'язку з примусовою колективізацією. Особливо тяжко довелося в'язням-«піонерам» цього табору, бо їх було привезено на цілком порожнє місце, і вони мусили жити серед степу в шатрах, при температурах взимку аж до мінус 57. При цьому при розбудові табору спочатку споруджувалися свинарники, корівники та інші господарські будівлі, і тільки пізніше було побудовано бараки для в'язнів. Таким чином, до худоби советська влада ставилася з більшою увагою, ніж до людей, бо худоба коштує грошей.

Багато в'язнів, особливо кавказців, туркестанців, що не звикли до сибірських холодів, гинули в той час від холоду й голоду. Один рік і мені довелося прожити зиму в такому шатрі. Я, слава Богу, витримав мороз, але в моїй душі на все життя залишилося почуття ненависти до советської системи.

Арлюкський концтабір продукував масло

і бекон для експорту за кордон. В'язні ж качету нічим з цієї продукції не користувалися, за винятком того м'яса, що траплялося від прирізаних хворих тварин. Всі норми праць на тваринництві і на полівництві були твердо визначені і дуже високі, так що заробити пайку хліба було не так легко. Крім того, особливістю цього концтабору було те, що тут в'язні легко одержували додаткові терміни ув'язнення з причин від них часто не залежних, наприклад: поросята і телята дають малий приріст на вазі,

або корови знижують віддачу молока, або з'явилася якась епідемія і частина тварин подохла. Всі ці господарські недоліки розцінювалися адміністрацією, як шкідництво, і внаслідок цього трійка НКВД давала в'язням терміни ув'язнення. Отже, в цьому таборі всі в'язні до останнього свого дня перебували в страшному нервовому напруженні, не знаючи, чи з закінченням їх терміну ув'язнення вони будуть звільнені на волю, чи ні.

Я. Вакуленко.

«... ЧЕЛОВЕК ПРОХОДИТ, КАК ХОЗЯИН НЕОБЪЯТНОЙ РОДИНЫ СВОЕЙ...»

(З совєтської пісні)

В роках 1932 та 1933 я ніде не засиджувався довго. На початку 1932 року я працював на будівництві меланжевого комбінату, у місті Барнаулі Алтайського краю (Сибір). На цьому будівництві працювало майже половина українців з України, з Кубані, з Західного Сибіру. Зі спостережень та розмов виходило, що в Алтайському краї, у Західному Сибіру та особливо у тій частині, що зветься Барабинським степом (Славгород, Павлодар, Татарська) і де більшу частину населення складають українці, що переселилися сюди у 1900-х роках, «тисячники» шаліли майже так, як і в Україні. Корінні сибіряки, що говорили російською мовою, ставилися до «социалистического переустройства села» вороже. Становище киргизів було важке: їх можна було бачити скрізь, виснажених та голодних. У Барнаулі, крім приділу по картках та обідів у робітничій їдальні (теж по картках), майже нічого не можна було купити.

У травні 1932 року я мусив залишити Барнаул. Одразу виявилось, що дістати залізничний квиток — справа не легка: на залізничній станції, на віконці квиткової каси перед прибуттям потягу вивішувалося табличку з написом «мест нет», а на міській станції, що заздалегідь продавала квитки, черга за квитками ставала з вечора і чекала цілу ніч. Я витратив пару днів, поки дістав потрібного мені квитка. У Новосибірську я мусив пересідати на інший потяг у напрямку Москви і, хоч я мав транзи-

тний квиток, що було великою перевагою перед тими, що зовсім не мали квитка, — закомпостувати (відмитити у касі) квитка і попасти до потягу було складною проблемою. Не тільки сама станція, а і привокзальна площа, і прилеглі вулиці були забиті селянами: киргизами, узбеками, з дітьми, з клунками. Люди лежали під голим небом тижнями, намагаючись виїхати будь-куди, але без наслідків. Нарешті, влада подавала додатковий потяг, і хоч не всі, але дехто виїздив.

З великими труднощами виїхав з Новосибірська і я й опинився на одному будівництві у м. Борисоглебську, здається Воронізької області (тоді ЦЧО) РСФСР і тут жив деякий час.

На початку 1933 року, коли в Україні вже шалів голод, до мене двічі приїздила сестра. Перший раз я купив для неї на базарі в Борисоглебську кілограмів з 20 житньої муки та лантух картоплі. Муку сестра повезла з собою у валізках, а картоплю ми зашили, написали адресу і здали до багажу. Цього багажу сестра ніколи не отримала. Після може десятиох скарг та місяців зо три очікування, вона нарешті дістала повідомлення, що «груз по квитанции № конфискован на станции Поворино ЮВжд». За другим разом, залізничне ГПУ на станції Куп'янське одібрало у неї муку і ще деякі продукти.

Висновок: під час голоду в Україні 1933 року, щоб забезпечити успішність пляно-

Так будувався Біломорський канал. Там, на рабських роботах, загинуло сто тисяч невольників, понад сімдесят відсотків з яких були українці.

вого голоду, влада відбирала харчові продукти на межі РСФСР — УССР.

На початку квітня 1933 року я виїхав з Борисоглебська й переїхав до м. Бежиці, що пізніше дістало назву Орджонікідзеград Брянської області РСФСР. Я працював на будівництві сталеливарного заводу. Тут також було повно українців. Хліб — по картках, без перебоїв. На ринку хліба не було, але картоплі й інших продуктів — скільки хочеш. Сестра приїздила до мене і сюди, але на останніх станціях по українському боці — Зернове та Хутір-Михайлівський — стояли сильні загони залізничного ГПУ, що з України не випускали голодуючих селян, а з Росії — продуктів. Це — факт, до якого коментарі, гадаємо, зайві.

У 1934 році доля закинула мене до глухого Порецького району Горьківського (Горький — колишній Нижній Новгород) краю РСФСР. Порецькоє лежить далеко від залізниці і, ще їдучи до нього, я побачив по селах церкви з хрестами. Це була саме неділя і, вїхавши в село, я почув як раптом... задзвонили в усі дзвони. Коли я запитав пояснень, мені сказали, що свого часу комсомольці хотіли зняти дзвони, але народ не дав.

Різниці занадто впадали в око: «ізбы» стояли обгороджені, різні господарські бу-

дівлі стояли на своїх місцях. «В колхоз» пішли без особливого ентузіазму, але пішли. Хто відмовився, — лишився «єдиноличником». У колгоспі з самого початку давали по 2-3 кг зерна на трудовень. Під час «ликвідації кулачества, как класса», у найбільш заможних селян забрали землю і худобу. Ніяких вислок з сім'ями не було. Щось пару людей заарештували, «которые агитировали против власти». Нічого з того жаху, який я бачив в Україні, тут не було. Про апарат «тисячників» тут знали лише з газет.

Психіка, звичаї та побут російського селянина значно відмінні від українського. З «общинного» землеволодіння, яке віддавна мало широке застосування на Московщині і при якому землю щороку переділювалося «на души», їм легше було погодитися з протиприродньою формою колгоспів. Тим більше при зовсім іншій політиці плянів хлібопродукції та при зовсім інших методах у підході російської комуністичної влади супроти свого народу.

Кремлівська кліка на чолі з Сталіном не мала ніяких поррахунків з населенням центральних російських теренів. Це мало і має досі велике значення. Саме в етнографічній Росії большевизм знайшов той ґрунт, на якому одразу прищепився і ще з пер-

ЕТАПНИКИ

Етап... Це слово блискавкою облітає тюрму, стукотом пролазить крізь метрові мури бувших царських одиночок, на в'язнів діє, як подих волі... Тоді тюрма гуде...

«Входящий не сумуй, виходящий не радується» — це написано самими арештантами на стінах кожної камери ДПЗ (Дом Предварительного Заключение) і підвалів ГПУ. Однак, «входящі» сумують, а «виходящі» радіють. Радіють і тоді, коли «виходять» на етап.

Етап — це кінець невідомого, бо хто йде на етап, той уже, мабуть, не піде в підвал ГПУ. До етапу в'язень не знає нічого, що з ним зроблять. Часом йому піднесуть чистий папірець у тюремній канцелярії і скажуть:

— Розпишіться, що ваше слідство закінчене і від сьогодні ви числитеся за колегією (чи трійкою) ГПУ.

Для в'язня — це початок найтяжчого. Людина прокидається зі сну і дивиться в вікно:

— Здається, світає... Слава Богу!...

Але вже після обіду, коли наступають перші сутінки в камері, рідко хто з «перечислених», тобто переданих до колегії (чи трійки) ГПУ, може зберегти спокій. Найнапруженіші хвилини тривають між десятою й дванадцятою годинами ночі: саме в таку пору забирають на розстріл. «Перечислений» знав, що колегія чи трійка його справу рішає заочно, а тому найменший брязкіт ключів за дверима чи якийсь прискорений рух на коридорі стискають серце в'язня невблаганною думкою — «це — за мною»... Іноді таке «перечислення» тягнеться місяцями. Ось чому етап, хоча там вирок може бути й на десять років, це таке довгождане щастя, коли зідхають з полегшенням. Бо той, хто перечислений за колегією чи трійкою, має тільки дві дороги: чорним вороном — в підвал ГПУ на смерть, або етапом — в містя, «де ворон костей не заносить», — на каторгу. Останнє дає надію на життя.

Взятий на етап, не буде покликаний опівночі, він більше не чутиме з коридору страшного «Прощайте, друзі!», від якого завмирають мури тюрми.

1 лютого 1932 р. з Луганського ДПЗ відходив черговий етап «дального следованія». Подібні етапи відходили з цього «дому» щомісячно. На них збиралося півтори-дві тисячі осіб. Менші, позачергові, йшли частіше:

вони скеровувалися по різних трудових колоніях ГПУ, а контингентом для них були в'язні з терміном до 3-х років. Колегія і трійка не давали менше, як три роки, навіть і по тих параграфах Карного кодексу, за яким визначалося «від шести місяців». Каєривців потребували на етап «дального следованія», за межі рідного краю.

Бігають карначі (начальники караулу) по коридорах, виводять в'язнів групами на в'язничний «большой двор», адміністрація ставить їх у колони, перевіряє за списком, перетрушує речі, вивертає в перетоптаний з болотом сніг білизну, сухарі. На «большому дворі» сотні-сотні людей. Люди і мішки.

Це одна тільки Луганська округа!!!

А таких же округ в Україні 40!

А Луганський ДПЗ — це ж ніщо в порівнянні з тюрмами Києва, Харкова, Дніпропетровська, Артемівська, Одеси, Вінниці!

В'язнів з третього поверху — «соціально-вредний елемент» (тобто — злодії і ті, що не мають постійного житла і праці) — заводять зразу до тюремної лазні: вони напівголі, переважно босі. В лазні їх одягають у лахміття, що залишилося від тих, які пішли в «ГПУ безвозвратно» (як зазначалося в тюремному «журналі руху в'язнів» у колонці «куда вибув», — про забраних на розстріл).

Ще одна перевірка. Декому оголошують статтю і термін: це тим, чий пакет з ГПУ поступив в тюрму відкритим. Іншим, чії пакети запечатані, термін ув'язнення буде оголошено «по месту прибитія». Багато для того є причин, що ці пакети запечатані: щоби в'язень з відчаю не поповнив самогубства, щоб не сповістив рідних про свою долю, щоб його непомітно зняти з етапу на якійсь глухій станції і розпочати десь нове слідство, або щоб просто відвезти в підвал ГПУ і в такий спосіб зовсім замести сліди, щоби й в «журналі руху в'язнів» не стояло навіть «забран в ГПУ безвозвратно». Коли рідня такого зниклого в'язня буде звертатися в ГПУ, то ГПУ буде твердити, що його відправлено в ДПЗ, а тюремна адміністрація скаже, що він вибув на етап. Генеральний прокурор по «надзору дел» ГПУ взагалі мовчатиме або відпише, щоб звернулися за в'ясненням до місцевого ГПУ.

З «малого двору» входить конвой військ

ГПУ. Начальника конвоя не цікавить «хто», а тільки «скільки». Команда: «смирно!», наказ: «Шаг вправо, шаг влево — стрелять!» Через малий тюремний двір колона чотири в ряд виходить за мури. Близько ані душі, тільки міліціонери десь попереду маршруту скеровують рух «вільного населення» в бічні вулиці, інші ж відганяють жінок із дітьми і старих дідусів, які прийшли з клунками щось передати і востаннє подивитися на синів, внуків, батьків, чоловіків, братів.

Колона розтягнулась далеко-далеко: одні ще виходять з воріт, інші ввійшли вже в місто. Ведуть арештантів головною вулицею. Обабіч колони — ряди стрільців ВОХРу, на тротуарах — міліціонери.

Крізь зачинені вікна, попритулявшись до стін, виглядають на вулицю крадькома мешканці робочого міста українського Донбасу. Крізь відчинені вікна, з будинку, що біля скверу «імени Леніна», задоволено поглядають слідчі ГПУ.

На залізничній станції Луганське пусто, як ніколи. На запасних коліях стоїть одинокий ешелон — порожняк. Маневрові «кукушки» ген-ген, поприсовувались аж до семафорів, на пероні — ні одного залізничника, тільки «сотруднік» залізничного ГПУ проходиться там самотньо. Пильнує.

Колону заводять на шлях і становлять вздовж ешелону. На станції тиша. Здаля доноситься стукіт пневматичних молотків паровозоказанового цеху.

Перехідний місток через колії набитий людьми. Конвой понуро поглядає на масу людей, що тисне на ряди міліціонерів, які не в силі вже стримувати натовпу.

Хто ж ці люди з скам'янілими обличчями, що стоять біля порожніх холодних товарних вагонів і скляними очима шукають знайомих і рідних довкола? Які нові «шанують злидні» їх сьогодні, цих синів Донеччини синьої? Який новий «ворог із-за Дінця» гонить їх на далеку й холодну чужу північ?

Ось там, дивись, — це група працівників Луганського земельного управління. Між ними стоїть в'язень царських тюрем, старший агроном Михайлів Петро Михайлович. Навколо нього — «ломішники» — агрономи і землеміри. Серед них є й такі, що повірили в облудну амнестію Леніна і тепер, крім пункту сьомого 54-ої статті, мають ще й пункт шостий, третій, четвертий. Всі вони

дістали за розбудову сільського господарства Луганщини по десять років, і тепер їх зібрали в окремий вагон для совхозів Сибіру чи Казахстану.

А ось розкидані поміж іншими старенькі пан-отці з дяками, титарями — це «дезорганізатори фінансової системи ССРСР», бо в церквах знайдено по кілька карбованців дрібних грошей. В кого знайдено з півсотні грошей, ті пішли, як і голяр станції Алчевська, — на розстріл; ці ж дістали «тільки» п'ять-вісім років.

Але найбільше селян. Уже не «куркулів», а «підкуркульників».

Не бракує тут і «потомствених» робітників Всесоюзної Кочегарки. Ось стоїть зі мною один з таких. Як робітник бувшого Гартманського паровозобудівельного заводу, в буряний вісімнадцятий рік він добровільно сів до ешелону, на якому розвівався червоний прапор «Вся власть советам!», і поїхав під командою Ворошилова. Рубався під Сталінградом і Касторною, брав Ростов і Батайське, кричав «Дайош Варшаву!». Тоді його проводили робітники Луганська і «дівчата стрічки червоні пришивали»... В тридцятomu році зимою проводжала його вже тільки «партія» — на реконструкцію сільського господарства, як «двадцятип'ятитисячника», хоч членом партії він не був, а тільки слюсарем з великим стажем.

В Луганську вже знали тоді, що українське село цих «реконструкторів» зустрічає обрізами. Тому тривожні були ті проводи, і дівчата стрічок червоних вже не пришивали. На Харківщині, в селі, де йому доручено було переводити реконструкцію, він зустрів старого знайомого з бувшого Гартманського заводу, теж з Ворошиловського полку, який після революції не повернувся на завод ім. Жовтневої революції, а пішов у село, бо там давали землю. Слюсар заводу ім. Жовтневої революції відклав розкуркулення колишнього робітника, воїна революції та поїхав до секретаря райпарткому «за вказівками». Повернувшись від секретаря, мусив «розкуркулити» цього бувшого робітника. Незабаром після того, цього «двадцятип'ятитисячника» райпартком спрямував на завод до Луганська. А через два тижні його запросили до того будинку, що біля скверу імени Леніна. Тепер він їде — вже й сам не знає — куди і на скільки років. Вдома жінка, двоє ді-

тей, стара мати. Батька ще білі «під стінку» поставили. Тепер йому не «радість лоскотно бентежить груди», а розпука рве їх. О, ні! Він не самотній тут, багато їх: з заводу ім. Жовтневої революції, заводу ч. 60, з трубопрокатного... Всі ті, хто виступав у дискусіях по тезах «знаменитої» партконференції перед першою п'ятирічкою, хто висловив щиро свої власні думки, що були відмінні від наказаного партією: «расстрілять!» — під час процесу СВУ.

Начальник конвою голосно вичитує призвища, а конвоїри водять в'язнів групами по сорок осіб і зачинають у вагонах. Зачинились двері за останньою групою, і з ти-

сячі грудей понеслися ридання, крики, зойки. Крізь заґратовані люки, обдираючись об колючий дріт, висовувались руки в'язнів. А паротяг теж ривав і невблаганно рвався за семафор...

Проминули Коноплянку, Лотугино...

Соловки ви, Соловки, —

Далека дорога!

Серце нис, груди болять,

На душі тривога...

Це на другому поверсі вагонних нарів співає молодий хлопчина, син колишнього розкуркуленого, Бондаренко, тепер «тридцятип'ятника», советський в'язень.

Священик хрестить дітей на засланні. Такі церемонії відбувалися скрито і нелегально, бо за такі дії додатково карали.

ЕТАПНИКИ ПРИБУЛИ В ТЕМЛАГ ОГПУ

Темниковський концентраційний табір ОГПУ був організований у другій половині 20-х років. Основним його призначенням, як про те щоденно твердила адміністрація табору, було «обеспечити пролетаріат города Москви топливом». Для виконання такого «почотного задання» управління Темлага мало ліси Мордовії. В 1932 році в тих лісах було вже біля 20 селищ в'язнів, чи, як їх

офіційно звали, лагпунктів або командировок. В кожному такому селищі тримали за ключими дротами найменше 2-3 тисячі людей: в'язнів-каторжан. В деяких, як 4-й лагпункт, де крім розробки лісу були ще й цехи півфабрикатів (фанерні, лісопилльні) та готових виробів (столярні, мебельні, стандартних будівельних конструкцій), кількість в'язнів перевищувала 8000. З цих лагпунктів щоденно відходили транспорти дров і будівельного матеріалу на ст. Потьма, ту невеличку ста-

нцію, до якої підходила залізнична колія, що належала управлінню Темлага ГПУ.

Станція Потьма — це Темниковські ворота, через які пройшли тоді сотки тисяч (тепер напевно вже мільйони!) советських в'язнів в те мале пекло — Темлаг ОГПУ.

ЯК ГПУ ПОКАЗУВАЛО СВОЇХ В'ЯЗНІВ «ГРАЖДАНМ» СССР

Після семи днів наш Луганський етап вперше зупинився перед головним будинком ще невідомої для нас залізничної станції.

Карнач відчинив двері вагону, і двоє людей у бушлатах принесли у відрах окріп. Перший раз за 7 днів їзди ми дістали щось варене, хоча в Росії — «на каждой станції і полустанке бесплатний гарячий кіпяток». Але це на станції, — транспорт же з в'язнями завжди заганяли в «тупік», подалі від людського ока. Карнач пішов відчиняти інші вагони. Конвоїри вже не стояли біля відчинених дверей, — вони задоволено походжували на пероні: їхня місія закінчена, вони назад поїдуть в теплих купе пасажирського поїзду, етап був допроваджений в цілості, за винятком одного трупа, зданого в дорозі залізничному ГПУ. Це був якийсь виголоднілий в'язень з «безпритульних», який поїв вночі стеаринові свічки, що їх видавали для освітлення вагону, і тому не доїхав до Потьми.

— Та воно вже, мабуть, і не так зле тут? Ось дивіться: і одежа нова на них, і виглядають вони можливо, — міркували вголос у вагоні селяни.

Але по обличчі чоловіка в бушлаті, що роздавав окріп, пробігла якась іронічна посмішка.

— Ну, як тут живеться, хлопці? Що робите?

— Та тут нічого... А там самі побачите...

— А годують як?

— Та й годують так...

В тюрмах вже багато нам оповідали про концтабори. Навіть, слідчі ГПУ лякали ними: «Заганю тебе туди, где белиє медведі!» Кожен в'язень вже уявляв собі того нещасного кацетника. Але, побачивши цих людей у бушлатах на станції Потьма, можна було справді подумати, що «воно вже, мабуть, і не так зле». В'язні на ст. Потьма були одягнені не гірше, ніж звичайний «вільний» робітник під радами. Непогано виглядали вони і на лиці. Вся різниця була тільки в ко-

льорі їх одежі, але це могла одразу помітити тільки досвідчена людина. Біля цих в'язнів не було охорони. Але передчасні ці рожеві надії! Це тільки тут, на ст. Потьма, так виглядало, бо тут проїздили пасажирські поїзди з «вільними» людьми, для яких ГПУ ще «шило справу». Це була тільки невелика група в'язнів для обслуги Темниковського транспорту, це була група, дібрана з «битовиків», з малими термінами ув'язнення, що вже кінчалися. Але зовсім по іншому все виглядало «там», де життя в'язнів було закрито від людського ока лісом, там, де залізниця належала вже ГПУ, а станціями її були номери лагпунктів.

Конвой поспішно зачинив двері вагону, дижурний дав сигнал від'їзду.

«ВИХАДІТЬ З БАРАКА В БЕЛЬЄ ЗАПРЕЩАЄТЬСЯ!»

На одній з чергових зупинок нас вивели з вагону. То був 13-й лагпункт.

В морозянім вечірнім повітрі кружляли срібні іскорки й кололи тіло. Над засніженими бараками високими стовпами плив повільно вгору дим. Бараки вабили до себе: зігрітися. Великий чотирикутний площі, розчищеної від лісу, був високо обплетений колючими дротами. На кутових вежах виднілися силуети погрудь з багнетами над ними. Озброєні стрільці з собаками провели етапників через вхідні ворота — вахту. На великому бараці таблиця з написом — «клуб». У концтаборі клуб! Знову нові думки, знову якийсь промінь надії, як та срібна іскорка в холоднім повітрі, що милує око і коле тіло.

На довгому столі в «клубі» — купи паперів. За столом люди, в бушлатах з олівцями. Один з них в білому халаті з лікарською слухавкою в руці. У картузі з малиновим околицем сидить окремо за малим столом чекіст і розкриває пакет та зачитує в'язням «випіскі із постановління»: де осуджений, по якій статті, на який термін та «номера дела». Для багатьох в'язнів це все новини, хоча вже місяці минули з того часу, коли колегія або трійка ОГПУ заочно винесла ті «постановління». В «випісках» не зазначено, що рішення «окончательное і обжалованію не подлежить». Це самозрозуміло — це рішення «меча диктатури пролетаріята», його ніхто в СССР не може й не сміє відмінити.

Лікар визначав категорії працездатности в'язнів, а завважені хвороби записував до

формуляру. Дістаю другу категорію, бо недужий. Підвали ГПУ не проходять даремно нікому. Після мене лікар оглядає старенького пан-отця і запитливо дивиться на того, що оголошує «випіскі». Колючий погляд чекіста і рука лікаря на формулярі старої людини пише теж другу категорію.

Черговий по лагпункту водить «обработаних» групами до темного бараку: «Размести́тесь!» Як у тісній клітці, у вузьких проходах, в'язні стукаються головами об двоверхові нари — «размещаются». А з другого боку, з сусідніх нар, невідомі руки спритно тягнуть торби новоприбулих і передають їх кудись у вікно. Ось для цього і темно в бараці, черговий з цього теж матиме свій пай. В бараці зчиняється метушня, хтось огірчено вигукує:

— Та де ж начальство? Та це ж гірше за пересильну тюрму!

З останньою групою в'язнів принесли лампу, і нарешті прийшло «начальство».

«Вніманіє! Ночью вихадіть з барака в бельє заперещается!» — виголосило начальство. Далі йшло роз'яснення цього першого параграфу кацетової конституції. Після вечірнього відбою, якщо вартовий з вежі помітить, що хто-небудь виходить у білизні, то буде без попередження стріляти в нього, як за «попытку к побегу»... Цей наказ є чинним на час, коли лежать сніги, коли ж сніги розтануть, тоді можна вночі виходити «только в бельє!». На закінчення своєї промови, пославшись на те, що наш етап ще не вписано у «строевую випіску», начальник попереджає нас, що харчів ми покищо не дістанемо. На вечерю нам буде тільки бачок окропу на 12 чоловік. Печі запалювати ще не дозволяється, бо ще не призначено днювального, «ответственного» за вогонь.

Спраглі та померзлі в'язні жадібно накинулися на гарячу воду, але перший ще ковток застряг у роті.

— Та це ж не вода, а помії. Вона вже прокисла! Жулики!

В дійсності це була звичайна темниківська вода, до якої теж треба було привикати. В неглибокій ямі-криниці у таборі ледве набиралося на бачок тієї ґрунтової квасної рідини. Про добру криницю у кацеті не думали, — там була тільки «забота о топливе для Москвы».

Кожний, уможуваючися, тисне під себе своє лахміття, але холод не дає заснути на голих нарах. Так починається наше каторжне жит-

тя. Льохи ГПУ залишилися у нас вже тільки в згадках, у нервах, в легенях та кістках.

НЕХАЙ СТРІЛЯЮТЬ

О 5-й годині ранку таборова рейка дзвонить «подйом». На сніданок — одна столова ложка «шпонки». Хліб буде аж увечері, бо хліб дають за роботу, а до роботи нас тільки ще поженуть. За півгодини лунає наказ: «Давай! Вихаді на развод!»... Як новоприбулих, нас поставили окремо.

— Баяни! Несуть баяни! — закричали раптом вуркагани — тридцятип'ятики з нашою транспорту.

Справді, з кладової несли оберемки попередних пилоч, цих концтаборових «баянів»! Тримати таку річ, як пилка чи сокира, в бараці було заборонено: начальство боялося не за наші голови, а за свої. Коли старі бригади пішли вже в ліс, то начальство почало сортувати і нас, новоприбулих. Хто з нас мав ліпше взуття, тих гуртували в бригади по 32 чоловіки, а до них додавали ще 33-го — старого в'язня, як бригадира. До кожної бригади приставляли двох стрільців з псом, і марш в ліс! Ті ж, що були в літніх черевиках, вислухали ще довгу промову начальника на тему: «ви знали, куди ехали, а поетому не надо било проігривать в тюрмах вещей!» Цей босяк — «начальник» міг мислити тільки босяцькими категоріями. А може то вже був рафінований чекістський цинізм, бо ж перед ним стояли переважно інтелекенти? А справжні «свої» — тобто блатні — ще перед розводом поховали своє взуття і тепер сиділи на нарах босоніж, — мовляв, «кто-то ночью украл».

Напівбосі в'язні не витримували на холоді, тут же роззувалися і терли снігом ноги, щоб запобігти обморожування. Через деякий час нам дозволено було повернутися в барак. Коли ж зовсім розвиднілося, цих напівбосих людей повели на базу вантажити дрова. Для виснажених тюрмами і етапом і ця робота була нелегкою, бо вантажити треба було дуже швидко. П'ять в'язнів мусили навантажити 2 двадцятитонних вагони за 3 години в віддалі 10-15 метрів, — інакше записувався «простой»!

Хто цієї норми не виконав, вдруге на базу вже не піде, а піде в ліс, тобто на ще тяжчу працю. Вантажницька бригада — це мрія кожного в'язня, бо це вважалося легкою працею.

Зовсім знесилений якийсь юнак упав на рейки:

— Нехай стріляють! Ліпше були б там розстріляли. Десять років я так не витримаю!

Бригадир сам підняв окривавлене юнаком поліно і поніс його до вагону — «для опалення Москви»:

— Терпи, дитино, вже скоро ці морози скінчаться! — додав він, втішаючи юнака.

Увечері новий наказ: «Давай с вещами в баню!» Там відбулася поголовна стрижка всіх. Відбулося ще одне знуцання над старими священиками. Потім видали концтабірний одяг. Дехто журився, що, мовляв, видали валянки і рукавиці тільки тоді, коли люди вже пообморозувалися.

«ЗДЕСЬ ЧЕЛОВЕК ДОЛЖЕН РАБОТАТЬ, ЧТО ЛОШАДЬ»

На другий день повели усіх уже в ліс. На варті знову попередили: «Шаг вправо, шаг влево — применять оружие без предупреждения!» На праці ж у лісі, після перших 10 хвилин її, пролунала команда: «снять бушлати!»

«Одеть бушлати» дозволялося тільки в обідню пору на півгодини, коли в'язням вільно було доїсти рештки вчорашньої пайки хліба. Советська концтаборова метода праці — «снять бушлати!» — застосовувалася для того, щоб в'язні і на хвилину не переривали праці, бо при лютих морозах, щоб не замерзнути без бушлатів, треба було безперервно швидко рухатися. Коли вже стемніло, десятник обміряв складені нами штабелі дров і доповів конвоїрові.

— Норми нет! Продолжать работу! — була відповідь конвоїра. О 10-й годині вечора вже не обмірювали наших штабелів. Конвой зняв нас усіх з роботи, хоча норми і не були нами ще виконано. Адже до лагпункту була ще одна година ходу глибокими снігами.

На вахті сам начальник лагпункту приймав рапорти бригадирів. На те, що в'язні були виснажені по тюрмах, що майже всі вони взяли пилу вперше до рук, що вони не мали навіть навіку повалити дерево, а вішали їх одне на друге, — на все це начальник не звертав уваги. На кожного в'язня за день праці мусило бути поставлено 7 кубометрів дров. Для цього треба було відкопати дерево із снігу, бо спилувати його дозволялося не вище 20 сантиметрів від землі, обрубувати кору з пенька, знести гілля в купу, роз-

пиляти дерево на 75-сантиметрові поліна, поколотити їх і зложити в штабель. З загального ж обміру штабеля ще робилася скидка, 10% «на пустоти». Вся ця робота в снігу по пояс вимагалася від людей, що спали найбільше 6 годин, на голих дошках, що їли денно кілограм чорного гливкового хліба, що аж блищав від води (пекарня мусила дати 40% «прип'юку!»), тільки дві ложки пісної пшонки та півлітри баланди, тобто води, в якій варилася протухла риба або іноді, коли коняка ламала на роботі ногу, то навару з тих її жил, що тягнули темніковську норму, «что трактор».

Над рапортами бригадирів про причини невиконання новими в'язнями норми начальник заливався веселим сміхом:

— Нічаво, будут выполнять! На первый раз залишити по два человека з бригади!

Коли решта в'язнів вже пішла в бараки, ці 8 відібраних жертв стояли біля вахти й чекали. Ситий пес на шнурку у начальника скавчав і клацав зубами. Нарешті чекіст підступив зовсім близько до 8-ми в'язнів:

— Вас для чаво сюда привезлі? Работать ілі філоніть? Ви прієхалі, штоб чесним трудом іскупить свою віну ілі штоб дальше занімаются контрреволюціей? Запомніте, што здесь человек должен работать, как лошады, а лошады, што трактор! Дежурный! После ужина в холодный!

Великий ситий пес неохоче потягся за начальником. Господар сьогодні чомусь не дав йому звичайної розваги — порвати цих брудних, заляканих і слабосилих людей.

СТОЯЧА ДОМОВИНА

Карцер 13-го лагпункту був особливої конструкції, не такий, як інші, що їх довелося мені побачити пізніше. В ньому не було ґрат, бо не було й вікон. Стіни були з тонкої шальовки, досить нещільно пригнаної одна до одної. Біля карцеру не було вартового. Але коли сюди садовили в'язнів, то попереджували, що коли вартовий з вежі помітить щонебудь підозріле, то буде стріляти по карцеру без попередження. Таким підозрілим міг бути, наприклад, необережний стук у стінку карцера. Нарешті, хто міг довести, що такого «підозрілого» не було? При всіх умовах стрілець з вежі буде нагороджений, а в'язень в карцері дістане кулю. Чекіст — винахідник цієї «гуманної» будови, розрахував усе. Таких холодних карцерів у 13-му лаг-

пункті було два. Кожен з них міг вмістити в собі найбільше 4 чоловіки. Ось чому «на перший раз» начальник не міг покарати більше, як по два чоловіки з бригади. Площа підлоги карцера була менше квадратного метра. Посередині стояла досить широка кругла залізна пічка. Коли черговий по лагпункту впахнув до карцера четвертого в'язня — досить огрядного чоловіка, то здавалося, що стіни цієї стоячої домовини вже не витримують. Адже ж кожний, ідучи в холодний карцер, одягнув на себе все, що тільки мав. Накидаючи гак на двері, черговий додав ніби-то на глум:

— Єслі будєт халадно, можете топїть. Дрова єсть в печкє.

ЗА ПОДВІЙНИМ КОЛЮЧИМ ДРОТОМ

Жіночі бараки — це окремий квартал: концтабір у концтаборі. Цей квартал ще раз обплетений дротом, і вступ до нього, крім жінок, мала тільки адміністрація. В'язням же не вільно підійти навіть до горожі цього кварталу. За порушення цієї заборони адміністрація карає карцером, а вартовий з вежі — кулею. На інших лагпунктах — де були допоміжні майстерні (кравецькі тощо), жінок було по кілька сотень. На 13-му лагпунктові їх було не більше сотні. Жінки працювали також на залізниці по ремонту та по очистці снігу. А коли не було заметів, то вони очищали будівельний ліс на базах від кори. Розвод для них був услід за чоловічим, окремо. А увечорі, коли починало темніти, конвой одразу приводив їх у табір.

Та найбільшою карою для жінок було те, що на відміну від чоловічих бараків, що в них зосереджували вуркаганів окремо від селян та інших каеровців, — жіночі бараки були цілком мішаного складу: патентовані повії та злодійки там верховодили, як хотіли. До цього долучалися нахабні залищання тих «начальників», що мали вільний доступ до цього кварталу. Тяжка доля кожного чоловіка в концтаборах була ще пекельнішою для порядної жінки або дівчини.

ПРО ЩО ОПОВІДАЛИ СТАРІ ТАБОРОВИКИ

Коли ми вже раділи, що дні довшають і що пригріває сонце, то старі таборовики тільки хитали хмуро головами. Вони казали, що справжня каторга настає щойно тоді, коли сніги починають танути. Тоді доводиться

працювати весь час у воді в найгіршім взутті, переважно в лаптях. До того ж пізніше, весною і влітку, робота триває аж до 11-ої години вечора. Тоді виснажені люди хворіють на курячу сліпоту. Бригади з роботи повертаються, взявшись за руки, як сліпці: той, що хоч трохи ще бачить, мусить вести сліпих. Конвой лютує на цих слабих людей і за бредучими безладно в'язнями випускає псів. До цього долучаються ще й хмари комарів. Але найбільше скаржилися в'язні на воду. Зимом можна хоч снігу нагріти, а влітку ця зелена маснувата квасна рідина, що вживається тут, як вода, стає до неможливості гидкою. Муки спраги — лютіші за голод.

Про втечу тут нема що й думати, бо, крім конвоя, скрізь блукають оперативники ГПУ з псами. Вони вже не раз привозили поштованих псами в'язнів на лагпункт і показували для страху іншим. Так само й вільне населення ловить втікачів, бо за це дістає нагороду. Люди тут живуть зовсім відмінного від нас вигляду, мордовці, і нашого чоловіка вони впізнають одразу. Порятунком є єдиний, — це потрапити до якого-небудь етапу: може в якому-небудь іншому таборі буде легше. На 13-му лагпункті ще можна було витерпіти, — а ось на сусідньому, начальник, якийсь Барабан, просто застрелив людину і звелів тримати її труп на розводі кілька днів — на пострах тим, хто не виконує норми!

ПЕРША КАТЕГОРІЯ

Хтось пустив чутку, що скоро підуть етапи. Це було на початку квітня. Ще не зовсім стемніло, як конвой наказав нам строїтися. У Темниках — це небувала мрія! Всі чекали чогось надзвичайного. На вахті бригадирів не запитали за норму, — тільки вартовий наказав зразу ж усім іти в клуб. В таборовому клубі метушня. Перед начальником — купи формулярів, біля нього — таборовий лікар. Серед в'язнів — неприхована радість. Вже хтось довідався, що будуть відбирати на етап тільки першу категорію, бо там на якомусь каналі, що має бути збудований за 300 днів, праця дуже тяжка! Але кожному хочеться мати першу категорію, щоб вирватися з Темлага. Начальник викликає в'язнів за формулярами і передає їх лікареві. Лікар кидє побіжно оком на в'язня і запитує, чи здоровий. Відповідають усі бадьоро: «Здоровий! Здоровий!» Лікар закреслює

стару категорію другу або третю і пише першу.

— Здорові. Так пачему же не виконювал норми? Філоніл? — це каже начальник.

Старий дідусь намагається теж перекона-ти лікаря, що і він здоровий. Але даремно.

— В барак! Утром в лес! Контра худая! — злоститься начальник. Наступного ранку рейка вперше дзвонить вже не для нас, бо ми етапники. Опівдні ми покидаємо станцію Потьму. Ворота одного советського пекла залишилися за нами. Поїзд поспішає, поминаючи малі станції без зупинок. На п'ятий день їзди ми прибули на станцію Званка — це ворота північних концентраційних табо-

рів, границя між територіями советської влади і «Соловецької» влади. Перша область цієї Соловецької держави — Свірські концтабори. Мешканців тої області у бушлатах бачимо ми скрізь: на станціях, на торфовищах, в лісах; вони тут не визначаються, як на ст. Потьма, новими бушлатами і валянками першого строку! На них рване лахміття, а на ногах — традиційне взуття для в'язнів концтаборів — ликові лапті. Це чудове взуття, коли тануть сніги: ніколи вода не затримується в них. Мудрий московський винахід.

Іван Михайлович.

ПІСЛЯ ПЕРЕМОЖНОГО ПОХОДУ — В КОНЦТАБІР!

Я — український селянин із Західного Сибіру. В 1929 р. мене мобілізували і в складі 1-го Сибірського кавалерійського корпусу послали на війну з Японією на Далекому Сході — я брав участь у поході згаданого корпусу на Харбін і Мукден.

Після відновлення миру з Японією наш корпус перевезли для демобілізації в м. Омськ. Але там в березні 1930 р. особлива трійка ГПУ постановила ув'язнити всіх українців, що були в складі 1-го Сибірського кавалерійського корпусу, в Далеко-східні концтабори ГПУ, за зраду і антисоветську пропаганду.

Це ув'язнення було «без права листування». Советська адміністрація повідомила мою дружину, що я загинув на війні й видала їй навіть грошеву допомогу. Советська влада не хотіла, щоб опозиційно до неї настроєні люди могли розповісти своїм рідним й близьким про те, що ми бачили по цей бік залізної заслони, в Маньчжурії.

Тоді я вперше втік з ув'язнення. Але в Самарі мене спіймали агенти ГПУ і під вартою відвезли до концтаборів в Никольсько-Усурійському краї. В'язні цього концтабору були примушені працювати на лісорозробках. Харчування видавалося відповідно до виконання кожним норми праці. Я не мав досвіду в пилянні дерев, і тому на другий день праці мені за невиконану норму видали тільки 350 грамів хліба (за повну норму видавали 800 грамів) та зовсім рідкий суп, т. зв. «баланду». Здавалось, що

я приречений тут на повільне виснаження й вмирання від голоду.

Незабаром прийшло розпорядження, щоб усіх політичних в'язнів «без права листування» — вивезти в ще дальші, більш ізольовані концтабори. Мене з іншими подібними вивезли в «чорних воронах» — герметично закупорених автах — на пароплав, у трюм, звідки зовсім не випускали всю довгу дорогу. Привезли нас в м. Магадан, що при бухті Ногаєво. Коли ми, в'язні, виходили на берег з трюма пароплава, то більша частина нас була настільки вже слабкою, що, дихнувши свіжого повітря, падали як стій і втрачали притомність. Ці люди не могли йти до свого концтабору пішки, їх туди привезли напівживими.

Цей наш новий концтабір у Магадані являв собою чисту площу на березі Охотського моря, обнесена колючим дротом. Стояли сторожеві вежі з озброєними вартовими. Не було на цій площі жодних бараків. В'язні ГПУ лежали просто на землі під відкритим небом, в умовах холодного підсоння туманного Охотського моря. Тут я надивився на страхіття людських мук, коли кожного дня вмирало від нелюдських умов існування багато в'язнів.

Через деякий час мене забрали з цього концтабору на рибацький советський пароплав як кочегара й слюсаря. Спочатку щодня вишколювали — 6 годин навчання й 6 годин практичної праці. З відкриттям навігації, почалася моя праця як кочегара-в'язня на цьому пароплаві. Це була тя-

Похорон на засланні. Це ще є величавий похорон у порівнянні з іншими.

жка праця без кінця: 6 годин в кочегарці, потім 6 годин відпочинку, і так далі. Нікуди виходити з цих мешкань не дозволялося, а з кочегарки до кубрика я ходив під наглядом НКВДистів. За цю тяжку працю давалося тільки арештантську їжу. Так я мучився до 1937 року, тобто шість років, без перерви.

В 1937 р. мене й інших в'язнів забрали з пароплавів і перевезли з Магадану за кілька сот кілометрів далі на північ, за полярне коло, в устя Коліми. Там на здобуванні золота для советського уряду почався новий період страждань наших з-к, тобто «заключонних», або, як ми казали, «заполярних козаків». В тому концтаборі на Колімі, де я пробув з 1937 до кінця 1940 р., було постійно по 10 000 в'язнів. Тут праця була ще тяжчою, а умови життя ще жакливішими. Кожен за 12-14 годин праці на добу мусив видобути лопатою 10 кубометрів золотоносної землі в вічномерзломому ґрунті кар'єру та ручною тачкою відвезти цю породу на відстань 200-250 метрів. І так цілий рік, майже без днів відпочинку. За таку

каторжну працю в'язні одержували, якщо виконували норму, по 1000 грамів гливкового хліба, який часто випікався з квасолі виключно. Кіло цього хліба — це був зовсім невеликий шматок. До цього давалася «баланда», тобто водянистий суп, та 100 грамів вареної, часто тухлої риби. Внаслідок страшного виснаження, ув'язнені мерли, як мухи: з тих 10 000 в'язнів, яких привезено сюди в 1937 році, до 1940 р. залишилося при житті тільки 500 душ. Решта загинула від голоду, холоду й надсильної праці. Але на місце померлих знову привозили нових в'язнів, весь час підтримуючи кількість їх у нашому концтаборі в 10 000 душ. Цей концтабір вважався ув'язненням тільки для політичних в'язнів, що не мали права листування.

З цього концтабору я втік у жовтні 1940 р. і після 8 місяців важкої мандрівки в тундрі й тайзі прибув у населені місцевості, де й переховувався нелегально до війни 1941 р., коли мені пощастило прорватися крізь залізну заслону на захід.

А. В. Федорів.

МОРДОВСЬКІ ТАБОРИ СНЯТЬСЯ Й ДОСІ МЕНІ...

Про мордовські табори суворого режиму можна писати дуже багато, бо таких в Мордовії було 36. Всі, яких туди засилали, були суджені строком на 25 років, 15 років і 10 років строгого режиму. Ув'язнення в цих таборах були дуже тяжкі, і багато людей не видержували і помирали. Наш табір був №1, в якому було 2000 жінок, були різні національності, але найбільше було українок. Він був обведений колючим дротом в три ряди досить високо, на кожних 10 метрів була вишка, де були озброєні вартові і день і ніч. Втекти з табору майже не було можливості. Суворий режим, о шостій рано був підйом - треба бігти до столової на сніданок. Годували нас жалюиво, на снідання була каша вівсяна або ячмінна, або чумиза на подобу пшона, дуже часто попадались хробаки в їжі, теж був чай і 200 грамів чорного напівсирого хліба. Обід був з двох дань, борщ з капусти, по цьому борщі плавали очі з риби, такі були запахи – як почувеш, то нічого більше не хочеться... Бувало, була теж картопля варена, неочищена. Вечеря - подібна до сніданку і теж 200 грамів хліба. Працювали ми від години 7-ої

ранку до 7-ої вечора на фабриці воєнних снарядів. Часто виводили нас в ліс на заготівлю дерева. Колона йшла в ліс під суворою охороною, кожних кілька метрів ішли вартові з собаками. Повертаючись до табору, нас тримали довго на площі, перерахували кілька разів, чи хто не втік. Часто було до 30 градусів морозу, і ми мусіли стояти і чекати, поки вартові не були задоволені, що всі в'язні повернулися назад. Бараки, в яких ми жили, були дуже примітивно збудовані з дерева, ліжка були подвійні, просто збиті з дощок так тісно, що ледве можна перейти одну перед другою. Після смерті Сталіна була амністія, але під амністією не всі попали, були такі, яких не помилювали, і вони залишалися надальше в таборі, а багато з них ніколи з цього табору вже більше не повернулися.

Страшно про ці часи згадувати...

Ця знімка, що внизу, зроблена в таборі Мордовії, вже після смерті Сталіна у 1954 році. Тоді вже можна було писати додому - одного листа на рік...

Марія Червінська-Маців.

На фото: 1. Марія Червінська-Маців, Львів. 2. Наталія Шухевич - дружина Романа Шухевича- Чупринки, Львів. 3. Оля Сорогуб - дружина священника з міста Комарно. 4. Ганя Конюшко - секретарка генерала Романа Шухевича. 5. Наталія Хробак - сестра Гані Конюшко, Пікулічі, з-під Перемишля. 6. Ганна Когут - композитор з Косова. 7. Стефа Солтис - учителька, Содова Вишня. 8. Марія Бордьо, Львів. 9. Монахиня чину Сестер Василіянок.

МОЇ СПОГАДИ ПРО КОЛИМУ

Сахалін. Татарська протока. Охотське море... Вперше я зустрілась із цими назвами на уроках географії в українській народній школі ім. М.Шашкевича у Львові. Учитель був добрим оповідачем, і в нашій дитячій уяві легко вимальовувались картини далеких країв. Здавалося, що це так неймовірно далеко. Важко було навіть собі уявити, що зможу колись все це побачити своїми очима. Але сталося так, що доля закинула мене в ці сторони...

У 1948 році мене арештували, звинувачуючи у т.зв. "зраді" Батьківщини, хоча своєї Батьківщини - України - я ніколи не зраджувала. Після довготривалого слідства, "Особое Советское" в Москві засудило мене за статтями 54-1а і 54-11 на 10 років ув'язнення з відбуванням терміну покарання на Колімі. Після зачитання вироку, мене перевели на Львівську пересилку, бо звідси формувалися етапи в різні табори Радянського Союзу. Але мій етап на Коліму був відправлений вже раніше, і мені довелося у завагоні* наздоганяти його. Так я потрапила на Київську пересилку, потім у Харківську тюрму. Надходила осінь, навігація на Охотському морі припинялася, тому мене відправили зимувати назад на Київську пересилку. Та не обминути мені було Коліми.

З початком весни, мене перевезли у тому ж завагоні, перекидаючи по різних пересилках до самої Бухти Ваніно - порту на Охотському морі. Пересильний пункт у Бухті Ваніно був дуже великий, поруч з політичними в'язнями перебували "битовики", на рахунок яких було по дві-три судимості за вбивство. Ми домоглися, щоб нас, політв'язнів, поселили в окремому бараці, але це не рятувало. "Битовики" нападали на нас уночі з метою грабунку. Щоб хоч дещо зберегти зі свого одягу, ми мусили давати їм викуп.

Наприкінці вересня, політв'язнів повантажили в трюм великого товарного корабля «Миклухо-Маклай». Кожен влаштувався,

як міг: хто на нарах, хто під нарами. Яка різниця? Навкруги темнота, бруд, щурі. З нами поводитись гірше, ніж з худобою. До того ж докучала морська хвороба. Ось так вперше в житті я зустрілась з морем, і саме з Охотським морем, про яке так цікаво розповідав учитель географії.

Подорож тривала 5 днів. Море було, на диво, спокійним, але голодним, знесиленим в'язням важко було переносити хитавицю; не могли нічого їсти. Пам'ятаю, як капітан корабля просив: «Дівушки, кушайте, хотя би на сілу, а то не доедете». Аж не вірилося, що знайшлась якась добра душа, що поспівчувала нам. А може потребував, щоб доставити "товар" живим і неушкодженим? Як би там не було, а з трьох тисяч політв'язнів, що перебували у трюмі, лише один знайшов свій спочинок на морському дні.

Третього жовтня прибув "Миклухо-Маклай" в магаданський порт. Ми настільки були виснажені, що не мали сили йти по трапу на берег. У Магадані вже випав сніг, з моря віяв холодний вітер. Нас повантажили на машини і відвезли на пересильний пункт. На другий день нас сортували, як товар кращої та гіршої якості. Я була молодішою, здоровою, тому вже 5-го жовтня попала на лісоповал 23/15, тобто 23 кілометри по трасі від Магадана і 15 кілометрів углиб тайги.

Табір наш був невеликий: один довгий дерев'яний барак, кухня з дерев'яних брусів, дерев'яна «баня» і дві довжелезні палатки. Наш етап повністю попав у ці палатки, бо дерев'яний барак був уже раніше заселений політв'язнями. В кожній палатці було по 100 жінок. Підлоги тут не було, по боках – збудовані з обтесаних кругляків нари. Дали нам матраци, тобто довгі мішки, які треба було напхати сухим листям, хвоєю. Але ж де було його взяти, коли навколо лежить стільки снігу? Для ogrівання в палатці було встановлено дві металеві бочки по 100 л. В кожній бочці було вирізане вікно для підкидання дров і виведена труба надвір. Ось і вся «система опалення», яка давала настільки жалюгідну кількість теп-

*Загратований вагон, в якому під охороною конвоїрів перевозили в'язнів і який приціпляли до пасажирського поїзда.

ла, що ми тулились одна до одної, натягали на себе все, що мали, одягали шапки-вушанки, щоб хоч трохи зігрітись. А як часто наші шапки примерзали на ранок до палатки!

«Уніформа», яку нам видали у таборі, складалась з полотняних спідниці і блюзки чорного кольору, ватяних штанів, тілогрійки, бушлата, шапки-вушанки і валянків, підшитих ґумою з автомобільних скатів. Все це було брудне, виношене, витерте, а тим самим вже не дуже тепле. Валянки були важкі, часто не того розміру, в них важко було ходити, вони деформували ноги. На тілогрійці з-заду був пришитий шматок білої тканини з особистим номером в'язня. Такий самий номер був пришитий і на спідниці з лівого боку внизу. Мій особистий номер буз Д2-530. На перекличці нас викликали по номеру, а нам потрібно було сказати прізвище, ім'я, по-батькові, по якій статті суджена і на який термін.

В «баню» нас водили один раз на 10 днів. Тут стояли казани з підігрітою водою і металеві тазики, з яких ми милися. От і всі вигоди, от і вся гігієна...

На другий день начальник табору познайомив нас з нашими обов'язками, з нормою, яку ми повинні були виконувати. Зимова норма становила 4,5 м³ на одну пилу, тобто на двох. В норму входило також відкидання снігу від дерева, щоб можна було розмахнутись пилою, а довжина її була 1,2 м. Спиллявши дерево, треба було обрубати гілля, розкришити, тобто розпиляти приблизно по два метри (звичайно, ми відмірювали дві пили) і заштабелювати висотою 1 метр, щоб бригадир міг заміряти. Літня норма була 9 м³, бо не треба було відкидати снігу. Дуже часто пили були тупі, а ми знесилені вкрай та голодні, і тому не могли виконати норми. Це відбивалося на наших харчах - пайку хліба зменшували на половину.

Годували нас дуже погано. Пайку хліба, яку нам видавали рано, ми ділили на три частини. Одну з'їдали вранці з «баландою», другу залишали собі на вечерю, а третю частину брали з собою в ліс. На обід ми в зону не поверталися, бо ділянка знаходилась далеко від табору. В обідню перерву, коли конвой дозволяв грітись біля вогни-

ща, ми витягали з кишень замерзлий на камінь шматочок хліба і розморожували його над вогнем. Яким смачним був той хліб, смачніший від найкращого торта.

Пригадую собі, як одного разу трактор, що віз продукти для начальства та охоронців на кухню, погубив дорогою трохи буряків, мабуть мішок розв'язався. А ми, повертаючись з лісоповалу, знайшли їх. Як ми раділи цим замерзлим бурякам! Повитирали їх снігом і жували, як крілики.

В пам'яті постає також інший випадок. Одного разу ми працювали недалеко від зони, бо в той день був мороз вище 40°C. А в таку погоду на лісоповал нас не водили, знаходили якусь роботу біля зони. Не нас вони жаліли, а, мабуть, конвоїрів, що стерегли нас у лісі, боялись, щоб бува вони не позамерзали. На обід ми повернулися до табору. Нам видали по мисці баланди, і ми сіли її споживати з обідньою пайкою хліба. Тут моя товаришка по недолі й каже: «Дивіться, дівчата, сьогодні в нас юшка зі шкварками!» Придивляємось до тих «шкварок», а то таргани в наших мисках плавають! Що ж нам, бідним, було робити? Їсти хочеться страх як, животи аж до хребта поприсихали. Ті, хто діставав посилки здому і мав якісь харчові запаси, просто вилили баланду, не стали її їсти. А що могли вдіяти такі, як я, хто не отримував здому нічого?

Мої батьки були в той час у підпіллі і нічого не могли мені послати. Довелося нам повиловлювати тарганів і, закривши очі, швиденько вихлебтати ту юшку, щоб хоч якось вгамувати голод.

Навесну стало ще гірше. Почав танути сніг. Валянки у нас забрали, а видали черевики, старі, латані-перелатані. Вранці, коли ми йшли на роботу, був ще заморозок. Та поки ми добирались до ділянки, що звичайно була розташована кілька кілометрів від зони, сонце підіймалося вище і починало пригрівати. Сніг, що сягав нам по пояс, підтоплювався знизу, так що цілий день приходилось стояти в воді і пиляти дерева. Поверталися ввечері в табір по коліна мокрі, а з черевиків через дірки били фонтанчики води.

З лісоповалу поверталися строем під конвоем. Інколи конвоїри були непогані, спів-

чували нам, відносились по-людськи. Та часом траплялись такі звірі, що весь час нас підганяли, обзивали, а ми ледве ноги тягнули. Від ранку до вечора голодні, холодні тягали цю ненависну пилу. Але ніхто з нас не нарікав. Ми терпіли заради високої мети і вірили, що колись повернемось в Україну, яка визволиться з ярма, стане незалежною вільною державою, що наші муки не минуть намарне. Повертаючись до табору, я завжди пленталась ззаду, в останній четвірці. Це була єдина можливість полетіти думками до далекого Львова, до рідних, бо в зоні це зробити було вже важко. А коли лягали спати, то одразу ж засинали - настільки були втомлені.

В результаті поганого харчування та непосильної праці я стала за перші ж зиму і весну повним дистрофіком. Влітку вкрай виснажену мене відправили на пересилку в Магадан. Маючи ще дещо з домашнього одягу, я виміняла його на кухні на хліб і сало з "морзвіра", тобто моржа. Сало це було не особливо смачним, тхнуло рибою, смалець з нього не застигав. Але і цьому була рада. Я тоді зустріла на пересилці мою товаришку з торговельної гімназії у Львові, Оленку Швець. Обоє були дуже раді з такої зустрічі. Поселились на одних нарах, завжди мали тему до розмови, завжди розуміли одна одну. Ділились хлібом і тим салом з моржа. Оленка була за кухаря - топила в бляшанці сало. Ми солили його і вмочували хліб. Це було зовсім не смачно, зате поживно. Бракувало цибулі, але ми її ніколи там і не бачили. Смальцем з моржа я трохи підкріпила своє здоров'я, адже так хотілося жити, повернутися до рідного краю. Ночі в бараку були важкі. Блощиці заїдали нас, їх було там безліч, ніхто з тими паразитами не боровся, і ми ставали їхніми жертвами.

На зиму після перекомісовки мене знову відправили на лісоповал. Довелось розстатись з Оленкою. Важко було нам прощатися. На цей раз я потрапила в тайгу на «трильовку» дерева. Нашим завданням було зносити в зону з відстані 1,2 км сирий здоровий кругляк довжиною 6-7 метрів. Зима, снігу дуже багато, дороги немає

жодної. Де-не-де лежать спиляні дерева, які треба на своїх плечах волокти в табір. Ми ділились на ланки. В кожній ланці було 4 дівчат, підбирались по росту, щоб тягар рівномірно лягав на всіх. Дві попереду, дві позаду. Підмінна ланка йшла за нами. Найбільше могли пройти 100-120 м, далі ноги починали трястись. Щоб ми не впали під тягарем, друга четвірка підставляла свої плечі, звільняючи нас. Потім ми знову підмінювали їх. І так аж до самого табору.

Одного разу до лісу прийшов якийсь прораб з Магадана. Подивився, як ми мучимось, щось собі поміркував та й каже: «Девушкі, а может бить взять волокушу і лошадь? Ви нагрузіте несколько штук на волокушу, а лошадь потянет». Привезли в лісу "волокушу" і коня. Ми стільки намучились, поки покпали на неї кілька тяжезних дерев. Поганяємо коня, а він кілька кроків пройшов, оступився зі стежки, яку ми вже собі добре витоптали, та й застряг з волокушею в снігу. Як ми його не просили, як не промовляли до нього, нічого не допомогло, подивився прораб, що з конячкою діла не буде, помахав головою та й став нам далі радити: «Девушкі, а если би вам взять поперьок дишла, две с одной стороны, две с другой і тянуть?» Ми йому пояснюємо, що також будемо застрягати в снігу, як та конячка, бо стежина, яку ми витоптали, вузька і вчотирьох ми на ній не помістимось. Як було боляче слухати "поради" магаданського прораба нам, молодим дівчатам, запрягатись у волокушу замість коня... Де ж була "гуманність", про яку так багато плескали язиками? Весь цей ліс, який ми позносили на своїх плечах, так і пролежав в зоні цілу весну і літо, ніхто його нікуди не вивозив, нікому він не був потрібний. Потрібна була лише наша виснажена праця, наша мука, наш кривавий піт. Проте ми ніколи не впадали у відчай, ми, як Леся Українка, "без надії таки сподівались". Як і вона, ми лили гарячі гіркі сльози на льодову кору і вірили, що

*" від сліз тих гарячих розтане
Та кора льодовая, міцна,
Може, квіти зійдуть - і настане
Ще й для мене весела весна".*

Марія Дужа.

У КІГТЯХ САТАНИ

*Нема сім'ї, немає хати,
Немає брата, ні сестри,
Щоб незаплакані ходили,
Не катувалися в тюрмі...*

Т. Шевченко.

Моє життя в минулому склалось так, що значну його частину я пробув у радянських тюрмах, концтаборах, на засланні. Але мені й пощастило, бо моя неволя припадає на кінець тої "імперії зла", коли комуністичним гнобителям здійснювати масові вбивства та жахливі тортури над політв'язнями вже не вдавалось. Однак, і тоді їхні тюрми, концтабори були чи не найбільш "досконалими" в світі, а життя політв'язнів - дуже важким. Далеко не кожному в'язню пощастило пережити неволю чи хоч вийти з неї з незруйнованим здоров'ям.

З каральною більшовицькою системою я вперше познайомився в шістдесятих роках, коли після багатомісячного перебування в слідчій та пересильних тюрмах мене привезли в сьомий мордовський лагпункт. Таких концтаборів у той час у Мордовії було кільканадцять.

На перший погляд, концтабір виглядає, як якесь середньовічне укріплене селище: густим частоколом обнесена прямокутна площа, куди веде тільки одна брама. За частоколом і кількома рядами колючого дроту - чорні облуплені дерев'яні бараки, робоча зона, а біля них, мов мурашки, люди в чорній одежі, бритоголові, з типово табірними обличчями. Якщо в німецькому кацеті в'язні з-за дроту могли бачити інший світ, то радянські в'язні такого права не мали: концтабір закривала непроглядна стіна. У всякому разі, тільки такі зони я бачив у європейській частині імперії. Фашисти могли теж підходити до в'язнів близько із зброєю. У радянських тюрмах, щоб уникнути можливості захоплення в'язнями зброї, такого не дозволяли. Більшовики в цьому відношенні були більш досконалі, ніж фашисти.

В концтаборі швидко знайомлюсь із табірними невірниками. Виходить, що земляків тут з України найбільше. Це колишні учасники ОУН, УПА, є й ті, що "зрадили" під час війни, а є й такі, як я, уже з недавнього "улову"

Володимир Андрушко.

В таборі - великий лозунг: "Честним трудом заслужи досрочное освобождение!" Щось подібне я вже чув (арбайт махт фрай!). Чи не з Освенціма його більшовики запозичили?! Деякий час справді зарохували один день важкої, рабської праці за два. Але швидко "досрочное освобождение" скасували, хоч лозунг далі закликав до "чесної праці" та обіцяв свободу. За весь час мого перебування в неволі я не знав жодного випадку, щоб когось звільнили тільки за його чесну працю.

Людей у зоні багато, і дуже вони різні не тільки за віком, поглядами, а й за іншими ознаками. Пам'ятаю сліпого, який карався там уже не один рік. Був і німий, що відбував кару, мабуть, сам не знаючи за що. А скільки було ще й інших калік!

В зоні суворого режиму життя дійсно було суворим. Я особливо тяжко це відчув, коли мене привезли в Мордовію. Будучи студентом, чи працюючи раніше вчителем, я не мав навиків до важкої фізичної праці, а тут направили в бригаду, яка вантажила ліс на вагони. Жодної техніки у нас не було. Все робилось силою наших м'язів. Праця була не тільки дуже важка, а й небезпечна. Одному в'язневі колона впала на ногу і важко його скалічила. До того ще й настала зима з глибокими снігами й морозами. Я зрозумів, що праця в цій бригаді може закінчитись для мене катастрофою, але іншої праці

мені не давали. Із бригади я міг вийти хіба через хворобу, та якоїсь серйозної хвороби у мене не було. При нашому третьому концтаборі була центральна міжтабірна лікарня. В тій лікарні працював тоді відомий з Галичини лікар Василь Кархут, який добував двадцятий рік своєї неволі. З його допомогою мене поклали на операцію.

В мене було невелике розширення вен на ногах, хоч нічим серйозним воно мені не загрожувало, але то була підстава, щоб потрапити в лікарню. Лікар, якого ми чомусь називали "Бугі-Вугі", був у лікарні на практиці. На тій "практиці" міг мені відрізати ногу, і нічого йому за те не було б. Але мені пощастило: своїми ногами ходжу й досі.

Рівно через тиждень після операції з незагоєними ще добре ногами я вийшов з лікарні. Направили мене в бригаду, яка розвантажувала вагони з різними будівельними матеріалами. Одного разу вивантажували ми вагон сипучого вапна. Респіраторів чи якогось іншого захисту від вапна ми не мали. В суцільному білому тумані, викидаючи вапно з вагона, я почув, що болять груди і чомусь дуже печуть ноги. Кинувши лопату, вийшов з вагона, сів на рейки, думаючи, що я хворий і в мене дуже висока температура. І тільки тоді побачив, що з моїх чобіт валить дим. А все сталося просто: почалась весна, танули сніги і в діряві чоботи натекло води, насипалось вапна, що й дало реакцію.

З першого мого ув'язнення не забуду й такого: незабаром перед звільненням я разом з іншими в'язнями копав у робочій зоні прямокутну траншею під фундамент невеликого цеху. Заглибившись на півметра в землю, ми наткнулись на численні людські кістки. Вони лежали розкидані, ніби дрова на подвір'ї, та справляли дуже гнітюче враження. Ми припинили роботу, прийшло табірне начальство.

- Що це тут у вас? - запитали ми.

- А тут колись було звалище, – відповіли нам спокійно.

Кості ми знесли неподалік в окрему яму, засипали і зрівняли із землею. Навіть позначити якось це місце нам не дозволили. Але траншея, яку ми копали, займала тільки краї прямокутника, а всю його площу ніхто не розкопував. Скільки там ще залишилось лежати людських костей?! Мабуть, і сьогодні в колишньому третьому лагпункті в селищі Барашево гуркотить цех на люд-

ських кістках побудованих. Хто сьогодні може сказати, чи не там, у чужій землі, у безіменному «звалищі» знайшли свій останній притулок українські письменники, відомі наші вчені, мої попередники, вся вина яких була в тому, що вони, як писав П. Грабовський, мали "українські почування української душі"

До речі, советські концтабори виникли значно раніше за німецькі, а мордовські, створені ще за Леніна, були першими такими "заведеннями" в світі. То скільки за сімдесят років пройшло через них в'язнів? Тисячі, мільйони?!

Моя перша неволя припадає на кінець п'ятдесятих та шістдесяті роки, коли політичних в'язнів було вже значно менше. Після смерті Сталіна у советських концтаборах прокотилась хвиля страйків та повстань. Повстання у Норильську, Воркуті, Казахстані стали відомі далеко поза межами большевицької імперії. Комуністичним опричникам довелось звільнити значну частину в'язнів, але до тих, що залишились, вони посилили режим ув'язнення. Тому масові виступи в'язнів стали неможливими. Однак, протести набирали інших форм і не припинялись. Ми не раз відмовлялись з різних причин йти на роботу, оголошували голодівки. Кожний робив те, що міг, на що був здатний.

Своєрідним протестом у концтаборі була й наша пісня. Часто ввечері після роботи ми сходились між бараками й співали. Козацькі, стрілецькі пісні чергувались з піснями УПА, а деякі були створені вже в концтаборі, як, наприклад, "Сон" та глибоко лірична "Оксана":

*Оксано, Оксано, я чую твій голос -
Мені буйний вітер на крилах приніс.
Я чую, як плаче розтоптаний колос,
Я чую, як стогне зажурений ліс.*

Співали ми на диво вміло, хоч це й не був організований хор, але в пісню вкладали душу та палку мрію, тому й звучала вона особливо сильно:

*Сниться мені, що я на волі,
Що Україна вже вільна,
Що місто Київ - вже столиця
І провалилася Москва!*

Та не завжди такі співи кінчалися спокійно. Бувало на спів прибігали наглядачі, хапали когось крайнього з нашого гурту і тягнули в карцер. Попри репресії, ми продовжували співати. "Наша думка, наша пісня" не

вмирала і в Мордовії. Вона була з нами, а ми - в ній!

Концтабірний режим поступово ставав нестерпним. Друга моя пермська неволя була вже настільки суворою, що не тільки співати, але й сходитись разом стало неможливим. Але й тут був наш спротив. Найбільше боялись наші наглядачі, щоб не виходила від нас інформація у вільний світ. І все-таки час від часу закордонні засоби інформації передавали наші заяви, протести. Повністю закрити нам рота гнобителям таки не вдавалось. Долаючи цензуру і заборони, доходила до нас інформація з вільного світу.

Часом протести в'язнів були настільки своєрідні (навіть страшні), що про них треба розказати конкретніше.

Десь на початку 60-х років один мордовський в'язень відрізав свої... вуха і післав їх у конверті в "подарунок" черговому з'їздові злочинної партії, який проходив у Москві.

1962 року, коли я лежав у лікарні, зустрівся там із в'язнями, в яких на чолі та обличчі були витатуйовані гасла: «Раб СРСР», «Долой КПСС!», «Долой банду Хрущова!» та інші. Цим в'язням робили хірургічні операції, але, повернувшись в свої зони, вони відновлювали татуювання. Грізніше нам офіційно повідомили, що за "дезорганізацію трудового колективу" їх розстріляно.

Були, звичайно, протести значно серйозніші. Попри досконалість советських тюрем, концтаборі в (у цьому комуністи справді були неперевершені), деякі в'язні, ризикуючи своїм життям, пробували втікати. Однак, тільки окремим вдалося втекти за межі імперії та розказати про бачене і пережите.

Влітку 1965 року двом українцям - Антонів Олійнику та Романові Семенюку - вдалося втекти з мордовського концтабору в Україну. Однак їх швидко спіймали та знову засудили. Олійника розстріляли. Мій друг Сергій Бабич втік двічі. І обидва рази невдало. Його, важкопораненого, спіймали, запроторили у володимирівську спецтюрму, а потім у табір суворого режиму, де він пробув двадцять сім років, але залишився непримиренним ворогом комунізму та українським націоналістом. Таким я знаю його й тепер.

Що стосується українських політв'язнів шістдесятих років, то крім учасників збройної боротьби ОУН, УПА, яких було найбільше, та різних післявоєнних дисидентів, зна-

чну частину становили ще й в'язні совісті, які карались за свої релігійні переконання. Мене, звичайно, цікавили українські греко-католики, що представляли заборонену нашу Церкву, яка діяла тоді нелегально. В сусідньому таборі, засуджений на багаторічну неволю, карався наступник митрополита Шептицького Йосиф Сліпий. Ім'я цієї людини відоме в усьому світі. Він увійшов не тільки в історію української Церкви, але й в історію України. Безмежна відданість Богові, Церкві, народові робить його не лише видатним релігійним діячем, але й великим українським патріотом. Пам'ятаю, з якою радістю зустріли ми вістку про звільнення Сліпого і його виїзд до Рима. В час страшної неволі це дійсно було чудо!

Якщо нег'ативне ставлення політичних в'язнів до влади ніколи не змінювалось, то психологія кримінальних злочинців, з якими я не раз зустрічався, зазнала суттєвої зміни. Раніше в тюрмах, концтаборах вони були опорою адміністрації, жорстоко знущалися над політв'язнями. Так, до речі, було і в німецьких концтаборах. З часом політв'язні організували належний спротив кримінальним злочинцям (інколи навіть їх убивали), і тоді їх довелось переводити в окремі зони. Пам'ятаю, як в ті роки при зустрічі їхньої колони, вони кричали нам: "Предателі, фашисти, бандери!" Якоїсь ненависті до "родіни" у них не було. Однак, в час другої моєї неволі проти нас вони вже не виступали, а "родіною" ніхто вже не захоплювався.

Восени 1964 року настав час першого мого звільнення. Я з якоюсь навіть тугою попрощався з друзями. Мене останній раз детально обшукали, і залізна брама із скрипом та гуркотом зачинилась за мною. Цікаво, що радості звільнення я не відчув. Здавалось, ніби мене тільки переводять з одної зони в іншу.

Вдома застаю смертельно хвору матір (такі діждалась мого повернення) та цілий клубок життєвих проблем, які ніяк не можу розв'язати. Хоч тепер формально я рівноправний громадянин, але далеко не все мені можна. Виникають труднощі з пропискою, роботою. Педагогічної праці не дають, бо для мене "нема вакантного місця" в районі, області й навіть республіці. Помирає мати... Працюю то на будівництві, то в колгоспі з місячною зарплатою в тридцять карбованців. Якимось дізнався, що в Миколаївській області в одній школі не викладаєть-

ся українська мова, бо нема вчителя. Добра людина з міністерства освіти заступається за мене, і я їду туди. Та через деякий час працювати тут стає неможливо, постійно відчуваю опіку КГБ. Переходжу в Житомирську область - те саме. І в Хмельницькій області теж працювати неможливо. Знаходжу роботу в Турківському районі на Львівщині, але й тут звільнили "за власним бажанням" Тільки один місяць вдалось попрацювати в іншому районі Львівської області - звільнили теж. Мені погрожують судом за дармоїдство, і я змушений іти на будівництво Яворівського сірчаного комбінату. Живу в гуртожитку і працюю разом з кримінальними злочинцями, яких направили сюди на "хімію". Серед них є й такі, які не втратили людської гідності, але більшість - типове породження большевизму. Мені дуже важко з ними жити і працювати.

Але пощастило ще раз. В Тернопільській області влаштовуюсь на роботу в профтехучилище. Тут довелось попрацювати найдовше, але яка це була важка праця, що довелось пережити!

Влітку 1980 року мене викликали в обласний психоневрологічний диспансер. Завидуюча кафедрою психіатрії Тернопільського медінституту, якась Ромась, що водночас працювала і в диспансері, "порадила" мені негайно лягти в психлікарню, бо через декілька тижнів вилікувати мене ніхто вже не зможе. На "лікування" я не погодився, а насильно запроторити мене в "психушку" чомусь не відважились,

Про те, що КГБ використовувало психіатрію в своїх злочинних цілях, відомо вже багато. Якщо з якихось міркувань їм не вигідно було судити людину, то її запроторювали в спеціальну психлікарню, яка повністю була під їх контролем, і там «лікували»...

Мені пощастило – мене не "лікували", але я не раз був свідком не менш страшного злочину, коли справді важко психічно хворих в'язнів не лікували, тримали разом із здоровими, а коли вони «порушували» тюремний режим чи не могли виконати і для здорової людини надто велику робочу норму, то їх "перевиховували" у штрафному ізоляторі побоями, голодом, холодом.

А було й таке, коли психічно хвору людину судили за якісь "злочини" і потім роками "виправляли" її в тюрмах. В 35-ій пермській зоні деякий час зі мною на кухні працю-

вав колишній офіцер совєтської армії, який переконував, що є незаконним сином... Леніна та може передавати свої думки ... тваринам. Здається, його й судили за те, що він "зводив наклеп" на «Ілліча».

Як відомо, жертвами середньовічної інквізиції ставали психічно хворі. Але до якого дикунства дійшли комуністи в ХХ столітті, коли вони теж жорстоко розправлялися з психічно хворими людьми. Чомусь про цю їхню злочинну діяльність ще дуже мало сказано.

Моє життя після звільнення з концтабору було нелегким, але ще важчою була неволя нашого народу. Тому я вважав своїм обов'язком далі боротись за незалежність України. Я мав зв'язок з Гельсінською групою, друкував на машинці листівки, поширював літературу, писав антикомуністичні гасла. Влітку 1981 року мене схопили на одній з вулиць Києва, коли я розповсюджував свою літературу.

Завозять мене чомусь не в КГБ, а в Ленінградський районний відділ міліції міста Києва. Хоч була неділя, але швидко приходять два кагебісти і ставлять перше питання: кого знаю з українських націоналістів? Розумію, що з їх лап я вже не вийду, тому спокійно відповідаю, що того, кого знаю, їм не видам. На цьому наша "розмова" закінчується. Пам'ятаю, що під час першого арешту на таке саме питання відповів, що знаю націоналістів стільки, що всіх їх навіть в тюрму не можна помістити. Тоді слідчий теж спокійно відповів: "Нічого, давай їх сюди, ми для всіх місце знайдемо". Нічого не дізнавшись від мене, кагебісти відходять, а слідство продовжує прокурор району Усатенко, який звинувачує мене в злочинстві та хуліганстві. Я нібито намагався обікрасити крамницю, а при затриманні ще й цинічно хуліганів. Коли я це заперечую, прокурор "потішає" мене тим, що якби його на те воля, то він мене розстріляв би.

- За що? – питаю. Прокурор думає, а потім каже: "Твої хлопці (бандерівці) на Львівщині вбили двох моїх дядьків.

- Що ж, – думаю, – якщо його дядьки були такі, як він, то й добре зробили.

Мене переводять у київську лук'янівську тюрму до кримінальних злочинців і продовжують звинувачувати у вигаданих злочинах. Однак, через деякий час десь там у верхніх ешелонах каральної системи зрозумі-

ли, що такі звинувачення проти мене настільки безглузді, що в них ніхто не повірить, тому прокурор республіки перекваліфікував мої дії на антирадянську агітацію, бо районний прокурор нібито помилився в своїх звинуваченнях. Справу передали в Тернопільське КГБ.

Одного разу забирають мене з київської тюрми і в тюремному “воронку”, звідки нічого не видно, везуть, як догадуюсь, до Тернополя. Десь за Житомиром у чистому полі машина зупиняється - мої конвоїри виходять обідати. Мене виводять із машини. Сідаємо по той бік дорожньої канави. Мене застерігають: якщо буду втікати, стріляють без попередження. Був гарний осінній день. Може, тому він видався мені ще кращим, що попереду чекала мене важка і довга неволя. Втікати не пробую, бо розумію, що не втечу. Змученого, знесиленого мене легко піймають. Та й куди втікати?! Адже підпілля в Україні давно вже нема, а переховуватись у друзів не тільки небезпечно для мене, а й для них. І тут уперше в житті зароджується думка, чи не краще зараз покинути з собою. Це легко зробити: досить вискочити на дорогу, по якій з великою швидкістю їдуть автомашини. Цю думку я проганяв, ніби надокучливу муху, але вона вперто знову поверталась до мене. Та все таки перемагав здоровий розсудок: свій тягар життя я ще можу нести. З такими роздумами везуть мене до Тернополя. А потім півроку слідства, тернопільський ізолятор, чортківська тюрма, де вже нема жодного політичного в'язня. В тюрмі зустрічаю різних людей. Хтось справді був великим злочинцем, а когось несправедливість системи, злидні штовхнули на злочин. З одними дуже важко жити в камері, з іншими - навіть цікаво. Всі вони щось залишають мені по собі: одні щось жорстоке, нелюдське, інші - жаль і співчуття. В довгі безсонні ночі тюремні не раз довго думаю, доки ще буде існувати такий несправедливий світ? За що нам така кара?

Але закінчилось слідство, і знову я став “українським буржуазним” Чомусь большевицький суд завжди поєднував мене з якоюсь українською буржуазією, в існування якої я навіть не вірив. Знову я “хотів підірвати дружбу народів, робив наклепи про голод в Україні та твердив, що в нас багато алкоголіків та п'яниць” За такі “злочини”

“народний суд” виніс мені десять років неволі. Вирок сприймаю спокійно і навіть чомусь хочеться голосно засміятись.

А яка доля в Українській державі моїх суддів і прокурорів? Яюсь чую по радіо, що прокурор Усатенко виступає у Верховній Раді в ролі захисника нашої... незалежності. Стає страшно від того, як легко тепер різним перевертням займати в державі дуже відповідальні посади! А є ще в нас і такі “патріоти” та “націоналісти”, які єднаються з різними негідниками, ніби від такого єднання ми станемо сильнішими.

Пермські концтабори, куди я прибув, дуже відрізняються від мордовських. Харчування тут, мабуть, трохи краще, зате режим дуже суворий. Карали за будь-що. Мене, наприклад, позбавили права на побачення з близькими родичами за те, що я сів на своє ліжко. Деякий час я працював на кухні - чистив картоплю. Одного разу картоплетка зіпсувалася. Мене відразу звинуватили в тому, що я зіпсував її, бо перевантажив картоплею. Я доводив, що зробити це неможливо, бо більше норми картоплі в машину помістити не можна. І хоч звинувачення було безглузде, мене два тижні протримали в карцері. Дні в концтаборі проходять у важкій праці, а ночами сниться Україна і Шевченкове:

Ой зоре! Зоре! - і сльози кануть.

Чи ти зійшла вже й на Україні?

сприймається тут майже з фізичним болем. Але часом мою душу сповнює гордість, що і я своєю скромною боротьбою сприяю тому, що народ мій в майбутньому таки стане вільним, і від цієї свідомості мені стає легше переносити важку неволю.

Разом зі мною у тридцять п'ятій зоні є різні люди. Доля деяких особливо трагічна. Українець із Київщини, Гаврилюк, відбув п'ятнадцять років неволі. Залишився ще один день до звільнення, і він прийшов до нас у кочегарку, щоб помитись у душовій, а коли через деякий час зайшли туди й ми, то побачили, що лежить він мертвий. Не витримало серце. Родичам, які приїхали з України, щоб зустріти його при виході з зони, передали труп.

Росіянин Дюкарев був прикордонником. Там він став жертвою дуже поширеної в советській армії “дідовщини” Одного разу його жорстоко побили, а він, боячись, що будуть бити ще, перейшов кордон в Іран.

Потім жив у Америці, але постійно мріяв про повернення на "родину". В советському посольстві йому обіцяли прощення, але в Москві прямо з аеропорту повезли в тюрму. Прибув він до нас з кільканадцятьма роками суворого режиму. Одного разу запитав мене, чи не можу порадити йому якось отрути, щоб покінчити з собою. До його наміру я поставився досить спокійно. Думав, чи маю право відмовляти його від смерті, якщо життя для нього стало нестерпним? Не порадив тоді я йому жодної отрути, та її там і неможливо було дістати. А через декілька днів він повісився. Трагедія його була ще й у тому, що через декілька місяців внаслідок "перестройки" його звільнили б.

Деякі в'язні 35-ї зони заслуговують особливої поваги. До них належать Натан Щеранський та Анатолій Корягін.

Щеранський - один із політв'язнів, про якого часто згадували советські та закордонні засоби інформації. Його звинуватили в шпигунстві та засудили на багаторічне ув'язнення, хоч його "шпигунство" полягало в тому, що він домагався вільного виїзду для жидів до Ізраїлю. Мені приємно з ним говорити не тільки тому, що він знає українську мову, хоч майже постійно жив у Москві, а ще й тому, що він розумна людина. Даю йому читати Коцюбинського, який у своїх творах засуджує жидівські погроми.

Щеранський далекий від того, щоб звинувачувати всіх українців у антисемітизмі, як це властиво тепер декому в Ізраїлі. Всі спроби зламати його, змусити "покаятись" були безуспішними. Слабкий фізично, він виявив незламну силу духу і з гідністю витримав усі важкі випробування, які йому довелося пережити в неволі. Він був першим, кого звільнили з концтабору в час «перебудови», і виїхав до Ізраїлю,

Сусіднє ліжко біля мене - Анатолія Корягіна. Росіянин Корягін - відомий психіатр, який зібрав матеріали про злочинне застосування психіатрії в СРСР до інакомислячих та передав ці матеріали на Захід. Він не тільки освічена, культурна людина, а й великий гуманіст. Саме любов до людей і була найважчим його "злочином". Не раз вечорами він з любов'ю розказував мені про свій східний Сибір і з цікавістю слухав розповідь про мої Карпати. Домовляємось зустрітись колись в Україні. Але життя склалось інакше - я поїхав на заслання, він - до Швейцарії. Я па-

м'ятаю його, як людину сильну духом і бездоганно чесну.

Я не раз чув, що всі росіяни та жиди - наші смертельні вороги, але й не раз переконувався, що це не так. На жаль, у деяких наших "патріотів" розуміння українського патріотизму зводиться до національної ворожнечі та нетерпимості до інших народів. Не розуміють вони чи не хочуть розуміти, що нема поганих народів, а є тільки погані люди. Що нашим ворогом є не російський народ, а російський імперіалізм, шовінізм, реакційне православ'є та інші фактори. Виповідаючи війну всьому народові, ми ніколи її не виграємо.

У ставленні до жидів для нас може бути прикладом митрополит Андрей Шептицький, який у роки німецької окупації, ризикуючи власним життям, рятував жидів від смерті. І це зовсім не шкодило йому бути християнином та українським патріотом. Зрозуміло, що жодної ненависті до жидів чи інших народів у нього не було. Задля справедливості треба сказати, що в нашому столітті були й такі жиди, які активно підтримували ідею української незалежності. До речі, були жиди навіть в УПА та Буковинському курені, який під час війни створила ОУН.

Якщо ще згадувати росіян, то варте уваги й те, що в моєму Івано-Франківську є вулиця академіка Андрія Сахарова. Цей славний росіянин не тільки самовіддано боровся за демократичну Росію, але й визнавав право нашого народу на незалежну демократичну Україну. Вважати, що Сахаров виняток серед росіян може тільки дуже обмежена людина або той, хто інакше бачити життя не хоче. Якщо ми хочемо справедливості для свого народу, то мусимо бути справедливими й до інших народів незалежно від їх національності, раси, релігії.

Перебуваючи у 35-й зоні, я знав, що в інших пермських зонах караються Стус, Лук'яненко, Руденко та інші в'язні. Одного разу в нашій лікарні пощастило зустрітись та поговорити декілька хвилин з Миколою Руденком. Відомий письменник, голова Гельсінської групи, тримається спокійно, з гідністю. Це той, хто свій страдницький шлях політв'язня пройде чесно до кінця. Запрошую його до себе в Карпати, хоч сам не знаю, чи колись там буду. За коротку розмову з Руденком (розмовляти можна тільки з в'язнями нашої зони) мене знімають з роботи і відправляють у штрафний ізолятор. Але це вже й не так страшно.

Восени 1985 року до нас доходить страшна звістка: помер у штрафному ізоляторі Василь Стус. Від цього настрої стає важкий, гнітючий. Скільки їх тут уже загинуло?! Марченко, Тихий, Литвин, Стус... Мимоволі думаю, хто буде наступний. Однак, не всі наші в'язні подібні до Стуса чи Лук'яненка.

Разом зі мною у 35 зоні є Микола Ігнатенко з Канева, який зачисляє себе до істинно православних, має фанатичні релігійні переконання, хоч і не байдужий до долі нашого народу. Все своє життя він прожив недалеко могили Шевченка, але "Кобзаря" ніколи не читав. Читав тільки російську релігійну літературу кінця дев'ятнадцятого століття, яка цювала і Шевченка, і Толстого. Вороже ставиться й до бандерівців. Я вперше зустрічаю українця, який ненавидить Шевченка, Франка, Лесю Українку. Не визнає їх тому, що їх визнають комуністи. З ним неможливо говорити, дискутувати. Згадуючи його, задумуюсь над тим, де ще, в якій країні, можна довести людину до такого одуріння.

Який парадокс! Він виступав проти існуючої злочинної системи, люто її ненавидів і разом з тим сам був страшним її породженням.

Страшнішого за большевизм у двадцятому столітті справді не було нічого. Мордовський політв'язень Лука Павлишин ще до свого арешту був свідком на процесі ...людодієв. Це було в перші роки після війни. Прибувши до "визволеного" Львова із советських "джунглів", декілька "трудящих" організували там виробництво ковбас із ...людського м'яса (людей заманювали і вбивали). Такі "м'ясокомбінати" були тоді і в інших місцях імперії.

Інший політв'язень пермського концтабору розповів мені, що в їхньому місті, здається Новгороді, цвинтарний сторож годував мерцями своїх свиней. Хтось, може, скаже, що держава не винна в цьому, таких виродків вона карала. А як тоді пояснити, що перед війною в дрогобицькій тюрмі розстріляними, закатованими політв'язнями годували ще живих політв'язнів? Після втечі большевицьких катів у тюремній кухні знайшли ще не використане "м'ясо" Це вже робили не окремі виродки, а радянська влада. Ні, це не божевільня! Це большевизм! У Галичині, до "возз'єднання", про такі жахи можна було почути тільки у страшних казках.

Чомусь тепер деякі політологи, чи точніше політики, критикуючи большевизм в цілому, кажуть, що "возз'єднання" було все-таки

явищем прогресивним. Але хіба польська окупація чи якась інша була страшніша за большевицьку неволю?!

Страшно стає, коли сьогодні зустрічаю ще людей, які мріють про повернення комуністичної імперії. Хто вони? Крайні негідники чи просто ідіоти?

Прямим породженням цієї злочинної держави були її каральні органи, зокрема КГБ. З часу другого арешту добре пам'ятаю своїх слідчих із Тернополя. Вони, як і я, прекрасно розуміли мою невинність. Знали теж антинародне спрямування каральних большевицьких органів. Однак, старанно місяцями "збирали" на мене "матеріал", щоб на довгі роки відірвати мене від України, від мого народу. Не знаю, чи працюючи в Тернопільському СБУ, старий чекіст, полковник Бедьовка, який за десятки років "праці" в "органах" не одну невинну людину "оформив" на той світ, якщо він на пенсії, то дивні діла Твої, Господи, бо як може держава давати пенсію тому, хто все своє життя боровся за те, щоб тої держави не було. Та й пенсія у таких негідників десь у п'ять раз більша, ніж у мене, хоч я, на противагу їм, все своє життя боровся за нашу державу.

Пам'ятаю теж "підручних" Бедьовки -Шлапака та Стародуба, які вели мою справу. Ці так само не мали нічого святого в душі, а просто усвідомлювали, що кожне ремесло має золоте дно, і за повне корито готові були служити будь-кому. Не думаю, щоб тепер вони в чомусь каялись чи соромились свого минулого. Усвідомлювати, що й те, що вийшли вони з нашого народу, може й походять з тих батьків, які, як і я, ненавиділи окупантів та мріяли про незалежність нашого народу, але в час страшної неволі пішли на службу до смертельного ворога нашого народу. Скільки таких блудних синів у нас було!

Я відбув до кінця свою неволю в суворому пермському концтаборі, й знову в тюремному вагоні повезли мене кудись на схід, де ще повинен відбути п'ять років заслання. Висаджують із вагона в Тюмені, де поміщають у карцер тюменської тюрми. Мій карцер – це камера з глухими без вікон стінами, де постійно світить за'ратована електрична лампочка. Про те, що настає день, дізнаюся із шуму, коли вранці тюрма прокидається. На стіні карцера відкидна дошка – це "ліжко" До цементної долівки прикуті невеликий стіл і стілець – це інші "меблі" У куті камери є ще невелика діра – це "туалет", з якого вилізять мокрі щури та з цікавістю мене роз-

глядають. Поступово привикаю до своїх “відвідувачів” Це не страшно, бо на відкидну дошку вони вилізти не можуть. Десь у туалеті щури пишдять, як малі пташенята. Але кінчається моє перебування в тюменській тюрмі, й мене етапують в Нижню Тавду -велике сибірське село над однойменною рікою – місце мого заслання. Тут вражають бідність людських осель та некультурність значної частини населення. Вперше в житті заходжу до перукарні, де нема одеколону – випили! Ходжу без конвою, але виходити за межі селища не дозволено. Постійно треба реєструватись у міліції. Працюю на пилорамі. Праця важка, але ще важче витримувати людей, які працюють зі мною. Постійно чую на свою адресу нецензурну лайку та погрози, їм неважко мене побити чи й скалічити. Тут усе можливе. І все-таки в Тавді є люди чесні й розумні. Такою була бабуся, в якій я квартирував. Вона пам’ятає “білих”, громадянську війну та сталінський терор, який пройшов і по найглухіших місцях Сибіру. Дивно їй тільки, що я “бандеровец”, а вона уявляла собі таких людей страшнішими за дідька рога того. Місце заслання підібрали для мене таке, де самі кліматичні умови дуже важкі: зимою сорокаградусні морози, глибоченні сніги. За селом починається безконечна тайга, а навесні появляються незліченні полчища комарів-кровопивців. Перед моїм прибуттям на подвір’ї бабусі вовки з’їли її собаку.

Через деякий час у сусідню, Томську, область у таку ж заболочену тайгу привозять Лук’яненка.

Але заслання, порівняно з концтабором, має й свої переваги. Крім вільного пересування в межах селища, можна ще вільно користуватися поштою та грошима. На зароблені гроші купую транзистор і після багаторічної перерви знову слухаю “Свободу” Одного разу в місцевій крамниці серед недорогих товарів бачу щітку, виготовлену на Коломийській щітковій фабриці. Хоч щітки мені не треба, але купую її як сувенір із рідного краю. На перший погляд щітка – це дрібниця, але в далекій чужині, серед чужих людей, навіть ця проста річ нагадує рідний край.

На засланні перебуваю під пильним наглядом: листи мої перечитують, телефонні розмови підслуховують. Але в концтаборі

я мав право тільки на два листи на місяць і на дві п’ятикілограмові посилки на п’ять років. Та і тих два листи не завжди пропускала цензура, бо бачила в них якусь крамолу, а посилки можна було дістати тільки тоді, як не було “нарушений” Не дозволялось одержувати чи купувати цукор, шоколад, каву...

Несподівано дістаю листа з Німеччини від письменниці Галі Горбач, а потім надходять листи з Канади, Франції, Австралії. Різні люди цікавляться моєю долею, посилають пакунки. Я не встигаю навіть всім відповідати. Раніше листи з-за кордону до мене не допускали, але з України писали Катерина Зарицька, Одарка Гусяк, Євген Пронюк та інші. Яке значення на чужині для людини, позбавленої волі, мали листи, добре знає той, хто пережив той “голод” у большевицькій неволі. Поетове:

І знов мені не привезла

Нічого пошта з України...

А то б хоч клаптик переслали

Того паперу...

мені не раз до болю було відчутне.

А в країні відбуваються дивні речі – йде “перестройка” Чую, що з концтаборів звільнили більшість політичних в’язнів. Минає ще декілька місяців, і я одержую “помилування” Так звільняли тоді майже всіх політв’язнів.

Збираюсь у дорогу. Знаю, що в сусідньому районі могила Павла Грабовського – відомого українського поета, якому так і не пощастило повернутись в Україну. Їду в недалекий Тобольськ поклонитись йому і кладу скромний вінок на його могилу. Поруч могили декабристів. Віддаю шану і їм. Я навіть гордий з того, що й мені довелось бути на засланні там, де в минулому карались борці проти царської тюрми народів,

І знову мене везе поїзд, але тепер уже на захід. Спостерігаю у вікно вагона безмежні сибірські простори. А ось і довгождана зустріч з Україною! Чи на довго на цей раз?! Невже ніколи не покину Батьківщину?! А Україна, як і перший раз, зустрічає мене безробіттям та безпритульністю. Педагогічної праці не дають, бо знову для мене “нема” вакантного місця. Не вирішується справа і з пропискою. Але треба якось жити, тому влаштовуюсь у школу... гардеробником. Мушу працювати, але посилаю свої протести у Чорноволив “Вісник”, який

відродився у Львові. Пишу теж скаргу в ООН, в комісію з прав людини. Мою скаргу в ООН не пропускають, але я роблю декілька копій і розсилаю їх у різні місця. Через деякий час чую, як мій протест передає "Свобода". Допомогло! Через декілька днів "знаходять" для мене вакантне місце - стаю вчителем і з головою поринаю в громадську діяльність.

Я – член Гельсінської спілки, Української Республіканської Партії, яка є першою самостійною партією в час "перестройки", що боролась за незалежність України. Дні минають в нарадах, мітингах, демонстраціях. Вирішую і свої особисті справи - одружуюсь та переходжу жити до Чернівців, де вперше за весь післявоєнний час маю власну хату та впевненість, що втретє запропорити мене в тюрму так легко їм уже не вдасться. Однак, одна ще така спроба була.

За організацію в Чернівцях першого травня 1991 року контрдемонстрації з символічною домовиною (ми "ховали" КПСС і СССР) мене на заяви "трудящих" знову звинувачують у... цинічному хуліганстві, ведеться слідство. Але проголошення незалежності 24 серпня 1991 року припинило комуністичні репресії проти мене.

Чернівці! З цим містом у мене багато спогадів. До Чернівецького університету я вступив 1951 року, але ще в середній школі добре усвідомлював, яке велике значення для мене має знання рідної мови, літератури, історії. А був це час жорстокого більшовицького терору та посиленої русифікації України. Знав я тоді теж, що поневолений університет не зможе задовольнити всі мої потреби з українознавства. Але те, що я там побачив, ще більше мене розчарувало. Українську мову тут насильно наближали до російської, фальсифікували і замовчували творчість українських письменників. А з того українського "фольклору" ще й тепер пам'ятаю: "Скільки в небі синьому нема зірок, скільки є у Сталіна в голові думок!" "Скільки в Дніпрі синьому води нема, скільки є у Сталіна ясного ума" Такого ясного ума вчили мене тоді в університеті.

Дуже сумну картину являли собою і тогочасні студенти. З більшовицького "права на освіту" користали в першу чергу діти комуністів та різні пристосованці. Я, наприклад, щоб вступити до університету, мусив приховати своє родинне походження. Не

могло бути й мови про те, щоб я мав якісь інші, неофіційні погляди. Тому на курсі було всього декілька студентів, з якими я міг вільно, не боячись, говорити. Пам'ятаю, як реагували студенти на смерть Сталіна. Повідомлення про смерть тирана зустріли таким плачем, що я не повірив своїм очам і вухам. Якась студентка істерично викрикнула: "Лучше б я умерла, чем до этого дожила!" Разом із студентами плакала щирими сльозами викладач зарубіжної літератури, старша вже жінка, прізвище якої вже не пам'ятаю.

Тоді я зрозумів, що большевизм найстрашніший не масовими арештами і розстрілами, не організованим голодом і навіть не людоїдством, бо й таке було в советському "раю", а тим дурманом, тою страшною отрутою, яку він сіяв у голови людей, робив з них покірних рабів імперії, готових битися, вмирати за своїх мучителів. Що може бути страшніше?!

Я не міг спокійно дивитись на те, що діялось тоді в Україні та університеті. Ще раніше у мене були зв'язки із збройним підпіллям ОУН, УПА, і я мав досвід нелегальної боротьби, яку вирішив продовжити в університеті.

Відсутність в університеті потрібних до боротьби людей заставляла розраховувати тільки на себе, тому сам писав антикомуністичні гасла, розповсюджував листівки. Але хотілось зробити щось більше.

До прапора я готувався довго. Вивісити його над університетом не було легко. У мене не вистачало навіть грошей, щоб купити кольорові тканини. Купив білого полотна й фарби. Прикинувшись хворим, не пішов на лекції, а фарбував у студентській кухні синьо-жовтий прапор. Це було дуже небезпечно, бо за цією роботою мене міг хтось застати. Прапор зафарбувався, але синьо-жовтими стали й мої... руки, відмити які було важко.

Символ боротьби за незалежність України я вирішив вивісити над університетом 23 травня 1952 року в 14-ту річницю смерті провідника ОУН Євгена Коновальця, якого на еміграції вбив більшовицький аґент. Я здійснив свій намір на філологічному факультеті. Розрахунок був правильний - прапор зняли аж після обіду.

Національний прапор над поневоленим університетом у той час можна було порів-

няти з вибухом бомби. Пізніше, першого листопада, в районі університету я вивісив ще один прапор, але це пройшло непомітно для багатьох людей. Мабуть, швидко його зняли. Про цю подію в університеті повідомили в Київ та Москву.

Дуже активно стало діяти НКВД, активувались університетські сексоти, яких було чимало, але вислідити не могли нічого, Я, правда, потрапив до числа підозрілих. Викликали на допити, але нічого доказати не могли. Дізнались тільки, що мій батько - політичний емігрант. Та й я не доказував їм свою любов до советської влади, а цього було досить, щоб виключити мене з університету, який я називав храмом брехні та фарисейства.

Залишив я університет без жалю і думав,

що на цьому моє навчання закінчилось. Але після арешту Берії та деякого послаблення НКВД, я вступив до Станіславського педінституту, який, як не дивно, мені вдалося закінчити. КГБ поцікавилось мною тільки після закінчення інституту. Коли мене вперше арештували, то нагадали мені й чернівецький прапор, але й тоді я їм ні в чому не признався.

Навіть у найважчі хвилини свого життя я твердо вірив, що наш національний прапор буде колись вільно майоріти над університетом. Не знав тільки, чи сам доживу до того часу. А коли третього листопада 1990 року мені виявили велику честь ще раз – під радісний гомін багатотисячного мітингу підняти над університетом національний прапор, то це був один з найщасливіших днів у моєму житті. Трохи пізніше я теж підняв прапор над чернівецькою міською ратушею. Я виліз на вершок вежі, глянув униз на тисячі людей, які з радістю чекали цієї події, і зрозумів, що мій прапор над Чернівцями ніхто і ніколи вже не зніме.

Підсумовуючи свій невільницький шлях, порівнюючи його із долею інших наших політв'язнів, які загинули в большевицькій неволі, можу сказати, що мені пощастило, бо мої страждання були значно меншими за їхні. Не скажу того, що на допитах, судах, у суворих тюрмах я поводився героїчно. Ні, мені був властивий страх за власне життя і дуже не хотілося вмирати в комуністичній неволі. Я не раз мовчки зносив різні знущання й наругу. Але попри всі труднощі я не сказав моїм гнобителям того, чого вони домагались, ні про себе, ні про когось іншого. Не зробив теж жодної заяви, яка компрометувала б ідею нашої незалежності. Міг теж вийти на волю, якби покаявся. Не пішов я і на це. Такий був мій невільницький шлях.

Пливуть роки... Давно минула моя бурхлива молодість, минули й роки неволі. Але я щасливий, що був одним з останніх українських політв'язнів, що дожив до нашої держави, що своєю скромною працею вношу і свою лепту в її зміцнення та утвердження. ХАЙ БЛАГОСЛОВЕННИМ БУДЕ ЇЇ ІМ'Я!

Володимир Андрушко.

Івано-Франківська область.

**Кількість учасників УПА,
їх прихильників та членів їх
сімей, які залишились
на спецпоселеннях
до середини 50-х років
(за даними М.Ф.Бугай, 1990)**

Область, край, республіка	Кількість осіб
Кемеровська	22624
Хабарівська	19703
Іркутська	15260
Красноярський край	13613
Омська	10152
Томська	7881
Молотовська	8778
Казанська	7721
Челябінська	5168
Амурська	4392
Тюменська	5128
Читинська	3724
Архангельська	3257
Комі АРСР	2762
Якутська	1528
Удмуртії	759
Приморський край	757
Інших	452
Всього	133 659

СУМНІ НЕВІЛЬНИЦЬКІ СПОМИНИ

НОВИЙ ЕТАП

В останні дні жовтня 1938 року Дніпропетровська пересильна тюрма стала розвантажуватись. Ешелон за ешеленом тяглися невільники на важкі каторжні роботи та голодну смерть. З так званих «терористів» створювались великі етапи, що направлялись до стаціонарних в'язниць з особливим режимом: Соловецької, Орловської, Єлецької, Володимирської.

Етап до цих тюрем супроводжувався воєнізованим конвоєм — солдатами конвойної служби, нашпигованими презирством і ненавистю до «злісних ворогів радянського народу». Ми не чули від них людського слова. Вони спілкувалися з нами лише мовою прикладу гвинтівки або руків'я нагана.

Нами напхали вагони. Їдемо. Тіснота. Задихаємось у бруді та смороді. Мучимось від спраги та голоду. Терзаємось думами і сумнівами.

Державна машина завжди була органом пригнічення народу. Щоб народ був покірним, його страхали. Страх і ще раз страх. Саме це і використав у своїй деспотичній політиці Сталін. Його сила — в безупинному терорі... Думи бухкають у скроні, мнуть голову, ятрять душу... Невже я помиляюсь? А може такі міркування з'явилися тому, що мене зробили в'язнем, невільником, державним злочинцем? Може, це просто обрара потьмарила розум?

Поруч — Антон Орловський, в минулому начальник політвідділу Вінницького обласного земельного управління. Він теж, видно, не спить, часто перевертається з боку на бік.

— Антоне!

— Що?

— Як ти думаєш, що спільного має Сталін з марксизмом-ленінізмом?

— Та який він у бісового батька марксист-ленінець? Хіба ти не знаєш, що він стояв за підтримку контрреволюційного Тимчасового уряду?

— Але ж він пізніше свою помилку визнав. Правда, в наклепницькій редакції, що начебто більшість партії стояла на цій платформі.

— Ото ж бо воно і є, що не визнав, а свої гріхи на партію зіпхнув. Це дуже небезпечно та підступна особа. На превеликий жаль,

тоді цього отруйного горішка не розкусили, тільки Микола Скрипник дав йому прочухана. За це й поплатився пізніше.

— Про це я вже чув. Тут, звичайно... Не на волі.

— Поганенькі людці мстиві...

ЄЛЕЦЬКА СВЯТИНЯ-ТЮРЯГА

Нараз ешелон затрясся й зупинився. Крізь ґрати нашого віконця ми побачили: «Єлець».

Ніч — хоч око виколи! Конвой з собаками квапливо заповнював в'язнями вантажні автомашини під добротним брезентом. Машини мчали до Єлецької тюрми — колишнього монастиря.

Спочатку нас заштовхали у монастирські катакомби — тунельні склепи; забрали всі наші торби та мішки, поскидали їх на одну здоровенну купу.

Потім в один із склепів загнали мене, Орловського, Полиня, Лисенка. Кожного поставили в куток обличчям до стіни. Руки, як ведеться, назад. Посередині камери стовбичать два наглядачі, не дають ні писнути, ні голови повернути. Тюремники мінялись, а ми з тремтячими жижками клякнули години зо дві, а може, й більше.

Від цієї німої психологічної езекуції, до того ж натщесерце, почало темніти в очах. Ноги підкошуються, тремтять. Здається, що ось-ось бебехнеш на цементну долівку — і кінець.

Крадькома я глянув на Орловського — і моторошно стало: жовто-сіре обличчя — справжнісінький труп з виряченими очима... Бачу, Орловський на грані зриву. Його лихоманить. Він намагається оволодіти собою і не показати наглядачам, що з ним коїться. Пізніше він зізнався: йому тоді видалось, що тут доведеться прийняти кулю в потилицю.

Раптом залізні двері задзвеніли, загули, і вмить зник за дверима Полинь. Через якусь годину так само вихопили Лисенка, потім Орловського. Настала і моя черга. Мене погнали крутими монастирськими закапелками. В кінці катакомб мій погонич пхнув мене до просторої кімнати із середньовічним склепінням. Перше, що впало у вічі, — гора різного мотлоху: обшарпані пальта, драні костюми, подерта білизна. Все це лахміт-

тя, мабуть, неодноразово прожарювалось і пропарювалось зі своїми мешканцями — клопами та вошима — в різних тюрмах.

Мені видалось, що тут роздягають нашого брата перед стратою. Та не встиг я опам'ятатися, як до камери вихором влетіли троє в білих халатах — пикаті телепні, від яких несло нудотним одеколоном.

— Роздягайся! — заревів один до мене. Я скинув пальто. Стою.

— Все, все скидай, — заволали всі троє разом.

Тюремник схопив моє пальто і кинув на ту величезну купу. Потім і решта мого одягу полетіла туди ж. Стою голісінький, трясє мене лихоманка, а тюремники посміхаються та глузують.

— Чого трясешся? Замерз? — звернувся до мене один. Я промовчав.

— Чого ти там антимонії з ним розводиш, — втрутився інший, — заповнюй на нього анкету.

Анкета видалась досить великою. Увесь мій родовід було ретельно записано, а коли дійшли до основного: ким і за що засуджений, то писарчук аж очі вилупив.

— Так ось яка ти пташка! — забубонів злісно. — Терорист! І таку сволоту до цього часу не розстріляли?

Коли з анкетною було покінчено, мене взяли оглядати. Голому робили шмон. Оглядачка полізла своїми грубими пальцями в рот, в ніс, у вуха, між пальці ніг, під пахи...

Після цього мене, голісінького, погнали темним коридором у протилежний кінець монастиря. Цей шлях для багатьох був останнім. Ні, тут не стріляли. Але нерви не витримували надмірної психічної напруги. Женуть тебе у сутінках якогось пекельного лабіринту, і ти кожної миті очікуєш на кулю в потилицю. Не кожний добігав до фінішу живим. Орловський після цієї процедури довгенько провалявся в лікарні і врешті збожеволів.

Я підтюпцем несусь у супроводі погонича і думаю: швидше б кінець чи коридорові, чи мені! Нараз, як обухом по голові:

— Стій!

Нервово напруження дійшло до краю.

Мій охоронець відімкнув якісь двері і наказав: «Ступай!» Я переступив поріг і очам своїм не вірю — це просто лазня, душева. Бецман помітив мою розгубленість і штовхнув мене під душ. Холодна вода трохи під-

бадьорила, марева почали зникати.

Після душевої мене турнули в камеру навпроти, і я знову побачив Полина, Лисенка й Орловського. Всі троє були вже одягнені в тюремну робу. Біля них лежало таке ж «обмундирування» для мене.

В'ЯЗЕНЬ №3

Потекли одноманітні дні та ночі в Єлецькій тюрмі. Жорстокий режим, тюремна баланда, пайка хліба, яку одні з'їдали миттєво, інші ділили на три-чотири порції, але всі мали вигляд голодних вовків.

У камері нас було семеро: троє росіян, двоє євреїв, один грузин, один українець — словом, Інтернаціонал.

Спочатку ми жили дружно, нишком (голосна розмова не дозволялась) ділились спогадами, пригадували прочитані книги, читали напам'ять вірші і поеми Пушкіна, Лермонтова, Шевченка, Тютчева, Некрасова. Але згодом голод і туга невольнича далися знаки. Ми поступово замикалися в собі. У кожного почали випирати негати́вні риси характеру. Нервозність, роздратування все більше і більше полонили нас. Ми стали схожі на голодних пацюків, яких позбавили волі, загнали під скляний ковпак, де вони готові загризти один одного.

Тут в'язні були «номерними»: звертаючись до будь-кого з нас, тюремник називав номер. Згодом і ми, спілкуючись між собою, вдавалися до номерів замість імен.

Про в'язня №3 ми дізналися, що його прізвище Корольков. Він з Ростова-на-Дону. Нас бентежило, що його водять до начальника тюрми на аудієнцію майже через день. Повертаючись від начальника, він верз нісенітницю, що й викликало підозру до цього суб'єкта з сірими маленькими очіцями, з похмурим поглядом спідлоба. «Стукач, сучий син, провокатор», — думали ми і при ньому здебільшого мовчали. Але якось (здається, у квітні 1939 року) гребля мовчанки прорвалася, і ми загомоніли про те, що постійно гризло душу: незаконні арешти, підле слідство, неправі суди. Корольков — ані пари з вуст: прикинувся сплячим. Грузин Буашвілі, якого ми поважали за його розум, такт, правдивість, освіченість (він закінчив два інститути, вільно володів російською мовою), також мовчав. Але йому, мабуть, набридли наші балачки, і він вибухнув:

— Ви всі лицеміри, бридкі та нікчемні! Ви думаєте одне, а говорите інше! Ви обвинувачуєте у державній зраді другорядних осіб, які не роблять політики, а є сліпими виконавцями чи кар'єристами, або свідомими злочинцями, що охоче танцюють під дудку того, хто робить політику. За його велінням летять з плечей голови кращих синів Вітчизни!

Нам заціпило. Не тому, що Буашвілі в кількох словах сказав всю правду, про яку хтось знає, інші здогадуються, — а тому, що сьогодні при стількох людях (та навіть там, де тільки троє!) таке говорити небезпечно.

Ця розмова відбулася вдень. Вночі Королькова повели до начальника. А після підйому зацапали Буашвілі — тільки ми його й бачили.

Ми принишки. Все осточортіло. Хотілося тільки паскуду Королькова схопити за горлянку й придушити. Та гидко було бруднити руки об таку погань.

Сама лиш присутність Буашвілі підтримувала морально. Досить було йому щезнути, як нас приголомшив душевний параліч. Обриваючи невидимі ниті духовного спілкування з іншими (особливо симпатичними, дорогими серцю людьми), ми спустошуємося, деґрадуємо. Це я особливо відчув після зникнення Буашвілі. «Поки живеш, — думав я, — навіть в умовах, де життя, здавалося б, зовсім неможливе, мусиш боротися за існування, чинити опір злим силам хоча б тільки для того, щоб не втратити статус людини, щоб не опускатися, не допустити корозії душі».

У ПОШУКАХ ІСТИНИ

І тут я пригадав, як у Лук'янівській тюрмі вголос міркував Іван Олексійович Губкін:

— Керівні партійці звинили перед народом хоча б тим, що створили собі кумира, ідола. Ленінським «Заповітом» з відвертою характеристикою Сталіна і вимогою усунути його з поста генсека вони знехтували. Чому? Не вистачило рішучості? Відвертості? Прямоти? Правдивості? Чи, може, просто хитрували, аж поки Сталін їх усіх перехитрував? У чому ж його сила? Чи не в тому, чим хизувався Федір Карамазов: «Сила Карамазових — підлоти сила!»? А результат? Безмежними правами оволодів диктатор, великою мірою наділивши ними своїх посіпак — усяких там Кагановичів, Молотових,

Єжових, що допомагали йому брехнею отруювати порядних людей і вертити колесо смерті. Під акомпанемент істеричних панегіриків, що їх проголошували його вірні холопи-холуї, заволодівши «мечем революції», тиран методично стинав голови...

Ми тоді принишки. Задумались. Мовчанку обірвав наймолодший з нас Андрій Майстрюк.

— А чи не здається вам, друзі, що й ми завинили теж? Хоча б тим, що не спромоглися гідно, чесно і правдиво, як належить порядним людям, оцінити самих себе і своїх сподвижників по партійній роботі? Адже чимало з нас (особливо з числа тих, що вступили в партію після революції та після смерті Леніна, за «ленінським призовом») ставили свої амбіції та еґоїстичні інтереси понад усе...

— Зазнавалися, оміщанювалися, заражалися комчванством, — підкинув хтось задумливо.

Майстрюка перебивали та доповнювали інші — Гершунов, Полинь, Орловський.

— Комчванство — ленінське слівце. Ще в двадцятому році Ленін застерігав, що партія може потрапити «в безглузде, ганебне і смішне становище людини, яка зазналась».

— А наступного року в статті «Про чистку партії», — втрутився Губкін, — Ілліч наполягав на необхідності очистити партію від усякої погані згори донизу, «незважаючи на осіб».

— Та в партію тим часом проштовхувались кар'єристи, охоплені жадобою влади і наживи...

Усі замовкли, похнюпились. Тишу знову порушує Губкін:

— На Україні процес виродження керівних партійців посилювався за владарювання сталінського поплічника Лазаря Кагановича — першого секретаря ЦК КП(б)У у 1925-1928 роках. Між іншим, протести проти хамуватого інтриґана Лазаря почалися незабаром після його появи на цьому посту, оскільки він сіяв недовір'я та підозру серед членів партійного керівництва України.

— Чув я, — додає Майстрюк, — що Влас Якович Чубар, як голова Раднаркому України, і Григорій Іванович Петровський, як голова ВУЦВКу, вимагали від Сталіна забрати чи відкликати Кагановича з України.

— А хіба не Каганович, — розмірковує

Орловський, — був натхненником підготовки процесу «Спілки визволення України», який відбувся у 1930 році і поглинув чи не найактивніших діячів української культури?

— Тут про роль Кагановича, мабуть, можна тільки гадати, — продовжує Майстрюк. — Але цілком очевидно, що дутий процес над «СВУ» було спритно використано для посилення репресій під виглядом боротьби з горезвісним «українським буржуазним націоналізмом».

— Впевнений, — говорить Губкін, — що в створенні тієї примарної «Спілки» та в її «розгромі» чи не найголовнішу роль відіграв досвідчений у цих справах Василь Ульріх. Він очолює Військову колегію Верховного суду СРСР.

Декому відомо, що Ульріхові в його кривавій кар'єрі сприяв передусім Каганович. Ульріх, до речі, відзначився, як вправний юрист, іще у 1924 році на процесі Бориса Савінкова. Тоді він прославився, як суддя кваліфікований і чесний. Але невдовзі по цьому Ульріх переродився.

— Переродився... виродився... виродком став, — задумливо підкидає Майстрюк. — Так само, як і Каганович, про якого подекували, буцімто він з волі Сталіна прибув на початку минулого року до Києва цькувати й утискати Постишева. Він його демагогічно картав за м'якотілість, ганебну, мовляв, для істинного большевика, вимагаючи посилення репресій.

І така була чутка, ніби Постишев схибив, почав задкувати, поступатися і проявляти жорстокість. Невже і його надломило переродження, виродження?..

Згадалося також, як у Дніпропетровській тюрмі потішав мене старий большевик Хохлов, який іще за царя поневірявся в тюрмах і на каторзі.

— Ти журишся, що тобі дали десять років тюрми та п'ять років позбавлення прав. Це ж дрібниці, дитячий строк, — говорив, усміхаючись, він. — Зараз іще лічиш дні, місяці, а згодом рахунок стане іншим: зима-літо, зима - літо...

І не помітиш, як твоя десятка промчить. Але так станеться лише в тому разі, — посерйознішав Хохлов, — коли візьмеш себе в руки, коли не втрапиш самовладання, коли не будеш скніти. До революції в тюрмах та на каторжних роботах, думаєш, було легко?

— Не ототожнюй, Іване Семеновичу, до революційну неволю з нинішнім лихоліттям.

Тоді у вас була мета, ясна ціль: ви знали, проти кого боретесь і за що віддасте життя. У вас був революційний штаб, у вас був Ленін! А що у нас?

Скажіть слідчому, що ви ленінець, і він припилить вам ярлик контрреволюціонера, терориста, «ворога народу».

— О, братіку, я бачу, ти той... Але давай спокійніше, стриманіше. Такий вибух до добра не доводить, а в наших умовах — особливо. Тут потрібна витримка. І не з кожним в'язнем так відкрито розмовляти можна. Серед нас є немало всякої погані. Продадуть... Загалом ти маєш рацію. Дожовтневих катів і теперішніх сталінських розпинателів ні в якому разі не можна ототожнювати. Те, що нині відбувається в нашій країні, — це дійсно страшне та згубне злодіяння...

— Іване Семеновичу, ти старший і за віком, і в партії з дореволюційного часу, обіймав високі партійні та державні посади. Скажи, в чому корінь сучасного зла? Чому ми докотились до такого лиходійства?

— А ти читав листа Леніна, який ще називають «Заповітом»?

— Не читав, лише чув. Розповідають, що навіть на з'їзді партії його читали не всім делегатам. А в кого при арешті знаходили цей «Заповіт», того на допитах особливо катували...

— Так от слухай. Окремі фрази я пам'ятаю майже дослівно. У двадцять третьому році тяжко хворий Ленін звернувся до XIII з'їзду партії з листом, у якому писав: «Сталін, ставши генсеком, зосередив у своїх руках безмежну владу, і я не певен, чи зуміє він завжди досить обережно користуватися цією владою...» І далі: «...Сталін занадто грубий, і цей недолік, цілком терпимий серед нас і в стосунках між нами, комуністами, стає нетерпимим на посаді генсека. Тому я пропоную товаришам обдумати спосіб переміщення Сталіна і призначити на цю посаду іншу людину, яка б відрізнялася від Сталіна більшою терпимістю, більшою лояльністю, більшою ввічливістю, була б уважнішою до товаришів». А потім ще: «...Ця особливість може видатись нікчемною дрібницею. Але я гадаю, що з метою застереження від розколу це не дрібниця, або це така дрібниця, яка може мати вирішальне значення... Якщо наша партія не вживе заходів до того, щоб цьому перешкодити, то розкол може наступити несподівано».

— Ти ще відтоді це запам'ятав?

— Такого не забудеш...

— І все ж я не розумію, чому цей грубіян після такого виразного застереження залишився генсеком?

— Важко сказати... Можливо, біда в тому, що Ілліч хворів і не був присутній на з'їзді, а Сталін спритно цим скористався...

— Але ж Ленін чітко попередив: якщо Сталіна не буде усунено з посади генсека, «то розкол може наступити несподівано»!

— Сталін і це зауваження Ілліча врахував по-своєму. Він не допустив партію до розколу — він фізично знищив її ленінський склад, ліквідувавши першою чергою тих, хто його не підтримав на з'їзді. Той, хто зрозумів цю підлоту, — його ворог. Він тільки мертвих не боїться.

Такі розмови були для нас рятівною силою, що підтримувала людську гідність, внутрішню незалежність і свободу, оберігала від виродження в духовного раба, покірне бидло, безсловесного робота.

В'ЯЗНИЧНА БУДЕНЩИНА

В Єлецькій душогубці мучились тисячі. Але спілкувалися в'язні тільки в межах своєї камери (принаймні, так було в 1938-1939 роках). З інших камер ми не бачили нікого, навіть голосів їхніх не чули. Справжній мертвий дім. Про перестукування також не могло бути мови. Стіни камери, задраповані повстю і пофарбовані, «оніміли».

На прогулянку нас виганяли в дерев'яні «собачники» — щось на зразок будинку без даху, з кабінами, відокремленими подвійними стінами і віддаленими одна від одної метрів на два. Графік прогулянок складено так, щоб в'язні з різних камер ніколи не зустрічались. У кожному «собачнику» — окремий штат наглядачів, які пильно стежать за порядком.

Ми ходимо в своїй кабіні по колу, заклавши руки назад; голови наказано опускати. Яюсь над «собачником» загуб літак. Я мимовільно глянув на небо. Наглядач зауважив підняту голову і притьмом припинив прогулянку. За цю мою провину покарали всю камеру: заборонили прогулянку на три дні. А повітря в камері — тяжке та смердюче. Перед тим, як зайти до нас, тюремники оббризувались одеколоном, а зайшовши, не гаялись і хутко вискакували. Тому я так страждав, підвівши своїх друзів, особливо ніяково почувачи себе в ті хвилини, коли нас мали виводити на свіже повітря в «со-

бачник». Після того, як з нашої камери вилучили Буашвілі, нагляд за нами ще більше посилю.

Поруч з моїм ліжком стояло ліжко волжанина-льотчика Щукіна, чудового товариша. Ми між собою про щось тихенько гомоніли. Я витягнув руку так, що доторкнувся його ліжка. Раптом задзвеніли ключі, металеві двері закрипіли, і в камеру ввірвались розлючені помічник начальника тюрми та двоє ад'ютантів.

— Номер чотири, — гримнув начальник на Щукіна, — що робив на твоєму ліжку номер п'ять?

— Нічого, громадянине начальнику.

— Брешеш! — несамовито ревнув той. Потім тицьнув пальцем на мене: — Номер п'ять, розповідай, що ти робив на ліжку в'язня номер чотири?

— Нічого, громадянине начальнику, я тільки от так поклав руку.

— «Руку», контрреволюційна сволото! Не постріляли вас, так я вас згною в карцерах!

І розлютовані підглядачі пішли геть. Через хвилин п'ятнадцять Щукін і я сиділи в різних карцерах на водиці — нас покарали на десять днів.

До весни тридцять дев'ятого ми зовсім охляли, бо ж утримували нас на голодному пайку. Руйнувала наші організми й цинга. Кров текла з ясен, випадали зуби; з'явилися чорні плями на тілі. Ниючий біль у ногах, у суглобах, смертельна млявість. Та й куряча сліпота не минула...

ЕТАП У ЗАПОЛЯР'Я

Наші невірницькі прогнози, що тридцять сьомий започаткує небачену катастрофу, почали здійснюватися.

Відколи Сталін пішов на змову з Гітлером, він, виходячи, очевидно, з далекоглядних замірів, вирішив остаточно розквитатися з політичними ворогами: найнебезпечніших — стратити, решту загнати в райони вічної мерзлоти.

Наприкінці травня тридцять дев'ятого Єлецький мертвий дім залихоманило. У монастирських склепах зашуміло, загуло, та так, що почали долітати до нас голоси із сусідніх камер. У коридорах бігали, грюкали, перегукувались. Що скоїлось?..

Нас вигнали на велике тюремне подвір'я, залите яскравим весняним сонцем і заповнене морем людей.

Тільки зараз ми збагнули, чому протягом

останніх двох місяців нас неодноразово чистували глицею, вітамінами, навіть трохи краще годували. Нас передають новому хазяїнові! Що ж, нехай гірше, аби інше.

Новий хазяїн не менш підступний та вередливий. Він зараз, як той циган, що на ярмарку кожному коневі заглядає в зуби. Уповноважені по набору рабської сили із різних таборів приймали нас, невірників: роздягали догола, мацали м'язи, заглядали до рота і ставили свій штампель на формулярі — «годен».

Доходягам-цинготникам цього штампеля не ставили, їхні формуляри складали на іншу купу, а їх самих вертали до тюремних камер. Лише після смерті «рідного батька народів» мені стало відомо, що всіх доходяг теж зрештою запроторили у табори, хіба що не в райони вічної мерзлоти.

Заштампованих групували по п'ятдесят, тут же завантажували ними машини — і на вокзал. А на вокзалі вже стояв товарняк зі своїм конвоєм. До вагонів заганяли так само по п'ятдесят, замикали — і прощавай, Єлець!

З Єльця нас етапували в Орел. Сюди ж прибув етап з Володимирської тюрми. Із в'язнів Орловської, Єлецької та Володимирської тюрем формувались величезні ешелони приречених на важкі каторжні роботи, на загибель з волі «вождя народів».

В Орлі ми простояли дві доби. Звістка про ешелони з в'язнями рознеслась містом і, напевно, околицями, бо наступного дня біля наших вагонів з'юрмилось чимало народу, переважно жінки та діти. Ця збуджена маса людей, залитих слізьми, нагадувала мені таку ж юрбу в Києві, коли нас етапували після суду. Конвой, міліція намагались розігнати натовп, але у них нічого не виходило.

З сусіднього вагона через ґрати хтось викинув писульку. Підліток років дванадцяти схопив папірець і щосили помчав геть. Міліціонер помітив. Почалась погоня. Галас, постріли, свист. Та хлопчик, наче метеор, зник у людському морі.

Та ось вже й паровозний гудок. Тюрма на колесах з «особливо небезпечними державними злочинцями», наче кілометрової довжини гадюка, відповзла від станції.

Під вагонами — хитрий пристрій з гострими металевими лапами, називається «культуратор». Таким чином, про втечу з вагона не могло бути й мови. Та, власне, ніхто й не збирався тікати.

У нашому вагоні росіяни, українці, поляки, грузини, євреї, вірмени, киргизи, туркмени, азербайджанці. Серед нас більшість комуністів. Усі ми вже пересіяні через решето смерті, пережили тяжкі муки та страждання в різних тюрмах. Здавалося, ми повинні б уже прозріти, а одна на всіх біда мала б нас згуртувати, здружити. Та, на жаль, спільної мови поміж нами не було. Нас роз'єднував страх. Один одного боявся, кривив душею, говорив одне, а думав інше. Від цього лицемірства нестерпно нило серце, тліла душа. В нашій дерев'яній заплomboваній коробці, неначе хробаки у гноївці, кишіли стукачі та провокатори, яких ми вже навчилися розпізнавати. Саме ця погань і отруйовала наші душі.

Безпринципні запродавці силкувалися переконати нас, що Сталін нічого не знав про масові арешти, що винуватий у всьому Єжов, це, мовляв, тільки його «творчість». А ось зараз Сталін довідався про зловживання Єжова, якого знято з посади наркома внутрішніх справ. Доказом пом'якшення політики є, мовляв, наш етап. Нас етапують на роботу в табори для того, щоб остаточно встановити, хто ворог народу, а хто випадково репресований, хто витримав екзамен і залишився радянською людиною, а хто був або від злості став ворогом. Тепер труд, труд і тільки труд!

Для тих, хто збагнув механіку репресій, надії на звільнення не було. Нас вивозили в райони вічної мерзлоти на каторжні роботи не для того, щоб ми звідти повернулися.

Мені пощастило примоститися на нарах біля самісінького віконця з густими ґратами. Свіже повітря та чудові пейзажі — велика радість, духовна підтримка. Запам'ятались мальовничі Уральські гори, часом наш поїзд їх обходив. іноді він вривався у тунелі, з яких вискакував, мов із нори, і щосили мчав далі. На крутих підйомах до його хвоста підчіплювали штовхача. Той з паханням та ревом виштовхував нас на перевал, даючи гудок: «Прощавайте, друзі!» — і зникав за обрієм. «Прощавайте, ждїте волі!» — пригадався рядок з вірша Тичини...

СИБІР

До Уральських гір нашому ешелонові давали зелену вулицю, а на безмежних просторах Сибіру нас часто і довго маринували у тупиках. Тільки на двадцятую добу ми досягли могутнього Єнісею. В дорозі нас не-

щадно мордували голодом. Буквально по кілька діб ми не одержували не тільки їжі, але й води.

Пригадую, коли недалеко від Омська зупинився наш поїзд, ми почали гупати кулаками в стіни вагона, вимагаючи харчу.

В Єлецькій тюрмі ми з Іваном Семеновичем Хохловим тліли в різних камерах, а під час етапу доля знову з'єднала нас. Не було меж радості, коли ми зустрілись у вагоні. Ми розмістились поруч на горішніх нарах.

Іван Семенович оберігав мене, як сина. Ось я зібрався патрати оселедці.

Іван Семенович, жуючи кусень хліба та запиваючи водою, скося поглядає на мене. І раптом:

— Олексію, покажи-но свої оселедці.

— Будь ласка, прошу.

Іван Семенович бере пайку, приєднує до своєї і, посміхаючись, питає:

— Бачиш?

— Бачу, а що?

— Більше не побачиш...

У цю ж мить (у мене в очах потемніло!) — його й мої оселедці полетіли за вікно. Я розгубився, не знав, що й казати. У мене тільки вирвалось:

— Що ти зробив? Це ж...

— Думати треба, а не просто набивати кишку чорт зна чим,— відповів мені Іван Семенович. — Напевно, ще сьогодні ти побачиш, як у нашому вагоні дизентерія не одного скрутить і не одного доконає.

Він як у воду дивився. На другу добу наш ешелон зупинився в Омську. Тут ми стояли кілька днів. З ешелону вилучили багато дизентерійників. У нашому вагоні людей поменшало майже вдвічі.

У двадцятих числах червня в сортувальний розподільник на правому березі Єнісею нас прибуло тисяч двадцять.

Красноярський розподільник — решето, крізь яке злочинці пересіватимуть «злочинців». Навколо нашого етапу посилені суворість, брязкіт зброї, гавкіт собак та метушня собачників. Від вокзалу до розподільника гнали колони за колонами.

Напівживі, голодні, розтоптані морально, вибиті з колії життя, ледве волочучи ноги, йшли тисячі тисяч комуністів і безпартійних, комкорів і червоноармійців, академіків, агрономів, директорів заводів, робітників, селян.

Окремо гнали москвичок: дружину Косарева, сестру Ягоди, жінок відомих команди-

рів Червоної Армії. Гнали на каторжні роботи, на повільну смерть.

А десь в інших колонах, можливо поруч, можливо іншою дорогою, до інших розподільників прямували їхні малолітні діти.

Підлітків заганяли прямо в наш кагал, як це, скажімо, трапилось із синами Любченка, Чернявського, Саркісова, Вегера та багатьох інших партійних і державних діячів.

Завершивши всі формальності прийому, нас захали до величезної обори, обнесеної колючим дротом у кілька рядів та високими вежами. В середині довжелезні бараки, а в них — кількаярусні нари. Ці споруди були гірші за хліви для худоби. Зате надворі ми могли на повні груди дихати свіжим повітрям, зустрічати схід сонця та цілісінський день тішитись його життєдайним промінням.

Обору оточували чудові сибірські краєвиди: круті скелі, гори, ліс, у якому вирувало своє життя, зі своїми законами, а головне, свободою. Коли лісові птахи залітали до нашої невірницької колонії й потішали нас піснями, ставало трохи легше на серці.

Днів на п'ять про нас наче забули. Ми почувалися привільно. Ходили з барака до барака, знайомилися з в'язнями інших етапів, знаходили земляків, обмінювались інформацією.

Багатьом із нас допомогли розібратися у нашій трагедії москвичі та лєнінградці. Вони більше знали, краще орієнтувалися у подіях, відвертіше про це говорили.

Серед нас ще вистачало людей, які твердили, що їх, мовляв, заарештували та засудили помилково, але згодом розберуться, неодмінно звільнять та поновлять у всіх правах. Кожен із них вважав, що він справді чесний комуніст, а от хто інші — «тут треба подумати», може, й дійсно вороги народу.

Серед москвичів та лєнінградців таких сліпців майже не було. Вони розповідали про акції тиранії, до яких вдався міфологізований Лєнін та владні його холуї зразу ж після жовтневого перевороту 1917 року.

Звісно, нашим розумникам це не подобалось. Дрібненькі людяці, яким свого часу задурманили голови їхні посади та привілеї, здебільшого відзначаються самовпевненістю, почуттям непогрішності, виступають з висоти своєї ортодоксальності, не допускають будь-яких заперечень. Тим, хто не поділяв їхньої думки, вони приписували ворожу агітацію, самі ж продовжували фанатично

вихваляти геніальність «батька народів» та очікувати на звільнення. Але незабаром і вони, як сказав би Тарас Шевченко, «прозрівати стали потроху», усвідомлювати, що звільнити їх від несправедливості, брехні, наклепів, страждань може лише смерть.

НОВЕ ВИПРОБУВАННЯ

Як тільки стукачі донесли про наші вільнотодумні розмови, начальство зреагувало негайно.

Терміново із Мінусінської тюрми пригнали трьохтисячний етап рецидивістів — убивць, злодіїв, побутовиків-шакалів — і загнали в наш порівняно мирний табір.

Важко описати те страхіття, те горе, яке раптово звалилося на нас. Ця шакальня почала спритно нишпорити в наших бараках і пильно приглядатися, де і що у кого можна поцупити, вкрати чи видерти.

Тепер ми від бараку не відходили, призначали не одного днювального по бараку, як було раніше, а кількох, днювальні з бараку не виходили і не впускали чужинців. Та дарма! Бандюги розгулювали по зоні групами. І якщо на їхньому шляху попадався одинокий наш товариш, вони його миттю оточували, збивали з ніг, роздягали, били і ледве живого покидали.

Таке свавілля могло творитись тільки з благословення начальства. Комендатуру неначе корова язиком злизала. Шакальні — роздолля, а ми, немов зайці, оточені зграєю собак.

До бараку вривалась ватага озброєних бандитів (майже у кожного — ніж, фінка!) і безчинствувала, як хотіла. (Згадалося, як у Житомирській тюрмі у мене забрали пряжечку, з якої я зробив бритву, і покарали за неї карцером. А тут бандюгам фінками дозволяють орудувати!) Здоровила займали «стратегічні пункти», погрожували нам ножами, а тим часом підлітки з їхньої шайки нахабно загарбували наші речі.

Декому може видатись дивним, що ми, багатотисячна маса свідомого народу, не могли протидіяти цим негідникам. Але ж, поперше, ми ще не встигли отямитись від фіктивних судових процесів, від тортур, яких зазнали в тюрмах та на етапах. По-друге, досі ми майже не стикалися з кримінальниками і тому не знали, як слід поводитись у цьому болоті. По-третє, ми не були згуртовані, ми ще боялись один одного. По-четверте і, мабуть, головне: переважна біль-

шість із нас саме тоді посліпла. Наша куряча сліпота сприяла шакальні в її грабунках.

Парадоксально, але факт: карні злочинці почували себе і в тюрмах, і в таборах, як риба у воді. І не випадково вони з погордою заявляли: «Тюрма — наш рідний дім». І дійсно: для них існують пільги, амнесії. Не встигне той чи інший рецидивіст попити людської крові в таборах, як його відпускають на волю чи по амнесії, а то й без будь-якої амнесії — для наступних грабунків, убивств...

КРАЙ СВІТУ

При всіх прикрощах красноярський розподільник був для нас майже курортом. Понад місяць годували баландою з риб'ячим жиром та відпоювали хвойним настоєм. Сонце, свіже повітря, поліпшена годівля — все це підкріпило фізично. Дехто вважав таке піклування ознакою того, що будуть переглядати наші справи.

Насправді нас просто готували для передачі на важкі роботи. З'явилися перші «покупці» з Норильська, почали прийом та вибракуння прибулих із стаціонарних тюрем Орла, Єльця, Володимира з тавром ворога народу, засуджених на різні строки покарання Військовою колегією Верховного суду СРСР за статтями 58-8, 58-9, 58-11 (контрреволюційно-троцькістсько-бухарінські блоки).

З появою норильської «делегації», всі надії на перегляд наших термінів швидко розвіялись.

У Красноярсському порту перебувала ціла ескадра барж для переправи по Єнісею тисяч невільників на освоєння тундри, на будівництво біля річки Норилки промислового комбінату. Вдень і вночі гнали до Красноярсського порту тисячі засуджених.

Нами завантажили чорне чудовисько-баржу, тюрму на плаву. Вона, як виявилось, була страшнішою від усіх попередніх казематів. Скупчені, як оселедці в діжці, ми задихалися в трюмі. Протягом двох тижнів ми, лежачи валетом на боку, пригортали смердючі ноги людей із сусіднього валетного ряду, щоб хоч трішечки поспати на вологій брудній підлозі. Баланди не давали, був сухий пайок: хліб і цукор.

Незабаром з'явилися дизентерійники. З кожним днем їх катастрофічно більшало. За тиждень мандрівки дизентерійниками стала чи не половина. Ми кричали в люк, просили порятунку, але дарма: «верхи» тільки

посміювались. Загибель дивилася у вічі. Що робити? Ми самоорганізувались. Санітарна комісія розподілила трюм на дві частини, хворих постягували ближче до люка, а «здорові» стиснулись на начебто бездизентерійній площі.

Після двотижневого рейду баржа причалила в порту Дудінка. Почулась команда:

— Виходити по одному!

Далеко не всі в'язні спромоглися вибратись через люк самотужки. У більшості тих, що вважались здоровими, ноги були наче паралізовані. Тоді з'явилися побутовики з ношами. Віртуозно матюкаючись, вони почали виносити на берег ще не зовсім дохлих «ворогів народу».

До Норильська, куди нас гнала лиха доля, залишалося, здається, сто кілометрів. Незабаром по виході з баржі-тюрми в Дудінці ми відчули, що тут нам швидко жаба цицьки дасть.

Ходила чутка, ніби за якихось п'ять років до нашої появи у цій глушині було здійснено науковий експеримент. Сюди завезли партію коней і свиней, щоб встановити, чи можуть в районі вічної мерзлоти жити і розмножуватися свійські тварини. Виявилось, можуть! А коли тварини здатні в цих важких умовах жити, то й людина виживе. Так, очевидно, вирішили «кремлівські дослідники», що не могли собі й уявити ліпшого закутка для політичних в'язнів.

Володарі врахували також відкриття геологів, підтверджене Академією наук СРСР: уздовж річки Норилки знаходяться багаті поклади кольорових металів та вугілля. А кому ж їх добувати, як не політичним в'язням? Мовляв, нічого даремно державний хліб переводити в тюрмах. Нехай потрудяться на свіжому повітрі! Запроторюючи «ворогів народу» в Заполяр'я, «кремлівський горянин» убивав двох зайців. Він безпомилково розраховував на подвійну вигоду: економічну (дешевий видобуток підземних скарбів) і політичну (абсолютну ізоляцію в'язнів та прискорену їхню загибель).

У трагедії політичних в'язнів 1939 рік був кульмінаційним. Режим в таборах установився нестерпно тяжкий і жорстокий. Майже усі в'язні Орловської, Єлєцької та Соловецької тюрем загинули того року в норильських таборах.

Першим начальником нашого табору і Норильського виробничого комбінату був А. Завенягін. З його волі й за його підписом у

таборі на видноті щотижня вивішувались довжелезні списки в'язнів, розстріляних «за невиконання норм виробітку». До смертних списків передусім вносили тих, на кого надходили доноси. А донощиками табір кишів.

Згодом Завенягіна заступив Паюков — відчайдушний садист, злочинець і розпусник. Вирядивши рідного сина в армію, Паюков злигався з невісткою (дружиною свого сина, у якої уже була дитина — онук Паюкова). Про цей «роман» Паюкова одні торочили, що невістка така ж розпусниця, як і її свекор (мовляв, який їхав, таку здибав), а інші, виходячи з оцінки характеру начальника, твердили, що він просто її згвалтував, залякав і примусив стати своєю наложницею.

Третім нашим начальником був Зверєв. Цей поставою своєю нагадував гомерівського циклопа Поліфема, а жорстокістю перевершував і його, і своїх попередників. Каторжна праця, голодні пайки, надмірно суворий режим, жорстоке начальство, нестерпні кліматичні умови — усе це невпинно крутило табірну смертельну карусель.

Формувались виробничі бригади. Мене записали в одну із них двадцятим. Бригадиром призначили колишнього секретаря райкому партії з Уралу івана Петровича Матінкова.

Наступного дня нас повиганяли з дерев'яних бараків, вишикували в колону і попередили: «З колони не виходити! Крок ліворуч, крок праворуч — розстріл на місці!» Пригнали нас до крутого берега Єнісею, на хвилях якого погойдувався величезний сплав дерев'яних колод. Кінця його не видно було на водному плесі могутньої ріки.

— Ось вам багри й мотузки, — наказав нарядчик, — розбивайте плоти, що на воді, витягайте на берег деревини, тягніть їх на горбок і там штабелюйте. Заробляйте на пайку хліба та баланду!

Не так уже й просто було цибнути на вертку деревину, зашморгнути її мотузкою, вискочити на берег, висмикнути заарканений стовбур, потім усією бригадою тягти на берег або викочувати на пагорб, а там штабелювати. Не вистачало нам для цього ані спритності, ані сили. А тим, хто на волі займався виключно розумовою працею (таких тут було багато), чи не легше було б стати академіком, аніж з важкою колодою упоратися. Однак існує сила, яка змушує людину до найтяжчої, а то й надсильної, здавалося б, праці. Така сила — голод.

Колись у школі ми читали дітям із некра-
совської «Железної дороги»:

*В мире есть царь,
Этот царь беспощаден,
Голод названье ему...*

А тепер сіра, однопика каторжна маса на-
роду щодня з ранку до ночі усвідомлювала
силу цього нещадного владаря. Поруч з
постійним бажанням хоча б крихту хліба ки-
нути до рота, щоб трішечки затамувати не-
стерпні муки голоду, згасали думки про сво-
боду, про дострокове звільнення. Все зать-
марювалось єдиною потребою — їсти.

І вимотувались нещасні каторжани зара-
ди глевкого табірною окрайця та мисочки
смердючої баланди.

Тисячі кубометрів будівельного матеріалу
заготували ми для будівництва Норильсько-
го металургійного комбінату. З двадцяти в'я-
знів нашого набору за три місяці загинуло
восьмеро.

Після завершення робіт на сплаві, части-
ну бригад перекинули у Норильськ, а решту
розкидали по тундрі на будівництво дороги
Дудінка-Норильськ.

ПОПОВНЕННЯ

Інколи нашу бригаду гнали у Дудінський
порт розвантажувати пароплави. Теж робо-
та не з легких. Ніякої механізації для роз-
вантаження не було. П'ятдесятикілограмові
тюки та ящики доводилось таскати на кістля-
вих спинах. Дехто не витримував, падав, ка-
лічився.

Скінчилося літо. Настала сувора завірюш-
на зима 1939-1940 років. Постійні сніговії по-
збавили змоги прокласти 120-кілометрову
дорогу від Норильська до Дудінки. А в'язнів
на її будівництво усе гнали і гнали. Тулилися
вони там в наметах. Бараків не було. Мерз-
ли, замерзали, гинули.

У 1940 році наша бригада працювала в
Норильську на будівництві металургійного
заводу. Інженери не знали, як зводити бу-
дівлі на вічномерзлій землі. Корпус новозбу-
дованого заводу дав тріщини. Адміністрація
занепокоїлась. Виникла потреба у науково-
му дослідженні. Та науковий світ було спу-
стошено. Академія наук розгромлена єжов-
щиною. І все ж скликали консилиум з недо-
битих академіків, і ті заявили: фундамент бу-
дівлі повинен спиратися на твердий ґрунт,
що знаходиться під мерзлотою.

Почалось будівництво металургійного за-
воду тепер уже за всіма правилами науки,
за порадами вчених. Але ж як пробитися до

твердого ґрунту, що лежить під мерзлотою
на глибині 18-20 метрів, коли вся механізація
зводиться лише до кайла та лопати? Зате є
дармова рабська робоча сила. На її кістках і
виростали різні новобудови. В'язні гинули,
як мухи восени, але загальна їх кількість усе
збільшувалась і збільшувалась завдяки ре-
тельній роботі пильних органів сталінської
безпеки.

Незабаром після приєднання до Радянсь-
кого Союзу Естонії, Латвії та Литви, офіцерів,
що служили в арміях цих країн, запросили
прибути до Москви «на перепідготовку», їх го-
стинно зустріли на вокзалі, подали авто-
машини і розвезли по московських тюрмах,
звідки етапували до Норильська. І тут їх зу-
стріли гідно: розмістили в табірних бараках,
почастували глевтяком та баландою і одра-
зу ж почали формувати трудові бригади. Та
жоден із них до роботи не приступив. Вони
стійко трималися до повної знемоги. Зреш-
тою голод і психологічні тортури зломали й
їх.

Наприкінці того ж 1940 року, сюди доста-
вили й наших офіцерів та солдатів, які по-
трапили у полон до фінів під час радянсько-
фінської війни 1939-1940 рр. Фінські власті
великодушно відпустили їх. Москва
відправила за ними пароплав «Родина». Ко-
лишні полонені мріяли про щасливі зу-
стрічі з рідними та близькими на батьківщині.
Але пароплав з тими мрійниками причалив
аж у порту Дудінка. Тут конвоїри позаганяли
їх у смердючі бараки, заборонили спілкува-
тися з нами, політичними в'язнями 1937-
1938 років, і прирекли на важку працю. На
відміну від прибалтів наші колишні вояки не
протестували...

Олексій Миколайович Трачук.

*О. М. Трачук (1905-1999) у 1937 р. був ди-
ректором Вінницької зразкової школи №1
ім. М. Коцюбинського, зазнав безпідстав-
ного арешту за облудними звинувачення-
ми, витримав страшні тортури в катів-
нях НКВС, 10 років поневірявся по сталін-
ських тюрмах і таборах, 1949 р. заареш-
тований вдруге, відбув ще 6 років сибірсь-
кого заслання. Його спогади — правдиві
свідчення про епоху, жертвою і свідком якої
йому судилося бути.*

Професор Б. Буяльський.

Вінниця, 1999 р.

КАЗАХСТАН - КІНГІРІ

Казахстан, Кінгірі. Тут колись був советський табір суворого режиму, де загинули сотні тисяч українських політв'язнів, особливо жінок. Тут стоїть пам'ятник, який поставили українці з Америки.

Українці Америки в Кінгірі, де колись сиділи виключно засуджені "політичні" жінки, створили таємний комітет для підготовки страйку. Коли охоронець на очах у всіх застрелив в'язня, наступного дня табір не вийшов на роботу. Згодом в'язням вдалося захопити кухню й склад. Аби приборкати норавливих, до Кінгіру на розправу з "політичними" привезли 7 вагонів кримінальних зеків. З кийками, металевими трубами, дрючками. Але "політичні" дали їм таку відсіч, що ті втікли, визнавши, що "цих бандерівок не приструнить і сам диявол"

На сороковий день повстання в Кінгірі сюди кинули танки. На світанні, коли почався наступ, жіночий табір, узявшись за руки, вийшов їм назустріч, сподіваючись зупинити людожерів. Але танки не зупинилися. 900 трупів, "танкове м'ясо", яке за мить до злочину було жіночими тілами, сталінські танкісти вчавили в казахстанський степ.

Цвинтарі завжди були улюбленим місцем радянських танкістів. На Спаському, наприклад, у 80-90-ті роки на кістках 800 тисяч в'язнів розміщувалася танкова частина.

Єдина в Казахстані україномовна газета "Українські новини" про це писала: «У військовій частині збереглися бетоновані підземні каземати, в стіни яких вмонтовано металеві ланцюги, якими кати приковували в'язнів... Частина цвинтаря (приблизно 4-5

гектарів) нагадувала стерню. Замість хрестів стирчать дощечки від продуктових ящиків, на яких випалено номери. А між ними людські кістки й черепи. Таке жахливе видовище, ніби тут не людей поховано, а худобу. Ніби й не цвинтар зовсім, а скотомогильник, розритий звірами».

Газета зверталася до посольства України в Казахстані з проханням хоч якось вшанувати пам'ять замордованих патріотів, на що отримала відповідь консула А. Каліберди, що "про цей цвинтар ми нічого не знаємо, в архівах Казахстану про нього немає жодних даних". Одне слово, немає "бумаги" - немає й проблеми.

Між тим, литовці та японці, довідавшись про цвинтар, звернулися до казахстанських властей з проханням дозволити їм перевезти на батьківщину тлінні останки нещасних дочок і синів. Коли таку саму місію візьмуть на себе американські українці, сюди зачастять з України міністри, вчені, письменники. Й хтозна, чи більше через муки сумління, чи задля політичних дивідендів.

Справжню історію України важко читати без брому. Ще важче бачити її в Казахстані. Тому що тут наша історія - це суцільні цвинтарі, де знайшли останній притулок в чужому степу тисячі й тисячі наших земляків. Скільки - знає лише Господь.

Катерина Кіндрась.

«ПІД ГУСЕНИЦЯМИ ТАНКІВ ТРИЩАЛИ КОСТІ ТИХ, КОТРІ НЕ ВСТИГЛИ ВІДСКОЧИТИ ВБІК...»

*Життєвий шлях учасниці повстання у Кінгірі, Ганни Геник-Скільської,
яка живе у Середньому Березові*

Після війни, в 1946 році, я, як і інші учні з нашого села, вступила в Коломийську середню школу №2, у восьму класу. Вважалося престижніше навчатися в ній, ніж в педагогічному чи медичному училищі. Це тому, що всі викладачі були з гімназії (приміщення гімназії зруйнували і більше не відкривали). Правда, створили середню школу і в Яблуніві, але всі вчителі тут були прислані зі Східної України, і мій батько не захотів, щоб вони, «совітки», як на них казали, мене вчили.

В той час по наших селах проводилися облоги НКВД, обшуки, арешти, активно діяла УПА, часто велися бої з облавниками.

Особливою жорстокістю відрізнялися большевицькі «чорна рубаха» та «червона мітла». Одних людей убивали, інших мордували, посилали на каторгу.

У нашій класі вирізнялося декілька дівчат, які багато читали, старались зрозуміти історичні події, що відбувалися в наших краях. Особливо нас цікавили заборонені в той час книжки, історичні романи «Чорна рада», «Холодний яр», інші книги. Зі мною на квартирі проживала дівчина з Косова Анна Лепкалюк, дочка Миколи. Вона стала першою жертвою НКВД з нашої класи. В січні 1947 року її, шістнадцятирічну, арештовують, кидають в холодну в'язницю, де вона обморозила ноги. Від неї добиваються, щоб вона розповіла, де її сестра Ірина, а також батьки. Сестра була в підпіллі, батьки ховалися по лісах від Сибіру. Нічого не довідавшись, її, як кажуть, голу, босу кидають у вагон поїзда і разом з такими ж нещасними вивозять у Сибір.

Я була страшно вражена, побачивши цілі валки людей, що їх вели і везли фірами, неможливо було слухати голосіння жінок, плачу дітей, криків конвоїрів, гавкоту собак. Вагони вже переповнені, а людей ще пхають і пхають. Та розпука, ті плачі, те прощання з рідною стороною так вразили, що кожна з нас поставила перед собою запитання: за що така кара нашому народові, який злочин скоїли ті 16-річні, в чім вина тих сивих батьків і матерів і тих неповнолітніх дітей, що їх насильно відривають від рідних домівок, щоб запроторити в сибірські сніги?

Ми знали, що ОУН-УПА бореться за волю України. До рук нам потрапило їхнє звернення спеціально до молоді, віддруковане в підпіллі на Снятинщині. Закликалось до згуртування, до створення молодіжних організацій. Одна з нас мала зв'язки з підпіллям, зокрема з провідниками «Вієм» і «Милим», що діяли в Снятинському районі. Провідники давали нам вказівки, допомагали літературою, порадами. Ми, сім дівчат-однокласниць, стали членами молодіжної ОУН. Дали клятву, дістали псевдоніми, гаслом взяли собі: «Воля або смерть». Збори проводили по квартирах під приводом дня народження, влітку — у студентському парку. Ми повинні були вести агітаційно-роз'яснювальну роботу серед учнів і населення про справжню суть большевизму, виготовляти й розповсюджувати листівки із закликами та відозвами, вивчати історію України на противагу історії СРСР, яку нас змушували вчити в школі. Ми старалися, щоб і наші однокласниці зрозуміли, що комуністична влада принесла нам не визволення, а свіже рабство. Фашизм змінився рабством комунізму. Одній із членів нашої організації (Ганні Урбанович) було доручено повстанцями купити у крамниці «Воєнторг» зірочки, які носили советські солдати на шапках. Продавщиця щось запідозрила й, очевидно, дала сигнал в КГБ; тут дівчину схопив кагебіст і повів на допит. Випитував, кому, для кого купувала? Вона відповіла, що просто так, для себе купила, бо їй зірочки сподобались. Не вірив слідчий, поставив до стіни і почав стріляти з пістолета довкола голови. Але й це не змінило її відповіді. Вкрай перелякану відпустили, але, здається, відтоді почали стежити, в школі почали примушувати вступати до комсомолу. Ми відмовлялись, нас замикали в кабінеті і не пускали додому, але нічого не допомогло. В класі була тільки одна комсомолка — дочка військового із Східної України. ОУН діяла. Підготовляли до вступу в неї ще шістьох дівчат, розклеювали листівки, котрі часом появлялись навіть на дверях КГБ та міліції. Постачали Провід папером, калькою, пізніше придбали й відправили друкарську машинку. Ішов уже 1949 рік, десята класу. Навчання, можна сказати, закінчувалося.

Але у березні загинули в бою наші провідники, а в квітні й травні почалися арешти (недавно, завдяки доступу до архівів, підтвердились наші здогадки про причини викриття організації. Але це окрема тема).

11 травня 1949 року арешт, обшук на нашій квартирі. Жили ми вдвох з Параскою Левицькою з Середнього Березова. Десь за тиждень до арешту приніс нам один хлопець з Березова підпільну літературу, а заодно й Декалог українського націоналіста, 44 правила поведінки, віддруковані в підпіллі. Звичайно, хлопець не знав, що ми є членами організації та читаємо таку літературу. Слідчий знаходить все, розглядає, читає, що там надруковано. Я даю знак Левицькій, що все беру на себе (бо розмовляти між собою нам відразу заборонили), щоб під час допитів не плутати.

Перечитав і питає: «Чиє?» відповідаю: «Моє». Забрали нас на вантажне авто, оточили озброєними вояками, привезли у КГБ. Відразу розвезли по кабінетах, і почався допит з першого запитання: «Де, коли, і при яких обставинах ви вступили до молодіжно-націоналістичної організації при СШ №2?». Стало зрозуміло, що їм відомо все, і навіть псевдоніми, гасло і все, все. А в думці стоїть: «Господи!, Як витримати, не видати хлопця, коли почнуть мучити та мордувати за брошури, за літературу». Тримаюсь, заперечую. В думці повторюю заповідь з Декалогу «Ані просьби, ані грозьби, ні тортури, ані смерть не приневолять тебе зрадити тайни». Як я дуже боялась, щоб через мене не був арештований хлопець, я пам'ятала слова свого батька: «Найбільша ганьба і найтяжчий гріх — це зрада». Я хотіла, щоб мене розстріляли без слідства і суду, бо не була впевнена, що витримаю муки й нічого не скажу. Витримала. Допитували день і ніч. Коли слідчий ішов відпочивати, приходив інший. Він не допитував, але пильнував, щоб я не спала. Я тоді не знала, що це така метода тортурування: не спати, не їсти, не пити. Як це важко переносити! Людина стає бовваном, в голові туман, в очах жовті кола, лиш голос слідчого десь ніби з-під землі. Оступіння, байдужість. Вже після закінчення слідства, в підвалі КГБ, ми з подругою Іриною Зарицькою склали вірша про наші переживання. Вірш не має нічого спільного з поезією, але пам'ятається й донині.

Слідство закінчилося. До останнього дня слідчий не хотів вірити в мою версію, все шукав зв'язків з підпіллям. Та склалось так, як я хотіла: хлопець лишився на волі, а мене

вже і так було за що судити. Суд виніс вирок — 25 років. Я опинилася в таборі особливого режиму — Кінгірі, що в Карагандинській області. Це було восени 1949 року.

Тут мучилося 10 тисяч в'язнів, з них три тисячі жінок. Щодня з Кінгіру ішли до каторжної праці під дулами автоматів та в оточенні собак довгі сірі колони в'язнів. Ми довбали каміння, копали котловани і траншеї для фабрики, де мала збагачуватись руда, будували греблю, житлові будинки, випалювали цеглу, розвантажували вагони, що прибували на всесоюзну комсомольсько-молодіжну будову з цементом, вугіллям, камінням, трубами, залізом, деревом, іншими вантажами. За свою каторжну працю ми одержували миску пісної баланди, місце в бараку та тюремний одяг, що складався із зношеної шапки-вушанки, куфайки, штанів та кирзових черевиків або валянок взимку. Цей одяг був у білих латках, на котрих чорною фарбою писали особистий номер в'язня. Ці номери були на голові, на плечах, на лівій руці і на правій нозі. Мій номер був СЦ-427. Ми вже не мали ні імен, ні прізвищ, нас кликали наглядачі та конвої тільки за номером. З нас знущались, цькували, принижували, називаючи «бандітами, ізменниками родіни». Не завжди могли ми змовчувати, за що не раз потрапляли до карцера.

В 1953 році помер кат Сталін, в'язні раділи, надіючись, що настане полегшення режиму, якісь позитивні зміни. Але цього не сталося. Свавільля наглядачів та конвоїрів посилювалося. Крім усього, постійно усіх мучив голод. Пайок хліба — то був великий скарб. Треба було боротися самій з собою, щоб не з'їсти його за один раз, а потім мучитися цілу добу в очікуванні нового пайка.

Мене рятувала тітка Юстина із Стопчатова, все приносила по шматочкові хліба. Сама худенька, бліда, виснажена, вже і їсти не могла і на роботу не виходила — була серед інвалідів. Завжди згадую її добрим словом. Бунтарські настрої, невдоволення, заворушення посилювалися серед в'язнів з кожним днем. Конвой застрілив одну невинну дівчину тільки за те, що хлопці крикнули колоні дівчат «Христос Воскрес!» (був Великдень).

Терпінню виснажених, принижених, голодних в'язнів настав кінець. 16 травня 1954 року почався бунт. Знедолені, нещасні в'язні не вийшли на роботу, вигнали за зону начальство і наглядачів, не впускали нікого до себе в зону, вимагали комісії з Москви. Зібралися на мітинг, на якому вирішували, що робити, як бути далі. Спочатку деякі в'язні

закликали озброюватись, хто чим може і нападати на охорону, чекістів та стукачів, втікати будь-куди. Інші радили діяти більш розважливо, переконуючи, що в степу нас всіх перестріляють, ніхто не зможе втекти. Вирішили демократичним шляхом вибрати свій уряд, який буде керувати повстанням, складе наші вимоги, та вестиме переговори з табірним начальством. Очолив повстання полковник Капітон Іванович Кузнєцов. Уряд встановив суворий порядок і дисципліну в таборі. Були утворені різні відділи:

1. Безпеки
2. Військовий
3. Пропаганди і агітації
4. Комендатури і поліції
5. Наочної агітації
6. Радіовузлу і інші.

А. Кострицький зібрав передавач з медичної апаратури та кінопроектора. Встановлений був у третьому бараці жіночої зони, в окремій кімнаті. Кострицький квапив також зібрати короткохвильовий передавач для зв'язку з закордоном. Коли виготовив його, то до пізньої ночі сидів біля нього та все повторював: «Завтра, завтра вже будемо вести передачі на далекі відстані». Та досвітком ввійшли танки. В радіовузлі працювали Слава Яримовська, Марійка Перещук, Анна Балащук і я. Працювали з 7 до 10 вечора, а чергували цілодобово. Ми передавали різні звернення, повідомлення, оголошення. Наприклад, де і коли відбудуться мітинги, збори, нарада, в якому бараці відправлятиметься Служба Божа та інше.

Я була на Міжнародній конференції, присвяченій 40-річчю повстання в Кінгірі в червні 1994 року в Москві. Тут довідалась, що збереглися деякі стенограми радіовиступів по внутрішньому табірному радіо. Наведу одну з них, яка стосувалась вартових, що стояли на сторожових вишках довкола табору: «Солдати! Не стріляйте в нас, не слухайте приказів беріївських банд. Ми не злочинці, ми такі люди, як і ви. Не брудніть свої руки кров'ю невинних мужчин і жінок, котру мають на своїх руках і офіцери. Вимагаємо припинення насильства. Не віримо в обіцянки підлих беріївських покидьків, якими є місцеві табірні начальники. Звертаємось до вас, посприйте, щоб до нас приїхала урядова комісія з Москви. Солдати! Не заходьте до нас в зону і не провокуйте інших. Комісії з МВД і прокуратури ми викладемо свої вимоги і свої умови. Ми краще умремо, але не здамося в руки підлим виродам Берії».

А вимоги повсталых були такі: восьмигодин-

ний робочий день, зняття номерів з одягу, дозвіл на листування і побачення з рідними, поліпшити харчування, покарати вбивців невинних в'язнів, зняти ґрати з вікон і замків, з дверей, зниження термінів ув'язнення малолітніх та інвалідів й інших. Якісь комісії приїздили, велися переговори, але згоди не досягли, ми продовжували страйкувати. В механічній майстерні, що була на території господарського двору під керівництвом Кострицького, кувалася зброя. Метал був з віконних ґрат.

Історик з Італії Марта Кравері виявила в Державному архіві Російської Федерації, в розсекреченому фонді Ґулаґу, справу №228, де зібрані виключно документи про кінгірське повстання. З цього документу видно, що вогнепальної та холодної зброї було виготовлено велику кількість — 4855 одиниць. Це були саморобні пістолети, ґранати, піки, списи, шаблі, ножі, сокири.

Лише задяки мужності і стійкості на допитах членів нашого уряду Келлера і Клопмуса (вони брали всю вину на себе) багато активістів повстання unikнули кари, а ті, що їх арештували, не були страчені. Це Кострицький, Михайлович, Задорожний та інші. Не були арештовані завдяки суворій конспірації і члени підпільного націоналістичного центру (українського), що діяв в чоловічій зоні ще до повстання. Вони брали активну участь у повстанні, але офіційно не входили до його керівництва. Керували ті, що діяли відкрито. Навіть чисельні стукачі, що діяли в таборі, не знали їхніх прізвищ.

Українські націоналісти їх оберігали, знаючи, що розплати за бунт таки не минути. В центрі, мабуть, був Михайло Сорока та, можливо, Юрко Фурман. Михайла Сороку — в'язня польських, німецьких і московських таборів, дуже любили і шанували в'язні, дослухалися до його порад. За організацію в Комі АССР підпільної організації «Заполярні соколи України» в 1953 році його, Петращука та Кубійовича було засуджено до розстрілу. Але помер Сталін, і розстріл замінили 25-ма роками суворого режиму. Так він опинився в Кінгірі. Йому належить текст гімну повсталых «У гарячих степах Казахстану сколихнулися спецтабори...»

Того досвітку 26 червня 1954 року не забути нікому, хто його пережив. З гучномовців, що були встановлені по сторожових вишках, довкола табору пролунала команда «Увага, наступаємо на ворогів народу!» В проломи муру, що оточував табір, посунули танки, за ними автоматники. Над табором пролетіли

літаки-винищувачі. Першими впали хлопці, котрі стояли на сторожі на барикадах.

Розбуджені в'язні вибігли з бараків. Танки ішли на людей, група жінок відчайдушно стояла на шляху танка, вірячи, що він зупиниться, не посміє йти на беззбройних людей. Але даремно. Під гусеницями танків тріщали кості тих, котрі не встигли відскочити вбік. Люди шукали рятунку в бараках, але солдати вкидали у вікна ґранати, дим роз'їдав очі, люди змушені знову вискакувати назовні, де снували танки, шукаючи все нових жертв. Броня танків була забризкана кров'ю, а за гусеницями тяглися вичавлені людські нутрощі.

На початку штурму, я ще хотіла забігти в радіовузол, бо мала чергування з 6-ї години. Назустріч мені прямував танк, поряд — пожежне авто. Я повернулася, побігла до свого бараку. В плечі вдарив сильний струмінь води, я впала, залита водою, танк наближався, але десь поблизу був хлопець-земляк з Акрешори, Василь Брустурняк. Він відтягнув мене, лише завдяки йому я не потрапила під гусениці. Танк проїхав повз мене, але на землі я побачила свою подругу — Параску Антонюк з Волині, з якою п'ять років була в одній бригаді. Вона вже була мертва, гусениці пройшли через груди і живіт. Литовці Ангюте відрізало ноги, і вона в страшних муках кричала: «Добийте, добийте мене!», киянці Анні Прісман теж перебило ноги і попереки, вона благала допомоги. Все це діялося дуже швидко.

Табір наповнився їдким димом, криками, зойками, горіли бараки. Найдовше трималися в чоловічій зоні.

Хлопці чинили шалений опір, кидали саморобні ґранати, стріляли із саморобних пістолетів, боролися тією зброєю, яку виготовили самі. Там було найбільше жертв, але скільки, ніхто не знає. Раптом танки зупинилися, стрілянина вщухла, табір заповнили військові. Нас, живих, з руками «за голову», під дулами автоматів, виводили за зону, в степ. Оточили щільним кільцем конвою і собак.

Так сиділи ми під пекучим сонцем без води і їжі весь день. За цей час солдати наводили порядок в таборі, змивали кров, ліквідовували сліди злочину, збирали трупи, вантажили на авта і повз нас везли в степ закопувати. Я бачила, як стікала кров крізь щілини авт. Пам'ятаю, там, в степу, після всього пережитого, я хотіла померти. Це було вдруге в моїм житті. Перший раз це було після слідства, допитів у КГБ, а другий раз в степу — після цієї кривавої розправи над нами. Одна думка в

голові: «Не хочу жити, не хочу жити».

За цей час, що ми сиділи в степу, начальство нас сортувало. Членів нашого уряду арештували відразу, відправили до в'язниці. Інших, найбільш активних, котрі працювали у відділах (а вони це знали завдяки виказувачам, яких не бракувало) відібрали і відправили в табори «Дальстрой» та «Озерлаг». Я потрапила в «Озерлаг» (біля Тайшету). Це був табір з фактично тюремним режимом, де в'язні обробляли слюду. Одним з наслідків повстання було те, що після цього було скасовано в цілому Союзі спецтабори, яким був і Кінґір, та почався перегляд справ. Спочатку переглядали справи інвалідів, «неповнолітніх» та тих, хто мав строки ув'язнення. Десь в листопаді чи в грудні 1955 року викликали мене на пересуд, як неповнолітню. Судді щось між собою порадилися і оголосили рішення: «відмовити».

Для чого було влаштовувати пересуд? Для того, щоб ще раз завдати болю. Адже інших після пересуду звільняли.

Думаю, це було покарання за Кінґір. Однак, вже навесні 1956 року почалися масові перегляди справ, мене викликали знову й зменшили термін ув'язнення до семи років. А я якраз сім років і відбула. Отже — воля, радість. Здавалося, всі муки позаду, я на волі, всі дороги відкриті. Ще була надія, що буду вчитись, або бодай влаштуюсь на якусь роботу в Коломиї. Та де там. Звільняючи, не видали паспорта, як іншим звільненим, а тільки довідку. А довідку покажеш, і всілякі розмови про освіту, чи роботу припинялися. Вийшла заміж, змінилося прізвище, з труднощами одержала паспорт та приписалася в Коломиї на приватній квартирі. Трохи підросли діти, я теж влаштувалася на роботу, на швейну фабрику. Жила вже не в тюрмі, а на волі, та весь час відчувала «недремне око», відчувала, що стежили штатні і нештатні донощики. Тепер ми обоє з чоловіком пенсіонери, вернулися з Коломиї до батьківської хати. Незважаючи на все, що випало на мою долю, на знищене здоров'я, вважаю себе щасливою, бо дочекалася вільної України. Не боюся ґулагів, донощиків, пробуджуюсь під звуки гімну «Ще не вмерла Україна». Любуюся прапором, тризубом. Хіба цього мало? Адже скільки народу не дочекалося волі. Звичайно, я хочу кращого, заможнішого життя. Та вже не для себе, а для дітей та онуків.

Ганна Генік-Скільська.
(«Гомін України»).

ТРАГЕДІЯ ПРАВОСЛАВНИХ ЦЕРКОВ НА ХОЛМЦІНІ І ПІДЛЯШШІ

Ганебний вчинок католицької Польщі, яка в організований спосіб знищила в 1938 році понад 150 православних церков на многострадальних Холмщині і Підляшші.

Полякам сіллю в очах було існування православних церков на тих теренах, бо це нагадувало, що місцеве населення — це не поляки, а українці. А тих церков було немало, бо в 1918-1920 роках їх нараховувалось 370. Тому польська влада одразу ж захопила 320 храмів і обернула в римо-католицькі костели, а частину з них зруйнувала або замкнула, і для вжитку 230 000 православних українців зосталось 54 храми. Таким чином, на одну святиню припадало по 4260 душ.

Розпочалися спроби повернути православних на унію і «чистий» римо-католицизм, але українське населення не хотіло і чути про зраду своєї предвічної православної віри. Тому було вирішено ті церкви, чинні і замкнені, знищити під виглядом т. зв. «ревіндикації», тобто повернення православних храмів і всього церковного майна, які на протязі певного часу були уніятськими, під владу римо-католицької церкви. Поляки здавна готувались до цієї справи. В 1938 році був створений «координаційний комітет» на чолі з ген. І. Моравинським, який забезпечував виконання планів на місцях при допомозі ґарнізонів. Польське духовенство брало не менш діяльну участь від жовнірів у цій організації, існування якої трималось в таємниці.

Польська преса почала вимагати, щоб в церквах уживалась польська мова, щоб на тій же мові вчилося катехізму, а православних дітей водити до католицьких костелів на богослуження, щоб впровадити новий календар для святкування українських свят, а церкви нищити... Скликувано віча, на яких за діяльною участю ксьондзів ухвалювали потребу нищення православних церков... Коли польська влада видала наказ проповідувати в православних церквах по-польсь-

ки, священники перестали цілком говорити проповіді. Священників переслідовано й засуджовано на цілі місяці арешту та на грошові кари за відправлювання служб божих.

Треба відмітити, що в липні 1938 року проти конвенції між Польщею і Ватиканом запротестували українські послы: український православний священник о. Мартин Волков (з Сарн), посол Степан Скрипник, посол Степан Баран (греко-католик). Ті виступи були такі гострі, що шовіністичні послы-поляки зажадали видачі державному судові послів С. Скрипника і о. М. Волкова. Цей останній був позбавлений парафії в Сарнах і мусив переховуватись в покоях митрополита Діонісія.

З приводу тих сеймових виступів, «Діло», український щоденник у Львові, в числі за 9.07 1938 р. писав: «Сьогодні заманіфестували репрезентанти українського греко-католицького і православного населення з Галичини, Волині і Підляшшя в польському сеймі свою українську національну єдність та спільноту в обороні національно-церковних позицій».

В сеймовій промові посол С. Баран, вичисляючи насильства поляків, казав: «Як українець, греко-католик, що підлягає Апостольській столиці і папі, заявляю, що справа оборони православної церкви — це національна справа цілого українського народу, і тому ми, українські галицькі послы греко-католики, голосуватимемо проти (укладу договору між Польщею та Ватиканом) в обороні близької нам православної церкви та в інтересі українського народу в ім'я його історичних і технічних прав».

Подібні були виступи в польському сенаті 14 липня 1938 року сенаторів Остапа Луцького з Галичини і Маслово з Волині. Сейм і сенат не звернули уваги на протести українців, і конвенція з 20 червня 1938 року стала законом Речі Посполитої.

Спалена православна церква у Майдані Сенявському, Холмщина.

Ця конвенція стверджувала, що майно парафій, яке належало православній церкві і було деякий час майном уніятської церкви, переходить у власність Польської держави. Таким чином, Ватикан зрікся «свого права» й одержав за це відшкодування 2,5 мільйона злотих. Тут ходило про сотки будинків (церкви, парохії і сільськогосподарські будинки) і тисячі гектарів церковних земель. Правда вартість одних тільки земель була 75 мільйонів злотих. Було б незрозумілим, чому Ватикан так дешево продав «свої права», коли б не взяти на увагу того, що ті землі вже продавалися другий раз, бо перший раз царський уряд вже заплатив Ватиканові належність за згадані об'єкти.

Польський уряд досяг своєї цілі, бо набув нібито «юридичне право» розпоряджатися православними церквами і майном, бо він купив їх від Рима. Рівно ж тією конвенцією поділив свою відповідальність за ганебні вчинки з Римським престолом.

Після таких приготувань польська влада приступила в кінці червня 1938 року до масового руйнування українських православних церков на Холмщині й Підляшші. Змобілізовані до цієї акції польські поліціанти, озброєні до зубів, разом з добре платними робітниками-поляками, розпочали нищення предметів культу, святих образів і храмів. Під час цієї акції поліціанти стріляли і киями розганяли вірних, які з жахом дивились на руйнування Дому Божого. Часто на вірних пу-

Зруйнована церква в Нагорянках.

скались поліційні собаки... Коли церква була розвалена, то матеріал розподілявся серед місцевих поляків, а дзвони великодушно передавались на фабрикацію гармат... Часто церкви, призначені на знищення, були підпалені «невідомими» або переходили в користування польських католиків.

Ось кілька прикладів тієї католицької акції:

1) До села Голешова, де церква існувала вже 400 літ і пережила цілий ряд воєн, прибули 13 липня 1938 року о сьомій годині ранку пожежники і поліція з собаками. Коли люди збіглися до церкви, поліція ввійшла до церкви з собаками і в шапках і розігнала людей. Церкву розвалили, а будівельний матеріал продали місцевим полякам за 180 злотих.

2) 14 липня 1938 року розвалили поляки церкву в Межиліссі. Сподіваючись лиха, бо вже в сусідньому селі Загорові церкву були розібрали, межиліські люди зійшлися, повиносили з церкви й поховали цінніші речі. Здіймаючи дзвони, востанне вдарили тричі на прощання в великий дзвін. Зібрані люди ридали і цілу ніч не відходили від церкви. Цілу ніч, чу-

ючи лихо, вили в селі собаки. Ранком, о сьомій годині, на вісьмох вантажних автах приїхали поліція і робітники. Поліція гумовими палками почала розганяти людей. Робітники почали здирати дах, ламати й викидати з церкви образи й іконостас. Опівдні звалили велику церковну баню, а потім почали розтягати їх.

3) Одною з найстарших церков на Холмщині була церква в селі Розтоці, збудована ще в XVI столітті. Поляки замкнули її, як лише прийшли до влади, дозволивши українцям молитися в їй лише тричі на рік. Але 8 липня 1938 року поляки і цю церкву знищили.

В такий спосіб на протязі червня і липня 1938 року було знищено на Холмщині й Підляшші 112 церков, в тому числі 98 церков, що існували до Берестейської унії 1596 р., а серед них церкву в Щербешині, збудовану 1184 року, церкву в Корниці — 1578 року, катедральну церкву в Білій Підляській — 1582 року, церкву в Замості — 1589 року і т. д. Всі ці перлини старої української архітектури були дощенту знищені. Це була непоправна втрата для історії цивілізації (з інтерпелляції посла С. Барана на адресу прем'єр-

міністра Польщі від 21 липня 1938 р.).

Проти нищення церков запротестував енергійно Собор єпископів Православної автокефальної церкви у Польщі і видав 16 липня 1938 року архипастирське послання до вірних, яке тільки частинно дійшло до відома населення, бо уряд конфіскував його.

Рівно ж митрополит Греко-Католицької Церкви Андрій Шептицький видав 16 липня архипастирський лист, де в сильних словах протестує проти вандалської акції поляків, які є ворогами віри Христової. В теплих словах владика Андрій співчував нещастю православних українців.

Зміст цього послання зостався відомим найближчому оточенню митрополита, бо його сконфісковано, але чутка про нього дійшла до православних і зробила серед них велике враження.

Архиєписком Іоанн Теодорович (митрополит Української православної церк-

ви в США) в архипастирському листі також запротестував проти нищення церков, насильного навернення на католицизм, заборони вживання української мови і нелегального продажу Ватиканом для Польщі майна православної церкви, яке ніколи йому не належало.

Польська «католицька акція» страшенного переслідування православних українців і нищення православних святинь скінчилась на початку Другої світової війни разом з окупацією Польської держави. Зруйновано і спалено було до 160 церков.

Протести кількох шляхетних поляків, адвокатів і журналістів, не змінюють стану при наявності вимовної мовчанки польського католицького духовенства, яке ні словом не запротестувало проти нечуваних профанацій і зневаг Христової віри.

Отець протопр. В. Вишневський.

РОЗСТРІЛЯНИЙ КЛУБОЧИН - ЩЕ ОДНІ УКРАЇНСЬКІ ЛІДЦЕ

Летять роки за роками і в нашій пам'яті, як свідків німецької неволі, затирають факти запланованого Гітлером фізичного вищення українського народу. І ось тепер зібрався я зафіксувати й увічнити друком хоч те, що ще залишилося в пам'яті. Подобиць уже не пригадую собі, але сама згадка про ці факти потрясає чуттєво ще й тепер і нагадує той жахливий терор на Волині і ту ганебну роллю, яку виконували населені польською владою колоністи.

Село Клобочин лежало на віддалі 6 км від села Журавич на півдні, побіч шляху Олика-Колки, на Луччині. Мешканців – біля 700 осіб. Положене на околиці радзівільських лісів. Зі всіх сторін оточене столітнім лісом. Жив у тому селі один-одинокий поляк Ґаліцкі, який був за польської окупації референтом військових справ у Силенській волості. По приході московських большевиків, совєтська влада поставила його вчителем народної школи в Клобочині, а Силенську волость переіменувала на район і перенесла її осідок до Цуманя, на південну околицю волости.

У Силенській волості був величезний залісений маєток кн. Радзівілла, переважно

дубово-сосновий. Туди завжди кн. Радзівіл зі своїм почотом приїжджав на зимові лови, на звірину. По приході німців гітлерівський райхскомісар України Еріх Кох, оглянувши порадовільську спадщину, яку московські большевики не встигли ще своїм плановим герєбленням українських лісів знищити, намітив, з дозволу Гітлера, перебрати у своє власне володіння. Тому він дав цуманському крайсляндвіртові доручення поліквідувати всі українські села на терені радзівільського маєтку. В першу чергу під ту ліквідацію попали села Клобочин, моє рідне Сильно й Городище. Крайсляндвірт подав це до відома тих трьох громад і розпорядився, щоб вони добровільно переселилися за Луцьк, на колонії переселенців. Навіть повизначувано, яке село до якої колонії після німців мало переселитися. Але силою прив'язання до рідних околиць українські селяни відмовилися переселюватися. У відповідь Е. Кох післав в цуманський район карний відділ СД, щоб змусити наших селян до переселення. Свою роботу німці почали з того, що доручили комендантові цуманської допоміжної поліції, т.зв. «Шуцманшафту» Кі-

шкові, поробити списки всіх українців з родинами, яких підозрюється в прокомунізмі або в протинімецькому наставленні. Кішко, як людина низького характеру, підла й плазуюча особа, ревно виконав доручення гітлерівських кровожерників, приймав доноси від будь-кого й, не перевіряючи правдивості, робив з них списки німецькою мовою. Все передавав він комендантові карного відділу кривавого СД.

Поміж доносами попав до його рук і донос майже на всіх селян з Клобочина. Автор доносу був згаданий нами Ґаліцкі. Декого його підла рука донощика не здригнула внести на список. Кішко, як німецький плазун, передав і той список кровожерним німцям. А карний відділ СД тільки ждав на те. Формальний претекст для розстрілів українців знайшовся.

І так десь в половині 1942 р., день і місяць вилетів уже з пам'яті, приїхав вночі до Клобочина загін кривавої СД і оточив у сні Богу духа не винне українське село. На світанку гітлерівські кати позганяли всіх українців, від новородка до старенького дісуся чи бабуні, до кількох клунь. Відділили від них тих кілька родин, що не були в списку, а всіх їх посікли із скорострілів.

Опісля, зовсім не добиваючи пораниених, або не поцілених кулею при загальному реві зойків невинних жертв, позамикали клуні, обставили їх рештою кривавої банди і підпалили. І так вони без милосердя спостерігали, як ранені або непоцілені поміж трупами конали в обіймах полум'я палаючих хлівів.

Після того вернулися знову до Цуманя, постягали понад 150 осіб, цілими родинами з довколишніх сіл - з Башликова, Цуманя й інших – все по списку Кішка. Доручили їм викопати ями самим для себе і

положили їх туди, прошивши скорострілами.

Усю спадщину після розстрілу і спалення клобочинців перебрав крайсляндвірт із Думаня. Увесь живий та мертвий інвентар, навіть із забудівлями, перетяг до «штатегуту» в Цумані, який, як звичайно, був обсаджений самими польськими зайдами, бувшими слугами Радзивілла. Поляки навіть тішилися з того й голосно говорили: «Маце teraz Україне, оту вашу Україну, ми вас teraz вшесткіх викончими». Але народне прислів'я «хто на кого яму копає, той сам туди впаде» справдилось саме на них.

Дальший розвиток подій на Волині переконав польських колоністів і зайд, що те, що вони приготувляли для українців, не минуло і їх. Після Клобочина невдовзі стало ще відоме всім спалення селян живцем у церкві в Малинцях. Далі ще погром у Миловиці і в інших селах.

Недовго прийшлося пожити Ґаліцкому. Десь третьої ночі, після розстрілу клобочинців, досягла його українська рука пімсти. Прохожі знайшли його труп на дорозі біля зліквідованого Клобочина. Ґаліцкі й інші йому подібні стали прологом до трагедії усіх поляків на Волині.

Після Ґаліцкого українські повстанці невдовзі знищили цуманський «шатоґут» та досить спустили німецької крови.

Кількаразовий замах на Кішка не вдався. Він, бачучи, що його смерть немуніча, втік до Луцька. Опісля говорили, що там досягла його рука пімсти. У Луцьку він був тюремним наглядачем, на вулиці ніколи не показувався. Але коли поголоска про його смерть неправдива, то ми переконані, що ще досягне його справедлива кара.

Степан Радіон.

Список українців, знищених московсько-німецькими здичавілими людовбивцями у 1941-1950 роки в селі Сильному на Волині

Подзюбавнук Павло Андрійович
Нестерчук Семен Семенович
Ройко Василь Пилипович
Ройко Микола Павлович
Новак Макар (Шоця)

Подзюванчук Андрій Михайлович
Ройко Андрій Васильович
Ройко Микола Васильович
Ройко Яким Федорович
Бобик Катерина Андріївна

Ромашковець Петро Григорович (Северин)
Козак Сидір Мусійович
Бобик Захарко Юхимович
Ройко Іван Якимович (Юхимович) (Савула)
Радіон Сергій Микитович
Кацаман Іван Власович
Ройко Володимир Уласович
Ройко Дмитро Уласович
Ройко Михайло Володимирович
Ройко Федір Силович
Нестерчук Катерина Юрківна
Подзьобанчук Михайло Андрійович (Головатий)
Ройко Федось Петрович
Ройко Фоня Яківна
Бобик Іван Володимирович
Ткачук Микита
Ткачук (дружина Микити)
Ткачук Настя Микитівна (малолітня дочка)
Кулеша Іван
Кулеша (дружина Івана).

А ось сильненці, які загинули від фашистських куль:

Ройко Іван Макарович
Максимчук Володимир Степанович
Юлизнюк Люба Гаврилівна
Близнюк Марія Гаврилівна
Близнюк Тарас Гаврилович
Близнюк Роза Гаврилівна
Палецький Петро Петрович
Шнит Петро Омелянович

Сім'я Берків (жидів) - 6 осіб
Сім'я Мошлахів - 3 особи.

Подав Іван Шульга.

с. Сильне Ківерцівського р-ну
Волинської обл.

Федось Ройко 1944
Сергій Радіон 1942
Іван Палецький 1944
Катерина Кацаман 1942
Кузьма Шнит
Василь Шнит 1943
Оксана Шнит 1942
Микола Шнит 1943
Іван Філоюк
Терешко Шнит 1943
Іван Павлюк
Макар Цимбалюк
Олексій Олинович
Володимир Олинович
Люда Махринська
Ніна Ковальчук
Ніна Франчук
Уляна Місько
Пелагея Кузіліяк
Михайло Бабик 1943

Тетяна Переходько.

м. Луцьк.

“Зі смертю Симона Петлюри, забитого московським агентом, жидом Шварцбартом, у Парижі в травні 1926 року, не вмерла ідея визволення України, як того сподівалася Москва. Підле вбивство лише заактивізувало український світ до ще більшого розгорнення визвольної дії. У відповідь на цей злочин Москви президія СВУ постановила всіма можливими засобами, на всіх ділянках життя нації посилити визвольні дії, зокрема серед молоді, як підготовку до майбутньої збройної акції українського народу.

Першим і найголовнішим завданням було збереження шкільної й студентської молоді від денационалізації, та спрямування її на шлях боротьби за вільну Україну. В. Дурдуківський тоді писав: «Горе тому народові, якого зрадлива доля позбавила міцного історичного коріння, який не витворив національного ґрунту... Ми, культурне громадянство, і перш за все мусимо дбати про школи, мусимо повернути нашому народові його історичну спадщину, мусимо знову зв'язати його зі славним минулим, мусимо повернути, порвані за лихих часів, історичні традиції».

Бій за ці ідеї з доручення СВУ й розпочав В. Дурдуківський, як керівник Науково-Педагогічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук”.

(Юрій Семенко. Наталя Павлушкова. – Мюнхен - Львів, 1999).

СИМВОЛ НЕСКОРЕНОСТІ ДУХУ

Яворівський військовий полігон нині відомий всьому світові, адже тут щороку проводяться міжнародні навчання «Щит миру». Однак ця місцевість, де нині проходять мирні маневри, не лише здригається від вибухів снарядів, але й відлунює трагізмом покривджених людських доль. Це тут у 1940 році большевицькі «визволителі» розпочали депортацію жителів з понад сотні населених пунктів. Про кожне з них варто скласти окрему історичну довідку.

Нині ж можемо хіба констатувати окремі, офіційно підтверджені, факти.

Початок цьому нечуваному вандалізму дали таємні документи з 1939 року. Згодом була Постанова РНК №41/ІЕ від 13.02.1940 р. СРСР, яку підтвердила Постанова РНК №605/ЕЕ від 30.12.1940 р. та №0042 від 26.06.1945 р., та Постанови Ради Міністрів СРСР №5833/РЕ від 14.02.1953 р. і Ради Міністрів УРСР №1431—0080/РЕ від 12.12.1953 р. «Про відведення земель Янівській КЕЧ на території району». Кожен такий документ узаконював далекоглядні плани московсько-імперського окупаційного режиму. І нікого не турбувало те, що на території, де було вирішено будувати військовий полігон, живуть люди. У ті далекі роки комуністичної диктатури депортовано 150 тисяч мешканців, знищено 128 сіл і хуторів, 40 тисяч гектарів землі.

За цими страшними цифрами — страждання, кров і смерть наших людей. Нині вони, і мертві, і живі, звинувачують...

Євдокія Паращук, 1919 р. н., с Курники: «У 1940 році на Святий вечір оголосили, що будуть нас вивозити. Військові ходили по селу і перевіряли, чи люди готуються. Через тиждень завантажили людей у вагони і повезли в Молдавію. У вагонах — зимно, в дорозі вмирили дорослі і діти».

Микола Луців, 1912 р. н., с. Тростянець: «Військо обступило село, всіх завантажили на підводи і привезли в с. Зимна Вода...».

Тетяна Черник, 1925 р. н., с. Підлісся: «Виселяли нас з села Мала Вишенька у

1940 році. Під час війни ми повернулися. Однак, в 1947 році радянськими військами було знищено всю господарку, а ми — хто куди...».

Микола Сало, 1918 р. н., с. Монастирок: «У 1950 році мою сім'ю нагло вислано з Вишеньки в Монастирок, всі будівлі — хата, хлів, комора зруйновані радянськими військами».

Неначе стихія пронеслася над нашим краєм. Політичні буревії пошарпали тисячі українських родин. Нащадки покривджених блукають світами: хто перекотиполем, а хто у пошуках прадідівського коріння... Чи можливо тепер, через п'ять десятиліть, віднайти те, що живить національний дух кожної людини — витоки родоvodu? Можливо. Варто лише задатися метою. Хоча й не проста це справа. Адже жодних документів під час виселення нікому не давали, не виплачували й компенсації, не повертали майна.

Статистика свідчить, що енкаведистами та радянською армією у роки депортації населення з території нинішнього полігону вчинено 500 тисяч злочинів з постійним порушенням у кожному окремому випадку прав людини. Спалено 300 тисяч будинків, зірвано, зруйновано 20 тисяч пам'ятників, шкіл, 8 церков, 8 цвинтарів, 150 тисяч архівних документів депортованих громадян.

Немає вже на карті села Курники, де у 1916 р. поховано письменника і громадського діяча Павла Кирчіва, немає й батьківщини відомого українського літературознавця і письменника Володимира Радзикевича — села Вишенька Мала. Стерті з лиця землі десятки інших колись населених пунктів. Залишилася лише пам'ять.

Наче символ нескореності духу, стоїть на головній позиції обстрілу церква святого Михайла. Тут, у селі Вишенька Велика, вона була збудована в 1927 році на місці, де стояв дерев'яний храм. До речі, в урочистостях освячення новозбудованої церкви тоді брав участь сам митрополит Андрій Шептицький.

Як свідчить шематизм 1931 року видання (стор. 185), у Вишеньці Великій разом з присілком Геруси тоді нараховувалося 2803 греко-католики, 52 латинники, 30 жидів. Парохом церкви св. Михайла був о. Омелян Радзикевич.

Доля цього храму, як і тисяч тутешніх мешканців, піддана випробуванням з приходом большевицьких зайд. Вже у 1940 р. храм був зруйнований. А з 1953 р., відколи на полігоні розпочалися перші військові навчання із застосуванням авіації, артилерії і механізованих частин, в мури цієї величної споруди врзалися перші бомби і снаряди. Згодом навколо руїни на підвищеннях були збиті з дощок макети церков з великими хрестами для ведення прицільної стрільби. Чужинці навчали новобранців нищити нашу духовність, національні святині. Вони прицілювалися в нашу душу...

— На мові військової тактики це називалося — пристрілюванням, або прив'язкою до місцевості, — розповідає один з дослідників історії села львів'янин Євген Возняк. — В наступні роки, храм був орієнтиром для розмітки місцевості і ведення стрільб, бомбометань, тактичних навчань. Щоправда, із здобуттям Україною незалежності обстріл припинився.

Є. Возняк задався ідеєю віднайти дзвони, які начебто були закопані місцевими жителями у 1941 році поруч з церквою. Отож, отримавши дозвіл, у 1991 р. почали копати і наштовхнулися на рештки замордованих людей. Оскільки не було знайдено супутніх речей, без спеціалістів неможливо визначити походження остан-

ків. Ексгумації тоді не було зроблено. Тому залишилися нерозгаданими дві версії: одна — що це розстріляні фашистами жиди, інша — що це замордовані після війни енкаведистами військовополонені. Можливо, колись на це запитання буде знайдена відповідь.

До речі, неподалік, у с. Верещиця, до 1951 року був табір військовополонених. Московські сатрапи спалили дерев'яну церкву, там поховали й німецьких полонених. Тепер на цьому місці стоїть хрест.

Нещодавно з паном Євгеном Возняком, військовими та групою підприємців Львова і Яворівщини довелося побувати на святому місці, де у 1927 році ступав митрополит Андрей Шептицький. Покликала сюди чудова ідея голови асоціації фермерів Львівщини Миколи Бойка і підтримана вихідцем з цих місць — президентом АТ «ІРОКС» Ігорем Микитчаком

— відреставрувати церкву св. Михайла, яка б могла стати центром духовного виховання воїнів, що проходять вишкіл на полігоні, а також символом повернення депортованих місцевих мешканців до рідного джерела вічності.

— Поки під нашим небом стоїть в руїні цей храм, — каже пан Євген, — доти не буде ладу на нашій землі. Зруйнована, але не знищена височіє церква св. Михайла і наче волає до нашої беспорядності і слабодухості. Це — наш сором, якого не сховаєш і не зітреш з пам'яті. Тому нашим обов'язком перед прадідами є відновити храм і довести, що ми справжні спадкоємці господарів цього чудового краю.

Володимир Дацко.

*Усі народи повинні пригадати собі стару правду,
що «історія повторюється».
Вони повинні зрозуміти,
що подібні помилки і провини неминуче ведуть
до подібних наслідків, та що тільки
усвідомлення собі цієї правди
може зберегти людство
від повороту «темних віків».*

Г. Ферреро.

ДЕПОРТОВАНІ СЕЛА І ХУТОРИ

Бабина Долина	Заділи	Новинки
Баландюки	Закут	Нове Село
Баніти	Запуст	Озерня
Барсучин	Згуревщизна	Парипси
Баси	Зіньки	Папірня
Березина	Зіньчуки	Пелени
Березина Велика	Змислив	Передмістя
Березяки	З'явлення	Передмістя Велике
Бідун	Жуки	Передмістя Мале
Біла	Іваськи	Підставна
Біла Мурована	Калили	Потічки
Біла Піскова	Кізлянка	Провалля
Бірки	Клепарів	Пустельники
Блажки	Ковалі	Раби
Борухи		Ріки
Бойще	Козальське	Річки
Броньки	Корчмисько	Семаки
Вальддорф	Красний Верх	Семени
Вілька	Крем'янка	Середина
Вільна Кунинська	Крушини	Сидори
Вишенька Велика	Курники	Смалі
Вишенька Мала	Курницько	Старий Двір
Воля	Кут	Стельмахи
Вулисько	Кути	Тартак
Гарай	Кушніри	Тишики
	Лази	Тростянець
Галами	Ліси	Худики
Ганаки	Лужки	Червенець
Гарахи	Луг	Шабельня
Геруси	Луцики	Шипки
Гора	Лютова	Шкурханка
Горбовиця	Мадясня	Щирець
Грабники	Мазури	Щирчик
Греми	Марки	Юськи
Гуки	Мартини	Юпини
Гутисько	Майдан	Ясинівка
Деревенька		
	Майдани	Частково депортоване
Дебінки	Мельники	населення з Верблян,
Діли	Микачики	Немирова, Верещиці,
Долина	Мисаки	Старич.
Думаси	Михайленки	

ТРАГЕДІЯ У БИКІВНІ ПІД КИЄВОМ

Наприкінці 60-х років, такого ж спекотно-го літа, як і в 1998 році, один із упорядників цього допису під час недільної заміської прогулянки разом із колегами Інституту філософії АН УРСР натрапив у Биківнянському лісі на незвичну картину. Посеред високих струнких сосен у заростях молодих дерев і папороті, обтягнуті павутинням, стояли, похилившись, уже напівзгнилі, сяк-так збиті дерев'яні хрести, на яких були прикріплені більші й менші ікони, як на покуті сільської хати чи на сільському цвинтарі. Про те, що відбувалося тут тридцять років тому, ми, молоді тоді ще люди, нічого не знали, а пам'ять людська не забувала ці страшні події.

Минуло 20 років, горбачовська перебудова дійшла, нарешті, до Києва, і постало питання про Биківнянську трагедію. Газета "Прапор комунізму" від 27 грудня 1987 року повідомила, що створено державну комісію (третю за рахунком після першої 1944-1945 рр. та другої 1972 р.), коли стало відомо, що в Биківнянському лісі ведеться добування золота з людських черепів. Ця комісія створена з тією ж метою, що й перші дві: приховати і списати злочини комуністичного режиму за рахунок злочинів німецького фашизму. 7 травня 1988 р. українська республіканська преса повідомила, що напередодні, 6 травня, у Биківнянському лісі перший секретар Київського міськкому партії К. Масик і голова Київського міськвиконкому В. Згурський офіційно відкрили пам'ятник, на якому було викарбувано: "Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами в 1941-1945 рр." Нова (четверта!) урядова комісія, визнавши нарешті факти розстрілів до 1941 р., 1989. р. назвала вже інше число — 6783. Але чи справді це так?

Обуренню громадськості цинізмом нововладців, які твердили неправду навіть за часів перебудови, не було меж. Про це розповідається в книзі "Биківня: Злочин без каяття", що вийшла у м. Бровари Київської обл. 1996 р. Там подано статтю С. Малєєва "Їхні останки в Биківнянському могильнику" — перший розстрільний список

із ста імен та ще кілька сотень імен із Книги Пам'яті "Меморіалу Київщини", зібраних від родичів розстріляних, що прийшли до Биківні вклонитися своїм невинно убієнним батькам і дідам та залишити табличку про них на сосні.

СРСР розвалився, "залізного" Фелікса на площі Дзержинського у Москві (але не чекістів на Площі Чекістів - тепер Либідська — у Києві) з п'єдесталу скинули, "цілком таємні" архіви КДБ стали, якщо не відкритими, то принаймні напіввідкритими для того, щоб довідатися про тих невідомо звідки кимось взятих 6329 закатованих мирних радянських громадян.

Мета, яку поставили перед собою автори-упорядники цього допису, — назвати їх поіменно, дізнатися, хто вони, звідки, чи насправді були партизанами й підпільниками, скільки їх лежить у Биківні та коли були розстріляні. Відомості про це зібрані й систематизовані в розділах "Хроніка Биківнянського лісу 1936-1941 рр.", "Розстрільний список", "Внесок Київщини в Биківнянський людо-могильник 1936-1941 рр." У наступній книзі "За їхніми справами судіть тих, хто ці справи творив" подаються свідчення розстріляних і тих, кому пощастило вижити, їхніх родичів, а також свідчення катів та висновки вчених, які досліджували архівно-слідчі справи про те, чи відбудеться колись "Нюрнберг-2"

Є свідчення, що в Биківнянському лісі київські чекісти почали ховати сліди своїх злочинів уже наприкінці 20-х років, але основним місцем поховання Биківня стає з осені 1936 р., коли інші київські поховання (Лук'янівський цвинтар, Бабин Яр, Святошин, Байкове кладовище) були заповнені вщерть і чутки про них почали ходити між людьми. Навесні 1937 р. органи, випробувавши Биківнянський ліс, офіційно одержують дозвіл від Київської міськради, й будівництво цієї "спецзони для потреб НКВС", розпочате влітку 1936 р., до літа 1937 року завершилося у вигляді високого непроникного, обнесеного колючим дротом зеленого паркану (такого ж, як на околиці Вінниці, у фруктовому саду при виїзді на Літин), до якого звозили з Києва трупи страчених людей, а влітку 1941 р. - етапували

з Києва засуджених і розстрілювали вже тут.

Крім того, в процесі дослідження архівно-слідчих справ було встановлено, що розстрілювали у тодішній Київській області не лише у Києві (Биківня 1), але й у м. Умань ("Биківня-2"), м. Біла Церква ("Биківня-3"), м. Черкаси ("Биківня-4"), м. Житомир ("Биківня-5").

Скільки б не твердили нинішні спадкоємці чекістів у СБУ, що встановити місце поховання в Биківні неможливо (замість того, щоб остаточно розірвати зв'язки з минулим КДБ і розповісти людям правду про Биківню), автори-упорядники цього допису виходять із того, що розстріляні у Києві від осені 1936 р. до осені 1941 р. поховані в Биківнянському лісі. Виняток з цього твердження, напевно, є. Автори-упорядники вважають, що Биківня-2 має бути віднайдена у м. Умань тодішньої Київської (тепер Черкаська) обл. Розстрілювали людей також 1937-1938 рр. у Білій Церкві, можливо, й в інших місцях. Але це має бути в кожному конкретному випадку доведено документально. Більше того, 19-й і 20-й квартали лісу в Биківні повинні стати символічним місцем поховання уродженців Київщини, де б вони не були розстріляні більшовиками в міжвоєнні 1929-1941 роки,

та для всіх синів і доньок України, розстріляних і замучених у Гулазі СРСР за її межами. До такого висновку дійшли автори-упорядники, побачивши в Биківнянському лісі меморіальні таблички відомому українському письменнику Євгенові Плужнику (помер 1936 р.) та професорові-мовознавцю Миколі Трохименку (розстріляний 1937 р. - у Сандормосі). Це має глибокий сенс. Україна всіх своїх розстріляних і замучених за її межами синів і доньок пам'ятає й ушановує в Биківні.

Основним джерелом відомостей про зібраних у цій книзі "ворогів народу", розстріляних за зловісною ст. 54 КК УРСР (58 КК РСФСР), є архівно-слідчі справи прямо або опосередковано в оглядових довідках, відповідях на запити й т.п. з інших архівно-слідчих справ фонду припинених (реабілітованих) справ "ФП" архіву КДБ УРСР, що зберігається тепер у Центральному державному архіві громадських організацій України (ЦДАГОУ). Останнім часом спостерігається зворотний процес - повернення архіву КДБ УРСР назад до СБУ (хоча, нагадаймо, що свого часу Верховна Рада України затвердила постанову про передачу архівів КДБ до ЦДАГОУ). Якщо це повернення означає повернення (під найкращими приводами) до старої традиції з

Биківня. Тут загинули тисячі невинних людей під час большевицького терору. Пам'ятник при в'їзді в ліс до меморіалу.

Шарафдінова.

Фото Андрія

грифом “Цілко́м таємно”, то вчені-дослідники з таким рішенням тепер так просто не погодяться. Якщо ж в СБУ вирішили не відмовчуватися більше й розповісти усю правду про Биківню та про інші злочини КДБ УРСР, то відомча монополізація СБУ архівів КДБ, навіть неповно переданого до ЦДАГОУ фонду “ФП”, ще може мати якесь пояснення.

Кримінальний кодекс (КК) УРСР з його 54-ю статтею було затверджено 1927 р. Тут доречно нагадати, що стаття мала такі пункти:

54-1: зрада Батьківщини

54-2: збройне повстання

54-3: контрреволюційне сприяння іншій державі

54-4: допомога міжнародній буржуазії

54-5: пропаганда війни

54-6: шпигунство

54-7: шкідництво

54-8: тероризм

54-9: диверсії

54-10: антирадянська агітація

54-11: контрреволюційна організація

54-12: недонесення органам про злочин

54-13: служба у ворожій армії, контрреволюційна діяльність до і під час революції.

Того самого 1927-го року до 10-х роковин жовтневого перевороту з'явилася постанова призидії ЦВК СРСР від 2 листопада 1927 р. “Про амністію” Большевицька влада з пропагандистською помпою проголосила на цілий світ не притягати до карної відповідальності громадян СРСР за вчинки, скоєні ними до 1 січня 1923 р. А через 10 р., до 20-річчя “Великого Жовтня”, амністованих за ст. 54 знищили, нагадавши їм (і записавши статтю 54, наприклад, 54-2: збройне повстання 1920 р.) їхню боротьбу з большевиками. А щоб було переконливіше, проставляли в протоколах допитів невдоволення радвладою, колективізацією, голодомором, якого “вороги народу” часто на допитах по простоті душевній не приховували. На запитання слідчого-чекіста (як правило, російською мовою): “Був петлюрівцем?” - Підслідчий-селянин відповідав: “Був” - “Висловлювався проти колективізації?” - “Висловлювався” - “Підпишись” - і підслідчий, не відаючи, підписував собі... смертний вирок за ст. 54-2-10.

Підстави, на яких заарештовували, суди-

ли і розстрілювали людей, подаються в книзі дослівно. Але не завжди, бо тоді сторінки книги ряснітимуть лапками. Досить пам'ятати, що всі, подані далі “вороги народу”, реабілітовані “за відсутністю складу злочину” тією самою радянською владою. Отже, всі ті звинувачення у злочинах, за які розстрілювали невинних людей, є злочинами, але не тих кого розстрілювали, а тих, хто розстрілював — від виконавців до замовників включно, “від Москви до самих до окраїн”. Замовники з Москви спускали “план до двору” — доводили плани на репресії з конкретними вказівками, скільки слід репресувати за 1-ою категорією, тобто розстріляти, а скільки за 11-ою, тобто дати роки ув'язнення в концтаборах. Накази Сталіна-Єжова (нСЄ), постанови Єжова-Вишинського (ЄВ) з їх “альбомним” виконанням, рішення політбюро (рПБ) і ЦК ВКП(б) доводились під грифом “Цілко́м таємно” до республіканських, крайових і обласних партійних комітетів та “органів” НКВС, ті спускали рознарядку на райони, на села і “до двору” Вказувалось також, скільки “вилучити” націоналістів (укр., польськ. і т.д.), троцькістів, куркулів “та інших к.р. елементів. Виконання “планів до двору” доходило до абсурду. Наприклад, план ліквідації не існуючої к.р. організації “ПОВ” виконувався з телефонних довідників. Брали з цих довідників прізвища, що скидаються на польські, далі брали і розстрілювали власників цих прізвищ. Згадані факти не видумані. Про це засвідчив перед власним розстрілом С.Ф. Реденс (чит.: “Наше минуле”, К., 1993 р., с. 40-42.), який знав, що засвідчував, бо сам був головою ДПУ УРСР, московського ДПУ, заступником Ягоди і Єжова, нарешті, чоловіком Ганни Алілуєвої - сестри Сталінової дружини Надії.

В Україні план “ПОВ” виконувався, крім того, за рахунок петлюрівців, які були інтерновані 1920 р. у Польщі і повернулися до рідного краю, галичан і всіх інших з роками народження у Польщі. Посилання в книзі на архівно-слідчі справи з фонду “ФП” архіву КДБ УРСР, що зберігається в ЦДАГОУ по вул. Кутузова, 8 у Києві, як таке, що само собою розуміється, в книзі спеціально не зазначається. Так само, виходячи з реабілітаційного змісту фонду “ФП”, не зазначається реабілітація 50-60-х рр.

Биківня. Хрест-пам'ятник загиблим від комуністичного терору на місці їх поховання.

Фото Андрія Шарафдінова.

хрущовської відлиги. Для порівняння подано лише роки реабілітації часів брежнєвського застою (порівняно мало) й горбачовської перебудови (порівняно багато, що із здивуванням відзначають навіть прокурори, які наглядали за "органами", наприклад, Л. Абраменко).

Двозначності, що містяться в архівно-слідчих справах (у подвійних прізвищах, географічних назвах, народженнях, датах арештів, розстрілів) подано дужками (в яких наводиться друге значення).

Нарешті про 6329 чи 6783 похованих у Биківнянському лісі. За розрахунками дослідників Биківні (О. Деко, М. Лисенко, Л. Танюк) у людомогильнику Биківнянського лісу поховано від 50 до 150 тисяч розстріляних.

Працівникам Центрального Державного архіву громадських об'єднань України, які надавали для дослідження архівно-слідчі справи та їх каталоги, дослідникам Падун-

Лук'яновій Л.Н. та Дерун Л.А., які поділилися своїми, нехай невеликими, розстрільними списками Биківні, Українському Центру духовної культури, Товариствам репресованих (Київському, Всеукраїнському і "Меморіалу" ім. В.Стуса), близьким і рідним, дітям похованих у Биківні батьків, які дали до книги відомості і спогади. Всім їм висловлюємо подяку.

Що стосується деяких, з певних причин, можливих неточностей, то на їх усунення потрібний час, якого немає з огляду на можливий реванш певних сил і наступне відновлення повного замовчування биківнянського злочину. Тому помилково в чомусь названі і неназвані факти та імена, за що несе повну відповідальність автор цих рядків, будуть виправлені і названі, доповнені спогадами рідних у наступних виданнях на таку ж тематику.

Проф. М. Роженко.

6. 7. 1998 р.

БИКІВНЯ: В ЗОНІ ОСОБЛИВОГО МОВЧАННЯ

Закладення основ і подальше функціонування радянської влади в Україні пов'язано з організацією комуністичними ідеологами превентивного, перманентного політичного терору проти будь-яких ознак інакості в суспільстві. Першими, хто відчув на собі насадження большевицької державності в Україні і відкрив перелік жертв "червоного терору", були жителі Києва. Уособленням триумфальної ходи нової влади для киян став не хто інший як Михайл Муравйов, котрий, з'явившись 26 січня 1918 р. у столиці України, із завзяттям почав наводити "революційний порядок", боротися з проявами українства. Перші тижні його перебування в Києві коштували життя щонайменше 2 тисячам осіб¹.

Пора беззаконня продовжилася в період, що тривав з лютого по серпень 1919 р. За підрахунками "Особливої комісії по розслідуванню злочинів большевиків при головнокомандувачі збройними силами на півдні Росії", що розпочала свою роботу відразу після окупації міста денікінцями, кількість загиблих у "київських надзвичайках" становила 1000 чоловік².

В інтерв'ю кореспонденту газети "Киевлянин" судовий слідчий С. Міляшкевич повідомив, що окрім виконання вироків на вулиці Садовій, 5 розстріли проводились і на Катерининській, 15, а також і на Єлизаветинській³. На Єлизаветинській розстріли відбувались в автомобільному сараї. Тут знайдені куски черепів, а також плаха, на якій жертви катувалися. Там на стіні знайдені крюки, на яких, вірогідно, підвішували приречених, тому що стіна в цьому місці густо покрита кров'ю. На Катерининській розстріли відбувались на кухні, де на підлозі знайдені сліди запеченої крові⁴. Згодом київські газети повідомили про нове місце злочину - приміщення надзвичайної комісії (Катерининська, 16), розстріли в якому здійснювались в підвалі фасадного будинку та пральні, що знаходилась у флігелі. Знайшлися і свідки тих трагічних подій. Серед них санітар, що займався прибиранням трупів у місцях розстрілів. У своїх свідченнях органам дізнання він зазначав: "...розстріли відбувались на Садовій, 5; на Катерининській, 16; і на Пушкінській, 25, а інколи на подвір'ї воєнно-революційного трибуналу. Чекісти викликали обози переважно вночі з 12 год. до 2 год.

По кількості замовлюваних обозів санітари судили про те, скільки приблизно людей розстріляно" Докладно розповів свідок і про розстріл 127 чоловік на вулиці Садовій: "Нас викликали опівночі. Коли ми приїхали, нас попередили, що обозу не потрібно, але санітари потрібні будуть для прибирання трупів. Санітари звернули увагу на величезну яму, яка була вирита в лівому кутку саду. Біля входу в сарай, де проводились розстріли, я звернув увагу на гору одягу, знятого з убитих. Страшно було увійти в сарай, там була гора з людських тіл. Всі лежали головою до стіни і лицем вниз. Трупі були складені штабелями. В першому було 5 чи 6 ярусів і в міру наближення до дверей яруси зменшувались, а біля самих дверей трупи були складені в один ряд... Судячи по цим "ярусам", нещасні мученики самі вкладались біля вже розстріляного, а потім розстрілювались... <.. >"⁵

"Комісії з розслідування діяльності надзвичайок" на чолі з генерал-лейтенантом Рербергом, допомогли, як не дивно, і самі чекісти. Як повідомлялось у зведенні інформаційного відділу ЦК КП України від 1 листопада 1919 р.: "Газети писали безперервно про страхіття большевиків. Багато було спеціальних підробок добровольців, але ще більше матеріалів давали і залишені нами незариті трупи і величезна маса протоколів засідань ВЧК і листів. Все це публікується, смакується і служить предметом цькування..."⁶ Залізне правило "не залишати після себе ніяких слідів", засвоєне ВЧК в ході громадянської війни, найретельніше буде виконуватися її спадкоємцями з Державного політичного управління при НКВС у мирний час.

Незважаючи на закінчення громадянської війни і проголошення нової економічної політики, війна з власним народом не припиняється. Під політичну та ідеологічну гіль-

¹Тимченко Я. Перша українсько-большевицька війна (грудень 1917 - березень 1918). К. - Львів, 1996.-С.336.

² Киевская жизнь. - 1919. - 15(28) октября.

³ Киевлянин. - 1919. - 1 сентября.

⁴ Киевская жизнь. - 1919. - 15(28) октября.

⁵ Киевлянин. - 1919. - 7 сентября.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України). - Ф. 1, оп.20, спр. 39. - Арк. 98.

йотину потрапляють “недобиті буржуї”, діячі політичних партій, колишні офіцери, інтелігенція. Ще активніше репресивна машина запрацювала з 1929 р., з проголошенням політики “великого перелому” Тільки за період 1930-1936 рр. в Києві та області за різноманітні контрреволюційні злочини до вищої міри покарання засуджено 834 особи⁷. Знову, як і в громадянську війну, в Києві безслідно зникають люди. Родичі в кращому випадку отримують стандартні довідки про смерть близьких за станом здоров'я без зазначення місця поховання. В березні 1989 р., в ході розслідування кримінальної справи №50-0092 за фактом виявлення масових поховань громадян поблизу селища Биківня, голова КДБ при РМ УРСР М.М. Голушко визнав, що “до 1936 року, особи, засуджені до вищої міри покарання, як за контрреволюційні, так і кримінальні злочини, утримувались в Лук'янівській тюрмі і після виконання вироку, за словами непрямих очевидців, були поховані на околиці Лук'янівського цвинтаря”⁸.

Точне місце поховань жертв на цій території сьогодні встановити важко. Як правило, слідів “власної роботи” працівники НКВС не залишали. Як справедливо зазначає дослідниця Київського некрополю Л.М. Проценко, “всупереч дореволюційній реєстрації смерті, коли священик сумлінно заносив до метричних книг і причину смерті (страха через розстріл чи повішення), і місце, де зарито тлін, органи НКВС <...> не фіксували, де саме поховані їхні жертви”⁹. Більше того, адміністрацію і технічний персонал кладовища, який брав участь у нічних похованнях, згодом було теж знищено. Це сталося в травні 1938 р., відразу після того, як спецслужбами було віднайдено і успішно “введено в експлуатацію” новий могильник для “ворогів народу”. 27 квітня та 7 травня 1938 року за звинуваченням у причетності до контрреволюційної повстанської організації заарештовано весь персонал (всього 12 чол.) Лук'янівського цвинтаря. В ході нетривалого слідства було встановлено, що його завідувач П. Воробйов, співробітники П. Омельченко, А. Титаренко, П. Форостовець та ін. “проводили антирадянську агітацію проти заходів радянської влади, вихваляли фашистський лад в Німеччині”¹⁰. Чим, окрім “контрреволюційних вчинків”, цікавились органи НКВС під час допитів у лук'янівських гробокопачів, дізнаємось зі спогадів свідка

тих подій Григорія Чорного: “В одну ніч разом з Воробйовим був арештований тоді і я. Крім Воробйова і мене, були заарештовані робітники кладовища Сирацький і Кривенко. Я під вартою знаходився 7 днів, і за цей час декілька разів викликали на допит. На допитах мене запитували, яку я виконую на кладовищі роботу. Чи задавали інші запитання, не пригадую (підкреслення моє - О.Б.). Після арешту з-під варти був звільнений один я!”¹¹. Інших, рішенням Трійки управління НКВС Київської області від 3 та 10 травня 1938 року, як “небезпечних свідків”, було розстріляно.

Місцем останнього спочинку працівників Лук'янівського цвинтаря, як і багатьох тисяч невинних жертв сталінського терору, стала земельна ділянка поблизу селища Биківня, надана рішенням Київської міської ради від 20 березня 1937 р. для спецпотреб НКВС¹². Як пригадують жителі Биківні, будівництво розпочалося значно раніше, влітку 1936р. За короткий проміжок часу в районі 19 та 20 кварталів Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства було прокладено дорогу, здійснено будівництво службового приміщення, огорожено щільним зеленим парканом ділянку землі площею 4-5 га.

Відведення значної частини лісового масиву для “спецпотреб” НКВС було одним з першочергових завдань у підготовці сталінським керівництвом широкомасштабної програми нищення українського народу. Втілення сценарію неоголошеної війни проти “куркульсько-петлюрівських елементів” чекати довго не довелося. 4 липня 1937 р. нарком внутрішніх справ СРСР надіслав органам НКВС телеграму за № 11926 такого змісту:

“Всім начальникам НКВС та начальникам управлінь НКВС країв та областей.

⁷ Державний архів служби безпеки України (далі - ДА СБУ України). - Спр. 518. - Арк. 290.

⁸ Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі - ДА МВС України). - Ф. 3, оп. 1, спр. 740. - Арк. 79.

⁹ Проценко Л. М. Поховання репресованих у Києві // Злочин без кари. К., 1998. - С. 150.

¹⁰ ЦДАГО України. - Ф. 3, оп. 263, спр. 49717. Арк. 207.

¹¹ ЦДАГО України. - Ф. 3, оп. 263, спр. 49717. Арк. 187.

¹² Архів військової прокуратури Північного регіону України (далі - Архів ВП ПРУ). - Спр. 50-0092, т. 7. - Арк. 358.

З одержанням цього візьміть на облік усіх осіб у вашій області куркулів, карних злочинців, що повернулися після відбуття покарання, втікачів з таборів та заслань. Всіх врахованих куркулів поділіть на 2 категорії:

1) найбільш ворожі елементи, що підлягають арешту і розстрілу у порядку адміністративного проведення справ через трійки;

2) менше активні, але все ж ворожі елементи, що підлягають висланню в райони за вказівками НКВС СРСР.

До 8 липня 1937 р. телеграфно доповідайте щодо кількості осіб I та II категорії із зазначенням окремо куркулів і кримінальних злочинців. Про час операції і порядок її проведення вказівку дам окремо.

Єжов".¹³

Згадана операція розпочалася 1 серпня 1937 р. Проходила вона, як завжди, чітко й організовано під керівництвом новопризначеного наркома внутрішніх справ України І.М. Леплевського. Після ударів чекістів місто Київ та Київська область, куди входила територія нинішньої Черкаської, частково Житомирської і Чернігівської областей в 1937-1938 рр., не дорахувались 6500 своїх мешканців, розстріляних за так звану контрреволюційну діяльність¹⁴.

Терор, спричинений "лімітами на смерть", секретними циркулярами, наказами, телеграмами вищого політичного керівництва країни, безкарність тих, хто уособлював себе "караючим мечем революції", поставили людинобивство на конвеєр, породили витончену індустрію нищення народу.

Ось як розповідає про факти масових репресій у Києві в 1937-1938 рр. і техніку виконання смертних вироків доктор юридичних наук В. Мунтян, почуті ним із вуст колеги, колишнього прокурора М. Табачного: "Табачний мені розповідав, що десь протягом 1937-1940 рр. він у службових справах був присутнім при виконанні вироків відносно тих осіб, що були засуджені до смертної кари. Зі слів Табачного я добре пам'ятаю, що це стосувалось виконання вироків у Лук'янівській тюрмі. Все це відбувалось в кімнаті коменданта з особливих справ. <...> За його словами, людину, засуджену до розстрілу, піднімали з підвалу на якомусь ліфті в кімнату для розстрілів. Він, як прокурор, пересвідчувався, що це саме та людина, яку засудили до розстрілу. Після чого людину

повертали обличчям до стіни, ставили на коліна, нахилили голову униз і комендант стріляв у потилицю. Мертвого знову опускали вниз, а на його місце піднімався наступний засуджений. Хто ще був присутнім при розстрілі, він мені не розповідав. З його слів я зрозумів, що там був присутній якийсь допоміжний персонал, так як перед виконанням вироку деякі засуджені впадали в істерику, і їх доводилось заспокоювати з допомогою цих осіб. За словами Табачного, виконання вироків здійснювали в нічний час. В середньому за ніч розстрілювали 100-150 чоловік. Звичайно, це відбувалось не кожного дня, але вся ця процедура протягом декількох років, за словами Табачного, позначалась на його здоров'ї. Ще пам'ятаю, що він говорив про те, що трупи розстріляних вивозили за місто, за Дарницю, в ліс"¹⁵.

Картину злодіянь органів НКВС у Києві доповнюють спогади Л. Гусака: "Виконуючи обов'язки начальника відділення (технічного зв'язку ДПУ - О.Б.), мені доводилось неодноразово бачити, як з внутрішнього двору нашого комісаріату, розташованого на вул. Жовтневої Революції, рано вранці вивозили трупи людей, тоді там розташовувалась внутрішня тюрма... Сидів я тоді на 3 поверсі і з вікон бачив, що у дворі стоїть звичайна вантажна машина, в кузов якої були завантажені трупи. Зверху їх прикривали звичайним брезентом, щоб не було видно, який вантаж знаходиться у машині... Мені ще добре запам'яталось, що там у дворі, де розташовувалась внутрішня тюрма, працював двірником чоловік маленького зросту. Так ось, коли машина завантажувалась трупами і прикривалась брезентом, він зверху клав колесо..., мабуть для вантажу, сам сідав, і машина виїжджала з двору. Куди везли трупи, я не знаю. Це трималось у великому секреті. Та і у вікна дивитись не дозволялось.."¹⁶

За твердженнями чи не єдиного свідка тих сумних подій пенсіонера НКВС М. Мусоргського (працював водієм у відділі по боротьбі з контрреволюцією Київського обла-

¹³ Ковтун Г.К., Войналович В.А., Данилюк Ю.З. Масові незаконні репресії 20-х - початку 50-х років на Полтавщині // Реабілітовані історією. К. - Полтава, 1992. - С. 22.

¹⁴ ДА СБУ. - Спр. 518. - Арк. 290.

¹⁵ Архів ВП ПРУ. - Спр. 50-0092, т. 8. - Арк. 42 зв. - 43.

¹⁶ Архів ВП ПРУ. - Спр. 50-0092, т. 8. - Арк. 6-9.

сного управління НКВС), трупи “ворогів на-роду” відвозились в район селища Биківня, де, від траси вправо, у лісі, була огороже-на велика територія лісової ділянки, яка ретельно охоронялась. Коли я привозив трупи в Биківню, то там ями були викопані. Трупи скидались в ями навалом. Розстрілю-вали людей у підвалі внутрішньої тюрми (вул. Р. Люксембург. -О.Б.) і вночі грузили на машини спеціальними кліщами. Ними бра-ли за шию та ноги і закидали на кузов. Заг-рузивши повністю машину... з бортами, по-кривали брезентом, а потім вночі вивозили в Биківню... Як правило, трупи возили вночі у супроводі працівників НКВС, дві-три ма-шини. Машини, як правило, їздили з ближ-нім світлом”¹⁷.

Не припинявся рух закритих вантажівок до Биківнянського лісу й після часткової полі-тичної відлиги 1939 р. Як свідчать архівні документи Служби безпеки України, за пе-ріод з 1939 по 18 вересня 1941 року (пере-ддень окупації гітлерівцями Києва) таємне кладовище НКВС “поповнилось” ще 2563 ті-лами “буржуазних націоналістів”, “шпигунів”, “терористів”¹⁸. Влітку 1941 р. серед сосен Биківні знайшли свій останній земний при-тулок і 89 військовослужбовців, покараних на смерть за дезертирство з Червоної Армії¹⁹.

Таємниця секретного об’єкту, огорожено-го зеленим парканом, довгий час не дава-ла спокою мешканцям Биківні. “Коли Чер-вона Армія відступила, - пригадував Семен Дембовський, - жителі кинулись у це ого-роджене місце, почали там ритись у пошу-ках цінностей, але виявили там кладови-ще”²⁰. Восени 1941р. та весною 1942р. роз-копи в Биківнянському лісі вже велись за наказом німецької адміністрації і в присут-ності представників преси. Після цього, в газеті “Українське слово” від 8 жовтня 1941 р., що виходила в період окупації в Києві, з’явилася стаття “Шляхом мордувань. І в Києві лилась невинна кров”, в якій повідом-лялось, що біля селища Биківня поховані “жертви большевицького терору”. Згодом на місці поховань за вказівкою окупаційних властей було розпочато роботи по встанов-ленню пам’ятного знаку, які так і не вдалося завершити²¹.

Минав час, і зона, призабута новими гос-подарями, почала втрачати свій первісний вигляд. Зразу після звільнення міста Києва в 1943 р. зелений паркан і будинок були ро-

зібрані жителями Биківні на будівництво і ре-монт власного житла, понівеченого відсту-паючими фашистами. У подальшому на місці таємного людиномогильника з’явилися лісові насадження. Здавалося, що сама при-рода намагалася забути все те, що нагаду-вало про Биківнянську трагедію, та тільки не людська пам’ять.

Сформувати “правильну” громадську ду-мку навколо масових поховань в Биківні по-новлюваній радянській владі мали допомо-гти висновки Київської обласної комісії спи-ряння Державній комісії із встановлення і роз-слідування фактів злочинів німецько-фаши-стських загарбників. Констатація фактів з “Акту про масове винищення військовопо-лонених і радянських громадян в таборах селища Дарниця Київської області” від 12 грудня 1943 р. про те, що “в лісі і прилеглих околицях Дарниці є ще місця, де наявні такі ж ями з трупами”, повинні були стосуватись і поховань в 19 та 20 кварталах Дніпровсь-кого лісництва Дарницького лісопаркового господарства. Остаточо “переконати” гро-мадськість в тому, що за “зеленим парканом” поховані жертви фашистського режи-му мав і арешт в березні 1945 р. та подаль-ше 10-річне тюремне ув’язнення С. Дембов-ського, який, “будучи вороже настроєний до радянської влади, з приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм на вигадане кладовище НКВС, де нібито по його заяві “хоронились” розстріляні українські люди”²³.

Про існування українського некрополя під Києвом заговорили лише в період хрущов-ської відлиги, в середовищі столичного Клубу творчої молоді. Восени 1962р. у Клубі була створена комісія, яка мала на меті пе-ревірити чутки про сталінські поховання.

Зусиллями Л. Танюка, А. Горської, В. Си-моненка вдалося відшукати сліди масових захоронень 30-х років поблизу селища Би-ківня. Черговим кроком діяльності комісії було надсилання в Київську міську раду ме-морандуму з вимогою оприлюднення й об-

¹⁷ Там само. – Т. 12. – Арк. 88-89.

¹⁸ ДА СБУ України. – Спр. 518. – Арк. 290; Архів ВА ПРУ. – Спр. 50-0092, т. 7. – Арк. 336.

¹⁹ ДА МВС України. – Ф. 3, оп. 1, спр. 740. – Арк. 53.

²⁰ Архів ВП ПРУ. – Спр. 50-0092, т. 11. – Арк. 215.

²¹ Там само. – Арк. 251-252.

²² ДА МВС України. – Ф. 3, оп. 1, спр. 740. – Арк. 125.

²³ Архів ВП ПРУ. – Спр. 50-0092. – Арк. 211, 222.

лаштування могил репресованих громадян. Відповідь властей не забарилась, невдовзі Клуб творчої молоді було закрито²⁴.

Порушити довготривалу мовчанку навколо Биківнянського могильника у квітні 1971 р. партійне керівництво республіки змусили велика кількість листів, скарг місцевих жителів, "сигнали" органів КДБ про численні факти мародерства поблизу селища Биківня²⁵. 16 квітня 1971 р. територію "зеленого паркана" оглянув навіть перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Враження від побаченого він запише на сторінках власного щоденника: "Був особисто на місці - жадлива картина людської трагедії"²⁶.

Наступного дня, 17 квітня 1971 р., розпорядженням Ради Міністрів УРСР № 272-рс було створено Урядову комісію для розслідування злочинів, здійснених гітлерівцями в районі Дніпровського лісництва на чолі з міністром внутрішніх справ І. Головченком. Уже в самій назві комісії було окреслено той напрямок, в якому вона повинна діяти і, що саме обстоювати. Переконають у цьому й уривки з протоколу-стенограми засідання її від 19 квітня 1971 р.:

"Головченко І. Кримінальну справу потрібно порушувати? <...>

Приймак І. (заступник голови КДБ при РМ УРСР). А чи потрібно порушувати кримінальну справу?

Скопенко С. (заступник Прокурора УРСР). Нічого страшного, що буде кримінальна справа <...> Начальнику райвідділу потрібно взяти двох хороших комуністів, щоб вони були понятими на весь процес.

Забавський М. (начальник Дніпровського РВВС м. Києва). Може з числа лісників?

Скопенко С. Не потрібно. Вони можуть бути необ'єктивними. Вони ж знали про це, але мовчали. Узяти людей солідного віку, можна з числа пенсіонерів, бажано комуністів. <...>

Головченко І. Ми повинні за 4-5 днів цю роботу закінчити. Перед святами (Міжнародний день солідарності трудящих - О.Б.) ми не можемо породжувати розмови. За 5 днів ми повинні там і могилку зробити"²⁷.

Як і прогнозувалось міністром, 22 квітня 1971 р., рівно через 5 днів, Урядова комісія закінчила свою роботу. Стислі терміни, передбачені на перепоховання останків, так і не дозволили порушити кримінальну справу, опитати якомога більше свідків. Наближення першотравневих свят "позначилось"

і на роботі судово-медичних експертів. Ними встановлювалась лише кількість похованих, вид ушкоджень і приблизний час поховань. Інші питання експертами просто не вивчались. Адже ряд знайдених предметів, що мали індивідуальну ознаку (кпіше з прізвищем "Івановський М.Г", гребінець з надписом "Прокопович") могли істотно вплинути на з'ясування обставин масових поховань. По свідомо хибному шляху була направлена пошукова діяльність оперативно-слідчої групи Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області. Членами Урядової комісії настійно рекомендувалось представникам спецслужб зосередитись на вивченні архівних матеріалів, пов'язаних із злочинною діяльністю німецько-фашистських окупантів в столиці України за 1941-1943 рр., а також на локалізації неправильних чуток, що поширюються серед населення Дніпровського та Дарницького районів міста Києва²⁸.

Результати діяльності Урядової комісії були оприлюднені в повідомленні РАТАУ, яке опублікували всі провідні газети України. В ньому зокрема йшлося: "В квітні 1971 року в Дарницькому лісному масиві було знайдено ще одне місце розправи фашистських загарбників над радянськими людьми. Спеціальною Урядовою комісією встановлено, що тут окупанти по звирячому знищили декілька тисяч радянських громадян - військовополонених, жінок, стариків, інвалідів. Знайдені останки загиблих поховано в братській могилі недалеко від місця "кривавої розправи над радянськими людьми"²⁹.

Незважаючи на виявлення 207 ям-могил і перепоховання 3805 останків, ліквідувати рух "золотошукачів" на території "зеленого паркана" не вдалося. З середини 70-х і впродовж 80-х років в районі 19 та 20 кварталів Дніпровського лісництва знов з'являються мародери.

Лише демократизація суспільного життя, розширення гласності середини 80-х років, вселяли віру київської інтелігенції в об'єк-

²⁴ Баран В. Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів, 1996. - С. 240-241.

²⁵ ДА СБУ. - Спр. 518. - Арк. 163-164.

²⁶ Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995. - С. 478.

²⁷ ДА МВС України. - Ф. 3, оп. 1, спр. 408. - Арк. 1-8.

²⁸ ДАСБУ-Спр.518.-Арк. 139-139зв.

²⁹ Правда Украины. - 1971. - 24 апреля.

тивному розкритті таємниці Биківнянського могильника. Наприкінці 1987р. Київська організація Спілки письменників направила до міськкому партії України листа з проханням впорядкувати місце поховань в Дарницькому лісі і встановити пам'ятник з написом: "Жертвам сталінського терору від українського народу" "Впорядкування «ям», - йшлося в листі, - повинно стати прикладом дійсної перебудови нашого суспільства в дусі тих рішень, що проголосила КПРС... Партія повинна на ділі довести, що «Ніхто не забутий і ніщо не забуто»"³⁰. Про "термінове упорядкування місць поховань силами внутрішніх військ" висловлювались і в Управлінні КДБ УРСР по м. Києві і Київській області

Певний інтерес громадськості до поховань у Биківнянському лісі, нестихаюча "золота лихоманка" спонукали секретаря ЦК КПУ Ю. Єльченка, першого секретаря Київської міськкому КПУ К. Масика та голову КДБ при РМ УРСР М. Голушка 22 грудня 1987р. порушити перед ЦК КПУ питання про створення чергової урядової комісії з проблем Биківні³².

24 грудня 1987 р. на місці поховань почала діяти друга Державна комісія, яку очолив міністр внутрішніх справ УРСР І.Д. Гладуш. В ході ретельного обстеження ділянки місцевості площею 4 гектара було віднайдено ще 68 ям-могил, в яких зберігались останки 2518 загиблих громадян³³.

Зважаючи на досвід попередньої комісії 1971 р., кримінальна справа по факту масових поховань не порушувалась, розслідування не проводилось. Черговий раз членами судово-медичної експертної комісії було проігноровано виявлені розбіжності в способі знищення і поховання людей в Дарницькому концтаборі і в районі селища Биківня. Вкотре не прийнято до уваги той факт, що поблизу концентраційного табору знайдено оголені трупи, тільки чоловічої статі, а в могилах повністю відсутні особисті речі й предмети з золота. Окрім того, поряд з вогнепальними пораненнями в голову, було виявлено велику кількість померлих від інфекційних захворювань, виснаження, а також ушкоджень черепа тупим предметом, що разуче відрізнялось від способу знищення людей, похованих у Биківнянському лісі.

Згадані обставини аж ніяк не вплинули на остаточний висновок Урядової комісії. На пам'ятнику, відкритому 6 травня 1988 р., відразу після завершення робіт по впорядку-

ванню могил було викарбовано "Вічна пам'ять. Тут поховано 6329 радянських воїнів, партизанів, підпільників, мирних громадян, закатованих фашистськими окупантами у 1941-1945 рр."

Навмисне прикриття владними структурами злочинів сталінізму в Україні, неготовність керівників Державної комісії оприлюднити всю правду про Биківнянську трагедію породило хвилю протесту громадськості Києва.

Влітку 1988 р. активісти Українського культурологічного клубу створили ініціативну групу в складі 7 чоловік, завдання якої полягало "в збиранні нових свідчень замовчуваного сталінського злочину... апеляції до уряду УРСР, який свідомо помилився з датою і адресою винуватців трагедії в районі Биківні"³⁴.

Питанням об'єктивного вивчення обставин масових поховань в 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва були присвячені і збори активістів "Меморіалу", "Спадщини", "Громади", що відбулися 6 грудня 1988 р. в Республіканському будинку кіно. Пропозиції учасників зборів "створити в Дарницькому лісі біля Биківні меморіал, який реально відповідав би історичній правді", "розсекретити й оприлюднити відповідні архіви ЦК КПУ, НКВС та КДБ УРСР з метою відновлення історичної справедливості"³⁵ знайшли відображення у розпорядженні Ради Міністрів УРСР від 8 грудня 1988 р. про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями поблизу селища Биківня. Позитивні зрушення спостерігались і в роботі прокуратури УРСР. На початку грудня 1988р. було прийнято рішення про порушення кримінальної справи за фактом масових поховань в 19 та 20 кварталі Дніпровського лісництва. Слідчою групою встановлено і опитано більше 250 свідків, опрацьовано більше 60 архівно-слідчих справ, проведено ексгумацію і по залишкам особистих речей ідентифіковано 14 осіб, що були репресовані в 1937-1938 рр., 21 березня

³⁰ ДА СБУ. - Спр. 518. - Арк. 268.

³¹ Там само. - Арк. 161-162.

³² ЦДАГО України. - Ф. 1, оп. 11, спр. 1704. - Арк. 146-149.

³³ ДА МВС України. - Ф. 3, оп. 1, спр. - 739. - Арк. 6.

³⁴ ДА СБУ. - Спр. 518. - Арк. 269.

³⁵ ДА МВС України. - Ф. 3, оп. 2, спр. 740. - Арк. 70-71.

1989р. Державна комісія вперше офіційно підтвердила, що поблизу селища Биківні поховані жертви сталінських репресій. Знадобиться ще 6 років, щоб на цьому місці постав меморіальний комплекс, як символ історичної пам'яті і справедливості.

ДОКУМЕНТИ

Від упорядника. Упроцесі підготовки документальної частини використано матеріали з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Державного архіву Служби безпеки України та Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України. Особливе місце посідають документи з кримінальної справи № 50-0092 по факту масових поховань громадян в 19 та 20 кварталах Дніпровського лісництва, що зберігаються в Архіві військової прокуратури Північного регіону України.

У книзі публікуються 34 документи, їх подано в хронологічній послідовності, з порядковим номером і заголовком, що стисло розкриває їх зміст. Переважна більшість документів у повному обсязі публікується вперше. В текстах деяких документів опущено відомості, які не стосуються висвітлюваної теми, про що дається пояснення у примітках.

Археографічне опрацювання документів здійснено за правилами видання історичних документів. Останні публікуються мовою оригіналу за сучасним правописом. Орфографічні і синтаксичні помилки виправлено без застережень. Кожний документ має свої пошукові дані, в яких вказано скорочену назву архівів, номери фондів, справ, аркушів, відомості про оригінальність.

У виявленні документів суттєву допомогу упоряднику надали А.І. Амонс, В.П. Лакизюк, Н.В. Платанова, О.М. Пшенніков, Г.В. Смирнов.

№1

3 протоколу засідання президії Київської міської ради про виділення земельної ділянки для спецпотреб НКВС УРСР

20 березня 1937р.

39. Про відвод та відмежування землі для спецпотреб.¹ Проект постанови затвердити (у таємній частині).*

Архів військової прокуратури Північного регіону України (далі - Архів ВППРУ), сир. 50-0092, т. 7, арк. 358. Копія.

№2

Повідомлення газети "Українське слово" "Шляхом мордувань. І в Києві лилася невинна кров" про розкопи масових могил в селищі Биківня

8 жовтня 1941 р.

Опубліковані репортажі, ілюстровані оригінальними знімками зі Львова, Луцька, Рівного, Мінська, Риги й Талліна, показали перед цілим світом варварський, нелюдський терор большевиків, жертвою якого впали тисячі невинних дітей, жінок і чоловіків.

Зовсім аналогічне явище бачимо й у Києві, про що повідомляють свідки і німецькі військові кореспонденти. Безпосередньо за Броварами у віддалі 2 кілометрів від шляху, що веде з Києва до Чернігова, німецькі війська в околицях озера Рибне знайшли кілька великих, свіжо насипаних з піску насипів. Після розкопання в них знайдено на глибині півметра страшно спотворені людські тіла*. Дальші розкопання, зроблені на терені коло 15000 квадратних метрів, довели до того самого, жахом проймаючого результату. Як стверджено, була це спільна могила, в якій шеф НКВД звелів закопати сотні жінок і чоловіків. Ствердив це й керівник будинку, що мешкав недалеко табору комсомолу. Керівник будинку на ім'я Симон Дембовський заявив, що в останні дні большевицького терору приїжджало на це місце багато вантажних автомашин НКВД, які привозили тіла замордованих. Це кидає нам промінець світла, де поділися сотні визначних українців, мешканців Києва та в'язнів київських в'язниць НКВД.

(Українське слово. — 1941. - 8 жовтня).

№3

Листівка німецької окупаційної влади "Нова Вінниця" про виявлення численних місць поховань жертв репресій в різних регіонах України

Не раніше 23 травня 1943 р.

Массовые могилы, открытые в Виннице, показали с потрясающей ясностью, что большевизм беспощадно истреблял все круги населения, крепко придерживавшихся своих национальных обычаев и навыков. Среди винницких жертв НКВД были не кулаки, не крупные помещики, не состоятельные купцы, банкиры или офицеры, а колхозники

* Документи секретної частини Київського міськвиконкому не збереглися.

*Див. док. №18, 19,21.

**Див. док. № 17.

и рабочие, нередко беднейшие из бедных. Отсюда ясно, что истреблению подлежал не какой-нибудь определенный класс, а все национально-мыслящие круги населения.

То, что большевики проводили в жизнь эту чудовищную мысль, планомерное осуществление которой должно было потребовать миллионы жертв, не является плодом фантазии, а может быть доказано на основании целого ряда других массовых убийств. Еще во времена вскрытия массовых могил в Виннице, где было похоронено 10000 невинных жертв², в других городах Украины были обнаружены подобные же места массовой расправы; еще значительно более обширное могильное поле было обнаружено под Киевом, такой же величины поле у Житомира, и третье у Каменец-Подольска.

Все эти могилы возникли приблизительно в одно и то же время: в 1937-1938 гг. В этот период советское правительство стояло на вершине своего могущества. Палач Сталин по этому решил приступить к исполнению своей программы: он стремился выкорчевать все национальное из среды угнетенных Советским Союзом народов. Тоже самое происходило и в других областях Советского Союза: в Белоруссии, в Крыму, на Кавказе и на севере России. Эти "чистки" стоили жизни миллионам людей.

(Державний архів Міністерства внутрішніх справ України (далі -ДА МВС України), ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 61. Копія).

№4

Службова записка голови КДБ при РМ УРСР В. Федорчука Раді Міністрів УРСР та ЦК Компартії України про наявні факти мародерства поблизу селища Биківня Дніпровського району м. Києва

16 квітня 1971 р. Секретно.

13 апреля 1971 года работниками милиции были задержаны три подростка, которые в лесу в районе хутора Быковня Днепропетровского района г. Киева, примерно в 2,5 км от автотрассы, идущей на Бровары, раскапывали ямы с останками человеческих скелетов и изымали золотые коронки и зубы.

При осмотре указанного места обнаружено неполностью вскрытых 19 ям, из которых подростками было извлечено более ста останков скелетов-черепов и костей. В раскапывании ям, как установлено, принимали участие 16 подростков из числа жителей поселка Дарницкого паровозоремонтного завода.

В районе ям по внешним признакам (впадинам) насчитывается свыше ста таких ям. 15 апреля комиссией в составе районного прокурора, представителей МВД и КГБ при СМ УССР, с участием судмедэксперта, одна яма была раскопана и извлечено из нее 25 останков скелетов человеческих тел.

На большинстве хорошо сохранившихся черепов имеются пулевые отверстия, что свидетельствует о том, что захороненные в ямах люди были расстреляны.

Из ям также извлечены предметы одежды и туалета: мужская и дамская обувь, зубные щетки, расчески, а также маленькая металлическая кастрюля и кружки, очки в пластмассовой оправе, портмоне, деревянная табакерка, пояса и другие изделия.

Часть извлеченной из ям мужской и дамской обуви (резиновые калоши, боты), а также расчески, зубные щетки, металлические кастрюли и кружки - иностранного производства. В одной из ям также обнаружено две стеклянные поллитровые бутылки с датой выпуска «февраль 1939 года».

На основании собранных данных можно сделать такие предварительные выводы:

— события, связанные с расстрелом людей, захороненных в обнаруженных ямах, относятся к периоду Великой Отечественной войны;— убитые перед своей смертью находились не в тюрьме, а по всей вероятности содержались в лагере;

— количество расстрелянных и захороненных в ямах возможно составляет около двух тысяч человек;

— погибшие в большинстве своем, видимо, являлись городскими жителями.

Место с обнаруженными ямами взято под охрану милицией города Киева. Органами прокуратуры, МВД и КГБ проводятся мероприятия по установлению обстоятельств массовых расстрелов людей.

Председатель комитета госбезопасности при Совете Министров Украинской ССР

В. Федорчук.

(Державний архів Служби безпеки України (далі-ДА СБУ), спр. 518, арк. 163-164).

№5

3 щоденникових записів першого секретаря ЦК Компартії України П.Ю. Шелеста про виявлення в районі селища Биківня могил з останками поховань невідомих осіб

16 квітня 1971 р.

Под Киевом, в районе хутора Быковня, в лесу, обнаружено 200 могил-холмиков с останками захоронения. При вскрытии могил принимали участие и делали заключение судмедэксперты. Они установили, что в этом месте было расстреляно не менее 500 человек, в том числе мужчины, женщины, подростки. Имеются следы насилия, многие были расстреляны со связанными руками. Было вместе с останками обнаружено много личных вещей: металлические кружки, ложки, расчески, сумки, некоторые безделушки. Был лично на месте - жуткая картина человеческой трагедии. Следственные органы ведут расследование, кто эти несчастные, когда это произошло и кто виновник этой трагедии. Многие вещи с иностранными марками и клеймами. Сделали перезахоронения, вырыли экскаватором общую могилу, сложили в большие деревянные ящики, вот так и захоронили - просто зарыли. Кто эти люди, за что их казнили и кто казнил, пока ничего неизвестно, но ведь можно найти следы и этого преступления.

(Шелест П.Е. ...Да не судимы будете. Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС. М., 1995.- С. 478).

№6

3 протоколу-стенограми засідання Урядової комісії по розслідуванню злочинів, здійснених гітлерівцями в районі Дніпровського лісництва м. Києва

19 квітня 1971 р.

т. Головченко И.Х. Есть такое решение правительства: создать комиссию для расследования преступлений, совершенных гитлеровцами в районе Днепропетровского лесничества г. Киева, в составе тт. Головченко, Скопенко, Примака, Лаврухина", Спиридонова.

Комиссии о результатах проведенной работы и предложения доложить Совету Министров УССР. Подписи: т. Щербицкий. <...>

Скопенко С.Ф. Эксперты должны быть. Само извлечение должно идти: с одной стороны, должны быть киносъемки, снять общий вид местности; с другой стороны, может быть извлечение отдельных трупов <.. .>

Головченко И.Х. Уголовное дело надо возбуждать? <.. .>

Примака И.П. А надо ли возбуждать уголовное дело?

Скопенко С.Ф. Ничего страшного, что будет уголовное дело.

Головченко И.Х. Оно облегчит положение. Даже легче будет старуху допросить, что она слышала, как стреляли. Не могло быть так, что в деревне не слышали.

Скопенко С.Ф. Тогда не было леса. Этот лес молодой, лет 20-30. Есть молодая подсадка <...> Начальнику райотдела надо взять двух хороших коммунистов, чтобы были понятыми на весь процесс.

Забавский Н.Н.** Может быть, из числа лесников?

Скопенко С.Ф. Не нужно. Они могут быть необъективными. Они же знали об этом, но молчали. Взять людей солидного возраста, можно из числа пенсионеров, желательно коммунистов. Должно быть два понятых. Они должны быть вместе со следователями, фиксировать.

Головченко И.Х. <...> Мы должны за 4-5 дней эту работу закончить. Перед праздниками мы не можем порождать разговоров. За 5 дней мы должны там и могилки сделать.

(ДА МВС України, ф 3, оп. 1, спр. 408, арк. 1-6. Оригінал).

№7

Довідка начальника Управління КДБ при РМ УРСР по Київській області генерал-майора В. Фесенка про проведену роботу з перевірки фактів виявлення поховань невідомих осіб в районі селища Биківня Дніпровського району м. Києва

19 квітня 1971 р.

13 апреля 1971 года в лесу района хутора Быковня, Днепропетровского района были обнаружены захоронения неизвестных лиц.

14 апреля с.г. в УКГБ при СМ УССР по Киевской области была создана оперативно-следственная группа в составе 3-х сотрудников, которой проведена следующая работа:

1) произведен осмотр места захоронения с участием медэксперта, работников прокуратуры и УВД;

2) составлен план первичных мероприя-

* Головченко І.Х. - міністер внутрішніх справ УРСР, голова Урядової комісії; Скопенко С.Ф. - заступник Прокурора УРСР; Приймак І.П. - заступник голови КДБ при РМ УРСР; Лаврухін М.М. - заступник голови Урядової комісії, перший заступник голови Київського міськвиконкому.

* Забавський М.М. - начальник Дніпровського районного відділу внутрішніх справ м. Києва.

тий по проверке й выяснению обстоятельств захоронения неизвестных лиц;

3) подняты и изучены архивные материалы о злодеяниях немецко-фашистских оккупантов в гор. Киеве за 1941-43 гг.;

4) проведены беседы с довоенными сотрудниками бывш. УНКВД Киевской области тт. Ицуровой, Романчуком й Цветухиным, а также с лесником Григоренко В.К., на участке которого обнаружены захоронения;

5) проведена беседа с Бойко Л.Л., которая в период оккупации работала на кухне в лагере военнопленных, находившемся в пяти километрах от места захоронения;

6) разыскан и изучен акт Чрезвычайной комиссии по злодеянию немецко-фашистских оккупантов, совершенных ими в Дарницком лагере военнопленных;

7) дальнейшая работа проводится в направлении локализации о возможно распространяемых среди населения Днепропетровского и Дарницкого районов гор. Киева неправильных слухов по данному факту.

Начальник Управления КГБ при СМ УССР по Киевской области

генерал-майор В. Фесенко.

(ДА СБУ, спр. 518, арк. 139-139 зв.

Засвідчена копія).

№8

3 висновку судово-медичної експертної комісії з дослідження останків трупів, виявлених на території Дарницького лісного масиву м. Києва

28 квітня 1971 р.*

20-27 апреля 1971 года, по поручению Правительственной комиссии Украинской ССР от 19/1К-71 г., судебно-медицинская экспертная комиссия в составе: Главного судебно-медицинского эксперта МЗ УССР доцента Грищенко О.А. (председатель), судебно-медицинских экспертов республиканского бюро судебно-медицинских экспертов Киевского областного бюро судебно-медицинской экспертизы Ведриган Г.И., Зубкова Н. И., Медведовского В.Г., Опанасенко П.И., Рака В.Я. и Цвигун Т.Г. в присутствии понятых Ельцова Н.И., Солдатова П.К., Бабкина Е.А. и Козлова П.П. произвели судебно-медицинское исследование останков трупов, извлеченных из ям на территории Дарницкого лесного массива г. Киева.

Исследования останков произведено для

установления количества захороненных трупов, их пола, возраста, причины смерти и времени захоронения.

Комиссией исследовано 207 ям.

Костные останки обнаружены на глубине от 1,5 до 4 м. На поверхности почвы, где были вырыты ямы с костными останками, росли сосновые деревья. Возраст деревьев от 2 до 25 лет. <...>

При разрытии ям расположение костей трупов было беспорядочно, в большей части ям они располагались вниз головой. В некоторых ямах найдены останки одежды в виде лоскутков из шелковой, вискозной, шерстяной, суконной тканей, а также части кожаной одежды. Во всех ямах обнаружено большое количество обуви, преимущественно мужской, размерами 39-40, 42-45, и одна подошва 50-го размера.

Характер обуви: туфли, ботинки, в т.ч. и рабочие, в основном, на резиновой подошве; сапоги, калоши. <...> На части сохранившейся резиновой обуви имелась фабричная маркировка московских и ленинградских фабрик "Красный треугольник" и др. В отдельных ямах обнаружена и женская обувь в виде резиновых бот, кожаных туфель на высоких и низких каблуках, дамских сапожек й кожаных дамских ботинок. <...>

Найдено большое количество вещей личного обихода: роговые расчески й женские гребешки, зубные щетки, портсигары, кожаные кошельки, мундштуки, очки; эмалированные, фарфоровые, фаянсовые чашки и кружки; молочник, эмалированная тарелка, глиняная посуда, кожаные полевые сумки военного образца и др. <...> В отдельных ямах найдены гильзы, пули й части огнестрельного оружия.

Для подсчета количества трупов, находившихся в ямах, комиссией использованы наиболее сохранившиеся кости скелетов: черепа, бедренные кости, а также количественное содержание их в ямах. <.. .>

Пользуясь таким принципом подсчета, комиссией установлено, что в ямах находилось неодинаковое количество трупов. Так, в ямах 11, 82, 159 и 196 были обнаружены костные останки одного человека, в яме №16 находились костные останки 75-ти человек, в ямах 115 и 116 -150 человек. Всего в 207 ямах обнаружены костные останки 3805 человек. Для определения пола использовались анатомо-морфологические особенно-

*Датуються суміжними документами.

сти черепов и отдельные краниометрические показатели. В результате этих исследований удалось установить, что в указанных ямах находились костные останки 3049 лиц мужского пола и 105 лиц женского пола. <...>

При этом установлено, что исследуемые костные останки принадлежат лицам следующих возрастных групп.

А. Для лиц мужского пола:

- 18-25 лет — 21
- 25-35 лет — 6
- 35-45 лет — 60
- 45-55 лет — 7
- 55 и более лет — 11

Б. Для лиц женского пола:

- 18-25 лет — 304
- 25-35 лет — 388
- 35-45 лет — 1055
- 45-55 лет — 948
- 55 и более лет — 354

По костным останкам у 651 человека установить возраст не представилось возможным из-за значительного разрушения костей.

При исследовании костных останков на 1171 черепе были обнаружены сквозные и слепые огнестрельные пулевые повреждения. На большей части черепов входные огнестрельные отверстия располагались в затылочных костях, а в некоторых - на лобных, височных и теменных. Входные огнестрельные отверстия имели округлую форму в диаметре от 0,7 до 0,9 см, с характерной скошенностью внутренней костной пластинки по краям дефекта <...>

На костях черепов поврежденных другими видами оружия и орудий не обнаружено. На сохранившихся костях туловища и конечностей огнестрельных повреждений и повреждений от других видов оружия и орудий также не выявлено <...>

ВЫВОДЫ

На основании исследования костных останков, извлеченных из 207 ям на территории Дарницкого лесного массива и в соответствии с поставленными вопросами, комиссия приходит к следующим выводам:

1. В указанных ямах выявлены костные останки, принадлежащие 3805 лицам.

2. Из общего числа скелетированных останков мужскому полу принадлежит 3049, женскому - 105. <...>

На сохранившихся костях конечностей и туловища, остальных костных останков наличия огнестрельных повреждений или

иных видов травмы - не выявлено, что не исключает наступления смерти этих лиц от огнестрельных и других видов повреждений органов груди и живота. <...>

6. Полное отсутствие мягких тканей на костных останках и характер сохранившихся костей, степень разрушения тканей одежды и обуви; прорастание корневой системы растущих деревьев (в возрасте около 20 лет) между костями скелетов и характер почвы свидетельствует о длительном пребывании трупов в ямах. Время захоронения исследованных останков может исчисляться в пределах 25-30 лет.

Комиссия: Грищенко О.А, Коваленко Ю.И., Филипчук О.В. *, Ведриган Г.И., Зубков Н.И., Медведовский В.Г Опанасенко П.И., Рак В.Я., Цвигун Т.Г (Підписи).

ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 408, арк. 17-26. Оригінал.

№9

З доповідної записки голови Урядової комісії І. Головченка ЦК Компартії України про завершення роботи по виявленню останків розстріляних громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва

29 квітня 1971 р.

Комісія, створена розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 17 квітня 1971 р. № 272-рс, 22 квітня закінчила роботу по виявленню останків розстріляних людей у 19 кварталі Дніпровського лісництва зеленої зони м. Києва.

З 207 ям вилучено 3 805 останків трупів. За даними судово-медичної експертизи 3049 з них чоловічої статі і 105 - жіночої. <...>

На 1171 черепі є кульові пробоїни. В одній з ям серед останків знайдені зв'язані вірвовкою руки. Давність поховання трупів визначається приблизно в 28-30 років.

Зважаючи на розташування останків, поховання трупів проводилося безладно.

В ямах знайдені залишки польових сумок офіцерського складу Радянської Армії, зірки для головних уборів та гудзики військовослужбовців Радянської Армії. Крім того, знайдено значну кількість предметів, залишків одягу та взуття цивільного зразка, в тому числі капелюхи, гумові калоші, фарфорові чашки, емальовані кухлі, окуляри, гребінці, набори для гоління, предмети жіночого туалету, протез ноги.

У декількох ямах знайдені патрони та стріляні гільзи іноземного зразка, 3 гранати, "лимонки" німецького виробництва, гільзи від малокаліберних патронів. В одній з ям знайдені 2 обрізи гвинтівок, 2 стволи гвинтівок, револьвер невідомого виробництва, багнет від німецької гвинтівки, сигнальний пістолет, барабан від револьвера "Наган" та шомпольні муфти вітчизняного виробництва, курковий пістолет старовинного зразка та деякі деталі від зброї.

При вилученні останків у ямах зібрано значну кількість золотих коронок, зубів та пластинок, один медальйон, один перстень, загальною вагою близько 1 кг.

Останки трупів зібрані в 29 контейнерів і поховані в братській могилі поблизу місця їх виявлення. Могилу приведено в належний порядок і огорожено.

Рішенням Комісії всі матеріали по цій справі та речові докази передані для дальшого розслідування в Комітет державної безпеки при Раді Міністрів УРСР.

Міністер внутрішніх справ УРСР
І. Головченко

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 408, арк. 32-33. Копія).

№10

Службова записка начальника Управління КДБ УРСР по м. Києву і Київській області генерал-майора Ю. Шрамка голові КДБ при РМ УРСР генерал-майору М.М. Голушку про необхідність упорядкування місць масових поховань в 19 кварталі Дніпровського лісництва м. Києва

16 грудня 1987 р.
Секретно.

13 апреля 1971 года в УКГБ по Киевской области поступила сводка УВД Киевского горисполкома о том, что органами милиции задержаны трое подростков, которые в лесном массиве 19 квартала Днепропетровского лесничества г. Киева занимались раскопками неизвестного массового захоронения с целью извлечения зубных протезов из золота. 16 апреля, после первичной проверки, об изложенном доложено в КГБ республики.

Образованной на основании этой информации комиссией, состоящей из представителей КГБ и МВД УССР, с участием судебно-медицинского эксперта, установлено, что на указан-

ном участке леса захоронено предположительно около двух тысяч человек, убитых с применением огнестрельного оружия, большинство из которых, по-видимому, являлись городскими жителями и перед смертью находились не в тюрьме, а по всей вероятности, содержались в фашистском лагере. События, связанные с расстрелом этих граждан, относятся к периоду Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. По существу выводов комиссии 16 апреля 1971 года №272-рс* Комитет госбезопасности Украины информировал ЦК компартии Украины и Совет Министров УССР.

24 апреля того же года в газете "Правда Украины" опубликовано сообщение ПАТАУ о том, что в указанном лесном массиве обнаружены останки уничтоженных фашистскими оккупантами несколько тысяч советских граждан-военнопленных, женщин, стариков, инвалидов, которые захоронены в братской могиле.

В настоящее время в Управление поступили данные о продолжающихся вскрытиях неизвестными лицами захоронения для добычи золотых протезов и других ценностей. Выездом не место установлено, что в 800 метрах от автомобильной трассы, ведущей из г. Киева в Бровары, в районе х. Быковня Днепропетровского района г. Киева, в сосновом лесу находится площадка размером 200x100 метров, ограниченная земельными валами высотой до 2 метров, на которой имеются многочисленные ямы-впадины.

В ямах и на поверхности земли лежат части скелетов людей - черепа, кости рук и ног, а также полуистлевшие остатки обуви и других предметов одежды.

В ходе осмотра обнаружен свежий раскоп размером 1,5 x 1,5 x 2,5 метров, вокруг которого также разбросаны извлеченные из него человеческие кости и остатки вещей.

В центре площадки расположена земельная насыпь, однако следов упорядоченной братской могилы не выявлено.

Для недопущения использования указанных обстоятельств во враждебных целях, считаем необходимым возложить на УВД Киевского горисполкома незамедлительную организацию охраны могилы замученных немецко-фашистскими захватчиками гражд-

* Див. док. № 8.

* Прізвища Коваленка Ю.І. та Філіпчука О.В. не згадуються на початку висновку.

дан и пресечения ее противоправных раскопок; силами внутренних войск срочно упорядочить место захоронения погибших.

Начальник Управления КГБ УССР
по г. Киеву и Киевской области
генерал-майор Ю. М. Шрамко.
(ДА СБУ, спр. 518, арк. 161-162. Оригінал).

№11

**Інформація секретаря ЦК КПУ
Ю.М. Єльченка, першого секретаря
Київського міськкому КПУ К. І. Масика,
голови КДБ при РМ УРСР М. М. Голушки
першому секретареві ЦК Компартії
України В.В. Щербицькому про заходи
в зв'язку з новим виявленням місць
поховань невідомих осіб в Дарницькому
лісному масиві м. Києва
22 грудня 1987р.**

В последнее время проявляется определенный интерес к обстоятельствам массовой гибели советских граждан в период Великой Отечественной войны в Дарницком лесном массиве, распространяются в связи с этим различные домыслы.

Киевская организация Союза писателей направила за подписью председателя правления И. Драча и заместителя секретаря парткома О. Мусиенко в горком Компартии Украины документ с приложением поступившего к ним письма под заглавием "Ямы", в котором предлагается провести благоустройство места захоронения в Дарницком лесу, сделать братскую могилу и установить памятник с надписью "Жертвам сталинского террора от украинского народа"

Как видно из архивных материалов, в Дарницком лесном массиве в 1941-1942 гг. в период временной оккупации немцами г. Киева было расстреляно и умерщвлено свыше 68 тыс. военнопленных и других советских граждан.

В связи с обнаружением в 1971 году в указанном месте неизвестных массовых захоронений распоряжением Совета Министров УССР в апреле месяце была создана комиссия из представителей МВД, прокуратуры и КГБ республики, Киевских горисполкома и облвоенкомата под председательством министра внутренних дел Украины, которая произвела вскрытие мест захоронения и исследование останков людей, обнаруженных в 19-м квартале Дарницкого лесного массива.

Выявлено и вскрыто 207 ям, в которых находились беспорядочно захороненные останки 3805 трупов людей в возрасте от 18 до 55 лет и старше, из них определено 3049 мужского пола, 105 - женского. На 1171 черепе имелись пулевые повреждения.

В местах захоронения были обнаружены части полевых сумок офицерского состава, звездочки и пуговицы военнослужащих, остатки одежды и обуви гражданского и военного образца, а также патроны, стрелянные гильзы иностранного образца, три гранаты немецкого производства и т.д.

Экспертами сделан вывод, что давность захоронения трупов определяется примерно в 28-30 лет. Комиссия пришла к заключению, что обнаруженные трупы являются останками военнопленных и гражданского населения, расстрелянных гитлеровцами во время оккупации г. Киева в 1941-1943 годах.

Останки трупов были помещены в контейнеры и захоронены в братской могиле вблизи места их обнаружения. Благоустройство могилы не производилось, памятный знак не устанавливался.

24 апреля 1971 года газета "Правда Украины" опубликовала сообщение РАТАУ о том, что в Дарницком лесу в период оккупации фашисты уничтожили 68 тысяч советских граждан - узников концентрационных лагерей (прилагается)*

В настоящее время осмотром на месте установлено, что в 1971 году были обнаружены не все ямы с останками погибших. На 22 декабря с.г. извлечено еще более 2200 останков.

Считали бы целесообразным:

— создать правительственную комиссию из числа руководящих работников Президиума Верховного Совета УССР, МВД, прокуратуры, КГБ республики, Киевского горкома Компартии Украины и горисполкома, которой поручить провести дальнейшую работу по обследованию участка местности, где обнаружены останки погибших советских граждан, проведение соответствующих экспертных исследований, документирование, организацию перезахоронения и внесение предложений по увековечиванию памяти расстрелянных советских граждан - жертв фашистской оккупации;

— сообщить в республиканской и местной печати о создании правительственной комиссии и ее функциях;

*Не друкується.

— опубликовать в печати заключение комиссии (при необходимости предварительно могли бы быть опубликованы имеющиеся архивные материалы расследования злодеяний фашистских захватчиков в годы оккупации г. Киева, а также выводы правительственной комиссии за 1971 год).

КГБ УССР осуществить меры по выявлению возможных инспирированных и пресечению провокационных домыслов, направленных на то, чтобы увязать события времен фашистской оккупации с т.н. “жертвами сталинского террора”

Просим рассмотреть.**

Ю. Ельченко, К. Масик, Н. Голушко.

(Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі - ЦДАГО України), ф. 1, оп. II, спр. 1704, арк. 146-149. Оригінал).

№12

3 протоколу огляду слідчим прокуратури Дніпровського району м. Києва В.А. Губрієнком останків невідомих людських трупів, знайдених в 19-му і 20-му кварталах Дарницького лісопаркового господарства м. Києва

23 грудня 1987р.

<...> Осмотр начат 19 декабря 1987 года в 9 час. 00 мин., окончен 23 декабря 1987 года в 17 час. 00 мин.

В каждый из указанных дней осмотр производился с 9 час 00 мин. до 17 час. 00 мин. При естественном освещении. <...>

В процессе осмотра установлено: местом обнаружения костных останков человеческих трупов является 19-й и 20-й кварталы Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства города Киева, расположенного в 800 метрах справа от автомагистрали “Киев-Бровары”, размерами примерно 200 метров на 260 метров общей площадью около 4 га. В указанных границах местность пересеченная, с травяным покрытием, песчаным грунтом, множеством преимущественно хвойных деревьев - сосны в диаметре до 60 см, а в единичных случаях до 70 см в диаметре <...>

В общей сложности на указанной территории было обнаружено 2158 скелетов, основная часть из которых располагалась в центральной части 19-го и 20-го кварталов лесничества. Костные останки обнаружены на глубине от 0,2 до 4 метров <...> Основная масса черепов представлена разобщенными костями, на которых, как и цельных

черепях, обнаруживались пулевые повреждения в основной массе диаметром 9 мм. Входные отверстия преимущественно располагаются в затылочной и теменных костях черепа. <...> Однако, среди массы черепов имеются черепа с двумя, тремя и даже четырьмя входными отверстиями. Кроме этого, обнаружены черепа, на которых пулевых повреждений вообще не имеется. Помимо отверстий диаметром 9 мм имеются входные отверстия диаметром 6,3 мм, 7,64 мм, 11 мм и 13 мм, но они обнаружены в единичных случаях. По степени заращения швов черепа определяется возрастной период порядка 18-20 - 65-70 лет. Основная группа -25-45 лет. <...>

Одновременно с обнаружением костей найдена масса различной обуви: кожаные сапоги мужские размером примерно 41-43, часть из которых с высоким голенищем типа “ботфорты”, резиновая обувь <...> На некоторой резиновой обуви помимо цифрового указателя размера обуви сохранилось число “38”. Вся резиновая обувь с высоким процентом износа <...> Помимо этого, были обнаружены женские туфли, кожаные сапоги, женские модельные туфли <...>

Кроме того, в аналогичных местах обнаружены предметы домашнего обихода: эмалированные кружки синего, зеленого, белого и коричневого цвета, которые деформированы и повреждены ржавчиной. <...>

Обнаружены также расчески пластмассовые, в основном черного цвета, часть из которых австрийского производства. На одной сохранилась надпись “В. Прокопович”, нацарапанная острым предметом.

На участке местности за №90 обнаружено 47 гильз, 1 патрон пистолетный и 2 патрона к карабину.

Следователь прокуратуры Днепровского района г. Киева Губриенко В.П.
(ДАМВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 739, арк. 25-29. Копія).

** На документі примітки: 1. “Срочно! 1. На согласие членов Политбюро. 2. т. Ельченко Ю.М., т. Голушко Н.Н. Надо подготовить инф<ормацию> ЦК КПСС. В. Щербицкий. 23.12.87”; 2. “Меры, изложенные в записке тт. Ельченко Ю. Н., Масика К.И., Голушко Н.Н., согласовано с тт. Щербицким В.В., Качаловским Е.В., Качурой Б.В., Масолом В.А., Мозговым И.А., Сологубом В.А., Титаренко А.А., Шевченко В.С. Создана правительственная комиссия, направлена информация в ЦК КПСС! Зав<едующий> общим отделом ЦК Компартии Украины П. Мусиенко. 28 декабря 1987 года”.

**Розпорядження Ради Міністрів
Української РСР**

**№ 672-р про створення Урядової
комісії для обслідування виявлених у
19 кварталі Дніпровського лісництва
м. Києва останків радянських грома-
дян, знищених німецько-фашистськими
загарбниками в період
Великої Вітчизняної війни**

24 грудня 1987р.

1. З метою обслідування виявлених у 19 кварталі Дарницького лісництва м. Києва останків радянських громадян, знищених німецько-фашистськими загарбниками в період Великої Вітчизняної війни, створити Урядову комісію в складі:

ГЛАДУШ Іван Дмитрович – Міністер внутрішніх справ УРСР (голова комісії)

ЛАВРУХІН Микола Васильович – перший заступник голови Київського міськвиконкому (заступник голови комісії)

БУРЧАК Федір Глібович – завідуючий юридичним відділом Президії Верховної Ради УРСР

КОВТУН Георгій Кирилович – заступник голови КДБ УРСР

КОНДУФОР Юрій Юрійович – директор Інституту історії Академії наук УРСР

ЛИТВИНЧУК Степан Хомич – заступник прокурора УРСР

МИХАЙЛІВСЬКИЙ Віктор Іванович – секретар Київського міськкому Компартії України

МІТЮКОВ Олександр Георгійович – начальник Головархіву УРСР

МОКРОУСОВ Анатолій Олексійович - перший секретар Дніпровського райкому Компартії України м. Києва

ПЛОЩЕНКО Володимир Дмитрович – Міністер житло-комунального господарства УРСР

СЕЛЕЗНЬОВ Леонід Федорович – київський міськвійськом

СЕРГІЄНКО Петро Семенович – заступник міністра культури УРСР

СЕРДЮК Андрій Михайлович – перший заступник міністра охорони здоров'я УРСР

*(Поточний архів
Кабінету Міністрів України).*

**Висновки Урядової комісії УРСР щодо
обслідування останків радянських
громадян в 19 кварталі Дніпровського
лісництва Дарницького лісопаркового
господарства м. Києва**

31 грудня 1987р.

В соответствии с распоряжением Совета Министров Украинской ССР от 24 декабря 1987 г. № 672-р комиссия 30 декабря с.г. закончила работу по обследованию выявленных в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева останков советских граждан, уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками в период Великой Отечественной войны.

Работы по вскрытию захоронений и извлечению останков начаты 18 декабря и завершены 24 декабря 1987г. на площади 4 га, которая условно была разбита на 121 квадрат со стороной 20 метров. Останки найдены в 44 квадратах. Работы по поиску останков проводились по согласованной технологии, методом контрольных разрытий в каждом квадрате и дополнительными обследованиями с помощью металлических щупов. По мере извлечения человеческих останков на обследованных 121 квадрат составлено 68 актов.

В процессе вскрытия захоронений обнаружены останки 2518 человек, а также остатки одежды, обуви и предметов личного обихода. По данным судебно-медицинского исследования, основная часть костных останков принадлежит лицам мужского пола и единичные - женского. Возраст погибших примерно от 18 до 70 лет, основной группы - 24-45 лет. На многих черепах есть пулевые отверстия. Давность захоронения трупов определяется приблизительно 45 годами (1941-1943 гг.).

Установлено, что захоронение производилось путем беспорядочного сбрасывания и закапывания трупов. Костные останки обнаружены на глубине от 0,2 м до 4 м.

В местах захоронения обнаружены 50 гильз, три патрона, различные предметы и остатки обмундирования военнослужащих Красной Армии и гражданской одежды (обувь, кожаные ремни, расчески, очки). В одном из захоронений обнаружены гербовая круглая печать особого отдела Реввоенсовета Юго-Западного фронта, 128 металлических пластин овальной формы, на

части которых определяется штампованная подпись "КОУ НКВД УССР", два штампа прямоугольной формы.

Обнаруженные человеческие останки помещены в 34 деревянных контейнера, остатки личных вещей - в 8 деревянных контейнеров (всего 42 контейнера). Найденные два черепа и фрагменты двух нижних челюстей с девятью коронками из желтого металла, а также зубной протез с двумя фиксаторами из желтого металла и протез с мостом из металла желтого цвета захоронены в один из контейнеров вместе со всеми останками.

Перезахоронение обнаруженных останков погибших осуществлено 25 декабря 1987г. в присутствии Правительственной комиссии, рядом с местом перезахоронения, произведенного в 1971 г. Место перезахоронения приведено в надлежащий порядок, где в дальнейшем будут выполнены работы по благоустройству и надгробному оформлению, согласно проекту главного управления "Киевпроект"

После завершения работ управлением исполкома Киевского горсовета народных депутатов поручено обеспечить поддержание состояния места перезахоронения, прилегающей территории, подведенной дороги и обеспечение общественного порядка на данной территории.

Решением комиссии поручено прокуратуре УССР провести расследование по фактам надругательства над останками погибших советских граждан, привлечь виновных в соответствии с законом к уголовной ответственности.

Председатель Правительственной комиссии, министр внутренних дел Украинской ССР

И. Гладуш.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 739, арк. 6-7. Копія).

№15

Звернення учасників зборів громадськості Києва до Верховної Ради УРСР з вимогою об'єктивного вивчення обставин масових поховань поблизу селища Биківня

6 грудня 1988р.

Учасники зборів громадськості, що відбулися 6 грудня 1988р. в Республіканському будинку кіно, члени українознавчого клубу "Спадщина", товариство "Громада", асоціацій "Зелене милосердя" та "Небайдужі", пре-

дставники творчих спілок схвильовані публікаціями "Тайна Быковнянского леса" ("Лит. газета", 30.11.1988) і "Таємниця Дарницької трагедії" ("Вечірній Київ", 01.12.1988). Давня історія, навколо якої кипіли пристрасті ще з 60-х років, нарешті стає предметом гласності.

Ми вимагаємо повної і правдивої відповіді на всі запитання, що поставлені пресою і громадськістю на наших зборах. У зв'язку з цим ми пропонуємо:

1. Припинити в будь-якому аспекті будівництво вокзалу в Биківні незалежно від того, ким розстріляні поховані там люди.

2. Для більш об'єктивного розгляду справи наполягаємо на заміні керівника Урядової комісії, а також на створенні робочої групи сприяння комісії з осіб, рекомендованих громадськими організаціями ("Меморіал", "Спадщина", "Небайдужі", "Громада"), ініціативної групи по створенню НРУ за перебудову.

3. Створити в Дарницькому лісі біля Биківні меморіал, який реально відповідав би історичній правді.

4. Розсекретити й оприлюднити відповідні архіви ЦК КПУ, НКВС, ДПУ та КДБ УРСР з метою відновлення історичної справедливості і вшанування пам'яті безпідставно репресованих.

5. Zobов'язати КДБ УРСР виступити ініціатором виявлення всіх анонімних поховань жертв сталінського режиму.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 70-71. Копія).

№16

Розпорядження Ради Міністрів Української РСР про проведення Урядовою комісією додаткового вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва

8 грудня 1988 р.

1. Урядовій комісії, створеній розпорядженням Ради Міністрів УРСР від 24 грудня 1987 р. № 672, провести додаткове вивчення обставин і документів, пов'язаних з масовими похованнями радянських громадян у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва.

По наслідках вивчення внести відповідні пропозиції до Ради Міністрів УРСР.

2. Включити до складу вказаної комісії: тт. ЄФРЕМЕНКА Олега Макаровича – за-

ступника міністра культури УРСР

ІВАНЕНКА Бориса Васильовича – начальника Головархіву УРСР

КУЗНЄЦОВА Владлена Миколайовича – секретаря правління Спілки кінематографістів України

МУШКЕТИКА Юрія Михайловича – першого секретаря правління Спілки письменників України

ТАРАСЕНКА Олександра Івановича – першого секретаря Дніпровського райкому Компартії України м. Києва

ТОЛОЧКА Петра Петровича – голову правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

ЧЕБИКІНА Андрія Володимировича – голову правління Київської організації Спілки художників України

Увільнити від роботи в Комісії тт. Мітюкова О.Г., Мокроусова А.О. і Сергієнка П.С.

Заступник голови Ради Міністрів
Є. Качаловський

*(Поточний архів Кабінету Міністрів
України).*

№17

3 протоколу допиту свідка А.С. Дембовської по факту масових поховань громадян поблизу селища Биківня

27 січня 1989 р.

<...> В 1937 году мы переехали в Киев. Отец* устроился на работу сторожем в пионерский лагерь какой-то обувной фабрики, который располагался в лесном массиве напротив пос. Быковни <...>

Когда мы поселились в пионерлагере, недалеко от него в лесу уже была огражденная забором территория. Забор был значительно выше человеческого роста. Доски были сбиты внахлест, чтобы между ними не было щелей. <...>

Через несколько дней после отступления наших войск на территорию пионерлагеря на двух мотоциклах с колясками приехали немцы. Я, отец и мать были дома. Мы поняли, что немцы требуют от нас, чтобы мы взяли лопаты и шли за ними <...> Мы взяли лопаты, и нас повели к территории, огражденной зеленым забором <...> Недалеко от входа на эту территорию уже были раскопаны могилы, в которых были видны трупы людей. <...> Немцы предложили и нашей семье начать раскопки в том месте, где они покажут. Они указали на свежеразрыхлен-

ный участок земли и сказали копать в этом месте. Я копнула на глубину штыка лопаты, и дальше она не пошла, т.к. там что-то было. Расчистив это место от земли, я вдруг увидела труп женщины с мертвым ребенком в руках. Трупы были еще не испорчены. Под ними были другие трупы. <...> Я поняла, что вся территория, огороженная зеленым забором, представляет из себя громадное кладбище, где закопаны трупы людей.

Всю эту процедуру немцы фотографировали, и затем в одной из газет был помещен фотоснимок этих раскопок, где на фоне выкопанных трупов был снят мой отец. Газета была на русском или украинском языке, но не на немецком**. Это я помню хорошо, т.к. в последствии многие годы у меня хранилась эта газета, а потом истрепалась, и видимо я ее выкинула. Кроме снимка была публикация о том, что немцы нашли место, где большевики расстреливали народ. Немцы предлагали людям приходить туда и искать своих близких. Я помню, что туда действительно стали приезжать многие киевляне раскапывать захоронения и искать своих родственников. У нас в доме ночевала одна женщина, которая опознала труп не то своего сына, не то мужа. Как ее звали, я уже не помню. Но во всяком случае немцы к его смерти никакой причастности не имели. В последствии жители близлежащих сел, в том числе Быковни, Княжичей и других, приходили на это место и делали раскопки, где находили золотые изделия, личные вещи, а также предметы, одежду и обувь, которую в дальнейшем еще можно было использовать по назначению. Все это выменивалось на продукты, а кое-кто и нажился на этом. Это было в период 1941-1943 гг. Немцы в период оккупации никаких расстрелов в Быковне и близ расположенных лесах не проводили и территорию огражденную зеленым забором для своих целей не использовали.

Газета, о которой я говорила, сыграла роковую роль в судьбе моего отца. После освобождения Киева нашими войсками его арестовали. Сначала он сидел в Броварах, потом на Лукьяновке³. Впоследствии он мне рассказывал, что его постоянно били, издевались, выдергивая по волоску из усов. В конечном итоге он подписал те показа-

*Дембовський Семен Ксенофонович.

** Див. док. № 2.

ния, которые от него требовали, и в том числе то, что он выдумал о расстрелах советских граждан органами НКВД до начала войны. Дело в том, что хотя об этом уже прекрасно знали все жители Быковни и города, отец об этом не говорил и не приводил их на это место. Об этом они узнали от других лиц, но на фотографии был снят именно он, поэтому всю ответственность возложили на него. Его осудили к 10 годам лишения свободы, и он освободился только в 1954 году, уже после смерти Сталина.
<...>

(Архів ВППРУ, спр. 50-0092, т. 3, арк. 9-14. Оригінал).

№18

Свідчення жителя селища Биківня П.З. Куковенка щодо виявлення масових поховань в 19-20 кварталах Дарницького лісопаркового господарства м. Києва

Грудень 1988р.

В 1936 или начале 1937 г. в лесу между озером Рыбное и пос. Быковня был построен высокий зеленый забор. Я часто видел, что в зону, огражденную забором, в ночное время заезжали грузовые автомашины, покрытые брезентом. Что за груз был в этих машинах, я не знаю. За забор я никогда не заходил, т.к. там была охрана с собаками. В 1941 г. меня остановил немец, который завел меня за этот зеленый забор и заставил копать яму. Нас было 4 человек, но их сейчас в Быковне нет. Мы немного откопали земли, и сразу появились трупы. Мы вытащили труп мужчины в гражданской одежде, и немец нас сфотографировал на фоне трупов. Это было где-то в октябре 1941 г. После ухода немцев, жители пос. Быковня забор разобрали на свои личные нужды.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 83. Копія).

№19

Свідчення пенсіонера М.О. Низенка про обставини масових поховань поблизу селища Биківня

Грудень 1988р.

Видел построенный зеленый забор метров 2 высотой. Затем около забора, вплотную с ним, стали строить деревянный домик, домик строили местные мужчины, в т.ч. мой отец. Я бегал к этому домику... На до-

роге, которая вела к воротам этого забора, увидели кровавые пятна. Эти пятна крови видели многие, но боялись об этом говорить. Машины крытые брезентом приезжали только под утро каждую ночь. Это продолжалось до начала войны 1941 г. Примерно летом 1942 г. к нам в дом пришли два немецких солдата, забрали меня и отца и повели за этот зеленый забор. Дали лопаты и сказали, чтобы мы откопали одну из зававших ям. Мы раскопали, и там появились трупы людей. Немцы посмотрели и дали команду закопать. Мой отец умер в 1979г. После войны люди п. Быковня разобрали этот забор и домик.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 85. Копія).

№20

3 протоколу допиту свідка Л.Г. Гусака про факти масових репресій в 1930-х роках в м. Києві

10 січня 1989 р.

«В начале 30-х годов я работал техником на международной телефонной станции, располагавшейся на ул. Крещатик. В апреле 1934г. меня вызвали в ГПУ, которое располагалось в здании по ул. Р. Люксембург и сказали заполнить соответствующую анкету для зачисления на работу в органы <...> Меня взяли на работу в техническое подразделение ГПУ по профилю моей специальности, техником по связи. Я занимался установкой телефонов, обслуживал коммутатор телефонной сети <...> 22

Исполняя обязанности начальника отделения, мне приходилось неоднократно видеть, как из внутреннего двора комиссариата, расположенного по ул. Октябрьской революции, рано утром вывозили трупы людей. Тогда там располагалась внутренняя тюрьма. Такая же тюрьма была и на ул. Короленко, но я могу говорить только о той, которая располагалась в нынешнем Октябрьском дворце. Я там работал и лично это видел. Наше техническое подразделение работало под началом оперативного отдела, который возглавлял Джирин⁴. Мне приходилось обращаться к нему за подписями различных документов, которые проходили через наше отделение. Я звонил секретарю Джиринина и говорил, что мне нужно подписать такой-то документ. Он мне назначал встречу с Джирининым на 22 часа. Я приходил к указанному времени и мог ждать при-

ема часов до 4 утра, а иной раз секретарь мне говорил, чтобы я пришел на следующий день, т.к. начальник уже не располагает сегодня временем для моего приема. Утром в это время уже было светло. Сидел я тогда на 3 этаже и из окон видел, что во дворе стоит обыкновенная грузовая машина, в кузов которой были загружены трупы. Сверху их прикрывали обыкновенным брезентом, чтобы не было видно, какой груз находится в машине. Я думаю, что и дно кузова застилалось брезентом, чтобы через щели не капала кровь. Мне еще хорошо запомнилось, что там во дворе, где располагалась внутренняя тюрьма, работал дворником мужчина маленького роста. Так вот, когда машина загружалась трупами и прикрывалась брезентом, он сверху ложил колесо от повозки, видимо для груза, сам садился, и машина выезжала со двора. Куда везли трупы, я не знаю. Это держалось в большом секрете. Да и в окна смотреть не разрешалось, но как я уже говорил, мне часами приходилось ждать приема у начальника и приходилось видеть такие страшные картины. Они стоят у меня перед глазами и сегодня, как будто это было совсем недавно. Мне помнится, что это было в период 1937-1938 гг.

(Архів ВППРУ, спр. 50-0092, т. 8, арк. 6-9. Оригінал).

№21

Витяг з кримінальної справи Д.П. Честнейшого про розкопи могил в с. Биківня в період німецької окупації

Січень 1989р.

<...> Допрошенные в качестве задержанного 12 октября 1943г. Честнейший Д.П. показал, что весь период немецкой оккупации работал старостой хутора Быковня и выполнял все распоряжения вышестоящих властей <...> Кроме того, Честнейший Д.П. в ходе допроса показал: "...Также мною и Дембовским была найдена могила, где органы НКВД расстреливали врагов Советской власти, и эта могила была разрыта и показана немецким властям, что вот мол как издевалась Советская власть над мирными жителями, где пало тьютячи безвинных жертв от руки бандитской власти. Немцы хотели на этом памятном месте построить памятник павшим безвинно от руки Советской власти, фотографировали вытащенный труп. Я лично сам направил подводы для подвозки леса на памятник, об этом немцы писали в

газетах, но почему-то памятник <...> ими не построен. С похоронного бюро приезжали на легковой машине смотреть «зверства» Советской власти и брали ряд соседей, чтобы показать им издевательства большевиков. Также лично я сам несколько раз посещал то место, где лежал труп. На этом трупе были черные сапоги. Все это делалось для того, чтобы показать населению издевательства большевиков”

(Архів ВППРУ, спр. 50-0092, т. 11, арк. 251-252. Копія).

№22

3 протоколу засідання Урядової комісії УРСР по вивченню обставин масових поховань поблизу селища Биківня

31 січня 1989р.

Ковтун Г.К. <...> Найдено ряд показаний свидетельских того времени, сразу послевоенного, в частности обнаружено следственное дело на старосту Быковнянского* <...> “Мной и Дембовским была найдена могила, - это его показание, одно из показаний, - где органы НКВД расстреливали врагов советской власти. Эта могила была разрыта и показана немецким властям, что вот мол, как издевалась советская власть над мирными жителями. <...> Немцы хотели на этом памятном месте построить памятник, водили туда людей, фотографировали вытащенный труп <...>

Гладуш І.Д. И еще есть один интересный документ, на мой взгляд, товарищи. “Прошу следственную группу Республиканской прокуратуры, а также членов Правительственной комиссии ознакомиться с данными, которыми располагает доктор юридических наук Василий Лукьянович Мунтян** <...> В конце 40-х - начало 50-х годов он работал ответственным секретарем президиума областной коллегии адвокатов в Черновцах. Председателем президиума этой коллегии был Николай Акимович Табачный. В нескольких доверительных разговорах после смерти Сталина и разоблачения Берии, Табачный сообщил Мунтяну, что в конце 30-гг. в Киеве занимал пост прокурора войск НКВД⁵ и по должности нескольких лет более тысячи ночей присутствовал при расстрелах в Лукьяновской тюрьме. За ночь приводилось в исполнение более 130 смертных приговоров в среднем. На вопрос Мунтяна, куда вывозились и где хоронились тела, без колебаний Табачный ответил, что

в районе Дарницы возле Быковни. В настоящее время Табачного уже нет в живых. Однако, поскольку Василий Лукьянович Мунтян, известный юрист с международным именем, представляет в ООН от нашей страны, то его свидетельства, которые он просит сообщить Правительственной комиссии, представляет, на мой взгляд, существенный объект для пользы дела.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 741, арк. 21, 24-25. Оригінал).

№23

Оглядова довідка по архівно-кримінальній справі № 39013 по звинуваченню Бриля В.А.

Лютий 1989р.

Уголовное дело №17643 (следственный номер) по обвинению Брыля Владимира Антоновича по ст. 54 п.6 УК УССР возбуждено 27 ноября 1937 г. Велико-Половецким райотделом Бело-Церковской оперследгруппы УГБ Киевского областного управления НКВД УССР. Согласно имеющейся описи в следственном деле подшито и пронумеровано 134 листа.

По постановлению Тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР от 28 сентября 1938 г. (выписка из протокола №293) 5 октября этого же года был подвергнут высшей мере наказания - расстрелу:

Брыль Владимир Антонович, 1899 года рождения, уроженец с. Загорье Новоградского уезда, гражданин СССР, белорус, беспартийный, образование н/высшее зоотехническое, женатый, до ареста работавший управляющим отделения племхоза Владиславка Рудянского свеклосовхоза, проживающий по месту работы, ранее не судимый, -который обвинялся по ст. 54-6 УК УССР, в том, что с 1928 г. был членом германской разведки, будучи завербованным в нее гр-ном Берманом. При этом Брыль давал сведения шпионского характера о работе племхоза и проводил вредительскую подрывную работу, направленную на уничтожение племенного молодняка.

Постановление о начатии следствия в отношении Брыля В.А. по ст. 54-6 УК УССР вынесено 27 ноября 1937 года начальником Велико-Половецкого райотдела НКВД, сержантом госбезопасности Соголаевым. В постановлении указано, что Брыль В.А. проводил вредительскую подрывную деятельность, направленную на уничтожение пле-

менного молодняка. В этот же день Соголаевым вынесено постановление об избрании меры пресечения в отношении Брыля В.А. в виде содержания под стражей в Бело-Церковской тюрьме, которое утвердил начальник Бело-Церковской опергруппы ст. лейтенант госбезопасности Пивчиков для представления райпрокурору (л.д. 1-2).

Таким образом, из материалов дела видно, что оно якобы было возбуждено 27 ноября 1937 г., тем не менее в деле на 3 листе имеется рукописная копия постановления об избрании меры пресечения в виде ареста в отношении Брыля В.А., вынесенное ВРИО прокурора В.-Половецкого района Потиеенко 16 сентября 1937 г. В постановлении указано, что Брыль В.А. был допрошен в этот день, после чего и вынесено постановление об его аресте и содержании в Бело-Церковской тюрьме. В материалах дела отсутствуют протокол допроса Брыля В.А. за это число. В самом постановлении указано, что в период 1936-1937 гг. в результате вредительской деятельности Брыля В.А. произошло снижение приплода племенного скота на 10% по племсовхозу Владиславка и в том числе в результате того, что Брыль В.А. "...допускав парування тільних корів, що привело до окремих випадків абортів та загибелі"

Согласно ордера №16 о производстве обыска и аресте Брыля В.А. от 27 сентября 1937 г., в этот же день по месту жительства Соголаевым был произведен обыск, в процессе которого ничего обнаружено не было (л.д. 4-5).

В анкете арестованного, составленной Соголаевым без указания даты заполнения этого документа, кроме вышеприведенных анкетных данных, указано, что Брыль В.А. по социальному происхождению сын рабочего железнодорожника, а по социальному положению - служащий. Женат на Брыль Надежде Ивановне, проживающей в г. Одессе, имеет на иждивении дочь и сына. Из родственников имеет следующих лиц: мать - Анастасию Ивановну, братьев - Николая и Михаила, проживающих вместе с матерью в с. Загорье (Польша) и брата Игната, живущего в Николаевской области (л.д. 6).

Никаких следственных действий до 26 марта 1938 г. по делу не проводилось и, таким

*Идетсья про Д. П. Честнійшого. Див. док. №17, 21.

**Див. док. № 24.

образом, Брыль В.А. четыре месяца содержался в тюрьме, ни разу не допрошенный, без каких-либо законных оснований. 26 марта 1938 г. Соколаев вынес постановление о предъявлении обвинения Брылю В.А. уже по ст. 54-6 УК УССР, т.е. в том, что тот являлся агентом немецкой разведки и занимался шпионской деятельностью (л.д. 7).

Далее в деле имеется постановление за подписями Соколаева и Пивчикова от 29 марта 1938 г. о выделении материалов в отношении Брыля В.А. в отдельное производство, т.к. тот признался в том, что являлся агентом немецкой разведки, а также постановление за теми же подписями от 25 марта 1938 г. о приобщении к делу заявления Брыля, в котором он сознается в своей шпионской деятельности (л.д. 8-9).

На допросах Брыль В.А. признал себя виновным в том, что он является агентом германской разведки и занимается контрреволюционной шпионской деятельностью. Обвинение его основано только по признательных показаниях.

Заседанием Тройки при Киевском облуправлении НКВД УССР от 28 сентября 1938г. Брыль Владимир Антонович, 1899 года рождения, осужден к расстрелу. (Выписка из протокола №293, л.д. 36).

Приговор приведен в исполнение в городе Киеве 5 октября 1938 года.

Определением Военного трибунала Киевского военного округа от 8 марта 1957 года уголовное дело в отношении Брыля В.А. прекращено за отсутствием в его действиях состава преступления.

Прокурор следственного управления
прокуратуры Украинской ССР,
руководитель следственной группы
В.Д. Кулик
(Архів ВППРУ, спр. 50-0092, т. 11, арк.
19-21. Оригінал).

№24

З свідчень В.Л. Мунтяна про факти масових репресій в 1930-х роках у м. Києві

6 березня 1989р.

<...> После окончания в 1947 году с отличием Одесской юридической школы, я поехал в Черновцы, где до 1949г. работал народным судьей. Затем до 1954г. работал секретарем президиума Черновицкой областной коллегии адвокатов до своего зачисления в очную аспирантуру Киевского госу-

ниверситета. Председателем Президиума этой коллегии был Николай Акимович Табачный. Мы с ним сидели в одном кабинете. До 1953 года никаких разговоров с ним о его предыдущей работе у нас не возникало, но после смерти Сталина, ареста Верии и его разоблачении у нас с ним произошел интересный разговор. Он рассказал, что в довоенные годы работал в прокуратуре в г. Киеве. Где именно он тогда работал, я сейчас точно вспомнить не могу, может в городской прокуратуре, может в прокуратуре республики. <...> Табачный мне рассказывал, что где-то на протяжении 1937-1940 гг., по роду своей службы, присутствовал при исполнении приговоров в отношении тех лиц, которые были приговорены к смертной казни. Со слов Табачного, я хорошо помню, что это касалось приведения приговоров в Лукьяновской тюрьме. Все это происходило в комнате коменданта по особым делам. Видимо, была такая должность для этой процедуры. Фамилию этого человека он не называл. Приводили ли приговор в исполнение другие лица, он также мне не говорил. По его словам, человека, приговоренного к расстрелу, поднимали из подвала на каком-то лифте в комнату для расстрелов. Он, как прокурор, убеждался, что это именно тот человек, который приговорен к расстрелу. После чего, человека поворачивали лицом к стене, ставили на колени, наклоняли голову вниз, и комендант стрелял в затылок. Мертвого опять опускали вниз, а на его место поднимался следующий осужденный. Кто еще присутствовал при расстреле, он мне не рассказывал. С его слов, я понял, что там присутствовал еще какой-то вспомогательный персонал, т.к. перед исполнением приговора некоторые осужденные, по его словам, впадали в истерику, и их приходилось успокаивать с помощью этих лиц. По словам Табачного, приговор в исполнение всегда приводился в ночное время суток. В среднем за ночь расстреливали 100-150 человек. Естественно, это было не каждый день, но вся эта процедура на протяжении ряда лет, по словам Табачного, сказалась на его здоровье. Еще помню, что он говорил о том, что трупы расстрелянных вывозили за город, за Дарницю в лес. Но конкретного места захоронения он не назвал.

(Архів ВППРУ, спр. 50-0092, т. 8, арк.
43-43 зв. Оригінал).

№25

Лист голови КДБ при РМ УРСР М.М. Голушки голові Урядової комісії УРСР І.Д. Гладушу про наявні відомості та документи спецслужб, пов'язані з масовими похованнями невідомих осіб поблизу селища Биківня

31 березня 1989р.

Комитетом госбезопасности Украинской ССР изучены все частично сохранившиеся архивные материалы довоенного времени, которые могли содержать сведения, относящиеся к обнаруженным захоронениям людей в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева.

Установлены и опрошены сотрудники, которые работали в органах госбезопасности в довоенный период. В процессе указанной работы, были получены данные о том, что до 1936 г. лица, осужденные к высшей мере наказания как за контрреволюционные, так и уголовные преступления, содержались в Лукьяновской тюрьме и после приведения приговоров в исполнение, по словам косвенных очевидцев, хоронились на окраине Лукьяновского кладбища. В тот период, приговоры в ВМН за контрреволюционную деятельность выносились редко. Установлено также, что 20 марта 1937г. президиумом Киевского городского совета был отведен участок земли для специальных нужд НКВД УССР* Подтвердить документально, где был отведен этот участок, не представилось возможным из-за отсутствия архивных материалов. По словам сотрудников, которые работали в довоенное время в различных подразделениях органов НКВД, указанный участок находился в лесном массиве в направлении Броваров, однако лично показать его они не могут, т.к. не имели к данному вопросу отношения. Сотрудников, которые были причастны к ведению следствия, содержанию арестованных, приведению приговоров в исполнение и захоронения, установить и опросить не представилось возможным, поскольку такие лица были сами репрессированы вместе с другими сотрудниками госбезопасности или осуждены и приговорены к ВМН за нарушения соцзаконности в 1939 г., а отдельные из них погибли на фронтах Великой Отечественной войны.

В процессе поиска документальных материалов, обнаружены некоторые веществен-

ные доказательства и другие данные о том, что захоронения лиц, приговоренных к ВМН, могло осуществляться в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства. Все документальные данные и вещественные доказательства по этому вопросу 27 февраля 1989 г. направлены в следственную группу Прокуратуры УССР.

Для сведения также сообщаем, что Комитетом госбезопасности республики осуществлен поиск документальных материалов и в центральном архиве КГБ СССР. Однако, таких документов, к сожалению, обнаружить не удалось.

Председатель Комитета
Н. Голушко.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 79-80. Оригінал).

№26

Службова записка заступника голови КДБ при РМ УРСР Г.К. Ковтуна слідчій частині Прокуратури УРСР по кримінальній справі № 50-0092 по факту виявлення поховань громадян на території 19-го квартала Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва

4 квітня 1989 р.

По поручению Правительственной комиссии и следственной группы Прокуратуры УССР, ведущей следствие по уголовному делу в связи с обнаружением массовых захоронений людей в лесном массиве 19-го квартала Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства, Комитетом госбезопасности республики изучены частично сохранившиеся материалы о деятельности НКВД-НКГБ УССР в годы массовых нарушений социалистической законности. В процессе этой работы тщательно просмотрены все сохранившиеся материалы довоенного периода, в том числе относящиеся к 1936-1941 гг., в которых могла бы содержаться информация, имеющая отношение к массовым захоронениям людей в указанном лесном массиве.

Установлены и опрошены сотрудники, которые работали в органах госбезопасности в довоенный период. По словам косвенных очевидцев, до 1936 г., включительно, в г. Киеве подследственные и осужденные к вы-

---

* Див. док. № 1.

сшей мере наказания как за контрреволюционные, так и уголовные преступления, содержались в Лукьяновской тюрьме. После приведения приговоров в исполнение, захоронения проводились на окраине Лукьяновского кладбища. В тот период такие приговоры за контрреволюционную деятельность вносились редко. Так, по архивным материалам, за период 1930-1936 гг. в г. Киеве и области было осуждено по обвинению за различные контрреволюционные преступления, в том числе и связанные с убийством советских активистов, 834 человека.

Установлено также, что 20 марта 1937 г. президиумом Киевского городского совета для специальных нужд НКВД был выделен и отмежеван участок земли. По словам сотрудников тех лет термин "спецнужды" применительно к участкам земли обозначал места захоронения лиц, приговоренных к ВМН. Документальные данные о месте расположения указанного участка земли не сохранились. Однако, по отрывочным сведениям старых сотрудников, таким участком земли является участок лесного массива в районе пос. Быковня, где в 1936 г. был построен неизвестный объект, охраняемый часовыми, т.е. накануне начала массовых репрессий.

Указанные массовые беззакония в г. Киеве, как и в целом на территории республики, начались в июне 1937г., когда на должность наркома внутренних дел был назначен Леплевский Израиль Моисеевич. В этот период были репрессированы многие советские граждане, проживавшие в г. Киеве, в том числе 1199 сотрудников органов НКВД УССР. Из числа жителей г. Киева и Киевской области, куда входила территория нынешней Черкасской, а также часть Житомирской и Черниговской областей в 1937-1938 гг., было осуждено к высшей мере наказания за так называемую контрреволюционную деятельность 6500 человек.

По имеющимся архивным данным, приговоры к ВМН в отношении отдельных репрессированных приводились в исполнение так называемыми межрайонными группами УНКВД Киевской области и захоронения осуществлялись не в г. Киеве, а в гг. Черкассах, Умани, Белой Церкви и Житомире. Поэтому установить точное число захоронений в отведенном месте (в районе пос. Быковня) не представляется возможным.

Для сведения также сообщаем, что в числе осужденных к ВМН в 1939-1941 гг. приговоры, в отношении которых приводились в исполнение в г. Киеве, было 1745 агентов немецко-фашистских спецорганов. Это были шпионы, диверсанты, террористы, а также боевики из числа членов зарубежных националистических организаций, состоявших на службе у немецко-фашистских спецслужб. Указанные агенты забрасывались на территорию Украины в потоке перемещенных из сопредельных стран, которые переходили границу в массовом порядке под видом венгерских, румынских и польских граждан. По имеющимся данным, в 1939-1941 гг. на западной границе было задержано свыше 100 тысяч нарушителей границы. Среди них было выявлено и разоблачено шпионов, диверсантов, террористов и боевиков в 1939 г. - 385, в 1940 г. - 841 и в 1941 г. - 519 чел. <...> Следствия по делам на разоблаченных агентов велись в г. Киеве, здесь же выносились и приводились в исполнения смертные приговоры. Захоронения этой категории лиц могло осуществляться только в установленном для этих целей месте, т.е. в лесном массиве в районе пос. Быковня.

В процессе выполнения поручений Правительственной комиссии и следственной группы Комитетом госбезопасности УССР проводилась также работа по установлению бывших сотрудников ГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ, которые могли знать о произволе, допущенном органами НКВД в предвоенные годы. Как установлено, основными организаторами массового нарушения социалистической законности и располагающими в полном объеме информацией о порядке приведения в исполнение приговоров, местах захоронения репрессированных, были прежде всего, руководители НКВД, а в г. Киеве - руководители Киевского областного управления НКВД.

В частности, председатель ГПУ УССР, а затем нарком внутренних дел республики Балицкий Всеволод Аполлонович, 1892 года рождения, на указанных постах находился с 1933 по 1937 гг., в 1938 г. репрессирован и расстрелян за так называемую принадлежность к военному заговору. Работавшие в это же время на руководящих постах в НКВД УССР другие лица, в т.ч. заместитель наркома Карлсон Карл Мартынович, 1888 года рождения, также были репрессирова-

ны и расстреляны или погибли в лагерях. Сменивший Балицкого В.А. на посту наркома внутренних дел Украины и работавший в этой должности с лета 1937 г. по апрель 1938 г. Леплевский И.М., 1894 года рождения, в 1938 г. также был осужден к ВМН по обвинению в участии правотроцкистской, антисоветской террористической организации. Такая же участь постигла и других сотрудников, занимавших руководящие должности в аппарате Леплевского. Особенно массовый характер репрессии приобрели после назначения в январе 1938 г. наркомом НКВД УССР Успенского Александра Ивановича, 1902 года рождения. Спасаясь от ответственности за творимые беззакония, Успенский в конце 1938 г. перешел на нелегальное положение, однако был разыскан и в 1940 г. Верховным Судом СССР осужден к ВМН за нарушения соцзаконности.

За необоснованные репрессии советских граждан также осужден в 1953 г. к ВМН и работавший наркомом НКГБ УССР с 26 февраля 1941 г., а затем министром внутренних дел УССР Мешик Павел Яковлевич, 1910 года рождения. Наказаны также за нарушения социалистической законности Шаров Николай Давыдович, 1897 года рождения, работавший с 1935 по 1938 гг. начальником УНКВД по Киевской области (уволен из органов в 1939 г.); Долгушев Алексей Романович, 1902 года рождения, работавший также на указанной должности с июня 1938 г. по январь 1939 г. (в 1942 г. осужден к 10 годам лишения свободы).

<...> В виду отсутствия в архивах необходимых материалов, ответить на другие, поставленные Прокуратурой республики, вопросы не представляется возможным.

Поиск возможных очевидцев, которые могут знать подробности, относящиеся к захоронениям в районе пос. Быковня, продолжается.

Заместитель Председателя комитета

Г.К. Ковтун

(ДА СБУ, спр. 518, арк. 289-292.

Засвідчена копія).

№27

Пояснення пенсіонера НКВС М.Ш. Мусоргського Прокурору Української РСР щодо обставин масових поховань громадян поблизу селища Биківня

Квітень 1989р.

По существу заданных мне вопросов поясню, что в качестве водителя в областном управлении НКВД, расположенного по ул. Р. Люксембург, работать начал в 1936 г. Работал в отделе по борьбе с контрреволюцией. Гараж располагался там же во дворе. Я помню, что во дворе располагалась внутренняя тюрьма, где содержались заключенные. Работал я как на грузовой, так и на легковой машине. В период работы мне приходилось возить трупы расстрелянных врагов народа. Трупы возил только ночью. Возил трупы в район поселка Быковня, где от трассы вправо в лесу была огорожена большая территория лесного участка, которая тщательно охранялась. Когда я привозил трупы в Быковню, то там ямы уже были выкопаны. Трупы сбрасывались в ямы навалом. Расстреливали людей в подвале внутренней тюрьмы и ночью грузили на машины специальными клещами. Их брали за шею и ноги и забрасывали на кузов. Загрузив полностью машину <...> с бортами, накрывали брезентом, а затем ночью вывозили в Быковню. <...> Обычно трупы возили ночью в сопровождении сотрудников НКВД, две-три машины. Машины обычно ездили с ближним светом.

Исполнением приговоров занимался комендант Воробьев⁶, который погиб в годы войны.

(Архів ВГПРУ, спр. 50-0092, т. 12, арк. 88-89. Оригінал).

№28

Свідчення очевидця Д.А. Макаренка про масові поховання громадян поблизу селища Биківня

20 серпня 1989 р.

Я народився і жив тут перед війною, і на фронт звідси пішов. Вперше побачив той зелений паркан десь у 1936-1937 році - тоді, як пішов по гриби. Біля нього ще хатка стояла. Там жили два чоловіки. <...> В ту хатку ніхто не заходив. Та й до паркану не наближалися, бо ходили чутки, що одного там спіймали і мало не розстріляли. Ледве випросився. І ті двоє в розмови теж не вступали.

Тоді я працював вагоновожатим на трамваї, який ходив з Броварів у Микільську Слобідку. Часто їх підвозив.

Бачив, як туди ходили машини, по-моєму, ЗІСи. Вони були закриті, а попереду і позаду їхали легкові. Бувало три машини їхало, бувало чотири, бувало й більше. Я часто їх бачив, коли працював у нічну зміну - через два дні на третій. А їздили вони кілька років, починаючи з 1937-го і аж до війни...

У лісі нікого не вбивали. Пострілів не було, бо якби були, то люди чули б. І німці там не розстрілювали. То наші перед війною туди вже вбитих привозили ховати. Що ви хочете, час був такий, що тільки хто про Сталіна що-небудь скаже - і нема чоловіка. Один наш биківнянський, не пам'ятаю, як звали його, якось на Іржаву тюльку сказав "сталінська риба" А хтось почув - хоп і забрали його. Десять років дали, а потім прислали лист, що мовляв, помер...

Уже після війни зелений паркан люди розібрали на будівництво. І хатку теж розібрали. А потім якісь паразити почали викопувати черепи і в тих, де були золоті зуби, вбивали їх і забирали собі. Тоді там лежало цих черепів - скільки хочеш. І у всіх ззаду - маленька дірочка. Всі однаково прострелені. Із чого їх стріляли? Мабуть, було якесь спеціальне пристосування. Ніхто ці черепи не вивозив. Тільки років п'ятнадцять тому, чи може, й більше наїхало багато військових, оточили все навкруг. І воєнні ці в масках почали викопувати самі тільки черепи і складати в ящики. Багато було цих ящиків. Зіставили їх один на один, деякі трошки поприкидали землею і все. Так і лежали ці останки в ящиках, прямо в лісі. Тут багато людей про це знає. <...> А потім і пам'ятник поставили і написали на ньому, що буцім тут лежать закатовані німцями. Поставили так, наче вкрали. Ніхто майже й не знав, коли його ставили. <. .>

*Биківня: вся правда //Культура і життя.
- 1989. - 20 серпня.*

№29

Доповідна записка заступника прокурора УРСР С.Ф. Литвинчука та прокурора слідчого управління Прокуратури УРСР, керівника слідчої групи В. Д. Кулика

Урядовій комісії Української РСР про попередні результати розслідування кримінальної справи № 50-0092 щодо обставин масових поховань громадян в районі селища Биківня

Не пізніше 31 травня 1989 р.

Прокуратурой Украинской ССР постановлением от 6 декабря 1988 г. создана следственная группа для расследования уголовного дела об обстоятельствах массового захоронения граждан в 19 квартале Днепровского лесничества в районе поселка Быковня г. Киева.

За время работы следственной группой установлено, допрошено и опрошено свыше 250 свидетелей, проведено 15 воспроизведенных обстановки и обстоятельств события, 7 криминалистических экспертиз, изучено свыше 60 архивных уголовных дел, проанализированы архивные документы и сообщения различных органов, относящиеся к расследуемым обстоятельствам.

В ходе следствия использовались материалы работы в 1943-1944 гг. Чрезвычайной государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, правительственных комиссий по перезахоронению останков граждан в 19 квартале Днепровского лесничества, создаваемых решением Совета Министров УССР в апреле 1971 и декабре 1987 года, письма, заявления и сообщения трудящихся. При проведении следственных действий применялись фотографирование, звукозапись, видеосъемка, картографическая съемка, привлекались специалисты научных и экспертных учреждений.

Следствием установлено, что летом 1936 г. в районе поселка Быковня, в 800 метрах справа от автотрассы Киев-Бровары, в естественной низине мелколесья, глухим деревянным забором, высотой около 3 метров, была ограждена территория площадью около 4 га. В забор были встроены выездные ворота и калитка, возле которых стоял небольшой деревянный дом. Весь забор был окрашен в зеленый цвет. Руководили строительством забора и дома люди в фо-

рме НКВД. В строительстве принимали участие отдельные жители пос. Быковня, круглосуточную охрану территории осуществляли мужчины в штатской одежде, вооруженные наганами в кобурах и имевшие малокалиберные винтовки. Во время дежурства они препятствовали гражданам не только входить на огражденную территорию, но и близко приближаться к забору. После начала Великой Отечественной войны охрана была одета в форму НКВД.

На протяжении 1936-1941 гг. со стороны г. Киева к территории, огражденной зеленым забором, преимущественно ночью, приезжали крытые брезентом бортовые грузовики, как правило, в сопровождении легковых автомобилей, ехавших спереди и сзади. Количество грузовиков было различным – от одного до колонны, состоящей из 5-6 машин. Допрошенные по делу свидетели, видели в автомобилях сотрудников в форме НКВД, несколько раз, после проезда автомашин - на дороге следы крови, за зеленым забором - вырытые ямы. В июле-августе 1941 г. за зеленый забор под конвоем приводили колонну людей в красноармейской форме, без знаков различия и ремней. Несколько раз за забором слышалась стрельба.

В первые дни оккупации фашистскими войсками города Киева, немецкие военные заставили жителей пос. Быковня раскопать одну из ям за зеленым забором, в которой было обнаружено захоронение граждан - мужчин и женщин. На фоне открытых трупов немцы сфотографировали жителей и уехали. После этого, в издаваемой в период оккупации в г. Киеве газете "Українське слово" за 8 октября 1941 г., появилась публикация о том, что возле Быковни захоронены трупы репрессированных советских граждан*. В период оккупации, территория, огражденная зеленым забором, не охранялась. Немцы еще несколько раз заставляли жителей поселка Быковня производить раскопки захоронения и фотографировали трупы. Старосте поселка Честнейшему Д.П. было дано указание установить на месте захоронения деревянный крест**. Сразу же после освобождения города Киева в 1943 г. зеленый забор и дом были разобраны жителями Быковни на строительство и ремонт жилья, т.к. поселок почти полностью был сожжен фашистами. В дальнейшем на этом месте проведены лесные насаждения.

В 1971 г., в месте, ранее располагавшемся за зеленым забором, жители начали обнаруживать на поверхности земли черепа и кости людей, о чем сообщили представителям власти.

По решению Совета Министров УССР в апреле 1971 г. была создана Правительственная комиссия (председатель т. Головченко И.Х.) для перезахоронения останков. В ходе перезахоронения было вырыто 207 ям, из которых извлечены останки 3805 человек. При раскопках также были обнаружены остатки одежды, обуви, предметов личного обихода, оружие, гильзы, патроны, золотые зубы, коронки, медальоны и др. Часть обнаруженных вещей была изъята и хранилась вместе с материалами о результатах работы комиссии. Остальное захоронено вместе с останками людей.

С середины 70-х годов в районе захоронения появились мародеры, которые проводили раскопки на вскрытых при захоронении ям, извлекали оставшиеся в останках трупов золотые зубы, серьги, кольца. В этой связи, учитывая, что в 1971 г. были вскрыты и перезахоронены не все погребения, решением Совета Министров УССР в декабре 1987 г. была вторично создана Правительственная комиссия (председатель т. Гладуш И.Д.) для полного перезахоронения. Было вскрыто еще 68 ям, из которых извлечены останки 2518 человек. Как и в первом случае, при перезахоронении, наряду с останками трупов, извлеклись остатки истлевшей одежды, разрушенной обуви, предметы личного пользования. Часть из них изъята, а остальное захоронено в контейнерах вместе с останками. В обоих случаях, уголовное дело не возбуждалось, расследование не проводилось. Судебно-медицинскими экспертами устанавливалось количество похороненных, виды повреждений и примерное время захоронения.

Проведя в ходе следствия анализ материалов работы комиссией в 1971 и 1987 гг. установлено, что ряд предметов, изъятых из захоронений, имеет индивидуализирующие признаки, позволяющие установить их владельцев. Такими предметами оказались клише с фамилией, именем и отчеством "Ивановский Николай Генрихович", расческа с самодельной подписью "Прокопович 5."

---

*Див. док. № 2.

**Див. док. № 21.

и курительный мундштук также с самодельной подписью "Брыль В.А.:"

При изучении архивных уголовных дел на лиц, подвергшихся репрессиям в 1936-1941 гг., установлено, что

Ивановский Николай Генрихович, 1869 года рождения, украинец, уроженец с. Кошковцы Каменец-Подольской губернии (Винницкая область), беспартийный, техник-строитель курортного управления, житель г. Киева, Куреневка, Петропавловский переулок, д. 5, кв. 1, по обвинению в контрреволюционной деятельности, в соответствии с приказом НКВД СССР № 00485 осужден во внесудебном порядке (тройкой по списку) 2 декабря 1937 г. к расстрелу. Приговор приведен в исполнение в г. Киеве 10 декабря 1937 г. В числе вещей, изъятых у него при обыске, значатся печати;

Прокопович Валентина Марковна (Макаровна), 1897 года рождения, украинка, уроженка с. Турья Киевской области, беспартийная, работавшая бухгалтером института неотложной хирургии, проживавшая в г. Киеве, ул. Ирининская, д. 3-а, кв. 14, за создание и участие в контрреволюционной военно-повстанческой организации и шпионаж осуждена во внесудебном порядке 8 мая 1938 г. к расстрелу. Приговор приведен в исполнение в г. Киеве 10 мая 1938 г.;

Брыль Владимир Антонович, 1899 года рождения, белорус, уроженец д. Загорье Новогрудского района Барановичской области, зоотехник, проживавший в Рудянском свеклосовхозе Велико-Половецкого района Киевской области, за шпионскую деятельность во внесудебном порядке осужден 28 сентября 1938 г. к расстрелу. Приговор приведен в исполнение 5 октября 1938 г. в г. Киеве.

В 1956-57 гг. Прокопович В.М. и Брыль В.А. реабилитированы. Ивановский Н.Г. считается реабилитированным с 1989 г.

Следствием установлено, что репрессированные лица в 1936-1941 гг. содержались во внутренней тюрьме УГБ НКВД УССР, располагавшейся в здании нынешнего Октябрьского дворца культуры, а также в спецкорпусе Лукьяновской тюрьмы. Здесь же приводились в исполнение приговоры. По показаниям очевидцев, трупы расстрелянных грузились в бортовые автомашины, покрывались брезентом и вывозились для захоронения в район пос. Быковня.

В настоящее время следственной группой

проводится работа по проверке 11 крышек именных часов, именной монограммы и другим предметам и вещам, изъятых из захоронения и позволяющим установить конкретные имена репрессированных и захороненных в районе пос. Быковня. По 7 крышкам от часов установлены и изучаются конкретные архивные уголовные дела, из которых следует, что

Давыдов-Брага Эммануил Маркевич, капитан милиции, осужден 23 сентября 1938 г. как участник право-троцкистской террористической организации к расстрелу, приговор приведен в исполнение в г. Киеве, в этот же день. При обыске у него изъяты именные часы. Реабилитирован в 1956 г.;

Костяной Николай Степанович, начальник конторы механизации и автотранспорта, осужден 11 апреля 1938 г. как участник антисоветской националистической организации к расстрелу, приговор приведен в исполнение в этот же день в г. Киеве. При обыске у него изъяты именные часы. Реабилитирован в 1959 г.;

Мицельмахер Абрам Лазаревич, сержант госбезопасности, 25 сентября 1938 г. осужден к расстрелу, приговор приведен в исполнение немедленно в г. Киеве. При аресте у него изъяты именные часы. Реабилитирован в 1958 г.;

Шельгин Яков Павлович, капитан милиции как участник антисоветской троцкистской организации осужден 23 сентября 1938 г. к расстрелу, приговор приведен в исполнение в этот же день в г. Киеве. При аресте у него изъяты именные часы. Реабилитирован в 1957 г.;

Твардовский-Рибрик Антон Елисеевич, начальник сектора кадров Наркомфина УССР, за участие в антисоветской троцкистской организации осужден 22 сентября 1937 г. к расстрелу, приговор приведен в исполнение в 25 сентября 1937 г. Реабилитирован в 1957 г.;

Ткальников Федор Яковлевич, военнослужащий РККА, осужден 2 октября 1938 г. как участник антисоветского военно-фашистского заговора к расстрелу, приговор приведен в исполнение в этот же день в г. Киеве. При обыске у него изъяты именные часы. Реабилитирован в 1957 г.;

Яковенко Владимир Михайлович, сотрудник НКВД УССР, осужден 25 сентября 1938 г. за подрывную работу как член антисоветской националистической организации к ра-

сстрелу, приговор приведен в исполнение в этот же день в г. Киеве. При обыске у него изъяты именные часы.

В следственной группе имеются и обрабатываются данные, позволяющие установить еще ряд репрессированных лиц, чьи вещи обнаружены в захоронении, среди них народный комиссар финансов УССР Василенко.

Следствием установлено, что в 19 квартале трупы хоронили одетыми, вместе с вещами и предметами, находившимися в пользовании арестованных (расчески, кружки, бумажники, портсигары и др.). Кроме того, вместе с трупами вывозились и хоронились в одной яме не представляющие ценности вещи изъятые во время арестов. В нескольких вскрытых ямах трупы отсутствовали, а были захоронены только различные вещи и предметы. Основной причиной смерти захороненных лиц являлись огнестрельные ранения в голову или, предположительно, в жизненно-важные органы тела. Других повреждений не было установлено.

В процессе изучения и сличительного анализа материалов работы Чрезвычайной государственной комиссии в 1943-1944 гг. и комиссией по перезахоронению останков трупов в районе пос. Быковня в 1971 и 1987 гг., выявлены существенные различия в способе уничтожения погибших и уничтоженных людей. В захоронении погибших и уничтоженных в концлагере все трупы совершенно раздеты, полностью отсутствуют какие-либо вещи или предметы, золотые украшения, зубы, коронки, кольца. Наряду с огнестрельными ранениями в голову, имеется большое количество умерших от инфекционных заболеваний, истощения, а также повреждений черепа тупым предметом.

Выводы комиссии о способе уничтожения захоронения военнопленных в Дарницком концлагере подтверждаются показаниями установленных и допрошенных лиц, содержащихся в Дарницком концлагере в 1941-1943 гг., а также служившими в нем в этот период в качестве надзирателей или членов "Украинской народной милиции", осуществлявших внутреннюю охрану. В процессе их допросов не установлено никаких данных о захоронении в районе пос. Быковня погибших и уничтоженных в концлагере. По этому вопросу не получено каких-либо архивных данных или свидетельских показаний жителей поселка Быковня и бли-

злежащих мест. Чрезвычайной комиссией захоронение в 19 квартале не исследовалось.

Оценивая в совокупности добытый в ходе расследования материал, следственная группа считает, что количество личных вещей, ранее принадлежавших репрессированным лицам, а затем обнаруженных и изъятых при вскрытии захоронения в 19 квартале Днепропетровского лесничества возле пос. Быковня, свидетельские показания, архивные материалы и другие данные дают основание утверждать о проводившемся здесь в 1936-1941 гг. захоронений осужденных во внесудебном порядке к расстрелу.

В конце лета 1941 г. на этом месте была расстреляна группа людей, одетых в красноармейскую одежду без ремней и знаков различия. Причина расстрела и категория этих лиц следствием в настоящее время не установлены.

Данных о захоронении в 19 квартале лиц уничтоженных фашистскими оккупантами в Дарницком концлагере и других местах, следствием пока не добыто.

Для полной обработки всех помеченных по делу версии необходимо закончить поиск и изучение архивных уголовных дел по всех перечисленных в настоящей докладной записке лиц, установить оставшихся в живых работников УГБ НКВД, участвовавших в репрессиях и применявших недозволенные методы ведения следствия, найти родственников установленных по делу репрессированных и реабилитированных граждан, выявить не подвергшиеся вскрытию захоронения, по предложению экспертов извлечь вещи и предметы из захоронения для проведения необходимых экспертиз, выполнить другие следственные действия, вытекающие из добытых данных, после чего принять окончательно решение по делу.

Учитывая полученные в процессе расследования предварительные результаты, докладная записка направляется Правительственной комиссии.

Заместитель прокурора Украинской ССР
С.Ф. Литвинчук

Прокурор следственного управления
Прокуратуры Украинской ССР, руководи-
тель следственной группы
В. Д. Кулик.

(ДА МВС України, ф. 1, оп. 1, спр. 740, арк. 10-17.
Копія).

№30

3 постанови про припинення кримінальної справи № 50-0092 по факту виявлення масових поховань людей в 19 і 20 кварталах Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства поблизу селища Биківня

31 травня 1989 р.

Прокурор следственного управления прокуратуры Украинской ССР Кулик В. Д., рассмотрев материалы уголовного дела №50-0092, -

УСТАНОВИЛ:

Уголовное дело возбуждено Прокуратурой Украинской ССР 5 декабря 1988 года.

Основанием для возбуждения дела явились материалы перезахоронения останков трупов людей в 19 и 20 кварталах Днепро-вского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства возле поселка Быковня города Киева в 1971 и 1987 годах, а также письма, заявления, обращения граждан и публикации в печати в 1988 году по поводу установления обстоятельств возникновения указанного захоронения.

Для расследования уголовного дела создана следственная группа прокуратуры Украинской ССР, состоящая из следователей органов прокуратуры, внутренних дел и государственной безопасности. Уголовное дело принято к производству 5 декабря 1988 г. Срок предварительного следствия продлен прокурором УССР до 31 мая 1989 г.

Следствием использовались материалы работавшей в 1943-1944 гг. чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, Правительственных комиссий, создаваемых Советом Министром Украинской ССР в 1971 и 1987 гг. для перезахоронения останков людей в 19 и 20 кварталах Днепро-вского лесничества, письма, заявления и сообщения граждан, публикации печати, архивные материалы, применялись фотография, звукозапись, видеосъемка, картографическая съемка, привлекались специалисты научных и экспертных учреждений.

В процессе расследования настоящего Уголовного дела установлено, что в семидесятых годах в 19 и 20 кварталах Днепро-

вского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства возле поселка Быковня города Киева обнаружено массовое захоронение людей. Решением Совета Министров Украинской ССР в 1971 и 1987 годах были созданы Правительственные комиссии для перезахоронения их останков. В ходе перезахоронений было вскрыто 275 ям, из которых извлечены и перезахоронены останки 6329 человек. Согласно выводам работавших в то время Правительственных комиссий и проведенных судебно-медицинских исследований было признано, что в указанном месте захоронены жертвы немецко-фашистских захватчиков, уничтоженные в 1941-1943 гг.

Этот вывод обуславливался расположением всего в 4,5 км от этого места Дарницкого концлагеря, где было уничтожено и умерло в 1941-1943 гг. свыше 68 тысяч советских граждан, и выводами экспертов о том, что захоронение людей произведено после 1941 года. Уголовное дело в то время не возбуждалось, расследование не производилось, судебные экспертизы не назначались, поскольку комиссии создавались только для организации перезахоронения.

Показаниями свидетелей, осмотром места происшествия, вещественными доказательствами, архивными материалами, экспертными заключениями и другими доказательствами установлены следующие обстоятельства возникновения массового захоронения людей в Днепро-вском лесничестве.

В 1936-37 гг. в этом месте, под руководством лиц в форме НКВД, производились работы по прокладке дороги огражденного забором участка земли площадью 4-5 га и строительству дома. После завершения работ, постройки и территория за забором находилась под постоянной вооруженной охраной, которая не допускала проникновения посторонних на объект и даже приближение к нему.

Со стороны города Киева на указанную территорию на протяжении 1936-1941 гг. регулярно приезжали грузовые автомашины, на уровне бортов закрытые брезентом. Кроме одиночных автомашин, сюда прибывали и колонны, состоящие из 5-6 машин в сопровождении легковых автомобилей. Среди водителей и сопровождавших были лица, одетые в форму НКВД. За забором свидетели видели вырытые ямы, а на до-

роге после проезда грузовиков - следы крови.

В архивах обнаружено решение президиума Киевского городского Совета депутатов трудящихся от 20 марта 1937 года, которым оформлено выделение участка земли для специальных нужд НКВД УССР. По сообщению КГБ УССР термин "специальные нужды" применительно к земельным участкам означал место захоронения лиц, приговоренных к высшей мере наказания.

Документальные данные о месте нахождения данного участка не сохранились. По показаниям свидетелей и сведениям работавших в довоенное время сотрудникам КГБ, таким участком земли является лесной массив в районе поселка Быковня в городе Киеве.

Эти данные подтверждаются показаниями свидетелей Низенко, Куковенко, Дембовской, Пономоренко, Крамского и других, являвшихся очевидцами указанных событий, воспроизведением обстановки и обстоятельств событий, осмотром места происшествия и раскопками, в ходе которых обнаружены остатки фундамента дома, предметы, указанные свидетелями (крышка сейфа, гильзы, известь), решением президиума Киевского городского Совета депутатов трудящихся, заключениями судебных экспертиз.

По показаниям свидетелей с 1936 года в городе Киеве, арестованные за так называемую контрреволюционную деятельность и в дальнейшем репрессированные лица содержались во внутренней тюрьме УГБ НКВД УССР, располагавшейся в здании нынешнего Октябрьского дворца культуры, а также в спецкорпусе Лукьяновской тюрьмы. Здесь же приводились в исполнение приговоры к высшей мере наказания путем расстрелов. Выстрелы, как правило, производились в голову или в иные жизненно важные органы, заглушались работающими двигателями автомашин и генераторов.

Трупы расстрелянных грузили в бортовые автомашины, покрывали брезентом и вывозили преимущественно ночью, в район поселка Быковня, где производилось их захоронение. Согласно осмотру места происшествия, воспроизведению обстановки и обстоятельств события и топографической съемке указанное место находится в 19 и 20 кварталах Днепровского лесничества.

Изложенные обстоятельства о захороне-

нии в этом месте репрессированных лиц в 1936-1941 гг., кроме показаний свидетелей Шамрай, Ус, Шапиро, Колоши, Рогинского, Мунтяна, Евенко, Гусака и др., подтверждаются материалами архивных уголовных дел в отношении бывшего старосты поселка Быковня Чеснейшего, сторожа пионерлагеря, показавшего оккупационным властям в 1941 г. место захоронения Дембовского, вещественными доказательствами, изъятыми из захоронений в 1971, 1987 и 1989 гг., архивными материалами прессы, топографической съемкой, воспроизведениями обстановки и обстоятельств события, заключениями судебных экспертиз.

По показаниям ряда свидетелей, захоронения репрессированных в 30-е годы лиц также производились на окраине Лукьяновского кладбища в городе Киеве.

При изучении материалов правительственной комиссией и расследовании настоящего уголовного дела выявлено, что в ходе перезахоронений, производившихся с 1971 и 1987 годов, наряду с останками трупов в ямах находились остатки одежды, обуви, предметы личного обихода. В двух вскрытых ямах в 1971 г. были обнаружены только захороненные вещи и предметы. По показаниям свидетелей и археологическими методами следствием разысканы места, откуда не извлекались останки трупов. Их эксгумация проведена 17-29 апреля 1989 г. Из 22 ям, на глубине до 4 метров, извлечены останки 454 человек, а также, как и в предыдущих случаях, остатки одежды, обуви, личные вещи.

Указанные обстоятельства, экспертные заключения свидетельствуют, что на территории, огражденной забором, производились захоронения вместе с трупами или в отдельных ямах малоценных вещей и предметов, изъятых при обысках, арестах, а также находившихся в пользовании арестованных.

В материалах Правительственных комиссий, при допросах лиц, а также в ходе эксгумации останков трупов в апреле 1989 г., следствием обнаружены и изъяты предметы с индивидуализирующими признаками, по которым установлены конкретные лица, найдены и изучены архивные уголовные дела в отношении их. Изучением уголовных дел и проведенными экспертизами установлено, что все предметы принадлежали лицам, подвергшимся репрессиям за

так называемую контрреволюционную деятельность в 1936-1941 гг., осужденным во внесудебном порядке или выездной сессией военной коллегии Верховного Суда СССР, приговоренным к расстрелу, приговоры приведены в исполнение в г. Киеве, во время обысков или аресте у них изымались указанные вещи, о чем в большинстве случаев имеются записи в актах обыска и протоколах изъятия. Ряд фамилий репрессированных лиц установлена в ходе допроса свидетелей.

Указанные выводы подтверждаются показаниями свидетелей, материалами эксгумации, вещественными доказательствами, изъятими из захоронений, материалами архивных уголовных дел, заключениями судебных экспертиз. <...>

По показаниям свидетелей после начала Великой Отечественной войны 1941 г. на территории за забором в Днепровском лесничестве были расстреляны и захоронены несколько групп людей. В их числе колонна людей, одетых в красноармейскую форму без ремней и знаков отличия, а также группа лиц, предположительно ранее содержащихся во Львовской тюрьме и этапированных в район поселка Быковня. Более подробных данных об обстоятельствах этого события добыть в процессе расследования не представилось возможным. Указанное, кроме показаний свидетелей, подтверждается извлеченными из захоронения вещественными доказательствами, в том числе описью арестованных Львовской тюрьмы, заключениями судебных экспертиз.

Изучением и сравнительным анализом материалов чрезвычайной Государственной комиссии, Правительственных комиссий и настоящего уголовного дела выявлены существенные различия в способе уничтожения и захоронения людей в Днепровском лесничестве в Дарницком концлагере.

Основной причиной смерти захороненных в Днепровском лесничестве явились огнестрельные ранения. В челюстях останков сохранены коронки, зубы и протезы из желтого металла. В захоронениях, как уже отмечалось, находились личные вещи и предметы, остатки одежды и обуви. В захоронениях лиц, уничтоженных и погибших в Дарницком концлагере, все трупы без одежды, полностью отсутствовали какие-либо предметы или вещи, золотые зубы и корон-

ки. Наряду с погибшими от огнестрельных ранений, здесь имеется большое количество умерших от инфекционных заболеваний, истощения, а также повреждения черепов тупыми предметами. Следственным путем не добыто данных о захоронении в 19 и 20 кварталах Днепровского лесничества лиц, уничтоженных немецко-фашистскими захватчиками в Дарницком концлагере или других местах.

Кроме изученных материалов, указанное подтверждается показаниями свидетелей, проживавших в период временной оккупации в поселке Быковня и близлежащих населенных пунктах, а также содержавшихся в Дарницком концентрационном лагере, вещественными доказательствами, материалами эксгумации трупов в 1944 и 1989 гг., архивными материалами, заключениями судебных экспертиз.

По сообщению Министерства обороны Союза ССР данных о массовых воинских захоронениях в районе поселка Быковня г. Киева не имеется.

На основании изложенного установлено, что в 19 и 20 кварталах Днепровского лесничества в 1936-1941 гг. проводилось захоронение лиц, репрессированных за так называемую контрреволюционную деятельность, осужденных во внесудебном порядке или выездной сессией военной коллегии Верховного Суда СССР к расстрелу, приговоры в отношении которых приведены в исполнение в городе Киеве, а также расстрелянных на этом месте не менее двух групп людей. Всего в захоронениях выявлены и перезахоронены останки 6783 человек.

В период массовых репрессий на Украине в 1936-41 гг. НКВД УССР возглавляли наркомы Балицкий В.А., Леплевский И.М., Успенский А.И., Мешик П.Я. Из добытых материалов усматривается, что все они также были репрессированы и расстреляны. По обвинению в принадлежности к военному заговору в 1937 г., расстрелян Балицкий В.А. Как участник правотроцкистской организации в 1938г. расстрелян Леплевский И.М. За нарушение законности осужден в 1940 г. к высшей мере наказания Успенский А.И., а в 1953 - Мешик П.Я. Были репрессированы, расстреляны, погибли в лагерях, на фронте, пропали без вести или умерли установленные следствием заместители наркома НКВД УССР Карлсон К.М. и Савченко С.Р., начальники УНКВД Киевс-

кой области Шавер-Шаров Н.Д. и Долгушев А.Р., начальник 3 отдела УНКВД Киевской области Батиевский И.М., заместитель начальника этого отдела Акимов-Егидес Н.Н. и другие.

Принимавшие участие в фальсификации уголовных дел, даче санкций на аресты, осуждении, исполнении приговоров, должностные лица также были репрессированы, погибли в лагерях или на фронте, а ряд из них умерли, поэтому установить роль каждого в проводимых репрессиях, по вышеуказанным причинам, не представляется возможным. Кроме того, истек срок привлечения их к уголовной ответственности. В этой связи уголовное дело подлежит прекращению по основаниям ст. 6 п.п. 3, 8 УПК УССР.

На основании изложенного, руководствуясь ст. 6 п.п. 3, 8 УПК УССР, -

ПОСТАНОВИЛ:

1. Уголовное дело №50-0092 по факту обнаружения массового захоронения людей в 19 и 20 кварталах Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства возле поселка Быковня в городе Киеве прекратить.

2. Копию постановления направить Прокурору Украинской ССР и Правительственной комиссии Украинской ССР по дополнительному изучению обстоятельств и документов, связанных с массовым захоронением граждан в 19 и 20 кварталах Днепровского лесничества в районе поселка Быковня в городе Киеве.

3. Полученные в ходе расследования данные о захоронении репрессированных лиц на Лукьяновском кладбище в городе Киеве, а также список установленных лиц довести до сведения комиссии по изучению материалов о репрессиях в период 30-40 и начала 50 годов Президиума Верховного Совета Украинской ССР.

4. Вещественные доказательства по уголовному делу выдать родственникам установленных лиц по их просьбе.

Остальные вещественные доказательства передать Украинскому государственному музею.

5. Вещественные доказательства из золота и других драгоценных металлов передать финансовой службе Министерства внутренних дел Украинской ССР.

6. Изъятые при эксгумации и использованные в качестве вещественных доказа-

тельств останки людей (череп, кости) передать Республиканскому бюро судебно-медицинских экспертиз.

7. Кассеты видеосъемки в количестве 2 штук хранить при уголовном деле.

Прокурор следственного управления Прокуратуры Украинской ССР, руководитель следственной группы В.Д. Кулик.

(ДА МВС України, ф. 3, оп. 1, спр. 740, арк. 30-40. Засвідчена копія).

№31

Висновки і пропозиції Урядової комісії УРСР щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій похованих у 19 кварталі Дніпровського лісництва Дарницького лісопаркового господарства м. Києва

Не пізніше 10 липня 1989 р.

В соответствии с распоряжением Совета Министров Украинской ССР от 8 декабря 1988 г. № 534 Правительственной комиссии, организованной распоряжением Совета Министров УССР от 24 декабря 1987 г. № 672, поручено провести дополнительное изучение обстоятельств и документов, связанных с массовыми захоронениями советских граждан в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева.

За период с декабря 1988г. по апрель 1989г. в соответствии с разработанным планом Правительственной комиссией дополнительно изучены материалы Главархива, архивов КГБ и МВД Украинской ССР, другие документальные источники. Все члены комиссии проводили личный прием граждан непосредственно в пос. Быковня. Проведено десять заседаний комиссии с участием членов следственной группы, специалистов и представителей печати. На отдельные заседания приглашались активисты общества "Мемориал" Все данные и документы, полученные комиссией, передавались в следственную группу Прокуратуры УССР для приобщения к уголовному делу и проверки всех обстоятельств массового захоронения людей в районе пос. Быковня г. Киева в установленном уголовно-процессуальным законом порядке.

За этот период следственной группой допрошено свыше 250 свидетелей, проведено 15 воспроизведений обстановки и обстоятельств события, 7 криминалистических экспертиз, изучено 60 архивных уголовных

дел, проанализированы архивные документы и сообщения различных органов, относящихся к расследуемым событиям.

В ходе следствия использованы материалы работы в 1943-1944 гг. Чрезвычайной Государственной комиссии по установлению и расследованию злодеяний немецко-фашистских захватчиков и их сообщников, Правительственных комиссий, осуществлявших перезахоронение останков людей в 19 квартале Днепровского лесничества в апреле 1971 г. и декабре 1971 г., письма, заявления и сообщения граждан. Применялась криминалистическая техника, привлекались специалисты научных и экспертных учреждений.

Изучение дел на лиц, репрессированных в 1936-1941 гг., показало, что в делах имеются только справки о датах приведения приговоров в исполнение. Документов о месте расстрела и захоронения обнаружить не удалось.

В Главархиве, архивах КГБ, МВД, Прокуратуры УССР и архивах союзных органов материалов и документов, относящихся к захоронению в районе пос. Быковня (кроме документов и материалов, составленных и изъятых при захоронении в 1971 и 1987 гг., и газет, издававшихся в период оккупации немецко-фашистскими захватчиками) также не обнаружено. В архивах найдено решение исполкома Киевского городского Совета от 20 марта 1937 г. об отводе участка земли для специальных нужд НКВД УССР, однако подтвердить документально, где был выделен этот участок, не представилось возможным.

Принимались меры по выявлению бывших работников НКВД УССР, участвовавших в 1936-1941 гг. в расследовании дел так называемых "врагов народа", содержании арестованных, приведении приговоров в исполнение и захоронении. Как установлено, многие из них, в период репрессий сами были репрессированы в месте с другими работниками НКВД УССР или осуждены и расстреляны за нарушение социалистической законности в 1939 г. Многие погибли в период Великой Отечественной войны или умерли в последнее время.

В ходе расследования по вещам с индивидуальными признаками, которые были обнаружены при перезахоронении в районе пос. Быковня, и изучением архивных дел установлены фамилии десяти лиц, репрес-

сированных и расстрелянных в 1937-1938 гг. в г. Киеве (список прилагается)*. Все они были необоснованно осуждены во внесудебном порядке за контрреволюционную и диверсионную террористическую деятельность, шпионаж. Девять из них реабилитированы в 1956-1959 гг.

В 1971 и 1989 гг. в этом районе были обнаружены и перезахоронены останки 6323 человек. Из имеющихся материалов расследования установить их личности пока не представилось возможным. Следственной группой изучаются данные, позволяющие установить еще некоторых репрессированных лиц, вещи которых обнаружены в захоронении.

Комиссия, оценивая в совокупности собранный материал, пришла к выводу, что наличие личных вещей, ранее принадлежавших репрессированным лицам, а затем обнаруженных при вскрытии захоронения в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева в районе пос. Быковня, свидетельские показания, архивные документы и другие данные дают основание утвердить о проводившихся здесь в 1936-1941 гг. захоронениях осужденных во внесудебном порядке к высшей мере наказания, приговор в отношении которых приводился в г. Киеве.

На основании изложенного комиссия считает необходимым внести следующие предложения:

1. Считать, что обнаруженные в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева захоронения останков людей, являются местом, где захоронены тела репрессированных в 1936-1941 гг.

В соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989 г. "О дополнительных мерах по восстановлению справедливости в отношении жертв репрессий, имевших место в период 30-40-х и начала 50-х годов", соорудить памятник жертвам массовых репрессий в 19 квартале Днепровского лесничества Дарницкого лесопаркового хозяйства г. Киева.

2. Министерству культуры УССР, Госстрою УССР, Киевскому горисполкому совместно с Союзом архитекторов УССР, Союзом художников УССР провести открытый конкурс на проект памятника и обустройство места

---

* Не друкується.

захоронення, а також розробити необхідну документацію.

3. Госплану УССР и Госстрою УССР внести предложения об организации сооружения памятника жертвам репрессий.

Определить заказчиком по вышеуказанным работам Киевский горисполком.

Министерству финансов УССР совместно с Министерством культуры УССР представить в Совет Министров УССР предложения о финансировании затрат, связанных с проведением конкурса и сооружением указанного памятника.

4. Предложить Прокуратуре УССР продолжить расследование уголовного дела с целью установления личностей погибших и передачи необходимых материалов на реабилитированных в Киевскую городскую комиссию, созданную в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 16 января 1989г., для оказания необходимой помощи родственникам жертв репрессий в осуществлении их прав и законных интересов.

5. До сооружения памятника жертвам массовых репрессий на месте перезахоронения останков 6323 человек существующую на памятнике надпись снять.

6. Опубликовать в республиканской печати сообщение Правительственной комиссии о результатах работы.

Председатель комиссии министр внутренних дел И. Гладуш.

(ДА СБУ, спр. 518, арк. 177-180. Копія).

№32

3 стенограми відкритих партійних зборів Київської організації Спілки письменників України по вшануванню пам'яті жертв політичних репресій

25 січня 1990 р.

Тов. Маняк В.

Вчора постановою ради Міністрів узаконено Українське товариства "Меморіал" (Оплески).

Українське товариство "Меморіал" запланувало велику акцію - Тиждень пам'яті жертвам українського народу в ХХ ст. Цю акцію пропонується провести з 1 по 11 лютого по всіх містах і селах України.

Сподіваємось організувати чи провести заключний акорд в Києві республіканським мітингом, куди з'їдуться меморіальці з усіх

областей України. Мітинг пропонується провести біля Жовтневого палацу. І провести важливу акцію перезахоронення останків 19 жертв сталінського терору.

З приводу цього ми ухвалили документ, який я зараз хочу зачитати. Якщо сьогодні у нас такі партійні збори, я хотів би ознайомити товаришів з цим документом. І підписати його я б просив народних депутатів СРСР, а також представників Народного Руху України, Товариства "Меморіал" і Товариства української мови імені Т.Г. Шевченка.

Ось такого листа ми склали на ім'я М.В. Лаврухіна:

"Голові* виконкому
Київської міської Ради
народних депутатів
М. В. Лаврухіну.

Шановний Миколо Васильовичу!

Звертаємось до Вас від імені Народного Руху України за перебудову, Українського товариства "Меморіал", Спілки письменників України, Товариства української мови імені Тараса Шевченка у справі захоронення останків 19-ти невідомих осіб - жертв сталінських репресій 30-40 років. За свідченням судово-медичної експертизи це були люди віком від 17 до 70 років (серед них і жінки), вбиті по-катівськи – пострілом у потилицю.

Захоронення має відбутися під час Всеукраїнського жалобного мітингу – спільної акції Всеукраїнського Тижня Пам'яті – 17 лютого ц.р. в парку біля будинку Жовтневого палацу, історія якого в довоєнний період заповнена кривавими сторінками злочинних акцій НКВС, що відбувалися в підвалах цього приміщення.

Просимо визначити місця для братської могили 19-ти синів і доньок нашого народу, щоб поховати їх за звичаєм землі нашої, оскільки імена їхні отже й родичі їхні невідомі, громадськість бере на себе поховання.

Могила 19-ти стане символом осуду сталінізму і гарантією захисту людини в майбутньому.

З пошаною

Народні депутати СРСР

Перший секретар правління Спілки

---

* М. В. Лаврухін був першим заступником голови виконкому.

письменників України Ю. Мушкетик
Перший секретар правління
Київської організації СПУ
голова Народного Руху України І. Драч
Співголова Українського товариства
“Меморіал” В. Маняк.

Цей документ пройшов через наші душі, отже, якщо ви його підтримуєте, то треба його записати до резолюції наших партійних зборів.

Голова*. Хто за те, щоб підтримати цей документ? Всі згодні. Документ приймається.

(Державний архів Київської області, ф. 28, оп. 9, спр. 115, арк. 43-46. Оригінал).

№33

**Доповідна записка заступника
завідуючого державно-правовим відді-
лом ЦК Компартії України
Б. Вихрістенка ЦК КПУ про заходи по
захороненню останків жертв
сталінських репресій
поблизу селища Биківня**

15 лютого 1990р.

Правительственной комиссией, созданной Советом Министров УССР, с участием общественности в декабре 1987 года проведено перезахоронение в братскую могилу останков людей, обнаруженных при раскопках на территории Днепропетровского лесничества возле пос. Быковня г. Киева. Могила была благоустроена, на ней установлен мемориальный знак.

При захоронении экспертами из общей массы останков были отобраны и направлены для исследований в Киевское областное бюро судмедэкспертизы 16 черепов, другие костные фрагменты с наиболее характерными повреждениями. После окончания экспертизы (29 декабря 1987 года) эти останки остались на хранении в указанном учреждении.

После перезахоронения в партийные, советские и правоохранительные органы начали поступать письма, сообщения граждан, а также появились публикации в печати с просьбой установить обстоятельства выявленных массовых захоронений возле пос. Быковня. С этой целью Прокуратурой УССР в декабре 1988 года было возбуждено уголовное дело. В процессе расследования к нему приобщены материалы экспе-

ртных исследований 1987 года, а также исследовались 33 черепа и их фрагменты, изъятые при эксгумации останков в апреле 1989 года.

Следствием установлено, что в местах массовых захоронений на территории Днепропетровского лесничества были останки лиц, подвергшихся репрессиям в 1936-1941 годах.

В связи с тем, что допустившие нарушения законности должностные лица впоследствии сами были репрессированы, умерли или погибли на фронте, уголовное дело 3 января т.г. прекращено (прокурор следственного управления Прокуратуры УССР т. Кулик В.Д., заместитель прокурора республики т. Литвинчук С.Ф.).

Принимая решение о вещественных доказательствах по делу, Прокуратура УССР в установленном порядке обнаруженные в захоронениях предметы, имеющие историческую ценность, передала музеям республики, изделия из драгоценных металлов - финансовым органам, а черепа и другие костные фрагменты - Республиканскому бюро судебно-медицинских экспертиз.

Что касается человеческих останков, то с учетом сложившегося общественного мнения Прокуратуре УССР следовало безотлагательно решить вопрос об их захоронении. Поскольку этого сделано не было, то народные депутаты СССР О. Гончар, Д. Павлычко, В. Яворивский, руководители Союза писателей УССР Ю. Мушкетик, Руха - И. Драч, общества “Мемориал” - В. Маняк, В. Кузнецов обратились 26 января т.г. в Киевский горисполком с просьбой разрешить провести захоронение указанных останков 17 февраля т.г. в парке Октябрьского дворца культуры во время Всеукраинского траурного митинга*

Киевский горисполком 12 февраля т.г. рассмотрел это заявление и с учетом мнения Прокуратуры УССР принял решение провести 17 февраля т.г. подзахоронение останков по месту их предыдущего захоронения - в братской могиле возле пос. Быковня. Там же провести в 13 часов траурный митинг. С этим решением присутствовавшие на заседании исполкома Д. Павлычко, Ю. Мушкетик, И. Драч, В. Маняк согласились.

В отделе ЦК проведена беседа с коммунистами тт. Литвинчуком С.Ф., Куликом В.Д., обращено их внимание на недооценку общественно-политического аспекта рассле-

дованного дела. Прокурору УССР т. Потенбенько М. А. рекомендовано установити особий контроль за расследованием подобной категории дел.**

Заместитель заведующего государственного-правовым отделом

ЦК Компартии Украины Б. Выхристенко. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2191, арк. 65-66. Оригінал).

№34

Розпорядження Президента України Л.Д. Кучми про заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня 11 серпня 1994 р.

З метою глибокого і всебічного дослідження трагічних сторінок історії України, відновлення історичної правди і справедливості, увічнення імен загиблих постановляю:

1. Підтримати ініціативу наукової громадськості Академії наук України щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня (м. Київ).

2. Кабінету Міністрів України:

— розробити за участю Академії наук України і у місячний строк затвердити заходи щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня;

— внести в установленому порядку пропозиції щодо оголошення у 1994-1995 роках відкритого міжнародного конкурсу на спорудження меморіального комплексу з відповідною музейною експозицією у селищі Биківня;

— здійснити матеріально-технічне забезпечення заходів щодо вшанування пам'яті жертв політичних репресій, похованих у селищі Биківня.

Президент України Л. Кучма.
(Урядовий кур'єр. — 1994. - 12 серпня.)

Коментарі

1. На думку заступника голови КДБ при РМ УРСР Г.К. Ковтуна термін "спецпотреби" стосовно ділянок землі означав місця поховань осіб, засуджених до вищої міри покарання - розстрі-

лу (Архів ВГПРУ. - Спр. 50-092, т. 7. - Арк. 331).

2. Розкопи могил у Вінниці тривали з 24 травня по 3 жовтня 1943 р. В 95 ямах-могилах віднайдено останки 9439 чоловік. (Див. докладніше: Вінниця: злочин без кари. К., 1994. -333 с.).

3. Дембовського С.К. заарештовано органами НКВС 22 березня 1945 р. В постанові на арешт вказувалось, що завідувач взуттєвою майстернею в селищі Биківня, "перебуваючи на території тимчасово окупованої німецько-фашистськими загарбниками, займався зрадницькою діяльністю...

Він, будучи вороже настроєний до радянської влади, зводив наклеп на органи радянської влади і з приходом німецьких окупантів повідомив і вказав їм на вигадане кладовище НКВС, де нібито по його заяві "хоронились" розстріляні українські люди. Внаслідок чого в газеті «Українське слово» від 08.10.1941 р. за №25 біла вміщена стаття «Шляхом мордувань. і в Києві лилась невинна кров», в якій висловлювався огидний наклеп «про терор большевиків».

Після майже двомісячного перебування під вартою в тюрмі №1 УНКВС м. Києва 16 травня 1945 р. Військовий трибунал військ НКВС Київської області засудив С.К. Дембовського на 10 років позбавлення волі. (Архів ВГПРУ.

- Спр. 50-0092, т. 11.-Арк.211).

4. Джирін Давид Ізраїлович - старший лейтенант державної безпеки. 3 липня 1937 р. по лютий 1938 р. начальник 2-го відділу Управління державної безпеки НКВС УРСР.

5. Подібне твердження невірне, оскільки Табачний Микола Акимович з квітня 1937р. по червень 1938 р. перебував на посаді прокурора відділу по спецправам Прокуратури УРСР, а з липня 1940р. виконував обов'язки прокурора Ізмаїльської області. (Архів ВГПРУ. - Спр. 50-0092, т. 8. - Арк. 55).

6. Воробйов Микола Ілліч — комендант УНКВС по Київській області (з 1937р.). Наказом НКВС УРСР №129/лс від 12.03.42 р. вилучений із списків Особового складу, як такий, що пропав безвісті під час Великої Вітчизняної війни.

** Заступник секретаря парторганізації Осадчук П.І.

* Див. док. № 32.

" На документі примітка:

"Документ підготовлен в связи с поручением т. Ивашко В.А.

Прошу ознакомить членов и кандидатов в члены Политбюро ЦК Компартии Украины.

Ю. Ельченко. 17.02.90 г."

ПАЦИФІКАЦІЯ 1930 РОКУ

Початки польської окупаційної влади в Західній Україні між двома світовими війнами

Прийшов рік 1918-ий, рік розвалу Австро-Угорської монархії. Народи, що входили в склад австрійської монархії, проклямували творення власних, національних держав. Рівнож і український нарід “Східньої Галичини”, “Північної Буковини” і “Північно східньої Угорщини” (Закарпаття) вирішив в своїх етнічних границях будувати свою, Західно-Українську Державу. Дня 18 жовтня 1918 р. зібралась у Львові Українська Національна Рада, що складалась із усіх українських послів до галицького сойму і віденського парламенту та з представників усіх партій і приступила до державотворчої праці. З її доручення невеликі відділи українських військовиків, зложених конспіративно із вояків австрійської армії, що в цей час знаходились у Львові або в околицях Львова (в числі біля 1200 вояків і 60 старшин), під командою сотника Дмитра Вітовського, опанували мілітарне місто Львів 1-го листопада 1918 р., а рішенням Української Національної Ради проголошено в цей день “Західно-Українську Народну Республіку” її уряд проголосив 4-го січня 1919 р. злуку з Великою Україною (Східною), яка після повалення царату в Росії почала жити своїм самостійним державним життям, змагаючись рівночасно з наступаючими полчищами московського большевизму.

На жаль, не довго довелось проіснувати новозбудованій Західньо-Українській Державі. Прийшли завзяті бої новоутвореної Української Армії проти імперіалістичної Польщі, яка, хоча сама довгий час провела під володінням других держав, тепер почала намагатись, після відновлення своєї державности (1916 р.), захопити у свої кордони і західні області українських земель. Для тієї цілі Польща одержала навіть помітну піддержку і поміч зі сторони Антанти. По восьмимісячній, героїській боротьбі з переважачими силами польського наїзника, українська армія мусіла залишити Галичину й відійти за ріку Збруч. Всю територію Східньої Галичини, на основі рішення держав Антанти з днем 25 червня 1919 р., окупувала мілітарно Польща. До польської перемоги причинилась модерно вивінувана Антантою армія ген. Галлера, цілево ство-

рена для боротьби проти большевиків, яку Польща незаконно вжила проти Західньо-Української Республіки (“Finally in the spring, the Polish divisions which had been in France under general Joseph Haller arrived; despite the orders of the Allied missions they were thrown into the struggle and they finally forced the Western Ukrainian Army to retire eastward” С. А. Manning: “Twentieth Century Ukraine, pg. 59). Очевидно, що після здобуття Львова 21-го листопада шовіністично настроєною польською армією, на українське населення міста хлинула хвиля нечуваного терору. Цей терор поширився спонтанно на всі терени Східньої Галичини, опановані польською армією і поклав незатерту, темну пляму на прапорі польської державности. Почались масові вбивства полонених і цивільної людности, вишукані знущання і наруги над безборонним населенням, над священиками, старцями, дітьми, грабунки українського загально-національного й приватного майна, палення сіл і церков, руйнування бібліотек і архівів, закриття українських шкіл. Повстали табори для полонених і тюрми для ув'язнених, як у Вадовицях, Стшалковій, Пікуличах, Тухолі, Язлівці, Ланцуті, Яблонові, Віснічу і багато других місцях, в яких страждали серед важких побоїв, наруг і знущань, і тисячами гинули від голоду, холоду, бруду і пошесних недуг люди, яких єдиною провиною було те, що любили свій нарід і бажали йому волі. Ось як розпочала Польща своє державне життя.

Багаті, свідками піддержані матеріали про вище наведені методи польського правління на українських землях в 1919-1920 рр. подає “Кривава Книга”, видана у Відні Урядом Західньо-Української Народної Республіки і зредагована др. М. Лозинським і проф. Петром Карманським. Неповний список замучених українців в польських в'язницях подає американський журналіст, уповноважений повноважними канадського і англійського урядів, Осип Меґас в книжці: “Трагедія Галицької України”, Вінніпег, 1920 р. стор. 224-235.

“Too bad”- сказав президент Сполучених Держав Америки, Гардінґ, про поведінку

Польщі, коли почув із уст Митрополита Андрея Шептицького, що в 1921 р. приїздив до Америки, якими методами послуговується польська влада на окупованих територіях по відношенні до українського народу (о. Петро Понятишин: "З моїх споминів. Митрополит Андрей Шептицький в Америці". - Ювілейна Книга Українського Народного Союзу 1894-1954. Зредагували Л. Мишуґа і А. Драґан - "Ukrainians in the Free World" Sixtieth Anniversary of the Ukrainian National Association, Jersey City, pg. 23).

Прикро, що наш Святець, Митрополит Андрей, потрапив саме на часи президентури цього, так невдалого президента США. Як висловлюється про його каденцію американська історія, це були часи страху, атмосфера підозріння і сумнівів у Вашингтоні, що довели до корупції, скандалу "Olliv Gang" і упадку республіканської партії.

14-го березня 1923 р. Рада Амбасадорів в складі Великої Британії, Франції, Італії і Японії, незважаючи на всі зусилля Українського Уряду, віддала Східню Галичину Польщі, хоча, як висловився професор Саскачеванського Університету Г.В. Сімпсон: "It was the original intention of the Paris Peace Conference to give to the Ukrainians of East Galicia the right of self-determination and

home rule" (G. W. Simpson: "Ukraine. A Series of Maps and Explanations Indicating the Historic and Contemporary Geographical Position of the Ukrainian People" Oxford University Press, 1941, pg. 35).

Це рішення Ради Амбасадорів, що йшло всупереч високогуманним ідеям президента Д. Л. Вільсона, виборола Польща хитрощами, проголошуючи рішенням Варшавського Союму з 26-го вересня 1922 р. проект автономії для Східньої Галичини, приобіцяючи заснувати Український Університет та признати українському народові національні управління.

Спираючись на цей проект автономії, писав французький прем'єр Р. Пуанкаре до Митрополита Андрея Шептицького:

"Ми Польщі це обіцяли, але це не значить, що поляки будуть над вами панувати, ви дістанете свої права" - (проф. І. Крип'якевич, М. Голубець, проф. Д. Дорошенко, проф. Я. Пастернак, "Велика Історія України", Вінніпег, стор. 823).

Рішення Ради Амбасадорів поклало кінець суверенності Української Народної Республіки, але рішення Варшавського Союму, на яке спиралось рішення Ради Амбасадорів, було продумане тільки "pro foro externo", бо до кінця свого державного існування Поль-

Гриць Артимів, с. Бориничі, пов. Бібрка. Світлина - 30.10.1930р. Так розправлялися польські карні відділи з українськими патріотами.

Товариство «Спільна праця» в селі Кадлубиски біля Бродів. Так залишали приміщення після польської експедиції.

ща автономії українському народові не дала. Вся її система правління на українських землях від 1919-го року змагала до того, щоб зовсім затерти український характер поневоленої країни. Цьому мало служити відібрання українській мові всіх прав в урядах, судах і школах, скасування всіх українських кафедр на Львівському Університеті. Цій цілі мала служити також широко задумана, з великою енергією ведена колонізація українських земель польськими поселенцями. Коли всі надії на підмогу, чи хоча б якусь помірковану справедливість західного світу в рішеннях відносно української проблеми цілковито завели, коли український нарід упевнився, що Польща і не думає дотримувати своїх умов та зобов'язань, які внесла на руки Мирової Конференції, тоді в народі починає формуватися фронт самооборони проти екстермінаційної польської політики. Один фронт, що створився зразу після програної Україною війни, бо вже в 1920-му році, був революційний і безкомпромісовий відносно політики польського окупанта, – це була Українська Військова Організація (УВО). Заснував її полковник Є. Коновалець і був її командантом аж до 1928 р. Кадром УВО були передовсім колишні Січові Стрільці, опісля інші вояки, що повернулися з фронтів і полону, а також сві-

дома молодь. На протязі кількох літ УВО дошкулювала полякам і тим самим актуалізувала українську проблему в колуарах Ліги Націй у Женеві, а українські народні маси гуртувала і піддержувала морально. Дальший етап боротьби належав Організації Українських Націоналістів (ОУН), що від 1929 р. перейняло дії УВО, рівнож під проводом полк. Є. Коновальця. Цей революційний фронт, фронт Українських Націоналістів, повів завзяту боротьбу проти польського наступу різними саботажами та атентатами на польських міністрів і керманічів польської політики (прим. львівський атентат студента Степана Федака на начальника польської держави Й. Пілсудського в 1921 р., а інші: на львівського шкільного куратора Собінського в 1924 р., на польського політика Т. Голука в 1931 р., на міністра внутрішніх справ Б. П'єрацького в 1934 р.). Польський уряд відповів на такі акти масовими арештами підпільників на довгі роки в'язниці (цікаві матеріали з таких процесів подані в "Дванадцять українців перед львівським судом", Львів, 1926 р.). Але акти саботажу, незважаючи на численні жертви, не вгавали. Тоді польський уряд почав, при допомозі поліції і війська, влаштовувати погроми українського населення, відомі під назвою "Пацифікації"

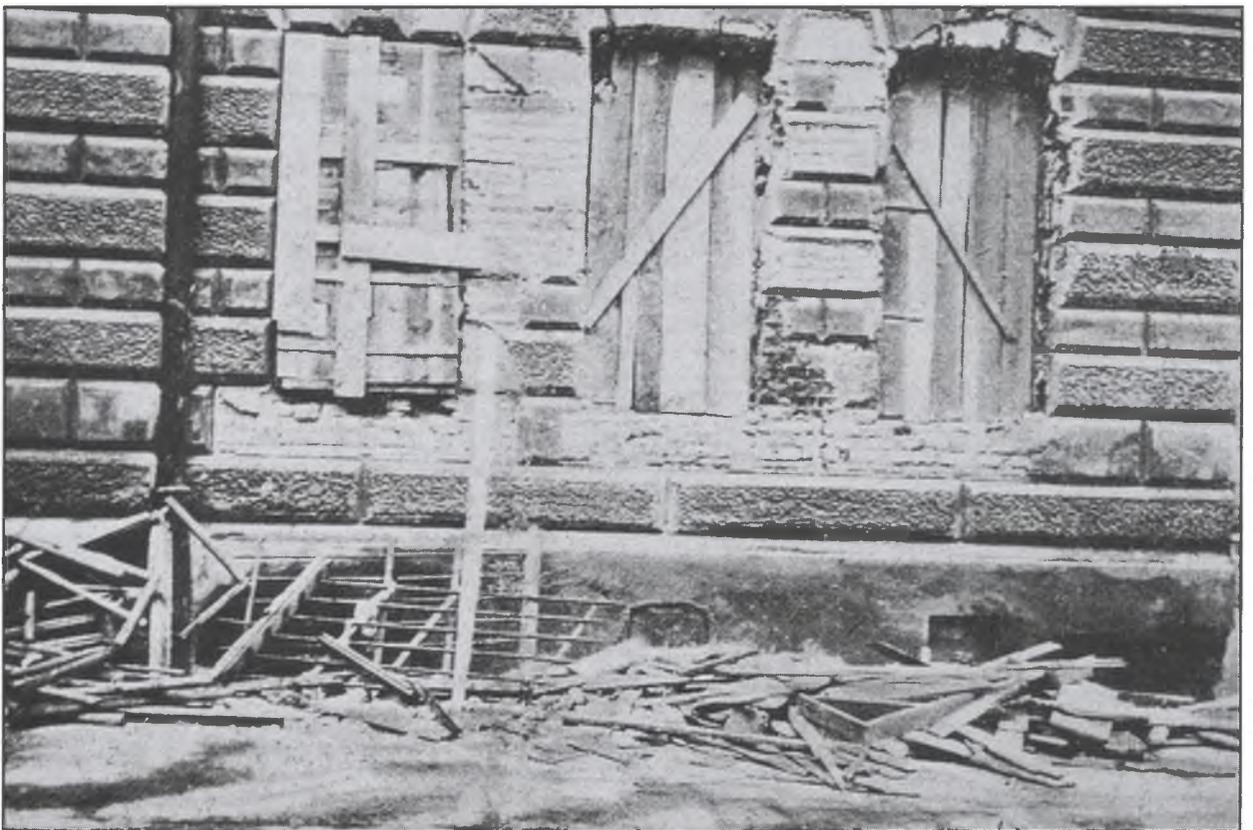
Нищено не тільки все приватне майно українського населення, майно українських економічних і культурних установ, але і катовано тисячі невинних людей, деяких замучено на смерть. Польська "Паціфікація" викликала великий несмак у цілому, вільному світі (Clarens A. Manning: "Twentieth Century Ukraine", New York, pg. 111).

Під час процесу проти українських націоналістів у Варшаві, свідок Маріян Кукель, польський генерал бригади в стані спочинку, доцент Ягайлонського Університету, заявив: " ...Пізно вночі післанець приніс мені листа від д-ра Владислава Керніка. Повідомляв мене, що знайомий йому поліцейний комісар поінформував його, що до кількох повітів Малопольщі (Західньої України - примітка автора) вислано масу поліції із цілої держави. Акцією поліції має особисто кермувати міністер внутрішніх справ П'єрацький, що тепер перебуває в Криниці" - ("Варшавський Процес ОУН ", 3. Книш, Торонто 1986р.).

Хочеться навести ось тут дуже реальний образ такої паціфікаційної акції карного загону 13-го полка польських уланів, що його так вдало начеркнула наша "талановита письменниця" (признання письменника для письменниці -Микола Руденко), Марія Лам-

піка-Марічка, в своєму споміні: "Рік 1930":

Поліцаї в гранатових, з білим дном шапках, назганяли людей із села і наказали розкидати до дна скирти та розтрясати кожний сніп. Скирти збіжжя переменяли на солому, витрясаючи та марнуючи все зерно. У подібний спосіб "шукали зброї", розбиваючи молотами цементові сходи перед хатою. Ломили меблі, викидаючи шухляди, жбуряли в батька і за кожним папірцем питали: "що то єст" - і били прикладом кріса. Пасовиська перед хатою і будинки білили від пір'я з пороздираних перин та подушок. "Шукали там теж захованої зброї" Маленький шестилітній Володя прийшов зі школи. Поліцай заверещав на хлопчину: "Где бронь?"- Перелякану дитину шукали люди весь день, аж під вечір знайшов хтось сплячого в бараболині. Батька били, били... По-під ребра, по плечах, шукали нирок, а він без слова, у своїм досвіді заслонувався рукою. Б'ють і договориють: " А тих пендзесьонт кіюф, то за українсков політикев!" - " А тераз маш за то, жесь сен сондзіл з вуйтем, за своїх кабанув!" (за синів - примітка автора), - "А те пендзесьонт за то, жесь бил задлуго гловов Просвіти!" - " А тераз достанеш еше сто за то, же не любіш жонду польського!". Били Михайло затикав долонями вуха, в бо-

Український маслосоюз у Львові на другий день після вибуху бомби під час паціфікації 3.10. 1930-го року.

жевіллі затискав зуби, кричав, кляв... Інші люди молилися і чекали своєї черги .... Три рази відливали батька водою і знову били. Після нарахованих 250, може і більше бучків, неприємного вкинули в гноївку біля стайні, кажучи: "А teraz напій сен трохи гноюфкі, жебись бил "еще лепшим патріотом!" Ось це могло б служити за один дрібний фрагмент з тих пацифікаційних акцій, що йому подібних було тисячі тоді по всій Західній Україні.

Цікавий опис, як рівнож статистичні дані про оці польські пацифікаційні акції в Галичині, що відбувалися від половини вересня до кінця жовтня 1930 р., подає пані М. Рудницька, колишня посол до польського союму: «Плян цієї пацифікації був докладно розроблений у Варшаві, а сама вона виглядала так: Відділ військової або поліційної кінноти в числі 100-200 осіб нападав несподівано, здебільша нічною порою, на село. Офіцер, командант експедиції, заїздив до громадського уряду і на основі списка, що його дістав у повітовому старостві, викликав найсвідоміших селян і селянок, головних тих, які були активними діячами місцевих українських товариств. Коли вони зібралися, офіцер подавав їм до відома, що впродовж двох-трьох годин громада мусить зложити означеної висоти контрибуцію (сільськогосподарські продукти, худобу, домашню птицю, тощо), - інакше село буде "зрівняне із землею" Після того, як селяни звезли перед громадський дім "контрибуцію", провідників села вели до якоїсь стодоли, або на толоку за селом і там їх в нелюдський спосіб били. Екзекуція відбувалася в той спосіб, що з людей здирали одяг, клали їх по черзі на землю, або на лавку, кількох військовиків притримувало жертву, двоє інших ставали по її боках і грубими палицями або нагайками били, поки людина не втрачала притомности. Тоді побитого зливали холодною водою, щоби прийшов до свідомости і продовжували екзекуцію до чергового зомління. По 100 до 200 ударів становили норму. Між катованими були також жінки, старці і підлітки, часто священники й інші місцеві інтелігенти. Тоді, як одна партія вояків переводила екзекуцію, друга гуляла по селі. Під претекстом пошукування за укритою зброєю, військо пустошило дома, зривали з хат покрівлі, били у вікнах шибки, розвалювали печі, ламали меблі, викидали з шаф і скринь одяг, білизну, кожухи,

топтали їх чобітьми, дерли багнетами. З подушок і перин випорювали пір'я, харчові продукти викидали з комори на подвір'я, місили з болотом і обливали нафтою.

В стодолі нищили сільськогосподарське знаряддя, на обійстю занечищували криницю. Справившись з одною хатою, йшли до чергової. До постійної програми пацифікації належала також зневага українських національних почувань. Селян примушували цілувати землю і заявляти при цьому, що це "польська земля", вигукувати на честь Польщі "нехай живе Польша", ляяти вульгарними словами Україну - "я плюю на собачу матір Україну", співати пісні, в яких висміювалася Україна і український народ. Так переїхали каральні експедиції осінню 1930 року вздовж і впоперек Галичину, залишаючи на своєму шляху руїну українського культурного доробку і тисячі скатованих людей. Погромницька акція обняла коло 50 тисяч квадратних кілометрів. В одній із петицій, що в цій справі поступили до Ліги Націй, перелічені були назви 700 сіл, які впали жертвою погромів, з докладною датою, описом події і прізвищами побитих. Коли прийняти, що не з усіх місцевостей можна було зібрати документацію, бо польська влада докладала усіх зусиль, щоби цьому перешкодити, можна оцінювати кількість спаціфікованих сіл на 1000. З незначними варіантами, залежними від садизму командантів каральних загонів, скрізь повторялася та сама дія і протоколи свідків у різних частинах краю були дуже подібні один до одного. З такою докладністю обдумали в Варшаві подробиці пацифікації. Слід сказати ще кілька слів про скатованих людей. Рахуючи тільки по 20 осіб на кожне спаціфіковане село, дістанемо 20 тисяч зневажених. Довгими тижнями, а то і місяцями вони лікували свої рани, бо побої були такі жорстокі, що шкіра дослівно тріскала під ударами і роз'ятрене тіло не хотіло гоїтися. В багатьох випадках витворювалася гангрена, бо хворі не діставали лікарської опіки, не мали ліків та асептичних перев'язок. Польська влада забороняла шпиталям приймати побитих людей, лікарям заборонила їздити по селах і давати хворим поміч. Коли ж родина везла побитого возом у місто до приватного лікаря, поліція задержувала воза і хворого до лікаря не допускала. Побої спричиняли також часто ушко-

дження внутрішніх органів та зламання костей. Внаслідок побоїв померло кілька десятків людей, п'ятеро померло зараз же, під час езекуції.

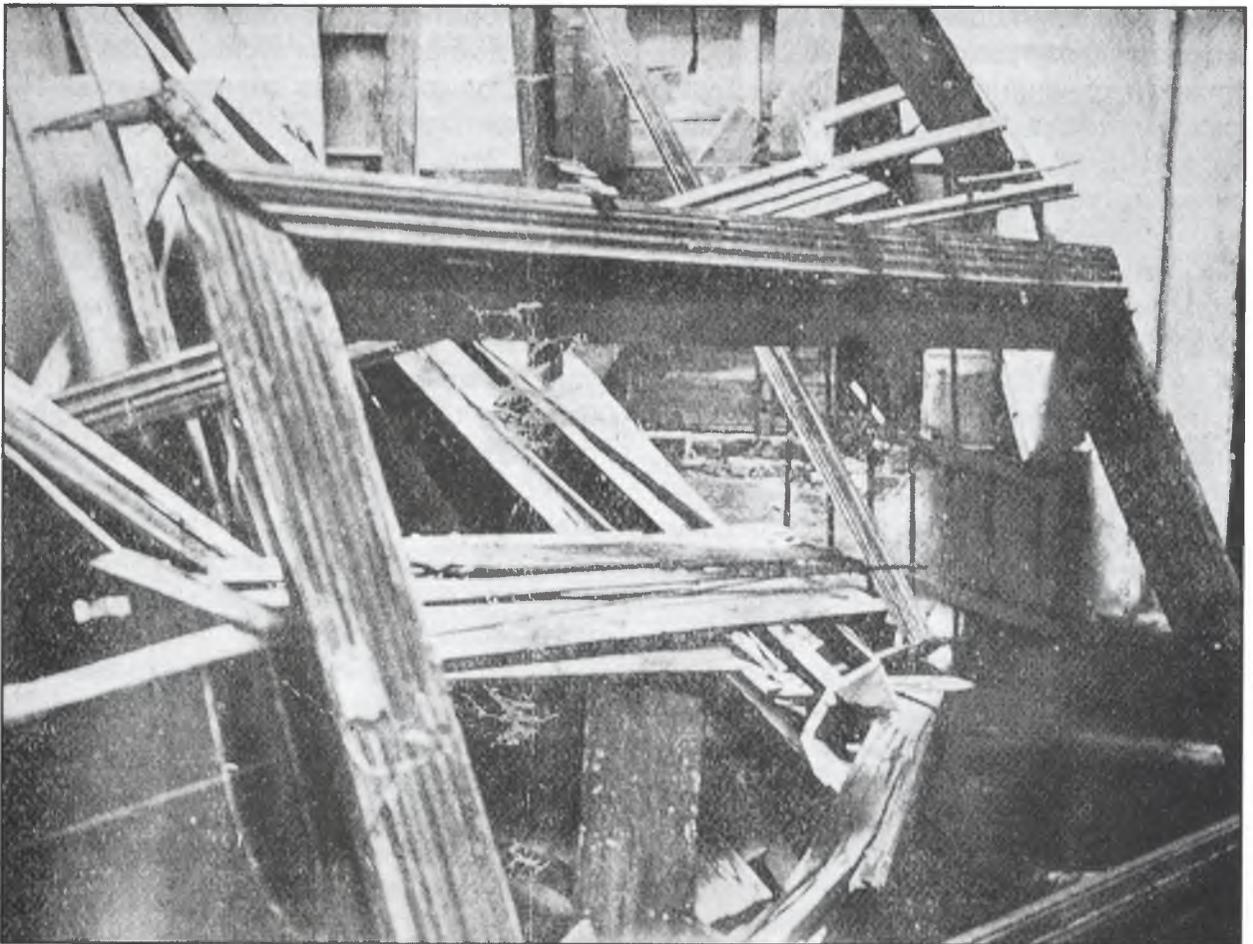
В заключенні своєї аналізи М. Рудницька каже: « Отже, спародичні акти революційного підпілля були для уряду тільки зачіпкою, щоби знищити українські культурні і економічні надбаня і стероризувати весь український загаль. Застосуванням засади збірної відповідальності і збірної кари, кари без слідства і суду, Польща поставила себе нарівні з большевиками (Двадцятип'ятиріччя пацифікації, 27 вересня 1955 р.).

Особливу увагу присвячувала каральна експедиція доміткам українських товариств і установ. Вони нищили доценту кооперативні крамниці, читальні, бібліотеки, пустошили сцени, дерли декорації, театральні костюми, музичні інструменти сільської оркестри. Коли після кількох днів каральна комісія покидала село чи містечко, воно виглядало немов там пролетіла татарська орда...

Деякі протести поодиноких українських репрезентативних осіб, як прим. тодішнього голови товариства "Просвіти", посла Михайла Галушинського, та спроби дійти до деякого порозуміння з польським урядом в Варшаві, не тільки не дали позитивних результатів, але були ще подекуди і причиною його передчасної смерті. «Митрополита Шептицького, який особисто поїхав до Варшави, прийняли дуже негарно, до маршалка Пилсудського його взагалі не допустили і замість того, щоби використати його найвищий авторитет, яким в українському народі користувався Митрополит Андрей, у Варшаві Митрополита Андрея образили. Він повернувся з нічим» (Гомо Політикус: "Причиною Польщі" стор. 125).

Ось така абсолютно непродумана політика польського уряду супроти других народів і меншин довела остаточно до швидкого і ганебного кінця польської держави.

Мирон Радзикович.

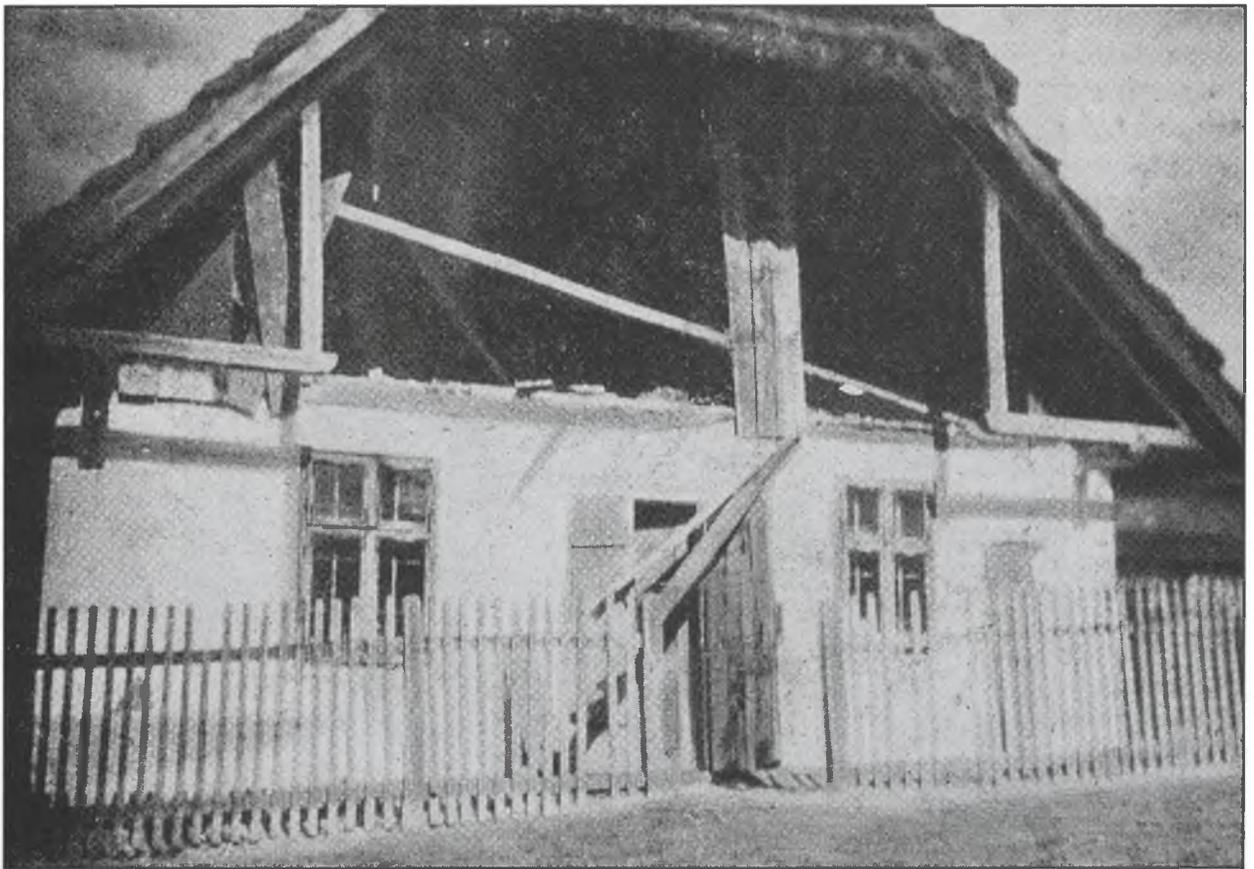
Вигляд Українського Центросоюзу у Львові після вибуху бомби 30.10. 1930 року

Красвий командант Української Військової Організації сотник Ю. Головінський, застрілений без суду після арешту польською поліцією 30.10. 1930 р. під Бібркою, що недалеко Львова.

Будинок "Просвіти" в Гаях коло Львова; вигляд після польської ревізії 5.10.1930 року.

Після ревізії в будинку «Просвіти» у місті Тернополі. Ревізію провела польська поліція.

Англійська газета «Manchester Guardian» вмістила, в числі за 21. XI. 1930р., статтю свого кореспондента Voighta про польські погроми в Галичині під заголовком «In the Ukraine. Peasants Beant and Killed». Стаття писана у Львові 14-го листопада на основі того, що кореспондент бачив на власні очі. Нижче подаємо частинний переклад цієї статті.

“Львів, Східня Галичина, п’ятниця.

Одинадцять українських селян, переважно жакливо побитих поляками, лежать тут у малому простому українському шпиталі. Це лише кілька з багатьох жертв того, що урядово називається «пацифікацією Східньої Галичини». Треба бути цілком щирим у відношенні до одного з найбільш жакливих звірств новітніх часів. Тих одинадцять селян були так змасакровані по голій задній частині тіла, що м’ясо було буквально одною посіченою масою.

З почуттям жаху і слабости, але й рівночасно з виправданням, що я не можу жакнутися переданим остаточним безсумнівним доказом, я звернувся з проханням до ввічливих духівників, які доглядають покатовані жертви, щоб вони показали мені їх справжні покалічення. Тоді усунено бандажі і підкладки з вати, і я побачив на власні очі зсиніле живе тіло, збите перед чотирма або п’ятьма тижнями в одну безобразну масу. Я маю фотографії тих покалічень...

Цікаво те, що коли польська влада тут, у Львові, довідалася про існування тих фотографій, тоді було перешукано не тільки український шпиталь, але й помешкання всіх українських лікарів. При тому польські урядники не питали, хто ті одинадцять жертв. Поляки заперечують, мовляв, не було ніякого побою. Все, чого вони хотіли, це тільки знищити докази, себто, фотографії. Справді, дивні заходи, щоб польська публіка в Польщі і цілий світ не довідався про те, що сталося на українській землі...”

Аполон Трембовецький.

Перше і єдине видання книжки вінницького педагога й журналіста Аполона Трембовецького «Злочин у Вінниці» випущено під німецькою окупацією у вересні 1943 року у Вінниці. Один з ініціаторів та постійних учасників розкопів масових могил жертв НКВД, автор виявив особливу наполегливість у збиранні та оприлюдненні відомостей, пов'язаних з трагедією Вінниці.

Я БАЧИВ ПЕКЛО

(Фрагмент спогадів)

Я пишу ці рядки, і холодний піт вкриває моє чоло. Знову перед моїми очима відкривається страшна картина нелюдських мук і страждань мого народу. Знову я бачу тисячі мертвих людських тіл із зв'язаними руками, які благають мене сказати знову світові правду про перенесені пекельні страждання в підземеллях НКВД. Знову я бачу сльози тисяч вдів і сиріт, від яких кривава рука ката забрала дорогих і рідних їм людей. Знову я бачу невпинний потік живих, які зрошують сльозами тіла безвинних жертв, прийшовши до братських могил, щоб віддати їм по-хри-

стіянському останню шану. Сім років пройшло від того часу, як бачив я це пекло, проте мені здається, що все це було лише вчора. Так! Це було вчора і сьогодні. І найстрашніше подумати, що все це діється там, за залізною куртиною, ще з більшою жорстокістю тепер, з нечуваним деспотизмом.

Я пишу ці рядки, які виходять з глибини мого серця, для вас, мої земляки, яким судила доля в соняшній Аргентині знайти нову Батьківщину. Читайте це і несіть правду про Україну.

Аполон Трембовецький.

ЗЛОЧИНИ У ВІННИЦІ

Ще восени 1942 року деякі громадяни міста Вінниці намагались звернути увагу представників місцевої влади на можливість знахідки в районі так званих Долинок (околиця міста Вінниці по Літинському шляху) масових могил замордованих жертв НКВД. Однак прийшла зима, і з нею всі спроби перевірити правдивість цих припущень були тимчасово припинені. Тільки навесні 1943 р. спеціальна комісія за участю лікарів судової медицини, створена за наказом німецької адміністрації, почала розкопувати могили цих невинних жертв большевицького терору у нашому місті.

24 травня 1943 року було розкрито першу велику могилу. І це зразу ж переконало в цілковитій правдивості чуток, які вже давно кружляли серед людей.

На площі розміром коло одного гектара по Літинському шляху, на Підлісній вулиці №1, простелився красивий фруктовий сад. Несподівано у цей садок наприкінці березня 1938 року почали звозити дошки, цеглу, вапно, цемент. Згодом цей сад був обнесений високим дощаним парканом. З'явився там, ліворуч від воріт, і невеличкий мурований будинок, якого майже і не видно було з-за пишної зелені. Паркан збудували дуже старанно, не лишивши жадної шпарини. Навіть дітвора і та не знаходила способів хоча б одним оком зазирнути у сад і довідатись, що ж там діється. За місяць паркан уже був обтягнутий нагорі кількома рядами колючого дроту, з'явилась варта. Було заборонено навіть підходити близько. Люди, що жили поблизу, зрозуміли, що тут будується щось секретне, і, за тодішнім звичаєм, називали це «воєнна стройка».

Із слів очевидців встановлено, що сюди дуже часто заїжджали машини НКВД, особливо вночі було чути гул моторів. До цього надокучливого гулу так звикли мешканці цієї околиці, що вже просто не реагували на нього. Іноді чути було гомін людей, але й на думку нікому не спадало те страшне, що діялось там.

Риття могил, як це вже встановлено, відбувалось за принципом траншеї. Могилу у формі квадрата копали так, що землю з наступної ями закопувалися трупи попередньої могили. Потім ця могила закопу-

валась землею нової і т. д. Траншеї розміщені одна біля одної між деревами саду, наче доріжки. Могили рили дуже глибоко. На глибині півтора-двох метрів вдається лише доходити до одягу загиблих, під яким приблизно ще на метр лежать самі трупи. В окремих могилах трупи та одяг пересипані вапном. У тих могилах, де вапна було замало, одяг зберігся настільки добре, що його досі ще можна розпізнати.

Страшним видовищем є розкриття такої могили. Серед одягу ми знаходимо полотняні сорочки з українською вишивкою, селянські гуньки, жіночі з вишивкою комбінезони, блузки, плаття, кожухи, військові шинелі, ковдри, селянські рядна, пальта, жіночі спідниці, селянські торбинки, в яких ще досить добре збереглося сало, чашка з маслом, кілька пачок махорки і цигарковий папір, грубі полотняні кальсони, вишиті хустинки, рушники тощо.

За два тижні розкопано вже 19 могил площею 228 кв. метрів і на глибину понад два метри (лише до шару трупів) і вилучено велику кількість різноманітного одягу загиблих. Чимало людей уже побувало тут, на цих страшних розкопах. Немало сліз пролито вже над трупами безвинних мучеників. Жах огортає людей, коли вони на власні очі бачать сотні мертвих людських тіл із зв'язаними руками.

Ось біля трупів зібрався великий гурт жінок. Громадянка м. Вінниці Ольховська Олена Юхимівна розпізнала труп свого чоловіка. Нещасна, знедолена большевиками жінка у грудні 1937 року втратила назавжди свого чоловіка, Ольховського Петра Дмитровича, який працював робітником у вінницькій пекарні. Працював віддано, не шкодуючи сил, і у подяку за працю став «ворогом народу». За кілька років нужда і горе поклали в могилу п'ятеро їх дітей. Бідна жінка залишилась сама-одна...

7 червня на місце розкопів прийшла молода жінка Тамара Вансецька. Розглядаючи численні речі, вона знайшла хатній капець свого чоловіка, Джеванецького Бориса Костянтиновича, а згодом серед трупів, які лежали на поверхні біля ями, вона знайшла й тіло свого чоловіка. Бідолашну жінку намагались втішати, що, мовляв, вона помилилась, і що тіло може належати й

Випорожнені могили. Старий цвинтар. Вінниця, 1943р.

іншій людині. Ридаючи, жінка розказала нам про одяг, в якому був заарештований її чоловік; оксаimitова верхня сорочка і помітки на кальсонах були для нас достатнім доказом, що її слова є страшною правдою.

Окремі громадяни нашого міста, особливо ті, що жили поблизу кладовища і парку, ще добре пам'ятають страшний 1937 рік з частими заїздами вантажних машин в нічний час. Однак, в той час і думати про це було лячно. Кожен мав свою сім'ю, своїх дітей і рідних. Надмірна цікавість і «зайві» розмови були небезпечними. Краще мовчати і не обговорювати це навіть з близькими.

Розкопи могил жертв, розстріляних Вінницьким НКВД, які розпочато 24 травня ц. р. в саду на Підлісній вулиці №1, пробили камінну стіну мовчання вінничан. Люди почали говорити.» І от 29 червня 1943 року у лівій частині кладовища у районній лікарні ім. Пирогова були розпочаті пошуки нових могил з трупами замордованих. За 5 років ці місця поросли високими бур'янами і кущами. Коли розпочинали розкопи, дехто, можливо, вважав, що це даремна праця. Але вже другого дня, 30 червня, було розкрито шість могил розміром 3х3 метри і завглибшки понад 2 метри. Дійшли до лю-

дського одягу, а потім до трупів. Страшна картина Підлісної вулиці відкрилася очам і на православному кладовищі, яке брутално було перетворене енкаведистами на місце укриття страшних злочинів. У цих могилах (а їх нині вже розкопано 15) лежать закатовані мученики зі зв'язаними руками, розстріляні в потилицю.

Парк культури і відпочинку ім. Горького у Вінниці. Пишна зелень, великі панно «вождів» і геніяльних «п'ятисотенниць», на головній алеї — кільканадцять гербів советських республік, великий портрет Сталіна, море квітів. В кінці алеї велика статуя Леніна і Сталіна, які, сидячи на лавочці, ведуть розмову. Так виглядало це місце п'ять років тому.

30 червня розпочато розкопи могил замордованих у катівнях Вінницького НКВД у цьому паркові «культури і відпочинку». Розкопано вже 14 могил. Сотні предметів людського одягу та взуття видобуто з цих страшних ям і повивішувано на дроті для розпізнання. Знайдено велику кількість жіночого одягу - сорочок, платтів, хусток, а також жіночих гребінців тощо. Це дає підставу думати, що тут лежить чимала кількість закатованих жінок. Багато одягу селянок. Можливо, що серед них є ті «п'ятисотенниці», які так красиво були намальо-

І перепховання викопаних тіл у братську могилу.

вані на панно в кількох кроках від цих ям.

Люди з усіх кінців Вінничини відвідують ці розкопи, шукаючи своїх близьких. Вже ми маємо факти, коли окремі громадяни і в «паркові культури» знайшли одяг своїх рідних.

Ось дружина розпізнала носову хустку свого чоловіка Явлецького Тимофія Івановича, який працював теслею у м. Вінниці. Робітник «Водоканалу» у м. Вінниці Стигорецький Микола Іванович, заарештований 15 червня 1937 р., знайшов собі тут вічний спочинок. Дружина його розпізнала піджак. Піджак і пальто розпізнано рідними розстріляного колгоспника з села Щітки Луся Івана Петровича, заарештованого 23 грудня 1937 р. Корнієнко Катерина, обливаючись сльозами, розпізнала вишиту сорочку свого батька, Корнієнка Івана, колгоспника с. Кордишівка Погребищенського району.

Ми оглядаємо ці «стандартні» могили, вщерть заповнені людськими тілами, а в нашій пам'яті проходять картини: поруч, в кількох метрах від них, п'ять років тому під грім баяна чи оркестри на танцювальному майданчику танцювала весела молодь; з кімнати сміху з розчервонілими від сміху обличчями виходили піонери... Автор цих

рядків не раз приводив своїх школярів у цей парк для розваг, заводив дітей у цю кімнату сміху і сміявся разом з ними, не знаючи про те, що поблизу, у страшній ямі — дорога йому і рідна людина.

30 липня. Сьогодні о 6-ій годині ранку ми прийшли сюди, щоб на самоті розглянути страшне видовище розкопів, проте ми застали тут уже вісім жінок, які вже майже годину розшукували речі своїх близьких. Ця група жінок приїхала до Вінниці з Брацлавського району. Вони всі втратили своїх близьких і прибули до Вінниці розшукати хоча б їхні залишки. Ось громадянка Малаховська з с. Чернишівка-Укр. знайшла накидку, гуньку, піджак і наволочку свого чоловіка, Малаховського Венедикта Степановича. Обливаючись слізьми, вона розповідає нам деталі свого життя. У жовтні 1937 року її чоловік, голова колгоспу, був заарештований. Через деякий час її повідомили, що він помер від дизентерії. Проте сумнів завжди непокоїв знедолену жінку. Не вірила вона в правдивість енкаведистських слів. Через деякий час з родини було заарештовано п'ятеро її братів. Шість років нічого не було відомо про їх долю. І ось сьогодні, тут, у паркові «культури і відпочинку», поблизу гойдалок, дружина брата цієї громадянки

Речі і документи, знайдені в масових могилах Вінниці

На місці розкопів. Вінниця, 1943 р. Анастасія Стигорецька знайшла жакет свого чоловіка Миколи Стигорецького.

Збирають одяг, знайдений у могилах. Вінниця, 1943 р.

На місцях розкопів. Вінниця, 1943 року.

Франя Тушевська знайшла гуньку свого чоловіка Тушевського Андрія, який працював ковалем МТС, заарештованого в 1937 році, як «ворог народу».

Обходимо місце розкопів. Страшне видовище відкривається перед нашими очима. 295 трупів лежать на поверхні у районі гойдалок, з них 8 жінок. Усі трупи чоловіків - із зв'язаними руками. Один чоловічий труп лежить із зв'язаними руками і ногами.

Розкрито 14 великих ям. Лише з кількох із них вийнято трупи. Ці останки загиблих перевозяться на Підлісну вулицю для похорону на братському кладовищі. Несприятлива дощова погода довгий час утруднювала переведення робіт по вийманню з ям тіл розстріляних. Проте понад три місяці невпинно ідуть розкопи страшних ям. В саду на Підлісній вулиці розкопано вже 36 великих ям з трупами і 3 ями, де був лише одяг і речі загиблих.

Енкаведистські кати старанно приховували свої криваві злочини. Це видно хоча б з того, що, переглянувши велику кількість речей, знайдено в одязі порівняно невелику кількість документів, які вказують нам на особу тих, що загинули тут від рук кривавих енкаведистів. Подаємо опис деяких з цих документів:

1. Протокол обшуку 14 квітня 1938 року. Обшук проведено в квартирі гр-на с. Савинець Тростянецького району, Синявського Івана Романовича. При обшукові був присутній гр. Лужанський. Вилучено паспорт серія ЕО №647075.

2. Протокол обшуку. Квітень 1938 р. (дата нерозбірлива). Обшук проведено в квартирі гр-на села Пляхова Козятинського району, Римши Михайла Петровича. При обшукові присутні: Котик Василь.

3. Квитанція №945 на прийом речей, датована 21 квітня 1938 р., та забірна книжка №А 5023 власних коштів в'язня. Ці два документи виписані на ім'я Молодиченка Василя Михайловича.

4. Забірна книжка власних коштів 1938 р. (дата розмита), виписана на ім'я Манявського Людвіга Сігізмундовича.

5. Протокол обшуку 2 квітня 1938 р. Мельника Феодосія Володимировича, 1907 р. народження, с. Ольшана Крижопільського району.

6. Протокол обшуку 10 квітня 1938 р. По-

длісний Альбін Олександрович, с. Розсоше Тиврівського району. Також знайдено на його ім'я протокол особистого обшуку.

7. Квитанція на одержання в'язнем грошей, виписана на ім'я Дубнюка Василя Кириловича 13 березня 1938 р.

8. Медичне заключення. Бевз Григорій Павлович, 33 років, село Шкуринці, 31 травня (рік не встановлено). Медичне заключення робилось лікарем для встановлення фізичного стану після перенесення побоїв по дорозі в село Бохоники.

9. Протокол обшуку 14 квітня 1938 р. Обшук проведено в квартирі громадянина с. Савинець Тростянецького району Денисюка Семена Трохимовича. Вилучено паспорт ЕО №647017 та військовий квиток.

10. Протокол обшуку, м. Шпиків, 12 березня 1938 р. Обшук проведено в квартирі гр. Бабулевича Олександра Йосиповича. Вилучено документи: паспорт ЕУ №383256, військовий квиток, царський паспорт і різні особисті документи про службу в царській армії (12 документів).

11. Протокол обшуку, м. Тростянець, 6 квітня 1938 р. Обшук проведено в квартирі гр. Силавського Самуїла Федоровича. Вилучено при обшукові: паспорт ЕС №710866, мисливську рушницю двоствольну №19379 та мисливський квиток №191.

12. Знайдено в одній кишені 42 документи (довідки про сплату податків та інші квитанції). Усі ці документи виписані на ім'я Маковського Лукаша Андрійовича, колгоспника с. Олександрівка Тростянецького району. Серед цих документів є листівка — повістка на суд за №77, яку надіслав йому Тростянецький суд 3.4.1938 р. Громадянин Маковський викликається як свідок у справі Лисогора та інших. Звертає на себе увагу невеликий аркушик із шкільного щоденника, в якому були загорнуті дві поштові марки. На аркушику дитячою рукою написано розклад уроків.

13. Довідка зі штампом Савинецької с.-г. артілі імени Косіора Тростянецького району Вінницької області, 1.4.1936 року №1. Із клаптика цієї довідки видно лише такий текст, написаний рукою (чорнилом): Довідка... дана... ім. Ко.. в тім, що... рахівник дано... голова колгоспу (підпис), секретар (підпис), печатка колгоспу. Очевидно, що

ЖЕРТВИ

Знайдені численні документи, речі з помітками, розпізнавання трупів та одягу близькими дали можливість встановити прізвища 580 осіб³.

Ось ким були ці «вороги народу»:

Селян - 212, робітників - 82, службовців - 51, фахівців - 26, військових - 16, священників - 4. З цієї кількості спеціальність 109 осіб не встановлена.

За окремими категоріями вони розподіляються так:

<i>Селяни:</i>		Пекар	1
		Колодій	1
Колгоспників	163	Муляр	1
Одноосібників	33	Механік	1
Бригадирів	6	Нач. цеху кондфабрики	1
Сторожів	3		
Городників	2	<i>Службовці:</i>	
Конюх	1		
Лісник	1	Без особливої професії	27
Завгосп	1	Бухгалтерів	13
Обліковець	1	Директорів МТС	3
Пасічник	1	Ревізорів	2
		Торгівців	2
<i>Робітники та ремісники:</i>		Нач. станції	1
		Горінспектор	1
Чорноробів	40	Директор цукроварні	1
Залізничників	10	Інспектор банку	1
Ковалів	4		
Слюсарів	3	<i>Спеціалісти:</i>	
Шевців	3		
Шоферів	3	Військових	16
Дорожніх майстрів	2	Учителів	8
Столярів	2	Військ. ветерин. лікарів	6
Кравців	2	Священиків	4
Шахтмайстер	1	Ветеринарних лікарів	3
Перукар	1	Інженерів	3
Дроворуб	1	Військтехнік	1
Кухар	1	Пом. землеміра	1
Телеграфіст	1	Акушерка	1
Машиніст	1	Нач. баклябораторії	1
Залізничник-слюсар	1	Директор школи	1
Млинарник	1	Суддя	1

(Наведений документ знайдено при трупі під час розкопів однієї з могил в саду у Вінниці на вул. Підлісній №1).

Виймання тіл. Вінниця, 1943 р.

Люди шукають своїх близьких. Вінниця, 1943 р.

Розкопи у Вінниці влітку 1943 року.

Трупи, вийняті з могил.

3 РОЗПОВІДІ ОЧЕВИДЦЯ

Пригадується мені осінній вечір 1937 року (це було коло 7-ої години вечора). Поспішаючи додому, я йду найкоротшим шляхом. Вишовши на головну алею цвинтаря, я помітив автомашину, яка наближалася до воріт. Спершу промайнула думка, що це машина з ґаражу лікарні ім. Пирогова, але якесь чуття підказало мені, що це не так (того ранку було викопано велику яму). Я став за тінь одного з дерев і, як мінявся кут освітлення, міняв своє положення, стараючись бути в тіні. І що ж? Я став мимовільним свідком незабутньої картини. Я на власні очі бачив, як біля мене пройшла машина, крита брезентом, на якому сиділи якісь люди, як машина наблизилась до ями, і як під брутальну лайку кидали трупи, про що я догадався, чуючи їх падіння. Нашвидку прикидавши трупи землею, люди знову під лайку посідали на машину і виїхали з цвинтаря. Залишившись в темряві, мене охопив жах (під час скидання трупів світло у машині було виключене, вся робота провадилась в темряві). Спотикаючись та чіпляючись за пеньки огорожі, я побіг додому. Вже дома я зрозумів, що люди, які закопували до себе подібних, були в'язні. Що вони пережили, знаючи, що як не сьогодні, то завтра спіткає їх така сама доля, як і тих, яких вони примушені були закопувати?

Після цього я почав обходити цвинтар, обравши собі напрямок по Літинському шляху. На початку березня 1938 року я повертався з міста коло 8 години вечора. Нижче від воріт цвинтаря, проти кузні, я помітив вартового у формі НКВД. Не зрозумівши, в чім річ, я зупинився, оглядаючись навкруги. Помітивши це, вартовий почав кричати до мене: «Чего встал, йди своєю дорогою». Відійшовши на таку віддаль, щоб вартовий не міг мене бачити, я зупинився біля липи, прислухаючись, чи не наближається він до мене. В цей час на розі вулиці, що звалася тоді 1 Травня, та Літинського шляху з'явилась одна вантажна машина, потім друга і через декілька хвилин — третя. Всі три машини їхали в напрямку міста. На горбі, біля другої школи (тепер будинок 109 куреня) з'явились вогні легкової машини, які то загасали, то засвічувались кілька разів. Те саме проробила перша вантажна машина, яка наблизилась до воріт міського парку біля кузні по Літинському шляху. Я гадав, що це сигнали про необхідність розминутись, але ж віддалення було між ними таке, що в сигналах не було потреби. Все стало зрозумілим, коли три машини заїхали на терен міського парку (біля

гойдалок), а легкова машина зупинилась на шляху. З легкової машини кілька чоловік пішли вслід за вантажними машинами. Через деякий час я почув брутальну лайку, вигуки «ближе, ближе», які супроводжувались також лайкою, і через невелику павзу — падіння чогось такого, що нагадало мені падіння мертвої людини, яке я чув на цвинтарі. Вантажні машини затримались у паркові довший час, а легкова зі своїми «хазяями» пішла в напрямку до міста. Через деякий час за нею послідували всі три вантажні машини. Бачучи це все, я прийшов до висновку, що на цвинтарі вже не стало місця для ям або не було зручно провадити «заселення цвинтаря» з яких-небудь інших міркувань.

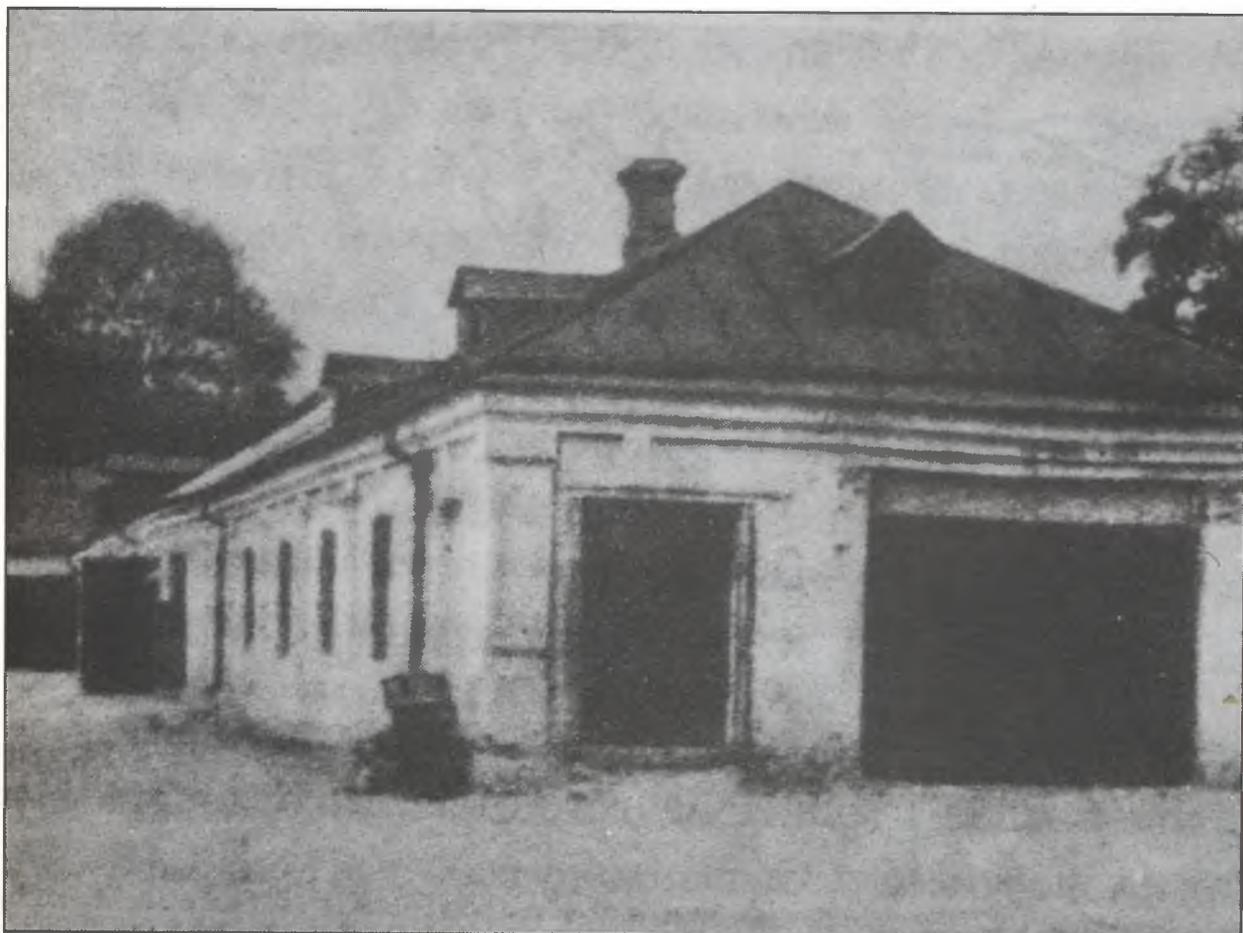
Навесні 1938 року мені довелось виїхати до м. Києва, де я пробув більше як три місяці (тієї самої весни заарештували мого брата). Повернувшись в кінці літа до Вінниці, проти своєї установи (вона була в будинку, де тепер міститься лікарня для психічно хворих), я побачив триметрову огорожу з дощок, котрі були щільно прибиті одна до одної, а поверх шва була накладена третя.

На всі мої розпити, що це та для чого, мені відповідали різно. Більшість сходилась на думці, що там щось має бути збудоване для НКВД. Через деякий час почали циркулювати чутки, що там ховають розстріляних. Я довго не міг цьому повірити, гадавши, що звірства вже припинено. Але одного дня, йдучи до лісу, я почув сильний трупний сморід, який вітрець виносив із-за огорожі. Оглянувшись навкруги і не помітивши нікого, я глянув у дірку від сучка, якого випхали діти. Скрізь було видно глину, а близько паркану лежала купа почорнілих людей, яких, напевно, не встигли поховати. Після цього я зрозумів призначення цієї площі і кожного разу, коли бачив машину, з болем дивився на неї доти, доки вона не зникла за ворітьми цього кладовища для замучених, щоразу думаючи: напевно в цій машині лежить і мій ні в чому не винний брат. Мені довелось з вікон своєї установи бачити багато машин, які майже щоденно смерком заїжджали в ці ворота, а вдень вивозили землю на шосе в напрямку Літина. А скільки жаху зазнали навколишні мешканці та перехожі, чуючи постріли, які час від часу лунали за огорожею? Що вони значили? Характерно те, що вдень їх майже не було чути. Найчастіше вони лунали у вечірні години. Чи не розстрілювали тих засуджених, які були примушені ховати своїх одноплемінців? А може дострілювали тих, що оживали?

Аполон Трембовецький.

Подвір'я НКВД у Вінниці.

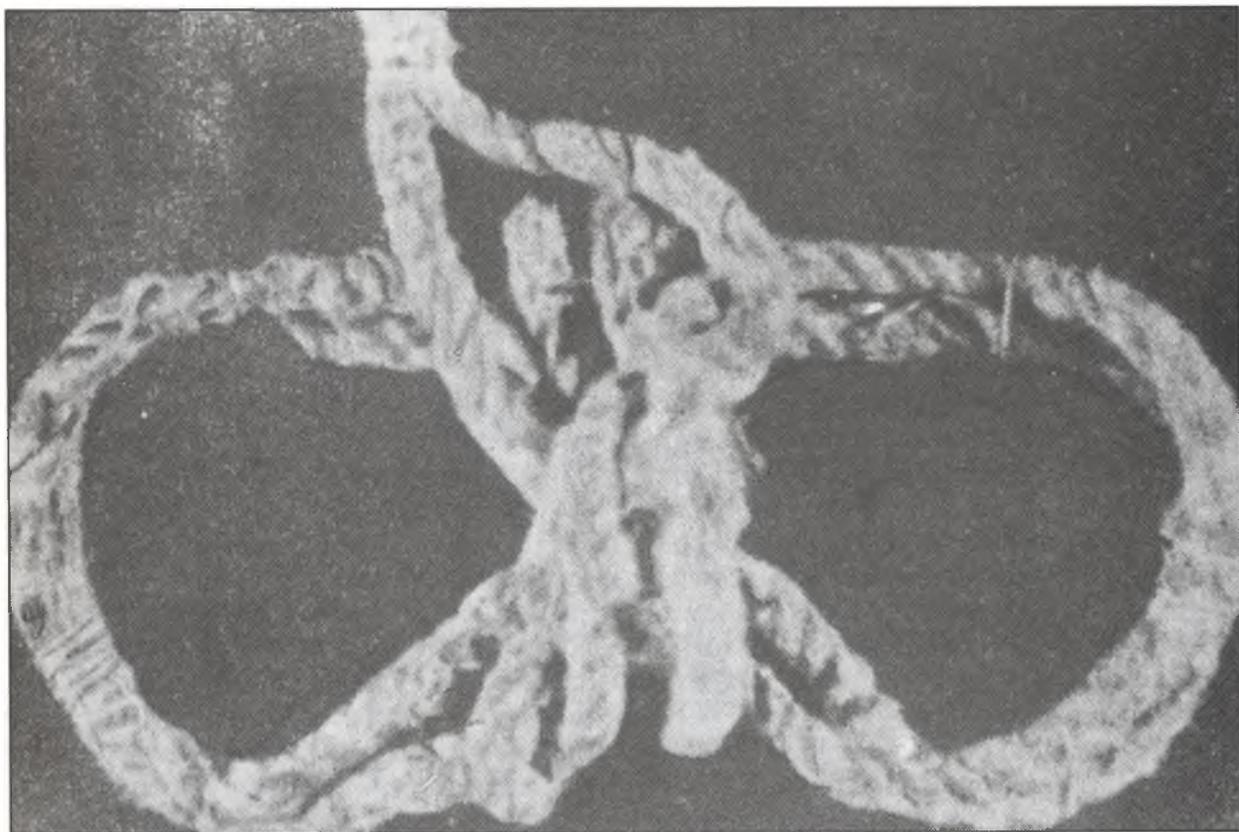
Гараж у дворі в'язниці НКВД у м. Вінниці. Тут під шум працюючих двигунів автомашин відбувалися вбивства в'язнів.

Розкопи у Вінниці влітку 1943 року.

Вийнятий труп з могили.

Мотузка смерти. Так зв'язували руки жертвам під час розстрілів.

Пробитий кулями череп людини.

СВІДЧЕННЯ РОДИЧІВ ЗАГИБЛИХ

25 травня ц.р. на місці розкопів жителями міста Вінниці Гаштелян Льюнгина Самійлівна та Гарлінська Юлія Миколаївна знайшли речі своїх чоловіків. Громадянка Гаштелян знайшла брюки свого чоловіка Гаштелян Франца Брониславовича, інженера Вінницького дорожнього управління. Він був заарештований 10.X.1937 року. Її повідомили в НКВД, що чоловік висланий у далекі табори з суворою ізоляцією і без права листування. Гр-ка Гарлінська розпізнала рушник і наволочку свого чоловіка Гарлінського Казимира Антоновича, який теж загинув тут від рук большевицьких душогубів. Він працював поваром ресторану «Савой» і був заарештований у квітні 1938 року. З прийомом останньої передачі їй теж сказали: ваш чоловік висланий як ворог народу у далекі табори без права листування.

Отакі відповіді одержували сім'ї заарештованих, які замість відправлення в далекі табори потрапили сюди, в ці страшні могили. Таку саму відповідь вони одержували всюди — і в НКВД, і в обласного прокурора.

Місце розкопів відвідують щоденно багато жінок та дітей, у яких енкаведисти забрали рідних. Вони переглядають цілі гори одягу, шукаючи речей дорогих їм людей. Багато вже речей розпізнано.

Ось громадянка м. Вінниці Соломок Євдокія Кирилівна. Вона розпізнала піджак-спецівку її чоловіка, Соломона Станислава Йосиповича. Він був заарештований 19.XI.1937 року. До арешту працював майстром на взуттєвій фабриці «Яструб». Був заарештований і «висланий» як ворог народу, без права листування.

«Висланий без права листування» також і громадянин Коцюбинський іван. Він був колгоспником с. Писарівки Вінницького району. Ще зовсім молодим скінчив він військову школу і був лейтенантом советської армії. У грудні того самого року, як розповідає нам його брат Леонтій Павлович, який знайшов тут військові брюки і гімнастерку свого брата, Коцюбинський іван був «висланий» у далекі табори.

Таку саму відповідь одержали в НКВД і громадянка Косовська Любов Олександрівна (с. Медвеже Ушко), Добрянська Явдоха (с. Пултовці Браїлівського району), Коновальчук Марія Семенівна (с. Телепеньки Вінницького району) і Наруцька Тетяна Павлівна (м. Вінниця). Усім їм повідомили про те, що їх рідні вислані в далекі табори без права лис-

тування. Однак, знайдені ними в цих могилах речі свідчать зовсім про інше.

Громадянка Косовська розпізнала кальсоні і сорочку свого чоловіка Косовського Кіндрата Кириловича. Він працював у колгоспі і в грудні 1937 року був заарештований, як ворог народу. Гр-ка Добрянська розпізнала брезентовий плащ-піджак і військового зразка гімнастерку свого чоловіка Добрянського Володимира — теж колгоспника.

Коновальчук Марія знайшла брюки свого батька Коновальчука Семена. Розпізнала їх по тих латках, які робила своїми руками. «Ворог народу» працював у стельмашні в колгоспі с. Телепеньок. Наруцька Тетяна розпізнала нижню сорочку і кальсоні свого чоловіка Наруцького Антона Францовича. Він працював робітником Вінницького м'ясокомбінату понад 15 років. На день арешту його минуло 55 років. П. Наруцькій довелося також побувати 6 місяців у в'язниці НКВД за те, що мала чоловіка «ворога».

6 червня ми мали розмову з учителькою Яніцькою Ольгою Василівною (м. Браїлів). Вона приїхала до Вінниці розшукувати серед речей загиблих жертв речі свого чоловіка. Через деякий час вона знайшла кашкет свого чоловіка Яніцького Віктора івановича. Він працював до арешту в м. Жмеринці на пошті. 1933 року, працюючи в радгоспі, він був засуджений «як шкідник» в справах кінського поголів'я. Після повороту з заслання у березні 1938 року його знову заарештовують — уже як «ворог народу» — і «висилають» у далекі табори «з суворою ізоляцією». Оббиваючи пороги Жмеринського НКВД жінка нарешті довідалась, що її чоловік перевезений у Вінницю. Приїхавши сюди, вона наполегливо домогалася дізнатися про долю свого чоловіка. Яюсь одного разу вона підійшла до віконця чергового енкаведиста, запитуючи про долю свого чоловіка. Скинувши суворим оком на громадянку, енкаведист узяв якусь книгу і, знайшовши прізвище її чоловіка, прочитав: «Яніцький Віктор іванович, Жмеринка, поляк, засуджений як ворог народу до далеких таборів без права листування з суворою ізоляцією». Поляк? - перепитала жінка, - який же поляк, коли він українець, у мене ж метрика є, це ж прикра помилка. «Не волнуйся, мамаша, - відповів енкаведист, - уже поздно исправлять ошибки..» Лише тепер зрозуміла жінка ці слова, якими було сказано все.

Громадянка с. Стрижавки Пшекляс Юзефа

Францівна серед речей загиблих знайшла слідню сорочку свого чоловіка Хархути івана Даниловича. Громадянин Хархута працював у Вінницькому шляховому управлінні і 17 лютого 1938 року був заарештований. Очевидно, доставши запевнення від слідчого, що йому подарують життя і тільки зашлють, він мав змогу з дозволу слідчого передати лист до дружини. Ось скорочений текст цієї записки: «Юзя! Пишу тобі вдруге. Зготов передачу з хліба, сала і ще дещо, прийди в комендатуру, попроси, щоб визвали тобі слідчого кімнати №17, якому даси, а від його одержу я. Про мене не турбуйся, я жив і здоров. Надіюсь скоро писати більше. Живи, як зможеш, а далі буде видно. Як маєш змогу, пришли трохи грошей. Ну все. Цілую. Будь здорова. Ваня. 4.8.1938 року».

15 червня ц.р. нас відвідала родина загиблого від рук катів НКВД громадянина села Розсоше Тиврівського району Подлісного Альбіна Олександровича. Батько його, Ксендзук-Подлісний Олександр Гнатович, мати - Ксендзук Кароліна Степанівна, та дружина - Подлісна Бронислава іванівна довідалися з газети про загибель їх сина та чоловіка.

10 квітня 1938 року Подлісного Альбіна Олександровича заарештувало НКВД. Пройшов рік. Родину після її наполегливої вимоги нарешті прокуратура повідомила про те, що Подлісний засланий у далекий табір на 10 років. Прочитавши у газеті страшні рядки про Подлісного Альбіна, вони спершу не повірили і вирішили, кинувши все, приїхати в м. Вінницю.

Зустріч з цими людьми назавжди залишиться в нашій пам'яті; перед нами вони розкрили страшну картину своїх особистих страждань, які переживали тисячі до них подібних.

Працював Подлісний в колгоспі на скотофермі. Своєю працею був прикладом для всіх. 600-800 трудоднів мав на рік. Усе йшло начебто гаразд, однак несподівано почались тертя між ним і активом села. Той «актив» знав про те, що батьки його були в свій час розкуркулені і вислані з району, що він католицького віросповідання.

Сільське начальство намагалось відібрати у Подлісного половину батьківської хати. Він це оскаржив до газети «Трібуна Радзєцка», яка видавалася в Москві. Представник цієї газети, розслідувавши на місці його скаргу, розв'язав справу на користь Подлісного. Довго сільське начальство чекало моменту відплатити Подлісному і сквиталось у страшну вєсну 1938 року, коли хвиля терору НКВД прокотилась і по їхньому селу.

Так передчасно перервалося життя «ударника соціалістичних полів». Підтвердженням слів цих знедолених людей був протокол обшуку, вилучений з одягу їх сина. Пожовклий, зім'ятий, з трупним запахом папірець тремтячими руками пригортали вони до грудей, вкриваючи слізьми останню пам'ятку про замученого сина.

Громадянин села Пагурець Уланівського району Кузьмук Максим Корнійович упав жертвою лише за те, що був віруючою людиною - «істинним православним християнином» (так самі себе називають ці винятково тверді в релігійних переконаннях люди).

В останніх числах квітня 1937 року в одну ніч в різних селах 8 районів Вінницької області було заарештовано коло 200 осіб з кола цих істинних християн. Ці віруючі нашили на верхньому одязі в різний час на грудях білі полотняні хрестики. Перестали вони з ними ховатися хто сім, хто десять, а хто і дванадцять років тому. Хрестом також позначили вони двері своїх хат.

Така «дерзость» була вже підставою чинити репресії над цими людьми, а факт одержання ними листів від їхнього духовного наставника дав слідчим НКВД «юридичну підставу» обвинувачувати цих людей (а це можемо твердити, базуючись на опиті жінок цього кола, які побували в тюрмі і яким пощастило вийти на волю), що вони, мовляв, доставали листи з «фашистської Німеччини» і були шпигунами. «Вивчаючи» хрест на одних дверях, енкаведисти гукали, що він має конфігурацію «фашистського знака». Одну з цих жінок, від якої слідчий НКВД вимагав назвати прізвище духовного наставника і яка відповіла, що єдиним наставником для них, віруючих, є Бог, слідчий ударив по щоці так, що вибив їй зуб і вона залилась кров'ю.

Ми показали цим жінкам численні церковні книги, ікони, хрести та хрестики, які комісія знайшла 16 червня в одній з ям на місці розкопів. Три книги були розпізнані цими жінками як їхня власність. Вони були вилучені під час обшуку при арешті їхніх чоловіків в 1937 році.

Громадянка с. Пагурець Кузьмук Галина Филімонівна розпізнала Євангеліє та книгу релігійно-етичного змісту, забрані у її чоловіка Кузьмука Максима.

Громадянка Бобик Килина Трифонівна також розпізнала Біблію батька свого чоловіка Бобика Федора Трофимовича, 62-літнього старика, сторожа Янушпільської цегельні, також розстріляного енкаведистами.

Аполон Трємбовецький.

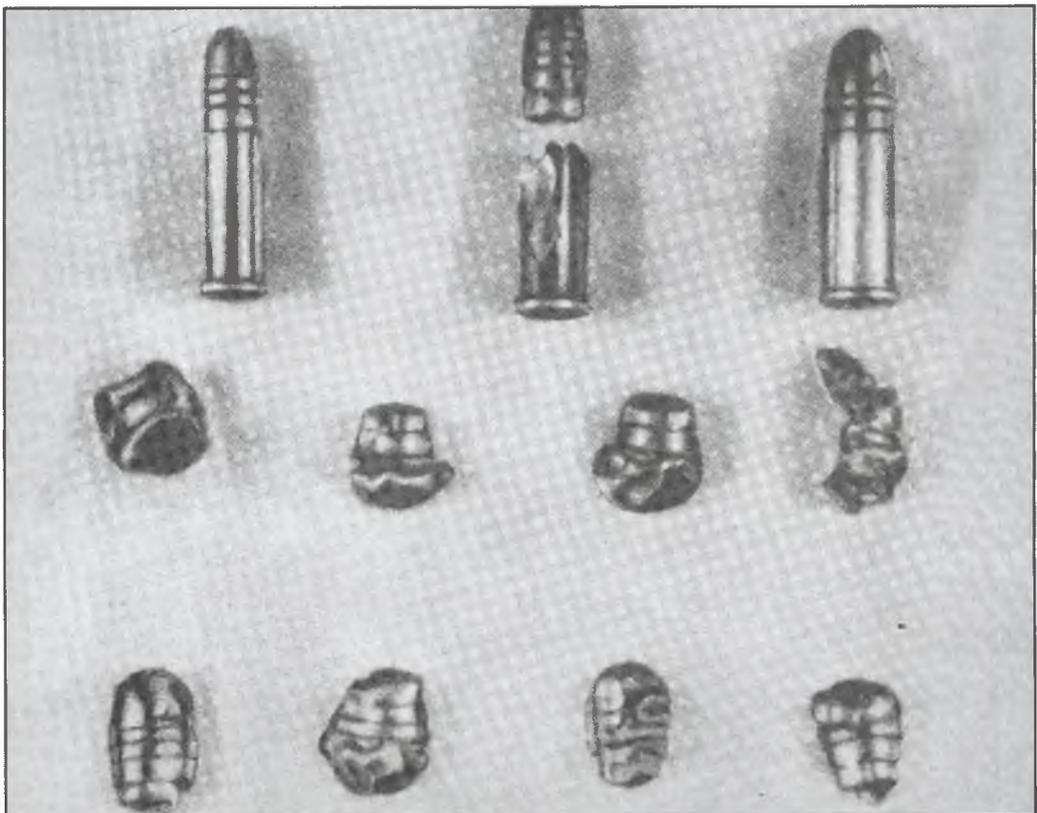
Підписи членів Міжнародної комісії закордонних судово-медичних експертів: д-р Сьонен (Soenen), д-р Михайлов (Michailov), д-р Песонен (Pesonen), д-р Дювуар (Duvoyr), д-р Каццаніґа (Cazzaniga), д-р Юрак (Jurak), д-р дер Поортен (der Poorten), д-р Біркле (Birkle), д-р Гакквіст (Haggqvist), д-р Крсек (Krssek), д-р Оршош (Orsos).

Лікарі Дорошенко і Малінін обстежують трупи.

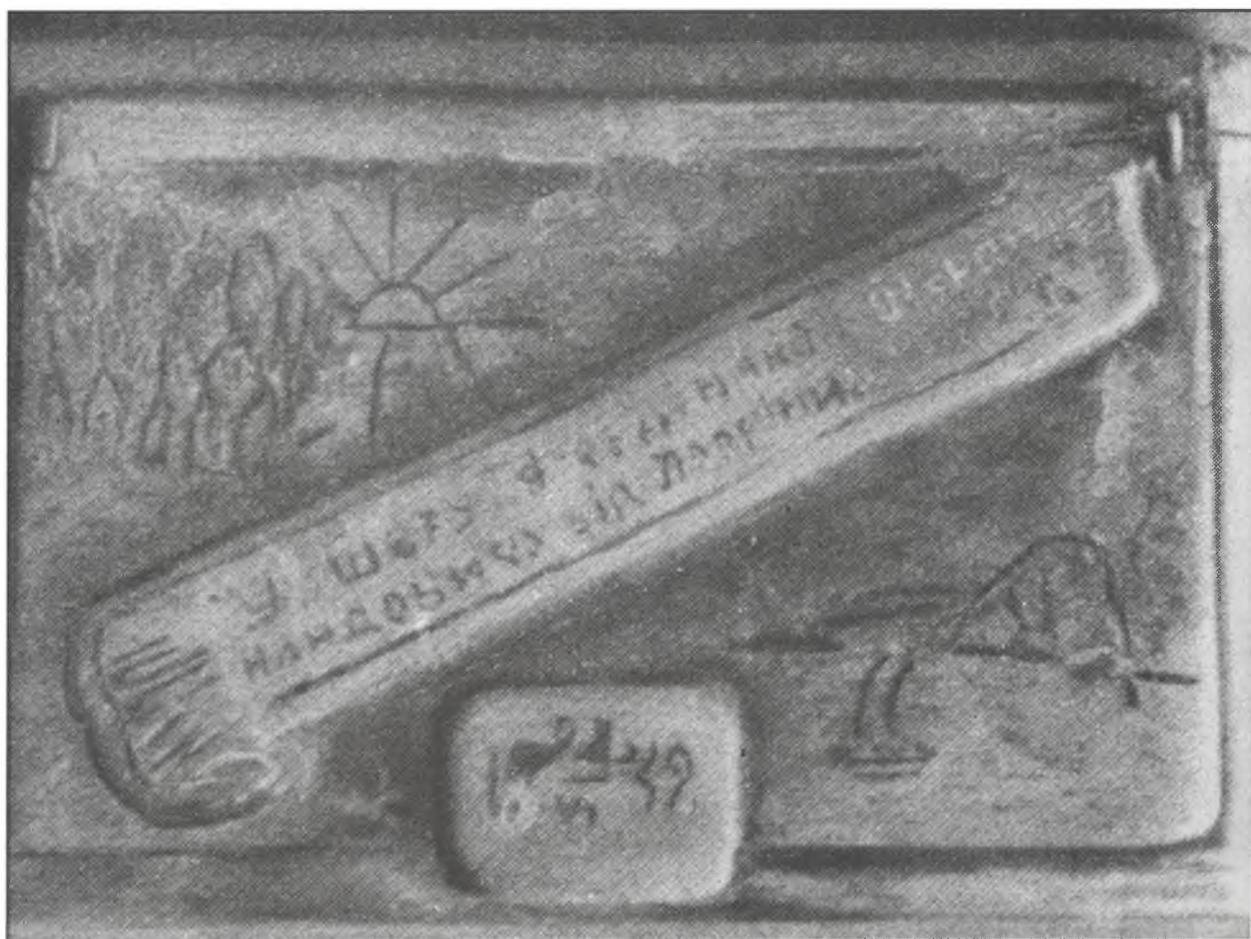
Церковні печатки, які були знайдені біля трупів розстріляних священиків.

Кілька знайдених у могилах дрібнокаліберних набоїв (деякі з них деформовані), які мають той самий діаметр, що і кульові отвори у черепах жертв.

Частина священичого облачення.

Різьблена дарча табакерка.

ПОХОРОНИ

12 червня 1943 р. вінничани вперше продажали в останню путь своїх близьких, рідних і знайомих, розстріляних Вінницьким НКВД. За християнським звичаєм, з співом церковним та ладаном, під акорди жалобних маршів і хоралу «Коль славен наш Господь», під ридання присутніх на вічний спокій було передано землі 230 тіл безвинно замучених людей...

Ранок. На місці розкопів могил уже зібралось чимало людей. Сьогодні ховатимуть лише тих нещасних, яких встигли відкопати з перших трьох ям, а таких ям ще багато, вони укривають від людського ока тисячі жертв.

Ідуть люди Літинським шляхом до Підлісної вулиці, ідуть востаннє побачити тіла нещасних, востаннє проститися з ними.

Серед пишної зелені сусіднього саду, ліворуч від цих страшних ям, у спеціально викопаних двох довжелезних могилах, щільно один біля одного лежать трупи замордованих. Усім їм розв'язано руки, приладнано одяг. Серед них - два жіночі трупи. Одна жінка з довгими косами, у виштитій сорочці, друга - в міському вбранні

Щоб убити трупний запах, останки посипано хльорним вапном. Проте часто від могили підноситься тяжкий запах тління і вапна, мішаючися з ароматом букетів жасмину в руках присутніх, який розливає свій міцний аромат під гарячим промінням червеного сонця.

Люди невеликими групами обходять те місце, де зберігається одяг загиблих. За дротяною огорожею бачимо величезну купу одягу нещасних, який разом з ними був кинутий у могилу. На дроті порозвішувані численні речі: рушники, вишиті сорочки, торбинки, костюми тощо. Люди розглядають їх, шукаючи серед них речі своїх близьких, що їх забрало НКВД і про долю яких нічого не відомо.

Трохи осторонь лежить самотній труп, прикритий рядном. Дружина розпізнала замордованого чоловіка. Розстріляний був кооператором. Цю жертву не ховатимуть у братських могилах. Дружині дозволено взяти тіло свого чоловіка у рідне село і поховати його там.

Взагалі розпізнано тільки чотири трупи.

По одягу, що лежав в ямах окремо, наданих на трупи, та по документах, які зрідка знаходили в цих речах, встановлені імена ще коло сорока осіб (тіла їх, зрозуміла річ, розпізнати було неможливо). Щодо решти, то їх імена відомі тільки одному Господу.

Третя година дня. На місце похорону прибув з священиками Високопреосвященний єпископ Євлогій. Прибули також на похорони представники німецької влади та українських установ міста. Люди тісним квадратом обступили могили. Сотні і сотні людей складають сьогодні свою останню шану загиблим.

Розпочалась панахида. Єпископ і священики вознесли молитви за душі замучених катами людей. Не піддається описові ця панахида. Вперше Вінниця ховала разом таку велику кількість людей. З слізьми на очах священики молились за спокій душ загиблих, проголошуючи для них вічну і непроминушу пам'ять. Кілька присутніх жінок зомліли.

Після панахиди звернувся до народу із словом єпископ Євлогій: «Сьогодні ми вознесли свої молитви до престолу Всевишнього за тих, хто при розлуці з життям був позбавлений молитви Божої, хто терпів муки і кинутий у страшні могили. Ці жертви були убиті в таємний спосіб. Кати думали, що їхні лиходійства залишаться навіки таємницею. Ці мученики лежать безмовно тут у могилі своїми тілами, але у них є безсмертна душа. Пам'ять про них житиме у серцях наших завжди...»

Після слова єпископа звернувся до присутніх голова міста професор Севастянов. Він стисло розповів про розкриття страшних злочинів, які вчинили большевики. «Ми, вінничани, - сказав голова міста, - повинні тут, на цьому місці, спорудити у недалекому майбутньому монументальний пам'ятник жертвам, який завжди нагадуватиме нам і нашим поколінням про них. Киньмо ж востаннє за християнським звичаєм по жмені землі в могилу передчасно загиблих».

Руками присутніх бралась земля і нею вкривались дорогі нерухомі останки. Букети квітів вкрили тіла тих, яким не судилося

радісно жити на своїй землі. Вінки озеленили могили. Звуками жалібного маршу і плачем послали вінничани останнє прощання своїм землякам.

Від 12 червня до 7 вересня разом відбулось п'ятнадцять похоронів, подібних до описаного вище. На багатьох похоронах були присутні делегації з різних міст України та з-за кордону, представники німецької влади. Панахиди відправлялись як місцевим духовенством, так і численними духовними особами, які прибували звідусіль, щоб за християнським звичаєм передати землі скорботні залишки. Всього вінничани віддали останню шану 6419 тілам жертв большевицького терору.

КАЛЕНДАР ПОХОРОНІВ

Перший похорон, 12 червня 1943 р. Поховано 230 тіл. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій.

Другий похорон, 24 червня 1943 р. Поховано 600 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

Третій похорон, 6 липня 1943 р. Поховано 260 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

Четвертий похорон, 14 липня 1943 р. Поховано 232 тіла. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій.

П'ятий похорон, 16 липня 1943 р. Поховано 292 тіла. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій та єпископ Рівненський та Острозький Федір.

Шостий похорон, 21 липня 1943 р. Поховано 275 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

Сьомий похорон, 23 липня 1943 р. Поховано 250 тіл. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій.

Восьмий похорон, 28 липня 1943 р. Поховано 255 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

Дев'ятий похорон, 31 липня 1943 р. Поховано 350 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

Десятий похорон, 6 серпня 1943 р. Поховано 515 тіл. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій.

Одинадцятий похорон, 12 серпня 1943 р. Поховано 600 тіл. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій та єпископ Мелітопільський Серафим.

Дванадцятий похорон, 19 серпня 1943 р. Поховано 600 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

Тринадцятий похорон, 24 серпня 1943 р. Поховано 750 тіл. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій.

Чотирнадцятий похорон, 31 серпня 1943 р. Поховано 700 тіл. Панахиду правив єпископ Житомирський та Вінницький Григорій.

П'ятнадцятий похорон, 7 вересня 1943 р. Поховано 510 тіл. Панахиду правив єпископ Вінницький Євлогій.

ПРИМІТКИ

Всього відбулось 19 похоронів, після того було ще чотири:

16-й похорон 17 вересня 1943 р. — 500 трупів;

17-й похорон 23 вересня 1943 р. — 1000 трупів;

18-й похорон 30 вересня 1943 р. — 560 трупів;

19-й похорон 3 жовтня 1943 р. — 960 трупів.

Всього поховано було 9439 тіл.

Аполон Трембовецький.

Єпископи Григорій та Євлогій на розкопках. Вінниця 1943 р.

Єпископ Житомирський та Вінницький Григорій править панахиду на похоронах жертв масових убивств. Вінниця, 1943 р.

Свідки большевицьких злочинів перед виступом на телевізії м. Вашингтона влітку 1954 р. Див. зліва направо: Костянтин Коспірук, американець Вогелер, архієпископ Григорій, Аполон Трембовецький, пані Вогелер, Михайло Ольховий.

Вінниця. Жертви тиранів-вбивць мирного населення України.

Митрополит Одеси Вісаріон відвідує місце вінницьких розкопок.

Загальний вид похоронів замордованих у Вінниці.

На цих фото – загальний вид похоронів людей, закатованих у Вінниці.

У БОРОТЬБИ ЗА ВОЛЮ

У цій публікації мова піде про Івана Шпонтака, уродженця села Вовкове Ужгородського району, який став одним із героїв народної Української Повстанської Армії (УПА), що понад 10 років в умовах величезної нерівності сил і без будь-якої зовнішньої підтримки, вела боротьбу за волю України. УПА була найбільш організованим військовим з'єднанням українського самостійницького руху, яке опиралося лише на допомогу українського селянства. Загони УПА були єдиною силою, котра захищала українське населення від каральних акцій окупантів. Головним командиром цієї армії був генерал Роман Шухевич (Чупринка).

На початку 1944 року УПА нараховувала до 40 тисяч бійців.

У цей час Іван Шпонтак був командиром одного з куренів УПА, що діяв на відтинку, який простягався від міста Угнів (Львівська область) по річку Сян. Він боровся з насильниками всіх мастей, що грабували і вбивали людей, нищили людське майно, культурні осередки й церкви.

Як командир куренів "Рен" і "Залізник" Іван Шпонтак стягує до них найкращу молодь з усіх кінців України. Вишколивши новобранців та підготувавши їх до боїв, утримує на згаданій території правопорядок і цивілізоване життя.

Із загонами НКВС тут співпрацювала потужна польська дивізія під командуванням генерала Кароля Сверчевського, який свого часу закінчив у Москві Військову академію ім. М. Фрунзе і в період громадянської війни в Іспанії (1933-1936 рр.) командував інтернаціональною дивізією. В одному з боїв навесні 1947 року І. Шпонтак розгромлює це польське комуністичне військо. У бою гине й сам генерал Сверчевський.

Подія набула широкого розголосу в світі. Газети багатьох країн писали про успіхи УПА, що одержала блискучу перемогу над регулярним військом і знищила генерала Сверчевського, який у той час займав пост заступника міністра національної оборони ПНР.

Після успішних боїв упівці ще ціле літо охороняли населення цього регіону від комуністичного насилля. Однак далі боротися з численними й добре озброєними противниками було годі. Восени того ж року

Іванові Шпонтаку довелося розпустити свої військові частини і відділи, а сам із малими роями перетинає польсько-чехословацький кордон з наміром перейти на Захід.

Де витоки героїзму цього закарпатця? Як і де формувався його характер бійця, відданого цілковито українській національній справі?.. На це частково дадуть відповідь деякі дані з його біографії.

Народився Іван Шпонтак 12 серпня 1918 року в селі Вовкове на Ужгородщині в простій селянській сім'ї. Батьки, передусім мати, виховували сина в релігійному дусі. Змалку привчали його до молитов, знайомили з Божими заповідями, з псалмами... У початковій школі Іван учився добре, завжди допомагав слабшим учням. Згодом навчався в Ужгородській учительській семінарії, беззмінним директором якої був Августин Волошин. Тут Іван пройшов солідний пластовий вишкіл. У душу юного семінариста запала та спасенна іскринка, яка згодом зайнялася полум'ям безмірної відданості Україні й спричинила те, що І. Шпонтак став одним із безстрашних її воїнів.

Шкільні товариші пригадують його, як мрійливого, мовчазного, скромного хлопця, який кохався в художніх творах на історичну тематику. На вигляд був стрункий та гарний, підтягнутий і завжди чепурно одягнений. Був добросердний, завжди готовий допомогти ближньому, часто навіть на шкоду самому собі. Мріяв стати військовим, а став народним учителем, хоча його заповітне прагнення згодом здійснилося — став воїном УПА.

Слід гадати, що на становлення політичних поглядів І.Шпонтака, його ранню участь у національно-визвольному русі мали великий вплив події 1938-1939 рр., пов'язані з утворенням Карпатської України. Серцем і душею віддається він будівництву самостійного державного життя в рідному краї, а передовсім його внутрішньому зміцненню шляхом організування відданих національних кадрів і творення військової сили молодій державі — Карпатській Січі.

Усі ці чинники зробили Івана Шпонтака пристрасно відданим українській національній ідеї, спонукали до активної участі в боротьбі за високі народні ідеали.

Вище було сказано, що І. Шпонтак мав намір оселитися на Заході. Та не так сталося, як гадалося. Перетнувши восени 1947 року польсько-чехословацький кордон, завітав до Пяшева, де жили його мати й заміжня сестра. Ті й умовили його залишитися з ними.

Минали роки. Іван завів сім'ю — звивав до мирного життя. Однак за весь цей час над ним висів дамоклів меч.

Улітку 1959 року в селі Великі Капушани (Пряшівщина) Іван Шпонтак був арештований чехословацькою владою. Опинившись у в'язниці, під час допитів тримається по-лицарськи й нікого з бойових побратимів, що проживали в ЧССР, не видає. Після тривалих допитів і тортур його передають Польщі.

Тут нестерпні тюремні умови і знущання, багатомісячні допитування й випитування на муках не зломали крицеву волю і дух Івана Шпонтака. Силу і витримку давала прищеплена йому ще з дитинства віра в Бога, до якого звертався у вранішніх і вечірніх молитвах.

Судова розправа відбувалася в Перемишлі. І. Шпонтак домагався, щоб його судили, як військово-полоненого УПА, але марно. На суді тримався твердо, з гідністю і своєю поведінкою здобув приязнь і співчуття присутніх у залі.

І. Шпонтак визнавав відверто, що давав наказ громити ворожі гарнізони, палити військові станиці, розправлятися з тими, що нападали на невинне населення і вбивали старих, жінок і дітей, руйнували українські культурні й церковні будівлі. Він обороняв населення від комуністичного терору.

Після кожного судового засідання І. Шпонтака відводили в окрему камеру, де знущалися над ним. Ставлення до в'язня суддів та тюремних посіпак нічого доброго не віщувало. Вирок — страта через шибеницю.

Сумна звістка долинула до заокеанських краян. Земляцьке товариство "Карпатський Союз" звернулося по допомогу до двох американських сенаторів — і отримало відмову. Тоді відповідальний секретар "Карпатського Союзу" Іван Сарвадій, уродженець Хуста, пише до архієпископа Івана Бучка в Римі листа, в якому сповіщає про долю І. Шпонтака. І. Бучко, не гаючись, по-

турбувався найняти в Польщі відомого й досвідченого адвоката, який за чималу винагороду домігся заміни смертної кари на довічне ув'язнення.

Іван Шпонтак провів довгі роки у в'язниці поблизу польського міста Ополе. Тюремним наглядачам було дозволено поводитися з ним жорстоко, по-звірячому. Про це знали деякі співв'язні-поляки. Серед арештантів, крім поляків, були українці й німці. Проте, працюючи у в'язничному підприємстві з виготовлення взуття, Іван здобув повагу ув'язнених. Як і до того, щодня вранці і ввечері молився. Поволі за його прикладом пішли й інші в'язні.

По якомусь часі І. Шпонтак змайстрував із дощечок скрипку й вечорами грав на ній. Це його захоплення приводило до конфліктів з наглядачами. Вони відбирали в нього саморобний інструмент. Тоді І. Шпонтак брався за виготовлення нової скрипки.

Заокеанські друзі й побратими знали про жахливі поневіряння і страждання колишнього майора УПА в польській тюрмі і не припиняли боротьби за його визволення. У цій боротьбі невтомним виявився передусім багаторічний секретар товариства «Карпатський Союз», уже згадуваний раніше Іван Сарвадій. Він звертався чи не до всіх громадських організацій українців у американській діаспорі, за великі гонорари залучав до боротьби кращих адвокатів Польщі, серед яких був і адвокат Браніцькі, що впродовж багатьох років клопотав про визволення українського в'язня. В одному з листів до Головної управи "Карпатського Союзу" в Нью-Йорку І. Сарвадій пише, що надіслав адвокатуві тисячу доларів.

Не забував І. Сарвадій і про родину І. Шпонтака — надсилав із фонду допомоги "Карпатського Союзу" кошти, а під Новий рік неодмінно «коляду», тобто різдвяну грошову або речову допомогу. Якщо в касі Чиказького відділення товариства не було грошей, то виймав їх із власного гаманця. Недарма голова Вашингтонського відділення товариства "Карпатський Союз" д-р Юліян Гутник в одному з листів до І. Сарвадія писав: "Я мав би з Вами багато чого обговорити, головню справу мого кума, котру Ви вповні перебрали на себе і маєте контакт із Анночкою Желшською, сестрою Івана"

На жаль, треба визнати, що ні "Братство

Карпатська Січ”, ні його голова Степан Росоха не цікавилися долею свого побратима-січовика, хоча це входило в їхні обов’язки.

Нарешті після багаторічного ув’язнення поляки згодні випустити І. Шпонтака на волю, але зажадали за це 10 тисяч доларів. І. Сарвадій подолав і цей бар’єр. Він розшукав друзів в’язня та його побратимів по зброї не лише в США та Канаді, але і в інших країнах, написав і розіслав десятки листів з проханням про допомогу коштами. Десять тисяч доларів було зібрано і викуп зроблено.

Громадський діяч і січовик Антін Кушинський у листі від 20 березня 1982 року писав І. Сарвадію з нагоди визволення Івана Шпонтака: “В тому всеціло Ваша заслуга, бо інші, коли й робили добро, то лише під Вашим впливом... А мені все думалося, що Ваші зусилля марні та що з них будуть користатися лише адвокати аж до смерті в’язня”

Іван Шпонтанк після 23-річного ув’язнен-

ня вийшов на волю, повернувся до своєї родини. Це сталося навесні 1982 року. Ще сім років він утішався волею. Та довголітнє перебування у в’язниці, побої, голод, холод далися взнаки. 4 квітня 1989 року в лікарні міста Кошиці скінчилася земна путь майора УПА.

...Минуть роки, і наші нащадки вивчатимуть і писатимуть про національно-визвольну боротьбу українського народу, яка в сорокових роках ХХ століття набрала найпотужнішого розмаху. З’являтимуться нові й нові праці про той всенародний рух і про його учасників, які йшли в бій із гаслом «Здобудеш Українську Державу або загинеш у боротьбі за неї!». З цим гаслом на вустах воював і вів за собою бойових побратимів і майор Іван Шпонтанк-Залізник із села Вовкового — людина великого гарту, для якої боротьба за волю українського народу, за його суверенне державне існування стала змістом життя.

Юрій Керекеш.

“Під час 99-денного маршу через території Польщі, Чехії і Австрії майже кожного дня були сутички з ворогом. Нас залишило Україну 200 бійців, а 11 жовтня 1947 року, перейшовши кордон Німеччини, в американську зону прибуло лише 38...”

Юрій Борець, учасник рейду УПА на Захід.

Українські патріоти, члени Української Повстанської Армії, засуджені на смертну кару. Гестапо вішало патріотів в публічних місцях, щоб залякати інших. Такі сцени бували по цілій Україні.

Розстріли членів Української Повстанської Армії німцями.

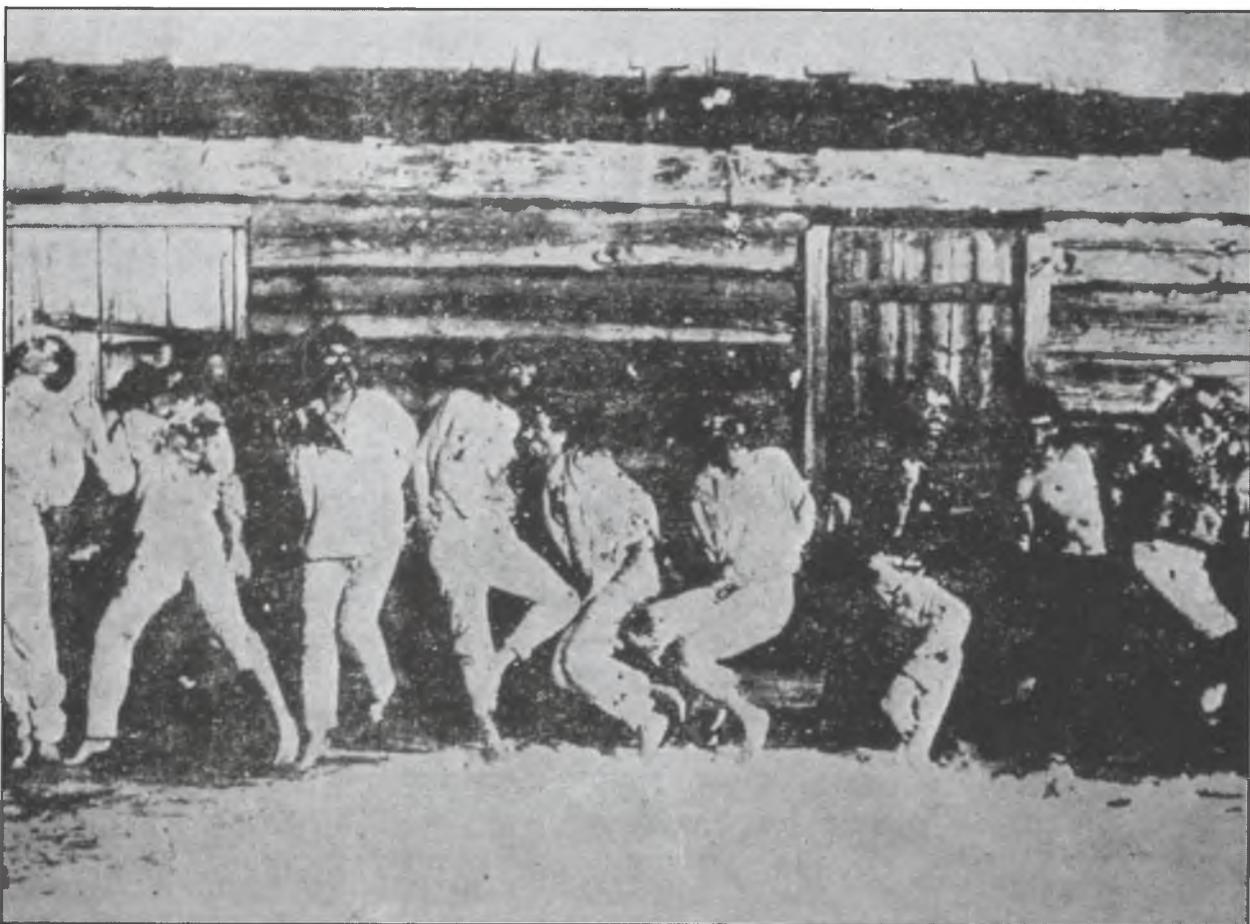
Меморіальний комплекс на місці масових розстрілів українських патріотів московсько-більшевицькими визволителями на свято Спаса 19 серпня 1944 року, в пирятинському лісі на Волині.

1941 року комуністична большевицька армія, покинувши Західну Україну, залишила за собою страшні злочини – зокрема сотні замордованх політичних в'язнів в тюрмі, що була на вулиці Ломського у Львові.

Замордовані політичні в'язні в тюрмах Західної України 1941 року.

Розстріли українських селян більшовиками в 1920 році неподалік Харкова.

ЗЛОЧИНИ МОСКОВСЬКИХ ВОЛОДАРІВ

Немало довелося бачити й пережити Іванові Сарвадію, нашому землякові, який нині проживає в США й не пориває зв'язків із рідним краєм. Докладав немало зусиль, аби в Ужгороді був пам'ятник Кобзареві, аби знали земляки про трагедію каштелю Ковнера в Мукачеві та інші події. Був він, як сам пише в книжці «Змова проти уряду Карпатської України», виданій на кошти Карпатського Союзу в Нью-Йорку 1984 року, яка «так довго йшла до нас», у Карпатській Січі, призначений з уряду при прем'єрові Августинові Волошинові; др. виконував обов'язки виховника як чотар-аспірант чехословацької армії від початку листопада 1938-го року до кінця лютого 1939-го року, коли був змушений залишити Січ. Пропонуємо читачам його розповіді (мовою оригіналу): «Злочини московських володарів».

Скільки українців із Закарпаття було знищено у московських концтаборах смерти вже напередодні Другої світової війни, залишається таємницею. Знаємо, що в чехословацькій легії ген. Свободи начислювано 20 тисяч військовиків, більшу частину дивізії tworили українці з Підкарпаття. Початком жовтня 1944-го року, коли дивізія ген. Свободи знайшлася під Менчулом і лише декілька км. від підкарпатського села Ясіня, московське командування не дозволило чехословацькій армії перейти кордон Підкарпаття. До столиці Карпатської України в Хуст, тоді вже вільної від мадярів, прибуває тричленна чехословацька делегація на чолі з міністром Немец і о. монс. Гала (особистий приятель о. Волошина), але Москва заборонила представникам виконувати урядову чинність. Дивізію ген. Свободи московське командування зумисне перекидає на кордони Словаччини у пасма гір Дуклі. Ці звичайні негірські відділи заряджено проти німецьких спеціальних частин. Страшні бої закінчилися зі знищенням більшої половини чехословацької дивізії, а з неї три четвертини українців полягло.

Остаток дивізії на Словаччині поступово поповнюється військами з словацької армії, в якій служило багато українців-старшин. У тому часі на звільнених частинах з'являються окремі частини НКВД і «Смершу», котрі з обдуманю жорстокістю застосовували полювання на українців. Ось одного дня підступно був убитий Юрко Білей, майор чехосло-

вацьких панцерних військ, він же колишній капітан поліції в Хусті. Загинув від «невідомого» пострілу під Св. Мікуляшем, коли його частина війська відпочивала. Скоро після цього убивства гине від «случайного» вистрілу капітан-танкіст Попович. Подібно зникають і падають десятки інших військовиків-українців. Приховані злочини, шантажі, застрашування, арешти стали буденним явищем.

У першій половині місяця травня 1945-го року в Празі ув'язнили о. монс. Августина Волошина, президента Карпатської України, міністрів д-ра Миколу Долиная, д-ра Юрія Перевузника, Стефана Клочурака, проф. Чаплю, Артемія Корнійчука, архітекта і багатьох інших відомих людей.

Інакше діяла місцева поліція: вона закликала українців в якійсь урядовій справі, звідки жертви зникали, інших ночами «чорним вороном» викрадали. В Празі створено так зв. «репатріальний центр» для примусового переселення українців на «родину». На цьому злочини не зупинялись, літом 1946-го року на підставі урядового списку ще з Хуста підступно витягнули декілька соток військовиків з чехословацької армії і насильно вивезли на працю в Донбасі. У 1947 році в Празі на вулиці схопили Юрка Бісуна, поручника в чинній службі. Нещасного, в кайданах, на показ провадили вздовж Чехо-Словаччини і Карпатської України. Юрко Бісун, колишній січовик, був замучений в уранових копальнях — там більше двох років ніхто не витримає. В Карпатській Україні, яка ще все формально-правно ніби належала до Федеративної Чехо-Словацької республіки, НКВД разом із «Смершем» ув'язнили тисячі свідомих українців. В Хусті усі підземні пивниці були переповнені в'язнями. Жертв, звичайно, ночами допитували; били й знущалися над невинними людьми. Причому показували світлини старшин зі штабом Карпатської Січі і окремо світлину, на якій штаб Січі вивчає мапу. Завжди матюкали і, застосовуючи звирячий садизм, змушували жертву «визнавати». Восени 1944-го року о.проф. Дмитрія Поповича три рази виводили на цвинтар, де змушували його копати собі могилу за те, що на Службі Божій молився за січовиків, потім сповідав їх.

На тому ж самому цвинтарі і я викопав собі

могилу... Це у такий «гуманний» спосіб «Смерш» ламав в'язнів психічно. Нещасних людей мучили дрібними безглуздими питаннями та знущалися над ними цілими місяцями. Духовно і фізично зламаних жертв вночі переводили до іншого підземелля, люди дуже часто були з відкритими ранами й мали поламані ребра. Серед страшної нечистоти, холоду й голоду і без лікарської опіки в'язні довше не витримували, дуже часто люди божеволіли й вмирали. Після таких знущань отупілих, принижених невільників накладали на тягарові авта і перевозили до містечка Бардієво, що лежить на Пряшівщині. Додати б до сказаного, що між донощиками відзначилися д-р Іван Горват і Гілу Рапапорт, місцевий багач, єврей, обидва знайомі...

В Бардієві військо НКВД тримало невільників у приміщеннях горожанської школи. Злочинці, напередодні перевозу невільників, два дні не давали людям нічого їсти. Не випускали їх на людські потреби. Люди в розпуці кидалися на колючі дроти, де їх з вежок стріляли; немало перерізало собі жили і в інший спосіб поповнювали самогубство. В лютому 1945-го року шаліли сильні морози зі снігами; якраз тоді військо НКВД ладувало невільників у вагони на худобу.

Після трьох тижнів подорожі «поїзд смерти» зупинився на Донбасі в місті Єнакієво при копальні вугілля «Юнком» («Юні комуністи»). За час транспорту в кожному вагоні померли чи вірніше замерзли люди, але мертвих залишили у вагонах разом із живими. Пригадую добре, коли НКВДисти із звірячим зойком відкривали вагони: — «Вигружай! Паскарєй! Фашисти!»... Люди від свіжого холодного повітря, а ще більше від «білої смерти», падали, але ними ніхто не опікувався. Міжнародні кати, неначе дикі звірі, кидалися на невільників, немилосердно били, підганяючи їх між колючі дроти.

Рабів приміщено в будовах без вікон і дверей, без ogrівання й води та виходків, поле обтягнуто трьома рядами колючих дротів і вежами зі скорострілами. В концтаборі багато людей захворіло на «червінку» й у гарячці несвідомо підходило під заборонену смугу, де їх скорострілами косили... Виявилося, що багатьом відмерзли вуха, пальці на руках і ногах. Відмерзлі частини тіла по якомусь часі синіли, потім чорніли, жовкли і гнили. Ліків чи лікарської допомоги не було. Нині згадка викликає жахливе відчуття. Тої весни помирали Федір Ревай, посол д-р Едмунд Бачинський, сенатор, міністер, д-р Мі-

лош Дрбал (чех, посол) та сотки інших земляків. Обставини, серед яких жили й працювали невільники, може найкраще визначив начальник концтабору майор Лазар Беркович: «Ми привезли вас сюди для того, щоб ви «падохлі» — «понялі?!» (померли — розумієте?!)». Підготований НКВДист, потвора з людським обличчям, знищив повільною голодною смертю дві тисячі християн. З трьох тисяч невільників залишилося живими лиш одна третя, що були здібні працювати на поверхні землі.

Отож весною 1947-го року можновладці перевезли невільників вагонами на худобу на північ в болотисті ліси околиць Тамбова — Саратова, іншу частину під Калінінград — здобувати торф. У червні 1948-го року з гуртом недомучених мене теж перевезли до Одеси-Лутсдорф, звідки восени дістався я на Пряшівщину. Волею Божого Провидіння в грудні 1950-го року почерез колючі дроти вийшов я на волю в Німеччині.

Коли я говорю про злочини росіян супроти українського народу, то на фактах доводжу жорстокі злочини НКВДистів, які планово нищили українців з Підкарпаття. Звичайно, за усі ці нищівні насилля відповідає уряд СРСР у Москві. У зв'язку з скаженістю не можна не згадати д-ра Івана Горвата, який був донощиком московських окупантів.

У Празі наші студенти видавали місячник «Поступ», який скоро виявився комуністичним; тому студенти викинули Горвата з Товариства Високошкільних Карпатських студентів. Під час перебігу справи, Росоха стримався, не голосував за викинення Горвата. Потім Росоха видавав «свій» журнал «Пробоем», в якому появлялися прокомуністичні тенденції. В Хусті 1938-1939 роках Росоха видає «Наступ», що був урядовим речником Головної Команди Карпатської Січі. До речі, тоді кружляли вістки, що то Горват написав передовицю-статтю проти німців, яка була поміщена в «Наступі». Він теж помістив у «Новому часі» світлину старшин Січі з мапою, — звичайно, це сталося за згодою Росохи. Ця «військова» світлина, поміщена в «НЧ» 13-го лютого, насторожила наших недоброзичливих сусідів, мадярів і поляків; федеративний уряд у Празі одержав суворий протест з Варшави. Після Другої світової війни Горват звернув увагу НКВДистам на згадану світлину з старшинами Січі, й це послужило зачіпкою до звірячих знущань і нищення знедолених християн.

Іван Сарвадій.

ПРО КРИВАВИЙ БОЛЬШЕВИЦЬКИЙ ТЕРОР НА МІСЦІ ДИТЯЧОГО САДОЧКА

Не знаю з чого почати цю страхітливу оповідь, якими словами донести до читача, до цілого світу про людську жорстокість. Боже, якщо ти є на цьому світі, скарай тих нелюдів, дикунів, що кров дітей ковтали зі смаком, кров наших матерів, сестер, батьків?

Прекрасне невелике село Яблонів, зелене поміж горами. Колишній районний центр. Саме тут у старому будинку (побудований у 1912 році) після війни розміщувалось КГБ. Місцеве населення боялося дивитись у той бік. Розповідають пережиті люди: П. Паланюк, Д. Котлярчук, А. Тацюк та багато інших, що тут колись розміщувався гарнізон по боротьбі з бандерівцями. Отже, основне його призначення – знищити, стерти з лиця землі національних героїв, котрі піднесли високо свої буйні голови з гордістю, щоб боротися за волю і незалежність нашого народу. Звичайно, сили були нерівні...

В лісі ішли всі, хто не хотів жити в неволі. І коли енкаведисти і потрапляли на криївки патріотів, то старалися з поля бою забрати якнайбільше мертвих. Привозили їх у своє гніздо і залишали на возах на день-два, щоб місцеве населення могло подивитися на «трофеї». Коли хтось із людей, не дай Боже, впізнав знайомого, рідного чи близького, то його забирали, допитували, закривали в підвал і катували, щоб знищити. Так було з багатьма. Навіть рідні не признавалися, що серед мертвих братів, чоловіків, сестер є їхні рідні, щоб вночі викрасти труп і по-християнськи похоронити. Інколи це вдавалося тайком, інколи за пляшку самогонки.

Розповідає мені Танасій Григорович Кушнірчук з Косова.

Моя рідна сестра, молода і дуже гарна дівчина, дружила з хлопцем із Стопчатова – Юрком. Наречений допомагав «хлопцям з лісу» і крадькома зустрічався з Ганнусею. Хтось їх видав, і звірі з червоними зірками зловили наречених. Їх сусідка, Параска Іванівна Лахманюк, розповідала, що, коли проходила повз КГБ, впізнавала Ганнусю серед трупів, бо було лише дві жінки. На ший в небіжчиці була гуцульська силянка з пацьорків. Зуб з золотою короною. Все це збереглося донині.

Танасій Григорович, як тільки почув про розкопки, зразу ж приїхав. Довго стояв біля

криниці, звідки витягали черепа, кістки, ключий дріт, снаряди, гільзи. Стояв і не вірив, що через стільки років зможе побачити останки своєї сестрички. Та чи впізнає? Того дня так і не дочекався свого, поїхав надвечір.

Коли члени Коломийського “Меморіялу”, Юрій Тимошенко, Ярослав Малкович, Богдан Юрацук, Мирослав Кушнірчук та Роман Струбицький, докопались до ще однієї жертви у парку, якимось відразу трапили на селянку з пацьорками, точніше самі пацьорки, бо нитка перегнила. Ми прибігли усі до ями, обдивлялися і не вірили, що ці жіночі прикраси були свідками страшних катувань. Чим завинила перед катами? Тим, що любила Україну й хлопця, її вірного сина? Скажи, чим завинились, скажи, кате Сукоркін! Знаємо твоє справжнє прізвище, знаємо й інші, знаємо прізвища і своїх власних вислужників-катів, що живуть серед нас. Бо пам'ять людська жива, її не вбити ні тортурами, ні переслідуваннями. Кістки замордованих говорять про це, не дають спокою нікому: ні тим, що їх мордували, ні тим, хто над ними стояв. Настане суд, вірю – загворять вони...

Танасію Григоровичу (братові Ганнусі) розповіли добрі люди, що знайшли його Ганнусю. Коли приїхав, то тільки спромігся засвітити свічку, і плакав, плакав... Щиро, як дитина.

Біля місця розкопок завжди багато людей. Тому постійно люди розповідають про звірства КГБ, і помалу розплутується страшний злочин.

Мені пощастило стрінутись з людиною, яка закопувала сестру Танасія Григоровича. Ця жінка з Стопчатова, Ганна Миколаївна Тацюк. Її чоловік був у партизанці, а тому вона усе перебувала під загрозою. А коли в одному з боїв чоловіка вбили, Ганну схопили енкаведисти. Допитували, били, знущалися, а потім кинули в тюрму. Її і ще кількох молодих дівчат примушували вночі закопувати замордованих. Вони не могли копати взимі глибоких ям. Тому і знайдені скальпи були неглибоко. І коли Ганна несла на драбині до невпізнаності замордовану дівчину, у якої з голови зняли скальп, не витерпіла і сказала: “Ой, сирота-сирота”

Тоді заступник начальника КГБ Сукоркін крикнув: копай, копай, будеш і ти сиротою. Їй повезло: за пляшку самогону її викупив далекий родич, і так залишилась живою.

Не може ніхто стримати сліз після розповіді Марії Іванівни Романчич з Стівпчатово. Бачила коло КГБ багато мертвих: і молодих, і старих. Запам'ятала сільського хлопця Василя Зайчука. Що і кому заподіяла та дитина? За яку провину йому, вже мертвому, накинули на шию ланц, причепили до коня і тягали по дорозі? Рідна мама боялася признатися, що то її син, бо в хаті був ще один молодший, так і не поховала сердешна.

Микола Семенович Урбанович з Верхнього Березова розповідав про те, що його брата Івана, чотового сотні Скуби, який сам себе застрілив, але не здався, привезли також мертвого у Яблонів і десь закопали або кинули в криницю. Його ж відправили на Північ, на роботу. Повернувся через вісім ро-

ків. Шукає криниці, де є скелети друзів по боротьбі з большевиками. Микола Михайлович Заячук з Стівпчатово пам'ятає, що до будинку КГБ привезли шість трупів. Серед них якусь жінку. Дізнався, що їх всіх скидали в криницю. Але в яку, криниць багато? Власне, чому в криниці кати кидали свої жертви? Хотіли замести свої сліди навечно. Та не вистачило яблунських криниць, тому деякого закопували в парку. Закидали в криниці ґранати, снаряди, міни. Вважали, що засипану криницю ніхто не візьметься відкопувати. Кати прорахувалися. Чи є в світі народ, щоб міг таке робити? Чи зміг би змовчати про цю страшну трагедію? Ніколи! А чи міг би хтось здогадатись, що в колишній катівні тепер дитячий садок? Хто може ґарантувати безпечність нашим дітям, коли свідки кажуть, що територія КГБ частково була замінована?

Г. Устинський.

НЕЛЕГКІ БУДНІ «МЕМОРІЯЛУ»

Розкопки в Яблуніві – велика робота членів нещодавно створеного Коломийського товариства «Меморіал». Завдяки мужності, сміливості, більшості з них вдалось розпочати цю нележку, але необхідну місію.

Голова товариства Богдан Юращук, разом із своїм заступником Ярославом Малковичем їздили 5 разів до прокурора Косівського району О.П. Дубей, яка відтягла порушення кримінальної справи і не давала дозволу на розкопки, мотивуючи це тим, що поки не буде цинкових ящиків, ніяких розкопок не вести. Вони поїхали в обласну прокуратуру, одержали відповідь – копати, а там буде видно.

Разом з представником осередку НРУ насамперед повідомили голову селешної Ради М. і. Стефанка. Він не заперечував.

Після всіх труднощів і тяганини члени «Меморіалу» вирішили приїхати у вівторок, 3-го липня, і розпочати нележку справу. Першою була криниця, про яку говорили багато свідків. Її почали розкопувати Юрій Тимошенко, Мирослав Кушнірчук, Дмитро Данилюк та інші. Спершу витягли каміння, а після цього показала мурована криниця. Вузька, глибина її була 7 метрів. Перше в середину проклав собі дорогу Юрій Тимошенко. Слід віддати йому

належне в усьому. А Юрій, по черзі з Мирославом Кушнірчуком, перехрестившись, спускалися на чорне дно криниці.

Скільки витягли з криниці гільз, патронів, мін, снарядів? Між цим чотири черепи: три чоловічі і один жіночий, кістки, залізні предмети, перстень з трьома буквами на ньому «Б.Д.М. 48р.» і тризуб. Родичі знайшли свого рідного по перстеневі. Це був Басараб Михайло Дмитрович з Баня-Березова.

(Я зустрівся з родичами М. Басараба і його братом з дочкою, який живе в Молдавії. Вони мені оповідали про трагедію брата і сина Михайла, впізнали його по перстні, що брат йому подарував в 48 році).

Свідки ідуть нескінченним потоком, несуть квіти, запалюють свічки, схиляють голови, дають добровільні пожертви. Разом з членами місцевого осередку НРУ О. Ульяновським, М. Морганом, М. Чуревич та іншими організували на місці розкопок чергування, гаряче харчування шукачам з «Меморіалу» (не могла від цього відмовитися прекрасна кухарка, Г.Ю. Чуревич). Люди зносять продукти. Отже, на ентузіязмі і розумінні ситуації нашими людьми, можна провести розкопки. Хоча тепер вже з Косова дали вагончик для чергування, є

черговий міліціонер, доставляють мінеральну воду і сигарети. Звичайно, хочеться довести справу до кінця і залишитися живими. А саперів ще й досі немає.

Щодня членам «Меморіалу» вдається розкопати двох-трьох жертв. Щодня напруження мозку, рук, серця. Нелегко їм бачити позабивані цвяхи в тіла людей-скелетів, залізні гаки в їх ребрах, поламани ноги, руки, обгорілі кистяки, зв'язані колючим дротом... Зціпивши зуби, Ю. Тимошенко, Мирослав Кушнірчук, Богдан Юрашук, Ярослав Малкович (називаю їх прізвища) трудяться і роблять святу справу, щоб наступні покоління мали повернену історичну правду про комуністичний терор, який межує з фашизмом.

Поруч з чоловіками, розкопки ведуть не втомні дві жінки, які у свій час теж зазнали репресій: Г. Вінтоняк та М. Іванюк. Всього

го на 10 липня було знайдено 25 скелетів.

Часто я вдумуюсь, чому нам, молодим, так перекручували правду про бандерівщину та її наслідки. Чому? Мабуть тому, щоб сьогодні, коли навкруги синьо-жовті стяги з тризубами, ми всетаки зрозуміли ще ясніше, що мусимо бути послідовниками своїх поляглих у нерівних боях батьків, дідів, сестер. Мусимо і будемо! Але треба діяти, брататись і єднатись, бо з черепів жертв не проростає забуття про кривавий комуністичний терор на Західній Україні. Знаю, Яблонські розкопки зацікавлюють багатьох журналістів, письменників, поетів... Закликаю всіх їх подавати правдиву інформацію, називаючи речі своїми іменами, бо замовчуванням відкупитися неможливо.

Подаю ці страшні новини. Я був свідком розкопок 13-го липня 1990р.

Г. Устинський.

ПРОЦЕС 64-х У ДРОГОБИЧІ

Відразу по своєму приході восени 1939 р. до Західньої України большевики натрапили там на опір населення запровадженню «соціалістичного» способу життя. Цей спротив організували головним чином члени ОУН. Тому НКВД зараз же почало масові арешти серед української молоді по школах, по селах і заводах.

З методами слідства НКВД я познайомився в 1940 р. Тоді я був студентом електро-механічного технікуму в Дрогобичі. В день св. Миколи прийшли до нас два НКВДисти в цивільному одязі, о 10 годині ранку. Я одразу догадався, що це НКВДисти і що вони прийшли мене заарештувати. Але коли вони ввійшли в кімнату, було вже пізно думати про втечу.

— Білий є? — спитали вони.

— Це я! — відповів я.

— Збирайтеся іти з нами без речей. Книжки залишіть, ми самі їх заберемо! — наказали вони.

Після того вони зробили обшук в моєму мешканні в моїй присутності і нарешті повідомили мене, що я заарештований. «Якщо зробите крок убік, то це вважатиметься втечею, і до вас буде вжито зброю!» — попередили мене.

Потім вони повезли мене автом до районного НКВД у Дрогобичі. Коли мене привели до кабінету слідчого НКВД, то я побачив там якогось НКВДиста з звірячим обличчям.

— Ага! Єсть голубчик!.. Садись, сволоч! — сказав він брутально. Одразу ж він прочитав мені з статті Карного кодексу, за якої мене заарештовано. Це була стаття 54, п. 2 і 11. Конкретно мене обвинувачувалося у приналежності до Організації Українських Націоналістів та у підготовці збройного повстання проти СРСР.

— Про вашу організацію нам все відомо! — сказав слідчий. — Ви займалися справами контрреволюційної Організації Українських Націоналістів, тобто вербували нових членів, давали настанови збирати гроші на організацію та підготовлювали збройне повстання на слушний момент проти совєтської влади. Про вашу контрреволюційну діяльність нам добре відомо від Степака та ще декількох студентів. Ви вивчали ОУНівську конспіративну літературу. Ось вам протокол зізнань Степака про вас. Степак у всьому признався і тепер працює у нас. Отже, ми пропонуємо вам у всьому признатися, розкаятися, і тоді буде все гаразд. Вас уже сьогодні буде звільнено з-під арешту. Ось вам «Кримінальний кодекс УССР», в якому написано про те, що хто добровільно признається у провині, того НКВД або суд може звільнити з тюрми. Прочитайте! Це не жарти!

Я прочитав і задумався.

— Чого ж ви задумалися? — запитав слідчий.

— Та це мені щось не дуже зрозуміле, бо я не знаю добре російської мови, — відповів я. — Мушу ще раз прочитати.

Нібито читаючи, я думав: хіба ж це правда? Та це ж брехня! Так пройшло трохи часу. Потім я підвів голову і кажу:

— Дозвольте спитати, товаришу начальник.

— Який я тобі товариш?! — вигукнув як скажений НКВДист. — Треба казати: громадянин!

— Пробачте. Дозвольте спитати, громадянин начальник, чи можна на себе казати неправду, щоб бути звільненим?

— Ах ти, сволоч! — закричав НКВДист. — Ти ще вдаєш з себе невинного? Ти ніби нічого не знаєш? Кажі мерщій правду! Признавайся? Був ти в організації чи ні?

Тут слідчий почав бити мене куди попало. А далі став ногою на мій стілець, залишивши мені тільки малий ріжок його, і каже:

— Так ти хочеш України? Що? Ось тобі твоя Україна (тут він мене знову вдарив, я підвівся). Садись! Випрями ноги! Руки поклади на коліна!

Я так і зробив. Тоді другий НКВДист сів на мої коліна і почав на них так гуцатися, що аж коліна мої тріщали, а бив при цьому мене під груди. Я був цілком безборонний. Тільки корчив м'язи та надував груди, щоб не відчувати болю. Цей НКВДист, б'ючи мене, все кричав: «Признавайся, сволоч!» Він бив мене так довго, доки стомився. Тоді почав мене допитувати знову перший НКВДист в той же спосіб. Але я вже був змучений до того, що не мав сили нічого відповідати. Тоді вони закричали на мене:

— То він ще й не хоче розмовляти, сволота! Дайош з ним до камери! Одразу з'явилося ще двоє НКВДистів, і всі вони потягли мене у льох до якоїсь порожньої кімнати. Там ці чотири НКВДисти стали по кутах кімнати, взявши кожен в ліву руку по револьверу. А правою рукою вони почали штовхати мене один до одного. Так я мотався поміж ними, як футбольний м'яч. Потім я став посередині і почав вперто відборонюватися від них. Тоді один з НКВДистів сказав:

— Ну, даймо йому спокій. Він тепер розкаже все, — при цьому він поставив стілець мені і запросив мене ніби з ласкою:

— Садіться, пожалуста!

Але коли я намірився справді сісти, то він вибив цей стілець з-під мене, і я впав на долівку. В той же момент один з них сів мені

на ноги, а другий на плечі та, схопивши мене за волосся, почав товкти головою об підлогу. Третій схопив якийсь залізний гак, а четвертий — ломаку і почали бити мене куди попало. В першу хвилину я лежав безборонно, але потім, бачачи, що мене не перестають бити, підтягнув під себе руки та крутнувся так, що вони позлітали з мене. Тоді з миттю зірвався з полу і встав. Всі вони відразу наставили на мене револьвери, очевидно думаючи, що я з відчаю накинуся на них. Далі вони змінили поводження зі мною.

— Даймо йому спокій, — сказав один з них. — Він гарна людина. Він нам все розповість, і тоді ми одразу звільнимо його з арешту.

Після того вони знову повели мене до кабінету, посадили на стілець і почали розпитувати. Але, побачивши, що я й тепер нічого не відповідаю, знову закричали:

— Так він і тепер не хоче розмовляти! То розстріляти його! Знову мене повели до льоху. На цей раз мене поставили під муром обличчям до них. Один з НКВДистів довго націлювався на мене револьвером. Я думав, що мені вже прийшов кінець. Поки НКВДист націлювався, інші вигукували:

— Так ще не стріляй! Він хоче жити! Він ще признається. Ну, признавайся! А то кінець буде!

В такий спосіб вони тероризували мене деякий час. Одні кричали: «Не стріляй, — він ще признається!», а інші кричали заперечуючи: «Розстріляти сволоту!»

Нарешті НКВДист вистрілив вище моєї голови й каже:

— От, не попав!

Він знову почав на мене націлюватися, і знову повторилася та сама нібито суперечка між НКВДистами. Я справді думав, що тут всіх розстрілюють і що скоро буде й моя черга вмерти.

Але, вимучивши мене докраю, відпровадили мене об 11 годині вечора до головної в'язниці на Стрийській вулиці. Тут мене всього обшукали, забрали від мене краватку, складаний ніж та інші речі, що ними можна було б пошкодити своє життя, наказали мені підписати тюремну анкету і спрямували до камери ч. 4. Тут я вперше стрінув велику сім'ю в'язнів. У кімнаті площею на 30 кв. метрів було 44 в'язнів, а я прибув 45-й. Всі в'язні лежали на долівці боком — так було тісно. Деякі вже спали, бо була ніч, а інші тихо розмовляли. Коли мене впихнули до камери, то в'язні потиснулися ще більше і дали мені

місце. Я вклався, але не міг спати через нервову перенапругу. Арештанти на перший вигляд справили на мене дуже страшне враження, бо всі були зарослі, брудні і жадливо виснажені. Кожен спав на власному одязі, бо тюремного нічого не давали. Дехто стогнав від побиття або хворости, а інші тяжко зітхали. Вранці, коли встали, я ближче познайомився з ними і розпитав про їх національність. Це були майже виключно українці, декілька поляків та два жиди. Серед в'язнів я побачив одного, що лежав з пошкодженим становим хребтом, який нервово трусився і зовсім втратив мову. У іншого в'язня я побачив побиті залізною штабою плечі так, неначе їх порізано було ножом. Інші розповідали, що за три тижні перебування тут вони цілком посивіли. У декого було поламано ребра тощо. Кожного вечора, починаючи від 9-ої години, почувалися часто глухі постріли в льоху. Мабуть, там стріляли людей.

Після мого першого страшного допиту мене довгий час не викликували до слідчого, бо, мабуть, не мали на мене певних доказів. Через це я мав час, з розповідей в'язнів, докладніше обізнатися з методами слідства НКВД у Дрогобичі. Такими методами було:

1) биття заарештованих залізними прутами, буками та спеціальними нагаями;

2) замикання у карцері. Це була холодна й мокра кімната у льоху, без жодного вікна. Там по стінах увесь час спливала вода і стояла на долівці. Туди вкидалося роздітого в'язня. Йому заборонялося сидати або спиратися до стіни. Тут тримали в'язня тиждень або два, а часом і більше, даючи 100 грамів хліба та 1 літр несолодженої кави на день;

3) психічне заламання. Людину тримали, наприклад, 3-4 дні без перерви під столом, не даючи жодної їжі, а в той же час тут сидів і їв смачну їжу який-небудь НКВДист. Крім того, таку жертву час від часу били, як пса, куди попало;

4) інсценізація розстрілу, — так, як це зробили зі мною;

5) вішання. Закладали в'язню петлю на шию, протягали шнурок через гак в стелі і підтягали людину в такий спосіб, щоб вона ледве торкалася ногами до землі. При цьому в'язня цілий час допитували;

6) метод підступу та обіцянок. Наводжу приклад з власного досвіду. Коли НКВДисти не спромоглися змусити мене биттям до визнання провини, вони перед закінченням

слідства вжили до мене підступу. Слідчий викликав мене знову і сказав:

— Ти не признаєшся, а твій брат вже все розказав про тебе! Хочеш — дамо тобі з ним очну ставку?

— Прошу, давайте, — відповів я.

За кілька хвилин мене повели на очну ставку з братом. Відчинилися двері. І ледве я став на поріг, мене запитали, не давши змоги привітатися з братом:

— Це твій брат?

— Так — відповів я. — Але він нічого не міг на мене наговорити, — додав я, попереджуючи цим брата.

— Мовчи! — люто вигукнув слідчий і зараз же вивів мене за двері. Отже, очна ставка їм не вдалася.

Тоді, за деякий час, вони знову викликали мене і кажуть підступно:

— Ось, дивись: це акт про твоє звільнення. Ти будеш звільнений на волю і підеш з нами співпрацювати, коли підпишеш цей акт. Але крім цього, ти мусиш назвати декількох членів організації або симпатиків її. От подумай і розкажи! Тоді все буде добре. А ні, — то підеш під розстріл.

За декілька хвилин я відповів, що я радо б розповів, але на правду нічого не знаю.

— Врешт! — закричав на мене слідчий. — З цієї муки хліба не буде! — та повернув мене знов до камери.

НА СУДІ

За декілька днів після того мені дали підписати акт про закінчення слідства, а після того викликали на суд. Всього було суджено 64 особи. Суд, що тривав 8 днів, був насправді судовою комедією, бо тут нічого не розглядали, а за шаблоном запитували те саме, що й слідчі НКВД. Коли ж який-небудь підсудний хотів виправдатися, мотивуючи, що його били в нелюдський спосіб і змушували підписувати неправдивий протокол, то тоді прокурор схоплювався і розлючено вигукував:

— Это не курорт! Это НКВД!..

На 8-й день цього суду нам прочитали вирок. Половину з нас було засуджено на кару смерті через розстріл, а другій половині було дано по 15 і 10 років примусових праць у віддалених концтаборах НКВД в Сибіру. Тільки двом підсудним пощастило: одного засудили на малий термін — 8 років ув'язнення в концтаборах, а другого повернули для додаткового слідства.

Після відчитання бажаного прокурором вироку, судову розправу перервано на два дні для нарад і встановлення остаточного судового вироку для кожного з нас зокрема. Після проголошення перерви, підсудних відпроваджено в збірну кімнату №7. Ця кімната була так званою переходовою, в якій збирали в'язнів на вивіз у Сибір або до інших тюрем. В тій кімнаті, розміром 50 квадратних метрів, містилося понад 120 в'язнів — не було місця спати.

Після дводенної перерви, суд відчитав майже без змін вироки, які бажав прокурор, у такому розмірі:

НА КАРУ СМЕРТИ

Данилишин Петро, Тожовець Осип, Білий Михайло, Гук Микола, Цап'як Микола, Хован Василь, Зарицький Степан, Суботяк Іван, Сов'як Іван, Скоропад Григорій, Мудра Марія, Іванчук Філомена, Мацюрак Теофіл, Сорока Атанас, Гарасим'як Іван, Кіселічник Іван, Кіселічник Петро, Єдліцький Михайло.

НА 10 РОКІВ ТЯЖКИХ РОБІТ У ТАБОРАХ СИБІРУ

Білас Ольга, Білий Дмитро, Баць, Бегей Микола, Хомин Андрій, Гурій Василь, Сорочин, Вельгуш Анастасія, Мацюрак Марія, Лесишин Катерина, Хомицька Євгенія, Манько Василь, Гарасим'як Степан, Грабар Микола, Сокирко Іван, Владика Дмитро, Полюга Степан, Куцій Василь, Стемпіцький Осип, Кушнір Василь, Суботяк Микола, Гавриш Степан.

НА 8 РОКІВ ПРИМУСОВИХ РОБІТ У ТАБОРАХ СИБІРУ

Хомей Михайло, Торський Микола, Павук, Коваль, Кіселічник Василь, Баражський Іван, Гороховський Василь, Ковбаснюк Василь, Королик, Бачинський Ярослав, Кліщ Василь.

Інших з нашої групи, які були закордоном, у Німеччині, засуджено заочно: Цмоця — на кару смерті, Білас Ольгу — на десять років Сибіру.

(За браком відомостей прізвища й імена всіх підсудних у списку не подані).

Родини всіх підсудних позбавлено громадянських прав та присуджено на вивіз до Сибіру на необмежений час.

Через кілька днів засуджених на кару смерті відпроваджено до кімнат смертників, а нас, засуджених на 10 і 8 років, автами перевезли до тюрми в Самборі. При пе-

реїзді автами (тягаровими) навкруги нас стояли НКВДисти з пістолями і крісами, зарядженими до стрілу. Дано наказ: «в разі спроби втечі, буде вжита зброя».

В САМБІРСЬКІЙ ТЮРМІ

Після прибуття до тюрми в Самбір зробили ґрунтовний обшук у наших речах та розприділили на кімнати. За польської влади тут майже всі кімнати були «одиначки», але за большевицької влади на кімнату приділили по 15-20 осіб. Наша камера на нас зробила дуже страшне враження. Вона була дуже брудна, небілена, маленька, 2Х4 метра, себто 8 кв. метрів.

Ми положили свої клунки під стінами та жартуючи сказали, «якось то буде». Незабаром одержали обід, він був кращий, як в Дрогобицькій тюрмі. На перше дали суп з буряками і капустою, а на друге була ячмінна каша, помащена рослинною олією. На вечерю був суп з буряків, та де-не-де плавала картопля. Таке харчування одержували тут майже щодня. На сніданок давали 3/4 літри кави, 25 грамів цукру на особу і один хліб (2 кг) на 3 особи. В державні свята давали білий хліб. Таку порцію одержували тут усі, засуджені і незасуджені, тільки ті, що в слідстві (незасуджені) отримували менше хліба — себто 250 гр. на особу.

Під час перевірки нас питали, з якої тюрми привезені, по якому параграфу суджені і на скільки років. Опісля нас повідомлено про порядки тюрми. Після перевірки ми готувалися до сну, розраховували долівку, — як нам, шістнадцятьом особам, поміститися на 8 квадратних метрах. Лягали боком в одну сторону. Як обертались, то всі разом. Як хтось із в'язнів ішов до «параші», топтав ноги іншим, бо не було місця пройти. Вранці вставали о годині 7-ій, прибирали постіль, милися та ждали на перевірку, а відтак — на сніданок. Щодругий день випускали нас на 5-хвилинну прогулянку на подвір'я тюрми. Крім прогулянки, щодва тижні водили до лазні і один раз у місяць до лавочки на закупку, де кожний в'язень міг купити означену кількість хліба, цукру, кислих огірків чи помідорів та мила. Інший вільний час ми старались чимось іншим заповнити, робили з хліба шахи та грали. Книжок нам ще не давали, бо ми були в періоді перед касаційним судом.

Найбільшою радістю для в'язнів було те, як хтось одержував передачу з хати від рідні,

бо з передачею часто подавали вирізки з часописів, якими спаковували пакунок.

Найбільш радісними були святочні передачі — різдвяні або великодні; тоді в'язні ділились яйцем, здоровили себе взаємно словами «Христос Воскрес!», бажали всього найкращого та скорішого повернення на волю. Великдень, гарна і тепла весна, на вільному світі тепло, дерева цвітуть, а нам заборонили навіть злегка відхилити вікно, щоб хоч трохи впустити свіжого повітря до камери. В'язні від задухи та браку повітря прямо душились у кімнаті. Як хтось із в'язнів відхилив лише трохи вікно, то вартовий кричав: «Закрой окно!».

Час минав, наближався наш поновний касаційний суд. В кожного з нас пробігали думки: ануж пощастить, прийде полегша вироків?.. Зближалось 9-те травня, тиждень перед судом нас повідомили про поновний касаційний суд.

Вранці, зараз після повідомлення, наказали збиратися з речами на від'їзд до Дрогобича. Незабаром нас забрали та під конвоем, спеціальним в'язничним потягом відвезли до Дрогобича. Поновний суд розпочався точно 9 травня і тривав три дні. Змін у присудах майже не було. Всім присудили ту ж саму кару. Лише студентові І. Сов'яку кару смерти замінили на 10 років тяжких таборів і Д. Білому — з 10-ти років на 8 років, а Михайла Єдліцького повернули до поновного слідства.

Після присуду нас знову повезли до Самбору, а засуджених на кару смерти залишили в Дрогобичі. Після прибуття до Самбору нас обшукали, зареєстрували та примістили тимчасово у камері №34. Це була цілком темна кімната, вікна були забиті дошками, т. зв. кошами, щоб в'язні абсолютно не могли відчинити вікон і не виглядали на світ. Як ніч, так і день горіло електричне світло. Тут нас держали 3 тижні, а згодом перевели на поодинокі. Цим разом нам краще пощастило, бо в одиночку приділили 12 осіб, так що було більше місця на спання. Харчі і порядок денний не змінювалися.

Після касаційного присуду нас почали підготовляти до виїзду на Сибір: робили знімки в трьох позиціях: зліва, справа, в профіль, відтиски пальців і цілих долонь з пальцями разом та долучали їх до актів кожного в'язня, де описували детально особу і за якою статтею суджений.

Наказали писати додому про теплий одяг,

бо, мовляв, «незабаром будете виїжджати на Сибір — там потрібний теплий одяг».

Але вибухла німецько-совєтська війна, яка перервала всі пляни.

В неділю 22 червня 1941 року, раненько, коли ми ще спали солодким сном, над нами загуділи літаки і недалеко від нашої тюрми розбили військові магазини. Негайно в тюрмі і цілому місці було видно гостре поготівля для НКВД і військових частин. Сторожа на коридорах була зміцнена і озброєна; носили газові маски. Нас повідомили, щоб спокійно заховувалися, бо в іншому разі загрожує розстріл. З першого дня війни погіршало харчування, а також ненормально його видавали. На коридорах було чути великий рух НКВДистів та стукіт дверей. То забирали людей, вели в підвали тюрми і там розстрілювали.

В четвер першого тижня війни в'язнів вивели за списками на подвір'я тюрми на розстріл, але налетіли німецькі літаки. Тому НКВД знову загнало в'язнів до тюрми. Ранком наступного дня в'язнів знову викликали на подвір'я тюрми, відчитали ім'я і прізвища, наказали приклякнуту на коліно і з-заду посяяли з двох кулеметів, з з-за муру обкидано в'язнів ґранатами.

У кімнатах, де залишалися в'язні, запанував смертельний переляк: ось-ось будуть усі розстріляні. Всі молилися і просили Бога про рятунок. Пролунав крик: «Друзі, рятуємось! Життя або смерть, розбиваймо тюрму!» І в ту мить почали розбивати двері тюрми. Піднісся великий стукіт, і за хвилину появилися в'язні на коридорах тюрми. НКВДисти побачили загрозу, втекли поза мури тюрми і звідти біля двох годин обстрілювали тюрму. Хто з в'язнів наважився перелазити мур на волю, того зараз вбивали.

Звільнені перш всього почали рятувати тих в'язнів, які під час розстрілу були поранені, їм обмивали рани та робили перев'язку. Інші пішли у підвали тюрми. Ми бачили дві келії, розміром 50 квадратних метрів, наче дрова. Там, де знаходилося НКВД, від поверху аж до підвалля, на ступеньках у коридорі — повно крові і забитих людей. За приблизним нашим обчисленням 3/4 в'язнів було розстріляно, лише 1/4 врятувалася тим, що розбила тюрму.

В Дрогобицькій тюрмі НКВД помордувало та постріляло всіх в'язнів. Там мордували це в більш ганебний спосіб.

Д. Білий.

Село Яблонів, Івано-Франківська область. Кості викопані в парку, недалеко криниці.

Кості замордованих українських патріотів, витягнені з криниці.

Кості замордованих українських патріотів, витягнені з криниці.

Кості українських патріотів, викопані для перепоховання.

Похорон замордованих політв'язнів в місті Дрогобичі Львівської області. Замордованих людей знайдено в підвалах дрогобицької тюрми.

Фото П. Кардаша.

Розкопки масових могил розстріляних членів Української Повстанської Армії в с. Дем'янів Лаз, недалеко від Івано-Франківська.

Подав вояк УПА Г. Дмитро-Цяпка.

Розкопки розстріляних українських патріотів большевицькими карними загонами в с. Дем'янів Лаз, Івано-Франківська область.

Труни з прахами українських патріотів напередодні перепоховання.

Труни з останками українських патріотів, приготовлені для перепоховання.

Урочисті похорони героїв в с. Дем'янів Лаз.

На похорони прибуло понад 20000 людей з різних кінців Івано-Франківської області та з інших міст. Були делегації з Києва і Львова.

На похорон прибуло багато родичів загиблих та багато духовенства.

ЧЕРЕЗ ВЕРВИЦЮ З ХЛІБА - НА ВОЛЮ

(Спомин)

Ще три місяці до німецько-більшевицької війни, у 1941-му році, запроторили мене більшовики до тюрми в місті Самборі і посадили до камери №41, що була на 2-му поверсі. Ця камера називалася "одиначкою", бо була призначена для одного в'язня, а нас перебувало там від 10 до 13 людей. В камері були політичні та інші в'язні, яким приписали різні злочини. Був між нами і один єврей з Борислава, котрий проміняв черевики із своєї крамниці за курку. Мав дуже гарну руду бороду, і коли йому її постригли, то завжди, під захід сонця, молився до Бога, і скаржився на гнобителів, що вдіяли йому таку кривду. Життя в тюрмі було дуже погане, як казали: "під псом" Гігієна жахлива, важке повітря. Вікна були забиті дошками, і відкрити їх знизу було практично неможливо, але вгорі ми пробіли невеличкий отвір, і коли не було поблизу енкаведистів, ми його трішки відкривали. Возили нас із різних камер на переслухування до обласного НКВД, до Дрогобича. На першому поверсі були приміщені жінки. Через вистукування в стіну я довідався, що під нашою камерою, на 1-му поверсі, є дві молоді дівчини з одного села із Дрогобиччини, про котрих їхні матері нічого не знали, де їх більшовики запроторили. Часто, коли мене вели на переслухання до Дрогобича, то на залізничній станції нас перевантажували на вантажне авто; тоді мої рідні, мама, брат і сестри, а також і сусіди, а було це звичайно у вівторок, приходили на станцію, щоб мене побачити. Коли я зблизився до них, то голосно крикнув, що ті дві дівчини "М" і "О", з такого-то села, є в Самбірській тюрмі. Нашим людям не треба було багато пояснювати. Правда, енкаведист ударив мене палицею по голові, але це мене не дуже боліло, бо я знав, що зробив добре діло. На третій день матері тих дівчат вже були під Самбірською тюрмою і так довго вистоювали, аж поки дістали підтвердження, що дівчата дійсно там перебувають і змогли дещо їм передати.

У цій тюрмі перебувало нас біля двох тисячі, і це переважно були українці. Ми порозумівалися між собою різними способами, чи то "Морзе", чи через туалетні труби, які проходили у різні сторони до камер. Ми докладно знали, хто сидить в тюрмі і в котрій камері. Вістки з камери до камери йшли справно, бо між нами було багато ветеранів ще із польських часів, які добре знали цю штуку. Коли мені було 19 років, у 1934-му році, я був в'язнем польського концентраційного табору "Берега Картуська", де перебував 11 місяців і там набрався досвіду і відваги.

В день Великодня, раненько о 5-ій годині, усі ми, тюремники, видряпалися на загратовані вікна і тричі голосно крикнули:

«ХРИСТОС ВОСКРЕС! ХРИСТОС ВОСКРЕС! ХРИСТОС ВОСКРЕС!»

Це було таке могутнє, що енкаведисти зі страху вчинили алярм. Коли я вийшов на волю, то від мешканців Самбора, котрі жили недалеко тюрми, чи тих, що проходили біля тюрми, довідався, що вони вразно чули наш "великодній клич"

22-го червня 1941-го року німці пішли війною на Радянський Союз. Енкаведисти почали масові розстріли в'язнів. Спершу забиралися до тих, що сиділи в так званих "смертних камерах" та котрі були приміщені у підвалі. Опісля почали забирати нічною порою й декого з наших камер і слід за ними пропав... Їхні трупи знайдено опісля в лісі.

Дівчина "М", котра перебувала в камері на один поверх нижче нашого, зробила з хліба вервичку, а щоби хліб добре держався і не лупився, вона довго жувала його в устах і щойно тоді ліпила. Вона насилляла кульки з цього хліба на шнурочок, споряджений з ниток одержі, а хрестик обложила соломкою, щоб гарно блищав. Цю вервичку вона перекинула мені крізь отвір у вікні, коли я опустив до неї шнурок, також зроблений із одержі, в момент, як енкаведист на часок віддалився від наших вікон. Від того часу вона щовечора вчила мене молитися з вервиці стуканням об

туалетну трубу. Ми жили весь час в страшній небезпеці, бо відчували, що щось несамовите коїться. Енкаведисти бігали, як злі собаки, і щораз когось забирали з камери. Ночами було чути жалібне виття собак і глухі постріли. Ми догадалися, що вибухла війна, бо навіть німецька бомба ушкодила ріг нашої тюрми. Ми усі були приготівані до бунту і зриву у відповідний час, бо догадувалися, що в іншому випадку нас всеодно ждав розстріл.

Прийшов ранок 27-го червня 1941-го року. Нас, біля 300 в'язнів, вигнали на подвір'я тюрми, наказали усім обернутися лицем до стіни і приклякнути. Я був в останньому ряді. Нараз посипалися вистріли з вікон тюрми і з коридора, а конвоїр, котрий нас провадив, почав й собі стріляти з револьвера. Схиливши голову і заглянувши з-під пахви, я узрів, що конвоїр стріляв до нас. В тій секунді я почав молитися до Всевишнього і благав прощення моїх гріхів. Я рівно ж благав, щоб я краще згинув, ніж мав бути пораненим і даліше терпіти муки. Багато було вбитих і поранених, а другі в паніці повзли на середину подвір'я і горнулися один під одного. Енкаведисти стріляли і кидали гранати та розривали людські тіла на куски. Зойки, крики неслися довкруги, а жах огорнув в'язнів. На все те я глядів мов остовпілий і не розумів, чому я ще живий.

В той час, коли почалася стрілянина, в'язні, котрі залишилися в камерах, кинулися розбивати в'язничні двері. Енкаведисти подумали, що це вже німці добуваються до в'язниці і за наказом старшини перестали стріляти. Все втихло, а старшина пішов у відкриті двері, що були за його спиною. З нутра в'язниці неслися несамовиті крики і зойки в'язнів, котрі виривалися на волю... Їх було там більш тисячі.

Я швидко зорієнтувався в ситуації і стрілою пробіг під стіну та кинувся до тих дверей, куди пішов начальник-енкаведист. Туди провадив довгий коридор до в'язничної канцелярії. Двері до канцелярії були відкриті, і я зауважив, що телефон лежав на долівці. Я миттю вибіг на тюремне подвір'я і крикнув в'язням, що енкаведисти повтікали. Ті, що залишилися живими, по-

чали організуватися і кинулися розбивати двері до поодиноких камер, де ще були в'язні. Кожний набрав у собі ведмежої сили, і в короткому часі усі в'язні були звільнені та гуртувалися чи то в коридорах, чи на подвір'ї в'язниці. Ми вже були певні, що німці зайняли Самбір. Підбравши зі собою ранених, ми цілою масою вирушили з тюрми в сторону Дрогобицької вулиці. Скрізь ми бачили большевицьких вояків, вони кудись утікали. Побачивши нас, вояки з острахом розступалися на боки, а ми бігли, хто кудю, крізь городи і вбігали до хат. Я задержався біля одної хати і побачив жінку, яка жажнулася, бо моя сорочка була вся насякнута кров'ю. Я просив у неї іншої сорочки, і вона мені її дала. Я заховався за стайню, там переодягнув сорочку і побіг городами з іншими в'язнями в сторону Дністра. Ми перепливли ріку Дністер і полями зблизилися до села Кульчич. По полях скривалося дуже багато в'язнів, і була там між ними й одна жінка з цього села. Ми залишилися в полі, а вона пішла в село, щоб дечого розвідати. Повернулася вона з доброю вісткою, що усі енкаведисти вже повтікали, а міліції теж не було. Вона радила нам залишитися до вечора в полі, а опісля, як ніщо не зміниться, зайти в село. Дивом біля мене з'явилася й та дівчина, що дарувала мені вервичку з хліба. "А де ж моя вервичка?" - я подумав... Коли нас брали на розстріл, я її десь заховав! Але де? Як хтось ще пам'ятає, то пригадує, що в ті часи була звичка мати малу кишеньку на годинник. Я кинувся в ній шукати - а моя вервичка в кишеньці! Я показував усім мою вервичку і помолвився до Матері Божої за врятування мого життя.

Коли наступного дня прийшло німецьке військо, ми завернули до тюрми, щоб поховати розстріляних в'язнів. Ми начислили біля 850 вбитих і поховали їх на місцевому цвинтарі. Складали по чотири небіжчики в одну труну, а опісля вкладали до спільної могили.

Хвала Божій Матері за порятунок в небезпеці! А поляглим вічна пам'ять!

Роман Іваницький.

ПЕРШИЙ СВЯТ-ВЕЧІР І РІЗДВО В БЕРЕЗІ КАРТУЗЬКІЙ

На Поліссі, біля міста Кобриня, є мале містечко Береза Картузька. Був там колись монастир Картузів, і від того походить назва містечка Береза Картузька.

Я, дрогобичанин, де стало жили мої батьки, але доля кинула мого старшого брата на Полісся, до Берестя над Бугом. Там він відкрив малу харчову крамницю, яка в короткому часі розрослася до великого харчового підприємства при вулицях 3-го Мая і Зиґмунтовської, недалеко мешкання поліського воєводи Костка Бернацького, який після вбивства у Варшаві польського міністра Перацького заснував концентраційний табір в Березі Картузькій.

В цей час, у 1934 р., я перебував у Бересті над Бугом, у мого брата. Цікавившись життям українців на Поліссі та маючи нагоду їздити по селах по масло чи ярину для брата, часто розмовляв із селянами. Говорили вони поправною українською мовою, але коли я питав, хто вони, якої національності, “ми тутешні”, — відповідали. Боялись говорити, що вони українці.

В самому Бересті був український банк із синьо-жовтим прапором і тризубом на рекламній дошці, 4-класова школа і “Просвіта” Книжечки для школи спроваджував зі Львова митрополит Андрей Шептицький, і деякі сироти мали можливість на його доручення виїхати до Львова.

Коли воєводи Бернацького не було вдома (він часто виїздив на полювання), завдяки знайомству зі слугою, я мав можливість бувати у мешканні воєводи, хоч охорона була і в городі, і в мешканні і поліцаї ходив перед домом на хіднику.

Надійшов пам'ятний день 19 листопада 1934 року. До мешкання, де я жив у брата, нагло прийшли 9 цивільних аґентів, 2 поліцейні комісарі і 2 поліцаї в мундирах. Мені тоді було 19 років. Після обшуку мене і помешкання, вони подали мені малий папір, де було написано, що мене арештовують за наказом воєводи Бернацького: “До мейсца одособеня в Березі Картузькій”

Так я попрощався з братом і вільним світом на 11 місяців.

Після 7 днів тортур на поліцейній станиці в Бересті на ланцюжку завели мене до поїзду, і пізно вночі ми заїхали до Берези Картузької. Малим возом з одним конем, за одну го-

дину, пізно вночі приїхали ми до табору. Падав мокрий сніг, який ліпився до мого виснаженого тіла через сім днів і невиспаних ночей. Під таборовою брамою мене привітали кілька молодих поліцаїв і з биттям куди попало бігом погнали до поліцейної станиці, що була віддалена на 500 метрів. Там привітала мене нова згряя поліцаїв. Перешукуючи мій одяг, немилосердно били та приповідали, скільки я забив польських поліцаїв і тому подібне, щоб тільки була нагода до биття.

Завели мене до обведеного на п'ять метрів кільчастим дротом в'язничного бараку на другий поверх до великої порожньої залі. Поліцай показав мені в рамках на стіні написаний реґулямін, який я мав вивчити до ранку для рапорту комендантові табору. Однак рапорту цього ранку не було — щойно за два дні. Третього дня вивели мене на подвір'я до рапорту, де вже було багато в'язнів, що виглядали в рядах, як стоячі трупи. Комендантом табору був спольщений німець Ґрефнер. Йому я зголосив:

— Пане коменданьце, арештований номер 250 (я мав на плечах) ґлосі се до мейсца одособеня в Березі Картузькей.

— То ти естесь гайдамака, — відповів він і сказав стати мені до ряду інших в'язнів.

Там я зустрів багато в'язнів: Романа Шухевича (пізнішого генерала УПА Тараса Чупринку), Грицяя (пізніше полковника УПА), В. Яніва, д-р Гербового, братів Старухів, В. Макара, М. Бігуна, Б. Дейчаківського, інж. Пастернака, інж. Мілянчи, інж. Базелевича, Р. Паладійчука, О. Матлу і багато інших. Українців-націоналістів до кінця року було біля 480. Була там теж мала кількість поляків-“ендеків”, які були противниками Пілсудського, і більша кількість комуністів-поляків, українців, білорусів, але найбільше жидів.

В одній залі було нас 40 осіб, що навіть читаємо в поезії: “Де сорок нас на одній залі, де лавок і столів немає, лиш твердь камінної підлоги — рад не рад сідаєш, коли надто мліють ноги”. Цю камінну підлогу все поливали водою, щоб ми не сідали, але ми змучені сідали і в цей спосіб її висушували.

На другому поверсі бльоку, в якому ми жили, був довгий, але освічений коридор, а по обох боках кімнати. По коридору ходив

поліцай, який пильнував, щоб ми не говорили і тихо заховувались. Двері до кімнат були завжди відкриті.

І так прийшов день 6-го січня 1935 року: наш Свят-вечір. Цей день був звичайним днем тяжкої праці в холоді надворі. Копали ми рови довкола бараків, щоб там запус-ти воду, яка була б більшою охороною від утечі. Цього дня, після вечері, що складалася “з ґальоп зупки”, ми бігом (все ми робили бігом) подались надвір, де були бочки з водою, щоб вмитись і помити наші менашки. Дійсно, менашок не було чого мити, бо кожний в'язень вилизував свою до чистенька. Голод страшенно докучав, а при тому ще й невідступні приятелі — воші.

Але все те не перешкоджало нам пригадати Свят-вечір і якимсь способом поколядувати. Два в'язні лягали коло дверей на підлогу і слідували за поліцаєм. Коли він віддалився, ми потихеньку зачали “Бог Предвічний”, а опісля по можливості співали другі коляди. Відтак слухали один одного про наш Свят-вечір вдома. З тими думками полягали спати, щоб рано о годині 5-ій встати та стрінуги Різдво Христове. І Дитя Ісус нас не опустив. Цього дня приїхав до нас отець Йосиф Кладочний, який за розпоря-

дженням митрополита Андрея Шептицького став в'язничним капеляном по всіх польських тюрмах. Дали нам розпорядження приготувитись до Служби Божої, що мала відбутися в бльоці, де жила команда табору. Цей бльоц містився через дорогу, тож для нас цікаво було вийти із заколючених бараків на дорогу, а відтак до каплиці. Отець Й. Кладочний, молодий з чорною чуприною, зробив на нас приємне враження, і ми навіть не відчували, що ми, в'язні, під охороною поліцаїв. Сповідь була дуже довга, бо кожний хотів виговоритися чи запитати дещо, або переказати щось додому. Найдовше “сповідались” львів'яни, бо отець походив зі Львова. Після св. Літургії ми вже не йшли до праці, а дякували Ісусикові Дитятку, що мали можливість відсвяткувати Різдво Христове та прийняти Христа до наших терплячих сердець.

Пізніше прийшла зима, тяжка праця, і обставини дались нам взнаки. Вже в Америці я одержав листа зі Львова від отця Й. Кладочного і переписувався з ним аж до його відходу у вічність. Працюючи у львівській бібліотеці, він прислав мені деякі книжки, як рівнож свій спомин з Берези Картузької.

Роман Іваницький.

“Сьогодні багато що прояснилося. Під силою неспростовних доказів, що прозвучали в нових публікаціях, можемо з певністю стверджувати: трагедія, що обрушилась на українське селянство на початку 30-х, мала передісторію, віддалену від доби «суцільної колективізації» одним десятиліттям. Так само, як мали своїх предтеч призвідці цього найбільшого в новітній історії злочину.

Достовірні відомості про каральний похід на Україну радянських військ під проводом Муравйова (1918), безсудні полтавські розстріли (1918), що стали широко відомі після публікації листів Володимира Короленка до Луначарського; нарешті, публікація секретного листа Леніна до Молотова для членів Політбюро, датованого березнем 1922 року,— освітлюють силу-силенну нинішніх утаювань історичної правди, історіографічних недомовок і перекручувань. А правда така.

«Саме тепер і тільки тепер, коли в голодних місцевостях їдять людей і на дорогах валяються сотні, коли не тисячі трупів, ми можемо (і тому повинні) провести вилучення церковних цінностей з найшаленішою і найнещаднішою енергією, не зупиняючись перед придушенням будь-якого опору»,— я процитував згаданий вище секретний лист Леніна. З цього недавно опублікованого в «Известиях ЦК КПСС» документа (№ 4, 1990) виразно прочитуємо, що вождя світового пролетаріату найменше тривожили оті «сотні, коли не тисячі трупів», керованих ним співвітчизників. Головне для нього — пограбування церковних багатств під зручною для правлячої верхівки маркою допомоги голодуючим. З убивчою одвертістю автор листа напоумлює свого адресата (а це Молотов і члени Політбюро): «Саме тепер і лише тепер величезна більшість селянської маси буде або за нас, або, у будь-якому випадку, буде не в змозі підтримувати скільки-небудь рішуче ту жменьку чорносотенного духовенства і реакційного міського міщанства...»

Володимир Маняк, письменник.

(Голод: чому і як? Народна книга меморіал. 33-й: голод. - Київ, 1991).

СПОГАД ПРО ЗЛОЧИН БОЛЬШЕВИКІВ ПІД ЧАС ОКУПАЦІЙ У 1939-1941 і 1945-1990 РОКАХ У СЕЛІ ПЕНЯКИ БРОДІВСЬКОГО РАЙОНУ ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Під час відступу московської армії на схід в 1941 р. о. Василь Оберишин з дружиною і дітьми скривались по селах. Енкаведисти хотіли знищити його. Ціла парафія була перешукана за криївками. 1956 р. після відомого Собору Руської Православної Церкви, до якої він не приєднався, його арештували і засудили на 25 літ ув'язнення. В 1956 р., після смерті Сталіна, звільнили його із зняттям судимости. Однак ще 4 роки не приписували до родини, і він мусів проживати у Волинській області, аж поки вдалося таки повернутись до родини у Львові. Тут, вдома, підпільно відправляв Служби Божі, переводив обряди хрещення, вінчання, поховання. 1997 р. на празник Покрови через хворобу на очі мусів попроситися зі своїми парафіянами, які це прощання постаралися зробити якнайтеплішим. Коли Кардинал Любачівський повернувся в Україну та у Великодній Четвер зібрав тих священників, які пройшли підпілля і заслання, і як це робиться на згадку про те, як Ісус Христос мив ноги своїм апостолам перед Тайною вечерею, також під час Літургії Патріярх Кардинал Любачівський мив ноги найстаршому священникові УГКЦ о. Василю Оберишинові. 1999 р. о. В. Оберишинові сповнилося 95 літ. Ілля Оберишин, брат о. В. Оберишина, провідний член ОУН-УПА, пробув більш 48 років у підпіллі. НКВД різними способами старалось схопити Іллю. І одного разу його стареньку маму вели до криниці топити, лякаючи її, щоб сказала, де її син. До о. В. Оберишина приходили післанці енкавидисти, які вдавали, що вони від УПА і мають для нього документи, які йому тепер потрібні. А це справді реальне пережиття підпільника на протязі майже півстоліття, 30 років не навідувався до рідної хати, щойно після референдуму 1-го грудня 1990 року вирішив вийти на волю,

В 1941 році, під час відступу російської армії, в селі Пеняки чинили всякі звірства – вбили сторожа Івана Бойцуна, дві сестри Орловські були замордовані в Золочевській тюрмі, танкіста-українця вбили лише

за те, що танк був зіпсутий і не міг далі їхати, пришили йому саботаж. В ліску добили кількох українців, важко поранених солдат.

У 1940 році Йосифа Матвіїва і ще одного (ім'я не пригадую), 18-річних хлопців, бувших членів Т-ва «Луг» і читальні «Просвіти», було арештовано за зберігання зброї. Обох їх засудили на високі кари. Матвіїв з іншими хлопцями в тюрмі пробіли діру в стіні на другому поверсі і за допомогою шнурів, які зробили з коців, втекли. Матвіїв переховувався зі своїм батьком у моєї родини, другий пропав безвісти.

Члени ОУН-УПА, які карались в Сибірі, в тюрмах або згинули у боротьбі за Україну з большевиками: Петро Головатий (Повінь), командир підрозділу УПА, загинув у бою, Михайло Котик (Хмара), командир підрозділу УПА, застрілив себе під час облави енкаведистів. Йосиф Чижевський, старшина УПА, провідний член ОУН, відбув 20-ть років заслання в Сибірі. Володимир Чижевський загинув у бою 17-го квітня 1944 р. на 22-му році життя. Дмитро Коць був поранений в бою і помер в тюрмі. Іван Чижевський (Калина), старшина УПА, Петро Кулина, Іван Братків, Кобзар, Михайло Коць, брати Стефан і Йосиф Крохмалюки, Марія Крохмалюк, зв'язкова УПА, загинули в бою з большевиками. Володимир Мельничук, студент медицини, відбув 10 років на Колімі, помер в Бродах. Володимир Панчишин, засланий в Сибір, став інвалідом. Осипа Чижевська і Софія Якубовська були арештовані і сиділи в тюрмі, де внаслідок нелюдських побоїв стали інвалідами, але не зрадили своїх побратимів, членів УПА-ОУН. Стефанія Панчин, переслідувана енкавидистами, скривалась в підпіллі. Володимир Петрик, Іван Ґазда, Петро Котик, Йосиф Шамро, Володимир Семчишин були в Сибірі. Родини, які були вивезені у Сибір: Івана Крохмалюка, Антона Чижевського, Івана Шамро, Стефана Шамро, Йосипа Ґазди, Івана Семчишина, Євстахія Мельничука, Луки Крохмалюка, Павла Головатого, Кутири, Марунчаків. Пе-

тро Чижевський загинув на шахті Воркути. Мельник Володимир загинув у 1943 р. в селі Комарин Почаївського району.

18-річний Іван Ґазда 1943 р. пішов до боївки УПА в ряди борців за волю України, 24-го червня 1945 р. підступом попав до большевиків, звідси і почалися його поневіряння аж два тижні, і без будь-яких пояснень чи розпитувань два місяці йшли допити, коли ти, каже, говорив одне, а тобі давали листок із зовсім іншим і наказували – підписуйся. Звичайно, з допомогою шомполів і ґуми. Потім був суд у Золочові, і вирок – 10 років тюрми. Зі Львова етапом поправили до Печери. Та на цьому для Івана Ґазди не припинилися гіркі удари долі. Він ще не знав тоді, що у 50-му році туди ж у Сибір будуть вивезені батьки і брат Дмитро, який повернувся з війни інвалідом. Відбувши своїх дев'ять з половиною років ув'язнення, подався до батьків у Томську область. Ув'язнення було продовжено, бо там його одразу взяла під нагляд комендатура; не міг без дозволу й кроку ступити, раптово обірвалося життя славного односельчана.

1947 році Євстахія Мельничука, його дружину Йосифу, молодітніх дітей, сина Ярослава з дочкою Анною енкавидисти виселили в Сибір. Через певний час Ярослав і Анна втікають із заслання і добираються до села. Через кілька днів Ярослава арештовують, а згодом і його сестру Анну засудили на 5 років і відправили в Караґанду.

Володимир Семчишинові довелося пізнати на своєму віку все те, що випало на долю повоєнного покоління борців за волю України. Прийшли у 1941 році у рідні Пеняки німці, вивезли його 18-річного в Німеччину на роботу. У 1945 році у Німеччину прийшли радянські солдати, забрали в армію. Лише у березні 1948 року повернувся у рідне село і то не надовго. Бо вже в травні 1950-го, після кількомісячних знущань енкавидистів, його гнали етапом у Воркуту. Там і зустрівся з нинішньою дружиною Ганною Олексіївною, котра теж з матір'ю була вивезена за те, що її старший брат і сестра боролися за волю України. Разом пережили страшні часи.

Згадуємо тих, які були заслані на каторгу в Сибір; всі вони пережили велике горе. Ба-

гато з них повмирали на засланнях, в тюрмах з голоду, холоду, під час тортур; інші стали каліками.

Большевики робили теж ганебну роботу і закордоном, в році 1945 після Другої світової війни. У таборі біженців Ді-Пі Ляндек, Тіроль, Австрія, автор цього допису, Осип Панчишин, перебував. Табір був поділений на дві частини, в одній частині табору жили українці, що не хотіли вертатись під советський режим, а в другій частині табору жили ті, що їх добровільно або насильно забирали на «родіну». Там мала теж приміщення советська репатріаційна комісія, яка дбала про те, щоб усі виїхали до советського раю. Комісія складалася з большевицьких агентів, які тероризували людей і змушували до виїзду. Серед населення табору були большевицькі сексоти, які вели таємну і підривну роботу, тому цією справою зайнялася Служба Безпеки ОУН, яка виявила секретних спіробітників і пильнувала табір вдень і вночі. Члени ОУН пильно слідкували за діями репатріаційної комісії і готові були на всякий випадок ужити навіть гострих засобів оборони. Пізніше, коли советський табір спорожнів, таборова українська поліція знаходила трупи, які були сильно змасакровані, між ними були і дівчата.

Большевицька влада не могла спокійно спати і вирішила тримати в різних країнах агентуру. До Венесуели, що у Південній Америці, після Другої світової війни приїхало коло 3500 українців з таборів Австрії і Німеччини, між ними і автор цієї розповіді, Осип Панчишин. Агенти Москви насичували населення своєю пропаґандою та закликали до революції проти уряду Венесуели. Поруч з цим ішла антиамериканська пропаґанда та компромітація української громади на її моральне заламання. Намовляли українців співпрацювати з ними, вербували їхати на родіну кілька родин і самотних, які далися намовити і виїхали. Одна родина, пізнавши большевицький рай, втекла до Венесуельської амбасади: після довгого клопотання вдалося повернутися до Венесуели.

**Осип Панчишин,
уродженець села Пеняки
Бродівського району
Лвівської області.**

Я ГОРДИЛСЯ БЫ ИМЕНЕМ “БАНДЕРОВЕЦ”...

Пропонуємо вашій увазі лист, що був опублікований в газеті «Вечерняя Одесса». Передруковуємо його без скорочень та мовою оригіналу.

Пишу первый раз, может, что не так - простите. Просто, как русский, не хочу, чтобы обо мне думали плохо люди той страны, где я уже 38 лет живу. Прочитав в “Вечерней Одессе” ультиматум левых сил Одессы к правительству и Президенту, и хочу высказать свое мнение. Да, я согласен, эти структуры не срабатывают, особенно Президент. И видно это уже с того, что слишком много развелось у нас “левых” и “правых” сил, которые ведут откровенную политику. Все им не нравится в Украине - язык, герб, флаг. Даже тех, кто по-украински разговаривает, называют “бандеровцами”

Я вот - русский, но если бы был украинцем, гордился б, чтоб меня называли «бандаровцем». Он, С. Бандера, боролся за возрождение нации, культуры, языка своего народа, за освобождение земли своей от 350-летней оккупации. А от чьего имени выступают нынешние “левые”, шовинисты-черносотенцы, прочие? Ратуете за Союз, так его, нерушимого и свободного, никогда не было. Все держалось на штыках, на терроре, унижении одного народа другим. То с басмачами воевали, то с бандеровцами, то с душманами. Так что, товарищи «левые», большая к вам просьба - не разжигайте новой вражды, ибо возвращение в вашу империю уже невозможно, а кончится это может новой войной.

Понятно ваше стремление – снова стать над нами господами. Потому вы, как вор, который кричит: «Держите вора!», - якобы отстаиваете сегодня права русскоязычного населения Украины. Где же вы были, когда нас же, русскоязычных, расстреливали, морили в тюрьмах, высылали, изгоняли из родной земли?! А сколько русских парней с вашего молчаливого согласия сложили головы в Афганистане, других «горячих» точках планеты, да даже в Молдове?

И правильно, что в Украине создаются отряды самообороны. Народ должен и имеет право себя защищать. И армия должна быть у Украины...

Кстати, русский парень Константин Морозов, министр обороны, всего за 2 месяца выучил украинский язык и свободно им сегодня владеет... Так что все верно вы пишете - надо беспокоиться за детей. За детей, но не о тарелке супа. А “за детей” - это значит о мире в государстве, о дружбе между всеми нациями, чтобы каждый народ имел право на свое возрождение, на свою культуру и язык. Мы должны помочь Украине стать на ноги, относясь к ней со всем уважением, ибо сами здесь живем, и здесь будут жить наши дети и внуки.

**Юрий Стеклов,
участник ВОВ, инвалид II группы.**

Прошел от Берлина до Праги, а начал у Сталинграда. Четыре раза ранен, дважды контужен. Два ранения получил в 1951 году под Ровно в боевых действиях против УПА, но они таки защищали свою землю, свой народ, их война была жестокой, но справедливой...

*Понад почуття всесвітнього братерства,
ми ставимо пошану абсолютного права,
без якого нема ніяких можливих зносин
ні між одиницями, ні між народами.*

Кардинал Мерсьє.

Перші групи Української Повстанської Армії в рейдах через Чехословаччину на захід.

Рейд відділу УПА на захід. (З підпільних матеріалів. П. Новина. М-46-01-48 – 1948р.).

Вигляд Янівського кладовища у Львові, де захоронені поляглі українські патріоти – січові стрільці, знищені совєтською владою.

Вояк Української Повстанської Армії, замордований варварським способом, отримав 36 поранень ножами від окупантів.

Москва, 1936 рік. Комуністична злочинна кліка з Йосифом Сталіном на чолі. Ця кліка вчинила найбільший злочин в світі. За приблизними підрахунками вона відповідальна за знищення понад 25 мільйонів людей.

Під час німецької окупації України було вивезено до Німеччини два з половиною мільйони молодих хлопців і дівчат на каторжні роботи. Колона возів. Везуть з українських сіл людей до найближчої залізничної станції на відправку до Німеччини.

На залізничній станції в місті Ковелі, на Волині, німці заганяють в товарні вагони людей на відправку в Німеччину на каторжні роботи. При таких okazіях німці поводитись дуже жорстоко з людьми.

Німецькі фашисти, відступаючи з України, палили села і грабували все, що встигли забрати, розстрілювали невинних людей. Ось двох старших людей ведуть на розстріл.

Вигляд зруйнованого Києва під час відступу німецького війська.

Будинок-музей Тараса Шевченка, на бульварі Шевченка в Києві, горить при відступі німецьких фашистів з Києва.

**СИМОН
ПЕТЛЮРА**
(10.5.1879 - 25.5.1926)

Державно-політичний діяч, автор багатьох наукових і публіцистичних праць, організатор українських Збройних Сил, Головний Отаман військ Української Народної Республіки й голова її Директорії.

Народився Симон Петлюра в Полтаві, де провів молоді роки, навчаючись у місцевій школі, а відтак у духовній семінарії, з якої був відрахований за те, що став членом таємної української громади.

У 1900 році Петлюра увійшов до керівного складу Революційної Української Партії (РУП), що своєю головною метою ставила боротьбу за українську державну самостійність. Два роки пізніше цей національно-політичний активіст нав'язав контакти з редакцією «Літературно-наукового Вісника», що виходив у Львові з ініціативи Івана Франка, Михайла Грушевського й Володимира Гнатюка, і почав з нею співпрацювати.

Царська поліція узяла його на облік, вважаючи небезпечною для російської імперії особистістю. Рятуючись від арешту, цей видатний антиімперський діяч переїхав на Кубань, де учителював і працював над вивченням архівів Кубанського війська.

В 1903 році Петлюра був арештований за діяльність у Чорноморській громаді, що була філією Революційної Української Партії. Випущений «на поруки», два рази приїжджав до Львова. Амнестований, на деякий час виїхав до Петербурґа, працюючи там у редакції місячника «Вільна Україна», згодом, повернувшись до Києва, співпрацював у виданнях «Слово» й «Україна»

В 1909 році Симон Петлюра переїхав до Москви, де згодом став редактором журналу «Украинская жизнь» і залишився на тому посту до вибуху Березневої революції 1917 року. В тому ж році був мобілізований до армії. Український Військовий Комітет Західного Фронту делегував у травні С. Петлюру на Перший Веукраїнський Військовий З'їзд до Києва, там його обрано головою Українського Генерального Військового Комітету, а

вже в наступному місяці - генеральним секретарем військових справ.

Симон Петлюра виявився неабияким політичним прогностом: у вересні 1917 року на З'їзді Народів у Києві він обстоював необхідність націоналізації армії, як останній порятунок для України, окреслив безнадійне становище російської імперії, яка неминуче загине, коли погодиться на введення національно-федералістичного ладу.

Наприкінці 1917 року, не погоджуючись із політичним курсом голови Генерального Секретаріату Володимира Винниченка, Петлюра вийшов з уряду, приступивши до організування Гайдамацького Коша, що в боях із московсько-більшевицькими загарбниками на початку 1918 року відіграв вирішальну роль. Після повалення гетьманату Симон Петлюра увійшов до складу Директорії як Головний Отаман (це є генеральське звання) військ Української Народної Республіки, а згодом став і Головою Директорії, очолюючи протягом десяти місяців збройну боротьбу українських об'єднаних армій УНР і УГА проти большевиків і Денікіна.

Визвольні змагання завершилися небажаним для України результатом. Скінчилася збройна боротьба, але живою залишилась національна ідея, що освітлювала шляхи дальших змагань за національно-соціяльне визволення, за Українську Самостійну Соборну Державу.

Переїхавши до Парижа, Симон Петлюра й далі залишився символом боротьби за українську державну суверенність. Після трагічного для України Полтавського бою, московські імперіялісти називали українських самостійників мазепинцями, а після Визвольних Змагань — петлюрівцями. Головним ворогом червоної Москви залишився Симон Петлюра. У сфальсифікованих звинуваченнях з приводу протиеврейських виступів большевицький агент Шльома Шварцбард 25 травня 1926 року вбив Симона Петлюру на вулиці Парижа.

Марічка Галабурда-Чигрин.

**ЄВГЕН
КОНОВАЛЕЦЬ**
(14.6.1891 - 23.5.1938)

Військовий і великий політичний діяч, полковник армії Української Народної Республіки, Комендант Української Військової Організації (УВО), засновник Організації Українських Націоналістів (ОУН), Голова Проводу Українських Націоналістів (ПУН).

Євген Коновалець прийшов на світ в учительській родині в селі Зашкові, поблизу Львова. Після навчання у народній школі та в гімназії, яку закінчив 1909 року, студював у Львівському університеті (правничий факультет), готувався до юридичної праці. Вивчаючи юридичні дисципліни, що дуже характерне, пройшов ще й повний курс історії України під керівництвом професора Михайла Грушевського. Правничі науки — „хліб” для юриста, а знання рідної історії — це не лише поширення діяпазону наукових знань, а й основне підґрунтя для людини, що прагне формувати політичну думку.

Передовсім інтелігент, усвідомивши підневільний стан свого народу, повинен шукати шляхів виходу з того стану. Для молодого Коновальця і напевно для його побратимів розв'язка цього питання лежала на серці. Немає сумніву, що в тогочасної студентської молоді домінуючою була думка про здобуття державної незалежності. Тож не дарма такого широкого розголосу набув реферат Дмитра Донцова, виголошений на Другому Всеукраїнському студентському З'їзді в липні 1913 року у Львові: „Сучасне політичне положення нації і наші завдання”

У 1914 році Євген Коновалець був мобілізований до австрійської армії, а в наступному році, після бою на Маківці, попав до російського полону. Звільнившись у результаті Березневої революції, восени 1917 року, бажаючи віддати свій труд новоутвореній українській державності, молодий офіцер подався до Києва, де приступив до організування українських Збройних Сил, спочатку куреня Січових Стрільців, а врешті — й Корпусу.

Євген Коновалець — реально мисляча людина. Він знав, що в боротьбі за державну са-

мостійність і за укріплення держави найголовнішою її фізичною силою є добре зорганізована, глибоко патріотична, високоїдейна й добре вишколена армія. 27-літній офіцер став найвидатнішим командиром тодішніх збройних сил в Українській Державі. Підлеглі Коновальцеві Січові Стрільці разом із своїм Командиром зберігали культ соборності. Коли виникла потреба перемаршу на Захід України, де розгорілися бої з польськими озброєними частинами, вони

залишились в Києві, вважаючи, що саме в Києві — у нашій столиці — вирішуватиметься доля відновленої Української Держави.

Після невдачі Визвольних Змагань, у той час, коли багатьох громадян України охоплювали відчай і апатія, Є. Коновалець зі своїми бойовими друзями повною мірою усвідомлював, що боротьба не закінчилася, оскільки живою залишилась у серцях патріотів Національна Ідея.

У 1920 році покликано до життя Українську Військову Організацію (УВО), яку в липні 1921 року очолив Є. Коновалець. Ішлося про збереження й укріплення військового кістяка. Згодом виникла думка будувати політичну організацію. Нею стала покликана до життя в 1929 році з ініціативи Є. Коновальця та його однодумців, у результаті копіткої підготовки через консолідацію найкращих політично-патріотичних сил, Організація Українських Націоналістів (ОУН).

Вістря боротьби ОУН було спрямоване проти головних ворогів української державності — московських большевицьких сатрапів і польської окупаційної шовіністичної задиркуватости.

Червона Москва після знищення С. Петлюри бачила в особі Є. Коновальця свого головного противника. Висланий большевиками терорист Судоплатов підсунув полковникові пекельну машину, від вибуху якої обірвалося життя борця за Україну 23 травня 1938 року в Роттердамі. Сталося це через 12 років після убивства С. Петлюри.

Терор, проти якого на словах „виступали” большевики, фактично є їх першим „політичним” знаряддям.

Марічка Галабурда-Чигрин.

СТЕПАН БАНДЕРА

(1.1.1909 - 15.10.1959)

Націоналіст-революціонер, Провідник ОУН, видатний політик.

Народжений у с. Угринові на Львівщині в родині священика Андрія Бандери. Після закінчення гімназії у Стрию проходив навчання у Рільничому відділі Львівської Політехніки в Дублянах.

З ранніх років став активним борцем за українську справу. Маючи 18 років, уже був видатним членом Української Військової Організації, а з 1929 року Бандера — член Організації Українських Націоналістів (ОУН), два роки пізніше — член Крайової Екзекутиви на Західньо-Українських Землях (КЕ ОУН ЗУЗ). Під кінець 1932 року виконує обов'язки крайового Провідника ОУН і крайового Коменданта УВО, а в наступному році, на 25 році життя, очолює крайові УВО й ОУН, які згодом (остаточно в 1934 р.) злилися таким чином, що крайова УВО стала військово-бойовою референтурою Організації Українських Націоналістів.

Недалекоглядні оцінювачі з чужого, критикантського підвороття докоряли полковникові Євгенові Коновальцеві, що він нібито допустив велику помилку, передаючи кермо підпільно-революційної боротьби на ЗУЗ надто молодому Бандері. Пізніші роки підтвердили правильність полковникового вибору. Степан Бандера справді належить до найвидатніших політичних постатей нашого століття.

Читаючи друковані праці Степана Бандери, легко переконатися, що вони й тепер, у наші дні, не втратили своєї актуальності.

Степан Бандера представив свою революційну концепцію, з якою не погодився полковник Андрій Мельник. У 1940 році, коли на європейському континенті палали воєнні вогні, ситуація потребувала продуманих дій, виходячи з позицій правильної оцінки політичної ситуації. Настав розкол в Організації, що залишив небажані наслідки. Розкол стався передовсім на двох відмінних концепціях: революційній (бандерівській) і помірковано-виваженій (мельниківській).

Революційна концепція опиралася на твердження, що за всяких умов, незалежно від того,

які б територіяльно-політичні зміни не відсувалися на теренах Східньої Європи (України), — Організація Українських Націоналістів і далі вестиме боротьбу за Українську Соборну Суверенну Державу. Відповідно до того, після вибуху війни між гітлерівською Німеччиною і російсько-більшевицькою імперією, не питаючись дозволу в німців, ОУН проголосила Акт 30 червня 1941 року, яким відновлено українську державність на наших землях. Революційна концепція ОУН і Акт 30

червня стали ідейно-політичною основою збройної боротьби, яку протягом довгих років на двох фронтах вела створена революційною ОУН безстрашна Українська Повстанська Армія.

Щоправда, у той час, коли розгорталася боротьба УПА, Бандера, його заступник Стецько й інші націоналісти-революціонери були ув'язнені, караючись у німецьких тюрмах і концераційних таборах.

Восени 1944 р., коли вже не було німецьких окупантів в Україні, Бандеру, Стецька й інших, а також Андрія Мельника, арештованого на початку 1944 року, було звільнено. Бандера зразу ж звернувся до крайової Організації Українських Націоналістів за допомогою перебратися на рідні землі, щоб брати участь у збройній боротьбі УПА.

Бандеру не зламали ні польські, ні німецько-гітлерівські тюрми, ні поневіряння у концтаборі, де безперервно над ним і його близькими друзями висів меч дамокла. Степан Бандера, людина крицевого гарту, став символом Української Нації. Такої популярності, яку мав Бандера і в краю, і за його межами, не мав ніхто. Борців за національне визволення різних народів більшовики називали узбецькими, литовськими, грузинськими й ін. „бандерівцями”. Слово „бандерівець” стало синонімом борця проти московського червоного рабства.

Про це знали комуно-більшевицькі терористи — московські імперіялісти. Вони вислали свого агента — виродка Сташинського — до Мюнхену (міста перебування Бандери), щоб той його фізично знищив. Червоні терористи вбили цю велику Людину, але не вбили ідеї, носієм якої був Степан Бандера.

Марічка Галабурда-Чигрин.

РОМАН ШУХЕВИЧ

(17.7.1907 - 5.3.1950)

Генерал-хорунжий, Головний Командир Української Повстанської Армії, Провідник Організації Українських Націоналістів на Рідних Землях, Голова Секретаріату Української Головної Визвольної Ради.

Роман Шухевич (псевдо „Тарас Чупринка”) народився у містечку Краковці, що неподалік Яворова, у Львівській області. Походить із славетної родини Шухевичів, вихований у патріотичному дусі. На його характер і на вироблення політичної думки мали великий вплив Визвольні Змагання, боротьба, що точилася на його очах, сприйнята всім його полум'ямим серцем.

Молодим юнакам, як звичайно, припадають до вподоби люди військові. Можливо, воно так було і в молодого Романа. Проте є причина вважати, що на відповідь до питання, який вибирати собі фах, якусь роллю у тому грали теж і розумові категорії. Уже 16-літнім юнаком, а було це в 1923 році, Роман Шухевич із групою молоденьких, таких як він, патріотів проходив перший військовий вишкіл під керівництвом досвідченого вояка з лав Української Галицької Армії, тієї армії, що твердо відстоювала українські державницькі позиції на просторах, як тоді казали, Великої України. У лавах УГА воював тривалий час і його дядько — отаман (майор) доктор Степан Шухевич — адвокат, письменник, автор 4-томної праці „Спомини”, в якій Роман Шухевич, а при тому і в іншій мемуаристичній літературі двадцятих років, дуже активний у той час член Пласту, знаходив цінний матеріал для роздумів. А роздуми були і важкі, і важливі. Йшлося про те, чому ми втратили державність, хоча пролило море крові, чому, як у пісні співали, — „встояти не було сили”?

Роман Шухевич народився у 1907 році. Багато в той час народилося тих, що на сторінках історії боротьби за державну самостійність вписали золотими літерами свої імена. Згадаймо: у 1907 році появилися на світ, крім Романа Шухевича, такі, як Зенон Коссак — націоналіст-революціонер, котрий загинув у боротьбі за вільну Карпатську Україну, Олег Кандиба-Ольжич — Романів побратим, що його гітлерівські головорізи замордували в катівнях кон-

центраційного табору Заксенгаузен, неподалік Оранієнбурґу, що поблизу столиці третього Райху, генерал-хорунжий Дмитро Грицай (псевдо „Перебийніс”) — начальник Головного Штабу Української Повстанської Армії, врешті — полковник Олекса Гасин (псевдонім „Лицар”), що замінив Дмитра Грицаю на посту після його трагічної загибелі.

У травні 1943 року Роман Шухевич був обраний першим членом Бюро Проводу ОУН, то-

бто Провідником ОУН на Рідних Землях. Його обрання підтвердив III Надзвичайний Великий Збір ОУН, що проходив у серпні того ж року. Водночас Роман Шухевич у тому ж році став Головним Командиром УПА. А в липні наступного року його покликано на пост Голови Секретаріату Української Головної Визвольної Ради, що була своєрідним національним парламентом і урядом, ставши політичною надбудовою над збройними силами — УПА.

Роман Шухевич мав змогу податися за кордон, але він залишився у краю, разом зі своїми безстрашними стрільцями — учасниками УПА, яких високо цінував, вважаючи їх найкращими громадянами. Все стрілецьтво, підстаршинство і старшинство УПА трактувало Романа Шухевича як рідного батька. Це окрилювало Командира й додавало снаги.

Вояцькі ряди ставали рідшими, падали в боях сини й дочки України, але своєю смертю воїни торували шлях у безсмертя. Національно-визвольна боротьба 40-х і 50-х років, яка фактично почалася ще в 1939 році на просторах Срібної Землі (Закарпаття), не пропала марно. На героїчних діях УПА та підпільних частин ОУН вирости легенди й міфи, які беруть нас як націю. Воїни УПА загинули, щоб перемагав народ, щоб Україна вікувала.

Вороги не мали спокою, знаючи, що живий Головний Командир УПА, Провідник ОУН. Тисячі комуністів-головорізів мізкували, як знищити Романа Шухевича. І ось 5 березня 1950 року в селищі Білогорщі, що тепер увійшло в межі міста Львова, чекістський загін підійшов до оселі Командира. Після короткого, але жорстокого бою загинув генерал Роман Шухевич - Тарас Чупринка.

Марічка Галабурда-Чигрин.

ЛЕВ РОМАН РЕБЕТ

(3.3.1912 - 12.10.1957)

Український політик, публіцист, правознавець, в'язень польських тюрем і німецьких концтаборів, Голова Політичної ради ОУНз.

Лев Роман Ребет, син Михайла і Катерини Недокіс, народився 3 березня 1912 р. у Стрию. Своє дитинство і молоді роки він провів у рідному місті. В гімназії Лев Ребет був активним пластуном, а у вищих класах включився до підпільної військової організації — УВО. Після постанови Організації Українських Націоналістів (ОУН) Лев Ребет відразу став її членом.

Після закінчення гімназії в 1930 р. Лев Ребет, відповідно до своїх зацікавлень, інтелектуальних спрямувань, політичної настанови і, врешті, мрій про державне будівництво самостійної України, вписався на правничий факультет Львівського університету. Він закінчив студії 1938 р., здобувши титул магістра права.

Під час студій він був кількаразово арештований польською поліцією під закидом нелегальної політичної діяльності. Засудження на два роки тюрми перервало його студії.

В 1936 р. Лев Ребет на доручення ПУН-у став провідником Крайової екзекутиви ОУН на західноукраїнських землях. На цьому посту він залишився до поновного арешту польською поліцією на початку 1939 р. Розгром польської республіки застав його у в'язниці. В 1936-1938 рр. Лев Ребет був одним з ближчих співробітників основоположника УВО та ОУН і довголітнього їхнього керівника — полковника Євгена Коновальця. Лев Ребет кілька разів побував нелегально за кордоном, зустрічаючисю з ним та з іншими членами ПУН-у.

Після розвалу Польщі Лев Ребет переходить за Сян і згодом замешкує в Кракові, де 1940 р. одружується. Після розламу в ОУН він знову включається в активну працю і бере участь у II Великому зборі ОУН у квітні 1941 р.

Коли в останній тиждень червня 1941 р.

советська армія покинула західно-українські землі, 30 червня 1941 р., у Львові проголошено державну самостійність України. В провізоричному уряді Лев Ребет був покликаний на становище другого заступника голови. 14 вересня його заарештувало Гестапо. Понад 3 роки пробув він в ув'язненні — спершу в поліційній тюрмі в Кракові, а далі — в концентраційному таборі в Авшвіці. Коротко перед закінченням війни

його разом з невеликою групою інших звільнено. В Братиславі він уперше побачив свого малого сина. Останні фронтові події, капітуляцію Німеччини та окупацію советськими військами, східних теренів Райху він пережив у Відні, звідки йому щойно згодом пощастило разом з родиною перебраться до Мюнхену.

Тут він відразу став до праці в організаційному житті на терені Німеччини і займав становище головного судді в ЗЧ ОУН. В ході внутрішньо-організаційних розходжень, що почали розвиватися на еміграції від кінця 1946 р., він став осторонь від організаційного життя, а відновив свою активність щойно згодом, у системі Закордонного представництва УГВР і став головою Ради референтів ЗП УГВР. В члени ЗП його формально кооптовано 1952 р.

Вліті 1953 р. з батьківщини надійшло повідомлення, що «провід Організації Українських Націоналістів на українських землях уповажнює Лева Ребета, Зиновія Матлу та Бийлиха (Степана Бандеру — прим. ред.) тимчасово перебрати керівництво Закордонних частин ОУН і реорганізувати їх згідно з позиціями Проводу ОУН в Україні».

Як відомо, до порозуміння з уповноваженим Степаном Бандерою не дійшло, і тому Лев Ребет та Зиновій Матла очолили ОУН за кордоном. На першій делегатській конференції ОУНз в грудні 1955 р. Лева Ребета обрано головою Політичної ради ОУНз. І на цьому становищі 12 жовтня 1957 року загинув від руки кагебістського скритовбивника.

Андрій Глуханич.

ПЕКЛО БІЛЯ ЗАМКУ ЛЮБАРТА

Немає нічого захованого, що не виявиться, ні тасмного, що воно не пізнається і не вийде наяв.
(Лука, III, 7).

В останні роки, вже в незалежній Україні, на сторінках преси почали появлятися розповіді очевидців, яким вдалося дивом врятуватися від нечуваної досі страхітливої трагедії розстрілу в'язнів у Луцькій тюрмі 23 червня 1941 року. Майже півстоліття советська влада намагалася суворо приховувати той злочин. Зрештою, як і інші свої криваві злочини-розправи в Катині, Биківні, Львові, Дрогобичі та багатьох інших місцях.

Нещодавно вийшов у світ другий том книги Івана Біласа — видання архівних документів та матеріалів під назвою «Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953» (Київ, 1994), де у «спецообщениях», «донесеннях», «докладних записках» під грифом «совершенно секретно» є чимало відомостей про Луцьку тюрму. Зокрема, у спецповідомленні «О положении в тюрьмах Волинской, Ровенской, Тернопольской, Львовской и Черновицкой областей» від 28 червня 1941 року зазначається: «После отбора указанных заключенных начальником 2-го отдела УНКГБ Гончаровым, сотрудником УНКГБ Дворкиным, начальником Тюремного отделения НКВД тов. Станом при участии других сотрудников НКГБ и НКВД, оставшиеся на прогулочном дворе около 2000 заключенных были расстреляны. Весь учетный материал и личные дела заключенных сожжены».

У своєму рапорті в Київ начальник тюремного відділення НКВД на Волинську область, сержант Держбезпеки Стан інформував 3 вересня того ж року: «Все трупы 70 с личным осужденных к ВМН и около 800 подследственных нами закопаны и места на местах нахождения трупов полито керосином и выпалено, а после всего эти все места присыпаны известью» (ст. 273 згаданої книги).

Точно невідомо, скільки тисяч жертв лежить донині під асфальтом біля колишньої Луцької катівні. Луцька тюрма була, мабуть, найтрагічніша за своїм способом масакри, де ув'язнених розстрілювали, розривали гранатами, доколювали багнетами. Мос-

ковські кати ніколи не думали, що їхні таємні рапорти і повідомлення стануть колись явними. Такий незбагнений парадокс: ті, що мучили, катували своїх співвітчизників, мимохить ставали літописцями цих же подій.

Все йде, все минає... Та не можна забувати злочинів, які вершилися на нашій землі. Людська пам'ять живуча. Лишилися свідки тих страхітливих подій. Одним з них був і я.

Пропоную окремі фрагменти спогадів про пережите пекло.

За любов до України, до великого нашого пророка Тараса Шевченка вперше я був заарештований у 1939 році польською поліцією, а 1940 року першим у своєму селі був схоплений сталінськими енкаведистами і запроторений до Луцької тюрми №1. Майже рік ішло слідство. Кати не змогли сфабрикувати потрібне їм звинувачення, щойно 12 червня 1941 року викликали з 19-ої камери, де я весь час знаходився, і зачитали вирок «тройки»: десять років позбавлення волі «в отдаленных северных районах СССР».

Завели мене до камери 34 на третьому поверсі, де було 238 в'язнів, засуджених на різні терміни. Як у слідчій, так і в камерах засуджених на різні терміни, було напхано людей стільки, що, як кажуть, ніде було голці впасти. Через брак повітря люди задихались, падали, їх відливали водою.

22 червня 1941 року, на світанку, поблизу тюрми падає перша німецька бомба, потрясає мурами. Всі в'язні схоплюються на ноги. Не було сумніву, що почалася війна.

Бомбардування не припинялись. Падали бомби великої сили по подвір'ях тюрми, поза тюрмою. Горів Луцьк. Десь о годині 16 упала бомба на північно-західне крило в'язниці, відбила частину муру. Від сили вибуху у кількох камерах на другому поверсі вивернулися двері. В'язні цих камер опинилися у коридорі. Заохочені до волі в'язні з інших камер тюрми, виламавши двері, також опинилися на коридорах, на подвір'ях. Настала своєрідна тимчасова воля: батько знаходив сина, син батька, брат брата, друг друга. Обійми, плач, радість... Але недовго це тривало. Надвечір бомбардування притихло, енкаведисти повилазили зі своїх схованок і з револьверами почали стріляти по

людях і кричати: «По камерам, по місцям!» На нашому коридорі лишилося двоє вбитих, один поранений. Всі ми опинилися у своїх камерах, на своїх місцях. До кожної камери підбігали енкаведисти зі страшним криком: «Кто только шаг ступит на коридор — будет растрелян. Сидеть спокойно до особого распоряжения!»

Ми сиділи спокійно цілу ніч і ранок. 23 червня, в понеділок, десь о годині 11, появляються знову енкаведисти і кричать: «Виході с вещами!» Виходимо, чути голоси: «Куди піддем, громадинін начальник?» «Домой, домой пойдьоте», — відповідають зловісно.

Сходячи по сходах з третього поверху, я виразно запримітив на західному мурі біля вишки замаскований зеленими гілляками кулемет, а біля нього силует людини. Крім цього, побачив кілька десятків енкаведистів, обвішаних ґранатами. Вони гарячково бігали і підпихали в'язнів до довжелезної стіни: «Плотней, плотней!»

Тоді я мовлю до свого односельця Олекси Приступи: «Нас ведуть на розстріл». Мій друг подивився на мене — його кинуло в жар — і промовив: «Комусь іншому, Миколо, я не дивувався би, а вам дивуюсь, що ви в такий час панікуєте і інших в паніку вводите. Такого бути не може. Що б на це світ сказав?» Він замовк, і я вже нічого не говорив.

Спускаючись далі по сходах униз, чую голосні крики: «Вніманіє, вніманіє! Кто задержан, следственный, суждьонний по політичеськой статье 54/11, то єсть за контрреволюційную деятельность організації українських націоналістів, виході налево, на западний двор. Кто задержан, следственный, суждьонний по бытовим статьям, виході направо, на восточный двор». Це розпорядження повторювалося кількаразово. Сходжу з останньої сходинки і впевнено звертаю направо, на східне подвір'я. Тут уже було до 600 чоловік. Коли вийшли всі з камер, тюрма стала порожньою, енкаведисти закрили двері, перейшли на східне подвір'я і знову стали кричати: «Кто із вас не понял і ошибочно сюда зашьол, обвиняемый по політичеськой статье 54? Так виходіте, а то будем проверять і кто окажется по этой статье, тому будет плохо». Чую голоси: «Громадинін начальник, я не понял. І я...» Бачу, вийшло близько двадцяти чоловік, коридором тюрми їх переведено на західне подвір'я. І раптом там затріскотіли кулемети, почулися вибухи ґранат і страшний людський крик. Від розриву ґранат вище

тюрми злетіли шматки людського тіла, одягу... На нашому східному подвір'ї зчинилася пекельна паніка, розпачливі голосіння: «Боже, Боже наш, розстрілюють, розривають ґранатами. Варвари! Звірі!». Хтось кричить: «Люди, рятуйтесь!» У ті хвилини група в'язнів кинулась до брами, яку можна було силою вивалити. Не добігли до неї, як застрочив по них кулемет. Там вони всі і загинули. Бачу, спритні хлопці ставлять до муру дошки, що тут валялися із розбомбленої кошари для прогулянок, і по тих дошках піднімаються на мур, перескакують. Але не багатьом вдалося втекти... Навіть тим, кому вдалося уникнути куль і переплисти через Стир. Їх ловили енкаведисти і розстрілювали на берегах річки.

Я, бачучи, як тікають через мур, і собі піднімаюсь за одним сильної статури юнаком, але його скошує куля, і він мертвий падає на мене і ми обидва летимо униз. Його труп прикрив мою голову, його ж кров залила мое обличчя... На мене іще стали падати трупи. Відчув їх непосильний тягар.

Ще довго стріляли енкаведисти по людях, котрі бігали туди-сюди, шукаючи рятунку від смерті. Нарешті стрілянина притихла, по котом лежали по подвір'ї живі і мертві. Тільки поранені стогнали: одні благали помочі у Бога, інші просили добити їх, а дехто закликав до помсти катам.

Лежачи під трупами, я чув безперервні глухі постріли на західному подвір'ї. Це з пістолетів добивали поранених. Коли там закінчили дострілювати, перейшли на східне подвір'я. Спритно кожен з них підбігав до пораненого і пускав кулю в лоб. Поранених було дуже багато, були й такі, що мали лише незначні подряпини, але варто було катам побачити на комусь свіжу кров, стріляли, нічого не питаючись. І знову чую голосний крик: «Вніманіє! Кто живой, поднімайтесь, стрелять больше не будем». Такий заклик був повторений кілька разів. Докладаючи чимало зусиль, мені вдалося трохи звільнитись від тягару трупів, і я підняв голову. Побачивши чимало людей, які п'ятірками стояли біля вхідних дверей тюрми, встаю і я. Біля мене енкаведист з націленим на мене пістолетом. «Ранен?» — кричить. «Ні, — кажу, — я не ранений, тільки вимазаний чужою кров'ю». Щастя, що на мені не було свіжої крові, а то б він, не питаючи, натиснув би на спуск пістолета. Витерся я сяк-так і стаю в задню п'ятірку. Знову крик: «Работать

будете?» «Будемо, будемо, громадянин начальник. Все, що тільки скажете, будемо робити», — почувся голоси.

Розводять нас по камерах нижнього поверху. Незабаром крик: «Виході на роботу!» Виходжу на західне подвір'я. Боже мій, що я тут побачив! Людський розум не в силі того всього передати: величезне подвір'я було застелене трупами, шматками тіл. Довжелезна стіна двоповерхового крила — вся до верху забризкана кров'ю, обліплена частками м'яса... Цю масакру найбільше спричинили і приспішили гранати, що їх кинули енкаведисти на голови збитої маси в'язнів із вікон спорожнілої тюрми.

У глибокі ями-вирви від німецьких бомб, які були ще трохи поглиблені і подовжені, ми зносили трупи і шматки тіл, посипаючи все це негашеним вапном, яке було заздалегідь приготоване. Виносились трупи і з конюшні, яка знаходилася поруч на подвір'ї. Там було понад 70 трупів зі скрученими назад руками. Це були каросмертники і «особоопасніє», яких замучили у перші дні війни. Їх не стріляли, а покололи багнетами.

Похорон останків жертв нечуваного варварства ми ще докінчували у вівторок, 24 червня, і кожен з нас думав, що після закінчення роботи і нас постріляють, щоб не було свідків того, чого Луцьк за свою 900-літню історію не чув і не бачив. Але так Бог дав, що ми навіть не завважили, як непомітно зникли кати, напившись до безтями невинної крові.

Коли появилися німці на подвір'ї тюрми, всі полегли з вірою, що врятовані від смерті, що будемо жити. Біля мене увесь час тулився нерозлучно, з такою дитячою ніжною любов'ю, душевною приязню

молодий хлопчина, студент Луцької української гімназії Сергій Прус із села Піддубець. Ми в той момент кинулись один одному в обійми, обидва заплакали. Сергій мовив до мене: «Миколо, друже, що ж буде, коли я вернусь додому, що скажу людям, адже всі з мого села осталися тут навечно. Легше було б і мені тут бути з ними...» Я заспокоював юнака, як міг, бо і в мене так само: всі буяньці отут, в тих ямах...

Ми обидва, вже як вільні, пішли по подвір'ю побоїська, дивилися, оглядали. В довжелезних валках тліла-догорjala одежа, перемішана з шматками людських тіл. Одежі було дуже багато, бо кожний в'язень мав добрий тлумак, підготовлений на Сибір.

Чотири ями, начинені шляхетним трупом, чотири глибокі могили навечно сховали чотири тисячі невинних синів Волині. З нашого села Буянь я похоронив там 11 чоловік, із села Піддубець не повернулось 17, а з села Шельвова — 40... А скільки по всій Волині було таких?! Це були невинні жертви.

Майже в кожному селі було чимало патріотів, які після 1939 року із встановленням окупаційної московсько-советської влади змушені були піти у підпілля. Та не було випадку, щоб вони убили когось із тих, хто їх продавав, висліджував. Тільки після того, як сталася ота страшна подія, трагедія у Луцькій тюрмі, тільки після того почалася помста, страшна помста Гонти і Залізняка, Тараса Бульби.

Схиляю голову перед тисячами знаних і не знаних мені, що їх змасакрували кати на подвір'ї Луцької тюрми. Не забуваймо їхньої мученицької смерті, пам'ятаймо їх.

Микола Куделя.

1995р.

Від 1944 до 1952 року у західних областях України репресіям (у різних формах включно з розстрілами) комуністичними репресивно-каральними структурами було піддано майже 500 000 осіб, у тому числі заарештовано понад 134 000, вбито понад 153 000 осіб, вислано довічно за межі України понад 203 000 осіб.

(Лаврентий Берія. 1953. Стенограмна июльського Пленума ЦК КПСС и другие документы. - С. 47).

Було вилучено один літак, дві бронемашини, 61 артилерійська гармата, 595 мінометів, 77 вогнеметів, 358 протитанкових рушниць, 844 станкових і 8327 ручних кулеметів, біля 26 тис. автоматів, понад 72 тис. гвинтівок, 22 тис. пістолетів, понад 100 тис. гранат, 80 тис. мін і снарядів, понад 12 мільйонів патронів. Розшукано і вилучено більше 100 друкарень з друкарською технікою, понад 300 радіопередавачів, 18 автомобілів і мотоциклів, значна кількість харчових складів та сховищ націоналістичної літератури.

(ДА СБУ, Київ, стр. 372, т. 74, арк. 159-160; т. 100, арк. 73-75).

В АВШВІЦІ

Спомини в'язня німецьких концтаборів

Після п'яти кілометрів бігу ми опинилися перед великою брамою з великим написом "АВШВІЦ", а нижче було написано: "Арбайт махт фрай" (праця звільняє). Отож, вже при самому вході до концтабору його адміністрація глумилася над нещасними в'язнями. Саме та, надмірно важка фізична праця без належного відпочинку і відживлення, доводила людей до такого безнадійного стану, що їхній остаточний етап був чорний дим із їхніх, спалених у крематоріях, тіл, що виходив комином і, підхоплений вітром, нісся у вільний світ. По обох сторонах головної брами простягалися численні ряди колючого дроту, що творили високу стіну довкруги концтабору. Огорожа була прямокутна, а по її боках і углах видніли високі вартівні, вивінені у сильні електричні світла. У цих вартівнях, які ми звали "голубниками", завжди була османська сторожа з автоматами і скорострілами. Вони не щадили набоїв, як зауважили, що хтось зближається до огорожі. На дротяній огорожі, у віддалі біля 50-ти метрів один від одного були вміщені остерігаючі знаки, досить великого формату, із емблемою трупа п'ячої голови, що означало, що кожному буде смерть, як зблизиться до огорожі. Для більшої безпеки від утечі, крізь дроти огорожі було долучено електричну струму високої напруги (3000 вольт), яка багатьом спричинила смерть. У таборі була ще одна брама, про яку я довідався дещо пізніше, коли був в'язнем. На ній також був великий напис, що глумився з таборових відносин. Він звучав: "Гегорзам унд арбайт махт дас лебен зюс" (Послух і праця осолоджують життя). Праця, дійсно, конечно у житті і може його зробити корисним, але не в таких умовах, які були у тому лагері смерті. Ті, що вивісили цей напис, глумилися над в'язнями, бо добре знали обставини у таборі. Вони самі їх творили.

Не задержуючися, ми пробігли крізь браму і опинилися посередині табору. Я був дуже виснажений тим бігом та двиганням мого сусідського друга. Ми удвійку з моїм сусідом з одного ряду приволікли його аж у табір. Цей друг у нерівній боротьбі з німцями був ранений і попав у руки Гестапо. Він мав прострілену ногу вище коліна, але ніхто не промив рани і не зробив йому перев'язки. Він так пролежав один день у коломийській тюрмі,

опісля, дві з половиною діб у дорозі, в брудному вагоні. Всеодно, він держався добре і лише під кінець подорожі почав гарячкувати. Ми розговорилися, і я обіцяв йому допомагати, скільки буде у мене сил. Більше, як те, що я доніс його до табору, не міг нічого зробити. Наступного дня він дістав сильну гарячку, і його забрали у "ревір" (клініка), а відтіля "на волю крізь комин крематорії"

Помимо сильної втоми, я цікавився довкіллям і старався спостерігати, що діється довкруги. Опинившись за брамою, у середині табору, я бистро глядів на усі сторони, щоб зорієнтуватися в обстановці і терені. Я побачив величезну площу, на якій стояло кілька груп людей. По боках площі були розміщені довгі двоповерхові будинки, які на перший погляд видалися дуже великі. Ці будинки, як я на наступний день довідався, були спільним мешканням в'язнів, а називали їх "бльоки". В одному такому бльоці вміщувалася тисяча в'язнів. Кожний блок мав своє число, а їх було багато, бо Біркенав (частина Авшвіцу) виглядав, як мале містечко. У деяких частинах Біркенав були ув'язнені цілі родини, які жили там довгий час як постійні мешканці табору. Це були цигани і жиди, які мали німецьке горожанство. Їх довго держали, невідомо з яких причин, а опісля загазували і спалили. До праці не заганяли ні одних, ні других. Працюючих в'язнів було біля 12 тисяч. Справді, їх можна було помістити значно більше, бо щоденно доїжджало шість до сім тисяч в'язнів, але чотири великі крематорії, що безперервно горіли і спалювали в'язнів, та додаткові відкриті місця, де палили в'язнів поскладаних на скирти, регулювали бальянс живих у таборі.

Крім згаданих, була ще одна велика крематорія в Авшвіці №1. Кожна група людей, яких я бачив на площі, мала інше заняття. Одні стояли струнко у довгих рядах, а перед ними проходили есмани в уніформі та деякі у цивільному вбранні, і горлаючи погрози і проклони, вимахували палицями, нагайками і дрючками. Здалека годі було бачити, чи були то лиш погрози, чи удари, але я дуже скоро переконався, що тут даром ніхто не вимахував, а бив чим попало і куди попало. Інша група людей, мабуть, вибиралася йти до праці, бо в'язні уставлялися в ряди, а есмани їх числили і весь час до них щось кри-

чали, чого в той час я ще не міг зрозуміти. Ще інша, досить велика група в'язнів, скакала навприсядки, а опісля усі качалися по шутрі і камінню то в один, то в другий бік. Їхні наставники бігали поміж рядами та довкруги них і погрозово кричали і проклинали. Пізніше я довідався, що так карали в'язнів за якусь провину і при тому завжди кричали "гіпфен унд роллен" (підскакувати в присядах і котитися). Цей спосіб знуцання був страшний і нелюдяний, а особливо, коли в'язні поверталися з праці. Тоді вони були зовсім перемучені і виснажені, а цією карою їх прямо вбивали, бо наступного дня вони не могли підвестися до "апелю" (рання провірка) і йшли "на волю крізь комин крематорії". Все ще біжучи, я помітив щось, чого ще ніколи не бачив, а це були живі людські кістяки, яких звали "мусульманами" (мали пожовклу шкіру), та добре приглянутися не було часу, бо османські нагайки і злющі собаки на те не дозволили. Та все має свій кінець, і ми врешті добігли до призначеного нам місця у концтаборі. Нас задержали перед досить великим будинком, що подобався радше на шопу з голими стінами і дахом, але без стелі. Отвори на вікнах були досить великі, однак не було віконниць, ні скла. З одної сторони будинку були величезні двері на довжину цілої стіни, які засувалися, як у залізничнім вагоні, і були замкнені грубою колодкою. З другої сторони будинку, кудю ми заходили, була лиш перегорода до половини стіни і відчинялася, як ворота, до обох сторін шопи. Я зразу подумав, що тут будемо мати досить свіжого повітря, але й холоду нам не забракне. Так воно і справдилося, бо кожний з нас мав на собі легкий одяг, і не було чим накритися. Долівка була споряджена з цегли з повибиваними дірами, де стояла холодна вода. Нам наказали швидко заходити до будинку, підганяючи нагайками і лаючи, як на худобу, яку зганяють до вагонів. При тому, не одному дісталось нагайкою чи палицею, заки вскочив у середину шопи. Загнавши нас у шопу, есмани зарядили усім лягти спати. Я глянув кругом, але не найшов ні одної речі, чи чогось подібного де можна б лягти, крім цегляної, мокрої долівки. Тоді я вирішив зовсім не лягати, а мучитися, на зміну стоячи і присідаючи. Це ж була осіння, холодна ніч, а я був зігрітий недавнім бігом. Я був певний, що коли б я у такому стані ліг на мокру долівку, то зовсім певно слідуєчого дня опинився б у "ревірі", а відтіля дорога вела до крематорії. Цього в той час я ще не

знав, але щасливо якимось догадався і тим себе зберіг. Про крематорії в'язні ще нічого не знали і на приказ лягати поклалися на мокру долівку, щоб дещо відпочити. Вони й не сподівалися, що будучи так перемученими негайно твердо заснуть. Коли ж вони від холоду пробудилися, було вже запізно. Простуджені діставали високу гарячку і до двох-трьох днів опинялися у "ревірі", а опісля вже їх ніхто не бачив між живими.

Першу ніч у концтаборі я переспав стоячи. До цього я зорганізував чотирьох своїх березівських друзів. Ми сперлися разом плечима в один гурт і так стоячи дримали. Разом було нам значно легше стояти, а разом було багато тепліше, чим одинцем. Також, на короткий час, ми усі разом сідали, але тоді холод скоріше добирався до тіла. Так на переміну стоячи і сідаючи, ми діждали ранку. Хоч я і мої друзі були втомлені і невиспані, все таки ми охоронили себе від простуди і евентуальних її наслідків, які вели крізь ревір до крематорії. Як опісля виявилось, більшість в'язнів саме вмирили в такий спосіб. Менша частина була тих, що вмирили при праці природною смертю з цілковитого вичерпання, чи від ударів "капо" при допомозі дрючка, нагайки або лопати. Тут в'язень мав право жити так довго, доки він був здоровий і здібний працювати, але нам завжди давали до розуміння, що скоріше чи пізніше, усі підемо "на волю крізь комин крематорії", і ми з тим уже погодилися. Так і було б, коли б ще довше потривала війна. Від надмірно важкої праці, цілковитого недоживлення і без належного відпочинку, навіть найсильніші в'язні гинули, як восени мухи після першого морозу.

Перший мій ранок у Авшвіці був подібним до того ранку, коли ми виїжджали з Коломиї, він був захмарений і сів холодним дощем. В той час, коли в'язні інших бльоків йшли по каву, а опісля збиралися на площі до апелю, про який ми ще нічого не знали, нас ще ніхто не турбував і не виганяв із шопи. Не мусіли ми робити порядки і стелити ліжок, бо таких тут не було. Ми ждали в шопі і, переступаючи з ноги на ногу, заглядали крізь діри у стінах на площу, на тих, що у віддалі відбували дуже важливу у концтаборі збірку, звану "апель". Як цей апель відбувався, ми ще не мали найменшого поняття, але бачили, що наглядачі, які уставляли в'язнів, досить енергійно справлялися при допомозі палиць і нагайок, чи копанням в'язнів ногами. Опісля вони розділювали в'язнів на менші групи і

відводили їх до праці. По відході усіх груп, на площі залишилися досить багато в'язнів, що сиділи, або лежали. Це, як я опісля довідався, були хворі, побиті і ті, що померли під час апелю. Їх, простуджених і хворих, з високою гарячкою, притягнули чи винесли до апелю, а день був холодний і вогий. По часі, по них приїхав відкритий віз, що його тягнули два в'язні, кидали туди померлих і відвозили. Куди, ми ще в той час не знали, та скоро прийшлося про те дізнатися. Ми ждали, коли дістанемо якісь харчі і каву. Ждали ми досить довго, та про нас не забули. Спершу ціла громадка, чотири есмани, шістьох поляків-фольксдойчів і дві собаки, прийшли нас привітати. Як я вже згадував, ті поляки, що підшилися за фольксдойчів, були також в'язнями. Це були найгіршого ґатунку бандити, і тому Гестапо радо їх використовувало до всякої брудної роботи, включно з убивствами. Щоб гідно нас привітати, кожний мав у руках чи то палицю, чи ґумовий кабель з д्रो-тянкою, чи грубий держак від лопати. Есмани з собаками залишилися перед будинком, а поляків-фольксдойчів післали на нас. Вони вскочили у середину будинку і без жодного попередження, чи наказу, почали нас в страшний спосіб бити і калічити. При тому жакливо проклинали польською мовою і грозили нам смертю. Били усіх без розбору, кого попало і куди попало. Найбільше потерпіли німці і хворі, бо сильніші кидалися на всі сторони і обминали ударів. Кого повалили на землю, того копали ногами в обличчя, в зуби, в голову, груди, чи під ребра і де тільки змогли. Дехто бажав проскочити надвір, але вони загородили вихід і продовжали своє бандитське діло. Це, як розказували старші в'язні, вони демонстрували кожній свіжо спровад-женій групі в'язнів свою силу, свою безмежну владу над ними і свою до них ненависть. Під час того нападу було тільки чути глухі удари палиць та ґумових каблів по людських головах і плечах, крик побитих і покалічених, та проклони ватаги напасників. Подібного дикунства я до того часу не бачив на свої очі. Особливо огидно вразило мене їхнє удосконалене копання лежачих на долівці важкими німецькими черевиками, званими "берґштайґерами", які, як я пізніше довідався, були ними крадені з команди "Канада". В копанні, ті поляки-фольксдойчі були дійсно фахівцями. Опісля, коли я вже там довше побував, я часто бачив, як вони так копаючи, ламали щоки, вибивали усі зуби, ламали ребра та заломлювали грудну клітку. Саме

таке стрінуло сімох в'язнів з нашої групи, під час того першого бандитського нападу на нас, тільки тому, що вони були українці, до яких ті звироднілі поляки чули особливу ненависть. Тих сім побитих і непритомних в'язнів відіслали до ревіру на лікування, знаючи добре, що там скоро з ними справляться і пішлють їх "на волю крізь комин крематорії". На таке поступування допоміжної адміністрації у таборі, як капо, і їхніх помічників, бльокових і "штубових" (кімнатних наглядачів) дозволяла головна Гестапівська адміністрація концтабору. Отож ті бандити, за урядовою німецькою назвою: "капо", "оберкапо", "унтеркапо", "форарбайтер", "бльокильстер", "бльоkfюрер", "штубендінст" - чи всякий інший "фюрер", призначені Гестапівською адміністрацією концтабору, мали необмежену владу над такими ж самими в'язнями, як і вони, бо були рекрутовані з-поміж в'язнів. Тому, що вони як поляки-фольксдойчі, мали вільну руку у своєму поступуванні відносно в'язнів, до деяких груп, чи поодиноких в'язнів вони ставилися краще і лагідніше, а навіть у дечому їм допомагали. Тими упривілейованими групами були поляки і німці. Полякам допомагали, як "братом по крові", а німцям з боязні і щоб придобритися. Німці, які перебували у концтаборі як в'язні, були звичайно карані за кримінальні провини, як убивства, грабунки, знасилування і т.п., але хоч вони були найгірші бандити, їх трактували набагато краще, як політичних в'язнів іншої національності. Усі вони подавалися як фольксдойчі (поляки, яких предки були німці). Адміністрація концтабору радо їх використовувала, знаючи їхнє жорстоке успосіблення, і робили з них допоміжну службу. Ці бандити із шовіністичним та ненависним відношенням до українців, як я стало спостерігав, не тільки ревно виконували накази своїх хлібодавців, але можна з певністю сказати, що в жорстокості і знуцаннях перевищали своїх Гестапівських учителів. Гестапівці це знали і дозволяли їм робити це брудне діло, щоб мати менше клопоту. Саме тому, при тому першому нападі на нас, Гестапівці стояли осторонь, а били нас лиш їхні вислужники, щоб нас стероризувати і відібрати нам надію на життя. Як довго тривало те бандитське «привітання», як ми його звали, важко сказати, але у той час мені здавалося, що воно ніколи не покінчиться, хіба тоді, коли уже всі будуть лежати змасакровані і неживі. Остаточо, закінчивши своє нелюдяне діло, кати приступили до викона-

ння наступного завдання. Вони приказали нам розбиратися до нага, а коли ми це зробили, вигнали нас усіх на площу і наказали уставитися в ряди, щоб опісля піти до стриження, голення і купелі. Під час уставлення у ряди, ґестапівські вислужники бігали вздовж колони і палицями, чи нагайками били кожного по плечах чи по животі, хто лиш висунувся з ряду. Опісля наказали нам ждати нагими на холодному вітрі і дощі, бо бльок, у який нас вели, другі ще не спорожнили. Чи це була правда - сумніваюся. Так ми простояли біля двох годин і тряслися від зимна та “дзвонили зубами”

Те чекання на нестерпному осінньому зимні багатьом скоротило життя, бо після двох-трьох днів почали гарячкувати, а опісля слідували, як звичайно - ревір і “з димом крізь комин на волю” Видно, що остаточно надокучило есманам те стояння, бо загнали нас назад до будинку, де були наші речі і зарядили нас зодягнутися. При повороті до шопи не обійшлося без нових побоїв та вигуків “льос, льос ...шнель” І знову били усіх куди попало, без причини і без милосердя. Я зразу насторожився і постановив собі, як змога уникати прямих ударів, бо розумів, що це підриває здоров'я. Тому, коли тільки уздрів, що палиця чи кабель спрямовані у мою сторону, я відскакував, мов сарнюк, коли мисливська собака його гонить. Так і весь мій побут у концтаборі я завжди старався по можливості обминати побоїв. Коли наказали нам одягнутися, не треба було нікого підганяти, бо кожний, до кості перемерзлий, швидко вдягав на себе одяг, щоб дещо зігрітися. У шопі, хоч було холодно, бо вітер гуляв крізь широко відкриті ворота, але не сіяло дощем із снігом. Посіпаки і бандити відійшли, і ми осталися самі. Біля будинку залишився лиш один есман. Залишені в спокої, ми роздумували, що принесе нам кожна наступна хвилина у нашому перебуванні в таборі. Я був вдоволений, що можу дещо спочити і відпружити свої нерви. Десь біля полудня, коло нашої шопи зупинився віз, який тягнули в'язні і яким розвозили зупу. Віз цей звали “рольваґа №2” (в німецькій мові: “Рольваґен”). За рольваґою прийшли ще три охоронці, а один із них з грубою палицею, але, як показалося пізніше, ті два другі мали свої палиці сховані на возі. Ми рядом мали підходити по зупу. Ми всі були дуже голодні, і кожний спішив як змога до переду, а більш нетерпеливі почали висуватися з ряду, але загуділи удари по плечах і головах, і порядок був навернений.

Зупа, якої я одержав одну хохлю, була сірої краски рідина, з кількома крупами, мабуть ячмінними, мала смак гнилої брукви та змерзлої і пригнилої бараболі. Тягнулася вона мов білок невареного яйця і неприємно смерділа. Застановлятися над тим усім не було часу і я випив її без найменшої надуми, бо організм розпучливо домагався їди. Сподіятися чогось смачнішого і ліпшого не було надії. Ця одна хохля зупи не заспокоїла мого голоду, і у мене зродилась думка спробувати дістати ще одну порцію. Та не був я один, що такого забажав. Було багато таких, що подібно думали, і вони мене випередили. Вони стали у ряд по другу порцію зупи. Ґестапівські посіпаки зразу їх спостерегли, і коли в'язні зблизилися до котла, ті кинулися на них, як скажені собаки, озброєні в палиці і лопати. Подібно, як під час ранішнього погрому, вони повторили те саме. Аж страшно було глядіти. Мені ще й сьогодні йде мороз по спині, коли пригадаю ті дві події, ранне “привітання” і першу роздачу зупи, бо оце вперше я бачив жахливі побої у концтаборі Авшвіц-Біркенав. Це був справжній жах і божевілля. Поглянувши на те, мені відхотілося всього, навіть і голод перестав докучати. Крім тієї хохлі зупи нам не дали нічого більше їсти, навіть не дали напитися зимної води. Після роздачі зупи, нас загнали до шопи і казали чекати на новий наказ.

Внедовзі прийшли до шопи три вислужники в цивільному і один есман. Нам приказали роздягнутися і бігом вийти на площу. Тут, як попереднього разу, уставили нас в ряди, вживаючи при тому палиць і копання ногами, а опісля загнали до поблизького бльоку, де всіх постригли і поголили. Кожного з нас постригли так, що не залишили ні волоска на голові, а поголили скрізь, де лиш було волосся. Стриження можна було ще стерпіти, хоч ножиці були дуже тупі, але голення було справді жахливе. Бритва, якою голили, була настільки тупа, що лиш частинно підтинала волосся, при тому вимікуючи його з корінням, та часто протинала і калічила шкіру. Хто зойкнув з болю, чи видав якийсь звук, або хоч як скривився, тут же діставав п'ястуком в лице від доглядача, який весь час стояв біля фризієра. Майже кожний відходив після голення із скривавленим обличчям, а більшість з додатковими синцями під очима від ударів німецьких чи польських садистів. Так пострижені і поголені, ми ставали в ряди і голі ждали на всіх других, з якими ще не впоралися. Тепер холод ще дужче добирав-

ся до тіла, бо воно було оголене і поранене. Коли вже нас усіх загнали у ряди, вживаючи попередніх метод, тоді спрямували нас бігом до купальні. Це мене врадувало, бо я сподіювся змити зі себе бруд, засохлу кров ще з попередніх тюремних ран і, може, дещо загасити спрагу. Та скоро показалося, що це не була купіль, а кпини над нами. На нас перемерзлих пустили сильну струю гарячої води, що важко було видержати, а зразу потім, на кілька хвилин, гарячу пару. Коли ми уже привикали до гарячі, закрили все і вигнали нас на площу, на зимне повітря. Тепер цей холод, дійсно, просякав весь організм, бо уже вечоріло і був приморозок. Багато в'язнів швидко простудилися, так що до двох днів опинилися в лікарні. Це був їхній сумний кінець. По виході з лазні, я також відчув жахливий холод, почав трястися, як осиковий лист на вітрі, та дзвонив зубами, як у лихоманці, зовсім себе не контролюючи. Дякувати Богу, обійшлося без перестуди і поганих наслідків. Ми однак мали щастя, що наші "опікуни-садисти" хотіли спробувати, як нагайка обвивається кругом нагого тіла, залишаючи по собі потріскану шкіру, з якої бризкала свіжа кров. Вони бігали довкруги нас, били кого попало і, проклинаючи, вирівнювали ряди, вдаряли при тому палицями по плечах і животах. Вони уставляли нас у ряди, знову розганяли, лише, щоб мати нагоду поновити побой. Опісля розставили нас поодинокі на довшій віддалі один від одного і казали бігти першому до останнього, а цей мав вернутися до першого. По дорозі підганяли палицями та нагайками. Так перегнали кожного найменше 15 разів. Це було наше спасіння, бо коли б ми були стояли голі в одному місці на зимному вітрі і сніжиці, то жоден з нас не був би зберігся від гарячки і запалення легенів. Тим разом муштра і біганина, що тривала біля трьох годин, врятувала нам життя. Та, на жаль, не всі врятувалися. Менше відпорні на холод таки простудилися і по кількох днях пішли "на волю крізь комини крематорії" Задовольнивши досхоchu свій садизм, конвоїри наказали нам іти до шопи, вдягнутися і ждати дальших наказів. Ми радо це виконали і приміщувалися на вогкій долівці, щоб дещо спочити. Надворі вже западала холодна ніч, але я, вдягнений у свій одяг, почувався значно краще, як перше, коли голим бігав на холодному дощі зі снігом, так званій "сніжниці" Здалека, від сторони входової брами, неслися звуки маршової музики. Це, як я опісля мав змогу два

рази денно чути і бачити, грала таборова оркестра при вхідній брамі, коли в'язні виходили на працю і коли верталися у табір, ледве плентаючи ногами з голоду і перевтоми. Саме тепер поверталися в'язні з праці і уставляли у ряди до апелю, про який, в той час, я ще нічого не знав.

Мої роздумування про маршову музику перервала поява рольваги №2, що саме привезла нам вечерю. Тепер нам дали хохлю теплої, мутної води, яку звали чаєм (вивар з листя), 1/16-ту буханця хліба і кусок маргарини. Я з'їв усе те і дещо заспокоїв свій голод, але все ще мав сильну спрагу, бо нам не давали ні краплі води. Після вечері наказали йти в шопу і лягати спати. Ця ніч була набагато зимніша, як попередня, тому я не мав ні охоти, ні відваги лягати на вогку і холодну долівку. Ми з березівськими друзями знову повторили з попередньої ночі стояння і сидження гуртом, опираючися плечима одні до одних. Так стоячки проминула друга ніч нашого побуту у концтаборі. Хоча ранком дзвонив "ґонн" і було чути свистки у недалеких бльоках, нам ніхто не наказував вставати, і ми, все ще стоячи чи навприсядки дримали. В подібний спосіб у навприсядки спали й інші в'язні, оперті об стіну, але більшість таки лягали на долівку, незважаючи на наслідки, щоб лиш виспатися і відпочити. Це особливо були ті в'язні, що, узрівши безнадійні відносини в концтаборі, втратили всяку надію на вижиття і постановили, що краще скоріше вмерти, чим мучитися довгими тижнями чи місяцями. Так дримаючи, ми слухали музику, яка пригравала тим в'язням, що йшли на працю. Надворі ставало щораз ясніше. Показалося сонце і заповідався погідний, але холодний осінній день.

Нагло при вході до нашого бльоку пронісся пронизливий свист. Це означало, що наш спокій скінчився і нам треба вставати та починати другий день побуту в Авшвіц-Біркенав. Рівночасно зі свистом ускачили до середини бльоку три "опікуни-посіпаки", з прокльонами і криком, почали бити ґумовими каблями кого завгодно, і вигнали нас надвір. Цим разом і мені попалося ґумовою палицею чи дротянкою, бо, проскакуючи крізь двері, годі було уникнути того удару. Це була моя перша невдача від виїзду з Коломиї. Коли ми всі вже були на площі, уставили нас по десять в одному ряду, при помочі ударів і копання. Вже сформованих розганяли, а опісля знову уставляли. Таку штуку повторяли десятки разів, не жаліючи при тому нагайок.

В міжчасі з'явилася рольвага №2, що привезла для нас каву (вивар з праженого жолуддя з домішкою жареного ячменю). Нам наказали уставитися в ряди і підходити за кавою. Тут знову не обійшлося без побоїв, хоч до того не було причини. Коли ми випили каву, зарядили нам коротку муштру як попереднього дня, а опісля наказали йти в шопу, роздягнутися і швидко вибігти на площу та уставитися в ряди по п'ять чоловік. Весь час неслися вигуки "льос... льос" і слідували удари, хоч усі спішили, як могли.

Уставлених в ряди, повели нас до бльоку, де працювали в'язні, які були спеціалістами у татуйованні. Нас спрямували рядами до кожного з працівників, і вони наколювали на лівій руці, між ліктем і п'ястком, подане їм число. В'язні-робітники, які наколювали ті числа, були справжніми фахівцями того діла і робили це дуже вправно. Мені припало порядкове число 159-269.

При наколюванні кожен в'язень мусів стояти на струнко і з виразом задоволення на лиці. Коли хтось скривився, або виказав невдоволення, той зразу дістав палицею по голові або по шиї від садиста-впорядчика. При вибиванні чисел був подібний порядок, як при стриженні і голенні. Ті, що перші одержали число, виходили на подвір'я і там, на зимному вітрі, ждали на усіх інших. Після закінчення наколювання чисел, загнали нас у парню. Тут пустили на нас гарячу пару, яка з кожною хвилиною ставала гарячішою і нестерпною для тіла. Кожний відчував немов мільйони шпильок вбивалися у його шкіру. Цей біль був подібний до того, коли замерзлі пальці вложити до гарячої води. Так нас держали, аж поки ми добре спотіли, а тоді перегнали усіх до просторого, довгого бараку, де замість вікон і дверей були лише широкі отвори, що спричинювало страшний протяг і холод. Тут держали нас досить довго, мабуть, щоб ми охололи, бо нічого з нами не робили. Ця парня багатьом в'язням швидко скоротила життя і по кількох днях їх уже ніхто не бачив.

Ми радили собі, як хто міг, щоб видержати цей холод та уникнути простуди і наслідків, що опісля грядуть. Ми ставали удвох, плечима до себе і так легко ударяли один одного, щоб дещо розігрітися. Біля полудня нас вигнали надвір і погнали до нашої шопи, де ми мали одягнутися. При вході до шопи-бльоку, почали нас так бити, що один насакував на другого, як ті вівці, що їх собаки заганяють у кошару. Били нас з обох сторін

входу, а проскочити було важко, бо відкрили тільки половину воріт-дверей.

Це було також зроблене з задумом, щоб більше в'язнів було побитими. Цей образ нагадав мені образки, які я бачив у великій книзі про життя святих, яку мій батько залюбки читав у неділю чи свято. Ті образки представляли пекло, де грішники цілими гуртами, також нагі, смертельно перелякані, старалися втекти від вогню, який з усіх сторін підкладали під них підступні, хитрі та жадні пімсти, вислужники головного сатани. Однак, виходу для них не було, бо вислужники сатани з горючими вогнями були довкруги них. Подібно було і тут. Перехід був вузький, і ми збивалися у купу, а кожний старався не бути крайнім, бо там ґестапівські садисти могли найлегше засягнути його палкою, чи каблем. Всеодно, годі було оминати ударів. Вкінці наказали нам одягнутися і вийти на площу. Ми швидко кинулися до одягу і в бігу пробували вдягатися, але цей поспіх не поміг. Знову пролунали прокльони, а за ними посипалися удари. У тих садистах мусіла сидіти якась "нечиста сила", або й сам сатана, що підказував їм знущатися над нами. Вони без найменшої причини кидалися на нас, як дикуни, і били куди попало. На подвір'ї нас усталили у ряди і наказали чергою по п'ять підходити по зупу, бо саме під'їхала "рольвага №2" Цим разом обійшлося без більшого побиття, бо кожний мав досвід з попереднього дня і ніхто не відважився вдруге ставати за зупою, хоч усі були дуже голодні. По обіді нам дозволили увійти до бльоку, і на якийсь час залишили нас в спокою. Цей спокій тривав досить довго, і я вже побоювався, щоб не був це спокій перед бурею. Думаю, що й ґестапівські посіпаки забажали дещо відпочити, бо коли повернулись, то зразу вигнали нас на майдан і почали муштрувати. Вони ганяли нас кілька годин, придумуючи все щось нове і важке до виконання. Коло десяти хвилин до вечері закінчили муштру і загнали нас до шопи. Ми були дуже вимучені, але не було можливості десь сісти, щоб відпочити, бо в шопі було мокро і зимно, так як на дворі. Ми весь час ходили і рухалися, щоб не простудитися. В міжчасі приїхала "рольвага", і ми мусіли вийти надвір та уставлятися в ряди. По вечері нас загнали у шопу і наказали йти спати. Як і попередні ночі, я і мої друзі не лягали, але мучилися стоячи, або навприсядки, спираючися гуртом. Ніч була дуже холодна, але я був так вимучений муштрою, що не зважав на холод і невідгоди,

заснув на кілька годин. Коли усе тіло перемерзло і затерпло від холоду і мокрої долівки, я вставав, як інші в'язні, і проходжувався та рухався, а тоді знову сідав і намагався заснути. Так я вставав і сідав, поки діждався ранку. Спершу все повторювалося, як попереднього дня. Цей самий переразливий звук "ґонґа", свисти бльокових, такий самий рух і біганина в'язнів по площі, крик "опікунів-бандитів" і побої, вимарші поодиноких груп до праці і маршові мелодії оркестри біля входної брами.

Коли на майдані все спорожнилося, успокоїлося включно з грою оркестри, і замовкли крики, нагло появилися наші "опікуни" з палицями та каблями і повторили сцену жорстоких побоїв з попереднього дня. Я щасливо проскочив ворота і побачив, що "рольвага" з кавою уже нас ждала. Випивши чорну юшку, що її звали кавою, ми залишилися на площі на довгогодинну муштру. Тим разом до перфідно видуманих вправ додали ще "скакання жабки" Таке скакання тривало немилосердно довго і ми перемучені падали на землю, але негайні удари палиць і каблів додавали нам сил і ми продовжували скакати.

Так мордували нас аж до полудня, а перерву зробили лише тоді, як рольвага привезла зупу. Ми були зовсім вичерпані, а

спрага докучала більше, чим голод. По обіді дозволили нам дещо відпочити, а опісля прийшов наказ роздягнутися наголо і вибігти на площу. Знову поспіх, "льос... льос!", проклони та лускіт палиць і каблів по голому тілі. За кілька хвилин ми були знову на зимному вітрі з приморозком, голі і босі, той сам спосіб уставки у ряди при допомозі побоїв, тільки муштра тривала коротше, бо були інші пляни у підступних бандитів, які мали над нами владу. Вони нас дещо помучили, а тоді погнали до лазні. Тим разом купіль була холодна. Я дійсно скористав, бо не тільки помився, але й погасив спрагу, хоч вода не була до пиття. Покупаних, вигнали нас на площу, де ми мали одержати концтаборовий одяг і взуття-дерев'яки, або як ми їх звали "голландські черевики". Коли б були зробили нам гарячу купіль, а не холодну, то для багатьох це була б остання купіль і не треба було б давати їм таборового одягу і "голландських черевиків", бо день був дуже холодний, а вітер ніс із собою клапті снігу. Видача того одягу і дерев'янок-довбанок відбувалася в той спосіб, що нас гнали палицями і каблями до місця, де на одній купі був одяг, а на другій дерев'яки, "голландські черевики"

Юрій Пастернак.

Щоденний апель в'язнів в Авшвіці.

ГЕРОЙ УПА НІЛ ХАСЕВИЧ

Під час Другої світової війни, та майже десять років після неї, на території Волинської землі Українська Повстанська Армія вела запеклі бої проти жорстоких окупантів, як червоних так і бронзових, залишивши своїм героїзмом слід в історичній пам'яті народу. Півстоліття Москва намагалася спалювати героїв цієї боротьби, що, без сумніву, стала підмурівком для здобуття незалежності у 1991 році.

У цій боротьбі за незалежність батьківщини по-геройськи змагався і загинув талановитий мистець, графік - член Української Повстанської Армії - Ніл Хасевич. В червні 1992-го року, вже в Самостійній Україні, в обласному краєзнавчому музеї в Луцьку, відбулася виставка графіки Ніла Хасевича. Передана вона була до музею управлінням Служби Безпеки України Волинської області, де знаходилася 45 літ.

Хто ж такий Ніл Хасевич, ім'я якого повернулося в Україну поряд з такими визначними іменами, як Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Улас Самчук, Михайло Черешньовський та багато інших? Ши-

рокий загал в Україні і в діаспорі практично не знав, хто такий Ніл Хасевич. Народився він 1905 року в селі Дюксин на Волині в родині церковного диякона. 17-тирічним юнаком, внаслідок нещасливого випадку, втратив ногу. Закінчивши науку в рівненського іконописця, наприкінці двадцятих років, Ніл Хасевич з палицею в руках і замість лівої ноги - примітивна, власної роботи дерев'яна протеза - з'явився у Варшавській Академії Мистецтв, а через кілька років став одним із засновників мистецького гуртка "Спокій" Гурток був патронований митрополитом А. Шептицьким, письменником Юрієм Липою та сенатором від Волині Степаном Скрипником - майбутнім, першим українським Патріархом Мстиславом. В 1932 році картина Хасевича "Пралі" отримала нагороду на конкурсі Академії, а також його пізніший портрет Мазепи, про що згадується в луцькому журналі "Зніч" за 1935 рік. Приблизно в цьому ж часі отримав почесну нагороду Ватикану, а в 1939 році видав книгу екслібрисів "Книжкові знаки Ніла Хасевича" з передмовою відомого критика Тадея Лешнера.

Автор цієї обширної передмови, знайомлючи читача з українським екслібрисом у всесвітньому розвитку і згадуючи таких велетнів цього мистецтва як Юрій Нарбут, Василь Кричевський, Олена Кульчицька та інших, між іншим пише: "Велика заслуга Хасевича-графіка в тім, що, усвідомивши значення мистецтва і суспільну роль мистця, левину частину своєї творчої енергії присвятив мистецтву книжки, що має таке особливе значення під оглядом загальнокультурним. Створив в українській еквілібристиці окремий тон, повний свіжої інвенції та неабиякої оригінальності думок і формальних розв'язок"

Ніл Хасевич був учасником багатьох виставок, зокрема виставок української графіки в Берліні і Празі, Міжнародної виставки дереворитів у Варшаві, пізніше в Чикаго, Лос-Анджелесі і Парижі. Заходами Волинського обласного музею в Луцьку і на підставі переданих Службою Безпеки України праць Ніла Хасевича, в 1992 році в Луцьку була видана книжка "Графіка в бункрах УПА"

Для нас, українців, важливим є те, що попри свою мистецьку діяльність Ніл Хасевич, будучи вірним сином своєї батьківщини, не стояв осторонь громадської праці. Він був активним членом і делегатом Волинського Українського ОБ'єднання, а коли наші землі окупував німецький наїзник, почуття власної гідності національного обов'язку та бажання бачити Україну культурною, європейською, цивілізованою і незалежною державою спонукало його поповнити ряди Української Повстанської Армії. Там, разом з різьбарем Михайлом Черешньовським, Ніл Хасевич, прийнявши псевдо "Бей-Зот", створив так звану "Ланку Зота" - мистецьку школу, та всю свою творчу енергію, весь свій талант віддав пропагандивній роботі. Стриманий, вірний своєму нелегкому ремеслу, мистець-інвалід стає воїном УПА. І

важко уявити той великий контраст в житті митця: з богемного кола варшавських художників - в тривожну тишу схрону УПА. Десятиліття постійної небезпеки, мистецька праця примітивними засобами підпільної техніки, праця без денного світла, постійна зміна житла. І все задля ідеї. Ніл Хасевич не відійшов на Захід з похідною групою УПА. Залишивсь змагатись і працювати аж до 4 березня 1952 року, коли в замаскованому бункері, в селі Сухівці на Волині, оточений енкаведистами, змушений був самогнитися.

Ніл Хасевич помер смертю, якою можна тільки гордитися. Смертю героя зі зброєю в руках. Він не зрадив присяги.

Присвячена невідомим автором Нілові Хасевичу пісня звучить, як реквієм над його невідомою могилою:

*Про Ніла Хасевича, хлопці,
Заспіваєм пісню сумну.
У п'ятдесят другому році,
В його сорок сьому весну.
В селі Сухівцях на Волині,
Червоним по чорному тлі
Допише вже смерть на картині
Його українській землі.
Прийми, рідна земле, героя,
Сама потемніла від ран.
Іще під одною горою,
Іще один вбитий талант.
Не вийшов, не зрадив присяги,
Не здався червоній орді,
До жовто-блакитного стягу
Він кличе серця молоді.*

Наталя Тиравська-Радивил.
Графічні малюнки
Ніла Хасевича.

АВШВІЦ: ЯК ГИНУЛИ УКРАЇНСЬКІ В'ЯЗНІ

Друга світова війна офіційно закінчилася. Радіють переможці, що перемогли жорстокий, нелюдський тоталітарний гітлерівський режим, який знищив мільйони невинних людей. Про це пишеться багато в пресі, говорять у радіопередачах, висвітлюється в телебаченнях та в кіно. На публічних зборах очевидці розповідають про страхіття нацистського режиму. Усе це використовується й поширюється різними засобами масової інформації.

Український нарід утратив також мільйони жертв у боротьбі з наїзником на наші землі - гітлерівською Німеччиною, але, на жаль, з причин політичної кон'юнктури та дипломатичних "торгів" між переможцями, Україна залишилася знову в московсько-большевицькій ярмі. Про тисячі українських патріотів, яких Гестапо загнало до тюрем і концентраційних таборів, передусім після Акту проголошення відновлення української незалежної держави 30 червня 1941 року, чужинці майже не згадують. Розголошувати у світ про наших мучеників-борців за волю України повинні насамперед очні свідки тих жорстоких часів.

Дотепер українська історіографія мало приділила уваги цьому питанню новітнього часу. Тому, пишучи про українські жертви гітлерівської Німеччини, точні числа яких невідомі, мусимо називати прізвища тих, що їх знаємо, щоб пам'ять про них дійшла до грядучих поколінь. Пишучи цих кілька рядків, я хочу внести малий вклад в українську мартирологію про жорстокий випадок знищення в'язня Авшвіцу № 49721 - Василя Бандери.

Гестапо арештувало мене 15 вересня 1941 року в містечку Отинія. Біля полудня перед міською управою прибули два особові гестапівські авта. Офіцер Гестапо з перекладачем (українець із Буковини) ввійшли до середини та з списка, що його тримав у руці, запитав голову міської управи про прізвище Іванціва, моє й ще кількох. Ми обидва були тоді в канцелярії голови, і він показав тоді на нас рукою. Гестаповець розказав нам, що завтра в Станиславові мають відбутися важливі наради українських організацій із німецькою адміністрацією й щоб ми могли прибути туди своєчасно; вони за-

везуть нас своїми автами. Коли я відповів, що поговорю зараз у цій справі по телефону з обласною управою в Станиславові, гестаповець обурився і піднесеним голосом сказав: "Що, не вірите нам?!" Він поклав свою руку на телефонічний апарат і, наказуючи, закричав негайно виходити й сідати до авта. Що ж було робити? Попрощавшись із головою міської управи, ми вийшли і сіли до гестаповського авта.

Повезли нас у напрямі Коломиї. За містом затрималися біля великого військового транспортного авта. Гестаповці закричали до нас "аусштайґен" - висідати й "айнштайґен" - всідати до великого авта. Тепер було нам уже ясно, яка то буде "конференція"! Це був гестапівський підступ, щоб без розголосу провести арешти людей, яких вони мали вже на списках. В авті сіли ми на підлогу, похиливши голови вниз, а чотири гестапівці спрямували на нас свої кріси. Поїхали в напрямі Коломиї, замість до Станиславова. В Коломиї замкнули нас у в'язниці, а самі поїхали шукати "бандитів", як нам шепнув перекладач.

Коло четвертої години пополудні Гестапо привело до в'язниці двох друзів-гуцулів - Андрія Лівака (Листок) і Гутковського. За якийсь час перед в'язницю заїхав військовий автобус, нас чотирьох впхали в середину між вояків вермахту й повезли до Станиславова. О 20-ій годині ми вже були в тюрмі при вулиці Білінського. На коридорі тюрми роїлося від "членів конференції" гестапівці з собаками оглядали нас. Якщо комусь із них не подобалося чиєсь обличчя, той діставав "кляпса" в лице, а собаки-вівчарки торгали за штани. По одному впроваджували нас до бюро й там записували кожного генералія.

Після двох ночей, 17 вересня 1941 р. вигнали всіх нас на подвір'я й у супроводі грубої лайки Крюґера, шефа Станиславівського Гестапо, повантажили на 5 транспортних авт і повезли до Львова. Шлях на Львів провадив через давнє історичне місто Галич. В центрі цього міста ми побачили дико-дивовижне знуцання Гестапо над євреями. Десятки сивоволосих євреїв, одягнених у святочну одягу - в довгі чорні лискучі халати - лежали на землі, в скверіку один біля одного, а гестаповці командува-

ли “роллен!” І ці нещасливці котилися до краю скверика, а звідти - назад. І це знову й знову повторювалося. Статочні мужі єврейського народу стали іграшкою та по-сміховищем для жорстоких деґенератів Гестапо. Що сталося пізніше з цими людьми, нам невідомо, бо гестапівські авта з українськими в'язнями помчали швидко на Львів.

Це видовище подіяло на нас, в'язнів, пригноблююче, бо не знали, яка доля стріне й нас. У Львові ми були два дні у в'язниці при вул. Лонцького, а потім повезли нас автами до в'язниці Гестапо “Монтелюпіх” у Кракові.

У цій в'язниці ми застали наших друзів, яких Гестапо заарештувало на вже зайнятих німецьким військом землях Великої України, а також з Волині, Полісся та Підляшшя. Нас 6-х примістили у малій в'язничній целі. Ми спали на цементовій підлозі й накривалися подертими та брудними ковдрами. В'язнях було душно, вогко, нездорово. Білизни не можна було прати. Заплодилися воші.

В половині грудня переводили “Ентляузунг” - дезинфекцію завошивлених кімнат. Усіх українців перший раз вигнали на прохід на в'язничне подвір'я. Всі були бліді, худі, вимучені. По подвір'ї наказали бігати, а хто не мав сили, того підганяли патиками, або давали стусани руками чи ногами. Бігали по два. Моїм супутником був Василь Бандера. Це була людина середнього зросту. Бадьорий. З великими, спокійними очима. Коли я, не маючи сили бігати, задержався, прибіг гестаповець і вдарив мене в спину. За нової спроби бігти я втратив рівновагу й, падаючи до муру, намагався придержатися правою рукою, а вона тріснула й зламалася. Мене запровадили до кімнати в'язничного фельдшера. Він дав мені застрик, щоб зменшити гарячку, яка доходила вже до 40⁰ Ц. Українець, Олекса Латишевський, студент медицини, який допомагав фельдшерові, приклав до зламаної руки дощечку, щоб вона не висіла, але зросталася.

На “Монтелюпіх” я “кіблював” до 20 липня 1942 року. Ранком цього пам'ятного мені дня з різних цель вибрали 24 в'язків, наказали взяти всі свої речі із собою, поставили нас на коридорі лицем до стіни й викликували по одному до в'язничної канцелярії. Там кожному видавали його особисті папе-

ри та цінні речі, якщо такі здав, коли привезли його до тюрми. Потім вигнали нас на подвір'я й заладували до високого транспортowego гестапівського авта. На авті наказали всім приклякнути, а голови схилити вниз. Хто скоро так не зробив, той прикладом кріса дістав, де попало. До того авта посадили кількох поляків і під сильним конвоєм гестапівців повезли нас у невідоме.

Біля полудня авто з в'язнями зупинилось перед широкою та високою брамою. Назустріч нам вийшли гестапівці й в'язні в сірих смугастих “мундирах” і заверещали на нас: “Аусштайґен” Найсильніше пискливим голосом кричав по-польськи “висядаць” якийсь малий чоловічок. Пізніше ми дізналися, що це карлик “Стасік” із польського цирку Станєвських, “лойфер” - бігун при “шрайбштубі” - головна канцелярія при вході до лагера. Нас викликували кожного з списку і ставили в ряд за азбукою. Ми знайшлися в КЦ-лягері Авшвіц. Над брамою виднів великий лозунг: “Ді Арбайт махт фрай унд дас лебен іст зюс” - праця дає волю й насолоду людині!

Перед “шрайбштубою” ми досить довго стояли. Коло 3-ої години повели нас до “ефектенкаммер” - бюро, де в'язні здавали всі свої речі. Там зареєстрували нас, і кожний отримав порядковий номер і відтепер фігурував не під своїм прізвищем, а під цим номером. Свій номер в'язень мусів пришити на відповідному трикутнику вгорі на лівому боці блюзи й на штанці вище правого коліна. Політичні в'язні мали червоний трикутник. Крім того, в'язні КЦ-лагера Авшвіц мають витатуйований свій номер на лівому передрамені. У цих бюрах вбрання кожного кинули до паперового мішка, на яке було виписано його номер, а інші цінні речі реєстрували, й вони залишалися в бюрі. Якщо хтось був звільнений, повертали йому його речі. Були дуже рідкісні випадки, щоб хтось вийшов на волю через браму, звичайно виходили через комин крематорію.

Наша дальша дорога - лазня. Там обстригли волосся на голові і по цілому тілі виголили. При цій “операції” тіло калічили, бо бритви були дуже тупі. Потім виголені частини тіла помазали якоюсь рідиною (нафтою або іншою), яка дуже пекла, й пустили нас холодну з душ воду. “Бадемайстер” - обслуговувач лазні, був “фольксдойчер” із Сілезії й він виявив тут свою ненависть до

нас, українців, бо полякам, які прийшли згодом, пустив теплу воду.

Після "купелі" нас повели на "кранкенбау" - шпиталь. Там на подвір'ї зважили нас, зміряли висоту, заглянули, чи маємо всі свої, чи штучні золоті зуби. Кожному дали ляґрове, сіре з широкими пасками, вбрання й на ноги деревняки. Так вишикувані й "сфастриґувані" чекали ми ще якийсь час під шпиталем. Перед нами картина жорстокоостей гітлерівських душоґубів - вантаження мертвих на "рольваґени" - великі фури. Мерців викидали з півниці під будинок шпиталю. Один в'язень хапав трупа за руки, другий за ноги, розгойдували й шпурляли на фуру. Мерці голі, худорляві, лише шкіра та кості й великий череп голови. Ніхто їх не благословив. В'язні наповнили ними п'ять фур (коло 40 померлих на одну), впрягалися чотирьох до воза, а чотири інші пхали ззаду, й валка з мерцями їхала до крематорію. Ця картина зробила на нас пригноблююче враження. Ніхто не говорив, лише думали, чи й мене чекає така доля.

З-під цього будинку повели нас на бльоок одинадцятий, де ми, як нам говорили, будемо переходити тритижневу карантину. Подвір'я цього бльоку обведене високим муром (2 і 1/2 метра). Залізна брама за нами замкнулася. На протилежній стороні брами - чорна стіна (асфальт або смола) порита кулями, по її боках - шибениці, а в скринях - знаряддя тортур (палиці, молотки, кліщі, нагайки та інше). Під цією стіною в'язнів тортурували й виконували езекуції. Перед нами з'явилася бльокова адміністрація (бльоковий, штубендінсти) - мали під опікою кімнати на бльоку - це були в'язні), відділили від нас поляків, вишикували нас в один ряд відповідно росту і хтось скомандував по-польськи: "чекаць на кавев" - чекати на каву.

Один з адміністрації бльоку, всі звали його "Болек", поляк або фольксдойчер, приступив до Василя Бандери, який стояв по моему правому боці і спитав його: "як сев називаш" - як називаєшся. Василь назвав своє ім'я і прізвище. Тоді Болек, як собака, загарчав на нього: "Тись, бандице, замордовал міністра Перацкеґо". Василь заперечив: "Я не маю нічого спільного з тою справою" У відповідь Болек почав з усієї сили бити Василя в лице, по голові. Вхопив його за волосся й потягнув голову лівою рукою на-

зад, а правою бив в гортанку та в груди. Катові до помочі прийшов інший "урядник" Вони разом знущалися, били Василя та черевиками ставали на його босі ноги (йому з ніг впали деревняки). Потім підняли вгору й кинули вниз спиною на землю, немов деревину. Василь застогнав і випльовував кров. Болек і його компаньйон віддалилися від Василя Бандери й шукали інших жертв. Пізнали студентів журналістики з Варшавського університету - М. Ковалю, В. Пасічняка, Б. Вітошинського. Їх, а також отця М. Доманського, Л. Дякова, Б. Рибчука нещадно побили.

Кухарі принесли в баняку каву, й хто мав посуд, той напився. Кава мала смак звареної дубової кори. Після "вечері" всіх загнали до бльоку й наказали лягати по-чотири до одного ліжка (ліжка двоповерхові). Вночі Болек і його колеґи шукали своїх жертв у "спальні", стягали їх із ліжок й знову катували. Ще раз побили о. Доманського, Дякова, Бандеру.

О 5-ій годині рано-вранці вигнали усіх в'язнів на "апель" - перевірку. Після перевірки давали таку саму чорну каву, як вчора, й шматок чорного, гливкого хліба. Це був сніданок. Згодом підійшов до української групи оберкапо Краль і Подкульський, обидва фольксдойчери, й вибирали в'язнів до праці на будову. Забрали усіх українців і деяку кількість поляків. Повели нас на будову нового бльоку. Василь Бандера біг босоніж, бо не міг надіти деревняків на покалічені ноги. Робота на будові - бетонування першого поверху. Цивільні фахові робітники розложили на риштування дошки, на них поставили залізну сітку, яку треба було заливати бетоном. На сітку поставили дощички не ширші як 20 см. І по тих дощичках в'язні розвозили залізними тачками бетон. Із бетономішалки внизу готовий бетон потрапляв на ремінний широкий пас, який безперервно крутився й ніс його вгору. На горі в'язні підставляли тачки, наповняли їх, швидко відтягали й везли по вузькій дощині в потрібне місце.

Василь Бандера працював на горі. Коли його тачка була вже повна, намагався її потягнути, але покалічений та побитий не мав сили втримати тачку. Вона з цементом перевернулася. Подкульський зчинив крик. Прибіг оберкапо Краль і кинулися на Василя з лайкою, б'ючи його колами, де лише

попало. Скривавленого потягнули вниз й кинули до бочки з водою, в якій в'язні обмивали руки з цементу. Цемент роз'їдав і пік йому рани, і він дуже кричав від болю.

Згодом Василя привели знову нагору. Він був цілком мокрий, скатований і не мав уже сили підняти навіть порожню тачку. Краль доповів "арбайтсфюрерові" (ґестапівець, керівник працюючої групи людей), що в'язень №49721 не хоче працювати. Василя потягнули вниз і замкнули до комірки, а коло 4-ої години запровадили на "кранкенбау" Ввечері, після апелю, в'язні-поляки розказували, що у шпиталі хворому Бандері, «який замордував польського міністра Перацкоґо», дали смертельну ін'єкцію - впорскували отруту.

При кінці липня 1942 року до Авшвіцу привезли д-ра Олексу Бандеру. Автор цих рядків стрів якось тут Олексу. Він був побитий та покалічений і, тяжко стогнучи, розповідав, що має дуже тяжку працю на «нойбау», де оберкапо Краль немилосердно над ним знущається, б'ючи куди попало грубими паликами. Олексу Бандеру стрінула така сама доля, як його брата Василя. Смерть Олекси Бандери підтвердив підстаршина ґестапо Вільгельм Боґер у суді над ґестапівцями з Авшвіцу в лютому 1965 року у Франкфурті.

Інших в'язнів-українців у цій робочій групі на "нойбау" також нещадно били, але (на одинадцятому бльоці) не калічили так, як Василя Бандеру, тому вони видержали тортури. Коли авторові цих рядків перевернулася тачка з цементом, тоді посипалися удари капа Подкульського на мою спину. Але в нещастю було трохи "щастя", бо палиця зламалася й поки капо-садист знайшов другу, друзі недолі допомогли піднести тачку з цементом, і я повіз її на призначене місце.

Після кількох днів тяжкої праці на будові нового (2-го) бльоку в головнім таборі попровадили українську групу до Бабіц (5 км у віддалі від Авшвіцу) будувати "Фельдшойне" - шопи на збіжжя. Тут не було вже того роду капів-садистів, як Краль та Подкульський.

Про долю в'язнів-українців та інших національностей в Авшвіці, де ґестапо й їх прислужники-фольксдойчери вимордували мільйони невинних людей, можна б написати десятки томів. Але чи вони будуть для когось цікаві.

У Франкфурті над Майном відбувався з перервами від травня 1964 до серпня 1965 року німецький суд, який розглядав злочинні дії колишніх ґестапівців-адміністраторів КЦ-ляґеру Авшвіц. На цей суд був викликаний два рази бувший оберкапо Юзеф Краль, тепер польський громадянин, у справі свідчень про злочини ляґер-ґестапівців: Штарка, Боґера, Дилевського, Кадука.

На цьому процесі були, як глядачі, два українці, бувші в'язні Авшвіцу - Омелян Коваль і ред. Борис Вітошинський. Вони пізнали Ю. Краля й зголосили адміністрації суду, що він, будучи оберкапом в Авшвіці, тортував двох братів - Василя і Олексу Бандерів, і тим спричинився до їх смерті. Свою заяву вони зложили під присягою й подали ще двох свідків до цієї справи, бувших в'язнів Авшвіцу - д-ра Олексу Вінтоняка і д-ра Петра Мірчука. Суд покликав їх 2-го лютого 1965 року на переслухання. Юзеф Краль, який живе у Польщі, на цю судову розправу не з'явився.

У відсутності оскарженого Ю. Краля, автор цих рядків розповів під присягою перед суддями у Франкфурті про знущення бувшого оберкапа Краля над Василем Бандерою, що закінчилися його смертю. Цю розповідь описано докладно у відповідному місці цього еляборату. Свідчення обидвох свідків (О.Вінтоняка і П.Мірчука) підтвердив ґестапівець Вільгельм Боґер і заявив, що, як йому пригадується, Краль дістав завдання від старшини ґестапо ґрабнера замордувати братів Бандерів. Дальше висловився Боґер, що з приводу смерті Олекси Бандери були неприємності, бо його дружина - італійка з родини Чіяно, й певні італійські чинники жадали вияснення причини смерті.

Після 183-х днів судових переслухувань закінчився у Франкфурті 20 серпня 1965 р. процес над ґестапівцями з КЦ-ляґеру Авшвіц. Президент суду Ганс Гофмаєр проголосив вирок - Штарка, Боґера, Кадука засуджено на досмертне ув'язнення, інших (6-х) - на довгорічні тюремні кари. Лише вбивника двох братів - Василя і Олекси Бандерів - Ю. Краля не стрінула, наразі, кара, бо він жив в комуністичній Польщі, яка, мабуть, не видасть злочинця на суд західній демократичній країні.

**Проф. д-р Олекса Вінтоняк,
кол. в'язень
КЦТ Авшвіц, № 49743.**

АКЦІЯ «ВІСЛА»

Слова Акція «Вісла» є пострахом для українців, а зокрема для українців, що жили і ще сьогодні живуть у Польщі. У зміст Акція «Вісла» вкладено всю макабричність звихненого людського генія бестіяльства і безгуманності.

Акція «Вісла», що підготовлялась далеко наперед, якої ціллю і завданням було тотально і насильно переселити українців із їх корінних земель, у межах повоєнної польської держави. Ця сумної слави "акція" була здійснена терористично-насильно, унаслідок якої українське населення в Польщі, а зокрема Лемківщини, переселено на терени, з яких перед тим було прогнано німців, які названо гарною назвою "одзискане зе́ме" Слід підкреслити, що своєрідним, нібито претекстом для того, була існуюча, яка діяла на теренах Польщі, Українська Повстанська Армія (УПА), що вела боротьбу з польським комуністичним урядом. Якщо цей претекст мав би бути справді причиною такого "покарання", то тоді не треба було карати українське населення у Польщі на теренах, де УПА не було і не проводилися жадні протиурядові акції. На жаль, ці терени також не уцілили, але тотально виселювали всіх. Акція переводилась безоглядно і жорстоко. Розселювання на нових місцях поселення також було пляново переведено. На кожну місцевість було призначено одну чи дві родини і так розпорошено велику масу українського населення на нових теренах. Їм заборонялось опускати місце свого осідку без дозволу влади. Треба при цьому відмітити, що тодішній польський уряд діяв з повною свідомістю, щоби в такий спосіб українці асимілювались і так раз на завжди покінчилося з проблемою українців у Польщі. На жаль, така була незаперечна жорстока дійсність. Це справді був своєрідний ґеноцид після Катиня, Вінниці, жидівського голокосту й інших большевицьких актів. Українське населення у Польщі було залишене без жадної допомоги, без надії на допомогу і залишилось жити на своїх власних силах з вірою і надією в Бога, який все бачить...

Пишучи і згадуючи про ці болючі події, того трагічного для українців у Польщі і тим самим цілого українського народу часу, не є нашою ціллю, щоби сьогодні створювати і нагнітати антипольську атмосферу, хоч і є за що, бо цього нам, себто так українцям, як і полякам, якнайменше потрібно. Тим більше

тепер цього нам не потрібно, коли під сучасну пору між незалежною Україною і незалежною Польщею, їх урядами започаткувались і розвиваються добросусідські відносини, За це треба нам і полякам дякувати Всевишньому Богу і далі у цьому напрямі працювати і сприяти. На жаль, у спільній історії польського й українського народів таких ситуацій, подій, які відбуваються у наш час, ми не мали, а шкода. Напевно вина не за українцями...

Важаємо згадати наших братів і сестер, тих, що впали жертвами і тих, що потерпіли фізично, економічно і морально-духово, а з другої сторони донести до свідомости польського народу правду, що без найменшого сумніву Акція «Вісли» була свідомо докраним великим злочином супроти української меншини у Польщі. Поруч з тим, у ланцюгу тих болючих подій бажаємо пригадати і долю нашої страждальної УКЦеркви, яка в той час, коли починалась Акція «Вісла», на своїх корінних в Україні землях була поставлена поза букву закону, а у межах Польської держави перестала офіційно діяти.

При цій нагоді варто звернути увагу і підкреслити польському народові і його провідникам, священикам і ієрархії польської Церкви-Костьола, що поза любов'ю свого народу, батьківщини Костьолу існують також універсальні, не тільки християнські, але також суспільно-гуманні вартості, які не є менше важливі за суто національний патріотизм, тому не можна цього ігнорувати і не бачити. На жаль, цього польському народові, а зокрема його проводові, бракувало. Тому про ті події треба писати, нагадувати, щоби вони більше ніколи не повторяться.

Поруч з тим слід мати на увазі і пам'ятати, що Акція «Вісла» відбувалась уже у менш-більш нормалізований час, вже на згарищах Другої світової війни, коли східня і західня Європа була докладно поділена. Комуністичній Польщі, що стала сателітом Москви, не загрожувала жадна небезпека. Доля польських кордонів була вирішена у Ялті, а Сталін тільки твердо сказав, що змін щодо західньоукраїнських земель не може бути. Отже, картина була більш, як очевидна і ясна.

Що може дивувати людину у тій ситуації, що польський нарід, який був засуджений гітлерівською Німеччиною на знищення, понісши нечисленні жертви, намагався такими,

а може ще гіршими методами, знищувати українську меншину у Польщі. Біда і в тому, що польський нарід, як також його післявоєнний провід нічого не навчився. Гітлер пробував знищити жидів, ніч і день працювали гітлерівські крематорії, і таки не вдалося йому знищити жидів. І Сталін казав комуністичним польським провідникам, що не може пересилити всіх українців у Сибір, бо їх є забагато, тому мусить з їх голосом числитись. Це не були пусті слова. Без сумніву, в декого були такі апетити, щоби Україну обезкровити і зробити один великий російський народ. Погляньмо на відсоток росіян в Україні. До 1939 року росіян на західній Україні взагалі не було, а сьогодні... Росіяни сьогодні живуть в Україні, і ми далекі від того, щоб комусь підказувати, щоб їх усувати, чи обмежувати у будь-яких правах, як громадян України. Щож можна казати, це мабуть нечуваний в історії факт, що у незалежній українській державі рідна українська мова є дискримінована.

Ми не є переконанні, що під тим оглядом "імедж" українця в Польщі сьогодні змінився. Це у свій час відмічала польська підпільна преса, що у Польщі може бути будь-який чужинець, але не українець. По школах навчали, передавалось по телебаченню, писалось у пресі, що українець – це різун з но-

жем у зубах. Якщо ще і сьогодні намагаються перевидати твір великого польського письменника Сінкевіча "Огнем і мечем", то це тільки потверджує, що цей образ "українця різун" є бажання продовжувати. На жаль, події, що мали місце кілька років тому у Перемишлі навколо церкви св. Івана Хрестителя і те, що польська вулиця і побожні польські монахи Кармеліти не впустили Папи Івана Павла II до тої ж церкви, що до 1946 року була українською, немає пояснення. Не можна при цьому поминути листа секретаря Єпископської Конференції Польщі єп. Тадеуша Пероника з 5.9.1996 р., що є прямо неймовірним. Це є факти, які не можна заперечити; вони стались не за комуністичного режиму... Нашим скромним бажанням є те, щоб Акція "Вісла" не тільки не повторилась, але не продовжувалась...

Нашим бажанням є забути про трагічні болючі події Акція «Вісла», але, на жаль, по сьогодні не бачимо цього з сторони наших сусідів поляків, які її дальше продовжують. У цьому всьому для нас є дивним і незрозумілим, що до цих питань має більше зрозуміння і практичного застосування сучасний польський уряд на чолі з президентом Квасьневським, ніж церковні польські кола, які го-

лосять про найбільшу Божу Заповідь — Любов. На нашу скромну думку, польська Церква, її ієрархія і священники повинні у світлі цих подій просвіщати своїх вірних не на літературі "Огнем і мечем" й ендецької партії, бо це не є шлях Христової Церкви. Найвищий час забути все, що було вчора, і творити нові сторінки позитивних вартостей нашої спільної історії, спертої на добросусідстві, самопошані і все ж таки християнській любові. Відзначення 50-річчя сумної слави Акція «Вісла», боронь Боже, не сміє нам, у жадному випадку, затемнювати нашого кращого майбутнього, українського і польського народів. Змагаймо до цього спільними силами. Коли буде добра воля з обох сторін, то напевно досягнемо наше спільне краще завтра.

Микола Галів.

Так вивозили людей з українських сіл під конвоєм польської комуністичної поліції.

Українська
греко-католицька
церква в Незнаєво,
околиця Горлиця.
Церква
була збудована
1792 року.
Зруйнована
поляками
у 1972 році.

Українська греко-католицька церква Пресвятої Богородиці в селі Башків, повіт Любачів. Церква була збудована 1898 року. Зруйована поляками у 1945 році після виселення українців.

Село Терко, повіт Ліско. Українська католицька церква була збудована 1910 року. Зруйнована поляками у 1958 році.

Українська католицька церква, яку зруйнували поляки. Бірча, 1968 р.

50-ЛІТТЯ АКЦІЇ «ВІСЛА» - ПРИМУСОВОГО ВИСЕЛЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ЗАХІДНЬОЇ ГАЛИЧИНИ

На 1997 рік припадає 50-та річниця горезвісної Акції «Вісла» - вигнання біля 150 тисяч українців із Лемківщини, Бойківщини, Надсяння, Холмщини й Підляшшя на північно-західні землі Польської Держави. Це одна з великих трагедій українського народу, її метою було:

- знищення українського національного життя на території споконвічного проживання українців;

- денаціоналізація українців і тим самим остаточна розв'язка українського питання в Польщі.

Здійснювалося це за допомогою терору, розсіяння українців у чужому оточенні, нищення церков, пам'ятників культури та історії, заборони всіляких проявів національного життя на нових місцях проживання.

Акція «Вісла» була кульмінацією великої трагедії українського народу на т.зв. Закерзонні, яка мала свій початок значно раніше.

У квітні 1940 року, більшовики, захопивши західноукраїнські землі, депортували 102,800 українців, які опинилися у новій прикордонній смузі шириною 800 метрів.

Кінець Другої світової війни приніс нові зміни в кордонах території заселеної українським народом. Сталін переконав Великобританію та Сполучені Штати Америки прийняти його плян розподілу території. І так, на конференції в Ялті 1945 року, совети змусили польський уряд погодитися з кордонами по т. зв. лінії Керзона (Curzon Line) - звідти й пішла назва Закерзоння, тобто українські етнографічні землі на захід від тієї ж лінії. Советсько-польським договором зроблено рішення про переміщення населення. Совети дозволили польським поселенцям і колоністам повернутися з Галичини та Волині до Польщі а, взаміну, 500,000 українців, які знайшлися по польській стороні нового кордону, були примусово вивезені в 1944-46 роках до УРСР з правічних рідних земель Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини. Це т.зв. депортація «Буг-Дніпро».

Польська влада, прямуючи до цілковитого виселення українців, долучила військо до проведення акції, а до того ще й прилучилося польське збройне підпілля. Однак українське населення протиставилося виселенню. Українські родини були типово прив'язані до прадідівської землі. До того ж із Радянської

України надходили сумні вістки про колективізацію, сталінські репресії тощо.

Переселенча акція відбувалася в брутальний спосіб. Були створені нестерпні умови, палили села, вбивали людей, чинили насильство і сваволю над українцями. Греко-католицьке і православне духовенство жорстко репресовано. Виїзд чи невиїзд був питанням життя або смерті. Щоб залишитись на місці, треба було видавати себе за поляків і перейти на римо-католицький обряд. Уникали переселення ще й ті, що втікали в ліси, коли військо збиралося виселювати, і там перебували тижнями, а то й місяцями. А коли відійшло військо, поверталися до своїх хат, якщо вони не були спалені, або йшли до хат, які стояли порожніми після виселення

На місце виселених на схід українців поселено поляків.

У 1945 р. майже у кожному нашому селі мордували людей, і то не тільки дорослих мужчин, але також і малих невинних дітей і безборонних жінок і старців. Найбільше замордовано у таких селах:

- Пискоровичі - понад 1200 осіб
- Павлокома - протягом одного дня замордовано 365 осіб разом з о. парохом Вол. Ленцьом
- Малковичі - протягом однієї ночі - 153 особи
- Сагринів - 80
- Люблинка - 200
- Верховини - 194
- Гораєць - 160
- Терка - 80
- Завадка Морохівська - 79
- Кобильниця Руська - пр. 40 разом з о. парохом Левом Сохором.

Замордовано також в тому часі 46, а може й більше наших священників, часто разом із їхніми родинами.

За даними польського уряду безпеки від березня до червня 1945 р. від рук польського підпілля та банд полягло понад 1,500 українців.

Ніхто не заступався за стривожене населення. Європейські «демократії» мовчали. Загибло б напевно багато більше, якби в оброні свого народу не стала героїчно УПА, яка відіграла важливу роль, протидіючи переселенській акції. Вона зривала колію, мости, розбивала відділи польського війсь-

ка, знищувала переселенські уряди та залізничні станції. УПА боронила мордованих і багатьом врятувала життя. За це належить їм велика дяка і слава.

Третя депортація відома, як жорстока Акція «Вісла», відбулася головно в 1947 році, але подекуди тягнулася аж до 1950р. На північно-західні (понимецькі) землі Польщі було примусово виселено близько 150,000 українців, яким вдалося уникнути попереднього виселення в УРСР. Українське населення підтримувало УПА, яка опинилася в трикутнику смерті, будучи оточеною вороженоставленою Польщею, Чехією та Радянським Союзом.

Метою Акції «Вісла» було:

- позбути УПА підтримки українського населення і в такий спосіб її зліквідувати;
- асиміляція українців, які були навмисно розпорошені серед польського населення;
- заселення та опанування «одзисканих» земель, які ще були спірні з Німеччиною і ще не цілком польські;
- остаточне «вирішення» української проблеми, тобто позбутися всіх національних меншин.

Набравши досвіду в попередній переселенчій акції, 20-ти тисячна польська армія концентрувала майже всю енергію на стероризованих і неозброєних селянах. Помагали їм міліція, тайняки, «добрі» сусіди та бандити, які хотіли нажитись мізерним маєтком селян. А ті ж селяни під час довготривалої війни, а опісля польської терористичної сваволі, були вже майже зовсім обробовані.

Військо оточувало село, селян будили о 4 год. ранку і за 2-3 години їх гнали, як за татарського лихоліття, пакували їх в поїзди і відвозили до збірного пункту. Там їх розділяли: тих, що їх підозрівали у підпільній праці чи підтримці ОУН-УПА, арештували і відвозили до концентраційного табору в Явожні (філії Авшвіцу), де загинуло біля 160 осіб, а багато померло вкортці після звільнення з табору, бо так були «змальтретовані» і виснажені. Решту повезли на понимецькі землі.

Виселенці залишили за собою палаючі хати, біля 700 церков, які були збудовані їхніми предками, і - що найважливіше - землю, в яку вони вросли і якою жили.

Українцям наказано жити маленькими групами поміж чужими людьми, яким у понижуючий спосіб говорилось, що вони бандити, бандерівці (в нег'ативному сенсі) й інше, бо влада зарядила, щоб не вживати слова «українці» до переселенців, їм заборонено

свобідно вертатись на свої землі під карою ув'язнення. Протягом 10-ти років після виселення було заборонено відправляти Св. Літургії в українському обряді, а опісля ще довго старалися священники і миряни про дозвіл на шлюб, хрещення чи миропомазання в нашому обряді. Довгі роки було заборонене навчання української мови та зорганізоване українське життя, яке нарешті тепер, по розвалі комуністичного режиму і проголошенні незалежності України, розростає, хоч постійно зазнає спротиву і цькувань зі сторони польського населення.

Із 689 Греко-Католицьких Церков, які існували в 1939 р. на території Перемиської Епархії, 346 вже зруйнованих, 245 перебрали римо-католики й уживають їх як костели, 61 церква закрита або вживається на несакральні цілі, 28 церков уживає Православна Церква, а 9 церков затримано, як музейні приклади української церковної архітектури. На Холмщині спалено і зруйновано сотки наших православних церков.

Згадаймо сьогодні ту частину українського народу, яка, будучи найдалше висунутою на захід, змогла століттями встоятися проти ворожих наїздів і спроб асиміляції, і яка в половині 20-го століття стала жертвою терористичного насильства. За період трьох насильницьких виселень із споконвічних українських земель західньої Галичини було викорінено - депортовано приблизно 800,000 українців, знищено сотні церков, спалено сотні сіл, замордовано тисячі людей. Скільки зусиль прикладали жорстокі вороги українського народу, щоб терором зовсім знищити українців, які опинилися під Польщею, і затерти їхній слід на прадідівській землі, але не зуміли вбити їхнього відчуття приналежності до великого українського народу, його Церкви і культури. За словами Василя Симоненка: «Народ мій є! Народ мій завжди буде! Ніхто не перекреслить мій народ!»

Орися Стефін.

Бібліографія

- Боровик Олександр, «Акція «Вісла»: був початок, але чи буде кінець?», «Церква і Життя», Мельборн, 1997р.*
Дзюбина Степан, о. митрат, «І благослови діло рук наших», вид. Український архів, Варшава, 1995р.
Дзюбина Степан, о. митрат, проповідь на відкритті пам'ятника воїнам УПА в Грушовичах, 8.10.1994р.
Заброварний Степан (ред.) Український альманах. Об'єднання українців у Польщі, Варшава, 1996 і 1997рр.
Іванусів Олег В., «Церква в руїні», Наукове Товариство ім. Шевченка, вид. св. Софії, 1987р.
Sybtelny, Orest, Ukraine: a history, University of Toronto Press/Canadian Institute of Ukrainian Studies, Toronto, 1988.
Tys-Krokhmaljuk, Yuriy, UPA Warfare in Ukraine, Society of Veterans of Ukrainian Insurgent Army, New York, 1972.

Церкву в селі Володж зруйнувала польська комуністична влада.

Вербиця Св. Архангела Михаїла, 1886р. До виселення українців тут стояла гарна дерев'яна церква бойківського стилю, що пишалася трьома банями, поставленими на триярусній будівлі. Після виселення українців, поляки церкву замкнули, а згодом перетворили її на крамницю штучного навозу. Підлога й стіни загнивають від хемії і церква-крамниця перетворюється в руїну.

ЯВОЖНО

Нашим бажанням є те, щоб наші читачі з цієї розповіді безпосереднього учасника у таборі Явожно, о. Ст. Дзюбини, запізнались з жорстокими, нелюдськими обставинами та хоч відчули смак наслідків сумної слави Акції "Вісла". Слід мати на увазі, що це діялось не у воєнний, чи революційний час, але вже у нормалізованих, законно стабілізованих обставинах комуністичної Польщі. Треба радіти, що сучасний польський уряд на чолі з президентом Александром Квасьневським спромігся на "вибачаємось і просимо прощення". Якщо за цими вагомими словами будуть слідувати підтверджені діла, то можна буде сказати, що польський і український народи є на правильному шляху, який треба підтримувати. А тепер слово за о. С. Дзюбиною, щоб побачити, чи є за що вибачатись.

Редакція.

Арешти тривали кілька днів. Наступного дня всіх в'язнів погнали четвірками на станцію в Горлицях. Ішло нас коло 50 осіб, жінки й чоловіки. Побіч зі мною ішов отець Іван Булат. По дорозі сильна ескорта нікому не давала до нас підійти, якимось одним з проходжких старався подати арештованим цигарки, однак ескорта його брутально відштовхнула, а відтак хотіла залучити в нашу лаву.

Загнали нас у товарний вагон. Поїзд рушив. Наступного дня, а це було 15 червня, приїхали ми до станції Щакова. По дорозі якісь люди обкидали наш вагон камінням, обзивали нас бандитами, яких треба повісити за вбивства поляків, — так польська комуністична пропаганда очорнювала нас в очах місцевого населення.

Із Щакової пішки погнали нас до табору Явожна. Треба було йти лісом, де потім хоронили померлих у таборі. Біля табірної брами побачили ми колючу огорожу з дроту під струмом, криві стовпи, на брамі напис: "Centralny Oboz w Jaworznie"¹. Це був колишній німецький табір, філія страшного табору в Освенцімі. Вишикували нас на площі. Виступив якийсь капітан, сказав кілька слів, а потім звернувся до нас, священиків: "To wy, ksieza, temu wszystkiemu jesteście

winni, bo wy namawialiscie ludzi, aby mordowali Polakow, wy przede wszystkim za to odpowiadacie"² Тоді я відповів йому: "Panie kapitanie, to zaszio wielkie nieporozumienie, bo ja jestem z wojewodzwta krakowskiego, nowosadeckiego powiatu, a my, Lemkowie, zylismy z Polakami w wielkiej zgodzie i przyjazni, na tym terenie nie zginął zaden Polak"³

Почувши ці слова, капітан явно зніяковів і сказав: "То, pieropa, kogo pam tu przywiezli?"⁴

Можливо, моє пояснення дало те, що потім у лазні нікого з-поміж нас не бито, хоч відомо, як страшно, до крові били там інших арештантів. Я сам бачив в'язнів, які мали покалічені голови, коли виходили з цієї "лазні"

Могла бути ще й інша причина, я "подарував" 1000 злотих офіцерові ескорти з Горлиць. Як прийшлося віддавати гроші, віддані в депозит на УБ у Горлицях (щоб передати їх в табірний депозит), виявилось, що бракує моїх 1000 злотих, тобто значної суми. Офіцер з конвою дуже почервонів, а я додумався сказати, нібито в мене погана пам'ять, міг я недокладно запам'ятати суму, віддану в депозит.

У той час тримали нас кілька годин перед баракком. Був гарячий день, нам хотілося дуже пити, бо вже другий день не мали краплі води в роті. Я майже млів, просив води, але ніхто не подав.

Лазня. Насамперед довелося залишити всі харчі в приміщенні перед лазнею, також білизну і одяг. Коли ми щасливо, бо без побоїв, вернулися, то побачили, що харчів нема.

А далі — до бараків. Чоловічих було п'ять, числами від 10 до 14, мені попався барак число 10. Жіночих бараків було два, а також слідчий барак. Жіночі бараки були від-

¹Центральний табір праці в Явожно.

²То ви, священики, у всьому винуваті, бо це ви намовляли вбивати поляків, насамперед ви за це відповідаєте.

³Пане капітане, тут сталося велике непорозуміння, отже я походжу з Краківського воєвідства Новосанчівського повіту, а ми, лемки, жили з поляками у великій згоді й приязні, на цьому терені не впав ні один поляк.

⁴То, чорт бери, кого нам сюди привезли?

ділені від чоловічих колючим дротом. Як нас привезли, вони ще не були запхані до кінця, але потім в одній залі було до 200 осіб. У кожному бараці було три залі. На терені табору була також табірна лікарня, чоловічі й жіночі бараки-робітні для кравців, шевців, барак-кухня та інші, призначення яких не знаю. За дротами в одній з частин табору перебували німецькі вояки, а також фольксдойчі. Кожен барак мав свого баракового, заля — зальового, над всіма бараками був надбараковий. Усі вони були в'язнями, проте деякі знущалися жорстоко зі спів'язнів. Найжорстокішим був зальовий Іванів з Сянока та надбараковий Венґжин, походив десь від Бірчі, а найлютішим бараковим був Ягніщак, що походив з Вільхівців біля Сянока. Були ще й убивці, звані бльоковими, садисти, хоч не всі, був між ними один шляхетний сержант зі Шльонська, дуже нам співчував, потішав, кажучи: “Wy za Jaworzno bedziecie jeszcze nosic krzyze”⁵.

Спочатку тримали мене в 10-м бараці, а потім усіх священників зігнали до 12-го бараку, до залі, де зальовим був згаданий Іванів. Хтозна чи не сталося це з наказу адміністрації, яка довідалася про його особливу ненависть до священників. І він дійсно люто нас усіх катував, завдаючи як фізичні, так і моральні тортури.

Узагалі, в'язні були биті всюди, на кожному місці. Били нас під час роздавання їжі, у черзі до лятрини, за найменшу “провину”. А що вже найбільше — під час слідства. Спів'язні розповідали мені, що слідчі казали признаватися про вчинки, яких ніколи не зробили, а коли в'язні відмовлялися, били до крові, до втрати притомності. В'язні розповідали також про випадки закатування на смерть, деякі верталися зі слідства з поламаними ребрами, ногами, вибитими зубами, мали вирвані нігті або пальці розторощені стисканнями між дверима й одвірком. Я сам бачив в'язня, що вернувся зі слідства з поламаною ногою. В'язні часто йшли на слідство на власних ногах, а верталися несені на коцах, такі були скатовані. Слідчі вживали під час тортур також електричний струм.

Ясна річ, посилали між нас також своїх шпигунів на підслух й вивідування. Однак ми дуже швидко зорієнтувалися щодо цього, бо нові в'язні приходили необстриженими, коли вся решта була обстрижена на “зерівку”

Одного разу наказали нам переходити один за одним перед будкою, у якій хтось

сидів, але не було його видно. Зате він міг нас докладно бачити. Переходили ми, дотримуючись відстані по кілька метрів. Не знав я причини цієї “операції”, аж потім хтось сказав, що в будці мусив бути хтось із зрадників нашого підпілля, який шукав між в'язнями колишніх друзів, щоб видати їх польській владі. Щойно набагато пізніше я довідався, що це був Ярослав Гамівка, псевдонім «Вишинський».^{5a}

Після перших переслухань, що тривали понад три місяці, була легка відлига, але незабаром приїхала у табір нова група слідчих, жорстокіша за попередню. Почалися нові слідства, знущання й тортури. Декого з-поміж в'язнів примушено підписати протокол зізнання і звинувачень проти самих себе, після підписання яких отримали високі вироби.

Дуже дошкулювали муштри, бігання навколо бараків. Хто не міг бігти, стомившись або старим будучи, чи хворим, того били. Як упав на землю, копали далі, не зважали. Садисти-наглядачі шукали кожного претексту, щоб загнати нас бігати або примусити робити докучливі “жабки” Спеціально посадили перед бараками тютюн, а відомо, яка це кожному курцеві спокуса, особливо ж тоді, коли давно не куриш. Курці старалися зірвати хоч листочок. Однак усі листки були пораховані, тож цілий барак знову мусив бігати й стрибати “жабками” Проте, як деяким курцям хотілося курити, нехай свідчить факт, що дехто з-поміж них міняв свою пайку хліба, єдину табірну поживу, на цигарки. А наступного дня вмирав з голоду.

Найдошкульніший був саме голод. Ми були постійно голодні, ходили сухі, мов привиди. Жорстокою іронією було потім довідатися, що цілі вагони харчів, призначених для в'язнів, продано “на ліво”

Кожен в'язень мав бляшану миску, яка постійно ржавіла, тож постійно треба було її чистити піском. Коли зальовий уважав, що миска недостатньо чиста — бив. Як уже перейшов я до лікарні, то говорили мені, що

⁵Ви за Явожно ще отримаєте хрести.

^{5a}Гамівка Ярослав — “Вишинський”, “Метеор”, “УНР-РА” — господарчий референт I-ої Округи ОУН у час українсько-польського конфлікту на Закерзонні в 1945-1947 роках. У травні 1947 р. здався добровільно Війську Польському й став співпрацівником польських органів безпеки.

в'язням давали солоні оселедці без краплі води. Вони від цього хворіли, дехто й помер.

Основною поживою була пайка хліба, маленька пайка, а до неї темна смердюча рідина — "кава" Це був наш сніданок і вечеря, обідали, можна сказати, чистою водою. Усе це стало причиною того, що після 4-ох місяців в'язні пухли від голоду, під час ранкового апелю падали неживими. Бувало, що за один апель виносили кілька трупів.

Тіла померлих, загорнуті в паперові мішки, вивозили двоколовим візком поза терен табору, у поблиський лісок, де й закопували. Візок тягли й закопували тіла в'язні-фольксдойчери.

Щодо голоду табір у Явожні був гіршим від німецького Освенціма, де дехто прожив і 5 років. Натомість у Явожні по 4-ох місяцях масово приходила смерть. Протягом кількох місяців померло 160 в'язнів, багато вмерло після звільнення з табору, такі були виснажені.

Вкрай знесиленими й голодними людьми адміністрація виконувала різні праці, наприклад, будували ми мур. Насамперед нівелиювали терен, потім носили викопану землю, цеглу, заправу поза огорожу. Навіть коли ми працювали, то нас били.

Щоб морально принизити священиків, видумували для них інші праці. Коли випав перший мокрий сніг, прийшов наказ замітати його з доріжок між бараками, посипаних жужлем. Зметене болото казали класти на віз, котромусь священикові запрягатися, іншого священика саджали на болотяну купу на возі, давали мітлу в руки й серед крику й глуму вивозили поза територію бараків.

Одного разу знайшли між бараками здохлого kota. Примусили священика Менцинського робити йому похорон. Накинули на нього якусь плахту, що мало бути за фелон, до рук дали мітлу, позганяли ще й інших в'язнів. Отак глумилися, нарешті занесли kota за барак і закопали.

Раз наших священиків загнали під сторожову вежу співати релігійних пісень для вартового на цій вежі, додатковою наругою було те, що зараз біля неї була лятрина.

Коли в табір почали приходити посилки з харчами, священики не могли їх отримувати.

Було нас у таборі 22 греко-католицьких

священики та 3 православних. Два православні священики не призналися до того, що вони душпастирі. Ось прізвища греко-католицьких священиків-в'язнів концтабору в Явожні: Адам Абрагамович, Володимир Бозюк, Іван Булат, Михайло Гащак, Ярослав Гребеняк, Кость Дацько, Степан Дзюбина, Михайло Дочило, Микола Заяць, Омелян Калинюк, Олекса Колянківський, Омелян Котис, Юліян Криницький, Сильвестер Крупа, Петро Мазяр, Юрій Менцинський, Іван Сенета, Григорій Федорищак, Євстахій Хархаліс, Євген Хиляк, Степан Шеремета, Іван Яремін.

У німецькому секторі нікого не били, не знущалися ні фізично, ні морально. Якби не те, що німці були за дротами, то можна б їх життя назвати нормальним, їхні бараки були чисті, без вошей чи блощиць, їхню білизну й одяг прали в пральнях, вони ходили в лазню. Німецький харч був далеко кращий за наш, фольксдойчі могли купувати харчі в конторі, працювали в кухні. Німецька частина мала також і культурне забезпечення: діяв аматорський художній гурток, могли грати на інструментах, відбувалися спортові й гімнастичні змагання, навіть із плавання в табірному басейні. Мали забезпечене також і духовне життя: щоденно відслужував Богослужіння полонений католицький священик, щонеділі чути було з німецького сектора врочиство співану Службу Божу латинською мовою.

Після трьох місяців перебування в таборі я, на щастя, хоч це дивно звучить, тяжко захворів. Прийшов наказ перевезти мене до лікарні в німецький сектор табору. Працювали в ній чотири німецькі полонені лікарі та медична служба, що складалася з німців та фольксдойчерів.

Коли я с'як-так видужав, прийшов у табір якийсь священик з парафії міста Явожні, оголошено, що всі, хто хоче, можуть висповідатися. Не маючи тоді ніяких контактів з нашими священиками, я використав цю нагоду й висповідався, а після сповіді попросив священика повідомити мою родину про місце мого перебування. Проте він відмовився зробити цю християнську послугу. Я був здивований, що католицький священик не вважав своїм обов'язком допомогти іншій людині в таких дуже тяжких умовах, тим більше, що це ні в чому йому не заважало, не потягало б також жодної відповідальності. Можливо, той священик забув Христові сло-

ва: “Що-небудь ви не зробили одному зі своїх братів, то ви мені також того не зробили”, а може бути, що він не вважав мене за свого брата в Христі, повіривши комуністичній пропаганді. Напевно був я таким братом для одного фольксдойчера, який, виходячи на волю, погодився повідомити мою родину, що я перебуваю ув'язнений в польському концентраційному таборі в Явожно.

За табірними правилами, після кількох тижнів лікування я повинен вернутися в свій барак, але знову мені пощастило: познайомився я з секретарем лікарні, фольксдойчом Каролем Кауцьким, колишнім гімназійним професором з Нового Санча. Він відбував три роки за підписання німецького національного списку. Якраз у той час, коли я мав вертатися в барак, відійшов на волю його помічник, тож Кауцький, який ставився до мене дуже ввічливо, випросив у керівника лікарні залишити мене на його місце.

У лікарні познайомився я з головним урядовим лікарем табірної лікарні, що походив з Горлиць, я дуже добре знав його батька. Він також ставився до мене зичливо, що, гадаю, мало свій вплив на мою долю в лікарні. Перш ніж перейти на посаду працівника канцелярії, працював я як санітар в залі хворих. Ближче познайомився з німецькими лікарями й персоналом. У 1948 році на місце попереднього головного лікаря прийшов інший лікар, жид за національністю. Працювалося з ним трохи гірше, але стерпно.

Тимчасом придивлявся я до праці лікарні. Бачив, як лікарі давали смертельні уколи в'язням, що вже вмирили, не маючи шансу пережити хвороби й взагалі вижити в таборі. Лікарі пояснювали мені, що вдаються до евтаназії з чисто гуманітарних причин.

Я був першим українцем, що працював у лікарні, тож старався це використати на поміч моїм знайомим, насамперед — перевести їх з бараків до праці в лікарні. Вдалося мені перетягти до праці в лікарській канцелярії отця Ярослава Гребеняка. На нього дуже завзялися бараківці, що могло спричинити його смерть, тож хтозна чи не вдалося його таким чином від неї врятувати. Напевно вдалося мені врятувати від смерті декого з-поміж моїх парафіян з Нової Веси, які вже попухли. Попросив я керівника дати їм якусь фізичну працю на терені лікарні.

У той час став у ній працювати лікарем Стефан Шмігельський з Горлиць і аптекар Осідач, на ім'я, мабуть, Микола, походив з Балигорода; долучивсь до нас також якийсь студент медицини.

Будучи працівником канцелярії лікарні, мав я змогу відвідувати всі залі хворих. Мав можливість сповідати важко хворих. Міг також заходити в жіночий відділ, там одного разу вдалося мені охрестити дитину. Прізвища її матері довго я не знав, щойно після багатьох років довідався. Це була Катерина Дейнека. Вона та її народжений в табірній лікарні син живуть тепер в Торонто.

Великою зморою всіх в'язнів були блохи, воші й блощиці. Розмножувалися вони дуже швидко у нелюдських санітарних умовах. Ніде було випрати білизни, поміяти на іншу — годі й думати. В'язні ходили в одязі, в якому їх арештовано. Частими, отже, були випадки сверблячки, якій нічим було зарадити, крім цього був і тиф, від якого померло кілька осіб. Керівництво лікарні ці випадки скрило, подало іншу причину смерті. І я про смертельні випадки тифу спершу не знав, хоч відповідні документи переходили через мої руки, як помічника секретаря лікарні, бо переписував я тільки те, що приходило до мене від головного урядового лікаря та секретаря Кауцького.

Потім появились в західній пресі інформації про тиф у таборі, викликаючи реакцію Варшави: у табір несподівано приїхала контрольна комісія. Це був якийсь чоловік, відбув гострі розмови з відповідальними особами за ситуацію в таборі, його тон був гострий також у той момент, коли питав про мене, чи це я писав звіти про смерть. Був знервований. Щоб охоронити моїх зверхників, відповідальних за лікарню (в їх руках також була моя доля), я сказав, що так. Тоді контролер наказав забрати в мене опаску з рукава, що дозволяла рухатися по всій лікарні, і відправити до бункера, карцера. Я цим не зажурився, радіючи, що інспекція не одного врятує від смерті. У бункері умови були і так кращі від моїх братів по долі: на бетоні не було води, мав я притчу, віконце, у яке дивився на таборове життя.

Саме тоді бачив я двох наших хлопців з сотні “Бурлаки” (“Бурлака” — Володимир Щигельський — командир сотні “Ударники 4”, яка пізніше увійшла в склад Перемиського куреня УПА. Влітку 1947 р., під час

рейду з сотнею на Захід, потрапив у полон на території Чехословаччини і 22 травня 1948 р. був депортований до Польщі разом із 122 вояками УПА. Протягом кількох днів були вони ув'язнені у відокремленій частині концентраційного табору в Явожно. 4 січня 1949 р. "Бурлаку" було засуджено на смертну кару Військовим районним судом у Ряшеві. Страчено 7 квітня 1949 р.). Несли для своїх обід з кухні. Появи воїнів від "Бурлаки" сподівалися в таборі вже кілька днів перед їх приїздом. У німецькому секторі підготовувано барак, обмотувано колючим дротом вікна. До речі, саме німці поширили вістку про їх приїзд, бо був між партизанами також один німець, лікар.

Потім хтось розповідав мені про один випадок, зв'язаний з "бурлаківцями". Загнано їх до бараку, а тоді всякі табірні посіпаки-садисти захотіли їх привітати по-своєму. З криком кинулися бити наших хлопців, але командир "Бурлака" крикнув: "Хлопці, ми ще живемо!"

Вони зірвалися до оборони, тож блокові відразу втекли й вже не наважилися повторити свій плян. Спокійно перебули наші в таборі ще три дні, а потім повезли їх зі скованими руками й під сильним секретом до в'язниці у Кракові.

У бункері сидів я коротко, десь 2-3 дні. Як інспектор від'їхав, попросив я про візиту головного лікаря, який оглянув мене і заявив, що далі в бункері бути я не повинен з огляду на стан здоров'я. Отже, залишився я в лікарні, а після кількох днів став виконувати свої давні функції в канцелярії.

Після місяця праці щось у таборі змінилося, знущань було менше, дехто казав: "Powialo powym wiatrem"⁶.

Одного разу з'явився у канцелярії слідчий у цивільному. Керівник канцелярії поінформував його про голодівку одної з жінок, чим вона протестувала проти безпідставного ув'язнення. Слідчий відповів: "To niech zducha, bedzie jednej mniej"⁷ Однак ця жінка була вагітна, смерть грозила також дитині. Керівник тут зреагував шляхетно й гостро: "Nie, nie, tak nie moze byc, to zbyt powazna sprawa, musi byc zgloszona wyszej wladzy"⁸. Відтак попросив мене піти з ним до цієї жінки, щоб я, будучи священиком, переконав її, що голодівка може знищити не тільки її, але й дитину, а це тяжкий гріх. Отак переконували ми її обидва,

нарешті жінка послухала й перервала голодівку.

До канцелярії часто заходили на розмову блокові. Знали, що я греко-католицький священик. Я пояснював невинність в'язнів, їх неслухні страждання. Деякі блокові погоджувалися зі мною, але разом казали: "Ale ksiadz nie wie, co tam o was mowia, jaka tam jest propaganda przeciwko wam?"⁹

А там була офіційна думка, що Явожно для українців — це відплата за смерть генерала Кароля Свєрчевського. Отже, я відповідав їм, що табір в Явожні був запланований вже на два роки перед смертю Свєрчевського.

Багато чого говорилося також у таборі про вбивства на Волині, де нібито українці масово вбивали поляків. Я нічого про ці справи не знав і не чув, а тому раз запитав працівника канцелярії, Владислава (прізвища не пригадую), що, здається, був сином польського вислуженого полковника, разом власника маєтку на Волині, даного Пільсудським за вірну службу.

Владислав був молодим хлопцем, у рік приходу німців на Волинь кінчав 8 гімназійну клясу. Підписався на фольксдойча, за що потім відсиджував 3-літнє покарання в Явожні.

І от на моє питання про події на Волині, він мені відповів, що воно не зовсім так було, як тут кажуть. Це була робота німців. Перед окупацією, до 1941 року ніяких убивств не було. Проте, коли німці вдарили проти Советського Союзу й, коли українці проголосили самостійну Україну, тоді німці виарештували весь український уряд та його прихильників з Бандерою на чолі. Тоді українські партизани почали поборювати німців. Німці боялися українців, які становили на Волині переважну більшість. Поляки мешкали там тільки по містах і польських колоніях, села були майже повністю українські. Тому-то німці сприяли на Волині полякам, чимало поляків дали себе збаламутити і пішли на німецьку провокацію. Поляки разом з німцями боролися проти українців. Я також, - сказав він, - дався

⁶Подув новий вітер.

⁷То хай здохне, буде одної менше.

⁸Ні, ні, так бути не може, це заповажна справа, треба повідомити про неї вищу владу.

⁹Однак ви, отче, не знаєте, що там про вас говорять, яка там проти вас пропаганда?

збаламутити й підписався на фольксдойчера. Німці дали нам зброю, разом з ними ми пацифікували українські села. Тоді українці били німців і били нас. Неправда, що відразу вбивали поляків. Насамперед дали ультиматум, що поляки мають забиратися з Волині, а коли цього не зроблять, то будуть убивати. І так почалося.

Страшна доля випала також двом іншим дівчинам, сестрам. Походили з інтелігентської краківської родини. У таборі молодша й одружена не витримала нервово, другу взяли на слідство до в'язниці Монтелюпіх у Кракові. Коли вернулася після одного місяця, важко було пізнати в ній колишню гарну молододівчину: була вкрай змальтретована й виснажена. Стала на деякий час бараковою.

Жінки на своїх бараках зазнавали такого ж самого режиму, як і чоловіки. Коли мене хворого переводили побіч жіночого бараку в лікарню, побачив карну муштру жінок, вони робили "жабки", тримали в піднесених руках цеглини. Відомо мені, що одна дівчина кинулася на дроти, а дроти ж були під струмом, то нещасна загинула на місці. Було багато інших відчайдушних вчинків. Одна блокова садистка любила знущатися над жінками. Цього не витримала одна з ув'язнених: ухопила блокову за волосся, потім, узявши її голову собі між ноги, сильно побила мітлою в задницю. Як опам'яталася, почала дуже плакати й кричати: "Що я зроби-

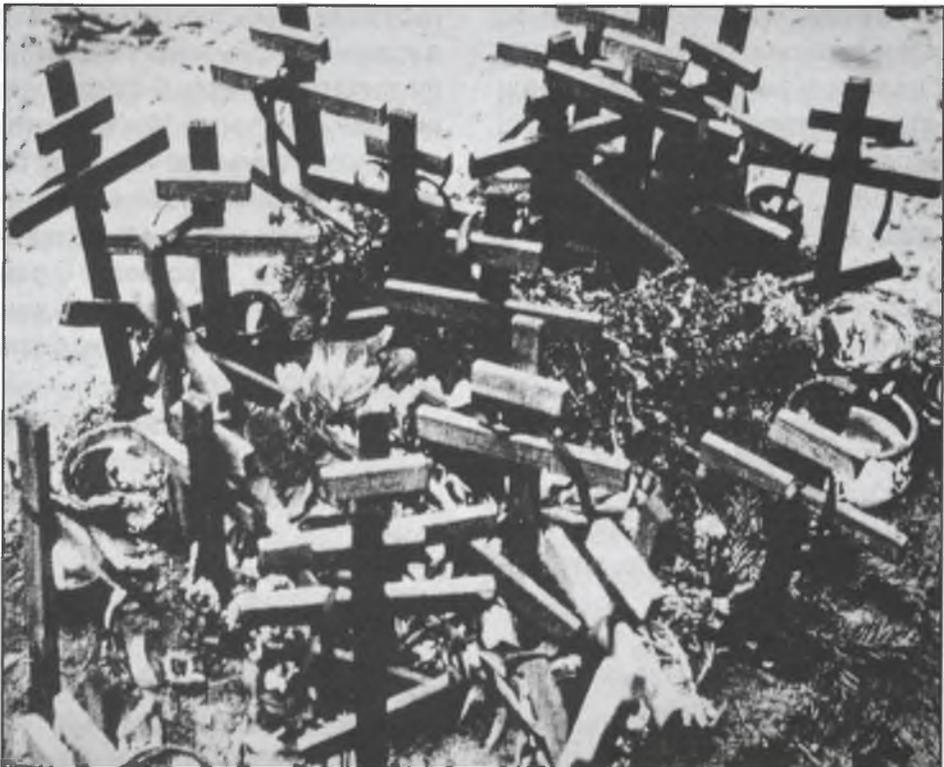
ла?! Тепер мене вб'ють" Убити її не вбили, проте жорстоко побили, так що аж почорніла. Вкинули її також на довго до карцера. А блокову, за те що скомпрометувалася, звільнено з функції.

Одна старша жінка, яку оті знущання нервово вичерпали до краю, відважно лаяла блокових. За це її дуже били, часто саджали в карцер. Якось блоковий сказав до неї: "Ale to k..."¹⁰. Жінка негайно відповіла: "То не я k..., але твоя мати, яка такого лотра сплodiла" Ця ж сама жінка захворіла потім, перенесено її в лікарню. Одного разу кудись сховалася. Блокові шукали її по всьому таборі, нарешті знайшли за шафою. Тим разом хвороба охоронила її перед знущаннями.

Під час переслухань жінок били так само, як чоловіків. Мені розповідали, як одного разу слідчі схопили дівчину за довге гарне волосся й стали тягти по підлозі, бити головою об стіну. Іншій жінці, Анні Гіпшан з Малави, вбивали голки в ноги. О 2-ій годині ночі всадили сім дівчат до карцера. Тримали їх всю ніч, а потім ще день і ніч, не даючи їм їсти й пити. Випустили з цієї холодної камери щойно о 8-ій годині ранку.

Були у таборі й діти. На жіночому блоці було їх 17. Троє найстарших мало по 13 років, 9 народилося в таборі. Будучи ще в бараці №10, бачив я хлопця, який збоже-

¹⁰Але к...

1992р. Хрести на збірній могилі жертв концентраційного табору в Явожно.

волів. Його з табору потім кудись вивезли.

Після хвили нових слідств та смертельної пошесті, що найбільший врожай зібрала восени, почалися в таборі праці над впорядкуванням евіденції в'язнів. Одних передано на суд у Краків, але таких небагато було, а других, що проти них нічого не могли видумати, почали готувати до звільнення. Наближалася ж зима, можна було сподіватися якоїсь епідемії. Отже, усім пороблено знімки: на шиї в кожного була табличка на шнурку з даними про в'язня. Підготовка документів до звільнення тривала майже місяць. Частина в'язнів звільнено восени, а частину протягом зими з 1947 на 1948 рік. До весни майже всі були на волі, крім священиків, учителів та інших національно більш свідомих в'язнів. Залишилося насдесь 100 осіб інтелігенції, яку заплановано відділити від решти української людності.

Під цю пору життя в таборі вже успокоїлося, не було слідств і знущань. Можна було отримувати посилки від родини, грасти в зроблені з хліба шахи.

Весною мене несподівано покликали опівночі в слідчий барак. Це мене здивувало, бо в таку пору ще ніколи на слідстві я не був, зрештою, самі слідства закінчилися вже. У бараці побачив я мужчину в цивільному, який дуже ввічливо поінформував, що приїхав спеціально з Кракова, щоб мене звільнити. Я невинний, вони це знають. Відтак висловив жаль з приводу мого перебування в таборі, закінчив інші теми, а потім сказав відверто: "Widzi ksiadz, sa takie czasy, ze nam sa potrzebni wspolpracownicy, my chetnie ksiedza zwolnimy, jezeli ksiadz sie zgodzi"¹¹. Його пропозицію я з обуренням рішуче відкинув, кажучи, що співпрацю пропоновано мені ще в Горлицях на УБ, тож якби я погодився тоді, то не сидів би сьогодні в таких страшних умовах у таборі. Однак слідчий і далі переконував, посилаючись на добро моє й моєї родини, що не будуть в мене нічого надзвичайного вимагати. Коли я все-таки заново відкинув його пропозицію, він сердито сказав:

"To zgnijesz tu w Jaworznie"¹².

Я відповів: "Nie ja pierwszy i nie ostatni"¹³.

Це й був кінець нашої розмови.

Десь у липні або серпні 1948 року перед одним з бараків сиділа група в'язнів, грали

в шахи, був між ними й парох села Вербиця, отець Юліян Криницький. Раптом почули ми, що він сильно захропів. Я навіть сказав: "Дивіться, отець заснув і хропе" Однак він поволі повалився на землю. Зразу ми підняли його, хотіли рятувати, але дарма. Був мертвий. Негайно повідомили ми його дочку, що також була в таборі (син пішов уже на суд у Краків) і в'язничну службу.

Зі смертю отця Криницького пов'язаний той факт, що вперше померлому в таборі дали на похорон домовину й дозволили священикам відслужити над ним панахиду. Однак ми в похороні участі не брали, не було на це дозволу.

Невдовзі перед виходом на волю мене ще раз викликали на розмову, знову приїхав якийсь слідчий з Кракова. Питав про відносини українців з поляками під час окупації, скільки поляків загинуло в моїй парафії. На моє пояснення, що в цілій Західній Лемківщині не було українських партизанів, а лемки не вбили ні одного поляка, а навпаки — разом з поляками билися потім проти німців, деякі й загинули, переводячи польських офіцерів через чехословацьку границю, він дуже здивувався й сказав мені: "Recze ksiedzu, ze ci, ktorzy sa niewinni, zostana zwolnieni"¹⁴.

Десь між 20 грудня й латинським Різдвом почалися звільнення решти в'язнів. Мусили ми підписати зобов'язання, що нікому ніколи не скажемо про те, що діялося в таборі, а коли не дотримаємо таємниці, будемо знову арештовані. Крім 5-ох священиків, усі інші виходили на волю. Між ними також і я.

Зі спакованими речами нас було перевезено вантажними автами на станцію до Щакової. Звідси кожен мав сам добратися в свою сторону. У кожного була посвідка зі знімком про звільнення з табору. Це був наш єдиний документ і заразом безплатний квиток на подорож поїздом.

о. мітрат Степан Дзюбина.

¹¹ *Бачите, отче, настав такий час, коли нам потрібні співпрацівники, ми охоче вас випустимо на волю, якщо ви погодитесь*

¹² *То зігниєш тут, у Явожно.*

¹³ *Не я перший і не останній.*

¹⁴ *Запевняю вас, отче, що той, хто невинний, буде звільнений.*

ОПИС СТРАШНОГО МОРДУ В СЕЛІ ЗАВАДКА МОРОХІВСЬКА

Поданий нижче опис нападу польсько-більшевицького війська на українське село Завадка Морохівську Сяніцького повіту, виготовлений дочкою Полтавщини, близькою учасницею і наочним свідком описаних подій, не вичерпує ще всіх страхіть ворожого варварського терору, який пережило це село.

24 січня 1946 року, о годині 8-ій ранку, більші сили польсько-більшевицького війська зайняли кілька поблизьких сіл. Щойно біля години 10-ої прибігли стежі із Завадки, а незабаром з Мокрого, Височан і Кам'яного, з повідомленнями, що до всіх тих сіл прибули польсько-більшевицькі війська в великій кількості. До Мокрого прибули панцерники.

Сотня к-ра (командира — ІЛ) „Хрін“ квартирувала в лісі, приготівляючись до оборони. Коли стежі вернули з терену й повідомили про концентрацію польських військ в довколишніх селах та про панцерники в Мокрому, к-р „Хрін“ постановив негайно змінити місце квартирування. В часі маршу лісом зустрінули ми селян-втікачів з деяких сіл, які потвердили зголошення наших стеж, що, мабуть, приготівляється облога на лісі, саме за нами — партизанами.

Деякі селяни-втікачі казали, що польське військо запальними кулями запалило кілька хат в селі Завадці Морохівській, але ніхто не знав правдивого стану. Запаленням хат польські бандити забезпечились від сторони лісу, щоб ми їм не перешкодили в їхньому варварському морді селян Завадки Морохівської.

Вечором вибралися ми до села Карликів, бо нас повідомлено, що в тому селі польсько-більшевицькі бандити замордували чотирнадцять осіб, в тому й священика з родиною. Селяни розказували, що бандити (так селяни звали польських вояків - ІЛ) напали так несподівано, що втекти вдалось тільки зятеві священика.

Оглянувши трупів і поговоривши зі селянами, ми відійшли до села Кам'яне, де довідались, що ці самі бандити польсько-більшевицького війська в селі Завадка Морохівська замордували сімдесят осіб і спалили село.

Раненько ми подались туди. Вже з горба видно було сумні згарища. Тут і там ходили люди та чогось шукали. Ми підійшли ближче. Коло першого згарища лежав труп молоді жінки, поколеної багнетом. Кілька метрів дальше лежав мужчина, а ще дальше труп 13-літньої дівчини. Старенька мати ходила довкруги трупів своїх дітей, безнастанно оглядаючи їхні рани. Не плач, але якесь квиління виривалось з її грудей. Очі в неї були сухі і дивно горіли, уста спалені.

З появою стрільців невідомо звідки почали виринати постаті — скулені, обдерті, нещасні, пошарпані і пригноблені довгорічними злиднями і новим невимовним горем. Вони почали наближатися до стрільців. Жахливий пустир, царство смерти почали оживати, рухатися. Одні, на появу стрільців, заголосили, роздираючи душу плачем, вливаючи в нього увесь свій біль і жаль, і розпуку.

Другі понуро, мовчки поглядали довкруги, важку думу думаючи. За що ж вони їх так помордували? За що так знущалися над нею? — голосила жінка над своєю дочкою, показуючи повстанцям порізаний труп.

До стрільців наблизився старий, маленький, скулений чоловік з руками простягненими до переду, накликаючи: ходьте дорогі, ходьте! Тут побачите, що вони зробили — говорив він. З очей старенькому безнастанно текли сльози, його скулена постать, в обдертій одежі, судорожно здригала. На згарищі під плотом лежало троє маленьких дітей. Одне сім місяців, друге два роки, третє три роки. Старець оглянув, погладив дитячі головки і пішов на другий бік згарища. Там лежав труп жінки з ранами від багнетів в грудях, з порізаними ногами. Тут моя жінка, а тут тато, — показав трупа на солomé і зайшовся гарячковим, спазматичним плачем... я остався тепер сам. Що вони роблять з нашим народом?

З недогорілої хати вийшов хлопчина років восьми. А я остався з маленьким братом семи місяців. Що я буду тепер з ним робив? Ось тут наші мама, а тут тато. „Тако як рубали дровна, так їх забило“ Тут мої сестри — лежать два трупи з порізаними грудьми, ногами, навіть з одежі їх обдерли

польсько-большевицькі сталінські звірі.

Поволі сходились люди і виливали своє горе. Знову підійшов хлопчина років чотирнадцять. «Я лишився сам. Мама, тато, сестри — ось тут лежать», — і він показує рукою на трупи вже зібрані і обмиті від попелу. Дальше, в долину села, трупів не було, бо вже звезено їх на цвинтар. В самому кінці села лежали ще чотири трупи мужчин, застрілених в тому часі, як втікали з села до лісу. Вони лежали в ряду через дорогу, так як ішли, один за одним.

На цвинтарі у великій братній могилі лежало вже кільканадцять трупів, порізаних, понівечених, покорчених дітей, жінок, старців. Кілька десятків трупів лежало коло ями. Два трупи було спалено так, що ледве пізнати було людську подобу. Труп одного старика був обсмалений до спини і мав дуже дивну поставу. Він клячав, простягнувши руки до землі, а лице було піднесене до гори. Старик був за молитвою, і так його вбили. Всі трупи дорослих людей, як жінок так і чоловіків, мали на лицах і по цілому тілі плями від побоїв. На руках мали дрібненькі рани від дроту або від шпильок. Вид страшний, потрясаючий.

Прийшли стрільці з фотографом, щоб зробити знімки братньої могили жертв ворожого терору. Стали сходитись оставші при житті жінки, діти, благаючи, щоб зфотографувати теж трупи їх родичів, які ще не були привезені до спільної могили.

Після описаного тут нападу відбулись ще три подібні напади на те село. Для повнішого образу того, що сьогодні переживають українські люди за лінією Керзона, під польсько-большевицькою окупацією, крім повищого опису подаємо ще коротке звідомлення-реєстр жертв у тому одному українському селі повіту Сянік на Лемківщині.

24-го січня 1946 року акцією переводив 34-ий полк ВП (польське військо — ІЛ) зі Сянока. В акції мордування брав участь перший батальйон того полку. Інші батальйони були розміщені в околиці для охорони мордуючих. Штаб полку під командою полк. Плюто квартирував в той час у селі Мокре. Акція тривала від години 8-ої рано до години приблизно 3-ої по полудні. Вчисляється тут помордовані родини із зазначенням, в який спосіб їх замордовано.

1. Катерина Білас, років 60, ранена. На

ранену поляки наклали дров і соломи та спалили її живцем.

2. Меланія Білас, років 50, спалена живцем у горючій хаті.

3. Марія Кирилейза, років ок. 41, уроджена в США, дістала сім ударів багнетом. У ногах поламані пальці, права рука зламана три рази, відрізана ліва грудь, розчереплена голова.

4. Анна Кирилейза (донька), років 16. Розбита голова, поламані руки і ноги.

5. Катерина Кирилейза (донька), років 15. Розбита голова, ранена багнетом кризь праву ногу, вище коліна.

6. Андрій Максим, років 70. Спалений живцем.

7. Марія Максим, вбита пострілом в потилицю.

8. Анастасія Максим (невістка). Вірізані м'язи вздовж лівої ноги від стопи до коліна, зламана ліва нога вище коліна, права нога зламана два рази, поламані обі руки, дістала три багнети в ліву грудь, п'ять багнетів в праву грудь, розпорений цілий живіт, розбита голова.

9. Степан Максим, років 10. Дістав багнета в груди і постріл в потилицю.

10. Анна Максим, один рік. Розпорене череве.

11. Катерина Максим, 4 роки. Проколена багнетом в уста і два рази в праву грудь; розпорене череве, випущені нутроці.

12. Катерина Томаш. Відрізані груди, п'ять багнетів в череве, порізані ноги. Жила ще понад годину, пізнала цивільних бандитів з Небещан (сусіднє польське село, якого селяни брали участь в нападі разом з військом).

13. Марія Томаш (донька). Відрізаний ніс, язик, вибрані очі.

14. Анна Томаш (донька). Відрізаний ніс, язик, вибрані очі.

15. Степан Томаш. Відрізаний ніс, язик, вибрані очі.

16. Анна Нечиста. Дістала постріл в груди, після чого жила ще три години.

17. Катерина Нечиста (донька), років 20. Ранена в ногу та живцем кинена в огонь.

18. Ева Білас, років 36. Поколена багнетом у плечі.

19. Теодор Білас, років 65. Проколений штиком в череве, жив 7 годин.

20. Іван Білас, років 40. Дістав постріл в плечі.

21. Марія Білас, років 22. Вирізаний язик. поламана права рука за п'ястю.

22. Софія Білас, років 7. Порізани ноги і черево.

23. Михайло Нечистий. Ранений в праву ногу вище коліна і в ліву руку за п'ястю.

24. Тарас Нечистий (дитина), років 3. Постріл в ліве рам'я з розривної кулі. Помер після шести годин муки.

25. Катерина Нечиста (жінка). Ранена в ліву ногу, спалена живцем.

26. Магдалина Нечиста, років 17. Ранена, опісля спалена в огні.

27. Софія Нечиста (донька), років 8. Ранена, опісля спалена в огні.

28. Марія Нечиста (донька), років 6. Ранена, опісля спалена в огні.

29. Осип Дудинчак, років 40. Дістав два штики в груди.

30. Анастасія Дудинчак, років 40. Убита пострілом в груди.

31. Ева Іздебська. Вбита пострілом у плечі.

32. Катерина Іздебська (шестимісячна дитина). Зарізана. Підрізане горло, бита штиком у голову.

33. Дмитро Бончак, років 50. Приголомшений ударом кріса і спалений в огні.

34. Іван Бончак (брат). Дістав постріл в черево, спалений в огні.

35. Анна Клепчик. Підрізане горло, постріл через грудну клітку.

36. Василь Циганик. Прострілений запальною кулею в руку. Помер після трьох тижнів.

37. Катерина Циганик (мати). Зламана чашка, постріл в потилицю.

38 Іван Циганик. Проколений багнетом у груди.

39: Іван Гриньо. Вбитий пострілом в потилицю.

40. Михайло Іздебський. Проколений багнетом.

41. Петро Іздебський (брат). Постріл в голову.

42. Катерина Козлик. Розбита голова, випущений мозок.

43. Анна Козлик. Перестрілені груди.

44. Ева Козлик. Перестрілені груди.

45. Дмитро Клепчик. Постріл в потилицю; добитий штиком.

46. Катерина Кирилейза. Постріл у груди.

47. Ярослав Кирилейза (син). Підрізане горло.

48. Петро Кирилейза (брат). Постріл у плечі.

49. Осип Бончак. Прострілений в груди.

50. Катерина Бончак (жінка). Постріл у груди.

Раненим не дозволяли йти до лікаря. Лікарські обов'язки коло ранених сповняли санітарі УПА, але через побиття і важкі рани після кількох тижнів померло ще кілька осіб. Село було цілковито пограбоване. Польське військо забрало 17 коней, 34 корови, 157 курей, 78 кірців збіжжя та інші речі. Спалено 27 хат-колиб, які населення щойно збудувало після спалення села німцями в час переходу фронту 1944 року. В огні догоріла решта непограбованого майна. У зв'язку з цим населення лишилося без засобів до життя.

Після акції ВП пустило в терені фальшиву пропаганду, що в Завадці Морохівській вбито 80 бандитів, які стріляли до них із хат. Такі самі звідомлення висипали вийти (солтиси) збірних громад до старости. Ці звідомлення були цілком неправдиві, бо під час цілої акції не впав ні один постріл з хати.

Пошкодованим селянам УПА дала поміч в харчах, одезі та грошах. Люди примістилися в останніх ще сімох хатах та відбудували наново погорілі будинки.

«Голос Лемківщини».

Іван Контек (Грізний), якого бачите на фото зліва, встав на захист рідної землі, коли йому було тільки шістнадцять років. Переслідування, свавілля, яке терпіли українці та його родина на Ярославщині від окупантів, частково стало причиною того, що він пішов в ряди УПА. І як визволитель він пройшов довгий шлях, який, у підсумку, й привів його до далекої Австралії... Багато літ пролетіло з тих далеких часів - Україна стала незалежною державою, а загартований у боях юнак став уже літнім чоловіком і здолав ще одну висоту - від простого робітника пройшов шлях до знаного мельбурнського бізнесмена. Знають його в Австралії і як щедрого мецената на церковно-громадські та інші благодійні цілі.

НАСИЛЬНЕ ВИСЕЛЕННЯ І ҐЕНОЦИД УКРАЇНЦІВ В ПОЛЬЩІ В СВІТЛІ ФАКТІВ

23.1.1946 р. о год. 4-й ранку банда ВП оточила село Ратнавиця (пов. Сянік). Вояки зразу кинулися грабувати кури, хатнє майно, ловили й били до крові чоловіків. А людей, що тікали від напасників, стріляли. Вбили господаря Мазуря Н. та каліку Котика Миколу. Його почетвертували. Молодого хлопця Біласа Степана та його батьків прив'язали до лави і страшно мучили, між іншим, вбиваючи в п'яти розпечені голки. Кінець-кінцем, батьків пустили, а сина забрали з собою. Багато селян зв'язали шнурами та тримали роздягненими 5 годин на снігу. Арештували 14 чоловіків, з яких кількох замордували зразу в лісі. Цього ж дня замордували 2 чоловіків у с. Долежівці, а 9 заарештували. Їх, страшно скатованих, повезли в с. Буківсько. Дорогою кількох замордували. Ідучи через село, глумились з арештованих, співали "Ще не вмерла Україна"

21.4.1946 р. щось із 100 бандитів ВП із погранзастави з Яселка і Яслиськ напали на с. Вислік Дол. (пов. Сянік). Зразу кинулись грабувати село. Забирали все, що попало їм під руки — худобу, збіжжя, взуття, одяг, харчові продукти. Замордували 7 осіб (3 жінок, 2 дітей менше 10 років, 2 чоловіків). Поранили 3 особи. Крім цього, багато людей побили і покалічили. Відходячи, спалили 33 хати.

24.1.46 р. банда ВП з с. Буківського напала на с. Карликів (пов. Сянік). Вона дуже пограбувала село та вбила 2 особи з-поміж цивільного населення. Вночі ця сама банда знову напала на це ж село. З нею було теж цивільне польське шумовиння з с. Буківсько. Кинулися грабувати і мордувати. Замордували 17 осіб, між ними 80-річного священика з жінкою, дочкою та 4-річною внучкою. Помордовані мали поламані руки, ноги, ребра, повиколовані очі, повідрізані носи й вуха. Ці тортури dokonano перед смертю жертв, відтак достріляно. Багато людей поранили, покалічили, поламивши руки, ноги, повибивавши зуби.

Після цих мордів в багатьох селах в лютому та в березні почалася нова хвиля виселювання українців...

Почалося від Перемищини, а за нею слі-

дувала Лемківщина. В квітні ВП охопило цією акцією Сяніцький повіт та підміський села Ліського повіту. Люди ховали в землю своє майно, втікали в ліси. Винищили обстановку й палили опущені хати. На ліси робили облави. Від зловлених забирали все, а їх обдертих, побитих, голодних гнали на станцію Загір'я... Страх було дивитися на докраю виснажених, опухлих з холоду й голоду жінок і немовлят лемківських сіл Кам'яне, Воля Петрова, Мокре, Мохорів, Явірник, Карликів, Полонна, Вислік Горішній і Долішній та інших. Черевний тиф до решти виснажував та вбивав людей.

ВП стріляло селян, які показувалися у своїх селах тих, що виходили працювати на поле, нападали на попалені вже і пограбовані села, палили новозліплені колиби, били і стріляли тих, кого зловили. Масових мордів dokonali в селах Завадка Морохівська, Морохів, Мокре, Ратнавиця, Вислік Вижній, Команча, Воля Нижня.

Під впливом крайнього виснаження та нестерпного голоду населення почало виїжджати. В такий спосіб виселено до 75% населення.

24.1.1946 р. 1-ий батальйон 31 полку із Сянока напав на с. Завадка Морохівська (пов. Сянік). Вояки вимордували тут 56 українських селян. Між ними — Кирелейза Анна, 16 р. (розбита голова, поломані руки й ноги). Максим Андрій, 70 р. (живцем спалений); Максим Анна, 1 рік (розпорений живіт); 4-річна Катерина Максим (проколена багнетом в уста, з двома ранами від багнетів у груди, і розрізаний живіт, з якого випущено нутроці; 65-річний Теодор Білас (проколений багнетом в живіт); 7-річна Софія Білас (порізані ноги і живіт); 3-річний Тарас Нечистий (постріл розривною кулею у плече); 10-річна Катерина Нечиста (поранена, а потім спалена); 8-річна Софія Нечиста (поранена, а потім спалена); 6-річна Марія Нечиста (поранена, потім спалена); 6-місячна Катерина Іздебська (підрізане горло, пробита багнетом голова). Всі 56 жертв перше були жакливо мордовані, а потім достріляні. Вцілілих страшенно били й калічили. Село було цілком пограбовано. Спалено 27 хат, побудованих в 1944 році.

23.3.1946 р. на це ж село знову напала банда ВП з 4-ма мінометами і командою капітана-енкеведиста. Частина людей втікли до лісу, нещасних ВП зігнало на площу коло школи, сказавши, що «постріляє всіх до одного за те, що не хочуть їхати на «родину». Вибрали 11 чоловіків і на очах всіх розстріляли: Маслюка Івана, Маслюка Теодора, Маслюка Миколу, Клепчина Михайла, Добрянського Василя, Щуркала Якіма, Козлика Степана, Кирелейка Дмитра, Нечистого Михайла, Біласа Івана, Біласа Теодора. Спалено решту 7 колиб, понищено льохи та ями, в яких жило населення. Забрали останні 2 корови і 1 коня.

З 13.4.1946 р. до 30.4.46 р. на це ж село поновлено напад. Зловлених били до неприємності або розстрілювали. Замордовано Добрянського Володимира (15 р.), Добрянського Івана (22 р.), Маслюка Ореста (27 р.), Воньчака Дмитра (18 р.), Нечистого Сенька (3 р.), Кирелейза Івана (42 р.). Спалено 3 колиби, які встигли люди збудувати. Уцілілі рештки під конвоєм привели на станцію Загір'я. Вигнано 73 особи, а між ними лише 4 чоловіків...

29.5.1946 р. банда ВП напала на с. Улюч (Сянїччина). Спершу село обстріляли кулеметами, потім почали палити. Спалили 193 господарства. Замордовано 7 осіб: Кровака Михайла (40 р.), Москаля Василя (60 р., каліка без ноги), Сосницю Михайла (76 р.), Павловського Івана (76 р.), Тхора Онуфрія (32 р.), Тхір Тетяну (80 р.), Солецьку Марію (30 р.) (обох останніх після вбиття вкинуто

у вогонь), Моройка Івана. Багато людей тяжко побито, а зокрема старих та дітей, які не могли втекти. 5-річну дитину вояк ВП ударив прикладом кріса по голові аж око вискочило. Забрали до Сянока 178 осіб, Такі форми мала виселенча акція до липня 1946 р.

Перемищину й Ярославщину виселено майже цілком, Белзщину до 90%.

8.7.1946 р. банда ВП наскочила на с. Терка (пов. Лісько). Бандити привезли з собою 28 арештованих — самі жінки і діти. Завели їх у самітню хату на край села, в яку один з бандитів стріляв і закидав гранатами. Лише 14-літньому Василеві Сонякові вдалося втекти; він пізніше розповів про ці звірства. В самому с. Терка замордовано того дня 33 особи, між ними 100-річну Анну Дяк. Спалено 24 хати, пограбовано добро селян.

Наприкінці липня майже в кожному селі перебували грабіжники ВП чи інші польські військово-поліційні формації.

На Лемківщині були великі військові з'єднання. Як відомо, складено договір між Польщею, Чехословаччиною і ССРСР для розгромлення українського партизанського руху... У квітні 1947 р. у Сх. Лемківщині було 100 тисяч польського війська... Почалася грезвісна переселенча акція... Уцілілих українців розмістили в Ольштинщині, Гданському та Кошалівському воєводствах, відтак в Щецінському, Зелено-Гірському, Вроцлавському, Білостоцькому, Люблінському й Ряшівському.

КРИВАВЕ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЛЕМКІВ

Виселення перевела польська комуністична держава при допомозі 2-ої армії в силі понад 100.000 вояків з усіма родами зброї, з повним одобренням і допомогою червоної Москви і комуністичної Чехословаччини. Переселення переведено в жахливо варварський спосіб, який перевершив рівень татарського лихоліття. Унаслідок цього пере-селення, Лемківщина і усі етнографічні українські землі на захід від лінії Керзона були тотально знищені. Цілі села були ограблені і спалені, в тому також церкви, багато з них старовинні архітектурні пам'ятки неоціненної вартости. Багато людей були помордовані, між ними інтелігенція, головно священики та учителі, старці і діти,

включно з немовлятами. Стероризоване населення вивезено, частину в «советську» Україну, інших на північно-західні землі, які Польща одержала після Другої світової війни. Вивезених лемків розпорощено поміж польське, в більшості шовіністично наставлене населення, без релігійної опіки, без своїх шкіл та можливостей культурного розвитку — з ціллю винародовлення. Частину виселеного населення запроторено без жодного суду в концентраційному таборі Явожно. Серед запроторених було багато старців, жінок та дітей. Багатьом з них не довелося вийти звідтіля живими.

Для прикладу подаємо кілька з багатьох випадків бруталної жорстокости, з якою

вояки польської регулярної армії розправлялись з безборонним українським населенням Лемківщини і Надсяння:

3-го березня 1946 р. в жорстоко звірський спосіб замордовано в селі Павлокома 365 мешканців; в цьому старців, жінок, дітей та місцевого пароха о. Володимира Лемця.

14-го січня 1946 р. в Полянах Суровичних відділ польського війська напав на село, в якому замордовано 13 селян, між ними Миколу Вар'янка і Петра Онусіва.

24-го січня 1946 р. в селі Карликів замордовано 70-річного священика, о. Малярчика з родиною, та 24-ох селян.

24-го січня 1946 р. 34-й полк польського війська під командою полк. Плюто вимордував усе населення Завадки Морохівської. Село ограблено і спалено.

Таких і подібних випадків було безліч і, правдоподібно, ніколи докладне число помордованих жертв не буде відоме.

В 1956 році польський уряд ствердив, що українцям зроблено кривду, однак по-мимозаяв і законів про повні права національних меншин у Польщі, українців систематично винародовлюється, позбавивши їх змоги належно розвивати і плекати свою мову, культуру та віровизнання. Проти українців у Польщі уряд безперервно застосує політику повного етноциду.

Виселення лемків та мешканців Надсяння — це подія, яка завдала важкого удару не тільки лемкам, але всьому українському народові, та буде мати далекосяжні наслідки тому, що знищено велику частину українського народу на його автохтонних землях.

Неповний список українських католицьких священиків, помордованих під час Другої світової війни та насильного виселення:

Владика Кир Йосафат Коциловський, єпископ-мученик з Перемишля і Самбора, арештований поляками, важко при цьому побитий, витягнений з тронном з єпископської палати та переданий москалям, де під час нелюдських тортур помер 17-го жовтня 1947 року. Великий син Лемківщини був народжений в селі Пакошівка 3-го березня 1876 року.

Олександр Білик, парох села Березки, затортурований на смерть; Іван Дем'янчук, парох села Скопів — розстріляний; Ілля Фе-

девич, парох села Креховичі — розстріляний; Іван Гайдук, адміністратор села Лубин — помер під час тортур; Микола Головач, катехит села Босько — застрелений 5-ма кулями; Василь Гучко, парох села Радруже — застрелений, відтак прибитий цвяхами до плота; Орест Калужняцький, 75-літній парох села Іздебки — вкинений до пивниці, живцем замуrowаний та залишений; Тадей Камінський, парох села Миротин — замордований; Ярослав Кнейчук, адміністратор села Белзец — застрелений; Мирон Колтунюк, 70-літній парох с. Жуків — застрелений; Степан Конкольвський, парох с. Лішовате — застрелений; Йосиф Криса, парох с. Кінське — затортурований на смерть; Володимир Лемцьо, парох с. Павлокома — побитий на смерть; Микола Мацюк, парох с. Волосків — замордований; Дмитро Немилович, парох с. Грабівка — замордований; Микола Нісевич, парох с. Добровиця — замордований; Михайло Плахта, адміністратор с. Сухів — замордований; Володимир Ридош, адміністратор с. Велчиховичі — убитий; Анатоль Сембратович, парох с. Вахів — застрелений; Богдан Семків, куратор с. Вороблик — застрелений; Степан Шалаш, парох с. Мистова — застрелений; Ростислав Шумило, парох с. Завадка Романівська — замордований; Ярослав Щирба, парох с. Шкляри — убитий; Адам Слюсарчик, адміністратор с. Новий Люблинець — застрелений; Лев Согор, адміністратор с. Руська Кобильниця — убитий; Іван Сорокевич, 80-літній парох с. Юковичі — застрелений разом з дружиною; Григорій Сивак, парох с. Букова — замордований під час тортур; Михайло Величко, парох с. Босько — застрелений; Орест Венгринович, парох с. Команча — застрелений; Степан Венгринович, катехит міста Сянока — замучений в тюрмі; Петро Вовк, адміністратор с. Горинець — застрелений; Петро Войтович, парох с. Негрибки — втоплений в криниці; Осип Якимович, парох с. Дубецько — застрелений.

На основі зізнань з приготованих документів редактором Ю. Тарновичем у брошурі, виданій ООЛ у 1000-ліття християнства Польщі, 1966 року.

Нехай Соборна Вільна Україна заживе своїм життям у вільнім колі народів!

В єдності — сила народу!

«ЧАС ЛІКУЄ РАНИ, АЛЕ ЩО РОБИТИ З ПАМ'ЯТТЮ?»

Війна. Як багато горя і нещастя несе вона з собою. Трагедія у її виконанні виростає до розмірів монстра. Біль і терпіння окремих людей, родин, спільноти, народу – такий сильний і великий, що, здавалося б, сама думка про наступні війни – неможлива.

Для українців у Польщі закінчення останньої війни було початком нового терпіння. Для них, живих, настало пекло на землі. Нагадувало воно роздирання живого тіла на кавалки: примусово виселили на схід до УРСР, ...виселення на захід (акція «Вісла»). Тюрми і концтабори переповнювалися нашими борцями за свободу. Судили їх не тільки, як простих смертних з політичних міркувань, судили – один з прекрасніших ідеалів – свободу, незалежність. Бути українцем тоді – живим чи мертвим, народженим чи ненародженим – було небезпечно.

Страх і слабкість в деяких випадках породжують агресію, ненависть і жорстокість. Чи не тому в Польщі переслідувалося (нищилося) все, що могло нести український дух: слово, церква, школа, пісня, історична пам'ять? Створювався активно і систематично підігрівався негативний образ українця.

І, о диво, саме пекло не спромоглося нас знищити. Ми є. Ми – на Сході і Заході, в малих і великих містах і селах, в рідних школах, зі своїм словом і піснею, в своїх церквах, і мертві живуть серед живих, бо пам'ять про них жива.

Жива пам'ять і про рідний край, з якого 50 років тому були вигнані. Акція «Вісла» – це ще одна трагічна сторінка історії українців у Польщі, наслідки якої відчутні і досьогодні. Тисячі (150 тис.) українців (цивільне населення: жінки, діти і переважно старші члени їх родин) примусово, під на тиском і в супроводі ВП (Війська Польського), функціонерів МО (Міліції Обивательської) і УБП (Уряду Безпеки Публічної) в товарних вагонах вивезено на північні і західні землі Польщі.

і так, в чужій хаті, на чужому полі, без церкви, без школи, де звучало б рідне слово, без сусідів, з якими можна б, як колись, погомоніти про своє, без майбутнього для своїх дітей. Не покидало їх почуття тим-

часовості (бо на чужому не просто загри-ти місце). З надією, що ще повернуться до свого, що це лише страшний сон і що скоро, може завтра, збудяться і знов почувуть шум своїх лісів, запах полів і радісні дзвони церков покличуть помолитися і подякувати Богу за його ласку, за день...

Софія Романик (тепер Опар) – колись мешканка села Ванькова Ліського повіту, що на Лемківщині, нині живе в Австралії (куди ще в 60-их роках виїхала з чоловіком і дітьми) пише:

«...Хоч минуло так багато років, та страх від мене не відійшов. Особливо, коли бачу поліцейя або військовика в мундирі. Той страх проявляється в різних ситуаціях...»

Вона і сьогодні пам'ятає все. Пропонуємо уривок її розповіді про ті часи.

Після закінчення війни повстало для нас велике пекло. Не було спокою ні вдень, ні вночі. У 1946 р. поляки розпочали примусовий вивіз українців на Схід. Ми переховувалися в лісах. Спали на чатинню під ялицями, пекли картоплю, доїли корів. Та з настанням осені почав докучати холод. Довелося повертатися в село. Тато попросив зятя Андрія Полегенького піти до нас за господаря, бо він мав сіру «кенкарту» з літерою «П», а батько мав синю з літерою «У».

Спитаєте, як шваґер став «поляком». То ще коли його батько служив фірманом у пана в дворі (возив пана, де той потребував, а взимку возив кльоци з лісу на тартак). Той пан обіцяв продати поле по нижчій ціні, якщо він перенесе метрику до польського ксьондза. А тому, що бідували, то Полегенький каже:

«Яка мені різниця, де метрика буде лежати, аби діти хліб мали». Так і зробив. Але не судилося йому їсти хліба з того поля, бо, везучи зимою кльоци на тартак, від саней відчепився ворчик. З гори якимось вдалося з'їхати. Він хотів зачепити ворчик, та кінь копнув його ногою в голову і на місці вбив.

І так Андрій був у нас господарем під час виселення до УРСР. Як прийшло до хати війсьсько, то спитали: «Хто тут мешкає?» Тоді Андрій показав свою «кенкарту» з позначкою «П» і це нас врятувало. Нас лишили, та не надовго.

Навесні почали вивозити (акція «Вісла»).

Брати були вдома. Федеві якось вдалося виробити документи, а Іван переховувався в той час вдома, бо хворів. Якось рік пережили. Батька дуже мучила астма (яку дістав, працюючи у вугільних шахтах в Америці, куди їздив на заробітки). Тому тоді, маючи 18 років, я з 14-літнім братом Осипом самі орали поле.

Очного разу, зимою 1946 р., до нашої хати прийшли два поляки, які в той час ходили зі зброєю і грабували. То були ті, яких влада назначила «на охорону» села. Вони були п'яні і озброєні автоматами. Поставили нас (батька, двох братів, дві сестри і мене) у кухні під стіною. Один з них почав стріляти, випустивши цілу серію з круглого диска. Не знаю, чим би все закінчилося, але другий підбив цівку автомата, кажучи: «Со gobisz, Janek?», і кулі пролетіли понад нашими головами.

Ми попадали. Усе затихло, і ті зайди вийшли. А брат у криївці, не знає, чи ми живі, чи ні, чи ті поляки вже пішли, чи ще є. Почали ми підніматися, питатися, чи всі живі. Дякувати Богу, смерть нас тоді обминула. Таке страхіття пережили. Аж сім разів робили в нас ревізію і польське, і російське військо, бо польське не могло само собі порадити грабувати, то приходило йому на допомогу російське. Шукали «бандерівців» і при цьому забирали все, що їм попадало на очі, під руки: який годинник чи щось з одягу, взуття або мило, який тільки запас першої потреби ми мали - все забрали. По війні ж нічого не можна було дістати, бо німці все забрали, і люди були дуже бідні.

У нашій хаті - польський штаб

Ранньою весною 1947 р. приїхало до села Військо Польське. Наша хата (нова і велика, хоч ще не зовсім викінчена) стояла при дорозі. Тому поляки зробили в ній свій штаб. Нас хотіли обов'язково десь вигнати, але батько просив, щоб нам дозволили залишитись, бо то господарка і треба було нагодувати корів, коня, свиней, курей і т.д. Військо на це згодилося, і ми залишилися.

І так зробили штаб. А в тій кімнаті, де проводили слідство, під підлогою була криївка, в якій переховувався брат Іван і ще хтось з ним там був. Військо вдень звозило на допити наших людей з різних околичних сіл. Їх немилосердно катували і вдень, і вночі. Дуже знущалися над солтисом Пштуром і

над іншими. Запрягли його до воза і налили в бочки гноївки. Мусив це тягнути на поле. Немилосердно били, тому що його син і зять пішли у підпілля. Багато людей викінчувалось, дехто не витримував катівні. Декого, як могли, то наші перестерігали. І так вдень ми сиділи в стайні і в стодолі, варили для свиней картоплю надворі, яку ми обирали і їли, бо в хаті господарювали інші господарі. Зі стодоли, що була напроти, ми крізь дірки поміж дошками воріт заглядали у вікно до кухні. Бачили, як жінкам і дівчатам пхали пальці між двері чи голки під нігті і кричали до них: «Признайся, чи бачила, чи носила їсти „бандерівцям“?» і т.д. Тих, кого приловили на чомусь, то так мучили до неподумання. Дехто не витримував, і їх прикінчували. Часом на день слідчі мінялись або виїздили до Ліська на відпочинок, а кухар, який залишався на чергуванні, виганяв мене з сестрою Рузею мити стіни та підлогу від крові. Одного разу сестра, вдаючи, що ми нічого не знаємо, запитала: «Чому все так покривавлене, що сталося?» Він сказав: «Різав курку, вирвалася з рук, тому так покривавила. А ти таких питань більше не задавай, бо як попадеш на іншого, то потерпиш». У двох кімнатах, де ще не було підлоги, ми положили якісь дошки, наклали соломи і так ночували. Звідти ми якось догребли отвір до криївки, а землю у відрах крадькома потроху виносили до стодоли. За стодолю, на горбочку, цілий час була стійка, яка охороняла штаб, і ціле село було оточене. Брат з товаришем не мав можливості вийти незауваженим з криївки.

Вивозили сусідні села і їхали через Ванькову до Вільшаниці і Загір'я на станцію. Сподіваючись нашого вивезення, мама пекли у печі моєї сестри Єви хліб і сушили сухарі, які пізніше нам дуже придалися в дорозі. На початку травня, здається 6 числа, приїхало в село військо, і штаб розв'язали. Почали вивозити людей. Військо і далі господарювало в нашій хаті.

Ночі були дуже ясні, і наші упівці не могли вийти з криївки. Перебували там аж до останньої ночі. Тоді у хаті якось поперебиралися у батькові райтки, чоботи і капелюхи і, несучи відро з хати нібито кормити свиней, переходили до стодоли, а ніч була ясна, зоряна, як у пісні «хоч голки збирай». За стодолю стояла стійка, а хлопцям треба було перейти до лози, яка росла на третім полі, а далі була долинка, що їх закрила б і вони

могли б вийти. Ми в хаті молилися, щоб Всевишній допоміг їм і, видно, Господь вислухав нас. З'явилася маленька хмаринка на небі і заступила місяць. Трошки притемніло, і в той час двері в stodолі відкрилися. Вони повиходили і, човгаючись по замерзлій землі, щасливо добралися до лози, що їх заступила від ворожого ока. Ми сиділи, слухаючи, чи не буде стрілянини. Все було тихо.

Виселення

А з самого ранку почали вивозити. Ніхто не знає куди. Було так тривожно, так неспокійно. Люди лементують, деякі родини розлучаються. Мама дуже розпачають за Іваном, а вже були хворі на звапнення жил. Пакують деякі речі. Зайшли до кухні по горшки. Хотіли взяти перини, та вояки, які там були, не дозволили нічого взяти. Сказали: «То всьо наше!» Мама в плач, але ні сльози, ні просьби не допомогли. Вояк почав бити їх прикладом. Мама вийшли, мусили все залишити новим господарям. А тато говорили мамі: «Не плач, Катерино, хай вже беруть усе, щоб нам лише душі залишили».

Хто мав коня, тому дозволяли взяти дещо більше. Ми заладували віз своїм майном. Взяли кілька міхів пшениці і якісь рільничі машини, забрали корови і бугая. Через чотири години були вже в дорозі на станцію. Тому, що мама були дуже хворі, нас заладували до першого транспорту. Виїхали вже на другий день, переночувавши лише одну ніч на станції під голим небом. Ніч була неспокійна. Люди шукають членів своїх родин, плач, рик худоби. В тривозі дочекались ранку.

На другий день впихнули нас - сім родин - до вагону. Замкнули двері. Скоро відчули, що тяжко дихається, бо тільки маленьке віконечко було під стелею і дуже темно, хоч надворі була гарна весняна ніч. Так довели нас до Освенціма. На щастя, з того транспорту нікого не арештували. Але хтось сказав службі, що ми веземо бандерівця, скритого в якійсь скрині. Тоді наш вагон і весь багаж порозбирали і переладували, але, на щастя, нічого не знайшли. Усіх нас по одному брали на допити в будку поміж вагонами, там, де сидів кондуктор. Нас питали за брата. Ми всі говорили однаково, що його забрали німці. Обійшлося без арештів. На наступній зупинці, коли нам давали якусь зупу, ми зауважили, що вагонів із

збіжжям і нашим майном не було. Мабуть, їх відчепили ще в Освенцімі, а нас повезли з нічим.

Так 19 травня ми доїхали до станції Бінче. Було ще дуже рано, густа мряка, нічого не видно. Нас висадили з вагонів посеред поля. Зимно. Ми голодні, бо сухарики давно з'їли. Хтось запалив вогнище. Коли добре розвиднілось, ми побачили, що з нашого майна ще щось лишилося. Запрягли бугая Грифка у віз і рушили в дорогу до місця нашого призначення. Пройшли з 18 кілометрів до села Цежне Члухівського повіту, що на Кошалінщині. Солтис розподілив кому куди йти. Може тому, що мама були дуже слабкі, нас перших відправили недалеко до знищеної хати з повибиваними вікнами. В хаті було пусто і лише поламаний стіл на трьох ніжках вітав нас. Через два дні наші мама вмирають.

Перед виселенням шваґру Андрієві поляки казали: «Як українців вивезуть, бери котру тільки хочеш господарку і господарю, бо ти поляк». Але сестра була обурена тією нашою кривдою і каже: «Як так повиганяли родину, я тут не залишусь. Ми їдемо також, що буде з ними, те буде з нами».

І вони зголосилися та добровільно виїхали. Їх направили до міста Лендичка, що біля Мястка, 9 км від нас. На новому місці ми себе почували, як арештовані. Нам заборонялося ходити до сусіднього села. Коли ми поцікавилися у солтиса, де живе моя сестра зі своєю сім'єю, він нам сказав, але не дав нам дозволу, щоб приїхала на похорон мами. І так ми самі маму вивезли на цвинтар, без священика і християнського похорону її закопали. Батько ще 10 років прожив з нами. У той час ми вже ходили до костела. Навчилися молитися і говорити польськи, бо ми були глибоко віруючі і потребували духовної опіки. Але коли в 1957 р. батько помер, то польський ксьондз не дозволив занести тіло до костелу, як годиться у християн, а замкнув двері і лише біля церкви покropив домовину.

Арешти

В праці ми познайомилися з багатьма людьми. Була в тому селі одна вдова з сестрою і малим братом із Ванькова. У них почала сходитися молодь. Була там також одна підпільниця Юлія Шван, яка сподівалася дитини. Вона прикривала свою іден-

тичність, і їй треба було виробити документи на прибрране прізвище Марія Брелік. Вона попросила мою сестру Рузю, яка тоді мала 22 роки, щоб була їй за свідка.

Одного дня, весною 1948 р., зійшлись молоді і старші до тієї вдовиці, пожартували, посміялися і поспівали жартівливі пісні та й розійшлися. На другий день прийшла міліція і всіх, хто там був, заарештували і взяли до в'язниці до Члухова. На допити попала і та підпільниця, бо якомсь про неї довідалися, її засудили на 5 літ. В тюрмі вона народила сина, якого на виховання взяв Петро Штинда з родиною.

Сестру Рузю тримали півроку і випустили без засуду. Тих в'язнів дуже мучили. Пам'ятаю, коли випустили Рузю, то розказувала, що по ночах викликали на слідство, раз або

кілька разів на ніч, а вдень не дозволяли сісти чи спертися на приче. Слідчий УБ Кулаковський був катом, котрого всі в'язні боялися. Рузю допитували про брата Івана, бійця УПА. Але найбільше знущалися за те, що почувалася україночкою і за фальшиве свідчення. До судової розправи над нею не дійшло, бо не мали підстави, і її випустили.

Я познайомилася з хлопцем-підпільником, який жив у Лендичку. Хтось видав, і їх кількох арештували і засудили на 8 років.

В 60-их роках я з чоловіком і дітьми виїхала до Австралії. Але хоч минуло вже стільки років, страх від мене не відійшов, особливо, коли бачу поліція або військовика в мундирі. Той страх проявляється в різних ситуаціях...

Опрацювала **Марія Паньків**.

“Режим терору, що не мав собі рівного в Європі від часу, як уряд Лойд Джорджа (в Англії) вислав відділи славних «чорних і бурих» до Ірландії, панує тепер у Східній Галичині, де польська військова експедиція карає українських селян за недавнє палення вогнем багатьох фарм польських властителів...

Хвиля підпалів приписується терористичній організації, що сподівається відірвати Східню Галичину від Польщі та злучити її 3,000.000 українське населення з українською совітською республікою в Українську державу.

По українських селах Східної Галичини польська кіннота і поліція бють брутально священиків і селян нагайками (нагайка- зроблена з гострих шкіряних язиків, обвитих дротами, щоб добре краяли тіло), насилують ганебно жінок, здарають солом'яні стріхи з селянських хат, закривають школи; грабують кооперативні крамниці, нищать бібліотеки і руйнують населення реквізиціями харчів.

Завданням війська є здавити терористичну кампанію, розпочату тайною українською організацією, яка підмовляла студентів палити стирти і стодоли польських землевласників. На жаль, виконуючи цей обов'язок “наведення порядку”, польське військо карає без розбору невинних з винними і розпалює там духа бунту і відплати поміж українцями Східної Галичини.

Пацифікаційна система польських жовнірів полягає на рейдуванню сіл, підозрілих у тому, що вони замішані в справу нищення фільварків польських землевласників. Передових людей з села — вїта, священика, голів кооперативних спілок, провідників спортових і просвітніх товариств — викликають до команданта польського відділу. Від них жадають, щоб вони дали інформації щодо підпалів і видали всю зброю. Коли їх відповідь видається невистарчаючою, — а так звичайно бувало, — їм і дають по 60 або 90 нагайок, яких уживали в Польщі тільки висланці російського царя. Коли жертва зімліє під ударами, її часто приводять до пам'яті, поливаючи холодною водою, і биття починається наново...

Польські жовніри не мають ніякої пошани ні до жінок, ні до підлітків, ні до дітей... І в багатьох селах відбуваються такі самі звірські побої ...”

John-a Елліот-а (американський кореспондент).

«The New-York Herald Tribune» , 16. 10. 1930р.

Посвячення пам'ятника Героям, що впади за волю України, за волю свого народу. Вони обороняли від польських банд, які вбивали людей та палили українські села.

Пам'ятна плита замордованих в ніч з 17 на 18 квітня 1945 року в українському селі Мальковичі під час виселення українців зі Закерзоння.

ПАМ'ЯТНИК ГЕРОЯМ УПА (ГРУШОВИЧІ, 9 ЖОВТНЯ 1994р.)

Пам'ятник воїнам УПА відкрито в неділю 9 жовтня 1994 року. Вшанування пам'яті почалося Службою Божою в селах Хотинці і Кальникове. Відтак процесія рушила на цвинтар в Грушовичах. Люди йшли з церков в сторону цвинтаря. Несли з собою хрести, хоругви і синьо-жовті прапори. Небо, сповите густими хмарами, зрошувало дощем кам'яні нагробки, зарослі травною старі могили. На висоті виднів умаєний зеленню й прапорами високий масивний монумент - Пам'ятник борцям за волю України. Хай завжди живе пам'ять про Героїв. Вічна їм слава!

ЗЛОЧИН

(Про хресний шлях українського католицизму)

Доля Християнства в Україні тісно пов'язана з долею українського народу. Впродовж століть і лихоліть Христова Церква часто залишалась самотньою Берегинею не лише релігійного духа, а теж і його національного духа та ідентичності. Ту велику роль Української Церкви розуміли наші сусіди й політичні вороги: Польща і Москва. Ця остання під плащиком єдиновір'я та подібного обряду часто встрявала в життя і діяльність Української Церкви, щоб повернути її під своє панування. "Державна Москва винищувала українську націю, її культуру та державо-творчі пориви, а церковна Москва впродовж століть уперто винищувала релігійну душу українського народу, насильно заганяючи українських католиків у своє (московське) православ'я" (О.А. Г.Великий, «Хресний Шлях Українського Католицизму»).

Католицька Польща, окупувавши українські землі, знесилена боротьбою з Азією, не вміла, не хотіла і не старалася підтримати українське християнство східного обряду у своїх володіннях, вважаючи його християнством нижчого сорту. Тим викликала спротив українських мас і пхала їх в орбіту впливів Константинополя, а після його упадку (1453), в "обійми" політичної і православної Москви.

Занедбана й опущена грецькими митрополитами Українська Церква опинилася в занепаді. Київські митрополити - греки - надіслані з Константинополя, зі страху перед татарськими наїздами перенесли свій осідок і титул Митрополитів Києва і всієї Русі до Москви. Це улегшило московським царям вимоги в Константинопільських патріархів спочатку створення окремої московської митрополії 1448 року, а з часом і патріархату 1589 року, привласнивши своїм митрополитам/патріархам титул "і всієї Русі". В міру політичного росту московської імперії зростали і претензії московських митрополитів/патріархів бути третім Римом та опікунами православ'я на Сході.

Щоб уникнути грецьких і московських впливів, Українська Церква в Польсько-литовській державі найшла вихід і рятунок через Унію з Апостольським Престолом у Римі

(1596). Тим способом українська Церква була зрівняна у правах з державною Римокатолицькою Церквою в Польщі, уникала втручання Москви і, залежного від турків, Константинополя. Спочатку Польща сприяла Унії, надіючись зробити її мостом для переходу українського народу на латинський обряд і сполонізувати той нарід. Москва ж, захоплена ідеєю Третього Риму, не без помочі українських перевертнів зробилася захисницею православ'я теж і на українських землях, що належали до Польщі. Це й стало причиною переслідування "уніятів" і нищення українського католицизму в міру того, як Москва окупувала українські землі.

Не без впливу Москви впали перші жертви за Унію з Римом: 1609 року - напад на митрополита Іпатія Потія, 1623 року - мученицька смерть полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича...

Москва і Польща зрозуміли внутрішню силу Української Церкви і всіма силами, кожна на свій лад, старалися її знищити. Так і почався хресний шлях українського католицизму, що тривав майже 400 літ.

"Москва в XVI-XVII ст. змонополізувала собі право заступництва інтересів православ'я і навіть грекам закидувала, що вони відступили від первісного чистого православ'я. Так православна віра і Церква ставали знаряддям у руках московського уряду, а сама Москва "третім Римом" Політика московського уряду і православ'я стали синонімами; царі були покликані опікуватися православними, а останні мали звертатися до Москви за обороною перед утисками. І так дійсно було. В той спосіб московські царі діставали дуже добрий моральний аргумент на "збирання руських земель". Саме династичне право тут не вистарчало. Українські і білоруські землі з малими виїмками дісталися під владу литовських князів, а пізніше й польських королів. Влада одних і других мала своє правне узасаднення - більше, ніж мали б його посягання нової російської династії Романових. Отже, треба було покористуватися, кажучи по-теперішньому, "націоналістичним моментом"; він тоді мав віроісповідну форму. Православних із Литви і Польщі легко було Москві з'е-

днати собі опікою. З часом, як знаємо, ця “опіка” довела до інтервенції в Польщі й до її розборів 1772, 1793 і 1795 рр” (Т.Коструба: “Як Москва нищила Українську Церкву”, Львів 1995, ст. 9-10).

Як синтез східньої і західньої духовости - християнства східнього обряду з ментальністю західнього католицизму, спрямована на Захід Унія була націотворчим чинником і як така - перешкодою імперіялістичної політики московських царів і патріархів включити Україну в орбіту своїх впливів. То ж зрозуміло, чому вони робили все можливе, щоб її знищити.

“Вже в жовтні 1656 року московські послы, переговорюючи з поляками, заключали: “Унія повинна бути скрізь і в найкоротшому часі знищена, без ніякого покликування на дипломи і привілеї, що їх давали уніятим королі.” Згідно з тою засадою цар Олексій дав своєму воєводі у Вільні, кн. Шаховському, наказ: “З м. Вільна та з близьких міст і містечок всіх уніятів вислати негайно геть, щоб під їх впливом не було якого відступства від віри православ’я” Царський наказ виконано. Хто цинив віру над усе, пішов на вигнання, а хто був слабший, то “навертався” на православну віру.(Т.К.там же, ст. 11).

У великій мірі за тяготіння русинів-уніятів в Україні і Білорусі в сторону Москви винні поляки, які після прилучення Литовсько-руського князівства до польської корони (Люблинська унія 1569) робили тиск на українське і білоруське населення на загарбаних землях для переходу його на латинський обряд. Незважаючи на державні договори про зрівняння в правах віруючих обох обрядів (латинського і візантійського - оіш), поляки продовж століть старалися “навертати” православних до своєї (в їхньому розумінні) самотньо “правдивої” Католицької Церкви (згідно з гаслом: *Cuius regio - eius religio*), підступом, а навіть “огнем і мечем”... До речі, поляки не поправили свого відношення до Української Церкви (католицької і православної), чого сумним доказом була т.зв. ревіндикація православних (і бувших уніятських) церков на Холмщині й Підляшші в 1938 році. Самотьким, хто підняв голос в обороні православних у Польщі, був греко-католицький Митрополит Андрей Шептицький.

Не інакше поступили поляки в час т. зв. акції “Вісла”, руйнуючи українські православні й католицькі храми, обертаючи їх на

нерелігійні потреби, виселюючи населення Лемківщини, Холмщини, Підляшшя після II світової війни в 1945-47 роках...

Латинізаційний тиск Польщі викликав ненависть до Риму і втечу під “покров” Москви. Спротив українців латинізації і польонізації поляки пояснювали, як ненависть українців до Риму і такими представляли українців у Римі, пхаючи тим способом українську Церкву в “обійми” Москви.

Поляки добачали в Унії передусім захист української народности, отже її самосвідоме існування здавалося їм небезпекою для власної народности й держави (Г. Лужницький. д. т. ст. 392). “Незважаючи на заборони Ап. Столиці, численні послання і напіннення папів, латинська польська єрархія і клир насильно переводили українських уніятів на латинський обряд, а перед Римом оправдувались, що це “русини добровільно приймають латинську віру” (Г.Л. ст. 407).

Тому то часто єпископи української Церкви вдавались по поміч - оборону до патріархів Візантії, Риму, а з часом і Москви... Ця остання, вважаючи себе третім Римом і охоронцем православ’я, використовувала такі нагоди і під плащиком спільного обряду і т. п. встрявала в релігійні справи православних в Польщі (а з часом і в Австрії). Православна Церква в Україні стала іграшкою двох держав: Польщі й Москви, які навипередки старалися підкорити українські землі й душу українського народу своїм інтересам.

Озлоблені проти латинства, грецькі патріархи прямо пхали українську Церкву в Україні в сторону і під впливи Москви. Через нерозум і пиху поляків, в Україні витворився спротив до Польщі й до Риму, та прихильне споглядання народу і новоствореної (1620 року) православної ієрархії на Москову, яка спритно використовувала це в своїх цілях.

Козацтво

Сумну ролю в нищенні Унії відіграло козацтво. В договорах з Польщею Хмельницький (Зборівська угода 1649), а навіть Виговський (Гадяч, 1658) ставили домагання: Унія має бути знищена! Для уніятів місця не було. На знищення Унії годились навіть польські королі (Володистав IV 1632). Після Андрусівського договору між Польщею і Московою (1667) і поділу України між ними, ціле Правобережжя попало під владу Польщі й скоро, майже вцілості, стало уніятським. Нез-

важаючи на це, Москва від часу Переяславського договору (1654) вважала себе "опікункою" України і її Церкви, і не переставала втручатися в життя тої Церкви, стаючи "прибіжищем" усім ніби то переслідуваним уніятами і поляками православним духовникам і мирянам.

Ганебний титул ката Унії заслужив собі цар Петро I, який власноручно вбив 2-ох василіянських ієромонахів у Полоцьку 1705 р., виправдуючись потім, що зробив це в п'яному стані. Він ув'язнив єп. Діонісія Жабокрицького (1710 р.) і силовав його до переходу на московське православ'я, коли ж той відмовився, цар виганьбив його, плюнув йому в обличчя і вдарив його п'ястком у груди, з часом вислав його на Соловки, де він і помер 1715 р.

"На Русі, Волині й Литві ті, грецької релігії, остаються під московським протекторатом не з огляду на панування, а лише через саму релігію, і тому (також у мирових договорах) про це постановлено, щоб на унію ніяк не наvertати. І тому то все їх, людей того благочестивого народу (читай: українського і білоруського - о. І. Ш.) треба в релігії мати під своєю сильною опікою, "ласкательно" притягати до порозуміння з собою й тайно з ними переписуватися, коли не можна зі шляхтою, то особливо з духовенством. І на випадок війни з Польщею ті благочестиві народи можуть багато влєгшити й неспокої в неприятелів на нашу користь можуть учинити..." Іншими словами: свідомо вести підривну роботу під плащиком релігії і вести ті "благочестиві народи" до зради, держави, нації і віри. Політика гідна своїх "моральних" аранжерів" (Т. Коструба, ст. 21-22). В цьому помагали Москві самі українці, починаючи від ненависти до поляків і від "чищення обряду", а кінчаючи на апостазії від Унії і зраді нації. Багато в такій настанові до Москви причинилась настанова поляків до Унії. Наприклад, польські суфрагани (пом. єп-па - о. І. Ш.) домагалися першенства перед українським митрополитом! Така настанова відбилась з часом і на поляках. Україна не мала ніякого хісна з упадку Унії, бо промотори православ'я були переняті не національно-українською ідеологією, а всеросійською, імперіялістичною, московською і "навернених уніятів" вели в обійми Москви.

Коліївщина

"Ідеалізована українською історіографією, оспівана Шевченком, Коліївщина стала вважатися, мов чимось рівним Хмельниччині - "національним повстанням" На ділі ж - це була "релігійно-соціяльна розруха", що не мала і не могла мати ніякого національного визвольного забарвлення. Навпаки, Коліївщина була наскрізь перенята ідеологією російсько-православного, а не національно-українського духа" (Т.К. ст. 29).

Після Андрусівського договору (1667) православні на Правобережжі залежали від переяславського єпископа Ґервазія Лінцевського (1757-1769), а той "поблагословив" ігумена мотринського монастиря Мелхиседе-

З МИНУЛОГО...

1677 р. — Початок цензури українських книжок. Наказ патріарха Іохима видерти з українських книжок аркуші, "не сходные с книгами московскими".

1686 р. — Скасування автономії Української Православної Церкви внаслідок підкупу московитами Константинопольського патріарха (120 соболіних шкурок та 200 золотих монет) і встановлення московського контролю не тільки над релігією, але й освітою та культурою Руси-України.

Незаконність цього акту уже наступного року (1687) визнав собор Царгородської Церкви, який покарав патріарха Діонісія позбавленням патріаршої влади.

ка Значко-Яворського “опікуватися” православною на Правобережжі, що той радо робив при допомозі баламутства, брехні, перекупу, насилля, розпалюючи ненависть до шляхти і до “польської віри” Максим Залізник, Іван Гонта, (Уманська різня 1768 р., кількох десятків римо- і “греко”-католиків - о.І.Ш.)... “В’язниці в Бердичеві, Умані, Білій Церкві і кількох місцевостях містили в своїх мурах в часі від вересня 1772 до жовтня 1773 р. по кільканадцять до кількадесят уніятських священиків, котрих єдиним злочинном було те, що не хотіли виректися своєї віри...” (О.А. Г Великий, ЧСВВ, “Хресний шлях.. Т.К. ст. 109).

Московське військо, розброївши гайдамаків, тих, що походили з Правобережжя, передало полякам на страту. Опущені в час повстання парафії зайняли православні, а з уніятськими священиками поводитись, як з ворогами. А де нарід прогнав православних священиків, то московські війська, під проводом прогнаного правосл. “батюшки” (звичайно, московського) “усмирювало” - в’язнило селян, грабувало їх майно, накладало контрибуції, розквартирювало війська по селах, примушувало селян те військо годувати, приводили селян до голоду... (Григорій Лужницький: “Українська Церква між Сходом і Заходом”, Філядельфія, 1954, ст. 420). (Сьогоднішні мешканці тих околиць ледве чи знають про ті способи, якими Москва наворотала їхніх предків на своє “благочестя” - оіш)...

В травні 1688 патріарх Діонісій IV відступив київську митрополію Московському патріархові. І вже того самого року київському (православному) митрополитові Москва заборонила вживати титул “і всієї Руси”, а лиш: “Митрополит Київський і Галицький, і Малої Росії” (Г. Лужницький, ст. 444).

Після розбору Польщі (1772, 1793, 1795) майже всі українські й білоруські землі (за винятком Галичини) попали під займанщину Москви, і незабаром почалось фізичне нищення Унії на Правобережжі.

З 1764 р. у Московщині, (а від 1786 року в Україні), Катерина II сконфіскувала церковне майно, і духовенство опинилося “на штаті” (тобто удержанні держави). А це дуже узалежнило Церкву і її духовенство від примхи державного проводу. З того часу (та у великій мірі ще по сьогодні) Православна Церква в Україні стала знаряддям московського уряду в обмосковлюванні українсь-

кого народу. Незважаючи на те, що 1773 р. Катерина II підписала договір про толеранцію віроісповідань, ще того самого року видала указ: “коли в якійсь уніятській громаді забракне священика чи умре парох, то треба спитати громаду, якого ісповідання священика вона бажає, щоб влада могла громаді дати такого священика. На ділі ж питали не громаду, а начальство. А що начальство було всюди московське чи про-московське, то ж ясно, що хотіли “лише православно”... (Г.Л.ст. 450).*) Навертання було дуже просте: вистачало, щоб у громаді зголосилось до православ’я один чи кілька “добровольців”, парафію передавали православному, уніятського священика проганяли з парафії, непокірних вірних переслідували. Для існування парафії вимагалось 100 домів, а тому, що багато сіл не мали такого числа домів, то ж влада ліквідувала такі “зайві” парафії або єднала їх в більші, православні. При допомозі такого “мирного навертання” уніятів на Правобережжі впродовж 25 літ (1773-1796), Унія втратила 8 мільйонів вірних, 9.316 церков, 145 василіянських монастирів... *) Цей спосіб “навертання” уніятів на московське православ’я використали комуністи після II світової війни в Галичині і на Закарпатті. Вистачало 10-20 підписів “віруючих”, які домагалися храму і їм влада давала кол. греко-католицький храм, але як православний, бо Українська Греко-Католицька Церква вважалась перед законом «забороненою сектою»...

Нищення Унії в Білорусі, Холмщині, Підляшші відбувалося пляново і послідовно, згідно з моттом “жандарма Європи” царя Миколая I (1825-1855): “автократія, православ’я і єдиний руский народ” Унію змальовувано як польську інтригу, а православ’я, як “батьківську віру” Простолюддя переконували, що перехід на московське православ’я – це ніщо злого, ані грішного. Тож несвідомий народ пішов на гачок “ненависти до ляха, жида і уніята” (яким сам був)...**) Я зумисно наголошую: “московське православ’я”. Його “духом” ненависти до інаковіруючих, а вже, зокрема, до українців-католиків (т.зв. уніятів) живилось, на жаль, православ’я на українських землях і посьогодні ним дише, особливо те залежне від Москви - оіш).

Згідно з царським указом 1832 р. всі діти з мішаних подруж мусіли виховуватися в православ’ї. Заборонено спільні процесії,

Богослуження та уділювання св. Тайн між католиками латинського і східнього обрядів. Уніятам наказано вживати богослужební книги, видані в Москві, заборонено будувати нові церкви, а старі (побудовані уніятами) наказано передавати православним. Вистачало, що хтось один звернувся до уряду по православного священика, уряд зараз же задовольняв таку просьбу і при допомозі війська вводив того "батьюшку" в українську громаду і торжественно проголошував "поворот уніятів до батьківської віри"

Під претекстом, що уніяти брали участь у польських повстаннях (1830-31 і 1863) проти Москви, ця остання зручно використала цю нагоду, щоб угробити Унію в границях своєї займанщини, на Білорусі, Холмщині й Підляшші і в т.зв. "Польським королівстві" Тут знову з допомогою прийшли їй відступники з-поміж уніятів. Литовський єпископ Йосиф Семашко приготував "плян" такого "навернення": (скасування уніятської духовної влади, реформа семінарій, висилка здібних клириків до Москви і Петербурґа на вишкіл, заведення православних службеників, видрукуваних у Москві 1831 р.) і т.п. Все це він здійснив при допомозі берестейського єп. Антона Зубка і Василя Лужинського, адміністратора білоруської полоцької дієцезії. Засобом такого "навертання" був підступ і насилля. "Навертали" поодинокі родини, або частину парафіян, інших примушували. 25.3. 1839 р. проголошено акт злуки Унії (Уніятської Греко-Католицької Церкви на згаданих землях) з Московією. Цар (не Церква!) "милостиво" прийняв уніятів у лоно Руської Православної Церкви і (як колись Діоклеціян) казав викарбувати медалю: "Торжество Православ'я: Відірвані насиллям (1596) навернені любов'ю (1839)" Оттака облуда!

Ось як описує таке "добровільне" навертання уніятів на православ'я єп. Едвард Ліковський у "Dzieje Kosciola unickiego na Litwie i Rusi w XVIII i XIX wieku, Warszawa, 1906: п.з. "Способи (місійні) уживані православними при навертанні уніятів на Волині": "Приїхавши враз із військом до якого-небудь уніятського села, православні попи казали дзвонити в церкві й скликували нарід. Тимчасом у церкві й на цвинтарі поза церквою складали купи різок і київ, якими солдати грозили народові. Пізніше піп убирався в церковні ризи й оголошував приказ цариці, щоб усі приймали благочестя. Непокірним

грозили суворою пiмстою, а прихильним обіцяв ласки. Коли нарід мовчав, або одверто відповідав, що хоче остатися при Унії, тоді піп (або попи, як їх було більше) бив людей по обличчі часто аж до крови, в церкві перед вітарем дер за чуприну, кидав об землю. Далі вояки на приказ офіцера виводили старших громади на цвинтар і били різками або киями. Як і це не помагало, запечатували церкву, уніятського священика заковували в кайдани, провадили до нової повітової влади (російської, не польської) і тим разом зі злочинцями замикали на кілька тижнів до в'язниці. Коли нарід під насильством подавався цілком або частинно, то в той спосіб навернені мусіли підписуватися, що приймають благочестя (зн. православ'я), а тоді вже ціле село вважали за навернене й змушували всіх до підпису. Потім піп з процесією обходив тричі церкву довкола й водою, що її сам посвятив, кропив людей і церкву. Із престолів скидав антиминоси, а вкладав свої; а коли уніятський парох погоджувався на відступство, завішував його хвилево у виконуванні пастирських обов'язків, доки не навчиться нових православних обрядів. Єпископ луцький, Михайло Стадницький, бачивши ті страшні безправства й насильства на своїй Церкві й неминучий її упадок, утік з Волині до Варшави, де збожеволів і помер 1797 року"

Або: "Щоб дати живий приклад "приєднання любов'ю", приглянемося, як напр., "навертали" парохію Дудаковичі. Та парохія вбудувала собі недавно церкву й до неї щиро горнулася, чуючи про переслідування в сусідніх парохіях. Нараз, у квітну неділю 1841 року місцевий (уніятський) священик заявив, що на приказ уряду не дасть парохіям св. Причастя. Обурені люди кинулися забирати свої жертви. Тоді вбігло до церкви 50 поліціантів і вигнали з неї людей. Люди вдарили у дзвони на тривогу й після завзятої боротьби примусили поліціантів забратися. Та на другий день прийшов на "місію" батальйон російського війська і, вилаявши погано селян, обляг церкву. Після такої "проповіді", почалось у Великий четвер "навертання" на православну віру. Найстаршим селянам давали по триста буків, питаючи по кожній сотці, чи приймають православ'я. Але мимо того, що трьох сконало під буками, відповідь звучала: "Ні". Мученики поручили поховати себе без православного священика"

Прикладів того роду “навертання любов’ю” на православіє можна продовжувати і продовжувати. І коли ліберальні західньо-європейські органи преси мовчанкою покривали ті акти насильства, або мали ще безличність писати про “добровільне з’єднання русинів”, - обізвався голос Папи Григорія XVI. Він уже в листопаді 1838 року висловив свій біль з приводу переслідувань, а в літі 1840 р. вислав і до московського царя лист у тій справі. Розуміється надармо”. (Т.К.«Як Москва...» ст. 69).

І ще один приклад: ” В селі Дрелеві був парохом п’яниця Велинович. Він примінився до інструкції Попеля (Маркил Попель, галицький перекінчик в 1940-их роках, Г.Костельник - оіш) і служив по-православному на Новий рік. Тоді люди випровадили його з церкви й відібрали ключі. Він доніс про це “на гору”, прийшло військо і 17 січня 1874 р. на приказ з Петербурґа: “перебити всіх, що ставлять опір” Військо дало салву й положило трупом п’ятеро людей, а кількадесят арештували й розвезли по тюрмах...

Ще страшніше було в с. Пратулин 9 днів пізніше. Тут парохіяни не впустили до церкви священика Урбана, висвяченого Сокольським *). Тоді прийшло до села військо, яке спочатку старалося переконати людей. Та коли це не вдалося, а люди присягли вмерти за віру, почалася битва. Військо без стрілів не могло дати ради. Люди повклякали на землю і співали: “Святий Боже “ й ін. пісні. Під час того впали стріли, та спів тривав далі. Дев’ять людей упало трупом на місці, а чотири померли з тяжких ран. Кількадесят ув’язнено”...У жовтні 1996 року папа Іван Павло II вписав тих 14 мучеників у стан Блаженних Католицької Церкви.

І ще: ...«У 1875 р. в Люблинщині, де духовенство держалося слабше, приступлено просто до підписування “добровільних заяв” про “прилучення до православ’я». Різними способами вдалося добути підписи з 45 парохій і 26 священиків. Тоді вирішено врочиство проголосити “злуку з православ’ям” У Білій (Підляській) проголошено вперше апостазію, пригнавши до “добровільних” заяв по кілька людей із парохій. Нещасні люди вибухли плачем. Приявний тоді архієпископ варшавський (православний), що з волі уряду прибув туди, наблизився до людей після богослуження і сказав до них: “Ви пра-

вдиві мученики”, а про галицьких апостатів сказав: “Як Бог дасть, що ця справа скінчиться, то вижену геть ту прокляту галицьку сволоч!” Цей православний влади́ка був, очевидно, людина з почуттям справедливости” (Т.К. “Як Москва...” ст. 40-41, 69, 81, 83).

1836 року почалося переслідування УКЦеркви на Холмщині і Підляшші, знову ж при допомозі унія́тських ренеґатів: Маркила Попеля та інших, під плащиком очищення обряду від латинських впливів. Використовуючи зручно політичну гру двох сил: польського шовінізму і австрійської влади, Москва щедро оплачувала вияви прихильності тих українців, які проти одного і другого хотіли найти захист у єдиновірній Москві. Руками саме таких москвофілів Москва застосувала стару тактику: знищити українців руками українців. Коли 1905 року було дозволено змінити віроісповідання, то примушеним на православ’я уніатам було заборонено вернутися до Унії. Вони могли прийняти латинський обряд, або залишитися в московським православ’ї. Тоді понад 200.000 холмщан прийняли лат. обряд, перейшли в польський табір, спольщилися...

Переслідування полягало не лише у фізичному знищенні поодиноких священиків чи мирян, але його тягар полягав у моральних тортурах, у постійнім страху перед вивозом на Сибір, непевність про завтра себе і родини, бо ж священики в більшості сімейні...

Набагато легшою була доля тої частини УКЦеркви, що після розбору Польщі попала під австрійську займанщину. 24.2.1807 року створено Галицьку Митрополію, а УКЦеркву зрівняно з правами латинського духовенства, надавши їй офіційну назву: Греко-Католицька. Московський уряд підтримував фінансово про-московський рух – москвофільство (народне: кацапщину) під австрійською займанщиною і заохочував галичан до повороту до “батьківської віри” та “руської народности”. В очах Москви, Галичина - це гніздо “мазепинства і самостійництва”. Греко-католицизм – це загроза для єдінства Росії, а православ’я – це скріплення “єдінства”, тому то треба було знищити УКЦеркву, щоб галичан “возсоєдинити” Та все ж таки католицька віра галичан стала перепорою до русифікації.

В часі австрійсько-московської війни (1914-18) і окупації москалями Галичини,

ув'язнено Митрополита Андрея Шептицького і вивезено на Схід. І вже 27.9.1914 року призначено православного єпископа Евлогія (Георгієвського) єпископом Галичини. Його проповідь проти греко-католиків навіть російська цензура не пропустила, як надто гостру і нетолерантну. "Подвижником православ'я" в Галичині став православний єпископ Антоній (Храповицький). Він і Ко. забирали з уніятських церков ікони, палили їх, незважаючи на їх художню та історичну вартість. Особливо завзявся валити придорожні хрести, фігури і каплички. Про таку "апостольську працю" православного духовенства в Галичині православний єпископ Никон сказав, що це було "чорне гайвороння, яке обсіло Галичину" (ТК 91). Незважаючи на тиск і всякого роду пільги для змінюючих на 1874 парафій на православ'я перейшло лише 81.

Слід згадати, що нелегкою була доля Української Греко-Католицької Церкви під польською займанщиною в 1920-1939 рр. Ненавчені історією поляки робили великі труднощі в її існуванні й розвитку. Але дарма. Та Церква була з народом, а народ боровив Церкву, як рідну Матір...

Остання Голгота УГКЦеркви

Всюди, де тільки вступила московська нога, москалі нищили Унію, а насаджували своє московське "благочестя" В часі II світової війни (1939-41) прийшла в Галичину совєтська армія, а з нею політична неволя і релігійне переслідування. Познаки цього останнього: конфіскація церковних маєтків, заборона Церкві публічного виступу і навчання в школах, повне відділення Церкви від держави, чи радше поневолення Церкви державою, арешти більш активних священників, розв'язання монастирів і всіх церковних, наукових, харитативних і т.п. інституцій та організацій, надмірне оподаткування церков, щоб так змусити їх до самоліквідації. На повний виступ проти Церкви большевикам не стало часу. Одиноким, хто протестував проти такого насилля, був свято-юрський святець Митрополит Андрей Шептицький.

Коли комуністична влада сконфіскувала все церковне майно, включно з машинкою до писання, митрополит Андрей створив

Синод, ухвали якого були спрямовані на піднесення релігійного життя у новій дійсності, переписувані ручно і поширювані.

У висліді цієї першої большевицької окупації 1939-41 Українська Католицька Церква вийшла матеріально пограбованою і вбогою, але духово загартованою, міцною.

З вибухом німецько-московської війни (1941), новий окупант - нацистська Німеччина - шукав радше політичних успіхів і підпорядкування навіть церковного життя німецьким інтересам, але безуспішно. Вірний своєму покликанню Пастиря і провідника свого народу, Митрополит Андрей Шептицький протестує проти німецьких насильств над українцями та жидами; боронить покритих; старається про духову опіку для тих, які їдуть по волі чи по неволі на працю до Німеччини; настановляє капелянів для Дивізії "Галичина"

Хресний шлях і Воскресіння УГКЦеркви Митрополит Андрей пророкував останніми словами перед своєю смертю (1 листопада, 1944 р., 13.30 пол.):.."Наша Церква буде знищена, розгромлена большевиками. Але ви держіться, не відступайте від віри, від Католицької Церкви. Тяжкий досвід, який впаде на нашу Церкву, є хвилевий. Я виджу відродження нашої Церкви. Вона буде гарніша, величніша від давньої та буде обніматися цілий наш нарід. Україна увільниться від свого упадку та стане державою могутньою, з'єднаною, величавою, яка буде дорівнювати другим високорозвинутим державам. Мир, добробут, щастя, висока культура, взаємна любов і згода будуть панувати в ній. Все те буде, як я кажу; тільки треба молитися, щоб Господь Бог і Мати Божа опікувалися завжди нашим бідним, замученим народом, який стільки витерпів, і щоб ця опіка тривала вічно. Прощаюся з вами. Будьте стійкі і сильні у вірі, витривалі й ревні в служінні Господу Богу! І більше мого голосу не почувете - аж на страшному суді!"

Нова хвиля переслідування УКЦ зі сторони Москви (той раз атеїстичної, але в тісній співпраці Руської Православної Церкви) розгорілася після здобуття Галичини 1944р.

Йдучи за засадою: "Поражу пастиря й розбіжяться вівці", вночі 10-11 квітня 1945 року, у Львові московське НКВД заарештувало Митрополита Української Католицької Церкви Йосифа Сліпого і його помічників: єп. Никиту Будку і єп. Николая Чарнецького, а в Станиславові - єп. Григорія Хомишина і

його пом-ка єп. Івана Лятишевського. Подібна доля стрінула і двох українських єпископів у Перемишлі, що були відданні Москвою Польщі. Обоє єпископів, Йосафата Козилівського і його помічника Григорія Лазоту, поляки заарештували в січні 1946 р. і передали москалям. В Німеччині арештовано Адміністратора о. Петра Вергуна. Усіх їх вивезено до Києва, де відбувся над ними суд. Всіх їх судили при замкнених дверях під претекстом “політичних злочинів” проти радянської влади і засудили на довгі роки ув’язнення. Єпископи Хомишин і Коциловський померли, не витримавши тортур у Київській тюрмі в 1947 році. Інші пішли на заслання і загинули смертю мучеників та ісповідників за св. Віру і за єдність Церкви. В кивих остався лиш Митрополит Йосиф Сліпий, який в лютому 1963 року був звільнений з московської каторги, жив, діяв і помер у Римі (7.9.1984).

Подібна доля стрінула і нашу Церкву на Закарпатті 1947 року і в Словаччині 1950. Після насильного включення Закарпаття в склад УРСР, почалася нагінка на місцевого єпископа Теодора Ромжу, на якого вчинено інтентат і добито в шпиталі. У Словаччині арештовано і запроторено в чеську тюрму Леопольдово єп. Павла Гойдича і його помічника Василя Гопка.

Вслід за арештом владик всюди відбулися арешти і переслідування світського і монашого духовенства і нагінка за “поворот” їх та їх пастви на московське православ’я. З Галичини, після арешту владик, такий “рух” очолив і провадив відступник, о. Гавриїл Котельник. В днях 8-10 березня 1946 р. у Львові відбувся “Собор”, в якому взяло участь 204 священники і 12 мирян – відступників від Греко-Католицької Церкви. Учасники того “Собору” вивілили послух Римському архиєреєві-папі й перейшли самі та беззаконно віддали Українську Церкву в Галичині під владу московського патріарха. “Собор” цей не має ніякої правно-канонічної вартости, бо його не скликали законні єпископи (вони бо були арештовані), делегати на той “Собор” не були вибрані, всі рішення того “Собору” були наперед визначені, а тим самим, недобровільні. В дійсності, це був не Собор, а мітинг, зааранжований безбожним режимом і виконаний групою апостатів і стерилизованих священників і мирян. Той “Собор”-мітинг – це ще одне відомство насильства над нашою Церквою

зі сторони політичної і церковної Москви.

Згадані переслідування і ліквідація зовнішньої організації Української Греко-Католицької Церкви в Галичині, на Закарпатті, на українських землях в границях Польщі й Чехословаччини - це останнє звено в довгім ланцюгу таких переслідувань її зі сторони Москви. Впродовж століть Москва, де і як тільки могла, нищила нашу Церкву, вбиваючи єрархів і священників та її вірних, або насильно переводила тих останніх на московське православ’я. В очах Москви, політичної і церковної, Українська Греко-Католицька Церква – це символ українського сепаратизму й незалежности. В царській і комуністичній московській імперії могла існувати Римо-Католицька Церква, юдейська синагога, мусульманське віроісповідання, але там не було місця для Української Католицької Церкви. Чому? Бо український католицизм на українських землях, тобто католицька віра й український обряд, були синтезом східного і західного духа і спрямовували очі українського народу на Захід, на Європу, а не на Москву, як цього вона хотіла б, і як це вона зуміла зробити з тою частиною Православної Церкви в Україні, яка по волі чи по неволі попадає в орбіту її (Москви) впливів.

Ось де треба дошукуватися причини тої заїлості і ненависті, з якими Москва безпосередньо чи посередньо старається знищити фізично, а принайменше знівечити моральний, духовий вплив і провід нашої Церкви, зокрема на українських землях, навіть сьогодні у самостійній українській державі!

Статистика втрат УГКЦеркви (матеріальних)

Стан у 1939-1950 р: Єпархій - 5; Адміністрації і Апостольські Візитатури - 2; єпископів - 10; світського клиру - 2.950 (50% заарештовані, суджені, вивезені на Сибір, 20% пішли в підпілля або емігрували, 30% примушені прийняти московське православ’я; монаший клир - 520: розпорошені, арештовані, заслані на Сибір; богословів - 540- розпорошені; монахині: 1.090: розсіяні, вивезені на Сибір; Вірних: 4.283.000 - багато ув’язнені й заслані на Сибір, більшість ставить пасивний спротив; парафій 3.040 -ліквідо-

вані, або зайняті Російською Православною Церквою; церков і каплиць: 4.440 - закриті, або передані Руській Православній Церкві; монастирів і духовних заведень - 195: усі зліквідовані; католицьких шкіл (мається на увазі школи на українських землях, в яких відбувалося навчання греко-католическої релігії - оіш) - початкових - 9.900, середніх - 380, вищих - 56 - усі зліквідовані, або навчання ведеться в атеїстичнім дусі; католицьких організацій - 41; католицьких видань - 38; католических видавництв - 35. Після окупації все зліквідоване, або передане Москві (гл. "Біла Книга" про релігійні переслідування в Україні: "Перші заковані..." Рим, 1953).

Робити детальний список жертв і страшливих способів переслідування УКЦеркви в 1944-1990рр., зі сторони московського безбожного режиму і відданої йому Руської Православної Церкви, значило б писати Мартирологій тої Церкви, що його і на волівій шкурі не змістиш. Для прикладу передруковуємо вийнятки Споминів Блаж. Патріярха Йосифа записані о. д-ром Іваном Гриньохом, (гл. "Літопис Голготи України", т.2, "Репресована Церква", Дрогобич 1994):... "Мені закидали головно, що я старався годити націоналістів, що правив Службу Божу для Дивізії "Галичина" в заступстві покійного Митрополита. В дійсності причиною мого ув'язнення було те, що я Митрополит, і тому домагалися від мене відступства та пропонували Київську Митрополію. На ділі вони не могли мені нічого закинути і казали, що я сиджу за покійного Митрополита Андрея, "бо він помер і ми не можемо його карати..."

"Сумну роль відіграв супроти нашої Церкви московський патріярх Алексій, бо "зайнявся" ревно Галицькою Митрополією і пішов на поміч цілим своїм авторитетом насильству КГБ у ліквідації нашої Церкви і виписував у журналі Московської Патріярхії різні брехні і очорнення на нашу Церкву, що "він мусів змилосердитися і зайнятись покинутою Пастирями паствою, бо всі єпископи повтікали", саме тоді коли ми, арештовані, гинули в київських тюрмах..."

"Потім мене ще обвинувачувано, і що я підпірав і підтримував митр. Андрея у його контрреволюційній діяльності. Коротко - обвинувачування було таке: шпійон Ватикану, ворог совєтського народу, як церковний єрарх - жив коштом народу, словом - контрреволюція, "контрик". Я не знаю, чи коли в житті

я відчував таку відразу до падлюк, як тоді, бо з такого роду свідками і людьми я не мав ніколи до діла. Раз навіть Горюн (слідчий - оіш) в приступі якоїсь людяности сказав: "Ви попали в середовище, в якому ви ніколи не бували, і в таке трактування, до якого ви не привикли"

І ще: "Мене відправлено жажливим станом до Тайшенських лагерів, куди я приїхав по 4-ох місяцях у Столипінках і страшних пересилках з 39° гарячки в далекий Схід до Вигоровки. Після року мене перевезено знову до Мордовських лагерів. Без пересади і самохвальби можу сказати, перестудіювавши нашу історію, що я третій митрополит, на котрого спали такі важкі терпіння і хрести, говорячи по-галицькому, котрому судилася така щербата доля... Яке неймовірне горнило мук я мусів перенести за тих майже 20 літ! А ще тепер скільки знуцань і наклепів по газетах, за які мусів жалуватися аж Генеральному Прокуророві Руденкові в Москві. Справді сповнилися пророчі слова генерала-коменданта міста Львова, що, бачачи мене на похоронах пок. митроп. Андрея Шептицького в хрестовинному Митрополитичому Саккосі: "Ах, скільки хрестів накидано на того молодого митрополита. Як він їх донесе?" (зі "Скарги митрополита Й.Сліпого до Першого Секретаря ЦККП Рад.України, М.В. Подгорного" Січень 1961, там же).

Ширше про Хресний шлях українського католицизму гляди:

"Мартирологія Українських Церков" у чотирьох томах. Том II. Українська Католицька Церква. Видавництво "Смолоскип", Торонто - Балтимор, 1985; "Літопис Голготи України" т. 2. "Репресована Церква", Вид. "Відродження", Дрогобич, 1994; о.Т. Коструба: "Як Москва нищила Українську Церкву" і там же: о. А. Г. Великий, "Хресний Шлях Українського Католицизму", "Большевицький Церковний Собор у Львові 1946 року", Львів, 1995; "Біла книга - перші заковані..." Рим, 1953; Григор Лужницький, "Українська Церква між Сходом і Заходом", Філядельфія, 1954; д-р Матвій Стахів, "Хрестова Церква в Україні 988-1596", Стемфорд, 1985; о.І. Нагаєвський, "Католицька Церква у минулому і сучасному Україні", Філядельфія, 1950; о. І. Шевців, "За єдність Церкви і Народу", Мельборн, 1973. І багато інших.

о. мітрат Іван Шевців.

Сідней.

Патріярх Йосиф Кардинал Сліпий

Блаженніший Патріярх Кардинал Йосиф Сліпий, Коберницький-Дичковський, народився 17 лютого 1892 р. в селі Задрість Тереховлянського повіту в Галичині. Гімназію закінчив у Тернополі (1911).

Згодом студіює у Львівській Духовній семінарії, а від 1912 – в Інсбруці, де й одержує ступінь доктора богослов'я в 1916 р. Св. Тайну Священства приймає 30.9.1917 з рук Слуги Божого Митр. Андрея. Продовжує студії в Інсбруці і в Римі, в Орієнтальному Інституті, Анджелікум і Грегоріанум. Стає габілітованим професором догматики. Від 1922 р. є професором догматики в Духовній семінарії у Львові, а від 1925 – її ректором. Був співзасновником Богословського Наукового Товариства, а згодом його постійним головою. Львівську Семінарію розвиває так, що вона від 1928 р. стає Богословською Академією, а Блаженніший її постійним ректором аж до свого ув'язнення.

Реформує навчання в Богословській Академії за найновішими зразками і вимогами рідної Церкви, пише наукові праці, редагує богословський журнал «Богословія», видає наукові твори, відбуває наукові подорожі до університетів різних країн, бере участь у Вєлеградських Унійних Конґресах та інших наукових з'їздах.

Друга світова війна не перериває діяльності Патріярха серед важких обставин. 22.12.1939р. під час першої большевицької окупації Митр. Андрей висвячує Блаженнішого на єпископа з правом наслідства. Після смерті Слуги Божого Митр. Андрея серед руїн нашої Церкви і народу стає Главою Церкви-Мучениці і духовним Батьком Народу.

Патріярх Йосиф став митрополитом УГКЦ в один з найтрагічніших періодів історії українського народу та його Церкви - 1 листопада 1944 року, три місяці після зайняття Львова советськими військами.

Митрополит Йосиф Сліпий під час арешту - 11. 4. 1945 року. Світлина знайдена в архівах КГБ.

Подібно до свого Учителя та Духовного Батька Митрополита Андрея, Він не залишив пастви в час випробовувань без Пастиря, маючи у серці слова Христові: „І ненавидітимуть Вас задля імени Могого - хто видержить до кінця той спасеться, бо слуга не є більший за свого пана, ані ученик над свого вчителя”

11. 4.1945 р. арештований советськими властями, за віру засуджений в Києві на 8 літ примусових робіт у сибірських таборах. В 1953 р. засуджений поновно на заслання. Третій раз засуджений в 1957 р. на сім літ ув'язнення і каторжних робіт. Четвертий раз в 1962 р. засуджений на ув'язнення в Мордовії. Разом 18 літ ув'язнення, заслання, тюрем, каторжних робіт.

Митрополит Йосиф прийняв, так як і митрополит Андрей, так як і перші Ісповідники-мученики, шлях терпіння, заслань в таборах Сибіру. Та й на засланні Патріярх Йосиф пише численні послання до вірних і духовенства, закликає бути стійкими у Вірі, вірними Апостольській Столиці, не сумніватися в пророчих словах митр. Андрея про Воскресіння Української Греко-Католицької Церкви. Постать і постава митр. Андрея давали і самому Патріярхові силу мужньо і стійко переносити ув'язнення; не раз із вдячністю згадував він митрополита у своїх посланнях, споминах.

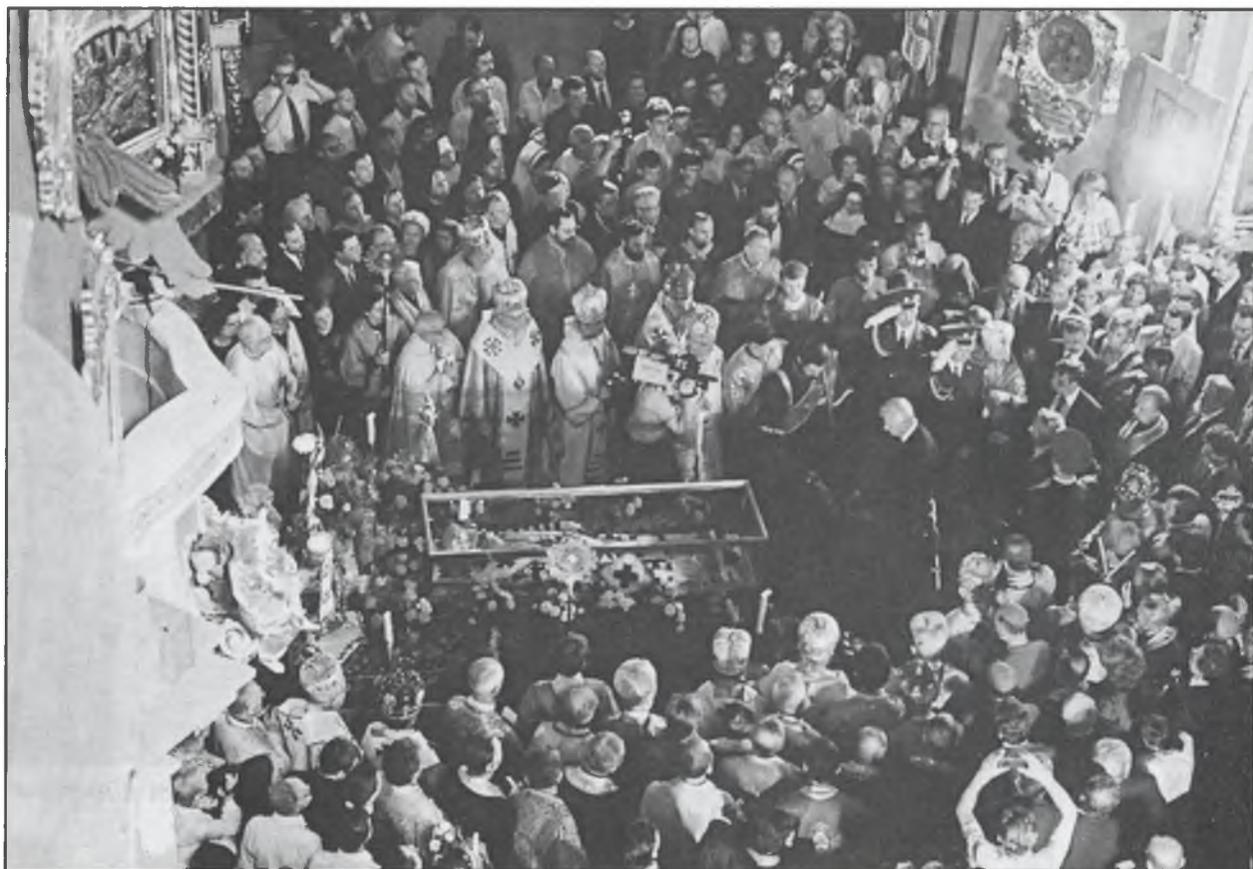
Папа Іван XXIII в 1960 р. номінує Блажен-

нішого Йосифа Кардиналом «ін лекторе».

9.11.1963 р. Митрополита звільнили з каторги за старанням Папи Івана XXIII. Він бере участь в II Ватиканському Соборі. 25.2.1965 Папа Павло VI номінує Блаж. Кардиналом.

Впродовж 21 року на волі відвідує всі українські поселення в світі. Об'єднує український єпископат в Синод Української Церкви, в 1975 році приймає титул Києво-галицького Патріярха, в очікуванні на визнання його Папою, купує монастир для монахів Студитів і збирає їх розсіяних по світі, засновує і будує Український Католицький Університет св. Климента з храмом Св. Софії, повертає власність храму св. Сергія і Ваха з патріяршим двором для Української Церкви та засновує українську парохію. Організовує Духовну Семінарію Св. Софії в Римі, шість філій УКУ в різних краях, започатковує переклади літургичних книг на українську мову. Весь час був вповнений безупинною працею та многогранною діяльністю, молитвами за свою Церкву і на славу Бога та українського народу.

Упокоївся в Бозі в своїм помешканні, при храмі св. Софії, дня 7. 9. 1984 р. Похоронений 13-го вересня в крипті св. Софії. В першу річницю проголошення самостійности України, 29-го серпня 1992 року, було перевезено тлінні останки Патріярха Йосифа з Риму до Львова, де спочиває Він в крипті Св. Юра.

Похорони Блаженнішого Патріярха Йосифа Сліпого в Соборі Св. Юра у Львові.

Зустріч Митрополита Йосифа Сліпого з Папою Іваном ХХІІІ в Римі після звільнення з заслання 9.11.1963 року в товаристві єпископа Івана Бучка.

ЙОСАФАТ КОЦИЛОВСЬКИЙ

(Єпископ, 1876 -1947)

Владика Йосафат, хресне ім'я Йосиф Коциловський, народився 3 березня 1876 року у лемківському селі Пакошівка біля м. Сянока. Його батько був послом до Галицького Сейму. Йосиф Коциловський після закінчення початкової школи навчався у гімназії у містечку Ясло. Завершивши навчання у 1895 році, вступає на юридичний факультет Львівського університету. Упродовж 1896-1901 рр. молодий студент шукає своє покликання й шляхів самореалізації. В 1898 році він перериває навчання і вступає до однорічної школи офіцерів запасу артилерії у Відні. Після закінчення цієї школи Йосиф Коциловський ще кілька місяців перебуває на військовій службі, а далі покидає військо, відчуваючи покликання до священничого стану і, маючи намір студіювати богослов'я. Подолавши певні труднощі, Й. Коциловський вступає у 1901 році в *Collegium Rutenum* у Римі за скеруванням перемишльського Владика Чеховича. Тут він стає згодом одним із найкращих семінаристів, працює бібліотекарем, префектом і редактором журналу «Записки питомців руської Колеїї у Римі». Богословські студії Йосиф Коциловський закінчив у папському університеті *Angelicum*, одержавши докторат із філософії у 1903 та з теології у 1907 році. Після цього молодий Коциловський повернувся до Галичини, де 9 жовтня прийняв священниче рукоположення. Незабаром його призначили віце-ректором і професором богослов'я Духовної семінарії у Станіславові.

Бажаючи поглибити своє духовне життя, 2 жовтня 1911 року Коциловський вступає до новіціату оо. Василіян та приймає на обличчях монаше ім'я Йосафат. Як монах о. Й. Коциловський визначався духом строгої дисципліни, глибокої покорності та любові до молитви. 16 травня 1913 року став ієромонахом, викладав богослов'я в монастирі ЧСВВ у Лаврові. 1914 року виїхав до Моравії, де був тимчасовим ректором Богословської семінарії, після чого 1916 року повернувся назад у Західну Україну та склав довічні монаші обіти.

23 вересня 1917 року був призначений єпископом Перемишльсько-Самбірської єпархії. В Перемишлі відбулись архиєрейські свячен-

ня о. Й. Коциловського. Зразу ж Владика Йосафат включився у працю над розбудовою єпархії. Він перейняв провід найстаршої української єпархії у важкі часи I світової війни. У цю пору австрійська влада ув'язнила за москвофільські симпатії багатьох священників і мирян, запроторивши їх до концтабору у Талер'юфі. Владика Коциловський робив усі спроби для їх звільнення, які увінчалися успіхом завдяки його особистому знайомству з імператором Карлом IV із часів спільної військової служби. Перші кроки нового єпископа на вернули до нього серця не тільки священників, а й також і мирян, про що засвідчує його перше послання від 12 листопада 1917 року. Владика Йосафат клопотався про скріплення чернечого життя, про поживлення народних місій та реколекцій, про розповсюдження релігійної літератури та преси, старався зорганізувати молодь. 1921 року заснував Духовну семінарію в Перемишлі. Навчання в перемишльській семінарії спочатку тривало 4 роки, а з 1931 року його було продовжено до 5 років. Владика Коциловський особливо переймався рівнем виховання побожності та освіченості священників, часто розмовляв із ними, давав реко-

лекції і запровадив викладання аскетичної містики та щомісячні наукові богословські диспути. Здібніших вихованців він посилав на студії у закордонні університети Рима, інсбрука та міст Франції.

Владика Йосафат постійно заохочував єпархіяльних священників поглиблювати своє духовне життя. З цією метою видавав пастирські листи, часто скликав конференції і соборчики для духівництва та наказав відбувати щорічно хоча б триденні реколекції. Владика опікувався також монашими Чинами й Згромадженнями, а також сиротинцями, дитячими садками й школами, які вели сестри Службениці й Василіянки.

Владика Йосафат уклав статuti для Згромадження СС.св.Йосифа, отримавши їх затвердження Апостольською столицею. Як правдивий учень Христа, Владика Йосафат дуже багато терпів, починаючи з 1939 року, коли східну частину єпархії з Перемишлем зайняли большевики. Перебував нелегку 3-річну німецьку окупацію. Був заарештований польською службою безпеки 21 вересня 1945 року і перевезений до польської комуністичної тюрми у Ряшеві, у якій знаходився до 17 січня 1946 року. 18 січня 1946 року, потрапивши до рук большевиків, перебував у тюрмі НКВС до 24 січня, після чого був звільнений і відтранспортований назад до Перемишля. Передбачаючи свій новий арешт і депортацію у СРСР, Владика Йосафат, будучи присутнім на конференції польських єпископів у Ченстохові, передав, написану там власною

рукою, заяву вірності папі Пієві XIII: «У випадку мого арешту й заслання покійно прошу передати Святішому Отцеві, що складаю у його стіп вияв моєї вірності і цілковитої відданості до останнього удару мого серця, благаючи по-синівськи його батьківського благословення».

26 червня 1946 року Владика Йосафат був заарештований вдруге та силоміць вивезений на схід польськими і радянськими військами. Його переводили з однієї тюрми до іншої, над ним дуже знущалися, примушуючи всіяко до співпраці. Опісля, перевізши Владика до Києва, його намовляли перейти на православ'я, що рішуче було відкинуто Владикою, який наполягав на тому, що не є радянським громадянином і, що його не мають права судити. Владика важко захворів на запалення у в'язниці і тоді його з огляду на вік і стан здоров'я кинули у концентраційний табір у селі Чапаївка біля Києва.

Перед святом св.священомученика Йосафата Владика кілька днів робив реколекції, відчуваючи свою близьку кончину, яка настала 17 листопада 1947 року.

Владика Йосафат Коциловський загинув за вірність Католицькій Церкві як жертва політики большевицького насилля. Своєю мученицькою смертю він засвідчив вірність Української Греко-Католицької Церкви Апостольській столиці. Його хрест і його гірка чаша стали для нащадків правдивою славою й вартістю.

Владика Йосафат Коциловський і о. декан П. Мекелита перед арештом.

ГРИГОРІЙ ЛАКОТА

(Єпископ, 1883-1950)

Владика Григорій Лакота народився 31 січня 1883 року в с. Голодівка (тепер Задністрияни) Самбірського району Львівської області. Його батьки були бідними селянами, які утримували свою сім'ю за рахунок важкої праці в полі. Після закінчення чотирьох класів Комарнівської школи хлопець продовжував навчання в академічній гімназії у Львові.

20 червня 1903 року Григорій вступив у Львівську Духовну семінарію, по закінченні якої 30 серпня 1908 року єпископ Константин Чехович висвятив його на священника та призначив сотрудником на парохії у Тростянці. Трохи згодом, побачивши ревність та чеснотливе життя о. Григорія Лакоти, Кир Константин покликав його до Перемишля на свого особистого капелана, а водночас і на катехита в українській гімназії у Перемишлі. В 1910-1913 рр. о. Григорій студював у Відні, де в 1911 році здобув ступінь доктора богослов'я. З 1913 року його було призначено професором Перемиської Духовної семінарії, де він викладав гомілетуку і катехитику, а пізніше - історію Церкви та канонічне право. У 1918-1926 рр. о. Григорій був ректором Перемиської Духовної семінарії. 1 червня 1925 року його було іменовано архипресвітером Греко-Католицької капітули в Перемишлі. У 1926 році Папа Пій XI номінував його єпископом-помічником Перемишської єпархії, а вже 6 травня цього ж року відбулась хіротонія номіната в соборі Різдва св.Івана Хрестителя.

У період першої окупації Західної України більшовиками (1939-1941 рр.) Перемиська єпархія була поділена німецько-радянським кордоном на дві частини. З цього приводу Владика Й. Коциловський передав Владиці Григорію управління західною частиною єпархії з осередком у Ярославі.

Після II Світової війни польсько-радянський кордон пересунувся далі, на схід від Перемишля, тому місто опинилося на території комуністичної Польщі. Становище українців, а особливо духовенства та інтелігенції, стало дуже непевним. Прийшовши до влади, комуністи розпочали масові депортації та арешти. Ця сумна доля спіт-

кала й Владика Лакоту. За урядовим наказом Владика Григорія насильно вивезли до Львова, де він замешкав, за рекомендацією свого племінника о. Богдана Репетила ЧНІ, в однієї родини, яка проживала навпроти монастиря в Голоско. Але Кир Григорій довго тут не затримався, через місяць після приїзду до Львова (25 червня 1946 р.) його заарештувала радянська міліція і відправила на суд до Києва. Властиво це не був суд, а лише «особоє совещаніє без суда», так звана «трійка». Після цього його вивезли до Воркути, присудивши 10 років ув'язнення. Тут Владика спочатку працював у шахті, а пізніше через слабке здоров'я - виконував різні роботи на території табору, носив воду, чистив на кухні картоплю, працював ковалем, двірником. Взимку 1949 року здоров'я Кир Григорія настільки ослабло, що його перевезли до табірної шпиталю в Абезь (180 км на південь від Воркути). В Абезі Кир Григорія, як ще працездатного, призначили в асенізаторську бригаду, котра була зобов'язана виконувати найбруднішу роботу. Це було навмисно зорганізовано табірною владою, щоб якнайбільше принизити Владика та священників, які становили переважаючу частку працівників бригади. В'язні вирішили між собою, що Владика не повинен виконувати цю ганебну працю, тому хотіли його замінити. Та він не погодився. Сказав, що на все є Божа воля, бажав нести свій хрест до кінця, так, як цього хоче Господь. Така поведінка Пастиря була прикладом для інших каторжників.

Вдосвіта кожного дня священники, які перебували в цьому таборі, відправляли Службу Богу. За престіл служили прості тумбочки для харчів. Усе це робилось надзвичайно обережно, бо, коли б дізналась табір-на охорона, в'язні були б приреченими на голодну смерть у карцері.

Владика Григорій мав таку велику пошану до Пресвятої Євхаристії, що не наважувався служити св. Літургію в жахливих табірних умовах. Але спрагнений Ангельського Хліба Владика просив приносити йому св. Причастя щодня до лікарні. Шпиталь, у котрому лежав Кир Григорій, знаходився не на рідній землі, де його відвідували б родичі та друзі, а в далекому, жорстокому Сибірі, де панував лише холод і голод. Хіба міг хворий Владика тут одужати? 5 листо-

ТЕОДОР РОМЖА

(Єпископ, 1911 - 1947)

Народився 14 квітня 1911 р. в селищі Надбичко (тепер Великий Бичків, Рахівський р-н Закарпатської обл.). На час народження Теодора його батько Пал (Павло) Ромжа, залізничний службовець, мав 44 роки, мати Марія (з дому Семак) - 42. Це була їхня дев'ята дитина. Однак з Теодорових братів і сестер досягли старшого віку тільки Марія, Ганна, Христина та Стефан. Велика сім'я, що належала до провінційного, нижчого прошарку тогочасного середнього класу, жила скромно, в християнському дусі. Але повнотою релігійного життя Ромжі, як згадують їхні знайомі, вирізнялися із загалу.

У сім'ї зберігся спогад про те, що хлопчик любив слухати історії з життя святих, а слухаючи оповідання про мучеників, часом плакав.

По чотирьох класах народної школи в Бичкові батьки записали його в 1922 р. до державної реальної гімназії в Хусті. Закінчив її в 1930 р. з відмінними оцінками.

Літні вакації Теодор проводив удома, у Великому Бичкові, з батьками, братом і сестрами. В неділю й на свята співав на крилосі м'яким матовим тенором, часто читав чи співав Апостола в Літургії. Брав участь у роботі місцевої „Просвіти”

Крім руської (української) і угорської мов, якими він говорив змалку, в гімназії оволодів основами ще кількох - чеської, латинської, французької, російської.

Теодорові, який у гімназії виявив свої здіб-

пада 1950 р. (і за іншими даними 12 листопада) єпископ Григорій Лакота переставився до вічного, щасливого життя, на котре він, без сумніву, заслужив своїм мучеництвом. Смерть Владики Григорія була тихою і спокійною. Був при пам'яті до кінця, ще щось говорив до священників, які стояли біля його ліжка. Але раптово мова Владики Григорія закінчилась і він немов би заснув, без стогону і крику.

В історії страждаючої УГКЦеркви Владика Григорій залишився, як непохитний свідок єдності Святої Церкви і мученик за Христову віру. Важкі поневіряння та суворе заслання не зламали сильного духу Христового апостола, а, навпаки, вони показали глибоке свідчення могутності Церкви Божої і незламності у святій вірі.

ності в опануванні точних та природничих наук, учителі пропонували продовжити студії на інженерному факультеті Празького університету або ж обрати фах військовика.

Багато хто казав: „Дивний цей Ромжа - його місце серед офіцерів чи інженерів, а він воліє до Рима”

Вчителі радили: „Шкода тебе віддавати до Рима, Підкарпаття не має власної високоосвіченої інтелігенції, їдь учитися в Прагу...”

Але у щиро побожного Теодора були інші плани.

Значно пізніше, вже будиши владикою, розповідав своїм знайомим, як він, гімназист-шестикласник (1927-28 р.), сказав батькові, що хотів би стати священником. Не станови-

ло б це проблеми, якби не згадав про цілїбат. Що ж буде з продовженням сім'ї, з родинним іменем Ромжів? Проте батько відповів тоді коротко: ти ще молодий, си́ну, закінчуй гімназію, а потім можемо повернутися до цього.

Наспів час святкувати відмінне закінчення гімназії. Теодор з Хуста їде в Бичків. Сім'я за святковим столом разом тішиться радісною подією. Перед тим як встати з-за столу, Теодор, голос якого під час обїду ледве було чути, попросив слова: „Татку, два роки тому Ви сказали мені, що лише після одержання атестата зрілості завершимо розмову про вибір мого дальшого шляху. Я і тепер можу повторити лише те саме, що й тоді: хочу бути священиком, неодруженим, і хотїв би пригостуватися до цього в Римі”

При столі стало тихо... Потім голова сім'ї раптово, охриплим голосом, затинаючись, промовив: „Видно, так має бути. Ти вибрав - я погоджуюсь”.

З 1930-1933 рр. студіює філософію. З 1933-37рр. – богословіє у Римі, де отримує звання ліценціата. Згодом він стає адміністратором парафії у м. Березово, а з 1939 р. – професором філософії у Духовній семінарії м. Ужгорода.

24.9.1944 р. Теодор Ромжа був висвячений на єпископа Мукачівської єпархії. Після окупації Червоною армією Карпатської України боронив права УГКЦ на Закарпатті. Перша публічна архиєрейська Св Літургія єп. Теодора відбулася в ужгородському Катедральному соборі 28 вересня 1944 р на свято Воздвиження Всечесного Хреста (в день відпусту).

Гаслом титулярного єпископа Аппійського, помічного владика Мукачівської єпархії Теодора стали слова „Возлюблю Тебе, Господи, кріпосте моя. Господь - твердиня моя і прибіжище моє” Ці слова зі псалма (17,2) священик кожної зі східних візантійських Церков у Св Літургії Йоана Золотоустого тихо промовляє перед Символом Віри.

Священноєрей Теодор знав, що архиєрейське завдання, яке чекає на нього, потребує надлюдської сили, і в цьому він не може сподіватися на земну, зовнішню поміч, лише Господь може стати для нього твердинею і прибіжищем і силу та сміливість для того, щоб узятися за це завдання, він міг черпати тільки з любові понад усе до Господа.

Взяття всієї території Закарпаття Червона Армія завершила в жовтні 1944 р. Воєнні події не завдали єпархії занадто великої шкоди. Зазнали пошкоджень лише кілька церков і парафіяльних будівель. Серед священиків жертв не було, але семеро залишили

територію єпархії. Коли єпархія була тимчасово роз'єднана, до Чехо-Словаччини перебрався 117 священиків. В Угорщину виїхало 10, у Румунію - 4, на Захід потрапило 12. У 1944 - 1948 рр. єпархію покинуло ще 42 священики.

Єпископ Теодор, з огляду на тодішні обставини, вимагав від свого клиру не робити жодних записів, а запам'ятовувати почуте від нього. У розмові з ними, характеризуючи ситуацію, владика переконував присутніх, що з новою владою неможливо досягти компромісу, бо стосовно Греко-Католицької Церкви вона має одну мету - знищення її. Це ясно доводять події за Карпатами, у Галичині. Отже, для кожного священика, кожного вірного лишається дійсним лише один наказ: „Нічого не боятися, а на зразок перших християн при потребі пожертвувати і життям за наше найбільше благо — за святу віру”

Владика говорив не один раз „Наша Церква існуватиме тут доти, доки ми сильні - і кожний день її життя означає для тисяч і тисяч вірних множину дарів благодаті в Святих Таїнах і з ними вічне спасіння”

Єпископ Теодор зробив усе, що міг зробити. Єпархія стояла за ним стіною, але він знав, що супроти ненависті безбожництва, проти переважаючої фізично потуги міць віруючої душі у сфері світській не раз виявляється ніби заслабкою, що з волі Божої її випробування можуть досягти крайньої межі. Оскільки він раз і назавжди відмовився зрадити, перейти під тиском влади на православ'я, цим прийняв смертний вирок собі. Відтоді життя владика Теодора - очікування виконання того вироку.

Пропозицію Хрущова вбити Владика Ромжу схвалив Сталін, після чого підготували сценарій убивства. І ось 27.10.1947 р. большевицькі власті зробили замах на єпископа Ромжу, який повертався після посвячення храму для с. Лохове і Лавки. Важкопораненого владика перевезли в лікарню м. Мукачєва, де він був отруєний агєнтом МДБ СРСР “Одаркою” і помер 1-го листопада 1947 року.

Життєвий шлях Теодора Ромжі - органічна частка історії Мукачівської греко-католицької єпархії. Він очолив і стійко провадив єпархію в найкритичніший період, коли внаслідок заборон і тяжких утисків ішлося до її знищення. Жертвою переслідувань, яких зазнавала Церква від комуно-совєтської влади, став і єпископ-ісповідник Ромжа, що являв за життя свящєнству і вірним приклад несхитної відданості та витривалості.

о. Ласло Пушкаш.

«Чорний ворон» привіз нову жертву... Після забрання большевицьким «чорним вороном» ніхто більше назад не повертався. Жертв чекали заслання або розстріл.

Сестри Василіянки на засланні: с. Епістимія, с. Йосафата, с. Еротея, с. Омеляна, с. Фільотея, с. Прокопія, с. Стефанида, невідома.

ГРИГОРІЙ ХОМИШИН

(Єпископ, 1867 -1945)

Григорій Хомишин народився 25 березня 1867 року в бідній селянській родині в с. Гадинківці Гусятинського району Тернопільської області. Змалку Григорій виявляв великий потяг до знань і навіть допомагав своїм ровесникам, у такий спосіб заробляючи собі на навчання. Після здобуття початкової освіти та закінчення Тернопільської гімназії 1888 року побожний юнак вступив до Львівської духовної семінарії.

Роки навчання молодого богослова промайнули у ретельній праці над собою, і невдовзі після закінчення студій 18 листопада 1893 року він отримав ієрейські свячення. Був призначений третім катедральним сотрудником у Станиславові. Владика Юліан Сас-Куїловський побачив у молодому священникові велике майбутнє і тому скерував його на поглиблення богословських студій до Відня (1894-1899).

Закінчивши студії докторатом, о. Григорій Хомишин спочатку отримав призначення другим катедральним сотрудником до м. Станиславова.

1902 року Митрополит Львівський і Галицький Андрей Шептицький покликав талановитого священника собі на допомогу до Львова і призначив ректором семінарії.

16 квітня 1904 року за наполяганням Митрополита Андрея цісар Франц Йосиф I іменував Григорія Хомишина єпископом Станиславова. Свою єпископську діяльність Владика Григорій почав від реколекцій для духовенства, якими хотів духовно зміцнити священників й заохотити їх до ревної душпастирської праці. Владика почав також проводити канонічні візитації парохій і при цьому давав кількадевні, а подекуди - й двотижневі місії, під час яких із великим успіхом проповідував і сповідав людей.

Високу душпастирську працьовитість Владика супроводжувала його національно-патріотична свідомість. Він повсякчас молився за рідну Україну та її народ.

Владика Григорія Хомишина радянська влада арештовувала двічі. Перший раз 1939 року. Усю ніч водили його на третій поверх і вниз у будинку магістрату, де розташувався НКВД, і тільки над ранком відвезли додому, де вже на той час було проведено обшук.

Вдруге ж єпископа Григорія Хомишина заарештували 15 квітня 1945 року майже од-

ночасно з усіма Владиками УГКЦеркви. Його засудили за статтею Кримінального Кодексу, за якою йому було інкриміновано «агітацію або пропаганду, проведену з метою підризу чи ослаблення Радянської влади». Останній допит єпископа Григорія Хомишина відбувся 11 вересня 1945 р. Про те, якими методами проводилися допити, сказати важко, але багатогодинна тривалість більшості з них при порівняно невеликій кількості запитань і відповідей свідчить про те, що до звинуваченого, швидше всього, застосовувались фізичні засоби впливу. В'язень Григорій Хомишин, незважаючи на свій високий інтелектуальний рівень, був позбавлений права на слово. Мова протоколів свідчить, що допити відбувалися в умовах неймовірного фізичного й психічного тиску.

21 грудня 1945 року єпископ Григорій Хомишин був переведений із внутрішньої тюрми НКВД УРСР до лікарні Лук'янівської тюрми. На запит слідчого: «А коли б вас пустили на волю, що б ви робили?», - єпископ Григорій без вагання відповів: «Те саме, що й досі. Буду вас поборювати, бо я - слуга Христа, а ви - Його вороги».

28 грудня 1945 року о 10 год. після восьми місяців нестерпних фізичних і моральних тортур перестало битися його серце. Численні свідки підтверджують, що смерть Владика Хомишина настала після тривалих побоїв на допитах, де він безстрашно боронив святу католицьку віру.

Життя і духовний подвиг єпископа Григорія Хомишина - яскравий приклад мучеництва за Христову віру.

ПАВЛО ҐОЙДИЧ

(Єпископ, 1888 - 1960)

4 листопада 2001 року у Римі Святіший Отець Іван Павло II Папа Римський беатифікув Пряшівського єпископа Павла Гойди́ча, котрий не пішов на компроміс із комуністичною владою і загинув у 1960 році.

Єпископ Павло часто зустрічався і постійно співпрацював з Митрополитом Андреєм Шептицьким, разом із яким вони належали до одного і того ж монашого чину святого Василя Великого.

Служіння Пряшівського єпископа завжди було тісно пов'язане з життям та проблемами Української Греко-Католицької Церкви. Саме тому в урочистостях з нагоди його беатифікації серед інших взяв участь також і Глава УГКЦ — Блаженніший Любомир Кардинал Гузар.

Ісповідник Христової віри народився у 1888 році у словацькому селі Руські Пекляни. Вивчав богослов'я у Пряшеві та Будапешті, а у 1911 році прийняв свяченичі свячення. Після восьмилітньої праці у єпископській канцелярії отець Гойди́ч вступає до василіянського монастиря на Чернечій Горі поблизу Мукачева. У 1926 році він складає довічні обіти у Крехівському монастирі, а вже наступного року, після хіротонії, уділеної особисто Папою Пієм XI, стає титулярним єпископом Гарпазьким. Єпископську катедру міста Пряшева Владика Гойди́ч посідає з 1943 по 1950 рік.

Розбудував монастирі, побудував сиротинець, заснував Українську греко-католицьку гімназію, боровся проти словакизації Пряшівщини.

Був це час розділення духів, час, коли чимраз виразніше вимальовувались два табори: табір під прапором Христа і табір під прапором сатани - антихриста. Сам Владика серед цих переслідувань, конфіскацій, ревізій, арештів та інших проявів насилля над його духовними дітьми стояв незламно та впевнено. А на Великдень 1949 р. він пише до своїх вірних:

«Нас, віруючих, смерть і боротьба на цій долині сліз не огірчує, не гнівить, не відірве від Св. Церкви, навпаки: ще тісніше зв'яже нас із Ним (тобто з Воскреслим Ісусом), бо ми знаємо, кому ми повірили, й ми тому твердо пересвідчені, що через багато тернь треба нам увійти до Царства небесного (3-68)

та що після Великої П'ятниці прийде і для нас світле Воскресіння. Христос воскрес! Воістину воскрес!»

У цьому полягала таємниця сили духа у цього тілесно ніжного та слабого чоловіка - Владики Павла, ЧСВВ. Він вірив Розп'ятому Христові і Його славному Воскресінню, він ні на мить не захитався у своїй вірі в цю велику правду, що Христос воістину воскрес, що Його Рани загоїлися й заблищали, мов дорогоцінні камені, що Його замучене Тіло зяєсно світліше ніж сонце, що всі заговори ворогів Христа закінчилися ганебним фіаско, що смерть, яку вони приготували Йому, звільнила від смерті все людство, а тому й ми воскреснемо!

У березні 1950 року було ліквідовано Унію у Чехословацькій Республіці. На кшталт Львівського псевдособору духовенство Пряшівської єпархії змушували до переходу на православ'я. Єпископ Гойди́ч не піддався тиску комуністичних агітаторів.

Люди почали, як ніколи перед тим, чимраз більше горнутися до свого Владики та тісно гуртуватися біля своїх священиків. Почався у них небувалий зріст католицької свідомості й глибокого почуття приналежності до одної, святої, соборної й апостольської Церкви.

Після арешту Владики і оскарження, його було засуджено на довічне ув'язнення. Після десятилітнього перебування у тяжких умовах, єпископ Павло помер у Леопольдівській в'язниці 19 липня 1960 року.

Його тлінні останки було поховано під номером 681, але вже у 1968 році перевезено до крипти Пряшівського катедрального собору, де вони перебувають і сьогодні.

МИКОЛАЙ ЧАРНЕЦЬКИЙ

(Єпископ, 1884 - 1959)

Миколай Чарнецький народився 14 грудня 1884 р. в західноукраїнському селі Семаківці в простій та побожній багатодітній селянській сім'ї Олександра й Парасковії. Із дев'яти дітей Миколай був найстаршим. Початкову й середню освіту здобув у с. Товмач, після чого вступив до гімназії св. Миколая у Станиславові (івано-Франківську).

Покликання Чарнецького до духовного стану визрівало з дитинства, тому юнак заявив про бажання присвятити себе Богові як священник. У 1903 р. Владика Г. Хомишин відсилав Миколая на навчання до Риму. Під час короткої візиту в Україну Кир Григорій Хомишин 2 жовтня 1909 р. рукоположив Миколая Чарнецького на священника. Після цього о. Миколай знову повернувся до Риму, де невдовзі здобув ступінь доктора богослов'я.

Восени 1910 року о. М. Чарнецький приїхав до Станиславова і став професором філософії та догматичного богослов'я в місцевій семінарії, водночас виконуючи обов'язки духівника у тому ж закладі. Однак серце о. Миколая поривалося до монашого життя, і тому в жовтні 1919 р. він вступив до новіціату Отців Редемптористів у Збоїсках поблизу Львова, а через рік, 16 жовтня 1920р., склав свої перші монаші обіти.

Прагнучи працювати задля єднання християн і навернення духовно занедбаних людей, в 1926 р. Отці Редемптористи Львівської Провінції ЧНІ відкривають у місті Ковелі на Волині свій місійний осередок. Як ревного місіонера, туди послали й о. Чарнецького. Невдовзі він здобув велику пошану серед місцевих людей і навіть серед православного духовенства. Відкривши монастир і церкву в Ковелі, о. Миколай докладає всіх зусиль, щоб дотримуватися чистоти Східного обряду в Літургії. Зауваживши таку ревну працю ієромонаха Миколая Чарнецького ЧНІ, Папа Пій XI у 1931 р. призначив його титулярним єпископом Лебедьським і Апостольським Візитатором для українців-католиків Волині та Полісся. На тих землях Чарнецький трудився майже 14 років, спочатку як місіонер, а пізніше як єпископ.

Перший український Владика-редемпторист зазнавав переслідувань від самого початку своєї діяльності. Під час радянської окупації Західної України в 1939 році, Чин Редемптористів, а разом з ними й Кир Мико-

лая, вигнали з Волині. Владика Чарнецький оселився у Львові, в монастирі на вул. Зибликевича (тепер вул. Івана Франка).

Після відновлення діяльності Львівської Богословської Академії в 1941 році Кир Миколай став одним з її професорів: він викладав деякі філософські дисципліни, психологію та моральне богослов'я. Задля його спокійної вдачі, що спиралась на міцну та непохитну віру в Боже Провидіння, глибоку покору та молитовний дух, студенти вважали Владика за святого. Як вони самі стверджували, Кир Чарнецький був для них найкращим взірцем монаха й людини взагалі.

Коли радянські війська вдруге зайняли Галичину в 1944 р., почалась довга і тяжка Хрещна Дорога Владики Чарнецького. 11 квітня 1945 року Миколая Чарнецького заарештували. Його тримали у в'язниці НКВС на вул. Лонцького і жакливо над ним знущалися: будили серед ночі, допитували, били. Згодом Владика відвезли до Києва, де він провів цілий рік серед численних побиттів та знущань, аж поки його справу не розглянули в суді. Нарешті оголосили вирок: як «агентів Ватикану» 10 років у зоні посиленого режиму. Спочатку Владика Чарнецького разом з Митрополитом Сліпим відіслали до сибірського містечка Маріїнська Кемеровської області, а пізніше його часто переводили з одного табору до іншого.

Згідно з достовірними джерелами, за час свого ув'язнення (від арешту у Львові в квітні 1945 року до звільнення в 1956 році) єпископ Чарнецький відбув 600 годин допитів і катувань, побував у 30-ти різних в'язницях і

таборах примусової праці. Незважаючи на фізичні й душевні страждання, Владика завжди знаходив слово потіхи для спів'язнів, духовно підтримував їх, кожного знав на ім'я. Не дивно, що до єпископа Чарнецького завжди горнулися нещасні, бо тільки в нього знаходили розраду.

Останні роки свого ув'язнення Кир Миколай провів у тюремному шпиталі в Мордовії. У 1956 р. стан здоров'я Владика настільки погіршився, що лікарі не давали надії на життя, йому вже навіть пошили одяг, у якому хотіли в'язнів. Табірне керівництво вважало Чарнецького за безнадійно хворого, тому вирішило відіслати його до Львова, щоб ніхто не зміг звинуватити радянську владу у смерті єпископа.

Отож у 1956 р. Владика Миколай Чарнецький повернувся до Львова. Він тричі хворів на гепатит, мав багато інших недуг, а тому відразу був змушений лягти до лікарні. Всі думали, що Кир Миколай вже багато не проживе, але Господь продовжив його життя, адже цей духовний батько був таким потрібним Українській Церкві. Через деякий час Владика видужав і замешкав з братом Климентієм ЧНІ по вулиці Вечірній 7, де його ото-

чили дбайливою опікою співбрати по Чину та Сестри Милосердя св. Вінкентія. Тут Кир Миколай продовжував свій апостолят молитви та терпіння. В самотній кімнаті, як у келії, молився та читав. Ті, хто відвідував його, розповідали, що часом бачили Владика в стані захоплення. Навіть коли був тяжко хворий, Владика Миколай після повернення до Львова залишався вірним своїй місії Доброго Пастиря: духовно підтримував своїх співбратів, готував кандидатів до священства і висвятив понад десять священників.

Однак покращення стану здоров'я Владика не було тривалим. 2 квітня 1959 року Владика помер в опінії святості. Його останніми словами було взивання до Матері Божої Неустанної Помочі, до якої Кир Миколай завжди мав міцне синівське довір'я. Похорон Владика Чарнецького відбувся 4 квітня 1959 року. Опис похорону, що зберігся в архіві Йорктонської Провінції ЧНІ, закінчується такими словами: «Ми думаємо, що прийде день, коли він буде канонізований, бо він був справді святим єпископом».

Св. Отець Іван Павло II беатифікував єпископа Миколая у серпні 2001р у Львові.

НИКИТА БУДКА

(Єпископ, 1877-1949)

Владика Никита Будка народився 7 червня 1877 року в с. Добромірка Збаразького повіту у Західній Україні в селянській сім'ї Михайла й Марії. Середню школу закінчив у Тернополі в 1897 році. Після завершення примусової військової служби студював богослов'я у Відні, а згодом - в Інсбруці.

У 1905 році отримав священничі свячення з рук Митрополита Андрея Шептицького і був призначений префектом Духовної семінарії й референтом справ еміграції при Митрополитому Ординаріяті. Сповняючи цей уряд, відвідував наші еміграційні осередки в Німеччині, Бразилії, Аргентині й Канаді. З 1919 року почав редагувати для українців інформативний місячник «Емігрант».

У липні 1912 року Папа Пій X іменував о. Никиту Будку першим єпископом для українців у Канаді, а 14 жовтня того ж року відбулася його хіротонія, яку провели Митрополит Андрей Шептицький, єпископ Перемишля К. Чехович та єпископ Станиславова Г. Хомишин.

Виконуючи апостольську працю в Канаді, перебував там Владика Никита аж до 1927 року, заклавши міцний фундамент у розвиток сьогоднішньої митрополії. Як добрий пастир він невтомно відвідував українські поселення в Канаді, підтримував вірних на душі,

скріплював їхню віру, засновував парохії, будував церкви, відкривав школи та бурси, дбав про видання молитовників й пресу. Це було дійсно великим щастям для Канади, особливо для її українських громадян, що впродовж цього критичного та напруженого військового часу вони могли користати з мудрого провodu, здійснюваного єпископом Будкою. Як перший єпископ у своїй єпархії, він зустрівся із усіма труднощами, з якими часто мають справу ті, хто очолює будь-яку громадську спільноту: підозрою, байдужістю, чварами, непослухом, браком добрих помічників, нестачею грошей. Владика Никита віддавав себе повністю справі, не шкодуючи власного часу, сил та здібностей для того, щоб українські поселенці залишилися вірними дітьми Церкви, стаючи водночас і відданими громадянами своєї нової батьківщини. Незважаючи на це, він став таки жертвою людської злоби та внутрішніх інтриг. У 1927 році на домагання деяких впливових осіб Апостольський Престол відкликав Никиту Будку до Риму, а в 1928 р. він повернувся до Львова і став Генеральним Вікарієм та крилошанином Митрополитою Капітули. Владика Никита виявив особисте бажання долучитися до віднови загальновідомого відпустового Марійського місця в Зарваниці. Люди бачили, як він без ознак свого єпископського сану зі заковченими до ліктів рукавами допомагав тим, які працювали на відбудові.

11 квітня 1945 року большевики ув'язнили Никиту Будку разом з усіма нашими Владиками і засудили на вісім років каторжної праці

на Сибірі. Ув'язнення під час слідства він відбував у Київській в'язниці разом із Митрополитом Йосифом Сліпим. Як згадує у своїх спогадах Митрополит Йосиф, Владика Никита Будка ставав у його обороні на суді. На каторзі ж - серед злиднів, важкої праці, голоду, холоду й тортур - Владика завжди знаходив слово потіхи та розради для своїх спів'язнів і духовно підтримував їх. Через майже п'ять років виснажливої праці та тортур він помер героїською смертю за віру Христової Церкви. Як сказав на проповіді до кандидатів до священства, народжених у Канаді, покійний вже Митрополит Володимир Стернюк, що одна медсестра із сибірського табору розповіла наступне: «Після смерті пацієнтів із них здирали їхній шпитальний одяг. Після зашивки в паперові мішки, нумерували та вшали на них картку з особистими даними, а потім транспортували до найближчого лісу, де їх поїдали дикі сибірські звірі». За її словами, Владика передбачив свою смерть: «Перед світанком завтрашнього дня я вже більше не буду тут. Так і сталося. З показним пошанівком та визнанням його гідності табірна сторожа залишила на ньому тюремний одяг. Його останки були вивезені і залишені в лісі подібно до тіл його попередників. З думками про доброту цього Божого чоловіка, котрий до останку служив своїм братам, багато засуджених наступного ранку вибралися, щоби ще раз поглянути на того, хто був втіленням ангельської доброти для багатьох. Але все, що вони знайшли, був шматок рукава сорочки з його вбрання».

ВАСИЛЬ ВЕЛИЧКОВСЬКИЙ

(Єпископ, редемпторист, 1903 - 1973)

Народився Василь Всеволод Величковський 1 червня 1903 р. в Станиславові (нині Івано-Франківськ) у давній священничій родині Величковських і Теодоровичів. Його батьки, о. Володимир та Анна, виховували дітей ревними, жертвними християнами, звідси й бажання молодого Василя все життя працювати задля спасіння душ.

До гімназії Василь ходив у м. Городенці. П'ятнадцятирічний гімназист був щирим патріотом, а тому під час I Світової війни відстоював незалежність рідного краю в лавах Української Галицької Армії. Після щасливого повернення з війни у 1920 році моло-

дий Василь Величковський вступає до Львівської духовної семінарії, а в 1924 р. отримує дияконські свячення з рук Митрополита Шептицького. Саме в цей час у його душі визріло покликання до монашого служіння. За сприянням своєї тітки, с. Моніки ЧСВВ, Величковський вступив до Новіціату Отців-редемптористів і через рік, 29 серпня 1925 року, склав чернечі обіти убожества, чистоти й послуху. Оскільки Василь Величковський вже завершив богословські студії, то відразу після закінчення новіціату 9 жовтня того ж року єпископ Й. Боцян рукоположив Василя на священника.

Уже в той час настоятелі зауважили схильність о. Величковського до місійної діяльності. Щоб дати йому можливість розвивати цей талант, після дворічного викладання в ювенаті о. Василя відіслали до Станиславова, де він мав нагоду проводити місії разом з досвідченими редемптористами. Так розпочалася його апостольська праця, що тривала 20 років - аж до початку переслідування Греко-Католицької Церкви.

16 листопада 1928 р. о. Величковський прибув до монастиря Редемптористів у Ковелі. На цих землях він відразу розпочав дуже активну працю, відвідуючи галицьких поселенців, розкиданих по Волині, Підляшші, Холмщині і Поліссі, які відійшли від Греко-Католицької Церкви й потрапили під вплив московського православ'я. Крім ревної праці серед галицьких поселенців, о. Василь також почав проводити місії серед місцевого населення Волині, Полісся, Білорусі. За фінансового сприяння Митрополита Шептицького та інших добродійців побудував кілька церков і каплиць. У 1935 році о. Величковський знову повернувся до Станиславівського монастиря Редемптористів, де виконував обов'язки ігумена.

Після радянської окупації 1939 р. Греко-Католицька Церква почала зазнавати переслідувань, однак о. Василь продовжував активну душпастирську діяльність. У 1940 р. він організував хресний хід вулицями міста, у якому взяло участь близько 20 тисяч вірних. За це енкавееівці викликали його до обласного штабу й погрожували ув'язненням, але їм не вдалося залякати о. Величковського. В 1941 р. наш вірний пастир за дорученням Митрополита Андрея та на прохання місцевих православних українців вирушає для місійної праці на терени Центра-

льної України, а саме до Кам'янця-Подільського. У самому місті о. Величковський довго не пробув. Фашистам, які окупували місто, не сподобалася проукраїнська діяльність нового священника. Через три дні після приїзду німецький комендант викликав о. Василя до себе для звинувачення у зв'язках з бандерівцями. Під загрозою розстрілу о. Величковський був змушений протягом 24-ох годин покинути Кам'янець-Подільський і за дорученням настоятеля ЧНі перейти до Тернополя, де став ігуменом монастиря при Успенській церкві.

Після того, як радянська влада вдруге захопила Галичину в 1945 році, в ніч з 10 на 11 квітня всю греко-католицьку ієрархію було заарештовано. А вже 26 липня 1945 року о. Величковського заарештували в Тернополі за антирадянську агітацію та проповіді. У слідчому ізоляторі НКВС йому сказали: «Або підпишетесь про перехід на православ'я й відразу поїдете додому, або не вийдете звідси ніколи». Отець Василь твердо й безкомпромісно відмовився. Його відправили до Києва для слідства, яке протривало майже два роки. Вирок Київського обласного суду - вища міра покарання через розстріл. За що? За два антикомуністичні вислови: «червона орда» і «червона банда», надруковані в кишеньковому календаріку, виданому у Станиславові ще 1939 року.

Три місяці, очікуючи виконання вироку в камері смертників, о. Василь продовжував виконувати свої душпастирські обов'язки: навчав в'язнів молитов, правд віри, готував до Святих Тайн, відкриваючи нещасним двері неба. Однієї ночі за о. Величковським прийшли, але повели сходами не донизу, на розстріл, а нагору, в кабінет начальника. Тут він отримав повідомлення про заміну смертної кари на десять років ув'язнення.

Два роки о. Василь провів у таборі в Кіровській області, а в 1947 р. його депортували до Воркути, де він працював у шахтах. Там о. Величковський майже щодня потайки відправляв Служби Божі, вживаючи замість церковного посуду кришку від консерви. «і ця бляшка, - як казав Митрополит Германюк, - то була і його чаша, і дискос, і його престіл, і його Церква; ... якої не знищить ніхто і ніщо, бо то сила переконання, бо то ласка Божа».

Завдяки сприянню друзів, останні місяці свого ув'язнення о. Василь відбував не в

шахті, а фельдшером у санітарній частині. Важкої праці він не витримав би, бо проведені в сибірських таборах 10 років надто виснажили його здоров'я. Звільнили о. Величковського 9 липня 1955 р.

Після повернення до Львова о. Василь, звичайно, не застав там жодної церкви чи каплички, де міг би служити, але це не знеохотило його. Він знайшов собі невеличку кімнату на вулиці Возз'єднання 11, де спорудив вітвар з порожніх паперових коробок. Вірні приходили до нього групами по п'ять-шість осіб, щоб взяти участь у Богослужіннях перед цим імпровізованим вітварем. У період підпілля Греко-Католицької Церкви, незважаючи на небезпеку, о. Величковський не боявся щодня відправляти Літургію, давати реколекції, здійснювати духовний провід багатьох ревних християн. В 1959 році Апостольська Столиця призначила о. Василя Величковського єпископом «Мовчазної Церкви», але через складну ситуацію в Радянському Союзі хіротонія відбулася тільки через чотири роки.

Десятилітнє ув'язнення не посприяло «виправленню» Владики, на що так сподівались «червоні визволителі». Він і надалі «проводив антикомуністичну агітацію серед народу, не включив себе у корисну суспільну працю, не проявив себе як громадянин Радянського Союзу; написав і розповсюдив книжку про ікону Матері Божої Неустанної Помочі, в якій на реальному прикладі доводив, що людина, позбавлена віри, не може бути до-

брим громадянином своєї держави; слухав радіопередачі з Ватикану». Цього переліку виявилось досить, щоб 2 січня 1969 р. єпископа Василя Величковського знову заарештували. Своє трирічне ув'язнення Кир Василь відбував у в'язниці посиленого режиму в Комунарську на Донбасі. Там він важко занедужав на серце.

27 січня 1972 року закінчився термін другого ув'язнення Владики Величковського. Цього разу влада не дозволила йому повернутися до Львова, а відправила «на відпочинок» до Югославії. Побувавши у рідної сестри в Загребі, він відлетів до Риму, де зустрівся з Кардиналом Йосифом Сліпим та іншими земляками. Крім цього, Кир Василь мав приватну аудієнцію в Папи Павла VI. Опісля, на запрошення Митрополита М. Германюка, він прибув до Канади.

Недовго довелося єпископові Василю Величковському бути для українців діяспори живим свідком переслідувань підпільної Греко-Католицької Церкви. 30 червня 1973 року сповнене любові батьківське серце зупинилося на 70-му році життя та 10-му році єпископських свячень. Але удари цього серця наче промовляють у наших душах: «Не бійся нічого, що маєш витерпіти. От, укидає тиме декотрих з вас диявол у темницю, щоб випробувати вас, і матимете горе десять днів. Будь вірний до смерті, і дам тобі вінець життя» (Одрк. 2,10).

СИМЕОН ЛУКАЧ

(Єпископ, 1893-1964)

Симеон Лукач народився 7 липня 1893 року в с. Старуня Солотвинського району Станіславівської області в селянській сім'ї. Після закінчення школи навчався в гімназії міста Коломиї. В 1913 році, відчувши покликання до священства, вступив у Станіславівську Духовну семінарію. Внаслідок подій Світової війни (1914-1918) мав дволітню перерву в навчанні, тому закінчив студії в 1919 році. Цього ж року в жовтні був висвячений на священника єпископом Григорієм Хомишиним.

У грудні 1920 року був призначений на викладача морального богослов'я в Духовній семінарії у Станіславові і там працював до квітня 1945 року. Після закриття Духовної

семінарії радянською владою Симеон Лукач переїхав до с. Старуня, де проживав у свого брата. В рідному селі відправляв Служби Божі спочатку в церкві, а пізніше підпільно - у своєму помешканні. В лютому 1949 року його було викликано в сільську раду та погрожено виселенням із Старуні. Тимчасово отець переїхав до Надвірної і там замешкав на одній квартирі. 26 жовтня 1949 року був заарештований органами МДБ на згаданій квартирі. У постанові про арешт від 27 жовтня 1949 року Симеону Лукачу інкриміновано наступне: «Після вигнання окупантів, будучи активним прибічником Ватикану, у 1945-1946 рр. в період возз'єднання Греко-Католицької Церкви з Російською Православною Церквою, виступив проти возз'єднання і перейшов на нелегальне становище». 30 грудня 1949 року слідчим видано постанову про продовження терміну слідства, мотивовану, зокрема, тим, що в «останній час отримано дані, які свідчать про те, що Лукач Симеон, будучи прихильником Ватикану, був нелегальним єпископом Греко-Католицької Церкви в Станиславівській області і керував антирадянською діяльністю, яка здійснювалася уніятським підпіллям».

Коли о. Симеон Лукач отримав єпископські повноваження ствердити важко, але, найвірогідніше, він був наділений ними єпископом Григорієм Хомишиним у березні 1945 року, у зв'язку з існуючою тоді реальною загрозою арешту ієрархії УГКЦ радянським режимом.

Однак МДБ не вдалося здобути необхідні свідчення про єпископські повноваження Лукача, а тому 21 січня 1950 року термін слідства було продовжено вдруге. Лише 2 лютого 1950 року після численних і тривалих допитів було винесено присуд - 10 років у таборах Сибіру. Слідча справа №7115 - приклад надзвичайного духовного подвигу о. Симеона Лукача. Упродовж 16 допитів він жодного разу і жодним словом не зрадив католицької віри та не порушив вірності Папі Римському, а також не назвав жодного з імен тих, з ким спілкувався в якості підпільного єпископа. Усі підступні запитання

слідчого розбивалися об одну-єдину відповідь, яка пронизувала усі допити: «Моя священнича совість не дозволяє мені давати відповіді на ваші запитання».

Симеон Лукач відбував перше ув'язнення у таборах Красноярського краю. Будучи в'язнем, маючи підірване здоров'я, він протягом п'яти років виконував каторжну працю на лісозаготівлі. 11 лютого 1955 року о. Симеон Лукач був звільнений з ув'язнення і повернувся до рідного села Старуня. Продовжував підпільну душпастирську діяльність. Як наслідок, у липні 1962 р. після обшуку Владика Симеон Лукач був заарештований вдруге. Судовий процес у справі Лукача і Слезюка перетворився у показову атеїстичну пропаганду. Його ніби навмисно приурочили до початку II Ватиканського Собору в Римі, щоб показати Апостольській Столиці та усьому світові, що з Греко-Католицькою Церквою в Україні остаточно покінчено.

Ув'язнення о. Симеон Лукач відбував у Станиславівській тюрмі. На жаль, це друге ув'язнення стало фатальним для його життя. У в'язниці у нього розвинулася важка хвороба легенів, яку тюремні лікарі визначили, як астму. Насправді це був туберкульоз легенів, який і став причиною страждань та смерті. До виникнення хвороби, за словами свідків, спричинились нелюдські умови утримання, харчування та немилосердна поведінка тюремних наглядачів. У березні 1964 року через критичний стан здоров'я працівники тюрми привезли о. Симеона до рідного села Старуня помирати. Поспішали так, що навіть забули юридично оформити цей акт: документи, вилучені в о. Лукача під час арешту й суду, ще й досі не повернуто.

Незважаючи на хворобу легенів, о. Симеон Лукач і надалі продовжував свої священні обов'язки: щодня служив св. Літургію, сповідав людей, суворо дотримувався посту. Усі свої страждання сприймав, як Божу волю, не нарікаючи на своїх мучителів. За кілька днів перед смертю хвороба різко загострилася і 22 серпня 1964 року о. Симеон помер в опії святості в с. Старуня, де й похований.

ІВАН СЛЕЗЮК

(Єпископ, 1896-1973)

Іван Слезюк народився 14 січня 1896 року в с. Живачів Обертинського (тепер Тлумачького) району Станиславівської обл. у родині заможних селян. 1908 року він закінчив сільську школу, а 1917 - Коломийську гімназію. З 1918 року навчався в Станиславівській Духовній семінарії, після закінчення якої у 1923 році був рукоположений на священника єпископом Григорієм Хомишиним. Працював священником-катехитом польських шкіл м. Станиславова, в чоловічій і жіночій гімназіях ім. Скарбовського, у державному чоловічому ліцеї, у звичайному загальноосвітньому чоловічому польському ліцеї. До 1939 року був духівником монастиря сестер Милосердя св. Вінкентія. Також був радником єпархіяльного церковного суду в подружніх справах.

У часи німецької окупації о. Іван Слезюк працював катехитом у торговій школі та сотрудником катедрального собору.

У квітні 1945 року з рук Владики Григорія Хомишина о. Іван отримав єпископські повноваження на випадок арешту останнього.

Отець І. Слезюк був заарештований 2 червня 1945 року. Його засудили за статтею Кримінального кодексу, згідно з якою отцеві було інкриміновано активну організовану антирадянську роботу, спрямовану на зрив здійснюваних радянською владою заходів у західних областях України.

Після вироку військового трибуналу о. Іван був відправлений етапом у воркутинські табори у Сибір. Ув'язнення відбував разом із єпископом Григорієм Лакотою, вікарієм Перемиським. Після смерті Владики Григорія о. Іван Слезюк продовжував його духовну справу: організовував спільні молитви, святкування Різдва та Воскресіння Господнього, відправляв св. Літургії, сповідав в'язнів. На початку 1950 - років о. Івана Слезюка перевели до одного з мордовських таборів. Звільнившись з ув'язнення 15 листопада 1954 року, він повернувся до Станиславова.

Протягом майже восьми років підпільний єпископ Іван Слезюк здійснював адміністрування Станиславівською єпархією. Власне ця його активна душпастирська діяль-

ність і стала причиною другого арешту, який відбувся в липні 1962 року. У вироку народного суду м. Станиславова, який відбувся 23-24 жовтня 1962 року, Владику Івана Слезюка було звинувачено в тому, що він, звільнившись із місць ув'язнення, де відбував покарання за антирадянську діяльність, не став на шлях виправлення, а таємно керував на Станиславівщині нелегальною релігійною діяльністю уніятських священників колишньої Греко-Католицької Церкви, забороненої Львівським собором у 1946 році й одобреним радянським урядом. Суд інкримінував Владиці Івану організацію злочинної групи. Тому, на підставі наведеного, суд виніс вирок: позбавлення волі у виправно-трудових колоніях суворого режиму на 5 років та заслання у віддалені райони СРСР на 5 років після відбуття основної міри покарання.

Звільнившись з ув'язнення, єпископ Іван Слезюк 30 листопада 1968 року уділив Архирейську хіротонію о. Софрону Дмитерку, ЧСВВ, який після смерті Владики Слезюка став єпископом-ординарієм Івано-Франківської єпархії.

До кінця своїх днів єпископ Іван Слезюк проводив активну архипастирську діяльність: адміністрував єпархією, служив св. Літургії, катехизував, хрестив і вінчав вірних. Його активність заважала органам безпеки у боротьбі з підпільною УГКЦ, а тому його часто викликали на «розмови» в КДБ, стежили за його помешканням, шпигували

за ним. Останній такий виклик відбувся в середині листопада 1973 року за два тижні до смерті Владика Слезюка. З розповідей єпископа Івана відомо, що його замкнули в окремому ізольованому приміщенні, куди ніхто не приходив. Там він просидів дві години. Після цього сказали йому: «Ви вільні, можете йти». Тяжко було йти, бо, як сам розповідав пізніше Владичі Софрону Дмитерку, дуже паморочилася голова, тіло немов лихоманило, шкіра пекла. Сестри Милосердя св. Вінкентія, які обслуговували Владика,

сказали також, що Владика повернувся з бесіди з почервонілим обличчям, почувався дуже стомленим, зліг у ліжко і до двох тижнів помер. Було і є підозріння, що в КДБ його опромінили, щоб у такий спосіб позбутися ще одного уніятського єпископа...

Помер Владика в опінії святості 2 грудня 1973 року в м. Івано-Франківську.

Відбувши 14 років ув'язнення, зазнавши тортур і знуцань, єпископ Іван Слезюк жодного разу не зрадив Христа та його св. Церкву і за неї віддав Господеві свою праведну душу.

ЛЕОНІД ФЬОДОРОВ

(Екзарх, 1879-1935)

Одним із тих, які першими прийняли на себе наслідки жовтневого перевороту 1917 року в Росії, був екзарх Леонід (у чернецтві - Леонтій) Фьодоров. Він народився в неділю 4 листопада 1879 року у Петербурзі. Його батько, Іван Федорович, був кухарем і належав до петербурзької кухарської артілі. Мати, Любов Дмитрівна, грецького походження, серед своїх ровесників вирізнялася благочестям і вірою. Вона була обдарована визначними мистецькими здібностями, тож прищепила і синові любов до мистецтва ще з раннього дитинства. З дев'яти років Леонід цікавився грецьким класичним світом, а в чотирнадцять перший раз прочитав Святе Письмо. Під впливом прочитаного в юнака зародилася думка про чернецтво. У двадцятирічному віці, вивчаючи твори Святих Отців, історію Вселенських Соборів, Леонід прийшов до висновку про правдивість Вселенської Церкви. Однак у той час перейти до Католицької Церкви він не був ще готовий, тому вирішив вступити до Петербурзької Духовної Академії, навчання в якій розпочав у 1901 році. Леонід Фьодоров став одним із найкращих студентів Академії. Він і надалі продовжував вивчати історію Церкви та твори Святих Отців. Переломним моментом у прийнятті рішення про перехід на католицизм була зустріч юнака з о. Іваном Сциславським, настоятелем католицького храму св. Катерини в Петербурзі. Завдяки о. Іванові, Леонід став на новий життєвий шлях. Цей рішучий крок був нелегким для Леоніда і дорого йому коштував. До 1905 року перехід із православ'я до іншого ві-

росповідання тягнув за собою жорстокі переслідування: конфіскацію майна, заслання, втрату права на виховання власних дітей і т.д. Виїзд Фьодорова за кордон із метою перейти на католицизм означав для нього неможливість повернення на рідну землю. Долаючи всі труднощі, молодий петербуржець зробив цей рішучий крок задля справи поєднання Церков, бо в єдності Церкви він бачив можливість оздоровлення й порятунку Росії, над якою вже зависла страшна загроза безбожництва. Уже тоді служіння поєднанням Заходу зі Сходом стало для Леоніда метою його життя, для досягнення якої він був готовий на будь-яку жертву, не боявся навіть мучеництва. Отож після закінчення другого курсу ПДА студент Леонід разом з отцем Сциславським поїхав до Львова, де зустрівся з Митр. Андреем Шептицьким. Восемиденне перебування в митрополичих па-

латах і розмови з Митрополитом справили на Фьодорова надзвичайне враження. Митрополит став його духовним отцем, і той духовний зв'язок між ними вже ніколи не переривався. Леонід був у захопленні від виняткової сердечності й простоти Митрополита Андрея.

Далі життєва дорога привела молодого росіянина до Риму. Саме тут, у Вічному місті, Леонід Фьодоров склав ісповідь католицької віри. Завдяки допомозі о. Сциславського Леонід побував на авдієнції у Папи Лева XIII, який скерував його на навчання до семінарії в Ананії. Старанням Митрополита Андрея молодий семінарист із Росії отримав папську стипендію і того ж року розпочав студії під псевдонімом Leonidas Pierre, щоб не викликати підозри в російському посольстві. У 1905 році Леонід успішно склав іспит на звання лавреата філософії, а в 1907 р. став бакалавром богослов'я. Влітку 1907 р. Леонід Фьодоров узяв участь у Першому Велеградському з'їзді.

Щоб не зашкодити майбутній праці Фьодорова в Росії, Митр. Андрей вирішив, що його священичі свячення відбудуться за кордоном. У Львові Митрополит поставив Леоніда на читця та піддиякона, а дияконські та священичі свячення відповідно 22 і 25 березня 1911 р. йому уділив болгарський єпископ Михайло Міров у церкві Пресвятої Тройці в Галаті.

Прагнення о. Леоніда розпочати монаше життя здійснилося у травні 1912 р., коли він за благословенням Митрополита Андрея виїхав на новіціят до студійського монастиря в Камениці (Боснія). Час, проведений у цьому маленькому скиті, був для о. Фьодорова періодом духовної підготовки до нелегкої праці в Росії. Духовна зрілість, якою о. екзарх вирізнявся серед російського католицького духовенства, формувалася в студійському монастирі. Ченці, які проживали разом з о. Леонідом у скиті, згадували, що він одягався бідно, завжди вважав себе останнім, нікому й ніколи не сказав образливого слова. Кожне слово на богослужіннях отець вимовляв благоговійно, чітко, уважно. І монахи і миряни любили слухати його змістовні проповіді, говорив він повільно, з гідністю, а його пояснення Святого Письма незмінно привертати увагу слухачів. Свідчення монахів, які знали отця Леоніда, були одноставними щодо переконання в святості монашо-

го життя о. Леоніда. День 12 лютого 1913 року став для ієрея Леоніда народженням до нового життя, саме в цей день він прийняв схизму, прибравши монаше ім'я Леонтій. До кінця свого страдницького життя, навіть перебуваючи у відірванні від монастиря, о. Леонтій жив духовною приналежністю до студійської спільноти.

На прохання Митрополита Андрея в січні 1914р. майбутній екзарх вирушив у поїздку до Росії. Він побував у Петербурзі, Москві, Нижньому Новгороді й Саратові. Святіший Синод Православної Церкви та держдепартамент Росії були ворожо наставлені щодо католиків східного обряду. Отець Фьодоров брав участь у російських зібраннях католиків, його присутність завжди справляла позитивний вплив на учасників, погоджуючи між собою навіть затятих суперників.

Повернувшись із Росії до Львова в червні 1914р., о. Леонід був змушений знову поїхати в Росію у зв'язку з напруженою політичною ситуацією. Будучи російським громадянином, він опинився на ворожій території. Через два тижні після прибуття до Петербурга о. Леоніда, як греко-католицького священика, заарештували і повідомили, що послають на заслання в Тобольськ. Російський уряд бачив у його особі «агента уніятського Митрополита Шептицького», однак справжньою причиною арешту було вороже ставлення уряду до католиків східного обряду. У Тобольську о. Леонід провів три з половиною роки. Найтяжче о. Фьодоров переносив суворий сибірський клімат, здоров'я його погіршилось. Одразу після перевороту в Росії Н. С.Ушакова звернулася до міністра юстиції А. Керенського з проханням звільнити о. Леоніда. Відповідь була позитивною, тож в березні 1917р., у Страсний тиждень, Ісповідник повернувся до Петербургу.

У той самий час звільняють і Митрополита Андрея, який також перебував в ув'язненні в Росії. 29-31 травня він скликає Собор Російської Греко-Католицької Церкви, на якому о. Леоніда Фьодорова було обрано екзархом РГКЦ. Через різноманітні перешкоди політичного характеру щойно 24 лютого 1921 року Папа підтвердив утворення екзархату на чолі з о. Леонідом, якого рівночасно було іменовано Protonotario Apostolico ad instar.

Жовтневий переворот 1917 року приніс

для російських католиків жакливі переслідування. Щоб не померти з голоду самому і допомогти знесиленим, отець Леонід дуже багато працював. «З голоду мені трясуться руки і коліна, мушу рубати дерево, ламати паркани на опалення, возити тачки і сани з вантажем і сміттям. Тільки втручанням Божого милосердя можу собі пояснити, чому я ще не вмер і не став калікою з огляду на анемію і ревматизм, які мене з'їдають, як щур старе дерево», - згадував о. Леонід. Попри всі труднощі боротьби за виживання отець-екзарх не занедбував своєї душпастирської діяльності, він був справжнім апостолом єдності Церкви. На початку березня 1923 р. радянська влада звинуватила о. Леоніда у «возбужденні релігійозних предрасудков в народних массах». У листі до Митрополита Андрея від 7 березня 1923 р., напередодні арешту, який відбувся 10 березня, о. Леонід висловив готовність віддати своє життя за віру в Христа і справу єдності між християнами. Відкритий «Московський процес» 21-25 березня 1923 р. був виразним виявом насильства і знущання над Католицькою Церквою. Католицьких священників, серед яких був і отець-екзарх, було звинувачено у створенні антибільшовицьких організацій, у невиконанні декрету про відлучення Церкви від держави, у виявленні спротиву владі під час конфіскації церковного майна, у навчанні дітей релігії. Екзарх відмовився від послуг адвоката і захищався сам. Його промови були відкриті, логічні, переконливі. Свої погляди він висловлював, як щирий російський патріот і вірний син Церкви. Пояснював безбожникам, що їх закони суперечать обов'язкам і місії Церкви. Покаранням, яке суд призначив отцю-екзархові, було десятирічне ув'язнення, що його спочатку отець-екзарх відбував у Бутирській (12 березня - 21 квітня 1923р.), а потім у Сокольницькій в'язницях. У кінці квітня 1926 р. о. Леоніда було звільнено. Активну участь у звільненні отця-екзарха брала дружина М. Горького - Є.П.Пешкова. Вона особисто звернулася в ДПУ з проханням звільнити о. Леоніда. Влада погодилася, однак перед отцем поставили вимогу «мінус б», яка полягала в забороні мешкати в шести найбільших містах Радянського Союзу. Екзархові довелося поселитися в Калузі, де він, незважаючи на небезпеку повторного

арешту, продовжував працю в Господньому винограднику, активно займаючись апостольським служінням. Під час перебування в Могилеві, на запрошення о. Йосифа Белоголового о. Леонід служив Літургію на празник св. Антонія і виголосив палку проповідь. Реакція ДПУ була раптовою - обох священників заарештували. Це сталося 10 серпня 1926 р., отже, на волі отець-екзарх пробув неповних чотири місяці. У Москві колегія ОДПУ засудила о.Фьодорова до трьох років ув'язнення в Соловецьких таборах.

У жовтні 1926р. свій перший день у Соловецькому таборі отець-екзарх розпочав з ... Літургії! Він служив її у камері, де перебували католики, а пізніше у каплиці св.Германа. Про це отець Леонід міг тільки мріяти. З великими труднощами вдавалося отримувати все необхідне для служіння. На Соловках російський екзарх продовжував бути апостолом єднання; тут він познайомився з видатними представниками Православної Церкви, які також були ув'язнені. Спів'язні екзарха дивувалися його життєвому оптимізму, який передавався їм під час проповідей в каплиці св. Германа, його життєрадісності, стриманості, простоті і вмінню переносити терпіння.

10 серпня 1929 р. російського екзарха було звільнено із Соловків. До середини вересня він перебував в Архангельському «губіс-правдомі», звідки його було відправлено на заслання в с. Пинегу Архангельського округу, де він і проживав на Хресній горі у будинку Сивкова. Наступним місцем заслання був Котлас. Наостанок героїчного екзарха було переведено у Вятку (від 1934 р. - м. Киров). У цьому місті знайшлася добра сім'я А. С. Калініна, яка дала притулок хворому екзархові. Син А. Калініна, В. Калінін, розповідає, що о. Фьодоров був дуже привітним, особливо любив дітей, часто роздаючи їм гостинці. Ніхто й не здогадувався, що за плечима в цієї людини - довгі роки жакливих випробувань. Хвороби, набуті в Соловецькому таборі та на засланні - астма, ревматизм, гастрит, ішіас, - перейшли в критичну стадію. Зі спогадів свідка випливає, що отець часто молився та терпеливо переносив свої страждання. Смерть першого російського екзарха наступила 7 березня 1935 р. на 55 році життя внаслідок фізичного виснаження і хворіб, набутих у ув'язненні.

МИКОЛА КОНРАД

(Отець, 1876-1941)

Отець Микола Конрад народився 16 травня 1876 р. у с. Струсові на Тернопільщині. Його батьки - Йосиф і Марія з Житковських. Гімназійні науки Микола відбув у Львові в середній школі оо. Воскресінців у 1887-1889 роках. Філософські студії юнак завершував у Римі, в Колегії Поширення Віри; 9 грудня 1895 року він став доктором філософії, а 8 травня 1899 - доктором богослов'я.

У 1896-1897 роках він закінчив університет Angelicum оо. Домініканців у Римі. В 1899 році був рукоположений на священника Львівської архієпархії, а від 1900 року виконував обов'язки учителя в українській гімназії м. Тернополя.

В часі I Світової війни о. Микола душпастирював в угорському місті Градеці та в таборі українських біженців у Гмінді (Швейцарія), де був управителем гімназійних курсів до 1918 року.

В 1920-1929 рр. учителював у Бережанській і Тернопільській гімназіях. У 1929 році заснував у Львові перше українське католицьке студентське товариство «Обнова». У 1931-1935 р. виконував обов'язки душпастиря української академічної молоді у м. Львові.

В 1930 році Митрополит Андрей Шептицький запросив о. Конрада викладати соціологію і стародавню та новітню філософії у Львівській Богословській Академії. На пропозицію о. ректора д-ра Йосипа Сліпого Професорська Колегія Богословської Академії запропонувала Високоприподобному Митрополиту Андрею Шептицькому найменувати о. д-ра Миколу Конрада надзвичайним професором філософського відділу на основі його праці «Нарис історії стародавньої філософії».

З приходом большевицьких військ до Галичини Митрополит Андрей призначив о. Миколу парохом у селі Страдч біля Янова. Отець-доктор Микола Конрад - це людина міцної віри, яку не лякали небезпеки військового часу і ті переслідування, яких

знавала Українська Греко-Католицька Церква зі сторони вороже налаштованого комуністичного режиму. Він продовжував виконувати свої священничі обов'язки за будь-яких обставин. Зі слів ще живих парохіян, отець користувався пошаною й авторитетом. Його любили і цінували як порядну і справедливу людину. Він навчав парохіян катехизму, особливу увагу звертав на молодь, дбав про те, щоб вона себе не губила на манівцях, а практикувала християнське життя.

У четвер 26 червня 1941 року отець-доктор Микола Конрад і дяк Володимир Прийма (як це, звичайно, має бути згідно із приписами Східного обряду), ризикуючи життям, йшли, щоб уділити Святу Тайну Сповіді хворій жінці. При поверненні додому їх наздогнали енкавеєсівці. Отець був одягнений у священниче вбрання, так, що ще здалека можна було зауважити, що йде священник. Отця і дяка схопили і повели в ліс, який називається Бірок. Там енкавеєсівці по-звірячому замордували отця і дяка. Трохи пізніше були знайдені трупи обидвох.

Отець Конрад був вбитий через ненависть атеїстичного режиму до католицької віри, за сумлінне виконання своїх священничих обов'язків.

АНДРІЙ ІЩАК

(Отець, 1887-1941)

Отець Андрій Іщак народився 23 жовтня 1887 року в м. Миколаєві над Дністром. Іспит зрілості склав у гімназії у Стрию 1907 року. Богослов'я студював в університетах у м. Львові та в м. Інсбруці (1910-1914).

У 1914 році досягнув ступінь доктора богослов'я в університеті в Інсбруці, захистивши докторську працю 26.06.1914 року і в цьому ж році був висвячений на священника для Львівської архієпархії. Займав різні душпастирські уряди. Під час I світової війни був польовим душпастирем. У 1918 році став префектом Львівської Духовної семінарії. Від 1919 року перейшов на сільське душпастирство і до 1923 року перебував на парохії у Мільно.

З 1928 року викладав догматику нез'єдиненого Сходу і канонічне право у Львівській Богословській Академії. Свої професорські обов'язки поєднував одночасно з душпастирюванням у селі Сихові біля Львова. Науковою працею отець не тільки вписав своє ім'я золотими буквами у список українських науковців, а й здобув собі пошану, піднісши заслуги Богословського Наукового Товариства й Львівської Богословської Академії. З-під його пера вийшло багато наукових розвідок та рецензій у сфері історичної, догматичної, схоластичної і патристичної літератури, які друкувалися в «Ниві», «Меті», «Богослов'ї» та ін.

З приходом большевицьких військ до Галичини почалось переслідування духовних осіб. У час комуністичної диктатури акцент ставився на винищенні священників. Незважаючи на жорсткі умови переслідування, отець Андрій Іщак продовжував виконувати свої священничі обов'язки. Це була добра, інтелегентна, високоосвічена людина, яку не лякали небезпеки військового часу. Він свідомо вибрав мучеництво, не залишивши повіреної йому пастви

без духовної опіки.

Отець користувався незаперечним авторитетом і пошаною серед парохіян. Його любили і цінували як справедливу і вимогливу людину. Парохіяни не раз пропонували йому сховатися, щоб пережити небезпечний час, але отець відмовився, кажучи: «Пастир не залишає отару, тож і я не можу залишити своїх парохіян».

26 червня 1941 року отець доктор Андрій Іщак був затриманий большевицькими солдатами. Після цього його не бачили. З розповідей очевидців відомо, як отця Іщака повели в невеликий ліс на розстріл. Ще два дні перед цим його вже раз заарештовували, взявши на допит на станцію Персенківка, але через день відпустили.

Тіло отця Іщака, поколоте багнетами, знайшли через кілька днів. Воно вже розкладалося.

Отець Іщак загинув мученицькою смертю, вірно виконуючи свої священничі обов'язки. Він не відрікся Христової віри і не залишив своїх вірних, рятуючи власне життя, а подав парохіянам приклад доброго пастиря, який ніколи не залишає свою паству.

РОМАН ЛИСКО

(Отець, 1914-1949)

Отець Роман Лиско народився 14 серпня 1924 року в м. Городку Львівської області у священничій родині. Його батько, о. Володимир Лиско, відомий у той час душпастир і просвітитель, був деканом Золочева, а дід, - отець шамбелян Михайло Цегельський, деканом Кам'янецьким. Роман уже з юних літ прагнув стати священником.

Під час навчання у Львівській Богословській Академії виявились його непересічні здібності, енергія, потяг до наукової праці. Молодий студент-богослов друкував свої реферати і наукові розвідки у церковно-суспільному часописі «Нива». Його однокурсник отець Степан Харина згадував, що Роман Лиско був першим учнем серед питомців, улюбленцем отця-ректора Й. Сліпого. А покійний о. Роман Дурбак, репресований священник-поет, захоплено розповідав, що о. Роман Лиско мав неабиякий поетичний хист. Та найбільше його приваблювала безпосередня праця з людьми, особливо з молоддю. Під час вакацій працював із Марійським Товариством на парохії свого батька, керував хором, виголошував лекції та реферати, організовував аматорські вистави тощо.

У 1938 році Роман Лиско закінчив теологічні студії, одружився з Неонілою Гуньовською, дочкою о. Матвія, пароха с. Махнівці. Коли наступив час большевицької окупації 1939 року, Митрополит Андрей відклав заплановане свячення Романа і порадив йому деякий час учителювати. Тож Роман разом із своєю дружиною працював у школах сіл Побіч і Колтів Олеського району.

28 серпня 1941 року Роман Лиско був рукоположений Митрополитом Андреєм Шептицьким на священника і призначений завідателем парохії с. Колтів Оліївського деканату.

У 1944 році він став парохом с. Белзець Золочівського району, де і пробув до 1944 року. Настали роки насильницької ліквідації Української Греко-Католицької Церкви. Відмовившись перейти на православ'я, о. Роман Лиско зазнавав різних утисків і переслідувань. Його намовляли перейти до Російської Православної Церкви не раз, пог-

рожуючи при цьому револьвером, врешті заборонили відправляти в церкві та закрили її. Отець був змушений переїхати з родиною до Городка. Там він став підпільним сотрудником о. Роздольського, який хоч і підписав православ'я, але ще почував себе греко-католиком. Отець Роман з дозволу о. Роздольського відправляв Святу Літургію в греко-католицькому обряді в церквах ближніх сіл Дроздовичі і Братковичі. Таємно ходив із Святими Тайнами до потребуючих. Часто їздив за порадою до о. Хмільовського у с. Мшану. Але так тривало недовго. 9 вересня 1949 року о. Лиско був заарештований і вкинений до тюрми на вул. Лонцького у Львові. Його звинуватили в антирадянській діяльності, говорячи, що він, під час німецької окупації агітував молодь до вступу в дивізію «СС Галичина». Під час обшуку в церкві, де служив о. Роман, солдати НКВС знайшли релігійну літературу, яка, на їх думку, мала націоналістичний та антирадянський характер, а також сотню патронів, закопаних поблизу церкви.

Спочатку рідні передали отцю кілька передач і отримали його письмове підтвердження про їх отримання. Потім на півроку заборонили передачі всім в'язням. Настав період лютого терору, нібито зумовленого вбивством Ярослава Галана. Довгими місяцями родині не вдавалося нічого довідатися про долю о. Романа.

Коли аж 31 травня 1950 року знову прийняли для нього передачу, то на звороті супровідної картки був підпис, зроблений чужою рукою. На намагання рідних дізнатися, що діється з отцем, відповіді не було і передач більше не приймали. Звернення матері та старшої сестри у різні інстанції не давали ніяких результатів, даремно рідні оббивали прокурорські пороги.

Лише 20 лютого 1956 року, після звертання до високих московських інстанцій, прийшло повідомлення з Прокуратури СРСР, в якому було вказано: «Что по делу Лиско Романа Владимировича, умершего 14 октября 1949 г. от паралича сердца, прокуратурой Львовской области произведено дополнительное расследование и дело Лиско Р. В. 26 октября 1955 г. прекращено не за смертью обвиняемого, а за недоказанностью обвинения. Таким образом, Лиско считается реабилитированным».

У довідці, виданій Управлінням Служби Безпеки України від 26 лютого 1993 року вказується також і стаття Кримінального Кодексу, за якою було звинувачено о. Рома-

на - 54-10 частина 11. Це пропаганда, супроводжувана закликами до скинення, підризу чи послаблення радянської влади. Усі ці провини карались вищою мірою покарання - розстрілом. Незважаючи на довідки про смерть о. Лиска, видані різними державними структурами, сумнівною виглядає сама дата смерті о. Лиска, оскільки деякі колишні в'язні стверджували пізніше, що бачили його після вказаної дати. А щодо причини смерті, то можна лишень здогадуватись, від чого помер цей 35-річний чоловік, який ніколи не мав не лише проблем із серцем, а відзначався чудовим здоров'ям.

Отець Роман Лиско не порушив священної присяги та не зрадив вірності Апостольському Престолові, тому поніс мученицьку смерть. Він залишив живий слід свого мучеництва, його жертва на вітарі непіддатливості злу захистила від цього зла нас, засвітила нам світильник праведного поступу до добра й досконалості.

МИКОЛА ЦЕГЕЛЬСЬКИЙ (Отець, 1896-1951)

Микола Цегельський народився 17 грудня 1896 року в с. Струсові на Тернопільщині. Був охрещений і миропомазаний о. Василем Левицьким у Струсові 18 грудня 1896 року.

Оскільки був сином о. Теодора Цегельського з давнього священничого роду, з якого вийшло багато достойних священників, та Марії зі священничої родини Мандичевських, то, здавалося, типово й безхмарно складеться доля юнака, який без вагань вибрав проторений дідами й прадідами шлях душпастирської праці. Легко і блискуче вчився у Тербовлянській гімназії, закінчив її у 1918 році і відразу вступив на теологічний факультет Львівського університету. І хоч це були важкі повоєнні роки, в 1923 році успішно закінчив богослов'я, маючи з більшості предметів найвищу оцінку - «відзначаюче».

31 серпня 1924 року М. Цегельський повінчався з Йосифою Ратич, у якої троє рідних братів були священниками, а 5 квітня

1925 року Митрополит Андрей Шептицький рукоположив його на священника.

Відтоді о. Микола поринув у самовіддану працю - і як ревний душпастир і як активний громадський діяч. Спочатку працював у с. Висипівці Озірнянського деканату, а по-

тім - у с. Сороки Гримайлівського деканату, виявляючи непересічну працьовитість і невтомність. Отець Микола невпинно дбав про духовність, освіту та добробут своїх парохіян. Заснував і провадив релігійні товариства, окремо для чоловіків і жінок.

Особливу увагу звертав на гуртування молоді при церкві. Побудував у с. Сороки церкву св. Димитрія, почав будову читальні «Просвіта», організував українську «Кооперативу».

Характерним для о. Цегельського і його дружини Йосифи було турботливе ставлення до бідніших, готовність допомогти потребуючим. Хліб після відправи парастасу завжди роздавав людям, бідним родинам і сиротам допомагав харчами й речами, для зубожілих селян богослужіння відправляв безкоштовно. Сам жив дуже скромно і був зовсім малозабезпеченим.

Церковна влада цінувала о. Миколу, наділяючи все новими обов'язками, про що свідчать відповідні митрополичі грамоти. У 1938 році о. Миколу Цегельського призначено містодеканом Гримайлівського деканату. Та раптово світла дорога о.Цегельського вкрилася терням і повела на круті схили Голготи.

У весняні дні 1945 року, коли в Європі закінчувалася II Світова війна, в Україні почалися жорстокі репресії проти вірних Української Греко-Католицької Церкви. Задуманий у Москві Сталіним і розроблений полковником НКВС Г. Карповим план ліквідації УГКЦ почав здійснюватися.

Після цього, як був заарештований весь єпископат УГКЦ та було зліквідовано Львівську Богословську Академію, почався рішучий наступ на греко-католицький клир на місцях. Він здійснювався наполегливо і дуже чітко. Репресивні органи скрупульозно «опрацьовували» особу кожного декана. Початково їх не хотіли заарештовувати, відводячи їм особливу роль у «наверненні» на православ'я українського священства. Отцям-деканам пропонували приєднатися до «Ініціативної групи». Та отці ігнорували її. Після кількатижневої або й кіль-

камісячної жорстокої психологічно-фізичної обробки отцям-деканам наказували зібрати підлеглих священників на деканальні збори, куди прибували і представники «Ініціативної групи», часто в супроводі енкавеесівців. При цьому деканів попереджували про застосування суворох мір покарань, якщо священники відмовляться підписати православ'я.

Отець М.Цегельський сповна випив гірку чашу обіцянок, залякувань, погроз, шантажу й побоїв. Та це не захитало його у вірі, ані не викликало сумніву, як діяти в такому разі. Від переживань і нервових потрясінь різко загострилася хронічна виразка дванадцятипалої кишки. Та отець не поїхав на пропонуване лікування, бо не хотів залишити своєї пастви.

28 жовтня 1946 року о. Цегельського було заарештовано й звинувачено в антирадянській діяльності. І хоча його єдиною виною було те, що він залишився священником, який не погодився зламати присягу, 25 січня 1947 року Військовий трибунал засудив о. Цегельського до 10 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах із конфіскацією майна.

Після суду о. Цегельський перебував у с. Ляцькому біля Золочева, у Підкамені біля Бродів та у львівському пересильному пункті на вул. Полтв'яній. Там отець регулярно відправляв Служби Божі, акуратно записуючи дати та намір, в якому вони відправлені. Вірна дружина зуміла передати отцеві пошитий з марлі епітрахиль, вино у пляшечці від ліків та сухарі для частичок.

Незабаром Отець Микола був відправлений ешеленом у далеку Мордовію, залишивши на Україні дружину, двох синів і двох дочок. Хресна дорога цього достойного священника наближалася до кінця. Він постійно мучився через сильні болі, спричинені хворобою, яка часто не давала отцеві навіть можливості випростуватись.

Достойний мученик за віру, отець Микола Цегельський відійшов до Господа по заслужену нагороду 25 травня 1951 року.

ПЕТРО ВЕРГУН

(Священик, 1890-1957)

Отець Петро Вергун народився 18 листопада 1890 року в м. Городку на Львівщині в сім'ї місцевого міщанина столяра Івана Вергуна й Пелагії з дому Русин. Гімназії закінчити не вдалося, оскільки треба було допомагати батькові у праці. Середню освіту юнак здобув під час I світової війни в Перемишлі. За допомогою Митрополита Андрея Шептицького Петро Вергун вступив у Празьку Духовну семінарію, яку закінчив у 1927 році. Одночасно з богословською освітою здобув і філософську: отримав ступінь доктора філософії в Українському Вільному Університеті. Особливим його зацікавленням стала історія Східної й Української Церкви.

30 жовтня 1927 року у соборі св. Юра прийняв священичі свячення з рук Митрополита Андрея Шептицького. У листопаді цього ж року о. Петро Вергун отримує призначення на душпастиря українців католиків у Німеччині з осередком у Берліні. У німецькій столиці о. д-р П. Вергун, крім душпастирства, займався також і науковою працею. Його призначили асистентом кафедри церковної історії в Берлінському університеті. Важкий був початок його праці, бо, не маючи майже жодних фондів на власне утримання, о. Петро повинен був організувати душпастирську обслугу українців по більших містах Німеччини. Зразу ж таки він зумів здобути прихильність німецьких ієрархів до своєї праці, крім того, ним було започатковано низку відчитів про східний обряд у німецьких духовних семінаріях. Серед надзвичайно складних обставин він виявив себе ревним священиком, який дбав про спасіння душ повіреної йому пастви. Усі бачили його запал у проповідуванні Божого слова й щире прагнення допомогти й порятувати кожного потребуючого. В його праці не існувало відпочинку - як удень, так і вночі він завжди був готовим нести душпастирську допомогу, неодноразово ризикуючи життям. Це був взірець невтомного працівника в Божому Винограднику, що при своїй душпастирській діяльності турбувався і про власне спасіння. Його улюбленим місцем, окрім душпастирської праці, було місце перед Найсвятішими Тайнами.

За вірне служіння для нашої Церкви на чужині о. Вергун отримав у 1937 році від Папи Пія XII гідність прелата. 23 листопада 1940 року Святіший Отець призначив отця-прелата Петра Вергуна Апостольським Візитатором із правами Адміністратора для українців-католиків у Німеччині.

Як Адміністратор і Апостольський Візитатор, о. П. Вергун був для підлеглих йому священиків добрим батьком і товаришем. Усі не раз неприємні справи він полагоджував із любов'ю й лагідністю, чим прихилив до себе серця всього духовенства. Проте щодо пунктуальності й дбайливості у виконанні священичих обов'язків, то о. Петро був вимогливий до себе та інших. Допізна ввечері переглядав і відписував кореспонденцію, якої було чимало. Він також дбав і про майбутні священичі покликання: фінансував студії молодих питомців в університетах Праги, Падерборну й Грацу. Працьовитим і жертвним був завжди, навіть часті бомбардування не відривали його від праці. Сумлінним залишився до кінця, доки Господь не спрямував його на тернисту дорогу мучеництва.

У 1943 році священики Апостольської Візитатури Німеччини, високо оцінюючи свого Адміністратора, звернулися з проханням до Митрополита А. Шептицького піднести о. Петра Вергуна до гідності єпископа.

У Квітну Неділю, що припала на 29 квітня 1945 року, була відслужена остання Літургія для кількох вірних у Берліні, а вже 2 тра-

вня Червона армія захопила столицю Німеччини. Більшість українців покинула місто і подалась на Захід Німеччини. Радянські військові стежили за кожним українцем, що залишився в Берліні.

Ніщо не перешкоджало Апостольському Візитатору перенести свій осередок до Мюнхена, проте він цього не зробив, бо хотів до кінця розділити долю своїх парохіян, розуміючи, як потрібна їм його духовна підтримка. Одночасно він просив усіх священників їхати до Мюнхена, щоб врятувати своє життя. Коли Іван Мірчук, близький друг о. Петра Вергуна, сказав: «Отче, ви не маєте чого лишатися в Берліні, бо ви не пробудете там довго, вас спіймають». Отець рішуче відповів: «Заки бодай один українець буде в Берліні, я залишуся тут».

21 червня 1945 року працівники НКВС докладно обшукали його помешкання, заарештували отця Петра і без суду вивезли його на розправу до Радянського Союзу. Тут його піддавали виснажливим допитам, а влітку 1946 року військовий трибунал, що складався з трьох суддів і двох секретарів, на Київському судовому процесі, який відбувався при зачинених дверях, засудив його на 8-річне ув'язнення. Покарання о. Петро відбував у тюрмах ГУЛагу.

22 червня 1952 року отець Петро Вергун був звільнений з каторжних робіт і знаходився на засланні. У 1953 році його привезли в селище Ангарське Красноярського краю. Він поселився в будиночку п. Івана Хандона - художника зі Сколівщини. В 1954 році переніс операцію на шлунок, після якої

був дуже знесилений. Один із каторжників, що був з отцем до грудня 1954 року, так писав про нього: «Мене все вражала його моральна сила. Помимо всіх недуг, помимо нестерпної самотності під усяким оглядом, був він усе надзвичайно товариською й ввічливою особою й на його обличчі ніколи не було видно смутку. Він кожного вітав з усмішкою на обличчі».

Найбільше терпів отець Петро тому, що згідно зі своїм священничим покликанням - служити іншим, щоб пізнали Бога, - не мав можливостей працювати. Він не мав доступу до тих «інших». Він жив серед умов, де кожне старання в тому напрямі здавалося самогубством, нічим не виправданим. Усе, що йому залишилося - це тиха молитва. Мав тверде переконання, що Церква в Україні відродиться. Отця Петра неодноразово викликали на нічні допити, які вимували його страхітливо. Проте ніякі випробування не могли змусити о. Петра перейти на російське православ'я. Умови його життя були жахливими, а він надихав, допомагав виживати, будував Церкву в душах.

7 лютого 1957 року о 7 годині 30 хвилин увечері в усамітненні серед снігів і сибірських морозів, серед довгих терпінь і тортур, спочив в'язень большевицьких концтаборів і мученик за Христову Церкву о. Петро Вергун. Поховано його на березі річки Ангари. Ще до сьогодні німецьке католицьке духовенство пишається ним, бо правду про єдність Христової Церкви отець Петро засвідчив мучеництвом.

*Мати-ігуменя Студитського
Устава Йосифа Вітер.
З 1921 по 1928 р. Сестра при
монастирі Василіянок у Львові,
наставниця новичок в монастирі
Студиток в Яктерові.
1933-39 рр. – ігуменя в цьому
ж монастирі.
З 1939р. заарештована і
ув'язнена у Львівській тюрмі
Бригідки, а з 1946р. відбувала
покарання в таборах Іркутська,
Мордовії, Красноярська.
1956-1988 рр. підпільно працювала
ігуменею сестер-студиток
в Галичині.*

ОЛЕКСІЙ ЗАРИЦЬКИЙ

(Отець, 1912-1963)

Отець Олекса Зарицький народився 17 жовтня 1912 року в с. Більче Мединицького району Львівської області. Його батько, Василь Зарицький, був дяком у парохіяльній церкві. Мати - Марія, з роду Ісих. Крім Олекси, в сім'ї було ще п'ятеро дітей. Протягом 1922-1931 рр. він навчався у Стрийській державній гімназії і, як засвідчують річні свідоцтва з навчання, був зразковим у поведінці та знав релігійні предмети «на відмінно». Після закінчення гімназії Олексій вступає у Львівську Богословську Академію, де навчається до 1934 р. Тут він постановив прийняти целібат.

Піддияконські та дияконські свячення Олексій Зарицький отримує з рук Митрополита Шептицького. 7 червня 1936 р. Митрополит уділяє йому святу Тайну Священства в соборі св. Юра у Львові. Після цього о. Олексу скеровують сотрудником на парохію сіл Стинова Нижня і Стинова Вишня. Незабаром його перевели до с. Струтин Золочівського району Львівської області. Вірні не хотіли відпустити отця, бо тут, у Стинові, він виявив себе гідним провідником народу в ділянках духовного та культурного життя.

Надзвичайно гарні спогади залишив о. Зарицький у серцях струтинських парохіян. З його приходом змінилось усе життя в селі. І малі і старші кожного місяця сповідались та практично щоденно приймали св. Причастя. Особливу увагу о. Олексій приділяв вихованню молоді і дітей. Пильнував, аби під час Богослужінь ніхто не стояв надворі. Він зорганізував для наймолодших парохіян садочок. Тут діти вчили вірші, пісні, танці, поглиблювали свої знання з релігії. Найстаранніших отець відзначав поїздками до Гошева. Завдяки піклуванню отця Олексія діти з убогих сімей отримували можливість навчатися. Люди любили та шанували о. Зарицького за його покору, щире побожність, скромність, лагідний характер.

У вересні 1939 р. розпочалась II світова війна. З приходом «визволителів» почався тиск на отця. У будинок священника поселили кілька робітничих сімей з Росії, які бу-

дували другу залізничну колію із Золочева до Тернополя. Отцеві довелось разом з ними жити під одним дахом. Це, до деякої міри, обмежувало свободу священника. Було заборонено навчати дітей релігії. Але о. Зарицький докладав усіх зусиль, щоб посилити релігійний дух дітей. Не маючи можливостей працювати з ними в школі і в церкві особисто, отець поділив учнів на групи за місцем проживання, а найкращий учень навчав релігії інших у своїй групі. Крім цього, діти все-таки збирались в отця Олексія вдома, хоч це було дуже ризиковано. В Струтині о. Зарицький перебував протягом 1937-1946 рр.

Два роки перед арештом (1946-1947) він був парохом і катехитом в с. Рясна Руська біля Львова, а також обслуговував парохію с. Рясна Польська.

1946 року в Україні настав великий голод. Отець Олексій з великою увагою й милосердям ставився до прибулих, і якщо не міг допомогти, то бодай дуже добре приймав. Коли побачив убогу людину, то відразу давав милостиню. Люди за допомогою найбільше йшли до священника. Хоч господиня казала, що нема що дати, отець відповідав: «Дайте, дайте, що є». Отець ніколи ніким не погордив, але вмів заговорити до найменших і їх пошанувати. Одного разу він прийшов до церкви і сказав, що більше вже, напевно, відправляти не буде, тому що йому дали строк до підпису на православ'я. Отець також повідомив людей, що

їм зразу відповів, що підписувати не буде і не зрадить Ісуса Христа. Отця Зарицького любили всі і дуже шкодували, він лишив дуже великий жаль по собі. Останньою настановою отця, що міцно вкарбувалась у пам'ять парохіян, було: «Не зрадьте віри наших батьків».

Як і всіх греко-католицьких священиків, котрі не погодились перейти на православ'я, о. Зарицького заарештували. Шість місяців його тримали у Золочівській тюрмі. Тут о. Олексій продовжував своє душпастирське служіння: щодня відправляв Вечірню, деколи - Молебень, рано, в обід і ввечері молився зі спів'язнями, розповідав їм історію Церкви, підтримував усіх на душі, бо люди думали, що настала їхня остання година. Після цього отець деякий час провів у Львівській в'язниці. Тут над ним сильно знущалися, морили голодом.

Сам о.Зарицький зізнавався своїм знайомим, що головним мотивом його арешту була відмова перейти на православ'я, але комуністична влада «пришила» йому політичну 54-у статтю. 29 травня 1948 р. «Особим Совещанием при МВД СССР» о. Олексія було засуджено до 8 років ув'язнення у виправно-трудовах таборах.

Більшу частину ув'язнення отець провів у таборах Кемеровської, Омської та Караґандинської областей. 31 грудня 1954 р. о. Зарицького звільнили, але не дозволили повернутися на Батьківщину, а залишили в Караґанді на засланні.

Коли у 1955-1956 рр. у Казахстані звільняли з таборів наших людей, яких у 1947 р. привезли із Західної України, то 10 травня 1956 р. звільнили і о.Зарицького. Але він залишився у Караґанді, де продовжував правити Служби Божі у приватних будиночках, на шахтах №17,19,47,49,20. Отець налагодив тут парохіяльне життя, особливо піклувався молоддю. Літургії, на які сходилось 60-70 осіб, відправлялись щонеділі та у свята. Це спочатку було можливим завдяки тому, що по селах міліція не так пильно стежила за людьми.

Отець Олексій відправляв також Служби Божі в латинському обряді (для німців та поляків). Дуже добре його пам'ятають німецькі католики. Часто траплялося так, що отець цілий день не їв, не відпочивав, а тільки духовно служив людям: сповідав, хрестив, вінчав, відправляв Богослужіння. Ха-

рактерною його рисою була любов до ближніх і розуміння їхніх проблем...

26 жовтня 1957 р. о. Олексія Зарицького було реабілітовано Військовим Трибуналом Прикарпатського Військового Округу із-за відсутності складу злочину. Розпочався останній період його місіонерської діяльності на теренах Самари, Уралу, Оренбурґа, Казахстану. Кількаразово він змінював місце проживання. У 1960 р. отець був прописаний в м. Омську Оренбурзької області. Одного разу після повернення додому з короткої місійної подорожі він дізнався про те, що міліція його виписала. Отець Олексій не звернувся з цього приводу до влади, а став добровільним «Христовим скитальцем». Ніде не прописаний, лише з паспортом при собі, він продовжував місійну працю, незважаючи на те, що він розумів, що це закінчиться не інакше, як в'язницею. Таким бездомним скитальцем о.Зарицький був цілих два роки.

Протягом 1955-1961 рр. отця кілька разів затримувала міліція, але, дякувати Богу, давали тільки попередження і відпускали.

У квітні 1962 р. о.Зарицький прибув у Караґанду. На той час його здоров'я значно погіршилось, давалась взнаки давня хвороба шлунка (гастрит). Та він не зважав на себе, хотів закінчити душпастирську працю серед тамтешніх українців, а потім податись у Таджикистан. Але не судилось здійснити ці задуми. 9 травня цього ж року отця заарештували в Караґанді, поблизу 17-ї шахти, де колись діяла українська церква, у якій він відправляв. Як розповідають знайомі о.Зарицького, його зрадив хтось із українців. 30 червня 1962 р. о. Олексія засудили за волокитство, ст. 201-1 КК КРСР (а насправді - за активну релігійну діяльність) до двох років позбавлення волі у поселенні Долинка Караґандинської області. Тут він працював кравцем. Хоча праця була неважка, здоров'я його погіршувалось з дня на день, до гастриту долучилась сильна гіпертонія. Вижити в таких умовах було практично неможливо. Щодня в таборі помирало 30-40 осіб, взимку їх навіть не закопували, а просто скидали в рови, куди вночі на поживу збігалися вовки.

Свою місію на землі «Апостол Сибіру» завершив 30 жовтня 1963 р. у в'язничному госпіталі поселення Долинка.

КЛИМЕНТІЙ ШЕПТИЦЬКИЙ

(Архимандрит Студ.Уставу, 1869-1951)

Отець Климентій Шептицький народився 17 листопада 1869 року в селі Прилбичі Яворівського повіту Львівської області. Був шостою дитиною графа Івана Канти й Софії із Фредрів-Шептицьких. Хрещення новонародженому уділив о. Мартин Узерський у костелі с. Брухналь. Хресне ім'я - Казимир-Марія. Початкову освіту одержав вдома, від приватних учителів та під наглядом матері. Гімназійну освіту (1882-1887) здобув у гімназії св. Анни в Кракові. Іспит зрілості склав із відзнакою. У 1887-1888 рр. він вивчав право у Краківському університеті. У 1888-1890 рр. продовжував студії у Мюнхені та Парижі. Навчання закінчив академічним ступенем доктора права в Краківському університеті (1890-1892).

Казимир активно допомагав батькові у керуванні родинними маєтками, які знаходилися в трьох різних державах. Багато часу присвячував хворій матері, з якою часто їздив на лікування до Італії (аж до її смерті у 1904 році). Збереглася численна кореспонденція між мамою й сином, у якій відбивається внутрішня боротьба Казимира за своє монаше покликання.

У 1900 р. Казимир був вибраний послом до Віденського парламенту і кандидатом до Державної Ради, повним членом якої став у 1901 році. Незважаючи на такі важливі політичні зобов'язання, не перестав піклуватися про матір і допомагати батькові. З боку Казимира - це дуже виразний крок, щоб батькові надолужити за «втрату» Романа, який став монахом.

У 1907р., в зв'язку з розпуском австрійського парламенту Казимир покинув політичну діяльність і зайнявся виключно адмініструванням спільних родинних дібр, а також працюю у своїм фільварку в Лев'ятниках, де для місцевого населення, католиків східного обряду, збудував муровану парохіяльну церкву.

Невдовзі у нього визріло рішення вступити в монастир східного обряду, наслідуючи брата Романа-Андрея. До свого чернечого покликання ставився дуже серйозно й остаточно його бажання «поставити себе цілковито до диспозиції Господа» перемогло. На домагання свого брата, Митрополита Андрея, він вступив до монастиря оо. Бенедиктинів у Бо-

йроні, щоб випробувати себе в чернецтві латинської традиції.

Після однорічного перебування в Бойроні зважився все-таки піти за прикладом свого старшого брата Романа-Андрея і повернутися до обряду своїх предків. У 1912 році розпочав новіціят у монастирі монахів студійського уставу в Камениці в Боснії. Там в 1913 році прийняв схизму з новим монашим іменем св.Климентія-папи. Тоді ж він розпочав богословські студії в Інсбруку, які завершив у 1918 році. 28 серпня 1915 року монах Климентій отримав священичі свячення з рук єпископа Діонізія Няряді з Крижевець.

Після завершення богословських студій о. Климентій був призначений настоятелем студійського монастиря в Скнилові. Цього самого року, з причини знищення будинку під час військових подій, монастир було перенесено до літньої резиденції галицьких митрополитів в Уневі. Там о.Климентій займався перебудовою будинків і пристосуванням їх до монастирських потреб, але головним його завданням у цих неспокійних часах було продовжувати розпочату Митрополитом на початку ХХ століття працю над оновленням традиційного чернецтва в Українській Греко-Католицькій Церкві за правилами святих Східних Отців і вихованням нового покоління, щоб вести його в дусі здорової монашої дисципліни, яку о. Климентій дуже цінив.

У 1926 році о. Климентій був призначений ігуменом Святоуспенської Унівської Лаври

з відповідальністю за всі дочірні монастирі. У 1936-1937 рр. за дорученням Конгрегації для Східних Церков о.Климентій разом зі своїм братом Митрополитом випрацював Типікон для монахів студійського уставу.

З 1937 року о.Климентій перебував у Львові, щоб піклуватися хворим Митрополитом та допомагати йому в його широкій адміністративній праці. Хоча користувався великою пошаною серед духовенства, але ніколи не виступав самостійно, перебуваючи в тіні Митрополита і дискретно служачи йому.

У 1939 році, зараз по вступі на західноукраїнські землі, радянські окупанти розстріляли в батьківському домі в Прилбичах брата Леона з його дружиною. Був наказ вбити і о. Климентія, але його тоді в Прилбичах, на щастя, не було.

Зимом 1939 року Митрополит Андрей поділив Радянський Союз на чотири екзархати, із яких один (Росію) передав під опіку о.Климентія. Екзархи відбули чотири синоди, на яких о.Климентій брав активну участь.

У часах большевицької та німецької окупації о. Климентій перебував біля Митрополита. З палати Митрополита керував акцією переховування євреїв. Отець Климентій доглядав свого хворого брата Митрополита Андрея аж до його смерті – 1 листопада 1944 року. У 1944 році наступник Митрополита Андрея Преосвященний Йосиф Сліпий іменував о. Климентія архимандритом монахів Студійського уставу. В листопаді новий Митрополит вислав до Москви делегацію для переговорів у справах Греко-Католицької Церкви. Делегацію очолив о. Архимандрит Климентій.

У 1945 році, після арешту всіх єпископів УГКЦ, о.Климентій, хоч і не мав на це - за його власним свідченням - ніякого мандату, став фактичним провідником духовенства, яке противилося насильницькому переведенню на православ'я. Він продовжував традиційні зустрічі духовенства в четверги, на яких заохочував священників не піддаватися обіцянкам чи погрозам. Зустрічався також із настоятелями чернечих Чинів (отців Василіян та Редемптористів), в часі бесід було вирішено рішуче протистояти натиску радянської влади.

Свою особисту хресну дорогу Архимандрит розпочав 5 червня 1947 року. У цей день він був заарештований в Унівській Лаврі. Поневіряння розпочалися у внутрішній в'язниці

УМГБ м. Львова. Звинувачували о.Климентія в антирадянській діяльності, у співпраці з Ватиканом, а приводом до арешту послужило перехоплення листів о. Климентія до Риму, в яких інформувалось про переслідування Греко-Католицької Церкви в Україні.

Уже 27 червня 1947 року згідно з розпорядженням заступника міністра Держбезпеки УРСР о. Климентія перевели до Києва у внутрішню в'язницю МГБ УРСР. Саме тут найбільше знущалися над 78-літнім старцем. Про це свідчать виклики на нічні допити, які зберігаються в особистій справі о. Климентія за № 3103. Співв'язні о. Архимандрита по Київській в'язниці розповідають: «Отець Климентій, недивлячись на похилий вік (79 літ), тримався добре, не хворів, ніколи не вимагав полегшення режиму, не просив ліків. Різними способами вороги Христа намагалися зламати непохитну віру о.Климентія. Слідчий пропонував йому перейти на православ'я і тоді його відпустили б у монастир. Отець не погодився!

Навіть у в'язниці унівський Архимандрит проводив аскетично-молитовне життя: одразу після вставання молився, постив, під час Великого посту говів. Щодня, вранці і перед сном, о.Климентій підходив до вікна на відстань більше одного метра (ближче не дозволялося) і, опершись руками на полицю, схилив голову, пошепки молячись до Господа. У в'язниці він щедро ділився зі всіма тими скромними пакунками, які приходили від сестер-монахинь».

Усі труднощі в'язничного життя - нічні допити, шантаж, залякування, переведення з одного місця на інше - Архимандрит переносив, як справжній Христовий воїн.

Після оголошення вироку о. Архимандрита відправили до Москви, опісля - у Володимирську в'язницю. Незважаючи на всі терпіння, які доводилося зносити отцю у камері, він ще знаходив у собі сили усміхатися. Здається, посмішка була для о.Климентія єдиним знаряддям проповіді Євангелія, і то - знаряддям, найкращим на той час. Дивлячись у вічі смерті, старець через свій усміхнений погляд ніби випромінював радість і тепло.

1 травня 1951 року о 21 год. 30 хв. у Володимирській в'язниці завершилася земна мандрівка мученика за Христову віру о. Климентія Шептицького, який до смерті був вірний своїм християнським ідеалам.

СЕВЕРІАН БАРАНИК

(ієромонах, ЧСВВ 1889-1941)

Северіян Бараник народився 18 липня 1889 року. Місце народження невідоме. До Чину Святого Василя Великого вступив 24 вересня 1904 року в Крехові. Там, після закінчення новіціату, склав свої перші чернечі обіти (16 травня 1907 року), а 21 вересня 1910 - довічні. Святу тайну священства прийняв на чужині 14 лютого 1915 року.

Після повернення на рідну землю його було призначено до Жовківського монастиря, до вогнища, де палає любов'ю Серце Христове і через «Місіонер» несло проміння тепла і світла до всіх закутків нашої країни. У школі катехит-ієромонах Северіян відкривав дітям очі на Божу любов. Окрім того, редагував дитячий журнал «Наш приятель», активно працював на парохії. Він очолював Марійське Товариство для молоді й ремісників, Товариство Апостольства Молитви гідної смерті, був настоятелем сиротинця, давав науки монахам та реколекції для вірних. Усюди та завжди він - сам радісна душа й радість для інших. Він нікого не скривдив, нікого не образив, для всіх був привітний, щирий, доброзичливий.

Та недовго втішались діяльністю ієромонаха Северіяна у Жовкві, бо вже 1932 р. його призначили ігуменом монастиря оо. Василян та парохом церкви Святої Трійці в м. Дрогобичі, одному з важливих церковно-релігійних осередків Галичини. Як ігумена, отця Бараника чекало тут чимало труднощів і радощів, однак, мабуть, ніхто тоді ще не думав, що саме в Дрогобичі закінчиться його життя, як і у перших віках християнства - мученицькою смертю.

З приходом на Україну «старшого брата» і його «визвольної» большевицької армії церковно-релігійне життя помітно завмерло назовні, хоча всередині воно ще більше скріпилося в своїй релігійній інтенсивності.

Незважаючи на важкі обставини, отець Северіян постійно енергійно працював, давав реколекції тощо. Для людей працював як монах-священик, все старався допомогти їм, щоб мали легший доступ до Бога.

Будучи великим приятелем молоді, ієромонах С.Бараник постійно цікавився і спортивним життям Дрогобиччини, він був також енергійним громадським діячем і чле-

ном міської ради. З приходом радянських військ у Дрогобич енкавеесівці заборонили ієромонахам Баранику та Сеньківському виходити поза монастирську обитель, мотивуючи це вимогами військового часу. Вірні радили отцям якнайшвидше вийти з монастиря і перечекаати гарячий час, але ієромонахи не хотіли цього слухати, відповідаючи: «Як нас не застануть, можуть на всіх помститися, краще вже ми потерпимо». Вони висповідались і терпеливо чекали сподіваного. НКВС забрало їх до Дрогобицької тюрми 26 червня 1941 року - і більше живими їх ніхто не бачив.

Два-три дні пізніше прийшли німці й дозволили людям шукати своїх рідних на території тюрми. Те, що відкрилось людському зорові, було справжнім жахом. Розповідає пан Йосиф Ластов'як: «В кінці червня 1941 року фронт наблизився до Дрогобича. Большевицька влада намагалась замести свої сліди. Я бачив позаду тюрми велику яму, яка була замаскована, присипана піском і утрамбована катком. Коли большевики відступили, прийшли німці, і люди кинулися до тюрем, щоб віднайти своїх рідних. Німці впускали по декілька осіб на територію в'язниці - впізнавати замордованих рідних, а більшість людей стояла під брамою. Я, будучи хлопчиною, біля брами нічого не бачив, тому відійшов набік і виліз на дерево. Був страшний сморід. Я бачив, як німці послали людей розгортати яму, яка була присипана піском. Яма була

свіжа, бо люди її розгортали руками і витягували тіла замордованих людей. Біля ями був навіс, а під ним я побачив мертве тіло отця Северіяна Бараника ЧСВВ, що було дуже пошкоджене внаслідок тортур у в'язниці: тіло неприродно напухле, чорне, страшне лице, а батько пізніше розповів, що на грудях був також вирізаний хрест. Тіло о. Бараника я бачив на відстані 10-15 метрів».

Через кілька років після закінчення війни місцевий прокурор, оповідаючи п. Софії

ЯКИМ СЕНЬКІВСЬКИЙ

(ієромонах ЧСВВ, 1896-1941)

Іван Сеньківський народився 2 травня 1896 р. у Гаях Великих біля Тернополя в багатодітній сім'ї селян Семена й Антоніни (із Кардубів) Сеньківських. Батько його - досвідчений господар, який вміло обробляв 40 моргів орної землі, доглядав багато тварин, тримав велику пасіку, яка налічувала триста вуликів. Це була важка робота, яка вимагала участі всіх членів родини. Тому всі діти виростили працьовитими, з почуттям обов'язку й пошани до людей.

Батько Івана, Семен Сеньківський, не шкодував грошей на навчання й виховання своїх дітей, а виховувались вони в християнсько-релігійному та національно-патріотичному дусі. Такі дії і життєва позиція батька були добрим прикладом для дітей і родини. Тому зрозуміло, що обидва сини: Іван (пізніше ієромонах Чину Святого Василя Великого Яким) та Володимир вирішили стати священиками.

Іван Сеньківський завершив богословські студії у Львові у 1921 році, тож 4 грудня 1921 року був рукоположений на священика у катедральному соборі св.Юра. Богословські студії продовжував в м. Інсбруку (Австрія), де здобув ступінь доктора богослов'я.

Його праведна душа не задовольнилася тим осягом на духовній дорозі, а бажала піти далі по вибраному життєвому шляху - постригтися в ченці, що він і здійснив, бо вже 10 липня 1923 року бачили його в новіціяті оо. Василіян у Крехові. З оповідань його співтоваришів із новіціяту довідуємося, що це був зразковий чернець-новак, який своїм життям і поведінкою був гідним до наслідування іншими. Він, уже старший

Морській про те, що діялось тоді в тюрмі та, зокрема, про отців розповів: «Одного з них зварили в котлі і дали їсти в'язням, інших закопували по шию в землю і ходили по їхніх головах».

Місце захоронення ієромонаха не є остаточно відомим, але численні свідчення вказують на те, що він був похований разом з іншими у спільній «братській» могилі на цвинтарі по вул. М. Грушевського в м. Дрогобичі.

віком чоловік, якщо взяти до уваги вік інших новаків-студентів, будучи священиком, зумів понизити себе до рівня наймолодшого новака та бути його співтоваришем і братом. Захоплював усіх своєю природною побожністю, скромністю та працьовитістю. Визначався також надзвичайно веселою та погідною вдачею.

Перші чернечі обіти склав о.Сеньківський 1 березня 1925 року, і після них його перевели з Крехова до монастиря в с. Краснопуца Бережанського повіту Тернопільського воєводства. З 1927 р. отець-професор Іван (Яким) Сеньківський працював в окружній вищій духовній школі Свято-Онуфріївського монастиря в с. Лаврові на Старосамбірщині. Ця школа готувала монашій і учительські кадри для парохіяльних шкіл. Отець Сеньківський тут займав пост професора гуманітарних і риторичних Василіянських студій (навчав українознавства,

латини, загальної історії, географії та хімії). Крім того, йому доручили ще й катехитику в місцевій школі та в с. Лінині, а згодом і місії для широких народних мас у всій Галичині. Він користувався любов'ю й авторитетом серед молоді і дорослих.

З 1932 по 1938 рік отець професор Сеньківський переїхав у Свято-Онуфріївський монастир оо. Василіян на вул. Б. Хмельницького у м. Львові.

А вже з 1939 року о. Якіма Сеньківського призначено ігуменом монастиря оо. Василіян у місті Дрогобичі. Від перших днів його перебування в Дрогобичі він став улюбленцем усього міста. Симпатії населення здобув він собі своїм блискучим проповідницьким хистом, вмінням пристосувати себе до інтелегента й робітника, до старшого й молодшого, навіть до маленької дитини. Був завжди ввічливим та зі сердечною посмішкою на обличчі. Душею відчувалося, що в цій людині немає ніякої злоби, а за вродженими скромністю та гідністю криється справжній слуга Христа.

З прибуттям отця професора Якіма Сеньківського у Дрогобич поживалась душпастирська діяльність, оживилось великими місіями релігійне життя, доповнилась новими елементами парохіяльна праця. А постаті двох ієромонахів - С.Барвника та проф. Я.Сеньківського, Василіянських золотоустих проповідників, - внесли новий поштовх у справі піднесення релігійно-християнського життя на Дрогобиччині.

З приходом радянської влади в Галичину всі церковні маєтки - земля, школи, церковні парохіяльні будівлі - усупільнювались, монастирі ліквідувались, а монахів силоміць проганяли на вулицю, висилали на заслання або й просто винищували. Однак все це не зламало наполегливої вдачі дрогобицьких Василіян, жоден із отців-монахів не покинув монастиря та душпастирської діяльності. Саме в той час о. Сеньківський стає символом Церкви й народу в місті.

Сталінські опричники намагались припинити діяльність монастиря в м. Дрогобичі. Популярність та проповіді золотоустого промовця Сеньківського, що сіяли в серцях вірних глибоку любов до Ісуса Христа і Матері Божої, були сіллю в оці большеви-

ків. Отець Я. Сеньківський мав дар від Бога спілкуватися з людьми, особливо з молоддю. Кожне його слово западало в душу і серце. На його проповідях церква була переповнена віруючими. А під головною брамою стояли рядком в мундирах і кашкетах працівники НКВС, але отець Сеньківський не звертав на них уваги, його проповіді були палкими, повними любові до Бога й України. Своїми проповідями отець Яким умів тримати народ у постійному піднесенні духа й надії на краще завтра. Професора о. Сеньківського не раз викликали на «розмови», в час яких у нього вимагали припинити душпастирську діяльність у монастирі. Але він ще з більшою силою та завзяттям організовував маси на збереження вірності Церкві, збереження монастиря в Дрогобичі. Ворог не міг цього простити.

Ранком 26 червня 1941 р. ієромонах Яким Сеньківський відправив останню в своєму житті Святу Літургію, а перед обідом большевики заарештували його, разом із ієромонахом Северином Бараником, ігуменом дрогобицького монастиря. Декілька днів перед тим вірні намовляли отців, щоб вони якнайшвидше вийшли з монастирської обителі і перечекали небезпеку. На це ієромонах Яким відповів: «Ховатися не буду, а без волі Господньої ні один волосок не впаде з моєї голови».

29 червня 1941 року, в неділю вранці, ще до вступу німців у місто, населення кинулося до суду й прилеглої до нього в'язниці з надією звільнити своїх рідних, але прикрим було їх розчарування - вони знайшли лише сотні закатованих тіл! В одній із підвальних келій суду, поміж іншими речами, було знайдено Часослов о. Бараника та світлину-поштівку о. Сеньківського. Однак тіло ієромонаха Якіма Сеньківського ЧСВВ ніхто не знайшов. Очевидці говорили, що його зварили в казані і дали їсти в'язням. Вірогідність цього є велика, бо люди, які тоді сиділи в тюрмі, стверджували, що юшка, якою їх годували, була солодкуватого присмаку і там знаходили людські нігті.

Мабуть, немає дрогобичанина, який не знав би о. Сеньківського в тому часі. Ієромонах Яким Сеньківський залишився в пам'яті вірних, як найкращий зразок Божого священика та щирого українського патріота.

ВІТАЛІЙ БАЙРАК

(Ієромонах ЧСВВ, 1907- 1946)

Володимир Байрак народився 24 лютого 1907 року в с. Швайківці Чортківського повіту на Тернопільщині в релігійній сім'ї, тому й не дивно, що вже з малих літ полюбив Бога і Святу Церкву. В 1922 році вступив у Чортківську гімназію, де проявив себе зразковим гімназистом, активним організатором громадської роботи. Вступив до монастиря оо. Василіян 4 вересня 1924 року. Після новіціату в Крехові та підготовки при монастирях у Лаврові, Добромилі та Кристинополі (Червоноград) глибоко вивчав філософію та богословіє. 26 лютого 1933 року склав довічні обіти. Рукоположений на священника в Жовківському монастирі 13 серпня 1933 року.

Свою першу Службу Божу відправив отець Віталій у рідному селі в присутності батьків, братів і сестер, родини й односельчан. Як раділи тоді батьки, що їх мрія здійснилась, яка честь для них, що люди бачать о. Віталія при престолі. І, здається, ніщо не віщувало тоді тієї страшної події, яка чекала їх сина в 1946 році.

У Жовкві ієромонах Байрак докінчував свої студії та одночасно провадив парохіяльне життя в церкві Пресвятого Серця Ісусового. Його також призначили заступником ігумена, доручивши його опіці парохіяльну канцелярію. Він став провідником Марійської Дружини й очолив Товариство Апостольства молитви гідної смерті. Увесь свій час і сили молодий монах віддавав молитві й праці.

Незважаючи на свою зайнятість, ієромонах Віталій виїжджав також на місії в різні місця Західної України. Багато жителів сіл Гадинківці, Пробіжної, Товстенського, Чорнокінців, Колиндян, Косова пам'ятають його запальні й переконливі проповіді під час місій та реколекцій.

З вибухом II Світової війни большевицька влада зайняла частину північних і західних українських земель. А формальна ліквідація УГКЦ поставила духовенство, чернецтво та вірних в ряди «ватиканських шпигунів» чи «буржуазно-націоналістичних бандитів».

У червні 1941 р., за волею настоятелів, ієромонах Віталій Байрак заступив заму-

ченого вкінці першої большевицької окупації ігумена Свято Троїцького монастиря о. Якіма Сеньківського. Будучи вже ігуменом Дрогобицького монастиря, о. Віталій активно продовжував свою пастирську діяльність, став провідником тих же товариств, що й у Жовкві. Вдячні вірні поважали й любили цього привітного монаха не тільки за його повчання та власний приклад, але й за талант вислухати, підтримати, дати влучну духовну пораду. Його любов до Церкви, до свого народу потягала й інших. Однак такі люди не могли залишатися поза увагою пильного ока НКВС, тож вже 17 вересня 1945 року працівники Управління НКВС Дрогобицької області арештували ієрм. Віталія Байрака (в миру - Володимира Васильовича Байрака). Він був звинувачений у тому, що, проживаючи на території, тимчасово окупованій німецькими військами, в 1941 році брав участь у богослужінні в с.Туринка на могилі воїнів УГА, після чого виступив з антирадянською проповіддю, а також «написав статтю клеветнического характеру на партію большевиков, которая опубликована в антисоветском календаре «Миссионер» за 1942 год». Рішенням військового трибуналу військ НКВС Дрогобицької області 13 листопада 1945 року йому було інкриміновано статтю 54-10 КК УРСР та засуджено до 8 років позбавлення волі у ВТТ із конфіскацією майна.

У чому ж полягала провина отця? У тому,

що він проводив пропаганду до скинення, підриву чи послаблення радянської влади або скоїв окремі контрреволюційні злочини при масових заворушеннях, використавуючи релігійні або національні забобони, як вказує ця стаття Кримінального Кодексу? Чи просто тому, що був ревним священиком, невтомним Христовим воїном, сівацем Божого слова та милосердним до ближніх? У відповідь можемо навести документ, виданий Управлінням Служби Безпеки України від 30 січня 2001 року, де зазначено, що Байрака Володимира Васильовича є реабілітовано 14.08.1995 року, а це значить, що звинувачення за ст. 54-10 КК Радянської України є визнані помилковими

ЗИНОВІЙ КОВАЛИК

(Отець-редемпторист, 1903 - 1941)

Отець Зиновій Ковалик народився 18 серпня 1903 р. у бідній селянській родині в селі Івачеві Горішньому під Тернополем. Перед вступом до монастиря працював вчителем молодших класів у сільській школі і вже тоді був прямої вдачі й ніколи не йшов на компроміс у питаннях віри. Ще в дитячому віці Зиновій мріяв про священство, а відчувши поклик до служіння Богові у посвяті, вступив до Згромадження Отців Редемптористів і 28 серпня 1926 року склав свої перші монаші обіти. Отці послали молодого брата до Бельгії на філософські та богословські студії.

Коли Зиновій Ковалик повернувся на Україну, 9 серпня 1932 року його рукоположили на священика. 4 вересня 1932 р. він ступив на землю своїх батьків, в рідне село Івачів, щоб відправити свою першу Службу Божу. На пам'ятному образкові написав такі слова: «О, Ісусе, прийми мене зі св. Жертвою Твого св. Тіла й Крови. Прийми її за св. Церков, за моє Згромадження та мою Вітчизну». Христос прийняв ці слова, як чисті і коштовні перли. Сам о. Зиновій, напевно, й не здогадувався, що ці слова - пророчі, що вони здійсняться дуже скоро - в його мученицькій смерті дев'ять років опісля...

Відразу після свячень о.Ковалик їде разом з Владикою Чарнецьким працювати на Волинь - задля єднання з православними братами. Молодий священик був радістю

і єромонах Віталій Байрак визнається невинним.

Вістка про смерть Слуги Божого прийшла перед самою Пасхою 1946 року, її приніс пан Василенко з Гаїв, що мав передати для отця у в'язницю свячені страви. Він розповів, що отця Віталія дуже били, пізніше заносили до камери на простирадлі. Поховали його «на Бригідках». Отак у внутрішній в'язниці УНКДБ Дрогобицької області або т. зв. тюрмі «на Бригідках» закінчив своє земне життя Слуга Божий єромонах Віталій Байрак. Однак світла пам'ять про нього навіки осіла в пам'яті вірних, що з вдячністю, любов'ю та, одночасно, жалем у серці згадують це славне ім'я.

для своїх співбратів. Він мав веселу вдачу, а до того ж - гарний голос і чітку вимову. Отець Ковалик був прекрасним співаком і справді «золотоустим» проповідником, а його апостольська ревність приваблювала тисячі людей. Отець Зиновій дуже любив Пречисту Діву Марію і мав дитинну набожність до Неї, завдяки цьому місії о. Ковалика завжди увінчувалися великим успіхом.

По кількох роках праці на Волині о. Зиновій оселився в Станиславові (нині Івано-Франківськ). Там він проводить місії - як у самому місті, так і в навколишніх селах. Перед самою радянською окупацією в 1939 р. о. Ковалик переїхав до Львова, де заме-

шків у монастирі Редемптористів на вул. Зибликевича (Івана Франка), виконуючи обов'язки економа монастиря.

Під час радянської окупації кожної неділі в якійсь із церков у Львові або на передмісті відважний священик звіщав Слово Боже. Важливою ділянкою праці о. Ковалика була також сповідальниця, і тут він мав великий успіх. До нього приходили й горнулися люди, які знаходили в о. Зиновія велику духовну підтримку.

Можна справді подивляти безстрашність о. Зиновія в ті часи, коли галичан огортав страх: більшість проповідників, працюючи таємно, намагалися оминати у проповідях сучасні проблеми і лише закликали до вірності Богові - тоді як о. Ковалик не боявся гостро й відкрито виступати проти всіляких виявів безбожництва, що їх чимраз більше поширювали большевики. Такі проповіді справляли сильне враження на слухачів, але водночас були небезпечними для проповідника. Коли його застерігали, попереджуючи про небезпеку, о. Зиновій мав лише одну відповідь: «Якщо буде така Божа воля, то я радо прийму й смерть, але як проповідник не буду ніколи кривити душею».

Остання велика проповідь о. Ковалика відбулася в Тернополі 28 серпня 1940 року, куди його послали проповідувати на свято Успення Пресвятої Богородиці. Тоді о. Зиновія слухало близько десяти тисяч вірних, що зібралися на храмове свято, а вже через кілька місяців здійснилася давня його мрія - стати мучеником за віру. Вночі з 20 на 21 грудня 1940 року до монастиря прийшли агенти НКВС, щоб заарештувати його за проповіді, які саме в ті дні він виголошував у церкві при монастирі на вул. Зибликевича під час дев'ятниці на честь Непорочного Зачаття. Покидаючи співбратів, о. Зиновій зі сльозами на очах попросив у свого настоятеля о. Де Вохта про останнє благословення й розрешення.

Редемптористи намагалися дізнатись про долю свого заарештованого співбрата, але ці намагання довго не давали ніяких наслідків. Аж у квітні 1941 року вони дізналися, що о. Ковалика тримають у тюрмі на вул. Замарстинівській (так звані «Бригідки»). За час своєї шестимісячної неволі він відбув двадцять вісім тяжких допитів. Три рази

його перевозили для допитів до інших місць, а одного разу так побили, що о. Зиновій тяжко захворів.

Протягом усього часу свого ув'язнення о. Зиновій Ковалик не припиняв апостольської діяльності. В камері, розміром 4,20x3,50 м, тиснулося - без жодного ліжка, крісла, чи лавки - 32 в'язні. Кожного дня о. Ковалик відмовляв із в'язнями третину вервички, по неділях - цілу, щодня відправляв літургійні молитви, в місяці травні - Молебень до Пресвятої Богородиці, а на свято Богоявлення Господнього потішив співв'язнів літургійним посвяченням води.

Отець Зиновій сповідав в'язнів, проводив з ними духовні науки й катехизацію, в характерному для нього жартівливому дусі вмів розрадити в'язнів різними історіями на релігійну тему. Співв'язні дуже любили о. Ковалика за його веселу, повну апостольського духа вдачу. Та це й не дивно, бо саме цим людям найбільше була потрібна розрада та надія.

У 1941 році, коли німецькі війська почали наступати на Львів, енкавеєсівці, не маючи змоги забрати в'язнів зі собою і не бажаючи залишати на волі, почали їх розстрілювати. Однак о. Ковалика їм було замало просто розстріляти: пригадавши йому його проповіді про розп'ятого Христа, енкавеєсівці на очах співв'язнів розіп'яли отця, прибивши його до стіни тюремного коридору.

Коли до Львова ввійшли німецькі війська, вони відчинили всі в'язниці для того, щоб прибрати великі гори трупів, які вже почали розкладатися. Тоді люди кинулися на пошуки своїх рідних та знайомих. Як розповідають очевидці, найбільшим жахом для них був вигляд розіп'ятого священика, в розпорений живіт якого кати засунули мертву недоношену дитину.

Підтвердження блаженного мучеництва о. Зиновія знаходимо в натхненних словах з Святого Письма: «Душі праведних у руці Божій, і мука не спіткає їх. Бо хоч в очах людських їх спіткала кара, надія їх - повна безсмертям; вони, потерпівши трохи, великих благодійств зазнають, бо Бог їх досвідчив і знайшов їх достойними себе». (Муд. 3,1; 3,4-5).

ІВАН ЗЯТИК

(Отець-редемпторист, 1899 - 1952)

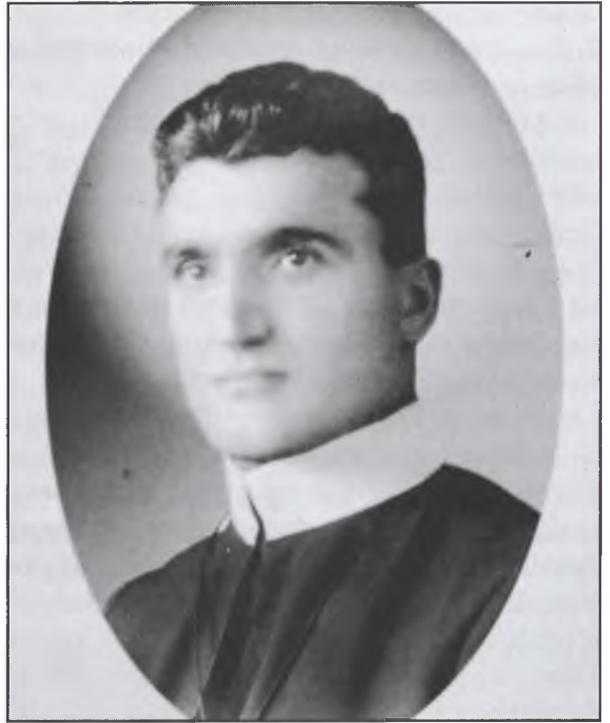
Іван Зятник народився 26 грудня 1899 року в селі Одрехова, розташованому на відстані близько 20-ти кілометрів на південний захід від міста Сянока (нині територія Польщі). Його батьки, Степан і Марія, були простими, убогими селянами. Коли Іванові виповнилося 14 років, помер його батько. З того часу його виховувала мати, а батьківську опіку над ним перейняв старший брат Михайло.

Іван ріс спокійним і слухняним хлопцем, який, навчаючись в Одрехівській сільській школі, виявив великі здібності до науки. Привертала увагу і глибока побожність хлопця. Середню освіту Іван здобув у Вищій Сяноцькій гімназії, де навчався з 1911 до 1919 року. І там його поведінка була відмінною, а успіхи в навчанні - добрими. У 1919 році Іван Зятник вступив до Перемиської Духовної семінарії, яку закінчив з відзнакою 30 червня 1923 року. Того ж самого 1923 року, після закінчення богословських студій, Івана Зятника рукоположили на священника.

З 1925 до 1935 року о.Зятник виконував обов'язки префекта Української Католицької семінарії в м. Перемишлі. Окрім духовного формування семінаристів, о.Іван готував їх до священства також інтелектуально: в 1925-1931 роках викладав для семінаристів катехитику, а від 1926 до 1935 року - спеціальну догматику. Попри свої обов'язки в семінарії, о.Іван Зятник служив як духівник та катехит в Українській дівочій гімназії в Перемишлі.

Отець Іван Зятник - людина сердечної доброти, великої покорі, надзвичайної внутрішньої глибини. Він помітно відрізнявся від інших і своєю проникливістю та вмінням слухати справляв сильне враження на тих, хто його оточував. Бажання вступити до монастиря визрівало в нього досить довго, хоча канонікам консисторії не дуже подобалося таке рішення і вони всіляко намагалися відрадити його від цього кроку. І все ж, незважаючи на перепони, 15 липня 1935 року о. Зятник остаточно вирішив вступити до Чину Найсвятішого ізбавителя.

Після новіціату в Голоску (1936 р.) о. Івана скерували до монастиря Матері Божої Не-

устанної Помочі у Станиславові (тепер Івано-Франківськ). Однак його перебування там було недовгим, бо вже восени наступного 1937 року о.Зятник переїхав до Львова, де поселився в монастирі св.Климентія по вул. Зибликевича 56-58 (нині вул. Івана Франка). Отець Іван керував цілою господаркою монастиря, а за відсутності Протоігумена о. Де Вохта заступав його. Коли у 1934 році Отці Редемптористи відкрили свою семінарію в Голоску (Львів), о. Івану доручили посаду професора догматичного богослов'я та Святого Письма. Від 1941 до 1944 рр. о. Зятник виконував обов'язки настоятеля Тернопільського монастиря Успення Пресвятої Богородиці, а в 1944-1946 рр. - настоятеля монастиря Матері Божої Неустанної Помочі в Збоїсках, де було розміщено гімназію-ювенат Отців Редемптористів.

Після закінчення Другої Світової війни настав жахливий час для України, Греко-Католицької Церкви і Львівської Провінції Редемптористів. Заарештувавши всіх єпископів, радянські спецслужби навесні 1946 року зібрали до Голоска редемптористів з Тернополя, Станиславова, Львова та Збоїск, помістивши їх в неопалюваній частині великого монастиря. Був серед них і о.Іван Зятник. Під особливим наглядом отці перебували в тому домі цілих два роки. 3-4 рази на тиждень до них приходили, щоб перевірити, чи всі на місці, викликали співбратів на допити, схилили до відступництва, обі-

цяючи високі посади за зраду віри й монашого покликання. В неділю 17 жовтня 1948 року большевики забрали всіх братів з Голоска і вантажівками відвезли їх до монастиря Студитів в Уневі. Невдовзі до Бельгії депортували Протоігумена Редемптористів о.Йосифа Де Вохта, який перед від'їздом передав свої повноваження Протоігумена та генерального вікарія Української Греко-Католицької Церкви о. Івану Зятику, як одному з найдосвідченіших членів Чину, за яким радянська влада почала особливо стежити. 5 січня 1950 року вирішено арештувати о. Івана, а 20 січня того ж року Управління Міністерства державної безпеки видало ордер на арешт та обшук о. Івана Зятика, який тоді мешкав в унівському монастирі. Після численних допитів 4 лютого 1950 року о. Зятику висунули звинувачення, в якому читаємо: «Іван Зятик дійсно з 1936 р. є членом ордену Редемптористів і проповідує ідеї Папи Римського про розповсюдження католицької віри серед народів всього світу та об'єднання католиків».

Майже два роки о.Іван провів під слідством у Золочівській та Львівській в'язницях. Тільки за період від 4 липня 1950 р. до 16 серпня 1951 р. його допитували 38 разів, а

загальне число допитів протягом слідства становить 72. Незважаючи на важкі тортури (адже на кожному допиті над о. Іваном жорстоко знущалися), о. Зятик не став зрадником і не піддався безбожній владі, хоч для впливу на нього використовували навіть близьких родичів.

Остаточне звинувачення винесено в Києві 21 листопада 1951 року: о. Івана Зятика засудили на 10 років позбавлення волі за «сприяння учасникам антирадянської націоналістичної організації та антирадянську агітацію» (ст. 20-54-1 «а», 54-10ч.2ККУРСР). Своє ув'язнення о. Зятик мав відбувати у виправно-трудовій колонії «Озерний Табір №7» МВС м. Братська Іркутської області. У неволі над ним жахливо знущалися. Так, за свідченням очевидців, у Велику П'ятницю 1952 р. о. Івана сильно побили палицями, облили водою й залишили лежати на морозі. Побої й застуда стали причиною смерті: через три дні, тобто 17 травня 1952 року, він помер у в'язничому шпиталі. Отця Зятика поховано в Тайшетському районі Іркутської області.

Предвічний Архітектор поклав ще один коштовний камінчик у велику мозаїку мучеників за віру...

ТАРСИКІЯ МАЦЬКІВ

(Сестра СНДМ, 1919-1944)

Ольга Мацьків народилася 23 березня 1919 року в м. Ходорові Жидачівського району Львівської області. Батьки Ольги були середньо заможні, побожні, релігійно-практикуючі християни греко-католицького віровизнання.

Батько, Роман Мацьків, працював у м. Ходорові начальником залізниці, тож коли депо перенесли до Рави Руської, то він із цілою родиною переїхав туди. Мати, Марія Мацьків, із роду Кука, була домогосподиною.

Батьки старанно виховували своїх дітей, навчаючи їх власним прикладом сумлінному виконанню обов'язків, працьовитості, молитві й любові до Бога. Мама Ольги була дуже доброю, ніжною, милою й ці риси передала дочці. Ольга з раннього дитинства виявляла свою любов до Бога і всього навколишнього.

Початкову школу дівчинка закінчила в Ходорові. Вчилася добре. Почала ходити до гімназії в м. Ходорові, а згодом вступила до «Державної Промислової Жіночої Шко-

ли» у Львові, яку закінчила 17 червня 1937р., отримавши спеціальність вчителя крою та шиття.

Любов до Бога й молитви, закладена мамою в серце маленької Ольги, зростала щодня. Дівчина була побожною, любила молитися, часто ходила до церкви на богослужіння. Так сформувалось у неї поклонання і виросло нестримне бажання посвятити себе цілковито Богові. Але її мама ніяк не хотіла на це погодитися, не бажала і слухати про монастир, чинила різні перешкоди, навіть не пускала дочки до церкви.

Закінчивши у 1937 році школу, Ольга перший раз приїхала до новіціятського дому в Кристинополі, щоб придивитися до життя в монастирі, але на той час вона ще не мала достатньої відваги, щоби переступити заборону матері. Однак Божий голос у її серці не давав спокою. З Божою допомогою вона пододала ці труднощі і 3 травня 1938 року вступила до Згромадження Сестер Служебниць НДМ.

З перших днів перебування в монастирі Ольга справила на всіх миле й гарне враження. Після закінчення кандидатури 4 листопада 1938 р. вона облеклася в монашу одягу, прибравши ім'я Тарсикія. Перші обіти с.Тарсикія склала 5 листопада 1940 року. Після складення обітів була відповідальною за робітню в монастирі, а також працювала у господарській школі вчителькою крою та шиття і була відповідальною за хвіртку в новіціятському домі. Сестри, які проживали з нею, засвідчували велику любов с.Тарсикії до Бога і ближнього. Завдяки глибокій злуці з Богом, с.Тарсикія відзначалася великими людськими й духовними чеснотами, які свідчили про автентичність життя богопосвяченої особи, вповні відданої Господові. Була тихою, спокійною, веселою, ввічливою, любила робити приємність іншим, мала дар терпеливості й любові до ближнього. Кожну доручену їй працю виконувала з великим старанням і відповідальністю. Вміла з покорою й радістю переносити духовні й фізичні терпіння. Часто просила їх в Ісуса, жертвувала ці терпіння й молитви за грішників. Таким вірцевим життям вона була прикладом для співсестер та заохотою до наслідування у вірності й посвяті Господові.

Новіціят і перші роки після складення обі-

тів с.Тарсикії випали на важкий повоєнний час, позначений багатьма небезпеками. Сестра Тарсикія була свідомою того, що відбувається у світі. Вона знала, що большевики переслідують Церкву, розганяють монастирі, заарештовують священиків, монахів, монахинь, вивозять їх на Сибір. Але ці обставини її не захитали, навпаки, спонукали до повного віддання свого життя Господові. Сестри взаємно заохочували себе до вірності Богові і Католицькій Церкві, незалежно від обставин, в яких вони будуть перебувати, і тих випробувань, які їх чекають. І в цьому намірі вони багато молилися.

Ще перед наступом большевиків сестра Тарсикія склала на руки свого духовного провідника о. Володимира Ковалика ЧСВВ обітницю, що жертвує своє життя за навернення Росії, а також за Католицьку Церкву.

17 липня 1944 року після обіду почався наступ большевиків на Кристинопіль. Сестри були змушені ховатися у пивниці під будинками, яку заздалегідь приготували. Усю ніч аж до ранку тривали бомбардування, стрілянина та палали вогні. Сестра Тарсикія весь час сиділа й молилася на вервиці. Відчувала неймовірний страх, а крім того, і нестерпний біль голови. Уже вранці російські війська були біля будинку сестер.

Кожного дня до новіціятського дому приходив відслужити Святу Літургію о. Йосиф Загвійський ЧСВВ, який був магістром новіціяту. Цього ранку сестри очікували отця, але він не прийшов. Сестра Тарсикія також дуже чекала на священика, бо мала велике бажання прийняти участь в Службі Божій. Трохи пізніше задзвонив дзвінок, тож с.Тарсикія, думаючи, що прийшов отець, із радістю побігла відчинити хвіртку. Невдовзі почувся постріл, і с.Тарсикія впала на землю. Мертве її тіло сестри занесли до пивниці, вони старалися ще врятувати її молоді життя, але намарно.

Убивця с.Тарсикії зробив це з ненависті до Католицької Церкви й віри. Його слова: «Я її вбив, бо вона монашка», - найкраще пояснюють дії цього злочинця.

Сестра Тарсикія Мацьків була готовою вмерти за католицьку віру й Церкву, що й засвідчила своєю героїською смертю, впавши від кулі большевицького солдата.

ЛАВРЕНТІЯ ГАРАСИМІВ

(Сестра Згр. Св. Йосифа, 1911-1952)

Левкадія Гарасимів народилася в 1911 році в с. Рудники Миколаївського району Львівської області. Батько - Ілля - був господарем, а мама - Юлія - сільською акушеркою з відповідною освітою. В їхній родині було шестеро дітей. У 1919 році Левкадія пішла до початкової школи, але закінчила тільки 4 класи. Після цього вона залишилась вдома допомагати батькам. Часто задумувалась над вибором стану життя. Із сусіднього села кілька дівчат вступило до Згромадження СС.св.Йосифа. Маючи такий приклад посвяти, Левкадія також вирішує стати монахинею. У 1931 році, коли Левкадії сповнилося 19 років, вона попросилася до Згромадження СС.св.Йосифа в селі Цеблів і була прийнята Настоятелькою с.Варварою Шапкою. Облечини відбулися 8 січня 1932 року в день Собору Пресвятої Богородиці і Святого Йосифа, її Обручника. Левкадія отримала монаше ім'я Лаврентія. В Цеблові сестру Лаврентію оточували гарні і святі сестри. Приклад старших сестер скріплював сестру Лаврентію у нашому покликанні.

У 1933 році в присутності о. Де Вохта (ЧНІ) сестра Лаврентія склала свої перші обіти, після цього її вже посилали на парохії для апостольської праці. Згодом, у 1938 році, с. Лаврентія була скерована до міста Хирова разом із с. Олімпією, яка була Настоятелькою. Сестра Лаврентія була лагідної вдачі, дуже доступна й прихильна. Вона була великою співачкою, мала приємне сопрано й завжди співала Вечірню й Утреню. Сестра Лаврентія жила духом і харизмою Згромадження.

Надходили важкі для нашої Церкви часи. Монахинь вже неодноразово попереджували й погрожували їм, щоб вони скинули габіти. Сестри сподівалися, що їх заарештують, але не хотіли лишати те місце, куди їх Боже Провидіння декілька років тому запровадило. Скріплені духом Христа вони далі продовжували нести Добру Новину й утверджувати на душі інших навіть у часи арештів і переслідувань. У підпіллі сестри не переставали катехизувати, виховувати малечу. Вони готували до Святого Причастя дітей, хоч це було забо-

роненим. Їхня любов до Бога й людей була героїською.

Для працівників НКВС уже ввійшло в звичку час від часу вриватись у дім сестер, робити обшук, насміхатися. Сестри мужньо все терпіли. Але найжахливішими були нічні, раптові напади. Подібний напад стався в квітні 1950 року. На монастирський дім напали енкавеєсівці, вони довго виломлювали двері, була ніч, сестри перелякалися. Сестра Лаврентія забігла в комірчину і через маленьке віконце вискочила в сад. Падав холодний дощ. Коли енкавеєсівці вбігли в хату, то відразу зауважили відчинене вікно і побігли на пошуки в сад. Було темно, і вони багнетами проколювали кожен кущ, шукаючи за сестрою. Декілька разів багнет був перед очима сестри. Не знайшовши її, вороги пішли геть, а сестра до ранку мокла під дощем. Після того випадку вона серйозно захворіла, злягла, але й таку, прикуту до ліжка, її забрали у в'язницю в м. Борислав.

Сестру вивезли насильно, але терпіння заради Христа було її добровільним вибором. Режим у в'язниці Борислава був дуже суворим. Годувати сестер відмовились: лише те, що сестри зуміли прихопити зі собою, було їхньою поживою. Монахині чекали свого призначення, а поміж тим відбувалися допити.

Їхня доля була вирішена: досмертне вивезення в Томську область. Переїзд із в'язниці до Томська відбувався в дуже висна-

жливий спосіб. Коли конвоїри побачили, що сестра Лаврентія через хворобу є неспроможна ходити, то були змушені дозволити с. Олімпії супроводити її в дорозі, їхали два тижні. Під час пересадки на пароплав с. Лаврентію з високою температурою переносили на палубу сестри та люди.

30 червня 1950 року сестри отримали призначення в с. Харськ. Житло було змушені шукати самі. Ніхто не хотів приймати людей, які мали зі собою хвору на туберкульоз. Та одна родина росіян, також вивезених, виявила милосердя, віддавши одну кімнату, у якій лежав паралізований господар дому. В тій кімнаті за перегородкою жила сестра Лаврентія.

Сестер дуже швидко залучили до праці. Сестра Лаврентія була змушена виконувати бодай якусь роботу - виготовляла на замовлення людей штучні квіти. До лікарів звертатися було марно. Радянська система була настільки звороднілою й спрямо-

ваною на знищення «ворогів народу», що місцеві лікарі не були зацікавлені в тому, щоб полегшувати муки виселених.

Сестра Лаврентія, будучи фізично немічною, мужньо й охоче переносила терпіння. Вона не лише терпляче зносила крики повільно вмираючого паралізованого господаря, але молилася за нього. І це принесло свій результат. Він змінився: перестав кричати й злагіднів до присутніх.

Сестра мала особливу набожність до Пресвятої Богородиці, тому мала ласку перейти у вічність у Навечір'я празника Успення Божої Матері.

Померла в опінії святості, тужачи за Святим Причастям, її життя було устелене терном, неймовірними терпіннями і стражданнями. Вона все терпляче переносила в ім'я Всевишнього, на його прославу, живучи за Його Заповідями, прославляючи і звеличуючи Боже милосердя.

ОЛІМПІЯ БІДА

(Сестра Згр. Св. Йосифа, 1903-1952)

Ольга Біда народилася 1903 року в с. Цеблів Сокальського району Львівської області.

Батько - Олексій, мама - Ганна. Ольга закінчила чотири класи початкової школи. До монастиря СС св. Йосифа пішла в юному віці, отримавши при постризі монаше ім'я Олімпія.

Після новіціату с. Олімпію направили в с. Жужель Сокальського району. Сестри займалися духовним вихованням підростаючої молоді. Попередньо ходили по навколишніх селах та розпитували батьків про те, чи можуть дати на навчання та виховання свою дитину. На той час у монастирському домі було 12 дівчат. Сестра Олімпія була призначена їхньою вихователькою та опікункою.

У 1938 році с. Олімпію переводять до м.Хирова, де вона стає Настоятелькою Дому. Сестра Олімпія замінювала сестрам маму, вона мала правдиве любляче серце і поводитися з сестрами, як з Божими дітьми. Була покладистою, терпеливою та спокійною, ніколи не підвищувала голосу. Сестра Олімпія мала духа молитви, якого при-

щеплювала іншим. У селі при церкві діяла потужна організація Апостольства Молитви, яку сестри ревно підтримували.

Заховуючи харизму Згромадження, сестра Олімпія зобов'язувала інших до постійної праці в захоронці.

Виховані сестрами діти витримали у вірі в часи атеїстичного режиму.

Находили важкі часи для нашої Церк-

ви. Сестер вже неодноразово попереджували і погрожували їм, щоб познімали габіти. Але вони, скріплені духом Христа, далі продовжували нести Добру Новину і робили це не тільки словами, а й власним прикладом: збирали вірних на молитви, катехизували молодь. Сестри продовжували в м. Хирові та в навколишніх селах апостольську місію. З 1946 року сестри Олімпія, Лаврентія та Глікерія таємно від влади готували дітей до Першого Святого Причастя.

Із-за явної й видимої апостольської праці сестер представники большевицької влади серйозно зацікавились монастирським домом у м. Хирові. Почався терор. Для енкавееців увійшло у звичку робити «візити» у монастирську обитель: вриваючись у монастир, вони робили обшук, забирали те, що їм подобалось, насміхалися з монахинь, погрожували їм, вимагали зректись життя з Богом. Сестри мужньо відповідали: «Ми присягали Великому Богу і габіт не скинемо».

Монахині були поставлені перед фактом: або вони переходять у лоно одержавленої Православної Церкви й тим самим співпрацюють із безбожними органами влади, або залишаються на своїх християнських позиціях. Сестри твердо вибрали друге, тож тим самим добровільно пішли дорогою мучеництва. Це не злякало їх, а навпаки, ще більше скріпило у вірі, бо були переконані, що ворогом керує ненависть до Католицької Церкви і католицької віри. Своєю присутністю в монашому одязі вони підтримували віру серед людей.

Реакція на таку тверду постанову була одностайною. У квітні 1959 р. енкавееці напали на монастирський дім. Це було остаточним знаком, що сестер заарештують і вивезуть, тому що стали вони вже надто небажаними для місцевої безбожницької влади.

В одну з неділь 1950 року сестри підпільно проводили богослужіння з людьми на цвинтарі. Самі, без священика... Енкавееці, одягнені по-цивільному, оточили се-

стер і повели в приміщення школи, яке було зайняте представниками НКВС. У школі енкавееці зняли із сестер свідчення і після того погнали їх до монастирського дому, в якому зробили детальний обшук. Опісля монахинь посадили в машину і завезли у в'язницю м. Борислава. Там ув'язнені перебували 6 тижнів. З архівних документів видно, що сестри були стійкими та твердими у вірі і мужньо боронили свої релігійні переконання. 16 березня 1950 року с. Олімпія дістала вирок: виселення у віддалені місця Радянського Союзу за антирадянську діяльність.

Долю вже було вирішено - досмертне вивезення в Томську область. Важка, довга дорога до місця виселення - с. Харськ.

Після приїзду, незважаючи на біль ноги (відновилося запалення ключового нерва), сестра Олімпія була змушена ходити до праці. Крім цього, вона ще виконувала обов'язки настоятельки, доглядала за хворою сестрою, пильнувала духовні вправи.

Спільна молитва в таких умовах ушляхетнювала й облагороджувала душу с. Олімпії. Глибоко з'єднана з Христом у любові через свої обіти, вона гідно приймає терпіння, які Бог їй посилає, тому що у всьому цьому бачить руку Божого Провидіння.

У своєму листі до сестри Настоятельки вона пише: «Божа Всемогучість, Боже Провидіння не дасть своїм діткам пропасти на чужині, бо Він із нами й тут, між тими лісами й водами, не забуває про нас...».

На закид у листі, що були необережні, вона, як відповідальна особа, говорить, що є виселені лише за те, що є католицькими монахинями: «За віру, за справу Божу ми терпимо, а що може бути краще за це». Щоб підсилити своє переконання дає приклад св. Івана Золотоустого, який також був переслідуваний за віру і був висланий.

23 січня 1952 року закінчилась земна мандрівка сестри Олімпії.

Для сестер Згромадження св. Йосифа вона стала видимим знаком вірності Христові і знаком повної самопосвяти.

ЕМІЛІЯН КОВЧ

(Отець, 1884-1944)

Народився Еміліян Ковч у сім'ї військового капелана УГА в с. Космач на Косівщині 20 серпня 1884 року. Іспит зрілості склав в Українській державній гімназії у Львові. Теологічні студії здобував у колеґії свв. Сергія і Вахха в Римі в 1905-1911 роках. У 1910 році одружився з Марією-Анною Добрянською. Священічі свячення отримав з рук єпископа Григорія Хомишина у 1911 році. Завідував парохією у Підволочиських Скалатського повіту. У 1912 році зголосився на місійну працю в Югославії, де завідував парохією Козарац у Боснії. Отець Еміліян мав прекрасний дар проповідувати Боже Слово. Він умів потішити, розвеселити й повернути майже кожну душу до Бога. Про Всевишнього і про Пресвяту Богородицю він так ревно говорив, що люди з жалю й радості плакали.

У 1926 році о. Еміліян повернувся до Галичини і став сотрудником парохії у с. Серниках Горішніх Рогатинського повіту. В 1919 році вступив до УГА і став польовим духівником Бережанського Коша. Щоранку, відслуживши Літургію, він поспішав до шпиталю, на поле вправ, у канцелярію. Скрізь полагджував якісь конфлікти, підбадьорював недужих. Певну «нерозсудливість» виявляв лише під час бойових дій: завжди виривався на передову. «Знаю, - говорив він, - що вояк на лінії фронту почувається найкраще, коли бачить там лікаря й духівника». І жартома додавав: «Ви ж знаєте, панове, що я свячений, а свяченого куля так легко не бере».

Від 1922 р. о. Еміліян став довголітнім парохом у церкві св. Миколая міста Перемишляни на Львівщині.

У донедавна сполонізованому місті вирує українське релігійне, громадське, господарське життя. Польська влада, а згодом і радянська, о.Ковча, звісно ж, не любили. Обшуки в хаті священника стали недоброю місцевою традицією: лише за 1925-1934 рр. їх було майже 40, половина з яких завершувалась арештом і довшим чи коротшим ув'язненням. Втім, завдяки своєму організаційному хисту, простій людській мудрості, наполегливості, священник завжди знаходив вихід із найскрутніших ситуацій. Іноді йому вдавалося просто неможливе, як-от: за радянських часів організувати на Йорданське

водосвяття процесію, яка спорудила на річці величезний льодяний хрест і прикрасила його жовто-блакитними стрічками.

«Над тією хатою ангели пролітають...», - так говорили парохіяни про скромний будинок, де мешкала священнича сім'я - о. Еміліян із дружиною та шістьма дітьми. Майже завжди там жили ще кілька осиротілих дітей. Отець залишав їх на якийсь час у себе, щоб відійшли від болю втрати, а потім знаходив для них місця у сиротинці. Він надзвичайно милосердно ставився до бідних. Завжди матеріально допомагав їм - швидше, аніж своїм власним, купував убогим дітям одяг, книжки, необхідні для навчання.

Як глибокий патріот, о. Ковч умів і зганити своїх парохіян за надмірний «національний запал». Коли після приходу радянської влади деякі парохіяни кинулись зводити порухунки із місцевими поляками, о.Еміліян сказав на проповіді: « Високопреподобному... Здавалось, що я виховував вас на добрих парохіян.... Мені соромно за вас перед Господом».

Одного червневого дня 1941 року НКВС проводило у Перемишлянах масові арешти. Потрапили до рук енкавеєсівців і о.Ковч із двома доньками. Лише чудом їм пощастило врятуватись.

Через кілька днів у містечко вступили німці. Люди прийшли до улюбленого пастиря з вісткою про втечу комуністів, з радості вони понесли священника до храму. Під час відправи церкву заповнило голосне ридання -

сюди уже долетіла звістка про те, що ніхто із заарештованих не вижив. Усі, схоплені енкавеевцями, були закатовані.

З приходом німців починається масове винищення євреїв. Перемишлянський парох просить вірних, а особливо молодь, не вступати на службу до нової влади, не піддаватись на антисемітські провокації. Тим часом переслідувані шукають порятунку в християнського священника. Якимось кільком євреїв вбігло до хати й стали благати в Отця порятунку: німці кинули у божницю запальні бомби, закрили двері й нікого не випускали. Отець вбіг між юрбу і голосно по-німецьки (цю мову він знав блискуче) наказав поліції розійтись. На диво, вояки розгубилися і розійшлися. А о.Ковч почав витягати з вогню тіла людей.

У 1942 р. у Перемишлянах німці створюють гетто. Євреї сподіваються, що прийнявши християнство, вони врятуються від смерті. Й ось в о. Ковча з'являються делегації євреїв - близько тисячі осіб просять священника охрестити їх. Душпастирю нелегко було прийняти рішення. Він їздив радитись у цій справі до Митрополита Андрея Шептицького. З одного боку, як священник, він був зобов'язаний Високопреподобному охрестити ближнього у небезпеці смерті, з іншого - чи можна вділяти цю Тайну людині, що приймає її далеко не з релігійних міркувань. Між тим, часу для роздумів не було: по місту уже розвісили афіші про примусовий прихід євреїв до гетто. Отець Ковч приймає рішення: провівши попередньо катехизацію, навчивши оглашених Символу віри, він проводить масове хрещення перемишлянських євреїв. Більшість новоохрещених таки пішла у гетто і розділила долю інших. Розповідають, що там вони створили окрему громаду, яка відкрито визнавала християнство.

Така безстрашна діяльність о.Ковча перешкоджала планам німецьких окупантів. 30 грудня 1942 р. його заарештували та вивезли до Львова у в'язницю на вул. Лонцького. Кровожерні гестапівці після тортур та знущань над українським священником кидали його на землю, як якусь річ, а не людську істоту. Він уже не володів своїми ногами, які стали нерухомими... На його обличчі не було видно пригнічення притаманного кожній людині, якій завдають неймовірного болю... Якась неземна усмішка осявала благородне обличчя ієрея. Він, - поважного віку свя-

щеник, битий і мучений, - потішав молодих... Півголосом молився за свою паству, за всіх терплячих...

Родина і знайомі робили усе можливе, щоб звільнити отця, великих старань для цього доклав і Митрополит Андрей Шептицький. І вихід на волю о. Ковча був можливий, якби він відмовився хрестити євреїв. Та о.Еміліян був непохитний і сказав гестапівцям: «Закон, який залишив мені мій Володар, говорить: «Хрестити в ім'я Отця і Сина і Святого Духа» Нема в ньому ні слова про жидів. Хто хоче хреститись, того і хреститиму в ім'я цього закону».

Незабаром о. Еміліяна вивезли до концтабору «Майданек», що біля Любліна (Польща), де він став лише № 2399. Цей концтабір налічував біля ста бараків, у кожному з яких було від 300 до 700 заарештованих. Умови перебування тут відзначалися особливою нестерпністю. Німці «потішали» новоприбулих, кажучи: «Колись повернетесь до родичів, але через комин крематорію».

Отця Ковча призначили в 14-ий барак, де наглядачем був поляк Зиґмунд Міллер. Аби утриматись на цій посаді, він бив усіх без винятку, але, дякувати Богу, дозволив отцеві відправляти в кутку бараку і вдавав, що не бачить, як той сповідав і причащав вірних. Своє ув'язнення о. Еміліян сприймав, як дарунок від Господа. Він писав своїм дітям: «Я розумію, що ви стараєтесь про моє визволення. Але я прошу вас не робити нічого. Учора вони вбили тут 50 чоловік. Якщо я не буду тут, то хто допоможе їм перейти ці страждання? Вони б пішли у вічність з усіма своїми гріхами й у глибокій зневірі, що допроваджує до пекла. Тепер вони йдуть на смерть із піднятими догори головами, залишаючи свої гріхи позаду себе. і так вони переходять міст вічності.

Я дякую Богові за Його доброту до мене. Окрім неба, це єдине місце, де я хотів би перебувати. Тут ми всі є рівні: поляки, євреї, українці, росіяни, латиші та естонці. З усіх присутніх я є самотнім священником. Не можу навіть уявити собі, що було би тут без мене. Тут я бачу Бога, який однаковий для всіх незалежно від релігійних відмінностей, що існують між нами. Можливо, наші Церкви є різні, але у всіх них царює той же великий Всемогутній Бог. Коли я відправляю Службу Божу, всі вони моляться... Вони вмирають у різний спосіб, а я допомагаю їм пе-

реходити цей місток у вічність. Хіба це не благословення? Хіба це не є найвеличніший вінець, котрий Господь міг покласти на мою голову? Саме так. Дякую Богові тисячу разів на день за те, що він послав мене сюди. Я не прошу його про нічого більше. Не турбуйтеся та не зневіряйтесь моєю участю. Натомість радійте зі мною. Моліться за тих, хто створив цей концтабір та цю систему. Вони є самотніми, хто потребує молитов... Нехай Господь помилує їх».

Після Різдва 1944 р. о. Еміліян важко захворів. У нього були проблеми зі шлунком, і цього не вдалося приховати. Про це дізнався наглядач бараку, який і відправив отця до табірної шпиталю. Всі добре знали, що тут не лікують, а «допомагають» швидше померти. Про дальшу долю о. Ковча спів'язні

нічого не знали, оскільки вже на початку весни ніхто більше його там не бачив. Лише у 1972 році дочці отця Еміліяна вдалось отримати довідку про смерть, у якій зазначалось, що в'язень концтабору Еміліян Ковч помер 25 березня 1944 року внаслідок гнійного запалення сполучної тканини правої ноги, котре спричинило порушення кровообігу.

У вересні 1999 року Єврейська Рада України посмертно присвоїла о. Еміліяну Ковчу звання «Праведник України». Врятовані ним люди завжди з трепетом у серці пам'ятатимуть свого рятівника.

Отець Еміліян Ковч - це мученик наших днів, мученик останньої Світової війни, універсальний мученик, у якому кожний знайде відповідний взірець до наслідування.

ВОЛОДИМИР ПРИЙМА

(Дяк, 1906-1941)

Володимир Прийма народився 17 липня 1906 року в с. Страдч. Батько, Іван Прийма, був дяком і секретарем при церкві, мати - Ганна Прийма. Охрещений в с. Страдч у 1906 році. Володимир Прийма закінчив дяківську бурсу при Митрополитові Адрееві Шептицькому. Був дяком і диригентом у церкві с. Страдч. Одружився 10 листопада 1931 року з Марією Стойко.

Дяк Володимир Прийма - це порядна, добра людина, яка зберегла міцну віру і не злякалася небезпеки військового часу та переслідування, яких зазнавала Українська Греко-Католицька Церква зі сторони вороже налаштованого большевицького режиму. Він брав активну участь у житті парохії. Взагалі, родина була взірцевою в селі, батько Прийми Володимира був дяком, його брати, Мирон і Максим, були священиками. Зі слів ще живих парохіян, дяк користувався пошаною, його любили і цінували як гідну, чесну і справедливую людину.

У чисельних описах його трагічної мученицької смерті можна викристалізувати певність, що він убитий атеїстичним режимом через ненависть ворогів до католицької віри.

Свідки зазначають, що в четвер 26 червня 1941 року дяк Володимир Прийма і отець-доктор Микола Конрад пішли зі св.

Тайнами сповідати хвору жінку. По дорозі додому, коли вони поверталися, їх наздогнали енкавеєсівці. Священика та дяка вхопили та, страшно лаючись, повели до лісу, який називається Бірок. Ризикуючи власним життям, Володимир Прийма залишився з отцем Миколою Конрадом. Обох їх по-звірячому замордували.

Тіло дяка Володимира Прийми було дуже покалічене, побите, він мав поламані ребра.

Дяк Володимир Прийма засвідчив свою віру в Бога мученицькою смертю.

Августин Волошин - український греко-католицький священник, політично-громадський діяч на Закарпатті. Студіював в Ужгородській духовній семінарії, закінчив теологічний факультет в Будапешті. Був батьком національного відродження на Закарпатті. 26.10.1938 року – Прем'єром Автономного Закарпатського Уряду. 15.3.1939 – обраний Сеймом Карпатської України Президентом. В травні 1945 року був арештований і вивезений до ССРСР, де помер у невідомих обставинах.

Отець Ярослав Лесів під час голодування за легалізацію УГКЦ, м. Москва, Арбат, 1988 рік.

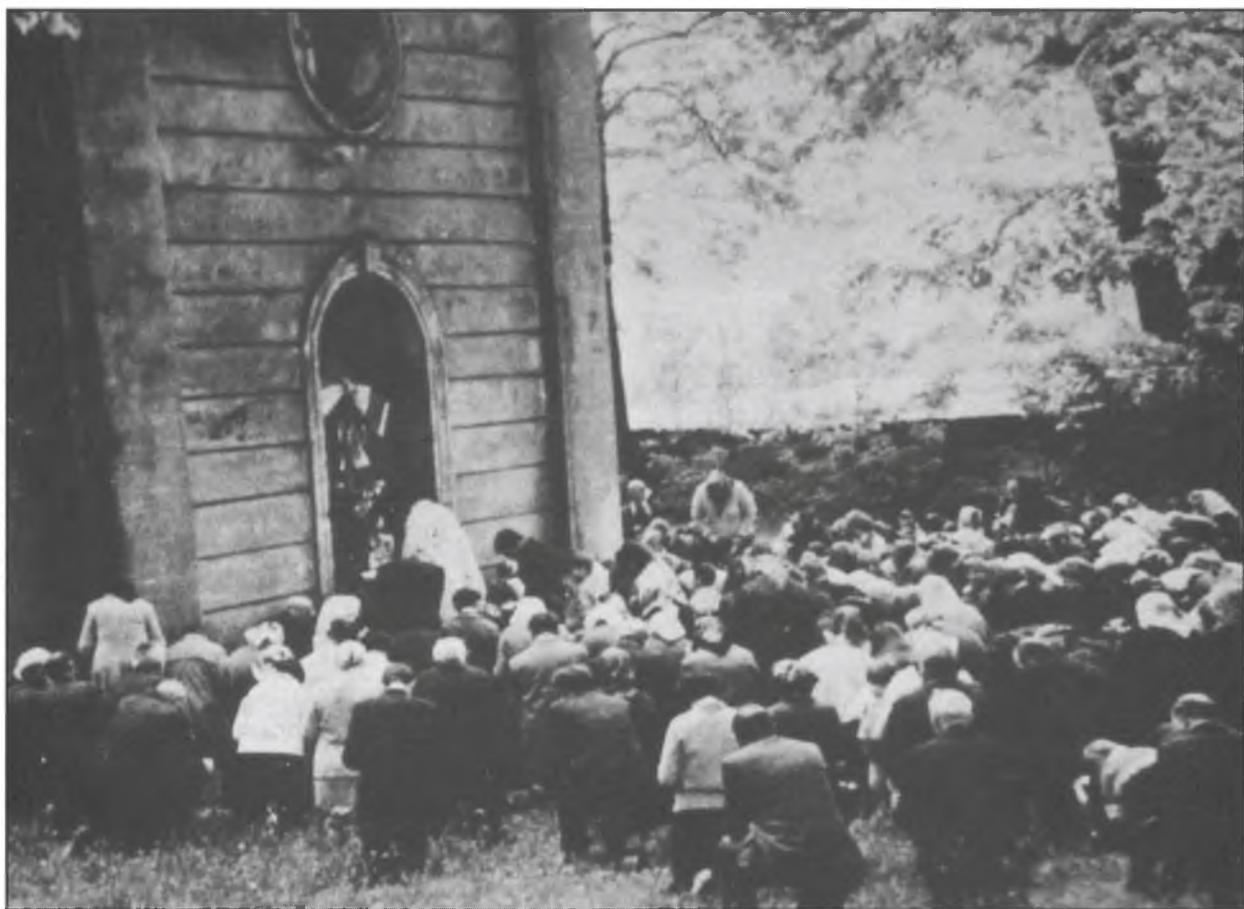
*Єпископ
Іван Лятишевський
- церковний діяч,
професор духовної
семінарії у Станисла-
вові. 1919 рік - дирек-
тор відділу релігійних
справ при уряді ЗУНР,
а з 1929 – єпископ-
помічник Станиславі-
вської єпархії та
Генеральний вікарій.
В 1945 р. арешто-
ваний большевицькою
владою, засланий
в Сибір.
Після 10 років
заслання повернув-
ся в Західну Україну,
де відразу після
повернення помер.*

Отець Володимир Грицай, о. Михаліка і о. Вовчик в мордовських таборах.

В цій хатині проживав під час поселення о. Іван Пасіка з сім'єю. Село Бікінь Хабаровського краю.

Село Мшана. Підпільна Служба Божа в часи большевицької окупації, 1970-ті роки.

Кінець війни 1945 р. Козацькі загопи опинились у полоні альянтів.

СОЮЗНИКИ ЗАМУЧИЛИ ТИСЯЧІ КОЗАКІВ

Знаємо, що після закінчення Другої світової війни західні альянти кожного року в червні місяці відзначають перемогу над "фашистськими злочинцями". Тоді їхні представники спільно з росіянами у Москві відзначають перемогу. Такі спілкування відбулися навіть тоді, коли російське військо завершувало народовбивство в Чечні.

Відзначаючи річницю перемоги, світова преса, усі часописи, журнали широко пишуть про те, як альянтські війська в Європі визволили мільйони людей. Однак не випадково обминають писати про злочини, які допустилися союзні війська над втікачами. Число тих невідоме, але самих українців було приблизно 200 тисяч людей, стільки ж попало в полон вояків частин ген. Власова, з Балканських країн військовим порядком перейшло до Австрії 50 тисяч козаків з жінками і дітьми. До того приблизно три мільйони громадян Советського Союзу було проти комуністичного устрою та перебували в Західній частині Європи. Два з половиною мільйони молодих людей було вивезено на роботи до Німеччини.

Сотні тисяч втікачів тоді не бажали повер-

татися в обійми большевицького режиму.

На підставі договору між великими державами США, Англією і СССР, без виїмку, всі підсоветські громадяни і негромадяни, які там народилися, підпадали під насильну репатріацію до СССР. При чому у тайні задержано те, що союзники погодилися на насильну висилку і тих, які не хочуть вертатися "на рідину". Альянти, засліплені своєю перемогою, вирішили поділити Європу на сфери своїх потреб, таким чином під російсько-комуністичне панування попали народи, що до війни були незалежними державами. Зі згодою альянтів, Україну і декілька інших країн зайняли советські війська. Західні союзники як правило не визнавали українців, як окрему націю, хоч знали, що у далекому Сибірі, у пустелях Казахстану, на примусових роботах в концтаборах сотні тисяч гинуть. Московські володарі зручно використали політику західних "демократів". У згоді з договорами почали наступ на українців в Україні і на поселеннях, замість налички - буржуазні прислужники, нацисти, просто заговорили про українську небезпеку для демократичного світу. На вимогу Советсь-

кого уряду, союзники на обширі Німеччини створили табори, так зв. "Советські місії", куди дуже часто підступно англійські й американські вояки тягаровими автами запроваджували неповоротців. Деякі військові частини, що співпрацювали з НКВД і КГБ, ходили на лови людей і передавали їх у табори, приготовані для примусової репатріації. Так колишні втікачі із Советського Союзу знайшлися у жакливіх безрадних обставинах. Відомо, що багато людей воліло попознвити самогубство, замість бути вивезеним в концтабори на примусову повільну смерть. Літом 1944-го року по цілому світі пролетіли страшні вістки, - в Італії приблизно 600 козаків, які зложили зброю перед британським військовим командуванням, полонених на тому самому місті по-звірячому замучено. Козаків били і убивали, при чому зв'язували їм руки і кидали в море. Деякі британські вояки не могли дивитися на розпуку полонених і відмовилися чинити убивства. Пізніше вже у 1947 році полонені з Української Дивізії, що були перевезені до Великої Британії, довідалися, що в їх сусідстві містився табір цих «злочинців». Деякі військові начальства брехали і цим способом заманювали бійців, тому частини військ ген. Власова часто добровільно переходили до американців і англійців. Союзники спочатку відносилися до них, як і до німецьких полонених, а згодом змінили свої наставлення й називали їх зрадниками Росії. Після висадки в Нормандії західні союзники почали дієво співпрацювати з большевицьким урядом у Москві. Скоро у світових часописах почалася нагінка на Українську Дивізію "Галичина", на визвольний рух, "банди" УПА, козаків і націоналістів-"фашистів", як антисемитів. Навіть "науково" представлено, що українського народу немає у Советському Союзі. Але серед західних альянтів знайшлися і статечні люди, які наочно виділи розпуку тих людей, коли їх примушували повертатися до Советського Союзу. Так після декількох тижнів окупації Німеччини маршалок, лорд Александер, оминав накази свого уряду в справі депортації людей. Деякі його підрядні військовики говорили воїнам стріляти на втікачів так, щоби їх не поранити, іноді цивільні особи допомагали врятуватися від репатріації. Треба відзначити факт, що Папа Пій XII виступив з протестом проти насильної висилки та відмовлення притулку людині. Знаємо з різних джерел,

що папа Пій XII зробив все, що було у його силі, щоб знайти рятунок для полонених та втікачів з СССР.

ЖАХЛИВА ДІЙСНІСТЬ

Після закінчення війни події швидко чергувалися. На Балканах козацьке військо зложило зброю англійцям і американцям. У добре приготованому відступі, військовим порядком перейшли на терен Австрії. Близько міста Лінц на полі в наметах розташувалось приблизно 30 тисяч козаків з жінками і дітьми. Одразу заснували Козацьку Раду, яку очолили генерали Шкуро, Науменко, полк. Боднаренко і Тарнавський. Козаків з Кубані заступав ген. Краснов з сином, обидва генерали і громадяни Югославії. Провід нав'язав стосунки із західними альянтами. Під час переговорів просили взяти під увагу, що козацьке військо ніколи не воювало проти свого народу і партизан. У воєнному лихолітті на Балканах завше і часто рятували життя англійців і американців. Козацтво ісповідує віру людяної свободи і демократичний устрій. Якщо покажеться, що козацьке військо на території Югославії когось самочинно скривдило, то за вчинки повинні відповідати перед Міжнародним судом. При чому відомий письменник, ген. Краснов, якого твори були видані в Англії англійською мовою, передав листа до Королеви Англії. У листі козаки благають Королеву не повертати їх примусово до СССР, бо там їх повільною смертю замучать. Полонені козаки із жінками і дітьми просять помилування. Як пізніше виявилось, лист не був доручений Королеві. Після такої "історичної зустрічі" з англійськими військовими чинниками, запевняли полонених і втікачів, що тих, які не хочять повертатися додому, не будуть передавати советам. У тому самому часі підступно перевозили утікачів у "советські осередки", запевняючи людей, що перевозять їх до іншого табору під владою західних альянтів. Тоді альянти, по-перше, побачили жакливі сцени, люди підрізували собі хили на руках, боронилися, втікали, повнювали самогубство. Британські вояки втікачів немилосердно били і стріляли. Старі "білі" емігранти на колінах просили англійців розстріляти їх, відмовлялися сідати в транспортне авто. Тих, що відмовлялися залишати місце, били рушницями та коло-

ли багнетами, і скривавлених кидали на тягарівки. Полоненим військовикам, які ставали проти видачі, до харчів додавали отруту, після якої люди збайдужніли і слухляно робили все, що приказували. Таким “гуманним” способом англійці завезли тисячі полонених просто у советський табір. У советських таборах, утримуваних альянтами, большевицькі комісії відносилися до людей досить лагідно. В Белгії політруки нав’язали стосунки із зарібковими углекопами, тих, які згодилися повернутися додому, обдарувували сокирами і мішками білого борошна з надписом: даровано від СССР. Всі вони походили із Закарпаття, через війну були змушені залишитися там. Пізніше, багато з них кинули “паспорт” та відмовилися співпрацювати з комісією. При цій нагоді кагебісти намовляли до повороту додому, часто уживаючи залякування чи вимоги. Завдяки старанням Представництва Закарпатців у Західній Європі з осідком в Мюнхені, повернулися додому лише одиниці.

Західні альянти підписали в Ялті договір з СССР, при чому у тайні задержали умову про примусову репатріацію до Советського Союзу тих, які там народилися. Один-одинокий журналіст Джордж Орвел, коли всі журналісти через добру винагороду мовчали, поставився проти такого “демократичного” договору і негайно почав акцію на порятунок втікачів та полонених військовиків.

Серед таких жажливих обставин британський військовий штаб запросив Козацьку Раду і всіх полковників на нараду. “Розмова” закінчилася тим, що на місці всіх було ув’язнено і скованих перевезено до містечка під Франкфуртом, там очікували їх спеціальні частини НКВД, КГБ і “Смерш”. Звідки потім окремих літаком перевезли їх окремо до Москви у в’язницю Люб’янка. Після знущань большевицький суд засудив всіх на страту через повішення. Залишився живим Микола Краснов, внук ген. Петра Краснова. Молодий старшина після десяти років каторги в концтаборах через Швецію повернувся до Німеччини, де знаходилися його дружина і мати. Після якогось часу перейшов до Аргентини, де нагло помер. Після того в Нью-Йорку вийшли його спогади під назвою “Таємна Росія” - “The hidden Russia, my ten years as a slave laborer”, by N.N. Krasnov Jr.

В Лінці трагедія козацького війська з родинами пройшла першого червня 1945-го

року, того дня англійські вояки розв’язали табір і “репатріювали” (винищили) біля 30 тисяч людей. Обезголовивши полонених козаків, надіялися альянти без труднощів всіх втікачів знищити. Ця драма була неначе предвістям дальших трагедій в Україні, тоді большевики вивезли тисячі невинних селян і робітників на Сибір.

Відбулася акція “Вісла”, послідовна війна з військом УПА, а в країнах, окупованих красноармійцями, кагебісти вилловлювали студентів, інтелекцію і священників. Військові частини альянтів допомагали кагебістам вилловлювати людей, перевозили у табори т. зв. “советських місій” Туди попадали люди, які ніколи не були советськими громадянами. Відносно трагедії в Лінці В’ячеслав Науменко, що врятувався, у своїй книжці «Великий обман», між іншим пише: “День 1-го червня 1945-го року залишиться в пам’яті, як історичний день жорстокости і нелюдяности, що не має подібних в історії, що його доконали західні альянти руками британських вояків проти безборонних козаків у Лінці і над берегами ріки Драви над тисячами жінок і дітей” Це був ґеноцид: не дивно, що пізніше, коли факти стали відомі, світ називав Черчіля “воєнним злочинцем”. Скільки дітей і жінок було убито, ніхто не знає, на цвинтарі у Лінці начислюють 27 братських могил. Відомо, що табір істотно був українським, доказом того був вибір “Козацька Рада” Прикро, що Братство «Броди-Леви» в Нью-Йорку не опікуються могилами поляглих українських воїнів в Австрії.

“ОПЕРЕЙШЕН КІЛГОЛ”

Альянтські військові власті цю кличку вживали у справі примусового повернення втікачів із Советського Союзу. Цю акцію вивозу людей на “родіну” називали “Операція Кілгол”. Документи про ці шахрування зберігаються в Пентагоні у таємниці, хоч вже давно повинні були бути оприлюднені. Представники “репатріаційної комісії” поширили злочинну діяльність на Австрію, Мадярщину і Чехословаччину. У цих державах залишилося багато українців з часу визвольної війни з 1920 років. Відень – чудове місто – стало центром КГБ, по місту вешталися кагебісти та донощики. Часто ставалося, що у білий день на вулиці затягали прохожих до авта, і так зникали люди. Ночами забирали людей на допити. Зокрема полковали

Вигляд козацького загону. Перед видачею советській владі.

на студентів, які належали до т-ва Віденьська "Січ" та їхніх приятелів австрійців. Одного дня ув'язнили архикнязя Вільгельма Отто Габсбурґа, який вийшов на вулицю пообідати, і скрито запроторили у невідому в'язницю під Віднем. Вночі покликали до хворого українського лікаря-спеціаліста на ім'я др. Кредовий, і звідти він ніколи не повернувся до лікарні. Архикнязь – колишній полковник Українських Січових Стрільців, учасник визвольної війни в Україні. Товариші по зброї з пошани до побратима охрестили князя на Василя Вишиваного, відомого приятеля студентів і українського народу. Василя Вишиваного кагебісти замучили в концтаборі. Ходили чутки, що у тому часі пропала сотня студентів і інших. Підписаного підступом арештували в Хусті на вулиці. При першому допиті зухвально побили і закинули у пивницю. Після довгих знущань та вивозу копати собі могилу, перевезли до містечка Бардієво на Пряшівщині. Звідти три тисячі в'язнів "смертельним поїздом" перевезли на Донбас, у місто Єнакієво, концтабір "Юнком" (Юні комуністи). Раби носили нашивку "СК" (спецконтингент), що означало вигублення невільників. Серед в'язнів різних національностей: мадярів, словаків,

німців, чехів – була приблизно одна тисяча свідомих українців, здебільша освічених людей, як заможних господарів-"куркулів", декілька священиків, монахів і учителів. Несподівано, на початку вересня 1945-го року, як звичайно вночі, привели до концтабору додаткових в'язнів, між ними і згадуваного д-ра Кредового та кілька лікарів з Праги та інших міст. В обширі концтабору загороджено колючими дротами окрему смугу для небезпечних «фашистів». Як довідалися, між ними були колишні старшини-гетьманці, з УНР і козаки. Начальником концтабору був "віденець" Шамуел Беркович; цього насильника деякі невільники розпізнали. Кагебіст Беркович завше знущався над лікарями і священиками. Саме з лікарів і священиків було створено «бриґаду», що мала завдання черпати людські викали і у бочках вивозити у поле.

УЗАКОНЕНІ ВБИВСТВА

Народовбивства, які почали большевики після Першої світової війни в Росії, продовжувалися в Україні аж до 1981-го року. Згідно з договором між США, Англією і СРСР на конференції в Ялті під таємною клич-

кою "Операція Кілгол" були узаконені. На Донбасі у концтаборі "Юнком" тисячі невольників повільно вмирало: від голоду, холоду, блощиць, нечистоти та знущань і тяжкої праці слабли, денно десятками падали. Порятунку не могло бути, бо ув'язнені не мали права на людяний зв'язок з рідними. Поруч, дещо далі, ми знали, що десять тисяч козаків, як "граждане", благали смерті і проклинали "гуманістів". Їх постійно ночами викликали на "допрос" і дуже часто потім стріляли.

В шахті на нічній зміні працювало біля 600 невольників з європейських країн. Разом з нами там працювали і "граждане", які були "прикріплені" до шахти. Ці люди відносилися до нас неприхильно, навіть вороже, прозиваючи нас "фашистами". Як виявилось, кагебісти-політруки цькували їх против нас. Від самого початку один з майстрів Віктор Болотов був людяним до нас, навіть співчував. Маючи зі мною до діла, він часто розмовляв, розпитував тощо. Звичайно, я був дуже обережний, не довіряв йому. Ось так одної ночі Віктор збентежено розказав, що у концтабір у містечку Горлівка і Макіївка привезено тисячі в'язнів, військовиків-козаків, котрих англійці і американці передали Советському Союзові. Я побачив сльози в очах Віктора, - ми довго стояли і гляділи на себе. По якійсь довгій хвилині продовжував: – В Одесі перевіряють привезених кораблями козаків з метою розстрілу свідомих старшин. На базарах продають всякі речі, "часи" тощо, що погра-

бували від полонених. Іронія судьби хотіла, щоби "європейці" здобували вугіль, а козаки-військовики працювали при печах на виготовлення чавуна для зброї. Так проходили місяці і роки, - невольники масою падали і вмирали. Мертвих не ховали по-людському на цвинтарі, "подохлих", як називали політруки, вивозили ночами під терикон, де теж кидали померлих козаків. Всіх разом порода з вугілля присипала невідомих християн, замучених.

З віддалі більше, як 50 років часу, слід сказати правду і про "гуманістів", вони разом проводили народовбивство. На підставі документів можна б ствердити, як "Великі князі", банкіри з Нью-Йорку, в 1917-1921 роках фінансували большевицьку революцію. Тоді банкіри Кугн і Леоб положили в Стокгольмі на ім'я Бронштайна (Троцький) 60 мільйонів. Отож було за що платити комісарам.

Скільки козаків і християн було знищено? Не знаємо. То правда, що козаки свідомо пішли разом з німцями, щоб у той спосіб визволити свою Батьківщину. Віктор Болотов, інженер-механік, і кілька інших завжди намагалися допомогти невольникам, чим могли. Віктор не раз давав мені кусок хліба, цибулю чи спеченого буряка, він захоплювався мене жити.

Іван Сарвадій.

**«Як будете в Церкві
й слухатимете 12 Евангелій про страсті Христові,
як будуть обносити Святу Плащаницю довкола Церкви,
як співатимуть радісне «Христос Воскрес»! —
згадайте про мучеників України.
Згадайте про всіх, кого знищила Москва,
згадайте й про тих, хто зі зброєю в руках
боронив рідну землю
від московських наїздників
і своїх юд-запроданців.
Воскресне Матір-Україна,
скине з себе московсько-большевицьке ярмо ...»**

(Зі заповіту Симона Петлюри).

ПАТРІАРХ КИЇВСЬКИЙ УПЦ І ВСІЄЇ РУСИ-УКРАЇНИ ВОЛОДИМИР

14-го липня о 8-ій годині вечора на 70-му році свого тернистого життєвого шляху, в загадкових обставинах, у Бозі спочив Святіший Патріарх Київський і всієї Руси–України сл. пам. Володимир (в мирі Василь Романюк).

З юнацьких років Василь Романюк був покликаний до найвищого чину служіння - Богові і Україні. За це йому комуністично-сталінський режим дав першу "нагороду" в 1944 р. – 10 років сибірських концтаборів за підтримку УПА, хоч на той час можна було звинуватити в цьому кожного мешканця Станіславщини. А в 1945 р. родину Романюків, його батька, матір та трьох братів, під конвоєм вивезли в каторжний Сибір.

В 1946 році енкаведисти "розкрили" контрреволюційну організацію у Кустоловській колонії, самі її створили, подібно до акції СВУ, й дали їй назву "Український січовий стрілець" За "участь" в цій контрреволюційній організації Романюкові добавили іще 10 років таборів, уже ма'яданських. За його

духовну й непохитну стійкість прокурор Курilenko (вислужуючись) вимагав смертної кари... І так судилось В. Романюкові пройти тернистий шлях різних таборів Сибіру, Колими, Мордовії, Якутії...

З волі Божого Провидіння в 1958 р. вдалось повернутись в Україну, де селяни Космача на Гуцульщині мали в Його особі доброго, вимогливого й відданого душпастиря. Він учив їх берегти в серцях Бога і Україну, не забувати й виконувати заповіти предків, зодягатися і ходити в національних строях, зберігати витвори народного мистецтва та дотримуватись традиційних обрядів. Його Святість вірив в український народ, у відродження Українського Православ'я, у відродження духа нескореної нації. Він з волі Божого Провидіння стає дійсним українським Патріархом Київським і всієї Руси-України. Хоч і недовго було це високе служіння Богові і Україні - неповних два роки - але було воно яскравим світлом правди, ідейно чистим, сповненим святості Христової правди й добра.

Саме тут можна згадати, як, довідавшись про смерть Івана Хрестителя, Ісус сказав: "Він був світильник, який ідейно горів і світив"

У скорботі й печалі вся Україна й сьогодні повторює ті слова, скеровуючи їх у серці своїм до Його Святости – покійного Святішого Патріярха Київського і всієї Руси-України сл. пам. Володимира.

У "Чорний вівторок" 18-го липня 1995 р. сталося поганьблення України. Багатотисячну процесію, що йшла мирно й побожно за труною Патріярха, було по-звірськи розігнано, побито і труєно ґазом спецзагонів від імені уряду під шалені гасла "багатоповерхових" матюків російською мовою... В кожному ударі гумової палиці "українського" поліція відчувався російсько-шовністичний дух ненависті до всього українського.

Такої наруги і такої блюзнірської й цинічної події ще наша українська історія не знала. Цей ганебний злочин і вияв поліцейського звірства засудила вся українська національно-свідома громадськість всього світу.

Славної пам'яті Патріярхові Володимирові український народ поклониться й з почесною згадає як великого мученика за Віру Христову, за Божу правду, за вільну Українську Державу і Українську Церкву.

Схилимо ж голови перед Людиною високого національного духа і виконавця великого обов'язку перед українською нацією.

Вічна Йому пам'ять! Нехай спочиває зі Святими, а серед нас пам'ять про Великого Патріярха буде незабутньою.

Федір Габелко.

По-звірячому було побито і розігнано траурний похорон Патріярха Володимира на Софійській площі в Києві 18-го липня 1995 року. Цей день названо «Чорним вівторком».

Фото А. Данилюка.

ВІРА В БОГА І АВТОКЕФАЛІЯ

Історія релігії, віри у Всевишнього в Русі-Україні є з багатим історичним процесом тисячоліть, навіть з-перед часів Мізинської культури. Характерним є те, що найвищою ідеєю праісторичного язичества (назва рідномовних релігій, за виключенням юдаїзму, християнства, магометанства) предків українського народу була філософія вічного життя, обожнювання природнього начала всесвіту і радісне життєве існування на землі.

Наші предки вважали за своєю вірою, що в потойбічний світ людина відходить такою, якою вона була за часу свого життя на землі. Тому кожен член первісного суспільства наших предків намагався за життя досягти найвищих почестей, пошани, багатства, відзначитися на полі бою...

Звідси таке військове прагнення віками передалось до традицій українського козацтва. Звідси походить і живучість ідеї "краще смерть, ніж рабство", якою тисячі років живиться український патріотизм. Цю ідею прийняли наші націоналісти в новітній історії... Тому філософія християнізму, непротивлення злу, не могла й за тисячоліття глибоко прийнятися на українському ґрунті. "Любіть ворогів своїх, благословляйте тих, хто вас проклинає, творіть добро тим, хто ненавидить вас і моліться за тих, хто вас переслідує..." (Мат. 5. 43).

Але через тяжку долю нашого народу, ще з часів племінно-родового й донаціонально-творчого і сучасного періоду, нашим предкам і нам, українському народові, припало тяжке історичне випробування. Це і тому, що українські землі лежать на перехресті світових шляхів Сходу і Заходу, а пізніше Півночі і Півдня. Це створювало складну ситуацію, яка нас робила об'єктом зудару завойовників Сходу і Заходу, Півночі і Півдня. Україна потрапляла в колоніальну залежність. А це ставало причиною того, що деякі прошарки українського суспільства почали асимільовуватись в духовність окупантів і втрачати будь-які ознаки свого першоряду і віру в Бога за звичаями і традиціями рідних предків.

З цього часу почав нарожуватись комплекс меншовартости. Кандидатами цього елемента були вихідці із прошарків інтелігенції, які, в деякій мірі, мали вплив і на народні

маси, але дякувати Богові, що це була лише частина із нашого народу.

Спираючись на творчий здобуток таких репрезентантів в українській духовності, як Гр. Сковорода, о. М. Шашкевич, Т. Шевченко, М. Драгоманів, О. Потебня, І. Франко, Л. Українка, М. Грушевський, В. Липківський, А. Шептицький, Іл. Огієнко приходимо до висновку, що релігійний феномен в історії України є недосліджений і може досліджуватися на декількох її історичних етапах, як історії всіх тих релігій і конфесій, які виникали або поширювалися в Україні серед корінного і некорінного народів. Бо ж окрім східнослов'янського язичництва і пізніше християнства, були ще й іслам, юдаїзм, необудизм, караїмство і багато інших.

Про віру народів на початку їхнього існування зустрічаємо мітологічні перекази про їх походження. У цих мітологічних зображеннях народи, і так само український, усвідомлюють собі себе самих. Так починається їх самопізнання, формується, як можна назвати, програма їх національної дії в історії їх відношення до світу і до людського в часі історії оточення. Ця їхня віра стає їхнім національним спаянням, основою їх єдності як народу ("ВПН" ВШ).

Тема християнізму в Україні як віри, яка домінує останнє тисячоліття - це велика і визначна епоха в історії українського народу. Але зачинати духовну історію України від християнізму і декількох князів перед Володимиром, було б сьогодні неграмотністю такого твердження. Не можна поминути прадавньоісторичні перекази про готських дів над руським морем, про маловідомі нам перемоги над Шаруканем, про цілі епохи називані "віками", про "семий вік Трояна" - словом була ціла величава історія, яку тепер пробують учені відтворити із археологічних дослідів, із могил і черепків, чи з росіяних згадок у творах істориків інших народів. А із літопису про договори з греками, виявлявся вид духовности, коли царі Візантії на вірність договору цілували хрест, а Олег з дружиною ходили «на роту» і клялися своєю зброєю і своїм богам. Подібно було і з договором 945-го р. Все це був вияв ранньої духовности українського народу, яка і уможливила ско-

ре прийняття нової християнської духовності.

Коли розпочалося християнство в Україні? Звичайно, маємо на це відповідь, що Христову віру нашому народові прищепив перший князь Володимир Святославович 988-го року. Такий погляд дуже поширений, але, можна сказати й таке, що погляд цей не відповідає дійсному стану подій. Володимир дійсно замінив стару віру українську на християнство. Зробив це офіційно і змусив йому підданий народ підкоритись його волі. З того часу християнство стало офіційною вірою нашої тодішньої української держави. І з надзвичайно давнього часу, ще з віку Апостольського, серед греків, а також серед тих народів, що жили по північному березі Понту (Руського - Чорного моря), поширений був переказ, що Св. Апостол Андрій проповідував віру Христову і в Скифії, цебто й на тій землі, що споконвіку її заселяє народ український.

Будучи на придніпровських горах теперішнього Києва, одного ранку він каже до своїх учнів: «Чи бачите ви гори он ті? На горах тих засяє ласка Божа, тут постане місто велике, й Бог побудує багато церков» Це оповідання про апостола Андрія, як основоположника Церкви Української, попало пізніше і в наш давній літопис, а вже з нього поширилося по різноманітних давніх писаннях.

Бо Володимир не закінчив хрещення всієї своєї держави. По смерті Володимира Великого, взявся достойно докінчувати величну справу європеїзування України Ярослав (1019-1054р.), якого прозвано Ярославом Мудрим – це був син Володимирів.

Так відбулася найбільша подія в історії українського народу – його охрещення. Прийняття християнства відразу зв'язало нас з Європою та європейською культурою. Українська інтелігенція справді скоро просякнулася новими християнськими ідеями та почала користати з європейської культури.

Православна Церква на цілому світі, принципово - єдина, хоч маємо багато окремих самостійних Церков: Царгородська, Антіохійська, Олександрійська, Єрусалимська, Кипрська, Грузинська, Українська, Румунська, Російська й ін. Сутність одноістотности православних Церков виявляється найголовніше в тому, що всі вони визнають одного зверхника - Ісуса Христа, та ті самі

догмати віри, що основані на Св. Письмі. Мають ці Церкви й одні основні канони-настанови, цебто Апостольські правила, постанови семи Всесвітніх та десяти місцевих Соборів, та правила Св. Отців. Але в реальності поза цим усі православні Церкви є самостійні й окремі в своєму національному існуванні.

Та й найхарактерніша риса, що відрізняє Православну Церкву від Церкви Католицької, це її національність, - кожна Православна Церква є національною, тоді як Католицька Церква в самій принциповій засаді являється інтернаціональною. Кожна національно-православна Церква з бігом віків виробляла своє власне розуміння канонів, свою власну місцеву традицію, власну відповідну Богослужбу і власні свята й тому подібне.

Християнство Україна прийняла від греків, а тому від них прийшла й перша наша церковна ієрархія, бо 28-ме правило Халкидонського Всесвітнього Собору, який надавав Царгородському патріархові право наставляти єпископів до інших країн, цебто й до східних слов'ян.

Царгородський патріарх прислав до Києва свого митрополита, який наставляв єпископів із місцевих кандидатів. Але це не сприймалось за нормальний стан, бо чужинецька ієрархія не могла виконувати своїх обов'язків так, як того вимагали національні інтереси, тому постає в Україні намагання мати й митрополита із складу свого народу. І року 1051-го старанням князя Ярослава Мудрого був поставлений Київським митрополитом українець, відомий письменник Іларіон. Те саме сталось і сто років пізніше, коли Київським митрополитом став 1147-го р., за князя Із'яслава, українець Клим.

При цьому варто зазначити, що саме 28-е правило 4-го Вселенського Собору, на якому базувалась підлеглість Української Церкви Константинопільському Патріархові, сумнівне і неясне, й не було правилом вселенським, та не було прийняте тодішніми церквами. Тому, користаючись з цього, власне Московська Церква в 1589-му р. відділилась від Царгородської й стала автокефальною, обравши сама собі свого патріарха. Але Московська патріархія була канононічно невизнаною правилом вселенським і Константинопільською патріархією понад сто років.

На той час центром українського життя з 10-го віку став Київ і він був як колыска християнства на сході Європи, і вже звідси християнство поширювалося на всі сусідні землі, особливо на північ, де пізніше повстало Московське князівство. На жаль, була сумна історія для тодішньої України, а з цим й нашої Церкви, бо в 13-му столітті. Україну завоювали татари, а Київ, столиця обезсиленого народу, став занепадати.

Тому Київський митрополит Максим, родом грек, в 1299-1300рр. нестерпів татарського насилля, залишив Київ і осівся в м. Володимирі на Клязмі, а в 1325 р. митрополит Петро переніс свій осідок до новоповсталой Москви, чим сильно зміцнив нове князівство.

Київський митрополит, живучи в Москві, не дбав про Україну, а тому князь Витовт (Україна була під окупацією Литви) зробив заходи, щоб для України був незалежний митрополит, яким і став з 1415-го р. Григорій Цамблак. З того часу від Київської митрополії фактично остаточно відділилася московська митрополія. І лише з 1458-го р. Українська Церква зажила собі своїм власним життям, виробляючи свою окремішність. А пізніше польські окупанти позбавили Українську Православну Церкву єпископату, то аж в 1620 р. Єрусалимський патріарх Теофан таємно висвятив у Києві митрополита Йову Борецького і 5 єпископів, врятувавши Українську Церкву від знищення.

Від цього часу, головною ознакою Української Церкви була її соборність – ніхто з її ієрархів не правив самовладно, ніхто з духовенства не приходив до парафії-громади непрошений, - всі церковні посади були виборні. В літописах згадують про українські Собори з найдавнішого часу, з 1147 р. (обрання митрополитом українця Кліма). І ці Собори урядували Українською Церквою аж до відібрання її незалежності в 1686-му році царським урядом і Синодом РПЦеркви. Таким чином Церква-Мати, якою була Київська митрополія по відношенню до московської церкви, під тиском імперсько-шовіністичної царської окупаційної влади, примусово була переведена в юрисдикцію своєї колишньої доньки.

Варто зазначити, що імперсько-шовіністичний царський уряд з Турецьким і чужою церковною владою, Українську Церкву приєднали в 1686 р. до Московської Церкви, про-

ти волі духовенства і народу України і всупереч усім канонам.

І аж в 1917-21 рр. в Україні на всіх повітових і губерніяльних Церковних Соборах і на військових з'їздах виявлялася одностайна воля українського народу, спрямована за автокефальною устроєм Української Церкви.

5-го травня 1920-го р. Всеукраїнська Православна Церковна Рада в м. Києві на своїх великих зборах, керуючись Духом Святим і волею українського народу, урочисто й одностайно ухвалила Автокефалію Української Православної Церкви.

А в жовтні 1921-го року перший Всеукраїнський Православний Собор в м. Києві, в предковічній святині України - Храмі Св. Софії, ухвалив, що: "Українська Православна Церква, як Автокефальна, є вільним членом Всесвітньої Соборної Православної Церкви і лишається в непорушному братерському єднанні зі всіма Православними Церквами" І що: "Найвищим церковним органом Української Церкви є Церковний Собор, який складається з трьох частин: а) єпископів, б) духовенства, в) представників від вірних мирян. Церковний Собор без контролю із цих трьох складових частин не вважається законноправним.

Також було прийнято рішення, що у всіх церковних Богослужіннях, у проповідях, в друкованому слові, в урядуванні і в усіх царинах життя церковного повинна панувати тільки рідна українська мова – цей найголовніший наріжний камінь існування українського народу, як окремої нації. Без своєї рідної мови нема самостійного народу.

Оскільки однією з передумов автокефальної церкви є її власний єпископат, якого ми не мали. Тому звернулись до тодішніх єпископів російської церкви в Україні про висвяту для УАПЦ єпископів. Ніхто з єпископів і сам екзарх РПЦ в Києві Михаїл не згодився висвятити єпископів для УАПЦ.

Тому Собор змушений був поставити єпископів за так званим александрійським способом: через рукоположення присутніх на соборі пресвітерів. І 23-го жовтня 1921-го р. покладанням рук поставлено на єпископа протоієрея Василя Липківського. Так Українська Автокефальна Православна Церква отримала першого свого Митрополита.

Рідна УАПЦерква скоро поширювалась і в 1927-му р. УАПЦ мала 27 єпископів і понад 2000 священників й мільйони вірних. І

це якраз суперечило духовній окупації України російською шовіністично-імперською церквою і передусім московській комуністичній владі. Зразу ж на державному рівні розпочалися варварські репресії ЧКА-ГПУ-НКВД аж до повного знищення Української Автокефальної Православної Церкви.

А. Зінченко в книзі "Визволитися вірою» (Київ, вид. "Дніпро", 1997 р., стор. 320) наводить архівні документи, які висвітлюють останні мученицькі дні першого митрополита УАПЦ Василя Липківського.

Митрополитові було висунуто настільки ж абсурдне, наскільки й характерне для того часу енкаведівське звинувачення: що він являвся одним із керівників націоналістсько-фашистської організації, завданням і ціллю якої було відділення України від СРСР і створення держави фашистського устрою. Був зв'язаний з закордонними групами і вислав їм антисоветські інформації, за що час від часу отримував грошові винагороди"

Сумнозвісна "Тройка" винесла зловісний вирок: "Липківського Василя Константиновича розстрілять. Особисто належні йому речі конфіскувать. Альтцицер" Фінал - звичайний для енкаведівських катів: "Постанова "Тройки" УНКВД від 20.11.1937-го р. про розстріл Липківського Василя Константиновича. Присуджений розстріл виконаний 27-го листопада 1937-го року о 24-ій годині. Комendant НКВД УРСР капітан державної безпеки Шашков"

Так трагічно обірвалося страдницьке життя Апостола національно-релігійного відродження українського народу, першого митрополита Української Автокефальної Православної Церкви - матірної УАПЦ.

В 1932-33 роках в Україні був штучно створений голод, найбільший геноцид- голокост серед християнської людности, який знищив одну п'яту частину населення України. А в 1934-1937 роках – то були роки остаточного знищення видимих ознак релігійного і ідейно-національного життя в Україні. Тоді проводилось масове руйнування храмів. Єшовщина над духовенством і національносвідомим громадянством провадила останні, енкаведистами сфабриковані, урядові судові процеси. З числа духовенства УАПЦ було знищено понад 30 єпископів, понад 2000 священників та сотні тисяч вірних.

Лише одиниці із духовенства повернулись

в Україну в час Другої світової війни й вони зразу ж приступили до відновлення життєдіяльності УАПЦеркви. На окупованих землях німцями народ, надіючись на визволення, розпочав відновлення церковного життя. Реакція РПЦеркви на створення на окупованих територіях України Української Православної Церкви була сповнена люттю і ненавистю до архієпископа Полікарпа, який очолив її, як першоієрарх-адміністратор.

Архієпископ Полікарп на ті брутальні виступи відповів рядом логічних правних заяв. Пізніше в час еміграції РПЦерква посилила провокаційні виступи проти УПЦ в США, і проти інших формацій-юрисдикцій УАПЦ на еміграції й не переставала з антиукраїнською діяльністю до часу проголошення незалежності України.

І тепер в незалежній Україні через свою п'яту колону і всіма державними та дипломатичними заходами намагається не допустити до об'єднання УПЦ КП з УАПЦ. Бо РПЦерква в Радянському Союзі, так як і в давньоцарські часи, фактично була державною, хоч це все хитро замовчувалось. Бо, як царат і советська Росія, так і тепер так звана "демократична" Російська Федерація не визнавали і не визнають права українського народу на власну державну незалежність, а імперсько-шовіністична ієрархія РПЦеркви, підступно й антиканонічно, підпорядкувавши Московській патріархії Київську митрополію, й до нині не визнає й перешкоджає здобуттю прав українському народові мати свою незалежну помісну УПЦеркву.

При цьому варто згадати, що Московська патріархія РПЦеркви ніколи не могла терпіти існування Української Греко-Католицької Церкви на теренах своєї імперії.

В Європі і Польщі поширювались реформаторські ідеї. В 1569 р. створилась Любленська Унія, потім в Бересті 1596 р. і, що з 1774 р. після резолюції Східних єпископів і окремого декрету-наказу Віденського уряду, всіх католиків східнього обряду було названо "греко-католиками" І так замість назви уніятів прийнято називати Українська Греко-Католицька Церква. А це той дуже важливий чинник, який зберіг від заглади українців в Польщі і зберіг ідентичність українського народу в Західній Україні.

Високо оцінив українське галицьке духо-

венство Іван Франко, називаючи українсько-го ієрарха "князем" Української Церкви, українського священика - природним проповідником, приходство - культурним осередком села.

З роками УГКЦерква стає головною інституцією захисту духовної і національної гідності українців від полонізації, латинського католицизму, московського православ'я і русифікації. Тому радянська влада і імперська РПЦерква вирішили ліквідувати УГКЦеркву. І Львівський Собор 1946-го року це dokonав, хоч той собор не базувався на правових засадах і канонах. З того часу УГКЦерква перейшла у підпілля.

І аж після 1990-го р. для УГКЦеркви починається новий післярадянський період як в історії Церкви, так і у розвитку партикулярного права.

16-го липня 1990-го р., як ще комуністична партія була при владі, Верховна Рада УРСР прийняла Деклярацію про державний суверенітет України також ще в системі ослабленої, але ще існуючої імперії СРСР, це стало поворотною віхою в історії українського народу і його державності. І після невдалого путчу советської верхівки, метою якого було за допомогою сили зберегти владу СРСР, Деклярація про державний суверенітет була закріплена Актом проголошення незалежності України, прийнятим Верховною Радою 24-го серпня 1991-го року.

Першим із ієрархів, підпорядкованих РПЦ Московського патріархату, як речника духовної окупації України, збагнув нову ситуацію, яку можна використати для незалежнення Української Православної Церкви від імперсько-шовіністичної московської патріархії, був тодішній екзарх України, митрополит Київський і Галицький Філарет з малою частиною тодішнього складу єпископату. Філарет шукав найнебезпечніших шляхів для створення автокефалії - незалежності УПЦеркви від Москви. Він порушив перед Синодом РПЦ питання про створення окремого церковного управління УПЦ в Києві. І за тих політичних обставин Москва була змушена піти, хоч на деякі поступки, вважаючи це явище тимчасовим. Так само тимчасовим явищем вважав автономію і митр. Філарет. Тільки, що розуміння тимчасовості Москви було, що з часом все повернеться у владу РПЦеркви. А в розумінні митр. Філарета ав-

тономія ПЦеркви в Україні - перший і важливий крок до повної її автокефалії.

Московський архієрейський Собор у жовтні 1990-го р. визначив УПЦеркву як автономну. Та навіть патріарх видав першоієрарху УПЦ митр. Філаретові Благословенну Грамоту. А в скорому часі, збагнувши наміри Філарета, це рішення було уневажене, натомість було доручено керівництву УПЦеркви митр. Володимирові (Сабоданові). Для цієї мети було спеціально організовано підступний і неканонічний Харківський собор.

Незважаючи на підступну діяльність Московського патріархату, на початку листопада 1991 р. в м. Києві скликається помісний Собор Української Православної Церкви, який і проголошує автокефалію УПЦеркви. Тоді Москва провела кампанію шельмування та очорнення митр. Філарета, а частина єпископів, які підтримували Філарета на Соборі, стали на шлях зради. На жаль, до них приєдналися і деякі єпископи з діяспори. Москва, щоб перешкодити відродженню УПЦеркви, пішла на крайнощі - в супереч логіці і канонічним нормам на базі політично-імперського шовіністичного духа РПЦеркви - позбавила Митрополита Київського і всієї Руси-України духовного сану. Цим Синод РПЦ показав свою антиканонічну діяльність і сутність духу імперіялістичної політики Москви, це раз. А, по-друге, що ухвали Синоду чужої Церкви в даннім випадку РПЦеркви для УПЦеркви Київського патріархату не мають будь-якої чинності. Це проста абсурдність дії Російської Православної Церкви.

З таких виниклих обставин в Україні появилось аж три православних Церкви: Українська Автокефальна Православна Церква під проводом Патріарха Мстислава, Українська Православна Церква під керівництвом митр. Філарета і так підступно названа "Українська" Православна Церква під юрисдикцією Московської патріархії, яку очолює митр. Володимир Сабодан.

Прямуючи до своєї національної мети, 25-26-го червня 1992 року відбувся Всеукраїнський Православний Собор, на якому УАПЦ (Мстислава) та УПЦ (Філарета) об'єдналися в єдину церковну структуру під назвою - Українська Православна Церква Київського Патріархату. В цьому Соборі взяли участь 104 делегати з усіх єпархій України, утво-

ривши Священний Синод та Вищу Церковну Радю об'єднаної Церкви. Собор своїм Патріархом обрав Мстислава.

Створений Український Патріархат зустрівся з об'єктивними та суб'єктивними труднощами в основному від українофобів, які навіть були між українськими урядовими чинниками і московською п'ятою колоною із середовища "У"ПЦ МП, і так само негативним виявилось, що в 1992 р. архієпископ Петро з протоієреєм Яремою заявили про свій вихід із складу УПЦ КП, їх підтримала незначна кількість парафій, а 2-го червня 1993 р., після смерті Патріарха Мстислава, вони утворили ще одну церкву під назвою УАПЦ, але й по сьогоднішній день є не в'яснено - якої формації УАПЦ? Це паралельне, при чому тенденційне, твориво було подібним до ситуації 1921-30 років, коли для зруйнування матірньої УАПЦ, формації 1921-го р. Липківського, тодішні енкаведисти практикували створення паралельних структур..

Всеукраїнський Православний Собор після смерті Патріарха Мстислава обрав Патріархом Київським і всієї Руси-України Владика Володимира (в мирі Романюк), багаторічного в'язня сталінсько-комуністичних ґулагів, великомученика за рідну віру і за Українську державність. Але тиск українофобів на УПЦ Київського патріархату всіляко посилювався. І кульмінаційною апогеєю став «Чорний вівторок» 18-го липня 1995-го року, коли сталося поганьблення України. Багатотисячну процесію, яка йшла мирно й побожно за труною Патріарха була по-звірськи розігнано, побиттям і труенням ґазом спецзагонів від імені "нашого" уряду, під шаленні гасла "багатоповерхових" матюків російською мовою. І в кожному звірському ударі гумової палиці "українського" поліція відчувався російсько-шовіністичний дух ненависти до всього українського. Такої наруги і такої блюзнірської й цинічної події - ще наша українська історія не знала. І не без згоди "нашого" уряду і наставлення чужого уряду було заборонено поховати Патріарха УПЦ КП на території Св. Софії, де йому законно належиться.

Чомусь за цей злочинний акт і до сьогодні нікого не притягнуто до відповідальності.

Президент Л. Кучма часто говорить про створення Помісної Православної Церкви. Але якої? Він ніколи не сказав про ство-

рення Української Помісної Православної Церкви. Це подібно до його вислову: "Національна ідея не спрацювала". А чи він приділив якусь поважну увагу для національної ідеї? А в президентів Чехії, Польщі, Румунії, Німеччини, Росії, Франції й інших національні й державні справи стоять на першому місці їхньої державної діяльності.

Дивно, що всі святині, окуповані РПЦерквою за часів радянської влади в Україні і тепер українськими урядовими чинниками є переєстровані під юрисдикцією Московського патріархату - запеклого ворога УПЦ КП, УАПЦ, УГКЦ і Української Незалежної Держави.

Так само є ганебним явищем, що в Україні стоять пам'ятники катам українського народу: Петрові І, Леніну і його соратникам. А вже за 10 років незалежності не побудовано пам'ятників Петлюрі, Липківському, Шухевичу й іншим героям, які віддали своє життя за волю українського народу і за незалежну Українську державу. Чому не побудовано? Відповідь проста: бо в Президента «не спрацювала національна ідея»...

20-го жовтня 1995-го р. відбувся Всеукраїнський Собор УПЦ, його представляли 173 делегати та понад 150 гостей і близько 50-ти делегатів з української еміграції. Спершу митр. Філарет, намагаючись досягнути об'єднання, звернувся до Патріарха Димитрія - УАПЦ, і до митр. Володимира - УПЦ МП, такими словами: «... Покладемо край нашим чварам та розладу! Єднаймося в єдину Українську Національну Помісну Соборну Церкву в ім'я Бога й України!.. Станьмо до спільної молитви на Святому Всеукраїнському Соборі!»

Цей голос не був почутий... Собор відбувся без участі представників цих юрисдикцій. Патріархом Київським і всієї Руси-України був обраний митрополит Філарет: 160 голосів «за», 4 голоси «проти», 9 голосів утрималось від голосування.

Понад всі труднощі, можна сказати: що після царського і большевицького знищення Українська Православна Церква відродилась, воскресла і тепер має свій духовний центр - Київський патріархат. Вона живе, розвивається й все більше набирає сили. Єднаймося!

Подав за архівними та пресовими матеріалами
Федір Габелко.

«Нюрнберг - 2»

Veritas nihil veretur nisi absoudi
істина не боїться нічого, окрім приховування.
Хай українці пізнають істину своєї історії.

Проблема суду над КПРС та юридична оцінка її ідеології — це проблема розрахунків з минулим та проблема перспектив побудови нового суспільства.

Для національно-державницьких сил завжди було ясно, що дезінтеграція Російської комуністичної імперії і створення незалежної України — це перехід від однієї історичної доби до іншої історичної доби (або, вживаючи звичнішу для старших поколінь термінологію — перехід від однієї суспільно-економічної формації до іншої формації).

Попередня доба мала низку характерних рис: Москва — центр імперії, а Україна — її колонія; диктатура однієї партії та відсутність свободи політичної діяльності; державна воля формувалася в Москві і не в представницьких органах, а в ЦК КПРС; жорстке централізоване управління економікою, культурою, мистецтвом; підпорядкування релігійного життя кагебістському контролю; намагання відучити людей від самостійного мислення та виховання з них покірних виконавців волі партії.

На основі аналізу світової практики та відповідно до українських національних традицій та ідеалів українські націоналістичні сили розцінюють ці риси минулого радянського суспільства, як однозначно негативні, і бачать майбутнє українське суспільство, як таке, що збудоване на цілковитому запереченні вище зазначених рис минулого.

Українське суспільство — це, по-перше, суспільство незалежної України; по-друге, це — демократичне суспільство зі свободою політичної й економічної діяльності та всіма іншими правами і свободами людини; по-третє, центр формування державної волі є в Києві і не в ЦК якоїсь партії, а в представницькому органі влади; по-четверте, це відкрите суспільство з вільним змаганням людських особистостей у підприємстві, політиці, мистецтві, науці, філософії та всіх інших сферах людської діяльності.

Порівняння характерних рис двох суспільств необхідне для того, щоб легше було бачити, від якого суспільства ми відмовляємося і яке суспільство хочемо мати в май-

бутньому. І ще: позаяк суспільство переходить від однієї своєї доби до наступної не автоматично, а в гострій боротьбі нового зі старим, і поняття «нове»-«старе» — не абстракції, а живі люди зі своїми глибинними інтересами, то чітке визначення рис старого і нового суспільств править за межу, яка дає можливість чітко розділити всіх громадян України на тих, хто хоче Україні добра, і тих, хто з егоїстичних чи просто антиукраїнських мотивів чинить опір новому і всіляко намагається відстрочити відмирання рис старого ладу і продовжити в Україні його існування.

Марксизм-ленінізм — теоретична основа репресивних тоталітарних режимів.

Людина наділена розумом. Цей розум постійно щось винаходить. Винаходить засоби виробництва, вдосконалює житло, одяг, взуття, вдосконалює засоби комунікації. В історичному розвитку йде від звукових та простих нарізок і міток на дереві до друкування, радіо, телебачення. Винаходить геометричні форми, малюнки, архітектурні форми, удосконалює взаємини між різних суспільних верств і творить все нові й нові суспільні структурні одиниці.

Людина є в постійному пошуці до щастя. І якщо щастя людини — це такий стан, коли людина має таке життя, яке вона й хотіла мати, то міра щастя вимірюється мірою наближення реального життя до його бажаного уявного образу. Це співставлення реального й бажаного.

Позаяк розум людини не зупиняється, то уява випереджує дійсність. У плані суспільному це означає, що людина завжди незадоволена своїм суспільним ладом і постійно шукає шляхів удосконалення його. Це почуття — могутня пружина людського прогресу. Не було б незадоволення, то й не було б розвитку. Ті суспільства, в яких вкоринилася ідеологія задоволення реальним станом речей, надовго зупинилися у своєму розвитку. Ми належимо до європейської цивілізації. Вона не знала такого задоволення, вона ж виявилася найдинамічнішою частиною людства.

Через незадоволення виникали трактати про краще суспільство. На практиці вони виявлялися утопіями, проте якісь елементи відповідали тенденціям історичного розвитку і засвоювалися людством.

Від “Утопії” Томаса Мора 16 століття до 19 століття маємо довгу низку утопій. Марксизм міг би залишитися великим досягненням утопічної літератури і не завдав би великої шкоди людству, коли б не став державною ідеологією величезної російської Імперії. Він нею став. І не випадково. Російська імперія була створена народом, який більше дбав про розширення держави, аніж про впорядкування своєї власної землі. З початку 19 століття розширення цієї держави відбувалося завдяки панславистській ідеї. З початку 20-го сторіччя імперській ідеї починають служити твори Маркса й Енгельса. Російські шовіністи перетворюють ці твори в марксизм, а згодом додають до них праці Леніна і називають свою ідеологію марксизмом-ленінізмом.

Як і попередні утопісти (Сен-Симон, Ш. Фур'є, Р. Оуен), марксизм проповідував ідеї:

- побудови безкласового суспільства;
- побудови комуністичного суспільства;
- спільність власності;
- рівність всіх людей;
- обов'язковість праці;
- колективність і плановість господарства;
- ліквідацію протилежностей між розумовою і фізичною працею;
- атеїзм;
- створення всесвітньої держави.

Що означають ці ідеї? Створення комуністичного суспільства, в якому буде здійснена засада: “Від кожного за його здібностями, кожному за його потребами” (“Маніфест комуністичної партії”, 1848 рік).

Нерозуміння людської природи і вся утопічність їхнього вчення найяскравіше проявилася саме в цій заяві Маркса і Енгельса.

Яким способом вони хотіли збудувати комуністичне суспільство? Методом диктатури пролетаріату. Бо диктатура пролетаріату — головна в марксизмі “наукова” теза. Ідея диктатури пролетаріату вперше була сформульована Марксом і Енгельсом у Маніфесті комуністичної партії. Пізніше в “Критиці Готської програми” Маркс писав:

“Між капіталістичним і комуністичним суспільством пролягає період революційного перетворення першого на друге. Цьому пе-

ріоду відповідає й політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути ні чим іншим, окрім як революційною диктатурою пролетаріату”

Доктор філософії, письменник Іван Франко, аналізуючи Марксові рецепти побудови комуністичного суспільства у праці “Що таке поступ?”, дійшов висновку ще на початку ХХ сторіччя: Марксове суспільство буде нечуваним рабством. Франко писав:

“Перш за все всемогутня сила держави ляже страшним тягарем на життя кожної окремої людини. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідити, бо аніж держава визнає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховання не свобідних людей, а лише корисних членів держави, зробилось би мертвою духовною муштрою, казенною. Люди виростили б і жили б в такій залежності, під таким наглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови. Народна держава стала б величезною народною тюрмою”

Тепер погляньмо, що означає застосування методу перебудови капіталістичного суспільства на комуністичне — диктатури пролетаріату — в реалізації окремих ідей.

Наприклад, ідея побудови безкласового суспільства. У самій цій ідеї закладена несправедливість, бо проголошення робітничого класу (пролетаріату) геґемоном означає проголошення влади меншости над більшістю населення, бо ж пролетаріат у жодній країні ніколи не становив більшости населення. Далі, помилковою є думка, наче в суспільстві може існувати тільки один клас. А якщо суспільство природним чином завжди складається з кількох різних класів, то ідея побудови безкласового, точніше кажучи, однокласового суспільства означає намір знищити всі інші класи.

На питання, як винищити “ворожі” класи, Маркс і Енгельс, а пізніше і Ленін і большевики давали ясну і однозначну відповідь: безоглядним застосуванням зброї і необмеженим терором.

“Диктатура пролетаріату, — писав Ленін, — є уперта боротьба, кривава і безкровна, насильницька і мирна, військова і господарча, педагогічна й адміністративна супроти сил і традицій старого суспільства” (Твори, т. 31, стор. 27).

Отже, комуністи-большевики поставили собі за мету знищити не тільки ворогів своєї

комуністичної влади, а й все старе суспільство, знищити будь-якими методами — масовими голодоморами, терором...

Друга марксистсько-ленінська ідея — знищення приватної власності. Мета цієї ідеї — зробити всіх громадян повністю залежними від держави. Якщо власник один — держава, якщо людина ніде не може заробити собі на хліб-сіль, окрім як у держави, тоді зникає всяка свобода і починається цілковите рабство. Якщо людині не дозволено приватна власність і вона може забезпечити своє біологічне існування тільки з рук державних службовців, тоді держава стає всемогутнім деспотом, а людина перетворюється на простий статистичний гвинтик.

Маркс сказав: “Релігія — опіум для народу” Російські комуністи сприйняли цю тезу з простої причини: вони ні з ким не хотіли ділити владу і не хотіли дати дозвіл на будь-яку іншу ідеологію, окрім своєї, людиноненависницької, вони не визнавали будь-яких інших ідей. Щоб запанувати над людиною повністю, необхідно її позбавити, окрім комуністичних, всяких інших думок. У Росії більшовикам це вдалося. Московщина не мала демократичних традицій. В умовах споконвічного рабства й кріпаччини не розвинулася теологія і духовна література. Віра росіян зводилася до зовнішньої атрибутики та кількості поклонів. Коли немає глибокого духовного релігійного почуття, а тільки зовнішність, то після знищення зовнішності майже нічого не залишається. Більшевики розпочали репресії щодо духовенства під час громадянської війни. Храми перетворювали в комори та стайні. Під виглядом звільнення людей від релігійного дурману вбивали в людині людське, забирали в людей право на самостійне мислення та прищеплювали їм сліпу покору перед всемогутністю держави.

Держава як всепоглинаючий молох створила величезну всесвітню пропагандивну систему. Завдяки грошам взяла собі на службу тисячі розумних людей, які на професорсько-академічному рівні конструювали складні філософські, політологічні, літературознавчі та інші концепції на захист безбожної деспотичної влади та обґрунтовували неминучість поширення її у всьому світі. Християнська мораль і духовні цінності зблідли, натомість із темних глибин людської сутності московської частини людства почав все дужче виринатися й поширюватися

справжнісінький сатанізм. Здається, в науку всьому людству пекло випустило на волю все звірине, що причаїлося було в найчорніших закутках людської істоти.

Марксизм шкідливий не тільки своєю злочинною минувиною. Він шкідливий своєю сутністю, бо апелює, легалізує й виправдовує найнижчі людські інстинкти. Всупереч європейській цивілізації, яка плаче в людині шляхетні риси і робить із простої людини людину з великою літерою, марксизм, навпаки, шляхетність ставить в аніщо та розвиває в людині дикуна і мерзотника. Тому марксизм-ленінізм має бути не тільки засуджений як ідейне виправдання деспотизму й людиноненависництва, але й як духовна отрута, що вбиває в людині цивілізованість і зрощує кровожерну мерзоту.

Теперішнє лихо України з підлими Лазаренками та його платними підлабузниками має етичну основу в комуністичній антихристській (анти)моралі, яку комуністи формулювали так: «моральним є все те, що служить інтересам пролетарської революції (тобто КПРС)».

Ця релятивістична мораль, виправдовуючи так званіми інтересами пролетарської революції убивства безвинних людей та інші найпідліші дії, виховала абсолютно аморальних людей, справжніх аморальних монстрів. І Павло Лазаренко не є виняток. Він покищо лишень найяскравіший представник Homo soveticusiv з української породи. На жаль, такими аморальними типами переповнені офіційні структури кучмівських органів державної влади. Державу вони перетворили в дірявий мішок — скільки б народ не намагався його наповнити, з нього все випадає в злодійські закордонні банківські рахунки та закордонні “хатинки” Не запрацюють заводи й фабрики, якщо капітали не залишаються в Україні, а їх вивозять за кордон.

Відродження України і, зокрема, виведення економіки з глибоченної кризи залежить, як бачимо з прикладу злодія Лазаренка, від подолання аморальності і повернення до нормальних традиційних норм поведінки: коли б Лазаренко був моральною людиною, він не крав би, а позаяк він має не народну мораль, а комуністичну, то й використав посаду для привласнення 880 млн. доларів (за оцінками західних експертів — від 2 до 8 млрд гривнів!!!).

Позаяк комуністична аморальність поро-

джена комуністичною ідеологією, то національно-державницькі сили наполягали й наполягають на широкому публічному розгляді комуністичної ідеології та практичної діяльності КПРС з метою юридичної оцінки злочинів комунізму.

З ініціативи Всеукраїнського товариства політв'язнів і репресованих та інших патріотичних організацій було проведено кілька науково-теоретичних конференцій з вивчення злочинів КПРС.

1995 року на цю тему була проведена Міжнародна конференція. Я підготував до неї наступну доповідь.

В Росії постгекачепівське керівництво продовжувало загрозувати миру й незалежності держав - колишніх так званих Союзних республік, що яскраво продемонструвала Російська Державна Дума денонсуванням Біловезької угоди. Комуно-проросійські шовіністичні сили в Україні послідовно вели справу до знищення української держави.

Подальший суспільний розвиток України та інших держав колишнього комуністичного блоку вимагав міжнародного суду над КПРС як логічного правового завершення нашого визволення від імперії зла.

Для започаткування процесу 21 березня 1996 року в Будинку літераторів з ініціативи Товариства політв'язнів та репресованих, Асоціації дослідників голодоморів в Україні та "Меморіалу" ім. В. Стуса з участю 23 політичних партій і організацій засновано Український Національний Комітет з організації Міжнародного суду над КПРС за злочини тоталітарного режиму ("Нюрнберг-2"),

Установче засідання обрало Президію і Секретаріат Комітету. Головою Комітету обрано Левка Лук'яненка, його заступниками професора Степана Павлюка та народного депутата Івана Біласа. До Президії ввійшли: Семен Глузман, Михайло Косів, Джеймс Мейс, Павло Мовчан, Володимир Мулява, Олександр Нечипоренко, Євген Пронюк, Слава Стецько, Лесь Танюк, Дмитро Чобіт, В'ячеслав Чорновіл, Богдан Ярошинський. Комітет ухвалив Положення про свою діяльність, Звернення до українського народу, і приступив до праці. У Верховній Раді України була створена неформальна група з 68 депутатів для розгортання роботи по всій Україні. Засідання Комітету відбувалися щомісяця. По багатьох областях відбулися публічні слухання про злочини КПРС проти України та українців. Комітет з'ясував, що

міжнародний суд імперативної сили може бути створений одним способом — укладенням договору між кількома державами у створенні міжнародного суду. Ясно, що українська держава за теперішньої влади на укладення такого договору не піде. Якщо на нього підуть країни Балтії, то його рішення не матимуть чинності щодо України, бо для того, щоб рішення міжнародного суду були чинними для України, необхідно, щоб Україна була стороною в договорі про утворення такого суду.

За таких обставин завдання нашого Комітету полягали в збиранні доказів скоєння Комуністичною партією Радянського Союзу та її українською філією – Комуністичною партією України – злочинів проти України та українців за межами України й організації міжнародного громадського суду.

Практика проведення в областях слухань про злочини КПРС показала, що вони носять переважно публіцистичний, а не правовий характер, і тоді я написав інструктивний лист для депутатів для орієнтації на дотримання вимог Кримінально-процесуального кодексу.

Позаяк суд не відбувся і до нього треба готуватися, тому й не втратив значення цей лист.

Від березня до листопада (коли я склав із себе повноваження, головою став Л. Танюк) було проведено вісім засідань і проведена велика організаційна й дослідницька праця. На жаль, на цьому засідання припинилися, коштів для скликання міжнародного суду не знайшлося і вся ця діяльність заглухла.

Інструктивний лист №1

В роботі обл-, міськ- і райкомітетів та в проведеному судів слід звертати увагу на такі два фактори окупаційної влади. Вона конституювала себе, як законна, і видавала закони. Репресивні органи керувалися цими законами. З точки зору теорії права режим законності — це такий режим, коли практика відповідає закону. Засудження людини за критику окупаційної влади було законним, бо у КК УРСР стаття 62 передбачала таку кару. Отже виконавча і судова влади діяли законно (доки не порушували самого советського закону). Другий фактор. Норми права комуністичної влади (наприклад, та ж стаття 62 КК УРСР) не є правом у загальноприйнятому сенсі і самі є злочинними. Цей чин-

ник підносить нас на рівень звинувачення законодавчої влади і необхідності виявлення мотивів її злочинної законотворчості та верховного керівництва втіленням у життя його цілей та його ідеології.

Метод дедукції (від загального до окремого, тобто від ідеології до конкретного злочину) обґрунтування злочинного характеру ідеології менше підходящий у суді. Тут індуктивний метод явно прислужиться нам краще, бо дає можливість із злочинних епізодів логічно виводити практичну суть марксистсько-ленінської ідеології.

Попередні заходи в минулі роки національно-демократичних сил на засудження КПРС-КПУ та її злочинів носили виховний характер, і їх проводили у вигляді різних конференцій. На цих конференціях виступали вчені та інші учасники з науковими доповідями, повідомленнями, демонстрацією документів тощо. Ці конференції і симпозиуми не наближались до юридичних слухань. На відміну від попередніх заходів “УНК-Нюрнберг-2” має на меті максимально наблизити зміст звинувачень до вимог кваліфікування злочинів відповідно до Кримінального кодексу, а процедуру розгляду - до вимог Кримінально-процесуального кодексу. Норми міжнародного права УНК читатиме передусім крізь призму національного законодавства.

Максимальна наша мета — провадити суди в суворій відповідності з вимогами зазначених норм права. Різниця між нашими судами і державними судами в тому, що за нашими судами не стоїть імперативна воля держави.

З огляду на таку мету обласні, міські, районні комітети з проведених судів над КПРС-КПУ за злочини окупаційної тоталітарної влади в порядку підготовки до слухання справи з участю судді, звинувачувача, захисника, секретаря судових засідань мають скласти явний висновок. (В залі суду має бути місце для захисника. На захисника офіційно запросити голову місцевої організації КПРС-КПУ. Якщо він не захоче з'явитися, то на його місце за столом поставити табличку із зазначенням: “Захисник КПРС-КПУ” Коло цієї таблички має лежати копія повідомлення про вручення керівникові організації КПРС-КПУ запрошення в суд для захисту своєї партії в суді).*

Громадський звинувачувальний висновок слід складати відповідно до вимог КПК. Пер-

ша частина (описова) має описувати епізод звинувачення за епізодом із зазначенням коли, де, хто і який злочин скоїв, докази, що підтверджують звинувачення.

Можна запропонувати певну послідовність за характером злочинів:

- злочини проти миру (п. “а” ст. 6, Статуту Міжнародного військового трибуналу);

- злочини військові (п. “в” ст. 6 Статуту Міжнародного військового трибуналу);

- злочини проти людяності (п. “с” ст. 6 Статуту);

- злочини ґеноциду (Конвенція ООН про запобігання і кару за злочин ґеноциду від 12.01. 1951 р. набула чинності для СРСР 18.03.54 р.). Визначення злочину ґеноциду дає стаття 1 Конвенції; “У даній Конвенції під ґеноцидом розуміються такі дії, що здійснюються з наміром знищити повністю або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку:

а) вбивство членів такої групи;

б) нанесення серйозних тілесних ушкоджень або розумового розладу членам такої групи;

в) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, які розраховані на повне або часткове фізичне знищення її;

г) заходи, розраховані на запобігання народжуваності в середовищі такої групи;

д) насильницька передача дітей з одної людської групи до іншої”

Переважну більшість ознак цих злочинів можна знайти в диспозиціях статей ККУ. Пограбування власності, забирання церков, застосування хімічної зброї (підсіпання повстанцям до їжі хімпрепаратів, вкидання до краївок ґазових шашок, ґранат тощо), застосування психіатрії проти політичних супротивників, запровадження примусової праці, переселення з хуторів, тощо – усе це злочини, кваліфікацію яких можна зробити на основі статей Кримінального Кодексу України.

Для підтвердження доказами злочинів, важливо: свідчення людей та представлені ними документи необхідно попередньо легалізувати, тобто затвердити їх у нотаріуса або в сіль/міськраді.

Наукова доповідь не є звинувачувальним висновком. Письмовий чи аудіо запис розповіді свідка не є доказом, доки вони не затверджені нотаріусом або місцевою радою. Наукова доповідь є доказом лише в тій час-

тині, в якій вона цитує легалізовані покази чи документи, бо не є доказом у справі логічні висновки вченого. Логічні висновки в кримінальній справі - це прерогатива суду.

У резолютивній частині звинувачувального висновку (а потім і у громадському вироці після визнання злочинними епізодів звинувачення) можна б на підставі вище викладеного визнати КПРС, КПУ, КДБ, НКВД за злочинні організації. (Це вельми важливо: на основі таких рішень УНК або міжфракційна група у ВР могла б звернутися до Генпрокурора порушити кримінальну справу проти тих організацій).

Далі в резолютивній частині вироку можна б писати, наприклад:

1. До прокурора міста порушити кримінальну справу про розслідування злочину (такого ось у такому місці);

2. Порушити клопотання перед владою про будівництво пам'ятника;

3. Порушення питання про розкопки місця поховання перед місцевою владою.

Шановні колеги! Президія працює над методичними рекомендаціями, і вона забезпечить ними усіх наших активістів. Проте, щоб уже зараз дати якісь загальні орієнтири, надсилаю Вам цього Інструктивного листа.

Додатки:

1. З Конвенції про ґеноцид
Голова УНК-"Нюрнберг-2"

Левко Лук'яненко.

8.6.1996р.

Позаяк комунізм — і як ідеологія, і як практика Російської імперії — явище міжнародне, то й справа юридичної оцінки його ідеології і злочинів також є міжнародною справою.

Тоді, коли наш Комітет "Нюрнберг-2" у Верховній Раді залучив 68 депутатів до неформальної групи для праці в підготовці до міжнародного суду і розгорнув активну діяльність у всіх напрямках, з боку прокомуністичного керівництва Верховною Радою не було жодної підтримки, навпаки — саме лиш глузування та зверхність.

Тим часом 27 червня 1996 року Парламентська Асамблея Ради Європи ухвалила резолюцію "Про заходи з демонтажу спадщини колишніх комуністичних тоталітарних систем" Червонясте керівництво української держави, ясна річ, проігнорувало цю резолюцію. 6 листопада 1997 року Сейм Ли-

товської республіки ухвалив резолюцію "Про розслідування масових репресій, ґеноцид та інші злочини проти людяности та військові злочини, скоєні в час окупації" Парламенти Чеської республіки й Польщі ухвалили аналогічні документи.

29.11.1997 року з ініціативи організацій опору окупації та жертв комунізму Литви був створений Організаційний комітет з підготовки Міжнародного громадського трибуналу в оцінці злочинів комунізму.

В червні 1998 року в Берліні був проведений Міжнародний конгрес організації колишніх політичних в'язнів і жертв комуністичних режимів.

У липні 1998 року тривалі понад 50-річні дискусії завершилися ухваленням у Римі державами світу постанови про створення Міжнародного Трибуналу для суду над злочинцями й злочинцями проти людства та людяности, де б і ким ці злочини не скоєні.

10.12.1998 року Сейм Литви ухвалив Декларацію в оцінці комунізму та колишніх органів комуністичного окупаційного режиму, якою схвалив резолюцію Парламентської Асамблеї Ради Європи від 27.06.1996 року.

Литовський оргкомітет в Україну спрямував запрошення до Товариства політв'язнів і репресованих як організації, що найпряміше зацікавлена в роботі міжнародного суду. На жаль, голова Товариства не повідомив Асоціацію дослідників голодоморів в Україні, дарма що остання після припинення роботи Комітету "Нюрнберг-2" взяла на себе працю збору фактів комуністичних злочинів і власне була в цьому чи не найактивнішою організацією в Україні.

Довідавшись зі значним запізненням про підготовку до Вільнюського суду, я мерщій створив групу з 10-х київських патріотичних учених для підготовки української сторони до суду.

Дбаючи про належне громадське представництво України, група вчених (доктори історичних наук С.Білокінь, В.Марочко, А. Зінченко та док. екон. наук М. Швайка) підготували відповідні розділи, на основі яких я склав звинувальний висновок на 22 сторінки. Група з п'ятьох осіб (Н. Вірченко, М. Кульчинський, Л. Лук'яненко, Т. Пахолок та Є. Пронюк) 11.06.2000 року прибула до Вільнюса.

Праця у Вільнюсі почалася 12 червня зі спільного засідання в сесійній залі Литовського парламенту. Учасників з 23 держав

привітали найвищі достойники Литви: Президент, Голова Сейму та Голова уряду, а також поважні гості з інших держав. Праця учасників була поділена на дві частини: на роботу в Міжнародному Громадському Трибуналі з оцінки злочинів комунізму та праця на Міжнародній конференції з тою ж темою.

Через відсутність одного з суддів Трибуналу з нейтральної країни головний суддя Трибуналу Вітаускас Забіла запропонував мені ввійти до складу трибуналу. Через необхідність їхати в Ізраїль на міжнародну конференцію політв'язнів я запропонував замість себе члена української делегації Миколу Кульчинського. Забіла погодився.

На теоретичній конференції активно працювали пані Ніна Вірченко, Євген Пронюк та пані Тамара Пахолук.

Я представив звинувачувальний висновок від України.

25 листопада 2000 р. в Інституті Історії НАНУ на Міжнародній теоретичній конференції я виступив зі скороченим варіантом звинувального висновку та інформацією про Вільнюський Трибунал і вніс пропозиції:

1. Створити Інститут вивчення ґеноциду української нації;

2. Заснувати на телебаченні щотижневу 45-тихвилинну передачу;

3. Організувати державне фінансування Асоціації дослідників голодоморів в Україні;

4. Ставити кінофільми, п'єси, драми про ґеноцид і, зокрема, про голодомори.

Левко Лук'яненко.

“Творцем ґеноциду під час Другої світової війни проти слов'ян та євреїв у першу чергу називаємо Гітлера, і це вічне тавро нацизму. Але чомусь і досі сором'язливо промовчуємо, коли треба назвати великих предтеч Гітлера.

За злочини в масових масштабах нацисти перейшли крізь Нюрнберзький процес. Злочини наших вітчизняних творців ґеноциду проти власного народу досі не отримали належної юридичної кваліфікації на підставі норм міжнародного права. А Радянський Союз, між іншим,— співучасник Міжнародної конвенції 1948 року «Про запобігання злочинів ґеноциду і покарання за нього», акту, що встановлює міжнародну кримінальну відповідальність осіб, винних у здійсненні ґеноциду.

Не відомщені в законному порядку, не відплачені за катівські дії — злочинці проти людства і людяності фігурують у нашій історіографії часом з ликом святих або великомучеників, стоять на постаментах у вигляді пам'ятників, їхні криваві імена живуть у назвах вулиць. А ми смиренно й покірливо миримось з цим. Доки триватиме така терплячість, це мовчазне потурання фальсифікації нашої трагічної історії?

Не шукаймо слів-замінників, називаймо речі своїми іменами. Ґеноцид є ґеноцид. За нормами міжнародного права один з найважчих злочинів проти людства тлумачиться досить широко: тут і винищення окремих груп населення за расовими, національними, етнічними чи релігійними ознаками, тут — і умисне створення життєвих умов, розрахованих на повне або часткове фізичне знищення цих груп. А що вже казати, коли замах учинено на цілий великий народ?

Отже, ґеноцид — підсудний. Так було вчора. Так повинно бути сьогодні і завжди”.

Володимир Маняк, письменник.

(Голод: чому і як? Народна книга меморіал. 33-й: голод.- Київ, 1991).

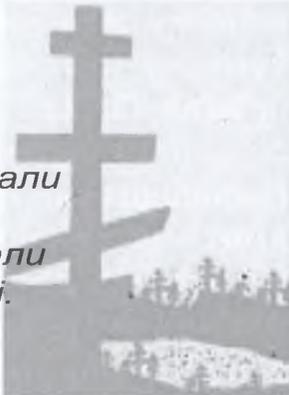
ПОМ'ЯНИМО!

За старим українським звичаєм
Пом'янімо загиблих братів,
Імена їх і долю згадаєм
В поминальних грамах віків.
Їх багато, їх тьма, легіони, —
Не списать їх в грамах усіх.
Хай в серцях поминальнії дзвони
Збудять вічну пам'ять про них!

Пом'янімо же тих, що вмирили
З вогнем в серці, з мечем у руках!
Тих також, що в ясир крокували
По кривавих ординських шляхах...
Пом'янімо козації трупи,
Що в карельських болотах лягли,
Що до неба скривавлені руки
Простягали із багон Неву,

Пом'янімо і тих, що копали
У сльозах і кривавім поту,
Біломорський і Волзький канали
Голі й босі, в мороз і сльоту.
Пом'янімо всіх тих, що страждали
На Печорі, в Мордві, в Колімі,
Що за правду життя там віддали
У московській жорстокій тюрмі.

Пом'янімо мільйоннії жертви,
Які голодом винищив кат,
В тридцять третьому році, що вмерли
І лишилися лежать коло хат.
Пом'янімо з дірою в потилиці,
Скручених рук мотузками -
Десять тисяч забитих у Вінниці,
В міському парку глухими ночами.

Пом'янімо усіх закатованих
В підземеллях ЧК - КГБ,
Всіх розстріляних й непохоронених,
Що могили їх ніхто не знайде.
Пом'янімо і лицарів наших,
Що поклали себе на вітвар,
І вписали в історію нації
Назви славнії — Крути й Базар.

Пом'янімо і тих в нашім серці,
Що в гарячім нерівнім бою
Полягли у нерівному герці
За омріяну волю свою.
Вони впали, вони переможці,
Їхня сила - у величі їхніх ідей.

Автор невідомий.

ВІД ВИДАВЦЯ І УПОРЯДНИКА

Дорогий читачу! Прочитавши книгу «Злочин», ти переконався, що вона засвідчує про страшні злочини й варварські методи знищення української нації. Як знаємо з минулої історії, були плянці цілковито виселити українців з їхньої землі на Далекий Схід і заселити нашу плодючу землю іншими народами. Цариця Катерина II видала два маніфести, аби заселити українську землю чужими людьми: росіянами, сербами, болгарами, німцями, молдаванами. Був і такий указ – ліквідувати Козацьку державу, Запорозьку Січ та зруйнувати козацьку столицю Батурина. У найбільш жорстокий нелюдський спосіб було вимордовано всіх жите-

лів столиці Батурина: жінок, дітей, стариків кинуті в річку Сейм, що входить до Десни і Дніпра, щоб залякати цілу Україну від страшної московської навали, яка загарбувала нашу землю.

Понад 25 тисяч українських козаків і селян загинули на будові царської столиці – Петербурґа. Не менше число нашого брата загинуло при будові Біломорського каналу. В 1863 році Валуєвським указом було цілковито заборонено українську мову - видавати, друкувати і писати. Проводилася цілковита русифікація Української Церкви, а Київську митрополію перенесено до Москви.

У 1921-22 рр. була утворена ідеологія ненависти й насильства, яку започаткував і переводив в життя Ленін. За методами управління, економічною та національною політикою так званій СРСР був найжорстокішою кривавою формою Московської імперії. У 20-30 роки різними способами було винищено незчисленну кількість українських селян та робітників, 80 відсотків української інтелігенції, переводились страшні тортури, слідства, розстріли, вивози в Сибір та в концтабори.

Тривало цілковите зруйнування економіки, штучно було створено голодомор у 1932-1933 роках. Це був один з найбільш жорстоких актів проти українського народу. За приблизним підрахунком в згадані роки загинуло біля 10 мільйонів українців, в часи існування совєтської імперії, за приблизним підрахунком, було замордовано, знищено голодоморами, розстріляно, депортовано в Сибір та Казахстан понад 20 мільйонів українців...

В історії 20-го століття відомі випадки масового знищення народів. Так, 1915 р. турки вирізали півтора мільйона вірмен, німецькі фашисти винищили приблизно стільки євреїв. За кількістю жертв від ґеноциду, як бачимо, українці потерпіли найбільше. Ґеноцид проти українців є найбільшим злочином у світі за час існування людської цивілізації. Так, це була небачена досі в світовій історії трагедія, про яку замовчували і приховували все, що з нею було пов'язане в колоніальній Україні. Правду про злочини проти українців повинні знати не тільки молоді покоління української нації, а й всі народи планети.

Дорогий читачу! Хто ж ці злочини здійснював? 1918 року большевики захопили Київ, розстріляли понад 5000 українців, тих, які чим-небудь підтримували Український уряд. Людей просто по-варварськи виводили на вулицю і розстрілювали. Биківня, під Києвом, – місце масових розстрілів, нічим не винних людей, документи в архівах КҐБ показують страхіття, які ніде в світі не є практиковані. Вінниця: десятки тисяч замордовано робітників, селян, священнослужителів, учителів, щоб придушити дух український та залякати других. Численні концтабори в Сибірі, Казахстані та на Далекому Сході, де загинули кілька мільйонів українців. Наприклад, газета «Українські новини» за 17-го липня 1996 року, Алма-Ата, подає, що у селищі Спаське, недалеко Караґанди, було знищено приблизно два мільйони політв'язнів, майже всі вони були українці... А таких таборів було багато.

Крім перелічених документів і розповідей, які є поміщені у книзі «Злочин», яка, сподіваємося, хоч частково висвітлить правду про українські жертви протягом 70 років панування комуністів СРСР. Було знищено і зруйновано сільке господарство, культурне жит-

тя, ліквідовано УАПЦ на чолі з Митрополитом Василем Липківським, ліквідовано Українську Греко-Католицьку Церкву в Західній Україні, всіх владик якої було вивезено, розстріляно, або повідомлено, що вони пропали безвісті. Вірних також було репресовано, вивезено або розстріляно. Ліквідовано усі без винятку українські школи: середні, спеціальні та вищі навчальні заклади, закрито всі газети та видавництва в Україні, на Кубані, в Сибірі та інших місцевостях, де проживали українці.

Початок війни 1941 року. Большевики, відступаючи з України, а в той час тюрми були переповнені, в'язнів по тюрмах мордували. Саме тоді тисячі українських патріотів загинули від рук НКВД. Під час німецької окупації українські патріотичні сили ОУН створили оборонні відділи УПА, повстанські відділи обороняли українське населення - спершу від німецько-фашистського терору, а пізніше від червоно-большевицького займанства.

Від 1944 до 1957 року було вивезено із західноукраїнських земель приблизно два мільйони українців, щоб розправитись з національним повстанням було спалено сотні сіл, розстріляно сотні тисячі українських патріотів. Тепер стало відомо, що лише у квітні-травні 1945 року діяло понад 156 спеціальних загонів НКВД для боротьби з українськими патріотами. В підступний спосіб було прислано спеціально вишколених українців, які добре говорили по-українськи, у вишиваних сорочках, щоб здобути симпатію патріотизму серед українського населення і таким способом провокувати українську самостійницьку ідею.

Акція «Вісла». Комуністична влада СРСР передала полякам майже 20 тисяч кв. кілометрів прапрадівської української землі – Лемківщина, Надсяння, Підляшшя, Холмщина. Вивезла з цих земель майже 800 тисяч українців, знищила всі культурні й історичні надбання цих районів, включно з Українською греко-католицькою катедрою в Перемишлі.

В 1964 році агенти КГБ пересипають фосфором і спалюють Українську національну книгозбірню в Києві, вода наперед була вилучена, пожежна команда приїхала чотири години пізніше. Вогнем було знищено понад 600 тисяч томів архівних українських документів, щоб слід пропав до нашої історії.

Від 1979 до 1983 р. прокотилась нова хвиля арештів по цілій Україні. Почалися політичні репресії за невиконання вказівок окупантів, були усунуті з посад ряд партійних керівників, включно з П. Шелестом. Творення гельсінської групи, арешт її членів - М. Руденка, О. Тихого, Л. Лук'яненко, М. Матусевич, М. Мариновича. Заплановано знищення української нації радіацією, для ліквідації Чорнобильської катастрофи було мобілізовано понад 300 тисяч молодих людей віком 18-30 років, 96% яких набиралося з України, головним чином із сільської місцевості. Молоді люди без відповідного приладдя для охорони здоров'я, майже всі потерпіли від радіації – це теж страшний злочин проти українського народу.

Дорогий читачу! Крізь століття до тебе говорить сумна історія, виринає правда про страшні знуцання, терор, денационалізацію, русифікацію, депортації, голодомори. Про найстрашніші війни і найжорстокіші окупації, про тотальне винищення політичного, інтелектуального і духовного провідів української нації. Наполегливе насаджування чужих мов і культур та безпощадне нищення нації. Всіх злочинців в світі карають. Фашистських злочинців цілий світ судив в Нюрнбергу, а Німеччина надала величезні відшкодування Ізраїльській державі. Україна потерпіла набагато більше, ніж будь-який інший народ в світі. Хто буде відповідати за злочини геноциду українців? Може, прислухаймося до голосу Василя Симоненка:

«Коли б усі одурені прозріли,
Коли б усі убиті ожили,
То небо, від прокльонів, посіріле,
Напевно, репнуло б від сорому й хули.

Тремтять, убивці, думайте, лакузи,
Життя не наліза на ваш копил.
Ви чуєте? — На цвинтарі ілюзій
Уже немає місця для могил.

Уже народ - одна суцільна рана.
Уже від крові хижіє земля.
І кожного катюгу і тирана
Уже чекає зсукана петля...»

Петро Кардаш.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. «Історія України-Руси». М. Аркас, адмірал Чорноморської та Азовської флотії. Петербург, 1908 р.
2. «Чорні діла Кремля в білій книзі». І. Дубинець, Торонто, Канада, 1953р.
3. «Голод 1933 року в Україні». Ю. Семенко, Дніпропетровськ - Мюнхен, 1993р.
4. "1933-й – голод. Народна книга-меморіал". Л. Коваленко і В. Маняков, «Радянський письменник», Київ, 1993р.
5. «Мор, книга буття України». О. Воля, «Дорога Правди», Канада-Україна 1993 р.
6. «Вінниця, злочин без кари». Документи, свідчення. Є. Сверстюк, О. Скоп. Видавництво «Воскресіння», Київ 1994р.
7. «Роман Шухевич - політик, воїн, громадянин». П. Дужий, «Галицька видавнича Спілка», Львів, 1998 р.
8. «Енциклопедія українознавства». Проф. др. В. Кубійович, «Молоде життя», Наукове товариство ім. Т. Шевченка, Париж-Нью-Йорк, 1984р.
9. «Українська заборонена історія». Тім Смід, Роб Перк, Грагам Смід. Університет Шефільд, Девіл Левіс, публікація. Англія. 1998 р.
10. «Пам'ятки України», науково-популярний ілюстрований журнал. Київ, 1991р.
11. «Форум», журнал Українського Братського Союзу. Торонто, Канада. 1995 р.
12. «Українська мала енциклопедія». Проф. Є. Онацький. Накладом адміністрації УАПЦ в Аргентині, Буенос-Айрес, 1962р.
13. «Книга пам'яті українців». А. Куліш, Полтва, 1999 р.
14. «Сосни Биківні свідчать: злочин проти людства». М. Роженко, Е. Богацька. Український центр духовної культури, Київ, 1999 р.
15. «СВУ – суд над переконанням». А. Болабольшенко, УКСП «Кобза», Київ 1994р.
16. «Сучасність», літературний журнал. Мюнхен. Листопад 1984 р.
17. «Вовки», хроніка відділу УПА. Видавництво «Перемога», М. Данько. Буенос-Айрес, 1947р.
18. «Кобзарі». Нарис з історії кобзарства України. Київ, Мистецтво. 1980 р.
19. «В'язниця народів ССР». М. Данько. Українське в-во «Перемога», Буенос-Айрес, 1947р.
20. «Водограй - пісенник Володимира Івасюка» Упорядник Г. Я. Гемберо. Київ, «Музична Україна», 1989р.
21. «Нариси з історії української радянської музики» (частина 1). Н. Д. Леонтович. Державне вид-во образотворчого мистецтва і музичної літератури, УРСР, Київ. 1967 р.
22. «В країні рабства і смерті». І. Хмельницький. Накладом видавництва «Самостійна Україна», Чикаго, 1951р.
23. «Кобзар у моєму житті». М. Куделя. Ініціал, Луцьк, 1998р.
24. «Моє життя». Г. Сидоренко. Вид-во «Білі вежі», Талалаївка - Полтава - Мельбурн, 1995р.
25. «Мученики – джерело Чудотворної сили». Постуляційний центр беатифікації і канонізації святих УГКЦ. Львів, 2001р.
26. Наталя Павлушкова. Видавництво "Червона калина", Мюнхен-Львів, 1999р. Ю. Семенко.
27. «Герої Крут». Лицарський подвиг українців 29 січня 1918 року. Видавництво «Відродження», Дрогобич, 1995р.
28. «Повернення традицій». К. Черемський. Видавництво «Центр Леся Курбаса», Харків, 1999р.
29. Українська Мала Енциклопедія, кн. 6. Є. Онацький, Буенос-Айрес, 1960р.
30. Енциклопедія для молоді. Л. Івченко-Коваленко, Бавнд Брук, Н. Джерсі, США, 1971р.
31. «Крізь комин на волю». Спомин в'язня німецьких концтаборів. Ю. Пастернак.
32. Кир Теодор Ромжа. Життя і смерть єпископа. Отець Л. Пушкаш, ЛБА, Львів, 2001р.

У ВИДАВНИЦТВІ “ФОРТУНА” ПЕТРА КАРДАША ВИЙШЛИ У СВІТ ТАКІ КНИГИ

“УКРАЇНА І УКРАЇНЦІ»

Книга-альбом, видана до 1000-ліття хрещення Руси-України англійською мовою 1988 року. Перше широко ілюстроване великоформатне видання про Україну, що вийшло в західному світі. Матеріал зібрав та упорядкував Петро Кардаш. В підготовці книги також брали участь понад 30 авторів текстів, понад 50 авторів світлин. Репродукуються понад 300 оригінальних кольорових ілюстрацій, мапи України. Книга-альбом має 225 сторінок, люксове подарункове оформлення.

“УКРАЇНА: ІСТОРІЯ ТА МИСТЕЦТВО”

Книга-альбом, що видана англійською мовою 1992-го року, висвітлює та широко ілюструє головні сторінки історії України та її видатних діячів, самотність та багатство культурних традицій окремих українських територій та міст. Матеріал зібрав та упорядкував Петро Кардаш. Готуючи книгу, видавець особисто проїхав через усю Україну і зробив понад 2000 кольорових світлин. До праці було залучено також біля 20 авторів ілюстрацій, в книзі репродукуються понад 400 кольорових світлин, мапи України. Книга-альбом має 270 сторінок великого формату, люксове подарункове оформлення.

“УКРАЇНЦІ В СВІТІ”

Книга-альбом, що побачила світ українською мовою 1995 року, це перше широко ілюстроване і великоформатне видання, повністю присвячене українській діаспорі в світі. Книга досі не має аналогів за задумом, змістом та виконанням. Матеріали збрали та упорядкували Петро Кардаш та д-р Сергій Кот. Біля 90 авторів та співробітників книги з різних континентів та країн надіслали й передали свої дописи та світлини до неї. Вже сама підготовка книги стала містком, який поєднав в єдиній праці українців з усього світу. У виданні висвітлюється історичний шлях та сучасне політичне, громадське та культурне життя української діаспори у 20 країнах Америки, Австралії та Європи, в тому числі подано матеріали з теренів Росії - Далекого Сходу, Сибіру, Москви та Санкт-Петербурга. Загалом репродукуються понад 500 кольорових ілюстрацій. Книга-альбом має 425 сторінок, люксове подарункове оформлення.

“СЛАВА УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА”

Книга-альбом вийшла у світ українською мовою 1999-го року. Перше широко ілюстроване великоформатне видання, повністю присвячене історії Українського козацтва. За обсягом та виконанням не має аналогів серед видань на козацьку тематику. Містить портрети всіх гетьманів та багатьох козацьких провідників, козацькі прапори та клейноди, пам'ятні історичні козацькі місця, унікальні зброю та речі козаків і козацької старшини, що досі збереглися в музеях України, події відновлення козацтва в 1917 та 1991-1997 рр. Чимало з них репродукуються вперше. Козаччина висвітлюється не лише як історичне явище, а й як важливий фактор формування українського менталітету та української національної ідеї, що отримував своє відображення на різних етапах української історії. Матеріали збрали та упорядкували Петро Кардаш та д-р Сергій Кот. До праці було залучено також біля 20 інших авторів текстів та кольорових світлин. Книга-альбом має 380 ілюстрацій і 340 сторінок.

КНИГА «ЗЛОЧИН»

ВИДАНА ЗА КОШТИ ЖЕРТВОДАВЦІВ АВСТРАЛІЇ, АМЕРИКИ, КАНАДИ І АНГЛІЇ

ЖЕРТВОДАВЦІ З АВСТРАЛІЇ

5,000 дол.

Фундація Українознавчих Студій Австралії.

1,000 дол.

Преосв. Владика Петро Стасюк (УГКЦ), Т. Судомляк, С. Шемеляк, Союз Українок Кабрамати (НПВ), Консистерія УАПЦ в Австралії, Союз Українських Організацій Австралії, Українська Кредитова Кооператива "Дністер"

500 дол.

Н. та І. Контеки, М. і І. Когути, Українська Громада Вікторії, о. мітрат І. Шевців, О. Бутко, Клуб Старших Громадян УГВ.

400 дол.

К. і В. Березії, І. Лазурко.

300 дол.

Союз Українок Нобл Парку, І. Одніюк.

250 дол.

Н. і М. Поперечні, В. Пташник.

200 дол.

Б. і Б. Тарнавські, К. Заєць, Г. Р. Гробелко, С. Перегуба, М. і А. Ганицькі, К. Балицький, Союз Українок Ардіру, О. Бучко, Р. Лазорко, І. Сметанюк, А. Рибицький, Українське Вільне Козацтво - Курінь ім. П. Калнишевського.

160 дол.

Клуб Старших Ардір-Саншайну.

150 дол.

І. Ілляшевич, М. і А. Войтовичі.

110 дол.

І. Захарчук

100 дол.

Ю. і М. Семківи, С. Міщук, М. і М. Шатківські, М. Свиридів, Ф. Водяницький, М. Маців, М. Корнієнко, М. і П. Яцишини, Н. і В. Попки, І. і П. Лаби, і. Кирлик, О. і Н. Подорожки, А. і П. Олійники, І. Мащак, А. Гуцуляк, В. Палійчук, М. і А. Глуханічі, Я. Когут, Р. Капко, А. Малимоненко, А. Ди-

кий, І. Дороцький, о. прот. В. Іванчо, Г. Мазурчук, Б. Коваленко, П. Сердюк, І. Грешко, І. і В. Рубани, родина Волинець, Я. Парохоняк, В. Сидоренко, о. прот. В. Черванів, П. Цюпак, М. і М. Кутащуки, К. і Т. Пирого, Союз Українок Австралії, Стейтова Управа.

50 дол.

Др. М. Радзикевич, Ю. С. Сарвадин, М. Безлик, о. прот. М. Сердюк, А. Король, І. Михайлик, М. і А. Цькуї, М. Пристанчук, Я. Думанський, М. Мовчан, В. Беркета, Т. Коваль, І. Ракитянський, О. Галавин, В. Вирвич, В. Демчишин, Т. Федорчук, Й. Бугрин, О. Тарнавська, С. М. Жук, О. А. Гаврильчук, С. Тирч, і. Бринза, Й. Масендич, Б. Лех, В. Ковалик, В. Головка, Союз Українок Водонги, К. Пінчук, В. Роговський, о. прот. Б. Стасишин, І. Шевчук, В. Мирошник

30 дол. О. Закалюжний, В. Німко.

27 дол. Кат. хор з Ужгорода, Україна.

25 дол. А. Данилюк, Г. Хоменко.

20 дол. Я. Сулима, Г. Васютин, Й. Петришин, М. Кмець, О. Костюк.

10 дол. С. Іванчук, Л. Максимішин, род. Новіцьких.

Збірку в УГВ у Мельбурні організував комітет для збирання фондів при СУОА на видання книги "Злочин"

Філія Української Громади Вікторії Джілонг

Збірку організував п. П. Боровок.

50 дол. М. і Н. Шаравари.

20 дол. А. Гудозник, А. Мацібурко.

10 дол. В. Лесик, М. Попович, А. Костюк і А. Гугляк.

5 дол. Н. Марченко, В. Піскун, М. Дума, Г. Касіян, В. Сокаль, П. Новіков, Л. Манорек, С. Баскіїн, Синій, род. Поповичів, род. Боровків, А. Стависька, Ю. Любченко.

Філія Української Громади Вікторії Ардир-Саншайн

Збірку організував п. М. Поварчук.

100 дол. П. Поварчук, Українська Громада Ардіру.

50 дол. М. Поварчук

20 дол. І. Козодій.

10 дол. П. і О. Йовановичі.

Філія Української Громади Вікторії Нобл Парк

150 дол. Українська Громада Нобл Парку, Т. і М. Сліпецькі.

130 дол. Клуб молоді Нобл Парку.

120 дол. А. і С. Опарі.

100 дол. Род. Шереметів, Клуб Старших Громадян Нобл Парку, С. Камінський, А. Ярема.

50 дол. Є. і О. Стефани, І. Крив'як.

20 дол. П. Стегній, С. Опар, І. Долявський, М. Бонк, В. Тимчишин, О. Ціхоцький.

10 дол. С. Селемба, Т. Селемба, Й. Точинський, А. Павлишин, З. Фігурик, С. Слободюк, Й. Тулай, С. Рамза, Т. Колісник, Т. Мазур.

Філія Української Громади Вікторії Ст. Албанс

Збірку організувала др Оля Корицька.

200 дол. Філія Української Громади Ст. Албансу.

30 дол. др О. Корицька.

20 дол. Ю. Корицький.

10 дол. о. І. Бакай, В. Яців, М. Дякун, Й. Штогрин, С. Касян, І. Новаченко.

5 дол. Ф. Москалюк, М. Ледний, Я. Рубаха, І. Швадяк, Н. Бобко, Т. Осипів, Т. Ротк, В. Строган, Т. Ковальчук, О. Секретна, В. Воєвідка.

Філія Української Громади Вікторії Ньюборо

Збірка -175 дол.

Українська Громада Сіднею

Збірку організував представник оргкомітету п. Ю. Менцінський.

200 дол. Пенсіонерський гурток при церкві Св. Андрія.

100 дол. Д. Даців, Ю. і О. Менцінські, В. Павлів, В. і М. Москалі, Т. Володимирів.

50 дол. М. Янчук, Т. Шехович, п-і Матвіїв, В. Янчук, К. Валіхновська, А. Менцінський.

Українська Громада Перту, Західна Австралія

Збірку організував п. Микола Мовчан.

250 дол. Українська Громада міста Нордгам, Західна Австралія.

100 дол. Б. і К. Микитюк, Г. Вай (Шигимага), о. В. Мовчан.

50 дол. Й. і В. Теплі, Чвененчук, М. Потерейко, М. Мовчан.

20 дол. О. Мовчан, В. Іщенко, Ю. Микитюк, М. Бойчук.

10 дол. М. Грег.

Українська Громада Канберри-Квінбіяну

Збірку організувала п-і Марта Стахурська. Гроші збирали в Канберрі п. Михайло Лаврівський і п-і Марта Стахурська, а в Квінбіяні — п. І. Гладенький.

200 дол. М. і С. Лаврівські, Л. Тризна.

100 дол. О. і І. Домітряки, О. і Р. Монжеювські, Р. і Г. Залуцькі, В. Івашків.

50 дол. В. Баран, Ф. і Е. Хамчуки, М. і Н. Мандрики, К. Волошанська, Г. Домітряк, Р. Проць, родина Демчишиних.

75 дол. М. О'Салліван.

40 дол. А. Олійник.

30 дол. М. і З. Стахурські (в пам'ять пані Микитенко), М. і А. Дирів, род. Прусів, П. і М. Лютаки.

25 дол. М. і Л. Шермани, І. і В. Татаріви.

20 дол. М. і З. Стахурські, А. і А. Пелеві, П. Петрикевич, М. Мігус, Г. Мігус, Г. і М. Гірняки, Г. і М. Тантали, Г. і І. Шкрібляки, М. Гальчук, К. і Т. Татаріви, М. Янечко, С. Литвинська, о. прот. С. Онішко, І. і Ю. Гладенькі, Я. і Г. Гладенькі, род. Михайлюків, Г. Кашицька, родина Якіміщаків, родина Пукальських, родина Лисевичів, Г. Бель, Е. Ілик, Я. і Н. Спесиви, М. і А. Татаріви, А. Онішко.

15 дол. А. Кривошия.

10 дол. Й. і Ш. Побігуни, А. Музика, род. Луцан, пані Сенк, Н. Яремчук, М. Дзунза, род. Надураків, Л. Пукальська, пані Левчук, М. Попович, С. Михайлюк, род. Якимівих.

Українська Громада Південної Австралії

Збірку організував і перевів пан М. Добриденко, представник оргкомітету в Аделаїді.

1000 дол. С. Федчина, В. та Є. Чулаки.

300 дол. М. та М. Ковалики.

200 дол. Українська Громада ПА, Ключ Старших Громадян ПА, О. Горгула, М. та М. Самойленки.

150 дол. М. і М. Цибульки.

110 дол. І. Захарчук

100 дол. Союз Українок ПА, Г. Василіюк, М. і П. Добриденки, Д. і Є. Янецькі, І. і Д. Млиновські, П. і А. Сергієви, М. Латачевський, Й. і Н. Кушнірі, З. Богоніс, І. Галик, В. і Т. Соболі, О. і Е. Загоруйки, М. Грибик, П. і А. Курпіти, Е. Лабаз.

50 дол.

В. Перчук, Я. і А. Дяткун, С. Трушкевич, Т. Пасичинський, В. Іванів, М. і М. Чепачи, В. і С. Строцькі, А. і К. Швачковські, С. і А. Сернецькі, М. Бойко (Кройдон), В. Чемний, К. Кеда, П. і Є. Гладії, М. Петришин, і. Гушов, А. Вольф, С. Кайкан, В. і М. Муляри, Т. і Н. Андрушки, П. Гривнак, Я. Будас, Р. і Л. Щербані, М. Ваксютенко, С. і Е. Кушнірі, С. і М. Костишини, Т. Сергіїв, З. Штен, В. Полішко, Л. Онопко, П. Коцюруба, М. і О. Безрукі, А. Дініс, К. Гуменюк, В. Лесюк, О. Зубрицька, О. Судомляк, Д. і С. Бояни, О. і А. Кохани, М. Курко, Д. Бобик, Д. і С. Фарфанюки, М. Шимечко, С. і М. Шумські, А. Чепіль, В. Дніпровий, М. Бовкун, Г. Ващишин, І. Мисак, С. і С. Григорціви, А. Козак, О. Литвин, І. Сливка, С. Заблоцька, Л. Цюрак, Б. Дячук, В. і Є. Станки, Л. Дніпрова, Ю. Бахор, І. Коваль, Станиця УПА, Л. Ковальська, М. Дацків, А. Дяткун, Н. Якобі, Відділ ЛВУ, Крайова Управа Братства 1-ї УД УНА і Станиця Дивізійників в Аделаїді, В. і С. Федюк, Ю. Онопко, Ю. Порплиця, В. та Т. Проценки, С. Махник, Ф. і М. Шиховські,

В. і М. Василюки, В. і Т. Слободяни, В. і А. Матіяші, Т. і Р. Демчуки.

40 дол. М. Мурило

30 дол. М. Гирич, В. і Ю. Ільчишини, В. Семенюк, В. Катрук, М. і С. Ференц.

25 дол. П. Гоголь.

20 дол. М. Гевко, Т. і М. Вепреки, А. і А. Шахи, М. Місяйло, В. Зубрицький, Д. Сіщук, Р. Костик, В. Ільчишин, В. Шивага О. Заліська, М. Антонів. А. Завадівська, А. Лизун, В. Дида, Р. Ковальчук, А. Омельчук, К. Волянська, И. Ощипок, І. Гопко, С. Бень, І. Чуй, М. Дяків, Б. Матіяшек, А. Перик.

10 дол. С. Гуменюк, А. Кухта, М. Затовканик, С. Вишня, Г. Макаренко.

ПОЖЕРТВИ ЗІ США І КАНАДИ

Пожертви були зібрані в американських та канадських доллярах (подаються в австралійських доллярах). Представником оргкомітету фонду в США були пан і пані Луцаки.

3,689.64 дол. Товариство Українських Сеньйорів, Міямі (М. Ковальчук).

3,548.66 дол. Перший Український Федеральний Банк "Певність"

883.42 дол. Українська Федеральна Каса "Самопомічі.

850.00 дол. Д. Степаняк (через др. Кульчицького),

472.17 дол. Українська Національна Кооператива у Нью-Йорку.

180.23 дол. П. Лагола, США.

168.00 дол. І. Зінченко, США.

119.58 дол. Г. Кохановський, США.

100.00 дол. М. і Боднарук, Канада.

81.55 дол. Ф. Сав'юк, США.

78.43 дол. П. С. Лучик, США.

78.23 дол. Л. Оdezинський, США

79.98 дол. Й. Мельник, США.

79.65 дол. Г. Натинчук, США.

77.60 дол. А. Бахнівський, США.

33-02 дол. Б. Казанівський, США.

36.37 дол. О. Клеркош, Канада.

253.26 дол. Й. С. Саюк, Німеччина.

500 амер. дол. Т. Ясінська, США

25.00 амер. дол. Е. Стецьків, США.

ПОЖЕРТВИ З АНГЛІЇ

Представником оргкомітету зі збирання фондів в Англії був пан Осип Довбуш. Подано в англійських фунтах.

150.00 - Українська Громада в Лінкольні.

116.00 - Консисторія УАПЦ.

100.00 - В. Бурбела, М. Цінявський, Відділ СУБ Нуддерсфілд, Український товариський клуб "Калина" - Нуддерсфілд.

60.00 - П. Гнатів.

50.00 - І. Скіренко, Громада м. Шефілд, "Друзі ОУНі з Ноттінггему, Род. В. і С. Іванівих, О. Довбуш, П. Гошко, Б. Марченко, О. Журавінський, В. Мицко, П. Дюк, Ю. Олексюк, Товариський Клуб в Лестері, О. Василько, В. Гогілчин, М. Татарчук, І. Іванцюра.

40.00 - Я. Фатерига, З. Гусак, Г. Шавара.

30.00 - В. Луговий, М. Николишин, Н. Монастирський, М. Кондрин, пані Мішко, А. Явний, род. В. і С. Шпаків.

25.00 - П. Цісарський, Б.К., І. Яворський, В. Дяк, І. Харків, С. Красовська.

20.00 - І. Стадник, М. Візак, Р. Кісак, С. Кухар, О. Лищишин, В. Онуфрик, В. Коваль,

М. Прихідний, Г. Чеканський, пані Шкрум'як, В. Симак, Т. Данкович, А. Масура, Г. Кулик, М. Матвіївський, М. Довбуш, С. Ришкович, П. Костюк, П. Бойко, О. Рокош, Т. Непіп, Р. Довбуш, род. Е. і А. Іванівих (Валія), род. Д. і М. Думські, І. Жмуд, род. М. і Г. Варениць, род. С. і Б. Дворських.

10.00 - М. Попович, С. Лахман, І. Раківський, І. Богайчук, І. Федоришин, В. Кельман, М. Ониськів, І. Мармеха, М. Сенів, І. Галик, С. Гривнак, І. Харинчук, пані Лащук, В. Нотреба, О. Сорока, В. Грицик, П. Ганик, В. Козловський, Т. Гнип, А. Іваник, Т. Світлик, З. Бурбела, Р. Михайлюк, М. і Р. Паньківи, І. та М. Тимчаки, П. Жорняк, О. і М. Матвіїви, С. Пасічник, А. Кравець, Г. Гець, М. і Й. Птиця, М. Мазяр, Р. Фришин, п-і Чолач, М. Фришин.

5.00 - А. Доротяк, А. Сливканич, А. Чолач, І. Чолач.

Примітка. Перелік жертводавців подано до 31 грудня 2002 року. Усі списки осіб та організацій, які склали чи складуть пожертви після згаданої дати, будуть подані в українській пресі.

КОМІТЕТ ЗІ ЗБИРАННЯ ФОНДІВ НА ВИДАННЯ КНИЖКИ "ЗЛОЧИН"

Члени Комітету зі збирання фондів при СУОА з осідком у Мельбурні на видання книжки "Злочин": Іван Кирлик (скарбник), Марія Кардаш, Роман Лазорко (заступник голови), Андрій Глуханіч (голова), Петро Кардаш (організаційний референт), Григорій Вишневий; стоять (див. зліва направо) Богдан Тарнавський, Маруся Яроцька, Іван Контек, Іван Рубан (секретар), Юрій Семків і Михайло Ганицький. Відсутній на фото Михайло Моравський.

ПОДЯКА

Упорядник книги висловлює особливу подяку за допомогу у підготовці книги:
Художнє оформлення першої обкладинки – **маляр-графік Маруся Ю. Яроцька.**

Переробка фотографічних матеріалів – **Михайло Ганицький.**

Літературний редактор – **Григорій Вишневий.**

Комп'ютерний набір і верстка – **Зіновія і Богдан Рудницькі.**

Допомога в збиранні матеріалів до книги та в організаційно-видавничих справах:

Тетяна Романишин, Сергій Кот, Марія Кардаш і Володимир Полішко.

Координаційна рада
з питань поширення книги “Злочин” в Україні

Андрій Гайдамаха,
голова Проводу ОУН.

Микола Плав'юк,
голова Проводу ОУН (м).

Петро Недзельський,
полк., заступник голови Спілки офіцерів України.

Євген Лупаков,
капітан 1-го рангу, голова Київської організації КУН.

Микола Нестерчук,
заступник голови Всеукраїнського товариства “Просвіта”

Олесь Шевченко,
керівник відділу агітації та пропаганди Проводу Українського Народного Руху.

Микола Кульчинський,
член Проводу Народного Руху України.

Надія Миронець,
проф., заступник Голови Всеукраїнського жіночого товариства імені Олени
Теліги.

Валерій Рябенко,
голова секретаріату УВКР.

Максим Стріха,
доктор фізико-математичних наук, член Проводу УРП “Собор”

Сергій Кот,
директор Фондації імені Олега Ольжича.

*Дякую Управі Союзу Українських Організацій Австралії, при якій діє
комітет зі збирання фондів на видання книги “Злочин”, усім членам
згаданого комітету, а також усім збірщикам і жертводавцям в Авст-
ралії, Англії, Канаді, США, Німеччині, Україні та в інших країнах.*

Петро Кардаш.

ЗМІСТ

1. Ой, доле наша, доле українська... Б. Рудницький.....	3
2. Звинувачувальний висновок. Л. Лук'яненко.....	6
3. Зруйнування Січі. М. Аркас.....	26
4. Іван Степанович Мазепа. В. Шевчук.....	34
5. Трагедія Крут і Базару. Г. Вишневий.....	35
6. Надбання власної Ієрархії Українською Автокефальною Православною Церквою. Я. Преловська.....	51
7. Як большевики ув'язнювали священників. Прот. о. М. Явдась.....	57
8. Комуністи перетворювали церкви на в'язниці. І. П. Матюшенко.....	60
9. Тернистий шлях УАПЦ і її Апостола Правди. Ф. Габелко.....	65
10. Свідчення про нищення московсько-большевицьким окупантом селян України. П. Шинкола.....	70
11. Із розповідей свідків... П. Вологодський.....	81
12. Павлоградський район на Дніпропетровщині. М. Куліш.....	81
13. Велико-Токмацький район Запорізької області. К. Дуда.....	81
14. На Кубані. Ф. С. Селігор.....	84
15. У тюрмах Полтави. П. Решетилівський.....	85
16. Спілка Визволення України (СВУ). А. Болабольченко.....	89
17. Ми звинувачуємо Москву. О. Коновал.....	104
18. Про ґеноцид українців знаю з власного життя. О. Наконечний.....	108
19. І ниви багаті, і смерть у хаті. О. Галкін.....	109
20. Біль душі. М. Попільнюх.....	112
21. Ухвала Міжнародного Симпозіуму "Голодомор-33". Володимир Товкач.....	113
22. Історія одного села на Київщині. В. Нестор.....	117
23. Лисянський район на Київщині. Т. Якименко.....	118
24. Миронівський район на Київщині. Н. Богуславський.....	121
25. Свідчення про недавнє минуле. О. Кушнір.....	122
26. Знищення Церкви в с. Городищі. О. Кушнір.....	123
27. Як Моха "качав" золото. О. Кушнір.....	124
28. Новомосковський район на Дніпропетровщині. І. Лісовський.....	125
29. Історія одного хутора. С. Межовий.....	126
30. Молочанський район Запорізької області. Ю. Писарева.....	128
31. Голод на Житомирщині. П. Пісний.....	129
32. Зіньківський район на Полтавщині. Р. Суслик.....	131
33. Опішнянський район на Полтавщині. В. Васюта.....	135
34. Чутівський район на Полтавщині. І. Мельниченко.....	136
35. Деркачівський район на Харківщині. В. Прокопенко.....	137
36. Красилівський район Кам'янець-Подільської області. П. Дейнека.....	138
37. Коломацький район на Харківщині. П. Рудь.....	138
38. Бобровицький район на Чернігівщині. С. Чередниченко.....	139
39. Знам'янський район на Херсонщині. Г. Шумило.....	139
40. Охтирський район на Сумщині. А. Миколенко.....	140
41. Недригайлівський район на Сумщині. К. Діброва.....	141
42. Глинський район на Сумщині. І. Іваненко.....	141
43. Лебединський район на Сумщині. І. Перепелиця.....	142
44. Талалаївський район на Сумщині. П. Нечипайло.....	142
45. Біляївський район на Одещині. С. Юшко.....	143
46. Макіївський район Сталінської області. М. Кочур.....	143
47. Меджибізький район на Вінничині. П. Безручко.....	144
48. Старобільський район Ворошилоградської області. С. Мартинюк.....	144
49. Трикратський район на Миколаївщині. П. Обруч.....	144
50. Про голод у Криму. П. Лоза.....	145
51. Пластунівський район (Кубань). Д. Фесенко.....	145
52. Як хлібороби родючої України жебрачили хліб. Б. К.....	146

53. Голод в Запоріжжі. С. М. Лимар.....	147
54. Голод на Донбасі. М. Візир.....	148
55. Голодні на площах Харкова. М. Козка.....	149
56. Людоїдство з вини комуністів. К. Горобець.....	150
57. Гіганти індустрії та “Парки культури” – на людських кістках. І. Сухар.....	152
58. Потягом по Україні. Р. Біленький.....	155
59. Рейд Молотова по Україні. Е. Барабаш.....	156
60. Голод як знаряддя політики. О. Зеленський.....	158
61. Свідчення селян Дніпропетровщини, записані журналістом. Микола Чабан.....	161
62. Голод на Київщині. Н. Д. Орищенко.....	165
63. Хрущі над вишнями (оповідання). М. І. Добриденко.....	171
64. Пастирський лист Український Католицький Єпископат Галицької провінції в справі подій на Великій Україні. Митрополит А. Шептицький, єп. Г. Хомишин, єп. Й. Коциловський, єп. Н. Будка, єп. Г. Лакота, єп. Іван Бучко, єп. І. Лятишевський.....	173
65. Українці у вільному світі. Екзекутивний Комітет Об'єднання Українських Організацій в Америці.....	174
66. Свідок голодової облоги України. Н. Стрийська.....	176
67. Голод 1933 року в Україні. Ю. Семенко.....	183
68. Як знищили Кобзарів України. К. Черемський.....	185
69. Про гоніння на кобзарів. Б. Ткаченко.....	188
70. «Взяв би я бандуру...» О. Гостра.....	190
71. Депортація української інтелігенції в контексті ставлення тоталітарного режиму. В. Адамський.....	192
72. Тернистий шлях української мови. Євген Рослицький.....	196
73. Филипович Павло, Курбас Лесь. Євген Онацький.....	198
74. Микола Куліш, Косинка Григорій, Ярошенко Володимир, Шкурупій Гео-Юрій, Плужник Євген, Досвітній Олесь, Слісаренко Олекса, Йогансен Майк, Савченко Яків, Загул Дмитро, Микитенко Іван, Леонтович Микола.....	201
75. Родина Мельників.....	208
76. Повернення Василя Стуса. Ю. Покальчук.....	213
77. Тлінні останки Василя Стуса, Юрія Литвина та Олекси Тихого повернено в Україну. М. Галабурда-Чигрин.....	215
78. Відкритий лист голові КГБ. Віталій Лехтер.....	218
79. Українська історико-культурна спадщина і національна еліта. Г. Кос.....	219
80. Олена Теліга. Л. Гладка.....	221
81. Славний полтавець (Життєвий шлях Василя Симоненка). Ф. Габелко.....	223
82. Дещо про місця каторг і ув'язнень. І. Хмельницький.....	225
83. Втрати України в 1939-1945 роках. В. Трембицький.....	229
84. Повстання політв'язнів-каторжан у Норильську. М. Семенюк.....	230
85. Mea Vita - Моє життя. Г. Сидоренко.....	233
86. Я помирав біля хліба. І. Бринза.....	237
87. Як все це було у ті страшні роки. П. Марченко.....	241
88. Гіркий присмак м'яти. О. Галкін.....	249
89. Слов'янський ройон Краснодарського Краю (Кубань). Ф. Селігор.....	251
90. Доля одного з багатьох мільйонів. М. Татусь.....	252
91. Штабелі з трупів померлих засланців у Вологді. П. М. Кривобок.....	254
92. Будівництво комунізму рабською працею в'язнів. В. Дубровський.....	255
93. В концтаборах Сибіру. Я. Вакуленко.....	258
94. «...Человек проходит, как хозяин необъятной родины своей...» М. Ломака.....	260
95. Етапники. І. Михайлович.....	262
96. Після переможного походу - в концтабір! А. Федорів.....	269
97. Мордовські табори сняться й досі мені. М. Червінська-Маців.....	271
98. Мої спогади про Колиму. М. Дужа.....	272
99. У кігтях сатани. В. Андрушко.....	275
100. Сумні невірницькі спомини. Проф. Б. Буяльський.....	285

101. Казахстан - Кінгірі. К. Кіндрась.....	295
102. «Під гусеницями танків тріщали кості тих, котрі не встигли відскочити вбік...» Г. Генік-Скільська.....	296
103. Трагедія Православних Церков на Холмщині і Підляшші. Отець протопр. В. Вишневський.....	300
104. Розстріляний Клубочин – ще одні українські Лідіце. С. Радіон.....	303
105. Список українців, знищених московсько-німецькими здичавілими людовбивцями у 1941-1950 роках в селі Сильному на Волині. І. Шульга, Т. Переходько.....	304
106. Символ нескореності духу. В. Дацко.....	306
107. Трагедія у Биківні під Києвом. М. Роженко.....	309
108. Биківня: в зоні особливого мовчання.....	313
109. Пацифікація 1930 року. М. Радзикевиц.....	349
110. Я бачив пекло. Злочини у Вінниці. А. Трембовецький.....	357
111. У боротьбі за волю. Юрій Керекеш.....	383
112. Злочини московських володарів. І. Сарвадій.....	389
113. Про кривавий большевицький терор на місці дитячого садочка. Г. Устинський.....	391
114. Нелегкі будні «Меморіялу». Г. Устинський.....	392
115. Процес 64-х у Дрогобичі. Д. Білий.....	393
116. Через вервицю з хліба – на волю. Р. Іваницький.....	404
117. Перший Свят-Вечір і Різдво в Березі Картузькій. Р. Іваницький.....	406
118. Спогад про злочин большевиків під час окупацій у 1939-1941 і 1945-1990 роках у селі Пеняки Бродівського району Львівської області. О. Панчишин.....	408
119. Я гордився бы іменем «Бандеровець». Ю. Стеклов.....	410
120. Симон Петлюра. М. Галабурда-Чигрин.....	416
121. Євген Коновалець. М. Галабурда-Чигрин.....	417
122. Степан Бандера. М. Галабурда-Чигрин.....	418
123. Роман Шухевич. М. Галабурда-Чигрин.....	419
124. Лев Роман Ребет. А. Глуханіч.....	420
125. Пекло біля замку Любарта. М. Куделя.....	421
126. В Авшвіці. Ю. Пастернак.....	424
127. Герой УПА Ніл Хасевич. Н. Тиравська-Радивил.....	431
128. Авшвіц: як гинули українські в'язні. О. Вінтоняк.....	433
129. Акція «Вісла». М. Галів.....	437
130. 50-ліття Акції «Вісла» – примусового виселення українців із Західньої Галичини. О. Стефин.....	441
131. Явожно. Отець мітрат С. Дзюбина.....	444
132. Опис страшного морду в селі Завадка Морохівська. «Голос Лемківщини».....	451
133. Насильне виселення і геноцид українців в Польщі в світлі фактів. Криваве переселення лемків. «Час лікує рани, але що робити з пам'яттю?» Опрацювала М. Паньків.....	454
134. Злочин (Про хресний шлях українського католицизму). о. мітр. І. Шевців.....	463
135. Патріярх Йосиф Кардинал Сліпий і мученики за віру Христову.....	472
136. Союзники замучили тисячі козаків. І. Сарвадій.....	522
137. Патріярх Київський УПЦ і всієї Руси-України Володимир. Ф. Габелко.....	527
138. Віра в Бога і Автокефалія. Ф. Габелко.....	529
139. «Нюрнберґ-2». Л. Лук'яненко.....	535
140. Пом'янімо! Автор невідомий.....	542
141. Від видавця і упорядника. П. Кардаш.....	543
142. Бібліографія.....	545
143. У Вид-ві "Фортуна" вийшли у світ такі книги.....	546
144. Перелік жертводавців на видання книги "Злочин".....	547
145. Подяка.....	551

«CRIME»

INTERNATIONAL STANDART
PUBLISHED BY FORTUNA

IN UKRAINIAN

NATIONAL LIBRARY OF AUSTRALIA

ISBN 0-9581038-0-1

AUSTRALIA
2003

«FORTUNA»
74 Snell Cove, Oak Park, Victoria 3046, Australia
Tel./Fax 613/9306 4431

«ЗЛОЧИН»

Упорядник – Петро Кардаш
Художнє оформлення першої обкладинки – маляр-графік Маруся Ю. Яроцька
Переробка фотографічних матеріалів – Михайло Ганицький
Літературний редактор – Григорій Вишневий

Комп'ютерний набір і верстка
Зіновія і Богдан Рудницькі
(P. O. Box 87, Rosanna, Vic. 3084, Australia.
Tel. 613/94597239, Fax 613/ 9455 1275, e-mail: ukhazeta@alphalink. com.au).

Мельбурн, Австралія
Видавництво «Фортуна»
2003

